सत्कार्योत्तेजक सभा–धुळें

श्री

रामदास आणि रामदासी

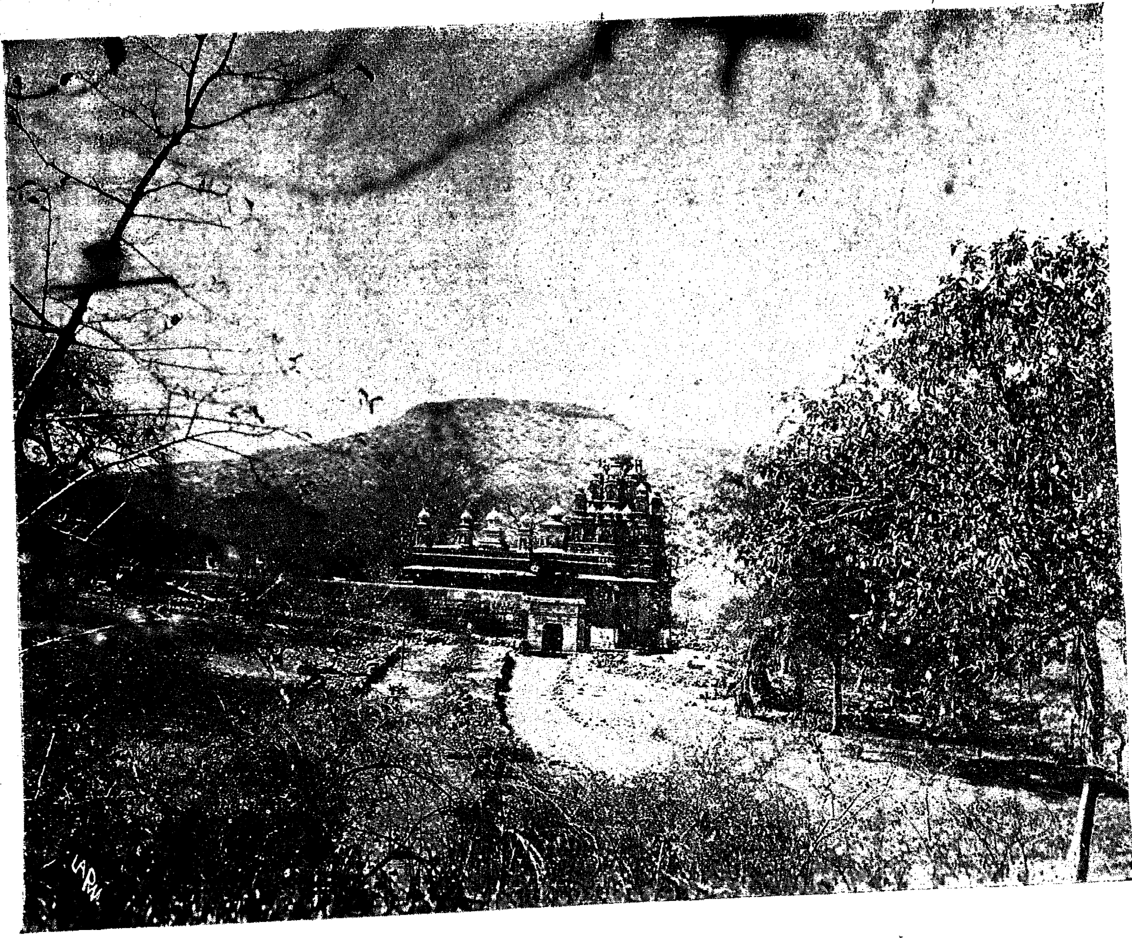
भाग साहावा

श्री स्वानुभवदिनकर

जो केवळ असेल गुरुभक्त ।
स्वानुभवप्रत्ययें पूर्णभरित ।
तो चि विचारूनि पाहेल आद्यंत ।
स्वानुभवदिनकरीं ॥

श्रावण १८३३

किंमत १॥। रुपये

श्रीवृद्धेश्वर-तिसगांव.

प्रस्तावना

॥ श्रीराम ॥

श्री रामचंद्र दिनकर रामदास

श्री रामचंद्र दिनकर रामदास ।
हा चि मना घे निदिध्यास ।
तेणें भेटेल जगन्निवास ।
श्रीरामराय ॥

श्रीसमर्थसांप्रदायाविषयीं आपणांस संपूर्ण व यथार्थ ज्ञान कधीं तरी होईल काय ? खुद्द श्रीसमर्थांविषयीं आपणांस अजून किती तरी अपुरें ज्ञान आहे, मग त्यांच्या हजारों शिष्यांविषयीं तर बोलावयास च नको. श्रीसमर्थांनीं आपला अवतार शके १६०३ त संपविला व शके १६१६ पूर्वी च त्यांच्या चरित्राचे अनेक ग्रन्थ झाले होते, असा दाखला सांपडतो. तंजावरमठपति भीमस्वामी यांनीं लिहिलेल्या पांच पंचवीस पृष्ठांच्या त्रोटक चरित्राशिवाय वरील अनेक ग्रन्थांपैकीं एक हि विस्तृत चरित्र अजून उपलब्ध होऊं नये, याचें वाईट वाटतें. श्रीसमर्थांची अगाध लीला त्यांचे ते च जाणत, फार तर श्रीकल्याणस्वामी किंवा श्रीशिवाजीमहाराज तीविषयीं कांहीं साक्ष देतील. आमच्या सारख्यांना त्या लीलेची यथार्थ कल्पना होणें शक्य नव्हे. तथापि मनाला इतकी तळमळ वाटते कीं, श्रीसमर्थांच्या खुद्द एकाद्या शिष्यानें लिहिलेलें त्यांचें एकादें तरी सविस्तर चरित्र उपलब्ध व्हावें. श्रीसमर्थप्रताप व श्रीदासविश्रामधाम हे दोन ग्रन्थ बरें च समाधान करितात, तथापि पूर्ण समाधान होण्यास दुसऱ्या कोणाच्या पेक्षां श्रीकल्याणस्वामींनीं च वर्णिलेल्या चरित्राची अपेक्षा आहे ! असो. तात्पर्य इतकें च कीं, जेथें प्रत्यक्ष श्रीसमर्थचरित्राविषयीं अजून इतकें अज्ञान आहे, तेथें त्यांच्या शिष्यप्रशिष्यांविषयीं, नुसतें अज्ञान च नव्हे तर, विपरीत ज्ञान असावें यांत नवल नाहीं. श्रीसमर्थशिष्यांत, त्यांच्या इतका तर राहूं द्या च पण, कांहीं विशेष आटोपाचा किंवा साक्षात्काराचा पुरुष कोणी झाला नाहीं अशी कित्येकांची

समजूत आहे, पण ती बरोबर नाहीं असें ह्मणण्यास श्रीस्वानुभवदिनकराचा आज आपणांस आणखी आधार मिळत आहे. श्रीसमर्थांचे मठ ह्मणजे त्या वेळचीं विद्यापीठें होत. अशा पीठांपैकीं तिसगांवच्या पीठाचे अधिपति श्रीदिनकररामदास हे होत. हे दिनकर कोण, कोठील राहणारे, त्यांनीं कोणता व्याप केला, श्रीगुरुकृपा कशी संपादन केली, श्रीसांप्रदायांत त्यांचें कार्य कोणतें, त्यांनीं कोणते ग्रन्थ केले, त्यांची परंपरा कशी, इत्यादि प्रश्नांचीं उत्तरें आज येथें द्यावयाचीं आहेत.

नगराजवळ भिंगार शहर आहे तेथील जोशीपणाची वृत्ति करून दिनकरांचे पूर्वज तेथें राहत असत. त्यांची परंपरा अशीः प्रथम विष्णु, त्यापासून ब्रह्मा त्यापासून भृगु. भृगूवरून च त्या शहरास भिंगार असें नांव मिळालें आहे.

तेथें होतें भृगूचें आगार । यास्तव त्यासी ह्मणती भिंगार ॥

भृगूपासून च्यवन, त्यापासून पुढें कवि, शुक्र, वत्स, आप्नव, ऊर्व, जमदग्नि, परशुराम, अशी पुत्रपरंपरा आहे. अशा

त्या भृगुवंशीं वत्सगोत्रीं । अपरमीत जाले पुत्रपौत्री ॥

त्यांचीं नांवें कोठवर सांगावीं. या च वंशांत पुढें लक्ष्मींद्र पाठक झाले. त्यांचा पुत्र जनार्दनपाठक. हे निःसीम सूर्योपासक होते.

ज्याचें ऋण फेडावयासी । सूर्य खोळंबला मुहूर्तत्रयेंसीं ।
ऋण फेडून आक्रमिले पंथासी । त्या जनार्दनासी पुत्र गोपाळ ॥

गोपाळांचा पुत्र कोणेर पाठक, त्यांचा पुत्र नऱ्हेर पाठक आणि त्या नऱ्हेरांचे पुत्र बहिणाजी ऊर्फ दिनकर. कागदोपत्रीं त्यांचें नांव बहिणाजी असें आहे, परंतु त्यांचें मूळचें नांव दिनकर असून श्रीसमर्थांनीं दिवाकर असें नांव ठेविलें, असें दिनकरांचे पुत्र रामचंद्र ह्मणतात; परंतु श्रीसमर्थप्रतापांत

दिनकर नामा स्वधर्ममार्गें । माहा वित्पन्न शास्त्रमार्गें ।
तीक्षण बुद्धि देखूनि स्वामी भर्गें । दिनकर नाम ठेविलें ॥

अशी ओवी आहे. अशा स्थितींत नांवाबद्दल मुलाला प्रमाण मानावें व विद्वत्तेविषयीं गिरिधरांची शिफारस मान्य करावी असें वाटतें. दिनकरांच्या मातुःश्रींचें नांव द्वारका होतें. या घराण्याचें मूळ उपनांव मुळे, परंतु ज्योतिषाच्या व्यासंगामुळें पाठक हें उपनाम पडलें. जेजुरीचा खंडेराय हें यांचें कुलदैवत व मातापुरची देवी ही यांची कुलस्वामिनी होय.

दुःखाची गोष्ट अशी कीं, दिनकरांची नक्की जन्मातिथि तर नाहीं च,

पण जन्माचा नुसता शक हि आज नक्की देतां येत नाहीं. तेव्हां त्यांच्या जन्मशकाचा अंदाज च केला पाहिजे.

श्रीमत् भागवताच्या एकादश स्कंधाच्या एकतिसाव्या अध्यायाचें शेवटचें च एक पृष्ठ श्रीदिनकरांच्या हातचें सांपडलें आहे. त्यांत पुढील मजकूर आहे:

यदक्षरं पदभ्रष्टं मात्राहीनं तु यद्भवेत् ।
तत्सर्वं क्षम्यतां देव नारायण नमोस्तु ते ॥
यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते ।

शके १५६४ चित्रभानु नाम संवत्सरे उत्तरायणे ज्येष्ठमासे शुक्लपक्षे तिथौ ५ इंदुवासरे पुण्यदिवसनक्षत्रे तद्दिवसे इदं एकादशस्कंधाख्यं ग्रन्थलेखनं समाप्तमिति ॥ दिनकररामदासगोस्वामि रघाई भिंगारकर जोशी तस्येदं पुस्तकं ॥

या लेखानें मला विनाकारण कांहीं काळ घोटाळ्यांत टाकलें. हा लेख शके १५६४ त दिनकरांनीं लिहिला असें मानावें तर श्रीसमर्थांचा त्यांना अनुग्रह शके १५७६ त झाला असतां १५६४ त च दिनकररामदास असें नामाधिकरण कोठून येईल ? त्यांना श्रीसमर्थांचा अनुग्रह १५७६ त झाला ही गोष्ट निर्विवाद आहे. तर मग १५६४ त दिनकरांनीं आपल्या नांवापुढें गुरूचें नांव कसें योजावें ? तेव्हां मला असें वाटतें कीं, पानावरील १५६४ हा शक दिनकरांच्या लेखनाचा नसून ज्या प्रतीवरून त्यांनीं आपली प्रत केली त्या मूळ प्रतीचा असावा. याशिवाय या लेखावरून कोणाला कांहीं निराळी कल्पना सुचत असल्यास ती सुचविण्यास साधन व्हावें म्हणून तो येथें उतरून घेतला आहे.

दिनकरांना श्रीसमर्थांचा अनुग्रह १५७६ त झाला व तो कसा झाला वगैरे हकिकत इतक्यांत च पुढें सांगतों, परंतु त्या वेळीं त्याचें वय सुमारें पंचवीस सवीस वर्षांचें मानल्यास दिनकरांचा जन्म शके १५५० चे सुमारास झाला असावा, असें होतें. दिनकरांचे आजोबा कोनेर यांनीं शके १५७२ त लिहिलेल्या गणेशचतुर्थीव्रताची पोथी मिळाली आहे व वडील कोनेर यांच्या हातच्या हि कांहीं पोथ्या आहेत, त्यावरून दिनकरांना बाळ-

पणीं वडील व आजोबा यांचेपासून च धर्मशास्त्राचें, ज्योतिषाचें व वैद्यकीचें शिक्षण मिळालें असलें पाहिजे.

लहानपणापासून च दिनकरांचा ओढा परोपकाराकडे विशेष असे. कोणता हि प्राणी कष्टी पाहिला ह्मणजे यांचा जीव तळमळे. सर्व जीव सुखी असावेत अशी यांची सात्विक वासना असे. दाराशीं आलेला याचक यांनीं केव्हां हि विन्मुख जाऊं दिला नाहीं. जो जें मागेल तें त्यास यांनीं द्यावें ! दुसऱ्यास सुख व्हावें ह्मणून यांनीं स्वतःच्या तनमनधनाची हि पर्वा करूं नये. घरांत असेल नसेल तें धनधान्य यांनीं, मागतांच याचकास द्यावें. ही त्यांची वृत्ती मातुःश्रीस साहजिक च आवडत नसे. अशानें या मुलाचा प्रपंच कसा चालावा याची त्यांना काळजी वाटे. मातुःश्रींनीं कधीं असें झटल्यास किंवा चिंता केल्यास हे च उलट त्यांना ह्मणत, आई, आपल्यापाशीं जें आहे तें तरी आपण कोठून आणलें, सर्व च देवाचें आहे आणि देव सर्वां भूतीं आहे, तेव्हां ज्याचें त्यास दिलें यांत वावगें काय झालें ? या उत्तरानें आईचें नेहमीं च समाधान होत असे, असें नाहीं.

जननी ह्मणे बापा । ऐके दिनकरा ।
अज्ञान तूं खरा । कळलें मज ॥ १ ॥
मज शिकविसी । दानधर्म करीं ।
लोक घरोघरीं । पाहे कैसे ॥ २ ॥
कैसे पाहे जन । नांदे धनधान्यें ।
मिर्वती भूषणें । परोपरीं ॥ ३ ॥
परोपरीं कां रे । छळिसी आह्मांसी ।
काई या धर्मासी । ह्मणों तुझ्या ॥ ४ ॥
तुझ्या संगें आह्मी । दिनकरा जाण ।
जालों हीन दीन । माता ह्मणे ॥ ५ ॥

शामराज आणि त्र्यंबक असे दोघे दिनकरांना धाकटे बंधु होते व सई बहिण होती. रामचंद्र हे त्यांचे एकुलते एक चिरंजीव व द्वारका एकुलती एक मुलगी होती. आपल्या आईचें नांव त्यांनीं मुलीला ठेविलें होतें. दिनकरांना दोन स्त्रिया होत्याः एकीचें नांव सोयेरी व दुसरीचें नांव गंगा. तात्पर्य, प्रपंचांत गुंतून राहण्यास जे पाश असावे लागतात ते सर्व पाश त्यांना होते. अशा स्थितींत ते पाश त्यांनीं कसें तोडले किंवा ते असून हि त्यांना मात्र नाहींसारखे कसे झाले, याचा विचार करणें बोधप्रद होणार आहे.

दिनकरांनीं आपल्या भोंवती नजर फेंकली तों प्रपंची जनांच्या चार पायऱ्या त्यांच्या निदर्शनास आल्याः (१) एक, आपला प्रपंच जीवें भावें करून कांहीं थोडासा परमार्थ हि पाहत, (२) दुसरे, केवळ आपला प्रपंच मन घालून करीत, परमार्थ ह्मणून कांहीं आहे याची त्यांना वार्ता हि नसे, (३) तिसरे, आपल्या प्रपंचांत गोडी मानून फावल्यास परमार्थाची थोडी टवाळकी करीत, आणि (४) चवथे, स्वतःच्या प्रपंचांत गढून जाऊन पुढिलांची निंदा करण्यास व परमार्थाची टवाळकी करण्यास हापापलेले असत. ह्या चारी प्रकारचे लोक पाहून, साहजिक च, कोणता हि प्रकार त्यांना पसंत पडेना. त्यांच्या मनाला सारखी हुरहुर वाटे. हे लोक आपले आयुष्य व्यर्थ दवडीत आहेत, हें आपणांस कळत असून हि आपण त्यांच्या च प्रमाणें वागणें श्रेयस्कर नव्हे असें वारंवार त्यांच्या मनांत येई. प्रपंचाला गौण लेखून परमार्थ साधणें हा च नरदेहाचा मुख्य हेतु होय, असा बोध ते आपल्या मनाला करूं लागले. वरील चारी प्रकारच्या लोकांची त्यांना मनापासून कींव येई. संसारांत सारखें गुंतून राहणें योग्य नव्हे असा त्यांच्या मनाला हृद्रोग लागला होता.

जळो त्याचा संसार । जळो त्याचा विचार ।
जळो त्याचा आचार । जो स्वार्थमूळ ॥ ३-१-२३
जळो त्याची वित्पत्ति । जळो त्याची संतति संपत्ति ।
जयाचें आर्त भगवंतीं । अणुमात्र नाहीं ॥ २४ ॥
ऐसा जो कां पतित । तयाचा भार धरणी मानित ।
भुमीभार पापी अभक्त । कासयासी वांचावा ॥ २५ ॥

केवळ स्वार्थासाठीं जगण्यापेक्षां मरण बरें, असें त्यांना वाटे; आणि असला स्वार्थी मनुष्य जिवंत राहिला ह्मणून तरी काय झालें !

ऐसें जिणें प्रेतवत । तें जाणिजे चालतें बोलतें प्रेत ।
खातें जेवितें भूत । प्रत्यक्ष तें चि ॥ २८ ॥

प्रपंच शाश्वत कल्पून बायकापोरांच्या नादांत श्रीरामरायाला विसरून जावें, यापेक्षां देह आज च पडला तर काय वाईट !

तरी कां प्राण्या भुललासी । माझें माझें जल्पसी ।
अंत आलया कोणासी । संगें नेसील पैं ॥ २-२-३२
ह्मणौनि होईं सावधान । जवं आलें नाहीं मरण ।
भजे नारायण । सोहंभावें चि ॥ ३३ ॥

अरे जाणतां जाणतां । कां होसी नेणता ।
सोडूनियां स्वहिता । विषयस्वार्थें करूनि ॥ ३४ ॥
आतां संसार हा दुस्तर । त्यजूनियां अघोर ।
ह्मणे दिनकर । श्रीरामदास ॥ ३५ ॥

नरदेहासारखी वारंवार प्राप्त न होणारी वस्तु अनायासें प्राप्त झाली असतां ती वायां दवडणें यासारखें घोर पातक नाहीं, तरी आतां या देहाची सफलता केली पाहिजे असा दृढ संकल्प करून, घरादाराला राम राम ठोकून, शके १५७४ त दिनकरांनीं भिंगारची वेस ओलांडली. परमार्थाला योग्य असें स्थळ पाहण्यासाठीं त्यांना फार लांब जावें लागलें नाहीं. भिंगारच्या ईशान्येस सुमारें चवदा कोसांवर डोंगरांत वृद्धेश्वराचें पुरातन स्थान आहे तेथें दिनकर गेले. एकवार तें पवित्र स्थळ प्रत्यक्ष पाहून मुमुक्षु जीवानें आपल्या डोळ्यांचें पारणें फेडावें ! तोंपर्यंत व नंतर हि प्रतिमारूपानें त्या स्थलाचें दर्शन घडावें व स्मरण व्हावें ह्मणून ग्रंथारंभीं त्याचें चित्र दिलें आहे. आज मित्तीला हि (वैशाख शु. १२ शके १८३१) तें ठिकाण जर इतकें रम्य आहे, तर त्या वेळीं त्याची रमणीयता किती असेल हें काय सांगावें ! कोसा दीड कोसांत वस्ति नसल्यामुळें तेथें जनसंपर्क होत नाहीं. चौफेर डोंगराचा घेर असून मध्यभागीं शंकराचें प्रचंड देवालय आहे. स्थान स्वयंभू आहे. देवालयांत जी घंटा टांगलेली आहे तिजवर संवत् ११५१ चा उल्लेख आहे.

संवत ११५१ चैत्र सुदि ५ सोमे श्रीभरा वर्षे विजय राजा । प्रानदेव राजने स्भ्रा श्रीपरमात्मसिवाय शिवदेवसुखाय घंटा प्रदत्ता ॥

असा लेख त्या घंटेवर कोरलेला आहे; ह्मणजे ती घंटा च आठशें सोळा वर्षांची जुनी आहे. त्यापूर्वीचें आणखी किती शतकांचें पुरातन हें स्थान आहे, कोण जाणे. देवालयाचे पाठीमागून वृद्धगंगा वाहात आहे. झाडी इतकी गर्द आहे कीं, देवालय इतकें मोठें असून हि अगदीं जवळ जाईपर्यंत तें दिसत नाहीं. पण त्या स्थळाचें वर्णन करण्याच्या भरीस मी विनाकारण कां पडूं ! दिनकर च ह्मणतात:

झडकरि झडकावें स्थीर कोठें न व्हावें ।
न पुसत सकळांला गुप्त होऊनि जावें ।
स्थळ गति न वदावी जावया यावयाची ।
प्रकटित न करावी मात जे अंतरींची ॥ १ ॥

प्रचळित हि न व्हावें झाडखंडीं भरावें ।
स्थळ सुचिर पहावें साधतां स्थीर व्हावें ।
बहुविध न फिरावें रान तें वाउगें चि ।
सुगम जरि मिळालें वस्ति ते साधकांची ॥ २ ॥
गिरि खळि दरकुस्या कूहरें शीखरें ही ।
गवि गडि दरि गूहा गव्हरें भूयरें ही ।
जळमळित तडागें साजिरे कूप बावी ।
सरोवर विहिरे ही रम्य टांकीं असावीं ॥ ३ ॥
अमळ जळ तुटेना खंड वोघीं पडेना ।
परम सुरस ऐसें स्थान कोठें दिसेना ।
खळखळ जळ वाहे दाटले वृक्ष जेथें ।
जनपद हि न पावे राहवें स्वस्थ तेथें ॥ ४ ॥
क्रिडति मयुर भारी फोडिती शब्द टाहो ।
पसरुनि बरिं पिछें नाचती ते पहा हो ।
बहुविध खग येती बोलती रम्य वाणी ।
तनु मन जिव नीवे ऐकतां शब्द कानीं ॥ ५ ॥
सुचिर सितळ छाया डोलती वृक्ष वातें ।
मघमघ कुसुमाचा गंध रंजी मनातें ।
संफळित तरु सैरा उंच आकाशमार्गीं ।
सुरस महि सुजाणा भाग्यवंतांसि भोगे ॥ ६ ॥
जरि घडे मठ तेथें मांडणी मंडपाची ।
तरि मग मन आस्था काय वाहेल कैंची ।
नुतन हरिहरांचीं देउळें मारुतीचीं ।
रघुविरवरदाची प्राप्ति तें जाण तें चि ॥ ७ ॥

आणि शेवटचा श्लोक तर फार च गोड आहे. अशा त्या प्रशांत, आल्हाद-कारक ठिकाणीं

रघुपति मग तेथें आठवे नाठवीतां ।
रघुपति मग तेथें धांवतो दूरि जातां ।
रघुपति मग तेथें सोडितां ही न सोडी ।
दिनकरवरदें हे लाविली नित्य गोडी ॥ ८ ॥

या सत्पुरुषांची चरित्रें आपण आपल्या शब्दांनीं काय सांगावीं ! होतां होईल तों तीं त्यांच्या च मुखांतून ऐकावीं ! श्रीसमर्थांनीं दिनकरांना कोणती गोडी लाविली होती ती ते च सांगतात.

नावडे मज कांहीं वो कांहीं रे ।
रामस्मरणावांचुनि पाही रे ॥ ध्रु०
श्रीरामजयरामजयजयराम वो जयजयराम ।
निरंतर अंतरीं ह्या चि नेम ॥ १ ॥
झडो पडो तनु अथवा चिरंतन हो चिरंतन हो ।
परि रामस्मरणस्थितिभंग न व्हो हो ॥ २ ॥
दिनकर रामीं रामदासकृपा रामदासकृपा ।
भवभय निरसुनि केला मोक्ष सोपा ॥ ३ ॥

सर्वसंगपरित्याग करून अशा त्या वृद्धेश्वराचे रम्य खोऱ्यांत शके १५७४ चे बहुधा फाल्गुनांत श्रीदिनकर जाऊन पोचले. तेथें त्यांची दिनचर्या कशी होती याची कल्पना च केली पाहिजे. आपल्या जन्माचें सार्थक त्यांनीं एक दोन वर्षांत केलें. शके १५७५ च्या बहुधा वर्षप्रतिपदेस त्यांनीं यथाविधि पुरश्चरण करण्यास आरंभ केला. वर्ष झालें, फाल्गुन शुद्ध १५ ला रात्रीं नामस्मरण करीत करीत दिनकरांना निद्रा लागली. धड झोंप नव्हती, जागृती नव्हती व स्वप्न हि नव्हतें; तों एक मूर्ति त्यांचे पुढें आली. दिनकरांची वृत्ति तटस्थ झाली, त्यांनीं हात जोडले व त्या मूर्तीनें त्यांच्या मस्तकीं डावा हात ठेवला. किंचित जागृत होऊन मूर्तीचे पाय धरावे ह्मणून दिनकर ह्मणतात, तों मूर्ति अदृश्य झाली ! पूर्ण जागे होऊन पाहतात तों मूर्ति वगैरे कांहीं नसून कोनाड्यांत फक्त एक दिवा जळत असल्याचें त्यांना आढळलें. त्यांची वृत्ति कावरी बावरी झाली. दृष्टीपुढें त्यांना कांहीं च दिसेना.

ठेउनि मस्तक श्रीपदिं भावें । स्वामिनें बाळ सनाथ करावें ।
ऐकुनि हास्य करी प्रभुराजा । दिनकराशिरीं ह्या कर माझा ॥१॥
बोधुनि बोध प्रबोधनमार्गें । ठेवित वाम करा शिरीं वेगें ।
विप्रकुळक्रमकर्म करावें । रामउपासन चित्तिं धरावें ॥ २ ॥
तत्त्वमसीसें प्रतिष्ठुनि दिल्हें । निर्गुनि देह निःसंदेह केलें ।
कर्म उपासन ज्ञान निजांचें । साधन नित्य अखंड परेचें ॥ ३ ॥

जागृति येउनि जों पुढें पाहे । दीप असे परि मूर्ति न लाहे ।
विस्मय तो येक राघव जाणे । मूढमती हिण कांहीं न जाणे ॥ ४ ॥

ती मूर्ति पुन्हां आपल्या दृष्टीस केव्हां पडेल असें त्यांना झालें. आई न दिसल्यामुळें तान्ह्या मुलाची किंवा गाय घरीं न आल्यानें वासराची किंवा निधान चुकल्यामुळें कृपणाची जशी स्थिति होते तशी दिनकरांची स्थिति झाली. त्यांना अन्नपाणी गोड लागेना. ती मूर्ति पुन्हां नजरेस पडे-पर्यंत अन्नपाणी घ्यावयाचें नाहीं, असा त्यांनीं संकल्प केला. बाह्योपाधींचें त्यांचें भान हारपलें. जणूं काय त्यांची कांहीं वस्तु हारवली आहे, अशा रीतीनें त्या डोंगरांत ते ती वस्तु शोधूं लागले. बाहेरून पहाणाराला ते दुश्चित्त दिसत, परंतु श्रीसद्गुरूंचे पायीं सर्वस्वीं चित्त जडल्यामुळें ते अंतरीं सुचित्त होते.

गुरुराज माझ्या सोयरे जिवाचे । देखेन तयांचे पाय केव्हां ॥ १ ॥
पाय केव्हां दृष्टी पडतील साचे । उतरीन देहाचें निंबलोण ॥ २ ॥
निंबलोण सर्व भावेंसीं करीन । नुरोनि उरेन सेवेलागी ॥ ३ ॥
सेवेलागी देह देहेंविण राहे । दिनकरा पाहे नवलाव ॥ ४ ॥

त्यांचा जीव अगदीं उतावीळ झाला होता. सारें जगत् त्यांच्या पुढें असून हि तें त्यांना तुच्छ होतें. डोळे असून त्यांना दिसत नव्हतें व कान असून ऐकूं येत नव्हतें. अशी कांहीं त्यांची विलक्षण स्थिति झाली होती. जसजसे दिवस चालले तसतसा त्यांचा धीर सुटत चालला.

न धरवे धीर वाटतसे खंती । केव्हां कृपामूर्ति देखेन मी ॥ १ ॥
देखेन केधवां जीवाचा विसावा । देहीं देहभावा नुरउनी ॥ २ ॥
नुरउनी भाव दिनकर ह्मणे । उठो हें धरणें वियोगाचें ॥ ३ ॥

अशी त्यांच्या जीवाला सारखी तळमळ लागली होती. इतकी तळमळ लागल्यावर मनोरथ पूर्ण झाले नाहींत व श्रीसद्गुरूंनीं कृपा केली नाहीं, असें कधीं घडलें च नाहीं ! सद्गुरुहृदय अत्यंत कोमळ आहे. आपण त्यांचा ध्यावा तसा ध्यास घेत नाहीं. ते दयाळु, मयाळु, स्नेहाळु, कृपाळु आहेत. काय चमत्कार आहे पहा, दिनकरांनीं बरोबर एक च वर्ष पुरश्चरण केलें व स्वप्नांत चटक लावून सोडल्यामुळें एक च वर्ष त्यांनीं सारखा छंद घेतला होता. स्वप्नांत दर्शन दिल्यानंतर पुढें बरोबर एक वर्षानें ह्मणजे शके १५७६

च्या फाल्गुन शुद्ध १५ ला बरोबर निस्पृह परिवार घेऊन श्रीसमर्थांचें आगमन वृद्धेश्वराकडे झालें !

माझें पूर्व पुण्य थोर । मज भेटला गुरु दातार ॥

आदल्या वर्षीं बरोबर ह्या च दिवशीं स्वप्नांत पाहिलेली मूर्ति ती च ही मूर्ति होय. त्या वेळीं हातीं न लागलेले परंतु हृदयांत सांठविलेले पाय दिनकरांनीं आतां घट्ट धरिले.

त्राहे त्राहे सद्गुरुराया । निरसी अहं माया ।
कृपा करी लवलाह्या । काळ जाला सिद्ध खाया ॥ध्रु०॥
तव कृपेवीण जाण । वेदशास्त्र व्याख्यान ।
हरिकथाकीर्तन । संगीत कळा ।
योग याग तीर्थाटण । स्नान संध्या मुद्रा ध्यान ।
सकळ हे फोल जाण । देवाधिदेवा ॥ १ ॥
हरिहरब्रह्मादिक । ते हि प्रभुपदीं रंक ।
चालती सकळ लोक । तुझिया सत्ता ।
व्यास अंबरीष शुक । साधु संत सकळिक ।
तव कृपा निजसुख । भोगिती सदा ॥ २ ॥
भक्ति भाव निरूपण । भूतदया अनुष्ठान ।
देवोदेवीं चिंतन । सप्रेम जऱ्हीं ।
तऱ्हीं तव कृपेवीण । जो जो कीजे तो तो शीण ।
दिनकर शरण । श्रीरामदासीं ॥ ३ ॥

श्रीसमर्थांनीं आपला सव्य कर दिनकरांचे मस्तकीं ठेविला. पुढें त्या गुरुशिष्यांचा काय संवाद झाला तो सगळा कळण्याचें थोडें च आपल्या नशिबीं आहे ! त्या संवादांतील एक गोष्ट मात्र बाहेर फुटली कीं, दिनकरांची निष्ठा व आतुरता पाहून श्रीसमर्थांचें रूप घेऊन आदल्या वर्षीं प्रत्यक्ष श्रीरामानें च दिनकरांना दर्शन दिलें होतें ! श्रीसद्गुरुचरणीं मस्तक अर्पण करून दिनकरस्वामी ब्रह्मानंदाचा अनुभव घेऊं लागले. स्वसुखाचे दायक भेटल्यानें त्यांना धन्यता वाटली.

(सोरट)

धन्य जन्माचें सार्थक आजी जालें । येणें संगें देखिलीं पाउलें ।
तुटला भ्रम मन निश्चयासी आलें । निजानंदें हें ब्रह्मांड कोंदलें ॥१॥

जय रामा हरहृदयविश्रामा । अभयंकर शिरीं ठेवी मेघश्यामा ॥ध्रु०
मज शोधितां ब्रह्मांडभांडोदर । धीर वीर शूर देखिले अपार ।
परि न दिसे हा पराक्रम थोर । त्रिभुवनीं येक स्वामी रघुवीर ॥२॥
कायावाचामनेंसीं आपदान । दास मारुती स्वामी रघुनंदन ।
विनटलों मी न सोडी चरण । दिनकर रामदासीं शरण ॥ ३ ॥

नित्यपूजेसाठीं समर्थांनीं दिनकरांना श्रीरामाची मूर्ति दिली होती, तिची स्थापना वृद्धेश्वरापासून आडीच तीन कोस असलेल्या तिसगांवीं करून दिनकरांनीं श्रीरामोपासना परंपरेनें पुढें चालविली. तिसगांवमठीं श्रीरामनवमीचा उत्सव सुरू झाला. कांहीं बाडांतून शके १६१२ ते १६१५ पर्यंतचा जमाखर्च आहे त्यावरून असें दिसतें कीं, प्रतिवर्षी उत्सवाला अवघे ६० पासून १५० पर्यंत रुपये खर्च होत असत.

अनुग्रहानंतर श्रीदिनकरांना श्रीसमर्थांचा सारखा सहवास घडला असावा असें वाटत नाहीं. तसें असतें तर बखरींत व इतर चरित्रग्रन्थांत जवळच्या शिष्यांचीं जीं नांवें आलीं आहेत त्यांत यांचें हि नांव आलें असतें. तथापि दिनकरांच्या एकंदर कवितेवरून मला असें वाटतें कीं श्रीसमर्थांचा जरी नाहीं तरी श्रीश्रेष्ठांचा सहवास दिनकरांना बरा च घडला असावा. श्रीसमर्थांनीं कांहीं शिष्य नेहमीं च आपल्याजवळ ठेविले होते व कांहीं कांहीं काळ जवळ ठेवून घेऊन प्रांतोप्रांतीं पाठविले होते, त्यांत नगरप्रांताची कामगिरी श्रीदिनकरांकडे आली होती असें दिसतें.

दिनकरांची वृत्ति सर्वकाळ उदासीन असे. पुत्र, गेह, दारा, धन वगैरे सर्व कांहीं असून हि ते निस्पृहपणें वागत. ब्रह्मकर्मांत व अध्यात्मविवरणांत ते नित्य मग्न असत. त्यांच्या चरणीं जे लीन होत ते आपला उद्धार करून घेत.

कित्तेक होते बद्ध प्राणी । ते नाना साधनीं लाउनी ।
कित्तेक मुमुक्ष प्राणी । सिद्ध चि करूनि ठेविले ॥ १ ॥
अनुग्रहमात्रें ब्रह्मसंविति । जड जीवां जाली मोक्षप्राप्ती ।
नाममात्रें कित्येक तरती । माहादोषी होती जीवन्मुक्त ॥ २ ॥

दिनकरांच्या शिष्यमंडळींत कांहीं निस्पृह शिष्य होते व कांहीं प्रपंची होते. ज्यांना प्रपंच मुळीं च नसतो ते निस्पृह होत. अशा निस्पृह शिष्यांपैकीं गणेश, जनार्दन, शिवराम, श्रीधर, व्यंकटेश, हरि, रघुवीर, त्र्यंबक, विठ्ठल,

श्याम व दामोदर हे प्रमुख होत . भक्तिज्ञानवैराग्ययुक्त अशा प्रपंची शिष्यांत दिनकरांचे उभयबंधु, शामराज व त्र्यंबक, हे अग्रगणी होते. आपल्या उभयता स्त्रियांस हि दिनकरांनीं ज्ञानाधिष्ठित केले होते. त्या च प्रमाणें बहिण सई व कन्या द्वारका यांना हि दिनकरांचा अनुग्रह होता. बायाजी, व्यंकटेश, कान्होजी राजे, हिरो पाटील, बाय पाटील, रुद्रराम, बाळकृष्ण, जनार्दन इतकी प्रपंची शिष्यांचीं नांवें आढळतात. रखमाजी राजे मोहिते, मलजी राजे निंबाळकर आणि रत्नोजी राजे, येकोजी राजे, व निंबाजी राजे घाटगे वगैरे मराठे जहागीरदारांनीं दिनकरांचें शिष्यत्व पतकरिलें होतें. नांवापलिकडे या शिष्यांचीं आज जास्त माहिती देतां येत नाहीं. तथापि त्या प्रांतांतील आस्थेवाईक सांप्रदायिकांस हीं नांवें कळून जास्त शोध करण्याला साधन व्हावें ह्मणून कळालीं तेवढीं नुसतीं नांवें च येथें दिलीं आहेत. दिनकरांचे पुत्र रामचंद्र, त्यांना हि वडीलांचा च अनुग्रह होता. त्यांनीं आपल्या सीतारामसंवादांत गोविलीं आहेत ह्मणून तरी आज आपणांस वरील नांवें कळत आहेत. रामचंद्र ह्मणतात:-

या हि वेगळे शिष्य अनेक । चहुं वर्णीचे लाहानथोर कित्तेक ।
त्यांचीं नांवें सांगतां पृथक । श्रोते आधीक वीट मानिती ॥

त्या वेळच्या श्रोत्यांना सर्व वस्तुस्थिति प्रत्यक्ष असल्यामुळें सविस्तर वर्णनाचा कंटाळा आला असतां कीं काय कोण जाणे, पण आज मात्र रामचंद्रांनीं सर्व नांवें साद्यंत माहितीसह दिलीं नाहींत ह्मणून आपला मात्र हिरमोड होत आहे. रामचंद्र ह्मणतात:-

नाम जयाचें दिनकर । जो अस्तोदयाहूनि पर ।
आदिमध्यांतरहित साचार । सर्वांतर चाळक ॥१--१०॥
जो निसंग निरोपम । असंभवनीय अरूप अनाम ।
परि शरणागतांचे पुरवावया काम । निष्काम काम अवतरे ॥११॥
करावया भक्तांचें उद्धरण । नाना रूपें धरूनि भगवान ।
युगानुयुगीं अवतरोन । भक्तसंरक्षण परोपरीं ॥ १२ ॥
तो चि श्रीदिनकररूपें । कळियुगीं अवतरे साक्षपें ।
नाना दीप जनांचिये कृपे । केलें सोपें मोक्षपद ॥ १६ ॥
कित्येक जीव बद्ध मुमुक्ष । त्यांसी देऊनियां अपरोक्ष ।
साधक चि सिद्ध केले प्रत्यक्ष । लय लक्ष स्वपदी ॥१४॥

ऐसा जो सर्वेश । दिनकर दिवाकर दिनेश ।
दीन जना देऊनि सावकाश । पूर्ण परेश पूर्णत्वें ॥ १५ ॥

अशी ज्या सत्पुरुषांची योग्यता त्यांचें आजवर नुसतें नांव हि आपणांस ठाऊक नसावें, हा कशाचा महिमा ह्मणावा ! अनुग्रह झाल्यापासून तों अवतारसमाप्तीपर्यंत जीं तीस चाळीस वर्षे गेलीं तेवढ्या अवधींत श्रीदिनकरांनीं काय काय केलें वगैरे सर्व इत्थंभूत वृत्तांत कळावा असें मनास फार वाटतें, पण उपयोग काय ? रामचंद्रांनीं सीतारामसंवाद गायिला त्याऐवजीं श्रीदिनकरचरित्र वर्णिलें असतें आणि फार काय, श्रीस्वानुभवदिनकराऐवजीं दिनकरांनीं श्रीसमर्थचरित्र सांगितलें असतें तर मला फार आनंद झाला असता ! इतक्याउपर कोणी सांगावें, हे दोन्ही अध्यात्मपर ग्रन्थ लाभून हि श्रीरामचंद्र दिनकर रामदास यांचे चरित्रग्रन्थ मिळण्याइतकें आपलें भाग्य असेल ! असो.

दिनकरांच्या बंधूंपैकीं त्र्यंबकांची व बहिण सई यांची थोडी जास्त माहिती लागते ती येथें दिली पाहिजे. मौजे माके, आडगांव, महुज, कडगांव व शिंगवे या पांच गांवांची जोशीपणाची मिराशी जनार्दन गोसावी बिन केशव भट यांस होती. त्यांना संतान नव्हतें ह्मणून त्यांनीं देडीगांवचे राघभट यांचा मुलगा येकभट यांस धर्मपुत्र घेतले होते. त्या येकभटास दिनकरांची बहिण सई दिली होती. भगवंताच्या मनास आलें आणि येकभटास देवाज्ञा झाली. त्यांस संतान झालें च नव्हतें. तेव्हां सासरे जनार्दन आणि सून सई यांनीं विचार केला कीं वृत्तिरक्षणास व धर्मकृत्यें चालविण्यास कोणी पुत्र पाहिजे. सईबाईंनीं सुचविलें कीं, आपला भाऊ त्रिंबकभट आहे त्यांस बहिणाजी जवळ धर्मपुत्र मागून घ्यावें. हा सल्ला जनार्दनपंतांचे मनास आला व त्या उभयतांनीं बहिणाजी गोसावी यांजकडे जाऊन त्यांजपासून त्रिंबकभटास मागून घेतले. जनार्दन गोसावी यांनीं शके १५९० कार्तिक शुद्ध १ ला बहिणाजी गोसावी यांस व शके १५९२ कार्तिक वद्य ५ स त्रिंबकभटास एतद्विषयीं सनदा करून दिल्या आहेत. १५९० ला दिनकरांचे वडिल विद्यमान नव्हते हें उघड होत आहे. असो. पुढें राघभटानें सदरहु पांच गांवांच्या वृत्तीसंबंधानें कांहीं कज्जा चालविला होता पण सरकारांत तो खोटा ठरला. याविषयींचें निवाडापत्र एक वीत रुंद व बारा विती लांब असून वाचण्यासारखें आहे, पण रामदासी कागदपत्रांचा जो पुढें भाग निघणार आहे त्यांत त्याचा समावेश करूं.

आतां दिनकरांच्या विद्वत्तेविषयीं कांहीं लिहूं. दिनकरांच्या संबंधानें रामचंद्र ह्मणतातः--

ज्यांसी वेदविद्या विराजमान । ज्योतिषज्ञान परिछिन्न ।
शास्त्राचर्चा पुराणश्रवण । वैद्यक जाण विशेष ॥ १ ॥
तर्कभाषा लीलावती गणन । जन्मकाळग्रहण द्वये ज्ञान ।
लग्नविचारणा परिछिन्न । घटित प्रश्न यथोक्त ॥ २ ॥
मंत्रशक्ती असाधारण । धर्मशास्त्रविचारपरिज्ञान ।
नित्यानित्यविवेकसंपन्न । अखंड विवरण अध्यात्माचें ॥ ३ ॥
यमनियमेंसीं प्राणायाम । प्रत्याहारें ध्यान धारणा निसीम ।
आसनेसीं समाधीसंभ्रम । हें अष्टांगेसीं निभ्रम साधन ज्यासी॥

यावरून दिनकरांचा अधिकार व्यक्त होत आहे.

स्वानुभवदिनकराला आधारभूत ग्रन्थ कोणते त्यांचीं नांवें कलाप १ किरण १ ओव्या ७१ ते ९३ यांत दिलीं आहेत तीं वाचून दिनकरांच्या परिश्रमाविषयीं वाचकांनीं कल्पना करावी. अज्ञान, अनास्था व कालगति यांच्या फेऱ्यांत सांपडून हि दिनकरांचें घर केव्हां हि आणि किती हि वेळां जरी झाडलें तरी त्यांत अजून ज्योतिषाचीं, पंचांगाचीं, जन्मपत्रिकेचीं, औषधाचीं, अभंगाचीं, संस्कृत प्राकृतग्रन्थांचीं चिटोरीं प्रत्येक वेळेला सांपडतात च. ही मी अतिशयोक्ति करीत नाहीं. खरोखर हें विद्यापीठ फार मोठें होतें आणि त्या मानानें त्याची अनास्था हि फार झाली ! ती कशी झाली याचें वर्णन करण्यास माझें मन कचरतें. आपल्या च ओठांनीं आपल्या च दांतांविरुद्ध तक्रार काय करावी ! यापुढें तरी सर्वांनीं, विशेषतः नगर प्रांतांतील लोकांनीं या सत्पुरुषाच्या कृतीकडे लक्ष देऊन तिसगांवमठाचा जीर्णोद्धार केला पाहिजे; असो. अशा विपरीत स्थितींत हि पूर्ण, अपूर्ण, संस्कृत, प्राकृत मिळून सुमारें १५० पोथ्या किंवा बाडें उपलब्ध झालीं हें नशीब च ह्मणावयाचें. या संग्रहांत बराचसा भाग ज्योतिषाचा आहे. कांहीं धर्मग्रन्थ आहेत. कांहीं संस्कृत काव्यें व स्तोत्रें आहेत. वेदांताचे संस्कृतप्राकृत थोडे ग्रन्थ आहेत. शके १५६५ तील गंगासहस्रनाम, १५७०तील येकनाथी भागवत व १५८० तील सौंदर्यलहरी आहे. शके १५९९ तील वैद्यकसार ह्मणून प्राकृत ग्रन्थ आहे. १६०९ तील रामार्चनचंद्रिकेची पोथी आहे. १६१४ तील विवेकसिंधु, १६१६ तील मेघमाळा, १६४० तील कृष्णदासमुद्गल-

कृत रामायण, १६८६ तील रामसहस्रनाम, याशिवाय भावार्थ रामायण, रुक्मिणीस्वयंवर, देवदासांचें व्यंकटेशस्तोत्र, परमामृत, अमृतानुभव, ज्ञानेश्वरी, मुक्तेश्वरांचीं कांहीं पर्वें, कृष्णदासदामाचें भारत, दादोसुतमुद्गलकृत अश्वमेध इत्यादि ग्रन्थ आहेत. श्रीसमर्थांचीं कांहीं प्रकरणें आहेत हें सांगावयास च नको. श्रेष्ठांचा सुगमोपाय आहे. नामदेव, तुकाराम, केशवस्वामी, शिवदिनकेसरी, उद्धवचिद्घन, देवदास इत्यादिकांचे अनेक अभंग आहेत. श्रीज्ञानेश्वरांच्या नंतरचा व श्रीएकनाथांच्या पूर्वीचा चोंभाकृत उपाहरण ग्रन्थ मिळाला आहे. ग्रन्थ अपूर्ण पण अनेक दृष्टींनीं महत्त्वाचा आहे. महाराष्ट्र-वाङ्मयसंशोधकांना चोंभा हे नांव अश्रुत आहे. हा अपूर्ण ग्रन्थ देखील संपादिला पाहिजे, कारण भाषाशास्त्राच्या अभ्यासाला त्याची फार मदत होणार आहे. रा. राजवाडे यांनीं संपादिलेली ज्ञानेश्वरी श्रीनाथांच्या पूर्वींची कां नंतरची आहे हें सिद्ध करण्याला हा ग्रन्थ मदत करील. 'पोथ्यांची व वस्तांची' अर्धवट यादी सांपडली आहे तींत नामदेवाचें बाळकांड व मुक्तेश्वराचा अश्वमेध अशा दोन अश्रुत ग्रन्थांचा उल्लेख आहे. श्रीसमर्थांप्रमाणें दिनकरांची हि 'गुप्तीची कुवडी' होती असें या यादीवरून दिसतें. रामचंद्रांची व दिनकरांची कविता आहे, तीविषयीं पुढें सांगतों. शें दीडशें वर्षें पोरांनीं पतंग उडवून व गांवढळ लोकांनीं गांवटी नाटकांत राजाला मुकुट चढवून हि ज्या मठांत अजून इतका संग्रह उरला आहे त्या मठांत श्रीदिनकरांच्या वेळीं व सुमारें शंभर सवाशें वर्षें नंतर केवढा मोठा संग्रह असला पाहिजे याची कल्पना च करावी! असें हें रामदासी विद्यापीठ होतें! तिकडे श्रीरामदासांकित सांप्रदायिकांची दृष्टि वळो अशी प्रार्थना आहे. श्रीसमर्थांचे सर्व मठ या च योग्यतेचे होते. या लहान मोठ्या हजारों विद्यापीठांनीं धर्मप्रसाराचें व विद्यादानाचें केवढें मोठें कार्य केलें असलें पाहिजे याची कल्पना च करावी.

दिनकरांचा मुख्य ग्रन्थ श्रीस्वानुभवदिनकर.

अहो रामदासकृपा ते चि पूर्णिमा पूर्ण।
तेथ स्वानुभवचंद्राचें पूर्णपण।
दिनकरसुखाब्धि मर्यादा सांडून।
अमर्याद उचंबळला ॥ १६-४-१०६

आणि मग दिनकरांच्या मुखांतून जे स्वसुखोद्गार निघाले ते स्वानुभवदिनकरग्रन्थरूपानें आज मुमुक्षु जनांच्या उपयोगी पडत आहेत.

हा ग्रन्थ श्रीसद्गुरुभक्तीचा केवळ अर्णव आहे. प्रत्येक सांप्रदायिकानें निदान एक वेळ तरी येथें समुद्रस्नान केलें पाहिजे, अशी माझी आग्रहाची विनंति आहे. या सागरांत कोणकोणतीं रत्नें सांठविलीं आहेत तीं मी काय सांगूं. विवेक, वैराग्य, सत्कर्म, उपासना, भक्ति, सद्गुरुभजन, ज्ञान, विज्ञान, देहचतुष्टयनिरास, महावाक्यविवरण, माया, ब्रह्म, योगाभ्यास, प्रपंच, अनुभव, बद्ध, मोक्ष, कीर्तन, गुरुरूप, पातकें, प्रायश्चित्तें, मनाचें स्वरूप, पुरश्चरण, रामोपासना इत्यादि शेकडों विषयांचें जें स्वानुभविक विवेचन या ग्रन्थांत केलें आहे तें प्रत्येकानें आपआपल्या मनाशीं च मननपूर्वक वाचलें पाहिजे. श्रीसमर्थशिष्याचा असा हा पहिला च ग्रन्थ प्रकाशित होत आहे व त्यावर प्रेम बसण्यास निष्ठावंतास एवढेंच कारण पुरेसें आहे. या ग्रन्थांत पदोपदीं श्रीगुरुभक्तीचें जे प्रेमळ उद्गार आले आहेत ते वाचीत असतां श्रीगुरुभक्तिपरायणांचीं अंतःकरणें प्रेमानें भरून आल्यावांचून व प्रत्येक उद्गाराचे ठिकाणीं थांबावेसें वाटून त्यांची वृत्ति तावत्काळ तदाकार झाल्यावांचून राहणार नाहीं. श्रीगुरुभक्ति कशी करावी व कशी केली असतां सद्गुरुकृपा होते, एऱ्हवीं नाहीं, याचा बोध या ग्रन्थापासून होणार आहे.

जो केवळ असेल गुरुभक्त । स्वानुभवप्रत्ययें पूर्ण भरित ।
तो चि विचारूनि पाहेल आद्यंत । स्वानुभवदिनकरीं ॥ १-१-११४

श्रीरामाच्या मूर्तीपुढें दिनकरांनीं ध्यानस्थ बसावें, सद्गुरुचरणाचें चिंतन करावें, गुरुरूप आठवावें, सद्गुरूची सावयव मूर्ति हृदयांत स्थिर करावी आणि मग आपल्या च नादांत ग्रन्थरचना करावी. ग्रन्थराज श्रीदासबोध याची प्रभा स्वानुभवदिनकरावर सर्वत्र पडलेली आहे. भक्तिरहस्य व सुगमोपाय या श्रेष्ठांच्या ग्रन्थांपासून हि दिनकरांना स्फूर्ति झाल्याचें वाचकांस आढळून येईल. कलाप ९, किरणें ४ व ५ वाचीत असतां श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांची हि कृपा दिनकरांवर होती हें कोणाच्या हि लक्षांत येणार आहे. दिनकर स्पष्ट सांगत च आहेत. ग्रन्थरचना कोणी आणि केव्हां करावी ?

आधीं पूर्णत्वें असावी श्रीगुरुकृपा । जियेकरितां स्वानुभव सोपा ।
त्यावरी वेदशास्त्रपुराणाचिया स्वरूपा । साकल्य जाणितलें असावें ॥ १०९ ॥
त्यावरी पूर्वग्रन्थवक्ते महाराज । त्यांचिये कृपेची असावी वोज ।
सत्कर्म उपासना ज्ञानबीज । विचारावें तत्वता ॥ ११० ॥

वैराग्य असावें विवेकयुक्त । सगुण निर्गुण साक्षात्कार व्यक्त ।
भाषाज्ञान संस्कृत प्राकृत । परिछिन्न असावें ॥ १११ ॥
इतुकें असोनियां परिपूर्ण । त्यासी साह्य असावें प्राक्तन।
याहिवरी भगवद्भजन । केलें चि करावें उत्तरोत्तर ॥ ११२ ॥
इतुके हि पदार्थ अनुकूळ । स्वानुभवदिनकरीं पारिपूर्ण सकळ।
त्यासी आश्रय अनाश्रय केवळ । श्रीगुरुकृपा यथार्थ ॥ ११३ ॥

असा हा प्रासादिक ग्रन्थ आहे. त्याच्या वाचनानें रामदासी सांप्रदाय ह्मणजे काय याचें ज्ञान वाचकांस होणार आहे. हीं सांप्रदायाचीं लक्षणें प्रसंगवशात् ग्रन्थांत सर्वत्र विखरलेलीं असल्यामुळें एकंदर ग्रन्थाला विशेष गोडी आलेली आहे. त्यांतल्या त्यांत पंधराव्या कलापाच्या पांचव्या किरणांत हीं लक्षणें विशेष प्रगट रीतीनें दृग्गोचर होत आहेत. कोणी हा ग्रन्थ वाचतील न वाचतील ह्मणून असें वाटतें कीं, तो सर्व भाग येथें उतरून घ्यावा. पण मी असा वेडेपणा कां करूं. श्रीरामदास्य, श्रीगुरुभक्ति व श्रीसांप्रदाय यांनीं हा सर्व ग्रन्थ व्यापलेला आहे व ज्यांना या तीन गोष्टींचा छंद असेल ते तो साद्यंत वाचल्यावांचून कधीं राहणार नाहींत. हें सर्व खरें असून हि निदान अकरा ओव्या येथें सादर करण्याविषयीं वेडें मन ओढ घेत च आहे. क्षमा असावी.

रामदासीं श्रीराम आराधिला । आराधुनी गुरुत्वें वरिला । स्वरूपसाक्षात्कार करूनि साधिला । प्रपंच परमार्थ ॥१॥ श्रीरामचंद्रें रामदासांसी । जेव्हां केलें निजअनुग्रहासी । तेव्हां निरविलें श्रीहनुमंतजींसी । रामदासपरंपरा ॥२॥ जितुके रामदासांचे शरणागत । जाले आणि होणार परंपरागत । तितुक्यांचा साह्यकारी श्रीहनुमंत । सुखदुःखीं तो स्मरावा ॥३॥ केलिया मारुतीचें निजस्मरण । तत्काळ होईजे सुखसंपन्न। दुख संकट महा विघ्न । स्मरणमात्रें नाश पावे ॥४॥ त्यानंतर रामदासांची वर्तणुक । निस्पृहता आणि प्रपंचिक । त्यांत प्राक्तनयोगें ज्यासी जे योजेल सम्यक । तेणें ते चि साधावीं ॥ ५ ॥ परंतु हो प्रपंची अथवा निस्पृह । तेणें वैराग्ययुक्त असावें निसंदेह । वर्णाश्रमधर्मकर्मसमूह । प्राणांतीं हि न सोडिजे ॥६॥ अहर्निश करावी श्रीरामभक्ति । वर्णाश्रमधर्माचिया युक्ति । श्रीरामउपासनेची अभिव्यक्ति । केलीच करावी निशंक ॥७॥ वैराग्य करावें विवेकयुक्त । प्रतिज्ञा ह्मणवावें श्रीरामभक्त । पदार्थमात्रीं कदापि आसक्त । प्राणांतीं हि न व्हावें ॥८॥ जितुकी गोष्टी

मुखें बोलावी । तितुकी क्रिया करूनि दाखवावी । सत्क्रिया उत्तरोत्तर चालवावी । धर्मशास्त्रविचारेंसीं ॥९॥ करावें वेदपारायण । शास्त्रचर्चा अध्यात्मनिरूपण । कां ते श्रीरामगुणानुवादकीर्तन । यथासांग करावें ॥१०॥ श्रीरामजयरामजयजयराम । नित्य स्मरणाचा हा चि असावा नेम । यावांचुनि सकळ मिथ्या श्रम । वायांविण करूं नये ॥ ११ ॥

ही शिकवण अखंड कंठीं धारण करावी असें कोण ह्मणणार नाहीं ! असा हा बहुमोल ग्रन्थ आहे. तो सावचितपणें वाचावा, एकांतांत वाचावा, जनांत त्याचें निरूपण करावें. या ग्रन्थाच्या श्रवणमननानें श्रीसमर्थचरणीं वाचकाचें ध्यान स्थिरावेल, त्यास श्रीदासबोध समजूं लागेल, त्याचे विचार प्रबळ होतील, आचार शुद्ध होईल, प्रपंचाचा त्यास उबग येईल, संपत्ति कारणीं लागेल, नरदेहाचें सार्थक होईल. इतक्याउपर कोणी हा एवढा मोठा पांचशें पृष्ठांचा ग्रन्थ वाचावा, असा कोणाला कंटाळा वाटेल तर त्यानें निदान एकवार आठवा कलाप वाचावा, सातवा वाचावा, सहावा वाचावा ! खरें सांगूं कां, सर्व च ग्रन्थ वाचावा ! अमुक कलाप वाचावा आणि तमुक वाचावा हें उगी च नादामध्यें कांहीं तरी लिहून गेलों.

अभंग, श्लोक, पदें, सवया, घनाक्षरी वगैरे मिळून पांचशें पृष्ठें होतील इतकी दिनकरांची इतर स्वानुभविक व प्रबोधकारक कविता उपलब्ध झाली आहे. ती फार प्रेमळ आहे. सांप्रदायिकांना ती चटका लावील याबद्दल मला शंका नाहीं. ती वाचकांस सादर करण्याचा योग केव्हां येणार असेल तो खरा. दिनकरांचे प्रपंचपरमार्थें निजात्मज श्रीरामचंद्र यांचा सीतारामसंवाद हा मुख्य ग्रन्थ व अभंग, श्लोक, पदें वगैरे मिळून पांचशें पृष्ठांचा भाग होईल इतकी त्यांची हि कविता आहे. असे पितापुत्र आणि गुरुशिष्य महाराष्ट्रांत वारंवार उदयास येवोत अशी अनन्यभावेंकरून प्रार्थना आहे.

श्रीदिनकरांच्या इतर कवितेंतील एक च उतारा देऊन पुढें जाऊं.

विचारवंत संत हो । समस्त भाग्यवंत हो । तुह्मांस वीनती त्वरें । स्मरा श्रीराम राम रे ॥ १ ॥ तुह्मांसमान योग्यता । नसे अशी सभाग्यता । ह्मणौनि सांगतों बरें । स्मरा श्रीराम राम रे ॥ २ ॥ अपाय फार ये युगीं । नसे उपाय तो जगीं । उगे चि काय निस्तुरे । स्मरा श्रीराम राम रे ॥ ३ ॥ शिवासि लागली सवे । महाविषाग्नि तो निवे । तमें चि सर्व आदरें । स्मरा श्रीराम राम रे ॥ ४ ॥ तपोधनासि

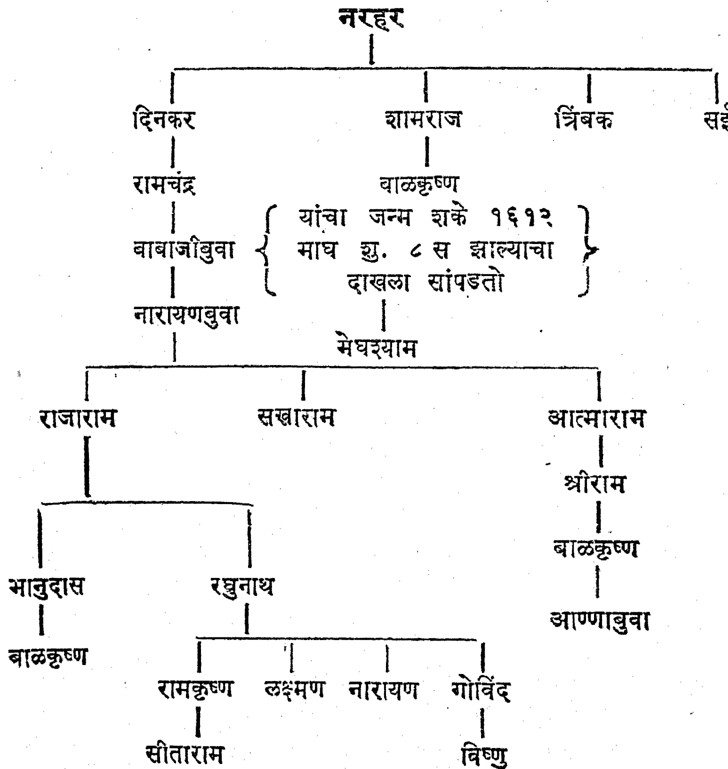
आवडे । अनु दुजें तें नावडे । स्वहित मूळ हें चि रे । स्मरा श्रीराम राम रे ॥ ५ ॥ स्वहितसें करावया । दुजें नसे तरावया । भवार्णवीं विशेष रे । स्मरा श्रीराम राम रे ॥ ६ ॥ मतिभ्रमासि वारिता । नसे असा विचारितां । समर्थ मोक्षधाम रे । स्मरा श्रीराम राम रे ॥ ७ ॥ बहुत क्लेशकारकें । तपें वयासि हारकें । शिणों नका उगे चि रे । स्मरा श्रीराम राम रे ॥ ८ ॥ कित्तेक निग्रही जनें । वृथा अटव्य-सेवनें । श्रमासि थार होत रे । स्मरा श्रीराम राम रे ॥ ९ ॥ हिमाग्नि धूम्रपान रे । सुगर्भशून्यवास रे । ह्मणे दिनेश व्यर्थ रे । स्मरा श्रीराम राम रे ॥ १० ॥

असो. स्वानुभवदिनकर ग्रन्थ लिहिण्याला आज च बरोबर दोनशें सतरा वर्षे झालीं. शके १६१६ चैत्र शुद्ध नवमी इंदुवासरे तिसगांवीं हा ग्रन्थ निर्माण झाला. ज्या प्रतीवरून हा ग्रन्थ छापला आहे तेवढी एक च प्रत प्रथम आह्मांस मिळाली. रा. अमृत बापूजी रसाळ यांना ही प्रत मिळ-विण्यासाठीं फार परिश्रम पडले. प्रत मूळची तिसगांवची. तेथून ती कऱ्यास गेली. तेथून पुढें कारखेलास एका कुणब्याचे घरीं ५।४ वर्षे धूळ खाण्याचें तिच्या नशिवीं होतें ! त्या स्थितींतून तिला सोडवून रा. शिवरामपंत रसाळ यांनीं तिला आपल्या गांवीं देउळगांव घाट येथें नेलें. तेथून नंतर घाटशिरस येथील कुळकर्णी रा. यादवराव श्रीराम यांचे घरीं प्रतीनें कांहीं वर्षे काढलीं. सुमारे तीन वर्षांमागें प्रगट व्हावें अशी इच्छा होऊन ती रा. अमृत बापूजी रसाळ यांचे हातीं आली व तिची इच्छा पूर्ण व्हावी ह्मणून रा. रसाळ यांनीं तिला आमच्या हवालीं केली. तात्पर्य, महाराष्ट्राच्या नशिवीं असला अमोलिक ग्रन्थ होता ह्मणून रा. रसाळ यांच्या प्रयत्नाला यश आलें. रा. रसाळ यांचे सामान्यपणें महाराष्ट्रावर व विशेषतः सत्कार्योत्तेजक सभेवर हे मोठे उपकार आहेत. वरील अनेक स्थलांतरांत ज्यांनीं ज्यांनीं प्रतीचें संरक्षण केलें त्यांची त्यांची सभा आभारी आहे. प्रतीच्या शेवटीं "बायाजी सोळोंखी यांचें पुस्तक संपूर्ण" असा मजकूर आहे. त्या बायाजींना माझे शतशः प्रणिपात असोत. अकरा किरण छापून झाल्यावर श्रीक्षेत्र-चाफळास दिवाकरांचे वंशज रा. विनायकराव बापु राहतात त्यांचेकडे स्वानुभवदिनकराची आणखी एक अपूर्ण प्रत मिळाली. रा. बापुरावांचा मी आभारी आहे. कलाप ९ व १० खेरीज करून बाकीच्या ग्रन्थाला टीपा देण्याचें काम रा. दाजीबा देव यांनीं केलें आहे व सदरहु दोन्ही योगकलापांवरील

टीपा येथील संध्याआश्रमाचे अधिपति रा. रा. वासुदेवराव शिंदोरे यांच्या आहेत.

दिनकरांचा जन्मशक जसा अनिश्चित आहे तसा च समाधीशक हि आहे ! काय करावें ! दिनकरांची पुण्यतिथी कोणती ती हि आज सांगतां येऊं नये याची लाज वाटते. स्वानुभवदिनकराचा रचनाकाल शके १६१६ आहे हें वर आलें च आहे. सनदापत्रांत रामचंद्रांचें नांव प्रथम १६१९ त आढळतें. यावरून शके १६१६ ते १६१९ च्या दरम्यान दिनकरांनीं आपलें अवतारकृत्य समाप्त केलें, एवढें च आज अनुमान काढतां येतें.

दिनकरांची समाधी तिसगांवीं गांवाबाहेर एका शेतांत आहे. तेथें लहानसें च वृंदावन आहे. दिनकरांची वंशावळ उपलब्ध होते ती अशी:

श्रीदिनकरापासून तों नारायणबुवापर्यंत चौघांच्या समाधी आहेत व त्या त्या च शेतांत आहेत. पैकीं दोन समाधींवर लेख आहेत, पण फक्त एका च समाधीवरील लेख कांहींसा लागतो. तो असा:

॥ आद्या तिथी कृष्ण जिग्राथ जेष्ठा ॥ त्रिअष्ट सोळा शाके काळपृष्ठा ॥
॥ दिनादास राम प्राण जाला ॥ श्रीरामचंद्रस्वरूपीं मिळाला ॥

या लेखांत जीं महत्त्वाचीं अक्षरें आहेत तेवढ्याबद्दल च खात्री नाहीं ! ' त्रिअष्ट ' कां ' त्रिषष्ठ ' हीं अक्षरें बरोबर लागलीं नाहींत. शके १६६४ तील रामचंद्रांच्या नांवचें एक दानपत्र उपलब्ध असल्यामुळें त्रिषष्ठ नसून त्रिअष्ट असावें, असें वाटतें. " दिनादास राम " हीं हि अक्षरें चांगली उमगत नाहींत. ' जिग्राथ ' आणि 'काळपृष्ठा' यांचा अर्थ लागत नाहीं. तथापि लावलेला मजकूर बरोबर असल्यास शके १६८३ च्या ज्येष्ठ वद्य १ स रामचंद्रांनीं समाधी घेतली असा अर्थ होतो. हल्लीं श्रीगुरुभक्तिपरायण लक्ष्मणबुवा व श्रीगुरुभक्तिपरायण सीतारामबुवा मठाची व्यवस्था पहात असतात. त्यांच्या व श्रीगु. भ. प. गोविंदबुवांच्या मनांत मठाचा जीर्णोद्धार करण्याचें फार आहे. गोविंदबुवांनीं मठांतील होता नव्हता तो सर्व संग्रह मला दाखविला व उपयोग करण्यासाठीं जरूर तो माझ्या स्वाधीन केला याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे.

श्रीरामदास आणि रामदासी मालेंतील पुढील पुष्पांविषयीं विस्तृत माहिती श्रीदासबोधाच्या तिसऱ्या आवृत्तींत नुकती च दिली आहे. आज हा सहावा भाग महाराष्ट्रास अर्पण होत आहे. या भागांत अंतर्बाह्य श्रीसद्गुरु-स्वामीसमर्थ स्वलीळा व्यापून राहिले आहेत. अशा स्थितींत

तेणें वाटे मुखीं रामदास गावे । जिव्हें रामदास उच्चारावे ।
निजकरीं रामदास पुजावे । अनंतां उपचारीं ॥ ११-५-१०९
नेत्रीं रामदास पाहावे । कानीं रामदासचरित्र ऐकावें ।
रामदासपदींचें जिघ्रावें । निर्माल्य घ्राणें ॥ ११०
वोष्ठीं रामदासपदीं चुंबन । पदांगुष्ठ चोखावे चुरचुरून ।
रामदासांपुढें करावें नर्त्तन । निजपदीं सहजस्थितीं ॥ १११
मस्तकीं रामदास वंदावे । हृदईं रामदास आळिंगावे ।
कडकडूनि सर्वांगेंसीं भेटावें । रामदासीं सहजस्थितीं ॥ ११२
निजहृदईं रामदास सांठवावे । स्कंधीं रामदास बैसवावे ।
पाठीसीं रामदास घालावे । वाम सव्य सहजस्थितीं ॥ ११३

यापरीस जास्त काय लिहावें आणि मागावें !

धुळें
श्रीरामनवमी १८३३ } शंकर श्रीकृष्ण देव

॥ श्रीरामदासार्पणमस्तु ॥

श्रीसद्गुरुस्तवन

१

नमन श्रीगुरुनिजपाया । साधक तारक उपाया ।
संकट दुर्घट अपाया । सोहं हंसा खुण पाया ॥ ध्रु० ॥
पतीतपावन ब्रिद् गाजे । श्रवणें निर्भय मन माझें ।
भाविक सात्विक सुख माजे । षड्रिपुमंदिर मग लाजे ॥१॥
कृपा अंजन लेउनियां । ब्रह्म परात्पर होउनियां ।
सज्जनपद्रज सेउनियां । अष्ट काया निरसुनियां ॥ २ ॥
अपार महिमा गुरुराया । बंद भवार्णव उतराया ।
कल्याण अनुभव विवराया । अनाथ हिन दिन उधराया ॥ ३ ॥

२

मज तो आवडतो मम स्वामी । निशिदिनि अंतर्यामीं । ध्रु० ॥
काय बोलों मी कीर्तीसी । न दिसे तुळणेसी ॥ १ ॥
भक्तीमार्गाच्या गजढाला । चालविलया आढाला ॥ २ ॥
अक्षै पदाचा सुखदाता । निरसुनि माया ममता ॥ ३ ॥
छत्र बहुतांचें दासांचें । नाम चि कल्याणाचें ॥ ४ ॥

॥ श्री स्वानुभवदिनकर ॥

अनुक्रमणिका

॥ स्वानुभवदिनकर ॥

॥ कथाप्रशंसा कलाप पहिला ॥ १ ॥

॥ श्रीराम ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीरामसमर्थसखा ॥ श्रीआंजनेयाय नमः ॥ ॐ नमो येकाक्षरब्रह्म ॥ स्वानुभवदिनकरीं परम सुगम । स्त्री पुं नपुंसक नाम । त्रिपुटी निरसूनि ॥ १ ॥ जें पूर्वपक्ष सिद्धांतादि । द्वंद्वतारहित जें अनादि । वाच्यांश लक्ष्यांश पक्षभेदीं । उर्वरीतपणें जें ॥ २ ॥ त्यासी येकाक्षर हें हि आड-नांव । समजावया वेदें धरूनि हांव । बोलों गेला तवं स्वयमेव । कुंठित जाला सहजें ॥ ३ ॥ जेवि मुकियानें साकर भक्षिली । ते न जाय आणिकां सांगितली । कां ते मुग्धा स्त्री निजपुरुषें भोगिली । तियेसी सुख सांगतां न ये ॥ ४ ॥ तेवि वेदें निजसुखानुभव घ्यावया । ब्रह्मासी बाहे हाक मारूनियां । तेथ कांहीं न दिसे पारि ॐ ह्मणौनियां । ध्वनी उठिला परब्रह्मीं ॥ ५ ॥ तये ध्वनीचा विचारितां अंतर्भाव । वेद निवांत होऊनि स्वयमेव । भोगीत राहिला निजसुख टेवें । स्वानुभव-दिनकरीं ॥ ६ ॥ वेद गीर्वाण भाषा बोलतां सीणला । परि ॐकार ध्वनीचा प्रांत न देखिला । मग प्राकृत भाषां अर्थ विवरता जाला । स्वानुभवदिनकरीं ॥ ७ ॥ तेथ मुळींहूनि सेवटवरी । निरूपण चालिलें येकाक्षरी । स्वानुभवदिनकरामाजी चतुरीं । विवरूनि पहावें ॥ ८ ॥ ग्रंथराज स्वानुभवदिनकर । भक्तिज्ञानवैराग्याचें माहेर । श्रोतीं आद्यंत पाहोनि साचार । स्वीकार अथवा त्याग कीजे ॥ ९ ॥ ग्रंथ संपूर्ण

---

१ हौस, आवड. २ भाषेनें.

पाहिलियांवीण । ग्रंथासी उगें चि नेदिजे[1] दूषण । यद्यपि दिधलें तरि अन्याय कोण । समर्थासी ह्मणों शके ॥ १० ॥ परंतु थोरपणाचें हें चि उचित । ग्रंथ पाहोनियां आद्यंत । मग भूषण दूषण यथोचित । समर्थासी मानेल तें ॥ ११ ॥ परी संतांसी प्रार्थना इतुकी चि । प्राकृत ह्मणोनि अवगणनें चि । सांडी न कीजे या ग्रंथाची । न पाहातां आद्यंत ॥ १२ ॥ परी ग्रंथीं काय असे निरूपण । तें संतांप्रति कीजेल निवेदन । तेथ सोळा कळाप आणी कीर्ण । येक्यासी प्रकाशमय ॥१३॥ प्रथम कळाप षट्कीर्ण । स्वानुभवदिनकरीं विराजमान । तेथील आद्यंत निरूपण । सांगिजेल यथाक्रमें ॥ १४ ॥ प्रथम कळापीं प्रथम कीर्ण । तेथें ग्रंथपरिभाषाकथन । दुजां श्रीरामचंद्रदर्शन । तिजां स्तविजे गण-पति ॥ १५ ॥ चतुर्थ कीर्णीं शारदास्तवन । पंचमामाजि श्रीगुरुवंदन । षष्ठीं संतश्रोतेसज्जन । तथा कुळदैवतें ही ॥ १६ ॥ एवं प्रथम कळाप षट्कीर्णमंडित । कथा प्रशंसिली आद्यंत । द्वितीय कळाप पंचकीर्ण उत्फुल्लित । संसारलक्षणेंसीं ॥ १७ ॥ प्रथमीं गर्भदुःख बाळकावस्था । दुजां तरुणपण तिजां वृद्धावस्था । चतुर्थीं यमयातनेची अवस्था । पंच-मामाझारी त्रिविधताप ॥ १८ ॥ त्यानंतर पंचकीर्णी तृतीय कळाप । बोलिजेल आद्यंत वैराग्यानुरूप । तेथ प्रथम कीर्णीं संक्षेप । नरदेहस्तवन ॥ १९ ॥ द्वितीय कीर्णीं सांगिजेल गर्भविवक्षा । तिजां बाळतरुण-देहीची साक्षा । त्यांत चि पांडुरंगमहात्मपक्षा । दृष्टांतासी योजलें ॥ २० ॥ चतुर्थी नरदेह निखंदिजेल । पंचम कीर्णीं त्याचा उपकार वर्णिजेल । एवं तृतीय वैराग्यकळाप संपेल । पंचकीर्णेंसीं सुगम ॥२१॥ चौथा विवेककळाप पंचकीर्ण । प्रथमीं बहुदेव दुजां नरदेह आद्य वर्णन । तिजां साकल्य श्रीगुरुलक्षण । चतुर्थीं शिष्यलक्षणपरीक्षा ॥ २२ ॥ पंचम कीर्णीं गुरुत्वनिश्चय । एवं चतुर्थ कळाप सांगिजेल विवेकान्वय । तथा पंचम कळापीं सत्कर्मसमुच्चय । सांगिजेल पंचधा ॥ २३ ॥ तेथ

---

1 निषेध केला जाईल.

प्रथम कीर्णीं श्रीगुरुपूजन । दुजां देहेंद्रियअवस्था कर्मकथन । तिजां त्रिगुणस्वभाव कर्माचरण । चतुर्थीं वर्णाश्रम यथोचित ॥ २४ ॥ पंचमीं सांगिजेल उपजीविकावर्त्तन । एवं कर्मकळाप पंचकीर्ण । त्यानंतर उपासनानिश्चय पूर्ण । साहावे कळापीं ॥ २५ ॥ त्यांत प्रथम कीर्णीं उपासनाक्रम । दुजां एकाक्षर ब्रह्म कर्मसंभ्रम । तिजां मूळपुरुषसहित पंचदेवतोद्गम । येकाक्षर प्रतिपाद्य ॥ २६ ॥ चतुर्थीं मूळपुरुषकर्तृत्वप्रशंसा । पंचमीं स्त्री शूद्र अन्ययाति तरणोपाय धीवंसा । एवं उपासनानिश्चय कळाप सहसा । सांगिजेल पंचकीर्णीं ॥ २७ ॥ त्यानंतर सप्तम कळाप पंचकीर्ण सौरस्य । तेथें बोलिजेल पंचउपासनारहस्य । तेथ प्रथम कीर्णीं सूर्यगणेशकळास्य । अति कौतुकान्वित ॥ २८ ॥ दुजां आदिशक्तीचें रहस्य । तिजां शंकरब्रह्मादिकळास्य । चतुर्थीं विष्णूचें सौरस्य । सांगिजेल लाघवेंसीं ॥ २९ ॥ पंचमीं श्रीरामचंद्रउपासना । न्यासध्यानजपमुद्राविधाना । रामार्चनचंद्रिकाभिधाना । शास्त्रप्रमाण मुख्यत्वें ॥ ३० ॥ येवं उपासनारहस्य यथाक्रमेंसीं । सांगिजेल सप्तम कळाप पंचकीर्णेंसीं । त्यानंतर अष्टम कळाप पंचविधा भक्तीसी । यथाक्रमें सांगिजैल ॥ ३१ ॥ तेथ प्रथम कीर्णीं बहुविध भक्ति । दुजां सांगिजेल त्रिविध युक्ति । तिजां चतुर्विध भजनाची व्यक्ति । चतुर्थीं नवविध भजन ॥ ३२ ॥ पंचमीं येकविध भक्तिलक्षण । एवं अष्टम कळाप पंचकीर्ण । तेथूनि ग्रंथपूर्वार्द्धकथन । समाप्तीसी येईल ॥ ३३ ॥ पुढें उत्तरार्द्धीं नवम कळाप । तेथें योगसिद्धीचें सांगिजेल पडेंप । प्रथम कीर्णीं चतुर्युगानुरूप । कळीयुगधर्म यथाक्रमें ॥ ३४ ॥ दुजां सांगिजेल हटयोगक्रम । तिजां देहशुद्धि करूनि निभ्रम । चतुर्थीं कुंडलिनीचा ऊर्ध्वागम । यथाक्रमें सांगिजेल ॥ ३५ ॥ पंचमीं योगसिद्धिपूर्णता । लाधोनि सर्वोत्कर्ष साम्राज्यता । पुढें दशम कळापीं सप्तचक्रशोधनता । सांगिजेल यथाक्रमें ॥ ३६ ॥ तेथ प्रथम कीर्णीं शिष्यशिक्षापण । दुजां देहदुर्गाचें बळकटपण । तिजां यथाक्रमें चक्रशोधन ।

---

१ धैर्य. २ शोभा, कौतुक.

चतुर्थीं हो तें चि पैं ॥ ३७ ॥ पंचमीं ब्रह्मरंध्रस्थानकथन । येवं नवम दशम योगसिद्धिनिरूपण । यानंतर येकादशीं सांगिजेल चतुर्विध ज्ञान । विज्ञानस्थितीसी ॥ ३८ ॥ तेथ प्रथम कीर्णीं चतुर्विध ज्ञानलक्षण । दुजां अन्यथाज्ञान तिजां अज्ञान । चतुर्थीं सांगिजेल आत्मज्ञान । पंचमीं विज्ञानस्थिति ॥ ३९ ॥ एवं पिंडात्मक देहचतुष्टयनिर्शन । येकादश कळापीं परिछिन्न । करूनि द्वादश कळापीं ब्रह्मांडशोधन । पंचकीर्णेसीं यथाक्रमें ॥ ४० ॥ प्रथमीं ब्रह्मांडीचें विराटदेहकथन । दुजां हिरण्यगर्भ तिजां अव्याकृतनिर्शन । चतुर्थीं मूळमायेचें विवरण । पंचमीं मायाब्रह्मनिवाड ॥ ४१ ॥ एवं द्वादश कळाप पंच कीर्ण । अद्वैत प्रतिपाद्य संपूर्ण । त्रयोदशीं मायाब्रह्मविवरण । आत्मगुरुशास्त्रप्रत्ययें ॥४२॥ प्रथम कीर्णीं सांगिजती मत्तांतरें । दुजां मायाब्रह्मविवरण चौं प्रकारें । तिजां प्रकृतिपुरुषांचिया उभारें । पिंडब्रह्मांडउभारणी ॥ ४३ ॥ चतुर्थीं चराचरसृष्टीची उभारणी । पंचमीं सांगिजेल सकळसंव्हारणी । एवं त्रयोदश कळाप पंचकीर्णीं । उद्भवलयेंसीं ॥ ४४ ॥ त्यानंतर चतुर्दश कळाप पंचकीर्णेसीं । सांगिजेल नाना आशंकाप्रतारणेसीं । तेथ प्रथम कीर्णीं स्वानुभव पूर्णतेसीं । दुजां विज्ञानस्थिति सम्यक ॥ ४५ ॥ तिजां पंचभूतीं भूतानुक्रम । चतुर्थीं साकल्य त्रिगुणसंभ्रम । पंचमीं कूटविवक्षेसीं परब्रह्म । एवं चतुर्दश कळाप ॥ ४६ ॥ पुढें पंचकीर्णीं पंचदश कळाप । प्रथमीं सच्चिदानंदव्याख्या मनउन्मनरूप । दुजां मनाचें स्थळ आणि तुर्यास्वरूप । षोडश महावाक्येसीं ॥ ४७ ॥ तिजां नाना आशंकाप्रतारणरूप । बंधमोक्षलक्षणाचें स्वरूप । नाना निश्चय मत्तांत्तरानुरूप । सांगिजतील यथाक्रमें ॥४८॥ चतुर्थीं क्षराक्षर उत्तमपुरुषभाग । जड चंचळ निश्चळ योग अव्यंग । पंचमीं भगवद्भक्ति सांगिजेल यथासांग । एवं पंचदश कळाप ॥ ४९ ॥ त्यानंतर षोडश कळाप पंचकीर्णप्रकाश । सांगिजेल ग्रंथगुरुगरिमा विशेष । तेथ प्रथम कीर्णीं ग्रंथगरिमेस । यथाविधि वाखाणिली ॥ ५० ॥ दुजां ग्रंथगरिमा श्रीगुरुस्तवन । तिजां रामदासनाम व्याख्याविज्ञान । चतुर्थीं श्रीगुरुपरंपरा

अनन्यपण । पंचमीं श्रीगुरुपूर्णपूजा ॥ ५१ ॥ एवं षोडश कळाप पंचकीर्णेंसीं संपलियां । ग्रंथ परिपूर्ण श्रीगुरुपदीं तेथूनियां । स्वानुभव-दिनकर विचारुनियां । पाहिजे श्रीगुरुकृपा ॥ ५२ ॥ स्व ह्मणिजे आपुला अनुभव । घेइजे या नांव स्वानुभव । दिनकरा ऐसा स्वयमेव । अस्तोदयरहित प्रकाश ॥ ५३ ॥ दिनकरीं विलसती षोडश कळा । त्यामाजि चारी गुप्ता प्रगटा द्वादश मेळा । कीर्णप्रकाशीं तेजस्वी सोज्वळा । शीतऊष्णतारहित ॥ ५४ ॥ एवं सोळा कळाप एकऐसीं कीर्णे । आद्यंत स्वानुभवदिनकर विवरणें । श्रीगुरुकृपां स्वानुभव लाहाणें । सहजस्थिति एकात्मता ॥५५॥ जाणों काय हे सोळा कळाप । चंद्र-कळा चि सोळा अमृतरूप । कीं हे सोळा हि स्वानुभवदीप । येका-हारीं विराजले ॥ ५६ ॥ कीं ते सप्तद्वीप आणि नवखंड । मिळोनि सोळा कळाप हे प्रचंड । कीं चतुर्दशभुवनेंसीं प्रकृतिपुरुष अखंड । ऐक्यते आले कळाप सोळा ॥ ५७॥ कीं हे अष्टसिद्धि होती द्विविध । किंवा अवतरले सोळा ही सिद्ध प्रसिद्ध । कीं ते पंचभूतें त्रिगुण द्विधा होऊनि शुद्ध । सोळा कळाप मिरवले ॥ ५८ ॥ नाना हे नवग्रह आणि सप्तऋषि । मिळोनि सोळा कळाप यथाक्रमेंसीं । नाना ते नवविधि आणि सप्तांबुधींसी । येके ठाईं निवास हे ॥ ५९ ॥ कीं हे पिंडब्रह्मां-डीचे अष्टदेह । द्विधा जाले कीं निसंदेह । तेणें सोळा कळापांचा समूह । यथाक्रमें शोभला ॥ ६० ॥ नाना ते सप्ताद्रि आणि नवनाथ । कीं हे अष्टदिक्पाळ दिग्गजेंसीं समर्थ । कीं त्या चौदा विद्या शिवश-क्तियोगें कृतार्थ । मिळोनि सोळा कळाप हे ॥ ६१ ॥ किंवा हे प्रण-वाचे सोळा स्वर । कीर्णरूपेंसीं सकळ साचार । माजीं प्रणवरूपें स्वा-नुभवदिनकर । ग्रंथ आद्यंत शोभला ॥ ६२ ॥ कीं हे सोळा ही विष्णूचे अवतार । स्वानुभवदिनकरीं अवतरले साचार । भागवतीं यांचा चारित्र-विस्तार । यथाक्रमें सांगितला असे ॥ ६३ ॥ कीं हा स्वानुभवगगनीं साचार । विलसे षोडशकळीं अपूर्व दिनकर । सभंवता कीर्णप्रकाशें

---

१ नाहीं तर, किंवा.

सविस्तर । निजप्रभा देदिप्यमान ॥६४॥ कीं हा षोडशकळीं सुधाकर । सभंवतीं कीर्णरूपें तारांगणें साचार । कीं मध्यें मेरु शोभे स्वानुभवदिनकर । सभंवतीं कीर्णें सृष्टिरचना ॥ ६५ ॥ एवं आद्यंत स्वानुभवदिनकर । सोळा कळाप येकऐसीं कीर्णें परिकर । अध्यात्मनिरूपणें ब्रह्मसाक्षात्कार । सहजस्थिति पाविजे ॥ ६६ ॥ ग्रंथ आद्यंत करावा श्रवण पठण । तदनुसार साकल्य मनन । मननानुरूप निजध्यास पूर्ण । ब्रह्मसाक्षात्कारेंसीं ॥६७॥ ग्रंथ सकळ पाहिलियावीण । उगा चि ग्रंथासी ठेवी जो दूषण । ब्रह्महत्येचें पाप केलियावीण । माथां बैसे अकस्मात ॥ ६८ ॥ ह्मणौनि ग्रंथ आधीं आद्यंत वाचावा । वाचूनि अनन्यभावें विवरावा । स्वानुभवें ऐक्यता करूनि जीवशिवा । परब्रह्मीं समरसावें ॥ ६९ ॥ ग्रंथ न द्यावा अभक्तदुर्जनांहातीं । दिल्हा तरी उभयतां जाती अधःपातीं । ह्मणौनि प्रार्थना हे चि कीं संतीं महंतीं । ग्रंथ यत्न कीजे बहुत ॥ ७० ॥ ग्रंथराज स्वानुभवदिनकर । यासी आश्रय श्रीगुरु साचार । तदनुसार थोर थोर कवेश्वर । व्यासवाल्मिकादिक ॥ ७१ ॥ ब्रह्मा आणि हरिहर । इंद्र चंद्र यमधर्म कुबेर । वरुण वायु अग्नि दिनकर । शुक्र आणि बृहस्पति ॥ ७२ ॥ मरीचि अत्रि अंगिरा कश्यप । नारद तुंबर कपिल काश्यप । विश्वामित्र गौतम शातातप । पातंजळी भरद्वाज ॥७३॥ वशिष्ठ याज्ञवल्कि सनक । सनंदन सनातन सनत्कुमारादिक । हंस आदिनारायण जनक । रामकृष्ण अवतार ॥७४॥ दत्त गोरक्ष हनुमंत । आदिनाथ मीन गैनी अवधूत । चौऱ्यासी सिद्ध आणि योगी समस्त । नव ही नाथ ॥ ७५ ॥ मत्स्य कूर्म बौद्ध वाराह । कल्की वामन नरसिंह । फरशराम रामकृष्णादि समूह । अवतारमूर्ति ॥ ७६ ॥ सुरनर सिद्ध मुनेश्वर । संत महंत ऋषेश्वर । सकळ पृथ्वीचे राजेश्वर । योगी आणि भक्त ज्ञानी ॥ ७७ ॥ वेद शास्त्रें पुराणें स्मृति । इतिहास काव्य वित्पाचि । धर्मशास्त्र प्रस्थें[1] नाना संमति । ग्रंथसमूह ॥७८॥ शंकरस्वामी मधुसूदन श्रीधराचार्य । भाष्यकार जे कां सद्गुणवर्य । ग्रंथ-

---

1 प्रस्थानत्रय.

कर्ते जे सन्मति आर्य । संस्कृत प्राकृत ॥ ७९ ॥ उपनिषदें श्रुति-समुच्चय । शाखाध्ययनें असंभवनीय । नाना भाषादि ग्रंथान्वय । अध्यात्मवेत्ते ॥ ८० ॥ ऋग्वेद यजुर्वेद साम अथर्वण । शाखाध्ययनें भिन्न भिन्न । संहिता पदक्रम अरण्य ब्राह्मण । दशग्रंथोक्त ॥ ८१ ॥ वेदांत न्याय वैशेषिक । पातंजल सांख्य मीमांसक । उपशास्त्रें तर्कभाषा अनेक । संवादकर्ते ॥ ८२ ॥ मार्कंड मत्स्य भविष्योत्तर पुराण । भागवत विष्णु वैजयंती वामन । ब्रह्मांड बृहन्नारदीय पुराण । ब्रह्मोत्तरखंड ॥ ८३ ॥ स्कंद कूर्म वाराह पुराण । गणेश तथा गोपद्म पुराण । अग्नि गरुड लिंग पुराण । एवं मिळोनि अष्टादश ॥ ८४ ॥ योगवाशिष्ठ आणि महाभारत । हरिवंश रामायण काव्य संमत । नाना धर्मशास्त्रपद्धति सतंत । ज्योतिषांग सकळ ॥ ८५ ॥ आश्वलायन अत्रिस्मृति । विश्वामित्र जमदग्निस्मृति । पराशर वशिष्ठ गौतमस्मृति । आणि नाना ऋषिमतें ॥ ८६ ॥ ब्रह्मस्मृति आणि शंकरस्मृति । नारदस्मृति अंगिरास्मृति । बृहस्पति तथा विष्णुस्मृति । गणेश-स्मृति यथोक्त ॥ ८७ ॥ गुरुगीता भगवद्गीता । हंसगीता अवधूतगीता । रामगीता उत्तरगीता । पांडवगीता यथोक्त ॥ ८८ ॥ दत्तगीता गोरक्ष-गीता । शिवस्कंद गणेशगीता । गर्भगीता लक्ष्मणगीता । हनुमंतगीता यथोक्त ॥ ८९ ॥ जितुके ऋषि तितुकिया गीता । जितुके देव तितु-किया संहिता । स्मृति हि तैस्या चि यथोचिता । अध्यात्मविषई ॥९०॥ आणि चहुं युगादि संत महंत । गत भविष्य वर्तमानयुक्त । त्यांचे ग्रंथ संस्कृत प्राकृत । भाषा छपन्न ही ॥ ९१ ॥ चतुर्वर्ण त्यान्ही आश्रम । लोम विलोम अनुलोम प्रतिलोम । नाना यातींचे कुळक्रम । तेथें उत्पन्न महापुरुष जे ॥ ९२ ॥ त्या सर्वांचिया आश्रयेंकरून । स्वानुभवदिनकर विराजमान । कर्म उपासना भक्ति ज्ञान । कळाप कीर्णी मंडित ॥९३॥ परंतु ग्रंथ आहे प्राकृत भाषेचा । म्हणोनि पंडितासी न मानेल पैं साचा । पारि उपजतां चि कांहीं संस्कृताचा । अभ्यास नव्हता ॥ ९४ ॥ तेहीं आधीं प्राकृत भाषेचिया योगें । अभ्यास केला विद्वज्जनसंगें । नाना

क्लेश केले जेव्हां निजांगें । वर्षानुवर्षीं अहर्निश ॥ ९५ ॥ सूत्रार्थ प्राकृत भाषां घोकिले । प्राकृतें श्लोक वाखाणिले । नाना प्रकारें सायास केले । व्याकर्णसिद्धीसाठीं ॥ ९६ ॥ त्यांत ही कोण्हास शतसहस्त्रांत । व्याकर्णसिद्धि होय कदाचित । कोण्ही काव्यें चि ह्मणतां त्रासत । जन्मवरी आद्यंत ॥ ९७ ॥ कोण्हासी येक दोनी वृत्ति सारस्वत चि ह्मणतां । जन्म लोटे अवघा स्वभावत्तां । मां शास्त्राध्ययन त्यासी पूर्ण तत्त्वता । कधीं व्हावें कितां दिसां ॥ ९८ ॥ त्याहीमाजीं प्राक्तनानुयोगें । जन्मांतरपुण्य अंवगें । तरी शास्त्राध्ययन हातीं लागे । पूर्ण वित्पत्ति जालियां ॥ ९९ ॥ तरी जो कां वित्पन्न पुरुष । तो सहसा न करी प्राकृताचा द्वेष । जेविं पूर्णकुंभांतील उदकलेश । बाहेरी न जाय कदापि ॥ १०० ॥ आणि जो कुंभ असे आंधा तिजा विभागें । त्यासी डिगीमिगी उगी चि होऊं लागे । उदक हिसळूनि जाय सर्वांगें । पुन्हां रिता तो होय रिता चि ॥ १ ॥ याकारणें पूर्णविद्याप्रकाशी । तो प्राकृत ग्रंथासी सहसा न द्वेषी । जो कां आतुर अज्ञान निश्चयेंसीं । प्राकृतद्वेष्टार तो चि पैं ॥ २ ॥ तरि विज्ञापना हे चि प्रस्तुत । हो कां संस्कृत ग्रंथ अथवा प्राकृत । परि ग्रंथ पाहिलियांवीण आद्यंत । द्वेषावें ना वंदावें ॥ ३ ॥ तथापि ग्रंथ जरि संपूर्ण पाहिला । तरि निंदक ह्मणती काय आश्रय याला । तरि आश्रयाधीण करितां वेदशास्त्राला । उणीव येऊं पाहे पां ॥ ४ ॥ मुळीं त्यासी आश्रय आहे कोणाचा । सर्वांसी आश्रय येका जगदीशाचा । त्या जगदीशेंवीण कोण्हीं कोणाचा । आश्रय न धरावा कदापि ॥ ५ ॥ हा सूर्य चाले कोणाच्या आश्रयें । चंद्रामृतासी आश्रय काये । पूर्वीं वेदशास्त्रपुराण होये । यासी आश्रय कोण पहिले ॥ ६ ॥ पूर्वीं ग्रंथकर्त्ते जाले थोरथोर । व्यासवाल्मिकादि ऋषेश्वर । कपिलपातंजलिगौतमादि साचार । आणिक शत सहस्त्र पैं ॥ ७ ॥ छपन्न भाषांचे ग्रंथ अनंत । वर्तमान भविष्य जाले गत । ते ज्या आश्रयें बोलिले प्रस्तुत । स्वानुभवदिनकरीं तो चि असे ॥ ८ ॥ आधीं पूर्णत्वें असावी श्रीगुरुकृपा । जियेकरितां

१ तर मग. २ होय, असेल तर. ३ अर्धा.

स्वानुभव सोपा । त्यावरि वेदशास्त्रपुराणाचिया स्वरूपा । साकल्य जाणितलें असावें ॥ ९ ॥ त्यावरि पूर्वग्रंथवक्ते महाराज । त्यांचिये कृपेची असावी वोज । सत्कर्म उपासना ज्ञानबीज । विचारावें तत्वता ॥११०॥ वैराग्य असावें विवेकयुक्त । सगुण निर्गुण साक्षात्कार व्यक्त । भाषाज्ञान संस्कृत प्राकृत । परिछिन्न असावें ॥ ११ ॥ इतुकें असोनियां परिपूर्ण । त्यासी साह्य असावें प्राक्तन । याहिवरि भगवद्भजन । केलें चि करावें उत्तरोत्तर ॥ १२ ॥ इतुके हि पदार्थ अनुकूळ । स्वानुभवदिनकरीं परिपूर्ण सकळ । त्यासी आश्रय अनाश्रय केवळ । श्रीगुरुकृपा समर्थ ॥१३॥ जो केवळ असेल गुरुभक्त । स्वानुभवप्रत्ययें पूर्ण भरित । तो चि विचारूनि पाहेल आद्यंत । स्वानुभवदिनकरीं ॥ १४ ॥ जैसा सूर्य निजप्रकाशें उद्यत । तो कोण्हाचा आश्रय न पाहात । चाले स्वतां तेवि निजप्रकाशें विराजित । स्वानुभवदिनकर ॥ १५ ॥ या स्वानुभवदिनकराचिया स्वप्रकाशें । अहं कोहं सोहं तम निरशे । मायाईश्वरउपाधिनिराशे । परब्रह्मीं येकात्मता ॥१६॥ दिनकर रामदासीं रिघोनि शरण । ग्रंथ आद्यंत केला रामींरामदासार्पण । आतां ग्रंथाचें दूषण भूषण । लज्जा सर्वस्वें त्यांची त्यांसी ॥ १७ ॥ रामींरामदासकृपां ग्रंथ संपूर्ण । स्वानुभवदिनकरीं कळाप कीर्ण । रामचंद्रीं आद्यंत समर्पून । श्रोते वक्ते रामदास ॥ १८ ॥ दिनकर रामींरामदास । होऊनि सर्वस्वेंसीं उदास । स्वानुभवदिनकरीं स्वयंप्रकाश । परब्रह्मीं एकात्मता ॥ ११९ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे । गुरुशिष्यान्वये प्रथमकळापे ग्रंथपरिभाषावर्णननिरूपणं नाम प्रथम कीर्ण प्रकाशः ॥ १ ॥ श्रीराम जयराम जयजयराम ॥

॥ श्रीराम ॥

ॐ नमो जी श्रीराम । स्वसंवेद्य प्रणवैक आराम । स्वानुभवदिनकरीं भक्तकाम- । कल्पतरु फळद ॥ १ ॥ जय जय जी श्रीराम । आवाप्त सकळ काम । सच्चिदानंदैकधाम । सर्वोत्तमत्वें ॥ २ ॥ जय जय

---

१ पूर्ण.

२

जी श्रीराम । उपमे द्यावा कल्पद्रुम । तरी तो काल्पनीक तूं निसीम । आकल्पदानी ॥ ३ ॥ जय जय जी श्रीराम । सीतळ पूर्णत्वें चंद्र ह्मणों तुजसम । परी तो क्षई कळंकी हें छळें छद्म । तूं अक्षई निष्कळंक ॥४॥ जय जय जी श्रीराम । भाग्यसंपत्ति ह्मणावासी मेरुसम । तो अविनई तूं निसीम धाम । उदारपणाचें ॥ ५ ॥ जय जय जी श्रीराम । ह्मणावें तव गांभीर्य सागरोपम । परंतु तेथें क्षारता परम । त्वत्कृपा सौरसु अति ॥ ६ ॥ जय जय जी श्रीराम । कीर्तिप्रभा बोलों सूर्योपम । तेथ दाहकता परम । स्वामी संपूर्ण सीतळ ॥७॥ जय जय जी श्रीराम । उपमे द्यावी जरी गौकाम । ते कामेछाफळदाती तूं निष्काम-। फळप्रद ॥ ८ ॥ जय जय जी श्रीराम । परिस लोहाचें करी येकदां चि हेम । तूं वस्तु-मात्रीं पूर्णत्वें निसीम । परिसाचा चि दाता ॥ ९ ॥ जय जय जी श्रीराम । ह्मणों चिंतामणी तुजसम । तो प्रथम चिंताकारी तूं निसीम । अचिंत्यदानी ॥ १० ॥ जय जय जी श्रीराम । तूं केवळ पूर्णानंदैक-धाम । ह्मणौनि तुजसमें निसीम । न दिसे कांहीं ॥ ११ ॥ विचारितां सकळ वस्तुजात । न दिसे किमपि स्वसामर्थ्ययुक्त । तुझिया अंशसत्तां विलासत । येकदेशीपणें ॥ १२ ॥ ऐसीं जें अल्पकें येकदेशी । तें देवों पाहें तव उपमेसी । तरी जेवि दिधलीं अक्षयाकाशीं । अभ्राचीं थिगळें ॥ १३ ॥ कीं जेवि सूर्या उपमिजे खद्योत । कीं ह्मणिजैल कांजीसा-रिखें अमृत । अथवा तो क्षीरसागर उचंबळत । थिल्लराऐसा ॥१४॥ कीं जो हंस क्षीरनीर विभागित । तया देइजे डोंबें दृष्टांत । कीं अहो हा मेरु काय विराजत । गौंर मोळी ॥ १५ ॥ पाहा समुद्र कैसा हेला-वत । जेवि तो मृगांबू-हृद उचंबळत । किं ह्मणिजे गरुड हा सेलैत ।

---

१ तूं दाता असा आहेस कीं तुझ्या दानानें याचकजन कल्पपर्यंत ह्मणजे अक्षयींचे तृप्त होतात. २ सळु=न्यूनत्व, वाईट ? (हंसकोश) ३ लांछन. ४ नम्र नाहीं असा. ५ सुरस, प्रासादिक. ६ चिंतामणीपासून लाभ करून घेण्यास अगोदर एकाद्या गोष्टीचें चिंतन करावें लागतें. ७ पूर्ण आकाशाला. ८ डबक्याप्रमाणें. ९ डोमकावळा. १० खांच, खळगा. ११ खाण. १२ मृगजलाचें सरोवर. १३ फिरतो, उडतो.

पतंगासारिखा ॥ १६ ॥ अहो केसरीचया आवेशा–। पुढें जंबुक न सरे जैसा। कीं होईल इंद्रभाग्यलेशा–। सम रंक ॥ १७ ॥ कीं सर्वादि जो कां प्रणव। शब्दब्रह्म जेथूनि प्रसव। तया वर्णव्यक्तिगौरव। शोभेल काय ॥ १८ ॥ तैसा केवळ जो कां सर्वोत्तम। जगन्निवास आत्माराम। पूर्णकाम मेघश्याम। आनंदमूर्त्ति ॥ १९ ॥ वर्णितां श्रीराममहिमा निसीम। जेथ कुंठित वेद संभ्रम। बोलिका शेष परम। सहस्रामुखीं ॥ २० ॥ तो ही बोलिकेपणें आयणी। बोलतां रसना गेली चिरूनि। मग लाजिला शय्यासनीं। दडोनि ठेला ॥ २१ ॥ ब्रह्मादिकां परम दुर्गम। ह्मणौनि घेतलें नाभिकमळीं जन्म। हरहृदय-विश्राम। आराम मुनिजनांचा ॥ २२ ॥ ऐसा सर्वस्वें जो पूर्ण समर्थ। अनुपम्य बोलणें जेथ कुंठित। न कळे लाजिलेपणें चित्त। लपोनि ठेलें ॥ २३ ॥ चित्त श्रीरामपदीं समरसलें। ऐक्यपणें स्वरूप पाहिलें। तवं असंभवनीय देखिलें। श्रीरामस्वरूप ॥ २४ ॥ पदींहूनि मुगुटवेर्‍हीं। राममूर्ति देखिली साजिरी। सच्चिदानंदात्मक गोजिरी। ॐकाररूप ॥ २५ ॥ पाहातेपणें पाहिलें जवं निसीम। तवं केवळ येकाक्षर ब्रह्म। अनंत जें कां शब्दब्रह्म। तया उगव येथूनि ॥ २६ ॥ ह्मणौनि श्रीराम केवळ ॐकाराद्य। वेद वेदांत प्रतिपाद्य। सच्चिदानंदैक स्वसंवेद्य। परमात्मा चि हा ॥ २७ ॥ पाहातां स्वरूप अगम्य अपार। परि भक्तानुयोगें मनोहर। धरिलें सगुणत्वें साकार। रमणीय अति ॥ २८ ॥ सगुण गुणें परम साजिरें। श्रीरामस्वरूप गोजिरें। येकांशें व्यापूनि जग-दंतरें। आपण वेगळें चि ॥ २९ ॥ पाहे जवं निडारलीये दृष्टीं। तवं साकार सगुण धाकुटी। देखिली मूर्त्ति सुंदर गोमटी। विराजमान ॥ ३० ॥ केवळ चंचळपणें पाहातां। श्रीराममूर्त्ति न लक्षे तत्वता। मग अंतरीं निजनाम ऐक्यतां। स्मरिलें भावें ॥ ३१ ॥ तिया नामस्मरणा चि सरिसें। ह्मणे दृष्टीचा मळ लागेल ऐसें। श्रीरामरूप देखिलें वृत्तिसमरसें। देदिप्यमान ॥ ३२ ॥ जाला अयोध्याभुवनीं जन्म। परि त्रैलोकीं कीर्त्ति

१ वेद. २ मत्त. ३ पावेतों, पर्यंत. ४ पूर्ण. ५ वृत्ति तल्लीन झाल्याबरोबर.

निसीम । केवळ हरहृदयविश्राम । नाम जयाचें ॥ ३३ ॥ दिनकरवंशाचें[1] जो मंडण । अजांचें[2] जया पौत्रपण । दशरथकौसल्यानंदन । श्रीरामचंद्र ॥ ३४ ॥ दशेंद्रियात्मक राजा दशरथ । कौसल्या सुविद्या सर्वगुणें समर्थ । लीळां अवतार धरूनि तेथ । जगदुद्धरिलें ॥३५॥ मूर्ति सर्वांगें साळंकृत । पूर्णावयवी सुशोभित । आमस्तकापासूनि पदपर्यंत । प्रणवरूप ॥ ३६ ॥ पदतळीं चिद्रूपत्वें अकारु केवळ । आनंदमय उकार उदरीं सोज्वळ । मकारान्वित मस्तक विशाल । साकारपणें ॥ ३७ ॥ निगमागमयुक्त[3] दक्षिणवामांग । स्वरवर्णांकित सुर्तंर[4] सर्वांग । सत्कारमंडित शोभे अव्यंग । निज भाळ हें ॥ ३८ ॥ निर्विकल्प स्मरणानुरूप नाशिक । कर्णद्वय प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मक । आकर्ण विशाळ नेत्र सम्यक । ज्ञानयोगोन्मीळित ॥ ३९ ॥ तत्त्वमस्यादि महावाक्ययुक्त । मुखसरोज[5] निजानंदें स्मित । शब्दब्रह्मरूप ग्रीवादि[6] कटीपर्यंत । परम रमणीय ॥ ४० ॥ जेवि प्रणवानुयोगें च्याऱ्ही वेद । तेवि रामरूपीं चत्वार भुजा सायुध । धर्म अर्थ काम मोक्षें चतुर्भुजीं विविध । चापबाणाब्जें[7] वरद ॥ ४१ ॥ तेथ वर्णाश्रमयोगें धर्मजात सकळ । वामकरीं पर्जिलें चाप सबळ । सव्यकरीं अर्थप्राप्तीचा केवळ । अर्द्धचंद्र सतेज ॥४२॥ वरि भवस्वर्गविवर्जित कामकमळ । वामभुजीं धरिलें सुगंध बर्हळ[8] । मोक्षश्रिया अभयकरें केवळ । निजभक्तां वरद ॥४३॥ पूर्वपक्षसिद्धांतेंसीं स्कंधद्वय । वेदार्थयुक्त निज हृदय । कर्मउपासनाज्ञानवळीत्रय[9]–। युक्त उदर ॥ ४४ ॥ विधिविधानयोगें सखोल नाभ । निजसामर्थ्ययुक्त कटि स्वयंभ । श्रीरामगुह्याचा बोलतां प्रारंभ । वाचा कुंठित ॥ ४५ ॥ जीवशिवादि द्वंद्वतारहित । पदद्वय समासनीं विरजित । पदसाहित्यें चिदंबरं[10] तडिद्वत[11] । निजांगीं शोभलें ॥ ४६ ॥ मेघश्याम सुंदर सगुण मूर्ति । स्वर्णाळंकार निजांगीं शोभती । मुगुट

१ सूर्यवंशाचें. २ दशरथाच्या बापाचें नांव ३ वेदशास्त्ररूप. ४ सुंदर ? ५ मुखकमल. ६ मानेपासून. ७ अब्ज=कमल. ८ बहुत. ९ कर्म, उपासना व ज्ञान या च तीन वळकट्या ज्याच्या उदराला आहेत. १० चिद्वस्त्र. ११ विजेप्रमाणें

कुंडलें वैजयंती । माळा कंठीं ॥ ४७ ॥ भाळीं केशर मनोरम्य । नाना-विध वस्त्रें समसाम्य । वामांगीं मूळमाया सीता अगम्य । महिमा जयेचा ॥ ४८ ॥ दक्षिणे उभा लक्ष्मण । अनुक्रमें भरत शत्रुघ्न । सन्मुख उभा वीर हनुमान । कर जोडूनि ॥ ४९ ॥ पदीं तोडर वाकी गर्जत । सिंहासनीं मूर्ति विराजत । पुढें सुर नर वानर रुक्ष[1] समस्त । अनुक्रमें उभे ॥ ५० ॥ मध्यमंडळीं सिंहासनीं । सावळी मूर्ति विश्वसंजीवनी । अव-लोकी प्रसन्न होऊनि । कृपादृष्टीं ॥ ५१ ॥ जाणों तिये वेळे कैसें गमलें । जेवि कूर्मियां[2] अपत्या अवलोकिलें । अथवा चकोरा पाहोलें[3] । चंद्राचें जेवि ॥ ५२ ॥ कीं चातकावरी मेघ बोळले । ना तें अमरा अमृत जोडलें । कीं जेवि मातेनें दिधलें । बाळा स्तनपान ॥५३॥ कां सत्‌शिष्यासि परम प्रीतीं । श्रीगुरु देइजे आत्मसंविति[4] । मग पूर्ण-त्वाची जेवि स्थिति । न बोलवे वाचां ॥ ५४ ॥ तैसें निजजनकल्पद्रुमें । वेदांतवेद्यें श्रीरामें । निजदासां अवलोकन संभ्रमें[5] । सर्व ही सुखमय ॥ ५५ ॥ तया सुखासी दृष्टांत । देतां सरलें वस्तुजात । उपरतलें[6] चि-त्त । ठांईचा ठांई ॥ ५६ ॥ तो आनंद जिरऊनि पोटीं । श्रीरामीं घातली पूर्ण दृष्टि । तव सभा देखिली घनदाटी । श्रीरामयुक्त ॥ ५७ ॥ जेवि प्रणवासभंवते[7] स्वरवर्ण । कीं सुरगणेसीं सहस्रनयन[8] । किंवा शोभे चंद्रमा पूर्ण । उडगणेसीं[9] ॥ ५८ ॥ तेवि श्रीराममूर्ति सभास्थानीं । देदिप्यमान सिंहासनीं । भक्तसमूह पुष्पांजुळी अर्पूनि । स्तवनें पढती[10] ॥ ५९ ॥ जी जी परमात्मया श्रीरामा । निजजनमानसविश्रामा । जग-ज्जनका मेघश्यामा । पुराणपुरुषा ॥ ६० ॥ बाळपणीं ताटिका मारिली । ऋषियज्ञाची सिद्धि केली । शीळारूपी अहिल्या उद्धरिली । चरणस्पर्शें ॥ ६१ ॥ चाप भंगूनि जानकी पर्णिली । रावणाची गर्वसीग[11] हरिली । फरशरा-माची पुरविली । समर्थ्या[12] पूर्ण ॥ ६२ ॥ निज प्रतापें अयोध्ये पट्टीं[13]

---

१ रीस, अस्वल. २ कासवानें. ३ उजेड, प्रकाश. ४ आत्मज्ञान. ५ वैभवानें. ६ शांत झालें. ७ सभोंवती. ८ इंद्र. ९ उडुगणयुक्त, नक्षत्रांसहित. १० ह्मणताहेत. ११ सीग=परिपूर्णता. १२ आकांक्षा. १३ सिंहासनावर. पट=पट्टाभिषेक.

बैसतां । तवं ऐकिलें पितृवचनार्था । सर्व त्यजूनि सौमित्रसहसीता । वनीं वासु वर्षें चौदा ॥ ६३ ॥ खरदूषणादि निशाचर । जनस्थानीं वधूनि चौदासहस्र । गौतमीतटीं स्वेच्छां ऋषिमुनिवर । सत्कर्में करिती ॥ ६४ ॥ तवं जय विजय निज भक्त । जे जाले ब्रह्मकुमरशापोपहत । रावण कुंभकर्ण बंधु विख्यात । त्रैलोक्यपीडक ॥ ६५ ॥ तयांचें करावया शापमोचन । आठऊनियां पूर्व वचन । निजछाया सीताहरण । लीळां करविलें ॥ ६६ ॥ मग जो अंजनीवायुकुमर । केवळ रुद्राचा चि अवतार । तयासह सुग्रीव वानर । शरणागत ॥ ६७ ॥ तयाचें सर्व सहाय करूनि । वाळी निजप्रतापें वधूनि । किष्किंधाराज्य सुग्रीवा देऊनि । रुक्षवानरां मेळविजे ॥ ६८ ॥ हनुमंतें सीताशुद्धि केली । मग लंकेवरी चाली आरंभिली । रुक्षवानरांकरीं करविली । सेतुरचना ॥६९॥ रामनामाचिया निजनेटें । उदकीं पर्वत जैसीं काष्ठें । हें सामर्थ्य कधीं कोठें । दृष्ट ना श्रुत ॥ ७० ॥ केला शतयोजनें सेतुबंध । सुवेळे वानरांसह सनद्ध[२] । रावणकुंभकर्णासीं करूनि युद्ध । सपरिवारीं मारिले ॥ ७१ ॥ सोडविली देवांची बांदवडी[३] । बिभीषणा दिधली लंकाराज्यप्रौढी । दिव्यमिसें[४] सीता चोखडी । अग्नींतूनि काढिली ॥७२॥ चिच्छक्तीसह सर्व हि पुष्पकविमानीं । बैसोनि येइजे अयोध्याभुवनीं । स्वेच्छां प्रतापें राज्यभार चालऊनि । अकरा सहस्र वर्षें ॥ ७३ ॥ राज्य कीजे परम निर्मळ । भेणें चेळीं[५] कांपे कळिकाळ । दारिद्र व्यथा मृत्यु दुष्काळ । नसोनि सदां सुखरूप ॥ ७४ ॥ ऐसे सभाजन लोक समस्त । नाना प्रकारें स्तुतिवाद पढत । श्रीरामचंद्र निजपरिवारयुक्त । भक्तवृंदें[६]सह ॥ ७५ ॥ तैथ दिनकरें कायावाचाचित्तें । प्रणमिजे साष्टांग दंडवतें । तवं श्रीप्रभु उचलूनि निजहस्तें । आलंगिजे प्रीतीं ॥ ७६ ॥ तिया आलिंगनाचेनि मिसें । मी माझेंपण हरँतिलें[७] कैसें । जेवि तया लोहासी परीसें । स्पर्शतां चि ॥ ७७ ॥ कीं तें उदकस्पर्शें लवण । अथवा

१ दंडकारण्यांत. २ सिद्ध, सज्ज. ३ अधीनता, परतंत्रता. ४ शुद्ध होण्याकरितां अग्नींतून जाळून घेणें. ५ चळचळां. ६ समुदाय. ७ हरितणें=हरण करणें.

अग्निसंगें इंधनपण । मळ्यानीळयोगें नाना वृक्षपण । हारपे जेवि ॥७८॥ किंवा सूर्योदयें जेविं हारपे तम । कीं वायूचया गतीं अभ्राम । तेवि श्रीरामालिंगनीं मी मम । नाहीं होइजे ॥ ७९ ॥ मग सर्वे चि स्वकरें । निगमागमेंदातारें । श्रीरामें देइजे कृपावरें । वरदान ॥ ८० ॥ निज-कृपां श्रीरामवरदान । लाहोनि दिनकर जाला सुखसंपन्न । जेवि चकोरा लाधली तृप्ति पूर्ण । चंद्रकीर्णामृतें ॥ ८१ ॥ किंवा जैसें तें चातक । मेघां उंजु करितां घोकें । येकायेकीं जालें सपोषें । धारामृतें ॥ ८२ ॥ किं जेवि अमृतलेशें । गतायुष्या जालें जैसें । किं धेनूचया वोसरें । तया वत्सा ॥ ८३ ॥ इयापरि श्रीरामचंद्रें । अनंतगुणसमुद्रें । त्रिभुव-नैक नरेंद्रें । । सुखिया केलें ॥ ८४ ॥ तिया सुखसामरस्यें कैसें । जालें द्वैतनिराशें अद्वय जैसें । केवळ तिये समई तैसें । जालें कौतुक ॥८५॥ पाहातां जेवि कल्लोळ जीवनीं । किं अळंकार सुवर्णी । किं प्रकाशा आणि तरणि । सहज चि ऐक्य ॥ ८६ ॥ सहजें चि कळा चंद्रीं । सहजें चि गंगा समुद्रीं । तेवि दिनकरा श्रीरामचंद्रीं । सहज चि ऐक्य ॥ ८७ ॥ अहो रामीं ऐक्य दिनकर । ह्मणणें हें चि अतुर । गोडी आणि साकर । वेगळीं कैं होतीं ॥ ८८ ॥ दीपा आणि तये प्रभे । येकपण कई लाभे । अमृताचिये जीभे । अमरपण कैं ॥ ८९ ॥ तेवि श्रीरामा आणि दिनकरा । वेगळिकेचा पाहातां संसरा । क्षीरसागरा आणि क्षीरा । जेणें रीतीं ॥९०॥ मुळींची नाहीं वेगळीक । मां[१२] येकप-णाची कायसी हाक । सांगतां वाटे कौतुक । माझें मज चि ॥ ९१ ॥ असो ऐक्यपणें श्रीराम । शब्द बोलिले निसीम । दिनकरा तुझे पूर्ण काम । होतील सर्व ॥ ९२ ॥ सखया तुझेनि बोलकेपणें । वाटे ब्रह्मांड अवघें ठेंगणें । जेवि चंद्राचेनि पूर्णपणें । सागरा सौख्य ॥ ९३ ॥ तेवि

---

१ सर्पण. २ मलयपर्वतावरील चंदनाच्या वृक्षांवरून येणाऱ्या वाऱ्याच्या झुळुकेपुढें अनेक प्रकारचे सुगंधित वृक्ष तुच्छ होत. ३ चतुर्वेद व षड्शास्त्रें यांचा निर्माणकर्ता जो श्रीराम त्यानें. ४ अनुकूल, प्रसन्न. ५ घोख=घोष, गर्जना. ६ सपोख ? पुष्ट. ७ मरणारास. ८ लाटा, तरंग. ९ सूर्य. १० उतावळेपणा. ११ संस-रण=उद्भव, आश्रय १२ तर मग.

तूतें पूर्णत्वें[1] अवलोकितां । विश्रांति वाटली मम चित्ता । माग माग प्रसन्नता । माझी तुज ॥ ९४ ॥ यया वाक्यामृततुषारें । साजेपणें सुकतेनि अंकुरें । जी जी ह्मणौनि दिनकरें । होइजे पुढां ॥ ९५ ॥ तवं भक्तभावभुवनदीपें । जगज्जनकें त्रिभुवनभूपें । प्रसन्नतां दिधले निजरूपें । वरदत्रय[2] ॥ ९६ ॥ प्रथम स्वानुभवदिनकर । ग्रंथ वदसी परिकर । तो स्वानुभवैक प्रकाशेल साचार । दिनकरोपम ॥ ९७ ॥ दुजें याचया श्रवणमनननिजध्यासें । निजसाक्षात्कार पाविजैल अनायासें । इह आणि परत्र परम संतोषें । सुख लाधसी ॥ ९८ ॥ तिजें येकवेळ निजानंदेंसीं । सुखें अवतरेन तव वंशीं । श्रीरामरूपें दिनकरासी । त्रिवरदभाशा[3] ॥ ९९ ॥ लाधोनियां वरदत्रय । दिनकर जाला केवळ राममय । परमानंदें न समाय । त्रिभुवनीं ॥ १०० ॥ मग निशैब्दानुवादें । नाचों लागला निजछंदें । सुखावलेंनि मानसें निजानंदें । अवलोकी निजरूप ॥ १ ॥ निजरूप निहाळूनि पाहे । तवं चतुर्भुज तें द्विभुज देखताहे । उगा चि चाकोटला[5] राहे । विस्मयपणें ॥ २ ॥ पुसों पाहे धीटपणें । परि न पुसवे सलज्जपणें । कासाविसी अंतःकरणें । होइजे माझया ॥ ३ ॥ तवं जो सर्वांतरसाक्षी । वस्तुमात्रातें परीक्षी । तो श्रीराम स्नेहें निरीक्षी । मजकडे जवं ॥ ४ ॥ तवं मी रडत पडत । उकसाबुकसीं फुंदत । जे हें नवल काई दीसत । रूपीं इये ॥ ५ ॥ तिये समई प्रभुराजें । आंसुवांकितें[6] नेत्र माझे । पुसूनि प्रीतीं समाजें । पुढां घेतलें ॥ ६ ॥ परम आवडीचया भरें । दाटौनि बोलिजे दातारें । कां धाबिरलासी बा[7] रे । सांगैं मज ॥ ७ ॥ जी जी जगाचया जनका । स्वामी बां ह्मणसी मज सेवका । तरि राजेपणें पाचारितां रंका । श्लाघ्य काय ॥ ८ ॥ वरें याचें ही काय नवल । तूं समर्थपणें जें करूं ह्मणसील । तें निश्चयेंसीं होईल । निसंदेह ॥ ९ ॥ जी देवा धृवें आच-

---

१ सुकलेल्या अंकुराला टवटवी आली. २ वर या अर्थानें ' वरद ' शब्द वापरला आहे. ३ भाक=वचन. ४ ब्रह्मस्वरूप. ५ चकित होऊन. ६ चिन्हित. ७ ' बा ' हें विशेष सलगीचें व प्रेमाचें संबोधन मजसारख्या गरीब सेवकाला कसें दिलें. ?

रण काय केलें । [1]जे तया अढळ चि करूनि ठेविलें । दुधासाठीं उपमन्या दिधलें । क्षीरसमुद्रातें ॥ ११० ॥ सूर्यी च प्रकाश उदित । चंद्रीं दिधलें परमामृत । क्षीरसागर उचंबळत । दुधें चि पूर्ण ॥ ११ ॥ छपन कोटी वसुंधरा । वरी मिती[2] नाहीं भारा । तें मानूनियां वारा[3] । शेषें चि धरिजे ॥ १२ ॥ देवा येक येक तुमचें करणें । बोलतां जें असाधारणें । मनुष्यरूपें उद्धरणें । [4]शिळेसी कोणें ॥१३॥ उदकीं कोणें तारिले पाषाण । ते ही शत योजनें विस्तीर्ण । निजभक्तां सायुज्यसदन । दिधलें प्रीतीं ॥१४॥ सुवर्णनगरीचें दान । शरणांगतां दिधलें संपूर्ण । सुरवरां सुटिका[6] तुजवीण । कोण कर्त्ता ॥ १५ ॥ ह्मणौनि श्रीरामचंद्रें समर्थे । काय येक न कीजे स्वसामर्थ्यें । [7]महद्वैर परि समरसिजे येका अर्थे । पंचां ही भूतीं ॥ १६ ॥ असो आतां यया उपपत्ति- । वीण काय काज कैवल्यपति । समर्थपणें जें धरिसी चित्तीं । तें करिसील चि ॥१७॥ परि आतां जी येक विनति । देखत होतों चौभुजांची आकृति । तवं दोनि चि इया दिसती । काय निमित्य ॥ १८ ॥ ऐकोनि प्रश्न- वाक्य गहन । श्रीराम निजसुखें सुखावोन । देते जाले प्रतिवचन । प्रश्नासरिसें ॥ १९ ॥ तरि द्विभुजादि चतुर्भुजें । इयें तुह्मां भक्तांचेनि व्याजें । येऱ्हवीं निजस्वरूप जें कां माझें । तें आन चि असे ॥१२०॥ जिये स्वरूपींचे अंशांश- । रूपें अवतरलों बहुवस । तयांचया गणनेस । न करवे कोण्हां ॥ २१ ॥ अरे पृथ्वीचया परिमाणुवा । सुखें गणवेल प्रज्ञीं सुहावों[12] । उदकाचया सकळ राशिवा । प्रमाण कीजैल ॥ २२ ॥ इयां सूर्यकिरणां होईल मिती । वायु धरवैल हातीं । अंगुळें हि टाकवती[13] । गगनासी पैं ॥ २३ ॥ आणिक ही जें जें असे अगण्य । तें तें क्षणीं कीजैल गण्य । परि माझें चरित्रलावण्य । न वर्णवे पैं ॥ २४ ॥

१ कीं ज्यामुळें. २ गणना. ३ वायूप्रमाणें हलकी. ४ अहल्या शिळा राघवें मुक्त केली । ५ बिभीषणास दिधली लंका. ६ रावणाच्या बंदिशाळेंतून. ७ पंचभूतांत परस्परांत अतिशय विरोध आहे परंतु तीं ही ज्यानें एकवटलीं. ८ हेतूनें. ९ निमित्तानें. १० विराटस्वरूप. ११ बुद्धीनें व कल्पनाशक्तीनें. १२ आवडत्या भक्ता. १३ गगनाची गणना बोटांनीं मोजून करतां येईल.;

असंख्य अवतारचरित्रें । तें कीजती येकांशमात्रें । त्रिगुण पंचभूतें येकत्रें । अष्टधायुक्त ॥२५॥ सगुण गुणें अति साजिरें । धरूनि सुंदर स्वरूप गोजिरें । भक्तसाह्याकारणें अवतरे । प्रकृतिसंगें ॥ २६ ॥ प्रथम म्यां जन्मतां चि कौशल्येतें । दाविजे चतुर्भुजात्मक ध्यानातें । तैसें चि आजि ही प्रेमप्रीतीस्तव तूतें । दर्शन जालें ॥ २७ ॥ येऱ्हवीं अवतारीं मज इये । सदैव असती भुजाद्वय । ऐसें ऐकतां चि श्रीरामीं तन्मय । चित्त समरसलें ॥ २८ ॥ समरस लेंनि चित्तें ऐक्यरूपें । दिनकरें स्वानुभव बोलिजेल संक्षेपें । तो श्रोत्यादरें साक्षेपें । श्रवण कीजैल ॥ २९ ॥ श्रवणानुरूप मनन । करितां यथाविधी निजध्यास पूर्ण । तेणें साक्षात्कारें संपूर्ण । निजपदप्राप्ति ॥ १३० ॥ येथूनि स्वरूप स्वानुभव । पाहातां आद्यंत अपूर्व । दिनकर रामरूप स्वयमेव । रामदासकृपा ॥ ३१ ॥ दिनकर रामदासीं शरण । रामदासकृपा दिनकरीं पूर्ण । तेणें स्वानुभवदिनकर संपूर्ण । आद्यंत पाहातां ॥ ३२ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे । गुरुशिष्यान्वये । प्रथम कळापे । ॐकाररामस्वरूपनिरूपणं नाम । द्वितीय कीर्णप्रकाशः ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

ॐ नमो येकाक्षर मंगळमूर्ति । श्रीप्रणवाकारें स्वरूप आद्यंतीं । स्वानुभवदिनकरीं सुख संविती[2] । रामदासकृपा ॥ १ ॥ जय जय देव श्रीगणेश । सर्वात्मक सर्वेश । निजजनमानससंतोष । जगत्प्रिय ॥ २ ॥ जय जय देव मंगळ । मूर्त्याकारें साळंकृत सकळ । सत्ता विश्वलयोद्भव केवळ । येकांशमय ॥ ३ ॥ जय जय देव सिद्धिद । जगदंकुर मूळकंद । शरणागतवरद । करुणाळय ॥ ४ ॥ जय जय देव सुमुख । निज जय जीत शतमख[3] । रमणीय सर्वाद्य श्रीमुख । प्रणवैकधाम ॥ ५ ॥ जय जय

---

१ परमेश्वर आपल्या मूळ स्वरूपाचा किंचित अंश प्रकृति म्हणजे मायेशीं संलग्न करून त्रिगुण व पंचभूतें यांनीं युक्त असें सगुण रूप धारण करितो.
२ ज्ञान. ३ इंद्र.

देवैकदंत । सुधामय विद्युतवत । विश्वदुरित[1]ध्वंसनकृत । भवापवर्ग[2] ॥६॥ जय जय देव कपिलें[3] । मायाजनित गर्भ तुंदिलें[4] । मदोझित विश्वाद्यखिल । स्फुरदामोद ॥७॥ जय जय देव गजकर्ण । सत्कुंडलमंडित विशीर्ण[5] । फडत्कृत प्रतापकीर्ण । प्रकाश द्युमणी[6] ॥ ८ ॥ जय जय देव लंबोदर । नाभिसरोरुह[7] रम्य गंभीर । व्याळें[8] विलसित सपुर[9] । कटिवेष्टित ॥९॥ जय जय देव विकट[10] । दुरितदहन हृतभक्तसंकट । कळित काळ कौतुकोद्भट[11] । निःसंशय ॥ १० ॥ जय जय देव विघ्ननाशन । कृत त्रिपुरादि दैत्य लीळां शासन । विजयश्रिया शंकरतोशन । स्वसामर्थ्ययुक्त ॥ ११ ॥ जय जय देव गणाधिप । श्रीयाविराजित त्रिभुवनभूप । भक्तहृदयालय कृपादीप । तापोपशम ॥ १२ ॥ जय जय देव धूम्रकेत । शौर्यैश्वर्यप्रभा भास्वत[12] । यशौदार्य अपरमित । गांभीर्यश्री ॥ १३ ॥ जय जय देव गणाध्यक्ष । स्वलीळां दातृत्व अपरोक्ष । उभय चामर वीजिती[13] प्रत्यक्ष । सिद्धि बुद्धि ॥ १४॥ जय जय देव भाळचंद्र । रम्य गजनरवेष गणेंद्र । चतुर्दशविद्यारत्नसमुद्र । वेदांतवेद्य ॥ १५ ॥ जय जय देव गजाननें[14] । नमोनम प्रणवैकनिधान । स्वानुभवदिनकरीं पूर्ण । तव कृपा ॥ १६ ॥ जय जय देव सुप्रभ । सुंदर शोभा सिंधुराभें[15] । अति रमणीय वदन इभें[16] । सुवेष नराकृति ॥ १७ ॥ अहो नाम जयाचें मंगळमूर्ति । स्मरतियां होय अपरमित स्फूर्ति । पाहातां रूपाची संविती[17] । असंभवनीय ॥ १८ ॥ मस्तकापासूनि शुंडापर्यंत । शोभे प्रणवाकार मूर्त । भाळीं चंद्ररेखा मिरवत । अति मनोहर ॥ १९ ॥ अर्द्धोन्मीलित[18] निजदृष्टि । होत लयोद्भवाची सर्वसाटी[19] । विशाळ कर्णद्वय परिपाटी । साळंकृत ॥ २० ॥ रत्नखचित मस्तकीं मुकुट । सुवर्णमय लखलखाट । इभकुंभ[20]द्वय बरवंट । शोभला

---

१ दुरित=पातक. २ अपवर्ग=मोक्ष. ३ पिंगट वर्णाचा. ४ दोंदिल. ५ विस्तीर्ण ? ६ सूर्य. ७ कमल. ८ सर्प. ९ बारीक. १० भयंकर. ११ उद्भट=प्रसिद्ध. १२ सूर्य. १३ वारतात, वारा घालतात. १४ सुमुखश्चैकदंतश्च । इत्यादि श्रीगणपतीचीं बारा नावें ओंवी ५ पासून ओंवी १६ पर्यंत क्रमानें आणलीं आहेत. १५ गजाचें प्रतिबिंब. १६ हत्ती. १७ ज्ञान. १८ योगीजनांची दृष्टि असते त्याप्रमाणें. १९ बरोबरी. २० गंडस्थळें ?

शोभा ॥ २१ ॥ मुखामाजीं येक दंत। निज तेजें दीप्तिमंत। र्‍हस्व ग्रीवा आजानु शोभत। भुजा चार्‍ही ॥ २२ ॥ सव्य करीं देदिप्यमान। सक्षीर घृतसह मोदकान्न। स्वेच्छा करणें भोजन। यथावसरें ॥ २३ ॥ वामकरीं कमळ। सुगंधामोदें बहळ। तयाचा घेणें परिमळ। अखंडित ॥ २४ ॥ फरश आणि अंकुश। भुजाद्वई धरिले सावकाश। निजतेजें स्वप्रकाश-। मय केवळ ॥ २५ ॥ पाहातेपणें अति विशाळ। देखिलें ह्रदयकमळ। सामावले ब्रह्मांडगोळ। अनेक दिसती ॥ २६ ॥ नाभि-सरोरुह सखोल। लंबोदरेंकरूनि दोंदिल। माजी ब्रह्मांड सामावलें असे-ल। नेणों काय पैं ॥ २७ ॥ सलंब कमळमाळा कंठीं। तैसी चि दुजी मुक्तमाळा गोमटी। रत्नजडित पदकसह कटि-। पर्यंत विराजत ॥ २८ ॥ निजतेजें देदिप्यमान। शुक्लांबर परिधान। वरि उत्तम कटिवेष्टन। वासुकीऐसें ॥ २९ ॥ पद समत्वें विलासत। पद्मासनीं मूर्त्ति घवघवीत। सिंहासनावरि विराजत। सह उंदिर ॥ ३० ॥ निज सुंदरपणें अति संभ्रमें। शंकरासी दाऊं जाइजे कामें। तेणें न देखिजे गणेशासमें। मग दग्ध कीजे क्रोधें ॥ ३१ ॥ पाहातां आनन तरि इभ। परि कोटि-सूर्यसम प्रभ। स्कंदांतं नरवेष स्वयंभ। कोटिचंद्रोज्वळ ॥ ३२ ॥ दिव्य कांति जेवि सुवर्ण। अवयवीं शरीर संपूर्ण। चित्रांबर देदिप्य प्रा-वर्ण। मुक्तमंडित ॥ ३३ ॥ जयाचिया तेजासम। पाहातां उपमा न दिसे निसीम। सुंदरत्वाचें वोतलें धाम। मूर्तिमंतपणें ॥ ३४ ॥ आता अळंकाराचा अळंकार। पाहातेपणें जो साचार। तयासी लेणियाचा श्रृंगार। कोठवरि ॥ ३५ ॥ तर्‍ही कांहींयेक देखिलें। जें उत्तमत्वें शोभलें। पदीं तोडर मिरवले। दैत्यांकित ॥ ३६ ॥ वाळे वाकी घाग-रिया। रुणझुणिती कडीं सांकळिया। तेणें नादें होत थैथया-। कारें नृत्य ॥ ३७ ॥ कटीं सुवर्णमेखळा जडित। वरि मुजुमे पेटिया रत्नख-चित। तया नेहटीं क्षुद्रघंटिकान्वित। झुंकारमय ॥ ३८ ॥ कंठीं

---

१ मान. २ बहुत. ३ कडदोरा. ४ सर्पाचें नांव. ५ मदनानें. ६ खांद्यापासून खालीं. ७ स्वरूप. ८ दैत्यचिन्हयुक्त. ९ कटिसूत्र. १० जवळच.

शोभे येकावळी[1] । रामटका[2] हृदयकमळीं । अनेक माळांचिया वोळी । देदिप्यमान ॥ ३९ ॥ मणिगटीं वीरकंकणें । करांगुळीं मुद्रिका जडित खेवणें[3] । भुजीं केयूरादि भूषणें । उत्तमोत्तम ॥ ४० ॥ रदीं[4] झळकती सुवर्णकट्ट । वरि हिरे जडिले बरवंट । शुंडादंड सरळ नीट । शृंखळान्वित ॥ ४१ ॥ मस्तकीं शोभती द्वय कुंभ[5] । त्यापासूनि श्रवतसे अंभ[6] । तेणें मंद गंधानिळें इभ[7] । अति शोभायमान ॥ ४२ ॥ कर्णीं कुंडलें अति साजिरीं । मस्तकीं मुगुट शोभे कुसरीं । तुरा खोविला मुगुटावरी । अति तेजःपुंज ॥ ४३ ॥ ऐसें परम लावण्ययुक्त । आद्यंत पाहातां साळंकृत । देखिलें ध्यान घवघवींत । मंगळमूर्तिमय ॥ ४४ ॥ तन्मयत्वें तिये समई । दाटलेनि विस्मयें हृदई । प्रणम्यपूर्वक पाई । वृत्ति समरसिली ॥ ४५ ॥ अष्टभावेंसीं अति विनित । होऊनि जोडला करीं त्वरित । घाळूनि सर्वांगें दंडवत । सावकाश ॥ ४६ ॥ जय जय जी मंगळमूर्ति । अपार महिमा अतुळ कीर्ति । वाचा वर्णूं गेलों तवं स्फूर्ति । कुंठित जाली ॥ ४७ ॥ केवळ न बोलवें ऐसें जालें । मग अंतरीं च वोहिलें । श्रीचरणांतें स्मरिलें । निजात्मभावें ॥ ४८ ॥ तवं तिया स्मरणा चि सवें[9][10] । परम स्नेहाचिया कणवें[11] । बोलिजे निजजनकृपाळुवें । श्रीगजाननें ॥ ४९ ॥ भला भला गा गुणनिधि । आजी निसीम देखिली तव बुद्धि । स्तवनमिसें निजसुख निरवधि[12] । मज दिधलें तुवां ॥ ५० ॥ पाहातां स्तुति नव्हे हे केवळ । तुवां मज केलें वेळाउळ[13] । माजीं शब्दसुवर्णरत्नीं सोज्वळ । सिंहासन निर्मिलें ॥ ५१ ॥ वरि सावयवाळंकृत ध्यान । माझें जें कां स्वरूप सगुण । तें निजभावें करूनि आवाहन । संस्थापिलें तेथ ॥ ५२ ॥ प्रबंध[14] प्रमेयान्वित[15] यथोचित । पूजिलें सदुपचारयुक्त । तेणें आजी ममात्मा आद्यंत । सुखिया

---

१ एकेरी हार. २ भूषणें. ३ मुगुटकुंडलादिक. ४ दाताचे ठिकाणीं. ५ गंडस्थळें. ६ पाणी. ७ हत्ती. ८ चातुर्यानें. ९ त्वरित. १० तत्क्षणीं. ११ कृपेनें. १२ अत्यंत, बहुत. १३ गृह, मंदिर. १४ कवित्व. १५ प्रमेय=विषय.

पूर्ण ॥ ५३ ॥ वरि यथार्थ मधमोदक । अर्पिले मज सम्यक । तेणें तारं अत्यंतिक । हर्ष वाटे ॥ ५४ ॥ निजभावें करूनि शुद्ध वृत्ति । सेवया वेळूनि सदुग्धघृतीं । निजानंदें शर्करामिश्रितीं । आतृप्त भोजन ॥ ५५ ॥ वरि सकर्पूर पूगीफळ । मिश्रित अर्थैक्यें दिल्हें तांबूळ । तेणें मज आजी प्रबळ । सौख्य जालें ॥ ५६ ॥ मग प्रबंधमय सुमनमाळा । निजभक्तीं घातली गळा । ऐसा नाना उपचार सोहळा । जो केला तुवां ॥ ५७ ॥ तो निजप्रीतीं पावला मज । तेणें संतोषासी जालें परम मोजें[१] । आतां जे अपेक्षा असेल तुज । ते सहजें पावसी ॥ ५८ ॥ असो आतां मम तृप्त्यावशिष्ट[२] । अप्राप्तत्वें ब्रह्मादिकां वरिष्ठ । तें उर्वरित शेष विशिष्ट- । पणें जें उरलें ॥ ५९ ॥ तें घेईं गा तूं झडकरी । मम प्रसादरूप निर्द्धारीं । मग स्वानुभवदिनकरीं । उद्गारं[३] दे सुखें ॥ ६० ॥ ऐसा मंगळमूर्ति मंगळमय । देतां चि वरदपसाय[४] । तो लाहोनि स्वानुभवें दिनकर तन्मय । रामींरामदासीं ॥ ६१ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये प्रथम कळापे मंगळाचरण गणेशस्तवननिरूपणं नाम तृतीय कीर्णप्रकाशः ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

ॐ नमो माय येकाक्षरी । प्रणवरूप तूं सचराचरीं । जगदंबिके जगदीश्वरी । त्रैलोक्यजननिये ॥ १ ॥ जय जय देवी ॐकारे । क्षरा-क्षरातीत परे । रामदासकृपा स्वानुभवदिनकरें । बोलिजैल तवाज्ञें ॥ २ ॥ जय जय देवी व्यापके । अनादि जगज्जनके । लीळां लयोद्भवकारके । जगन्माय तूं ॥ ३ ॥ जय जय देवी सुमुखे । चिद्गगनीं[५] सुधामयूखे[६] । दुरितघी[७] कृत सुरेखे । सुधामाय तूं ॥ ४ ॥ जय जय देवी सर्वगे[८] ।

---

१ आवड, संतोष. २ माझी तृप्ति झाल्यानंतर जें अवशेष राहील तें (ह्मणजे अथात आनंद) ब्रह्मादिकांना देखील दुष्प्राप्य असल्यामुळें ते त्याकरितां आशा धरून असतात. ३ तो आनंद शब्दसृष्टींत प्रगट कर. ४ प्रसाद. ५ ज्ञानाकाशीं किंवा परब्रह्माचे ठिकाणीं. ६ अमृतोपम चंद्रकिरणाप्रमाणें आल्हाददायक अशी. ७ पातकांचा संचय. ८ सर्वत्र संचार करणारी.

सत्वश्रिया श्रीरंगे । सर्वातीत निसंगसंगे । अपरमाय तूं ॥ ५ ॥ जय जय देवी अनघे[२] । जगदादिकंदे अमोघे[३] । भक्तजनकामदुघे[४] । भक्तमाय तूं ॥ ६ ॥ जय जय देवी श्रीशार्ङ्गे[५] । स्वजनजना पंङ्गे । दैत्यदानवा पांङ्गे[६] । स्वजनमाय तूं ॥ ७ ॥ जय जय देवी विश्वकुचे । विश्वात्मके विश्व-कवचे । शब्दब्रह्माद्य निर्वचे । विश्वमाय तूं ॥ ८ ॥ जय जय देवी श्रीवछे । विश्वाद्यखिळभ्रम विकछे । भवापवर्ग बीभछे । वछमाय तूं ॥ ९ ॥ जय जय देवी विश्वबीजे । कमळाळये कमळजे । त्रैलो-क्यराज्य बुभुँजे ॥ त्रिभुवनमाय तूं ॥ १० ॥ जय जय देवी माय माझे । अति अपार जें कां स्वरूप तुझें । तें ऐसें कारिजे[८] मी सहजें बुझें । देवी माय तूं ॥ ११ ॥ जय जय देवी श्रीसूझे । ब्रह्मादि हरिहर तव आझे । कारिती कार्याकार्य संझे । हरिहरमाय तूं ॥ १२ ॥ जय जय देवी विकटे । कळितकाळ कौतुकोद्भटे[१०] । लीळां हरिसी जनसंकटें । जनमाय तूं ॥ १३ ॥ जय जय देवी वैकुंठे । त्रिपुरांतके धूर्जटे । धरणीधारके कमठे[११] । धरणीमाय तूं ॥ १४ ॥ जय जय देवी चामुंडे । आदिमध्यांतरहिताखंडे । लीळां रचिसी ब्रह्मांडें । अनंत माय तूं ॥ १५॥ जय जय देवी श्रीढुंढे[१२] । क्षणें घालिसी विश्व चोंढें[१३] । क्षणें कारिसी जेव ढें तेवढें । देवमाय तूं ॥ १६॥ जय जय देवी परिपूर्णे । निजावतारापार विशीर्णे[१४] । भक्तजन सुस्नात मनकर्णे । पूर्णमाय तूं ॥ १७ ॥ जय जय देवी अनंते । ब्रह्मांडोदरभारिते । विश्वाद्यखिले योगप्रसूते । आद्यमाय तूं ॥ १८ ॥ जय जय देवी श्रीनाथे । स्वजन भजनीय कृतार्थे । अनाथनाथे समर्थे । श्रीमाय तूं ॥ १९ ॥ जय जय देवी शारदे । चित्‌शक्ति परमानंदे । शरणागतज-

---

१ सर्वश्रेष्ठ. २ निष्पाप. ३ नेहमी फलद्रूप होणारी. ४ भक्तजनांचीं इच्छा पुरवणारी. ५ धनुष्यबाण धारण करणारी. ६ पराधीनपणा. ७ भूभुजे ? ८ कर कीं. ९ जाणतां येईल. १० उद्भट=प्रसिद्ध. ११ कासव. १२ मुळांत हा शब्द संशयात्मक आहे. ढुंढि=गणपतीचें एक नांव. १३ गर्ता, खड्डा. १४ विस्तीर्ण.

नवरदे । आदिमाय तूं ॥ २० ॥ जय जय देवी विशुद्धे । श्रीसज्जनमानस-बुद्धे । सच्चरितगुणसुधाब्धे[1] । सज्जनमाय तूं ॥ २१ ॥ जय जय देवी पावने । सकळलोकसंजीविने । सज्जनमनमोहने । लोकमाय तूं ॥२२॥ जय जय देवी अमूपे । वेदां न वर्णवसी साक्षेपें[2] । ते नेति ह्मणोनि राहिले तुर्जेपें[3] । वेदमाय तूं ॥ २३ ॥ जय जय देवी श्रीगुंफे । अनादिगुणमायास्वरूपे । सैह्याद्रिनिवासिनी जगद्रूपे । अनादिमाय तूं ॥ २४ ॥ जय जय देवी जगदंबे । सिद्धिबुद्धिदायके हेरंबे । सुरनरवरदायनी अंबे । अंबामाय तूं ॥ २५ ॥ जय जय देवी वल्लभे । शरणागतजनसुरभे[4] । जगदंबुदगर्भनंभे[5] । गर्भमाय तूं ॥ २६ ॥ जय जय देवी निसीमे । भक्तकामकल्पद्रुमे । साधुजनमानसआरामे । निजमाय तूं ॥ २७ ॥ जय जय देवी करुणालये । श्रीरेणुके जगज्जननिये । भृगुवंशसंजीविनीये माये । राममाय[6] तूं ॥ २८ ॥ जय जय देवी उदारे । अपरमित गुण गंभीरे । निज जयोर्जित दयावरे । जयमाय तूं ॥२९॥ जय जय देवी विशाळे । करुणाकरे स्नेहाळे । त्रिगुणादि गुण-भेदें प्रबळे । गुणमाय तूं ॥ ३० ॥ जय जय देवी साधवे । निजजनोद्यानमाधवे । रमणीय क्षीरसिंधु सिंधुत्रे । साधुमाय तूं ॥ ३१ ॥ जय जय देवी श्रीनिवासे । जीवशिवादि उभय विलासे । प्रणवोद्भवैकरसे । जीवशिवमाय तूं ॥३२॥ जय जय देवी चिदंशे । संतसमूहोडुगणावकाशे । दृश्याभास निःसरितनिशेषे । संतमाय तूं ॥ ३३ ॥ जय जय देवी दिनेशे । दिवाकरे दयार्णवे ब्रह्मांशे । नित्योदये स्वयंप्रकाशे । दिनकरमाय तूं ॥ ३४ ॥ जय जय देवी वर्णसमूहे । मध्यपीठे सिंहवहे । निज उदरीं सामावी ममात्मदेहे । मम माय तूं ॥ ३५ ॥ जय जय देवी सकळे । विश्वाभास-गर्भतुंदिळे । सच्चिदानंदरूपे चित्कळे । मूळमाय तूं ॥ ३६ ॥ जय जय

---

१ अमृताचा जणूं समुद्र अशी तूं. २ साक्षेपें=पुष्कळ यत्न करून देखील. ३ तुझा आश्रय करून. ४ कामधेनु. ५ जगद्रूपी मेघांना आकाशरूपी गर्भाचे ठायीं धारण करणारी. ६ परशुराममाता.

देवी अपरोक्षे । विदळीताखंडित बंधमोक्षे । निजाभयवरद दक्षे । मोक्ष-माय तूं ॥ ३७ ॥ एवं असो ऐसी जे सर्वाद्य । हरिहरब्रह्मादिकां वंद्य । ते आजि निजभावें सद्य । वंदिली सर्वांगें ॥ ३८ ॥ नाम जिचें वागीश्वरी । स्वरूपाची अनुपम्य थोरी । परा पश्यंति मध्यमा वैखरी । कुंठित जेथ ॥ ३९ ॥ तेथ बोलावयाची वित्पत्ति । मम वाणीस असेल किती । परि जिव्हेसी अवतरली सरस्वती । ते बोलवीतसे मातें ॥ ४० ॥ जें स्वरूप रूपें अति सुंदर । चांपे गोरटी सकुमार । सुवर्णमय कांति मनोहर । लावण्य जियेचें ॥ ४१ ॥ नखापासूनि पाहे केशपर्यंत । तवं केवळ चिच्छक्ति साळंकृत । सावयवीं सुंदर शोभत । आदिमाया चि हे ॥ ४२ ॥ जयेच्या येकांशमात्रें व्यापार । तो हा सकळ जगडंबर । मां केवळ मूळरूपाचा पार । कोणें जाणावा ॥ ४३ ॥ पाहातां त्रिगुण-रूपें संचली । परि विश्वाकारें रूपासी आली । मार्जी भूतपंचकें ठसावलीं । देहाकारें सर्व हि ॥ ४४ ॥ तमोमय मस्तक केवळ । सत्त्वात्मक उदर विशाळ । रजोगुण चरणयुगुळ । आद्यंत जयेचें ॥ ४५ ॥ अंतः-करण मन बुद्धि चित्त अहंकार । हें आकाश चि जयेचें समग्र । व्यानोदान समान प्राण अपान हा समीर । आद्यंत जयेचा ॥ ४६ ॥ श्रोत्र त्वचा चक्षु जिव्हा घ्राण । हें तेजतत्त्व सर्व हि जियेचें मिळोन । वाचा पाणी पादोपस्थ गुद हें जीवन । संपूर्ण जयेचें ॥ ४७ ॥ शब्द स्पर्श रूप रस गंध । हे पृथ्वी मिळोनि येवंविध । ऐसें आद्यंत सर्वांग विविध । प्रकारें बोलिलें ॥ ४८ ॥ येवं[४] दशेंद्रियावयवी तेजोदक । व्याप्यव्यापक-पणें खंवायुदशक । विषयरूपें जडात्मक । पृथ्वीयैसें ॥ ४९ ॥ मुळीं सत्व रज तम । आणि पंचभूतादि क्रम । मिळोनि मूळस्वरूपसंभ्रमे[५] । आदिमायेचा ॥ ५० ॥ ऐसी सावयवीं अष्टांगयुक्त । स्वरूपलावण्य घवघवीत । नेसली चिदंबर साळंकृत । कंचुकी तेजोमय ॥ ५१ ॥ मस्तकीं खपुष्पांची[६] जाळी । सुवर्णमय आळंकार निजांगमेळीं । वीणा दशनादें शोभे करतळीं । आरोहण

१ सरस्वती. २ श्रीहरीची माया ३ मग. ४ मायेचें पंचीकृत पंचभूतात्मक स्वरूप कसें तें येथें दाखविलें आहे. ५ संभ्रम=वैभव. ६ आकाशपुष्प.

निज हंसीं ॥ ५२ ॥ येसी आद्यंत ब्रह्मतनया । जे कां जगदादि मूळ-
माया । ते साष्टांगीं प्रणमिली मियां । निजात्मभावें ॥ ५३ ॥ वंदूनि जवं
अवलोकीं नेत्रीं । तवं जे केवळ ब्रह्मपुत्री । सुंदरपणाची तरी धोत्री ।
अनुपम्यत्वें ॥ ५४ ॥ आतां अनंत ब्रह्मांडें इचें कर्तृत्व । तेथ इयेसी उप-
मावें कोणतें तत्व । न दिसे ह्मणौनि इयेचें लावण्यत्व । इये चि सारिखें
॥ ५५ ॥ पाहातां इयेसी न दिसे दृष्टांत । ह्मणौनि राहों पाहें जवं निवांत ।
तवं वैसों नेदी निश्चित । बळें चि बोलवी ॥ ५६ ॥ मग नाना स्तुति-
वाक्योत्तरीं । बोलिजे समयावसरीं । जय माते वागीश्वरी । अनाथनाथे
॥ ५७ ॥ जय भक्तचकोरसुधाकरे । शरणागतचातकमेघोदारे । निज-
जनमानसआधारे । अमृतरूपे ॥ ५८ ॥ जय माय विश्वसंजीवनी ।
जय भक्तजनसंरक्षणी । जगदंबे पतितपावनी । तुज नमो नमो
॥ ५९ ॥ नमो माय भक्तवरदे । जगदादि आनंदकंदे । स्वशरण-
मनोहर वृंदे[3] । आराध्यदैवते ॥ ६० ॥ इया स्तुतिवाक्यासारिसें । शारदा
उल्हासलेनि मानसें । देत परम संतोषें । भक्ता वरद[4] ॥ ६१ ॥ जे कां
अगम्य अगोचर । जयेचे आज्ञाधारक हरिहर । वेदादि शेष होऊनि
किंकर । जयेतें नित्य स्तविती ॥ ६२ ॥ तें सगुण रूप धरूनि मनोहर ।
मम मस्तकीं ठेवी अभयंकर । अंकीं बैसऊनि कृपामृतें मधुर । वाक्यें
बोलत ॥ ६३ ॥ अति वोरसें करुणेचया । ह्मणे बा रे निज सखया ।
मातें तुवां आठविलें जया कार्या । तें निसंदेह जालें ॥ ६४ ॥ आंथि-
लेनि स्नेहें मम कृपावरद । हा चि घेईं कां तूं अक्षइ प्रसाद । मग
केवळ स्वानुभवद । दिनकरा[7]ऐसा ॥ ६५ ॥ आतां येकाग्र करूनि चित्त ।

---

१ नमन केलें. २ धारण करणारी, अधिष्ठान. ३ वृंद=समुदाय. ४ 'वर' या शब्दाऐवजीं 'वरद' असा शब्द या ग्रंथांत सर्वत्र योजिलेला आढळतो. ५ स्नेहभरित पान्हा येऊन. ६ तूं भाग्यवान् आहेस ह्मणून. ७ सूर्य स्वतः स्वयंप्रकाश असल्यामुळें त्याला दुसऱ्या उजेडाची अवश्यकता नाहीं व तो आपल्या प्रकाशानें सर्व प्राणीमात्रांस सुख देऊन, त्यांवर एक प्रकारचे उपकार करतो, त्याप्रमाणें च तूं आपला जो शुद्ध व स्वच्छ अनुभव (आत्मानुभव) तो इतरांना कथन करून त्यांना सन्मार्गाला लावण्याचें श्रेय घे.

तवानुभव जो सकळ साद्यंत । वदसी तेणें ममात्मा बहुत । संतोषु पावेल ॥ ६६ ॥ तरी आतां विलंब न करी । ऐसें बोलोनि सरस्वती झडकरी । प्रवेशली मम मुखाभीतरी । येकायेकीं चि पैं ॥ ६७ ॥ पाहें तवं हृद्‌याचकाशीं । प्रगटली निजानंदें सावकाशी । तेणें प्रेमसुखें स्वानुभव-संतोषीं । सुखावलों अति ॥ ६८ ॥ मग मम वाचे जो जो शब्द येत । तो तो आदिमाया चि स्वयें वदत । स्वानुभवदिनकर चि साद्यंत । बोलतसे स्वेछा ॥ ६९ ॥ तियेचिया निज आधारें । श्रीरामदासकृपावरें । स्वसुखानुभव दिनकरें । अनुवादिजेल ॥ ७० ॥ दिनकररामदास ह्मणे । स्वानुभवदिनकरीं स्वसुख लाहाणें । तें शारदेचिया निजकृपा बोलणें । येकात्मस्थिति सहजें ॥ ७१ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये प्रथम कळापे शारदास्तवननिरूपणं नाम चतुर्थ कीर्ण प्रकाशः ॥ ४ ॥

॥ श्रीराम ॥

ॐ नमो सद्गुरु जननीजनक । नमो संसृतिविपिनदाहक[2] । नमो भवगजकेशरी[3] मी ममात्मक । अज्ञानवनद्विरद[4] ॥ १ ॥ नमो निजयशोदिग्धवलसूर्य[5] । नमो सद्विलसित मोक्षश्रीवर्य[6] । नमो सद्गुद-योत्कर्षितौदार्य । चिद्घनस्वरूप ॥२॥ नमो विज्ञान विजय प्रतापोर्जित[7] । नमो गांभीर्याब्धि[8] गुणमाधुर्यामृत[9] । नमो सच्चरिताखिल भास्वंत[10] । त्रितापोपशम ॥ ३ ॥ नमो सज्जनचकोरसुधांक[11] । नमो भक्तजन-हृत्कमलिनीमयंक[12] । नमो कृपामृतकीर्णतुषारशशांक[13] । विश्वसंजीवन

---

१ हा स्वानुभवदिनकर ग्रंथ आदिमाया सरस्वती ही स्वतः माझ्या मुखानें वदवीत आहे. २ जन्ममरणरूपी अरण्याला जाळून टाकणारा. ३ संसाररूपी गजाचें छेदन करणारा सिंह. ४ ममत्वरूपी अज्ञानवनाचा उच्छेद करणारा हत्ती. ५ दिशांतें स्वच्छ प्रकाश देणाऱ्या दैदिप्यमान सूर्याप्रमाणें ज्या तुझें यश आहे. ६ चांगली शोभणारी जी मोक्षलक्ष्मी ती देणारांमध्यें श्रेष्ठ. ७ ऊर्जित=शक्ति. ८ गंभीरपणामध्यें समुद्र. ९ मधुरपणामध्यें अमृत. १० सूर्य. ११ सज्जन हे कोणी चकोरपक्षी, त्यांना किरणामृतपान करविणारा चंद्र तो तूं च. १२ भक्तजनांचीं हृत्कमलें उमलविणारा चंद्र तूं च. १३ चंद्र.

॥ ४ ॥ नमो स्वशरणचातकांबुदें । नमो सिद्धजनगणसिद्धिद । नमो साधुसमूहहंसक्षीरोदें । सुखसेव्यार्णव[3] ॥ ५ ॥ नमो जगदादि आनंदकंद । नमो मूळान्वय सच्चिदानंद । नमो योगीजनमानसवृंद-। आराध्यलिंग ॥ ६ ॥ नमो शब्दब्रह्मानुभवगर्भ । नमो अनंतब्रह्मांडोडुगणनभ । नमो सुंदरोल्लासित गगनाभ[6] । ध्यानात्रयोत्तम ॥७॥ नमो भवापवर्ग दुरितदहनें । नमो जगद्भ्रमांबुदप्रभंजनें । नमो येकमेवाद्वितीय सनातनें । ब्रह्मानंदैक ॥ ८ ॥ नमो विश्वकळीतकाळ कृतांत । नमो सदुदयोद्यानवसंत । नमो भक्तजनसमूहचातकार्त । चिदानंदघन ॥ ९ ॥ नमो संतषट्पदपरागोत्पळें[12] । नमो त्रैतापज्वरितमळ्यानिळें[13] । नमो शरणागतजनवत्सळ। करुणाळय ॥ १० ॥ नमो श्रीगुरु प्रणवैकाक्षर[14] । नमो परमगुरु परात्पर । नमो स्वानुभवदिनकर । श्रीसद्गुरु नमो ॥ ११ ॥ करावें सद्गुरुस्तवन । ह्मणौनि उदित ममांतःकरण । तवं मन जालें केवळ उन्मन । निजनामस्मरणें ॥१२॥ मुळीं वर्णद्वयात्मक गुरुनाम । तयाचें बोलतां व्याख्यावर्म । निजानंदें सुखावोनि निगमागम । स्वानुभवीं ठेले ॥ १३ ॥ तरि आद्य जो कां गुकारवर्ण । याचें समूळ करितां विवरण । तवं हा केवळ अंधकारावरण[16] । अष्टधा प्रकृतिमय ॥ १४ ॥ मुळीं सत्व रज तम हे त्रिगुण । खं वायु तेजोदक पृथ्वी मिळोन । अष्टधा प्रकृति जड क्षर भाव वर्ण । गुकारात्मक ॥ १५ ॥ तमोमय ह्मणौनि यया शून्यपण । स्थावर जडरूप केवळ अज्ञान । जितुकें नाशिवंत तें सर्व हि मिळोनि ग वर्ण । अज्ञानजनित ॥ १६ ॥ आतां द्वितीय वर्ण रुकार । ययाचा

---

१ अंबुद=मेघ. २ क्षीरसमुद्र. ३ अर्णव=समुद्र. ४ उडुगण=नक्षत्रें. ५ आनंदी. ६ आभ=प्रतिबिंब. ७ अपवर्ग=मोक्ष. ८ पातकांचें भस्म करणारा. ९ जगतांचे भ्रांतिरूप मेघ उडविणारा वायु. १० शाश्वत, नित्य. ११ जगताचा अंत करणारा. १२ संत हे च कोणी भृंगे, ज्यांतील गंधरज चाखण्यासाठीं लोलुप झाले आहेत, असे (पद) कमल. १३ त्रितापानें पोळलेल्यांस मलयपर्वतावरील वाऱ्याप्रमाणें सुखकारक. १४ ॐ. १५ चारी वेद व सहा शास्त्रें. १६ अज्ञानरूपी वेष्टण. १७ नाशिवंत.

दृढ करितां विचार । तवं देखिला आद्यंत अपार । महिमा तयाचा ॥ १७ ॥ जो कां निज तेजें देदिप्यमान । जो या आकारें-जाताचें जीवन । चंचळपणाचें माजवेंण । घेतलें जेणें ॥ १८ ॥ जो चराचरव्यापक । स्थावर जंगम जयाचें कौतुक । जयासी मूर्तामूर्त ह्मणती निष्टंकें । सांख्यज्ञौंनी ॥ १९ ॥ अहंअविद्यासंगें जो जीव । नाहंमायायोगें शिव । केवळ गुणभूतीं मिश्रित सदैव । वेगळेपणें ॥ २० ॥ जो सकळ जगदंकुरकंद । साकाररूप चिदानंद । कार्यका-रणादि भेद । जयाकारितां ॥ २१ ॥ जयाचें न कळतां रूप । विश्व खरें वाटे अमूप । जाणितंलया होइजे निष्पाप । क्षणमात्रें चि ॥२२॥ जो विश्वव्यापक विश्वोद्बुद्ध । तयाचें नमूं चरणद्वंद । कां जे विश्व देखतां होय निर्व्यवाद । ह्मणौनियां ॥ २३ ॥ हारिहरब्रह्मादिक । इच्छामात्रें होती सम्यर्कं । पुन्हां लया जाती निष्टंक । जया देखतां ॥२४॥ जयातें सांख्यमत । क्षेत्रसंगें क्षेत्रज्ञ ह्मणत । अक्षर ऐसा हि संकेत । बोलती येक ॥ २५ ॥ निजांगें जो परम चंचळ । विश्वलयोद्भव जयाचा खेळ । प्रकृतिसंगें पुरुष आणि केवळ । जगत्प्राण हा ॥२६॥ जो अष्टधा प्रकृतिहूनि पर । षड्गुणासीं जेथ आधार । जो साक्षात् ईश्वर । शुद्धसत्व ॥ २७ ॥ ऐसा जो जगदात्मा सर्वगत । सवें इच्छा-शक्ति विलसत । जेवीं प्रभेसह द्युमंणी कीं मिरवत । निजकाळीं चंद्र ॥ २८ ॥ कां जैसी आकाशीं साजे नीळिमा । कां अग्निआंगीं शिखों-गरिमों । तद्वत्तंन्वंगीसह शोभे जगदात्मा । रुकारवर्णीं सतेज ॥ २९ ॥ ऐसा आत्मरूप रुकार । जो सर्वांगें सपरिकर । जगद्रूप तेजाकार । बोतला जो ॥ ३० ॥ असो जो सर्वगुणें संपन्न । तो दुजा आनंदाकार

---

१ ज्या ज्या पदार्थाला कांहीं तरी आकार आहे अशा सर्व पदार्थांचें. २ अधिकपण, उन्मत्तपण. ३ निश्चयेंकरून. ४ तात्विक विचाराचे. ५ सत्य स्वरूपाचें ज्ञान झालें असता. ६ चांगले, प्रत्यक्ष. ७ ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य, यश, कीर्ति, औदार्य, हे सहा गुण. ८ सूर्य. ९ ज्वाला. १० महत्व. ११ तद्वत्+तन्वंगी=नाजुक स्त्री.

स्वर्ण । जयाचें वर्णितां महिमान । असंभवनीय ॥३१॥ तमोमय अज्ञानात्मक प्रथम गुवर्ण । दुजा ज्ञानैकघन सतेज रुवर्ण । उभयोद्भवलयीं विज्ञानरूप संपूर्ण । गुरु ऐसें ॥ ३२ ॥ केवळ गुरु ऐसें निजनाम । ह्मणतां समाविस्त निगमागम । यासी हि मुळीं सत्शब्द योजितां निःसीम । महिमा येथींचा ॥ ३३ ॥ सत्छब्दयोगें केवळ सद्गुरु । आद्यंत नामाचा हा बडिवारु । अगम्य अतर्क्य न कळे पार । श्रुतिस्मृतीसी ॥ ३४ ॥ जेव्हां सत्शब्दासी योजिलें । तेव्हां चि अज्ञानासह ज्ञान हारपलें । मग केवळ विज्ञानात्मक देखिलें । सद्गुरुनाम ॥३५॥ ऐसा सद्गुरु निजनामानुभव । सदाशिवें घेऊनि स्वयमेव । पार्वतीसी शास्त्रोपदेशप्रभव[1] । गुरुगीताख्यें[2] ॥ ३६ ॥ मुख्य नामाचा विचारितां अर्थ । आब्रह्मादि[3] लाभे स्वार्थ । लाभलियां ब्रह्मानुभव परमार्थ । यासी चि बोलिजे ॥३७॥ अहो या सद्गुरुनामासाठीं । अनंत ब्रह्मांडें न सरती थेकुटीं[4] । आपणा हि सकट सेवटीं । जन्ही नाहीं होइजे ॥ ३८ ॥ तन्ही न कळे निजनाममहिमा । जयाची अपरमित गरिमा[5] । अनुर्वाच्य जेथें शब्दब्रह्म । स्वानंदसुख ॥ ३९ ॥ एवं जें सर्वाद्य सुमहिम । सर्वात्मक सर्वेश सर्वोत्तम । स्वानुभवदिनकराऐसें वर्म । सद्गुरुनामीं ॥ ४० ॥ किंबहुना ज्याचें नाम ऐसें । त्याचें स्वरूप असेल कैसें । तें पाहों आद्यंत अमोसें[6] । निजनाम सोई[7] ॥ ४१ ॥ तेथ स्वरूप आधीं दृष्टीनें पाहावें । मग मनें स्वेच्छा कल्पावें । कल्पूनि शब्दें बोलावें । गुणवैभव ॥ ४२ ॥ तरि न कळे मुळीं स्वरूपाचा अंत । न चले हेर्त[8] दृष्टांत । नाना कल्पनाविवर्त्तें[9] । न सरे जेथ ॥ ४३ ॥ केवळ सद्गुरूचें शुद्ध स्वरूप । असंभवनीय अमूप[10] । जयाचया थोरपणाचा संक्षेपें[11] । न बोलवे वाचे ॥४४॥ परादि[12] वाचा कुंठित जेथ । वैखरी केविं बोलों शके तेथ । मनाचें

१ उत्पात्ति २ गुरुगीता या नांवानें. ३ सर्व ज्ञानांमध्यें श्रेष्ठ जें ब्रह्मज्ञान तें प्राप्त होईपर्यंत. ४ थेकुलें=थोडें, ठेंगणें. ५ महत्व. ६ अंमळसें. ७ सोय, मार्ग. सद्गुरुनामस्मरणाच्या मार्गानें च सद्गुरुस्वरूपाचें ज्ञान करून घेण्याचा प्रयत्न करूं. तो प्रयत्न कसा करावयाचा तें पुढच्या ओंवींत सांगितलें आहे. ८ अभिप्राय. ९ भास. १० अतिशय, पुष्कळ. ११ थोडक्यांत देखील. १२ चारी वाणी.

तर्कणें हि समर्थ । हों न शके चिं ॥ ४५ ॥ ह्मणोनि वाङमनासी जें अगोचर । तें इंद्रियांसी कैंचि होय गोचर । न दिसे वेगळिकेची कोर । परब्रह्म यया ॥ ४६ ॥ अनंगत्वें निजांग अनुपम्य । मृदपणें गगनापरिस रम्य । काठिणांतर जेणें गम्य । करूनि सोडिलें ॥ ४७ ॥ आब्रह्मादि येथपर्यंत । दिसे सस्वरूप चि आद्यंत । येका नखाग्रीं ब्रह्मांडें अनंत । न सरती चि ॥ ४८ ॥ स्वरूपासी कांहीं यावें उपम । तवं हें मुळींचें चि निरूपम । तेथ वर्णव्यक्तिसंभ्रम । काय बोलिजे ॥ ४९ ॥ दिसे सालंकरलें सकळ । प्रत्यक्ष जैसें निराकार केवळ । निरावयवत्वें निर्मळ । अवयव शोभती ॥ ५० ॥ इये स्वरूपीं उपाधियोग । पाहातां निरुपाधी दिसे अव्यंग । यया मज नित्य संग । निसंगपणें ॥ ५१ । निष्प्रपंचासारिखा अपार । इये स्वरूपीं देखिजे प्रपंचप्रसर । पाहातां यासी आधार । निराधार केवळ ॥ ५२ ॥ गुण तरि येथ असाधारण । निर्गुण चि निजांगें संपूर्ण । यया सद्गुरुस्वरूपाचें सुंदरपण । अनिर्वचनीय ॥ ५३ ॥ ऐसिया स्वरूपासी आवरणेंकुसरी । योजावी जों कांहीं नवलपरि । तवं तें दशदिशांतर्बाहेरी । ममांतरीं तें ॥ ५४ ॥ असो प्रगटतां लपतां जें केवळ । संगें चि देखिजे अळुमाळ । लावण्य पाहातां सकळ । अतर्क्य अगम्य ॥ ५५ ॥ परम गहन अंगकांति । शोभे केवळ जैसी ब्रह्मसंवित्ति । ध्यानावयवी स्वरूपाकृति । अप्रमेय अनादि ॥ ५६ ॥ ऐसें सस्वरूप अवघें आद्यंत । पाहिजेतसे जवं निवांत । तवं देखिजे आदिमध्यांतरहित । अपारपणें जें ॥ ५७ ॥ अपार ह्मणोनि पाहों गेला । तवं पाहातेपणें भांबावला । नकळे मग भुलला । आपआपणासी ॥ ५८ ॥ ह्मणे मी जो हें

१ कोणती हि वस्तु जाणण्याचे मार्ग तीन: काया, वाचा, आणि मन. जी परब्रह्म वस्तु जाणण्याला मन देखील समर्थ नाहीं, तेथें वाचा आणि इंद्रियें यांचें काय चालणार ? त्या तिहींना अगोचर अशी वस्तु आपणाव्यतिरिक्त निराळी कशी असू शकेल ? २ आलंकृत झालें. ३ प्रपंचविस्तार. ४ भरून आडकावून ठेवतां येईल असें चातुर्य किंवा युक्ति. ५ किंचित्. ६ ब्रह्मज्ञान. ७ प्रमाणास अतीत. ८ पहावयास गेलें तर.

स्वरूप पाहे । तो मी पहिलें मुळीं कोण आहे । ऐसें न विचारूं कां हें । समूळ अवघें ॥ ५९ ॥ तरि मी जीव माझे देहावयव । हा तरि अविद्यामय अष्टधा प्रभंव । जड अज्ञानात्मक हें नाशिवंत सर्व । गवर्णी योजिलें ॥ ६० ॥ मग मी आत्मा अविनाश चिद्घन । यया दृश्यातीत केवळ अभिन्न । हें ज्ञानात्मक चंचळपणें परिछिन्न । तेजोमय रुवर्णांकित ॥ ६१ ॥ एवं मी आणि मम हे दोन्ही । जीव शिव हे होते जे वेगळेपणीं । ते गुरुरूपीं ऐक्यत्वें समरसुनी । सस्वरूप पाहिलें ॥ ६२ ॥ ऐसें पाहातेंनविणें शिष्य गुरूसी । पाहों गेला जवं निश्चयेंसीं । तवं दोहींचिया समरसीं । येक सत्स्वरूप चि कीं ॥ ६३ ॥ स्वयें मी सच्छिष्यत्वें सद्गुरुस्वरूपासी । पाहोनि समरसला निज ऐक्येंसीं । मग दोन्हींपणें निज येकपणेंसीं । समूळ वावें ॥ ६४ ॥ ऐसें जालियावारि क्षणेक निवांत । होऊनि बैसलों निज स्वरूपानुभव घेत । तवं दोहींविणें वृत्ति समरसत । जेथील तेथ ॥ ६५ ॥ ते समई कैसें जालें । जेविं दुग्धकणें क्षीराब्धीसी आळंगिलें । किंवा स्फुलिंग मिसळलें । महा तेजीं ॥ ६६ ॥ किं लवण मिसळतां जीवनीं । अथवा अळंकार सुवर्णीं । वायु समरसतां गगनीं । तद्रूप जेविं ॥ ६७ ॥ तेविं चि मज हि आतां । सद्गुरु सर्वांगें अवलोकितां । जाली सस्वरूपीं ऐक्यता । येकसरी चि ॥ ६८ ॥ ऐसें चि सद्गुरुरूपीं सत्शिष्य । मिळणी होतां चि सामरस्य । ऐसें उघड बोले वेद भाष्य । गर्जोनि प्रतिज्ञा ॥ ६९ ॥ असो शुद्धस्वरूप निश्चळ तें चि सत्पद । जड गुकार तो जाणिजे चित्पद । चंचळपणें रुकार तो आनंद । ऐक्यपणें केवळ ॥ ७० ॥ येवं सच्चिदानंदमय सद्गुरु । ऐसया समर्थासी पूजाउपचारु । कांहीं यथाविधियोगें करूं । शक्त्यनुसार ॥ ७१ ॥ तेथ पूजार्चनीं विधि गौरवीं । जे जे संपत्ति योजावी । ते नाशिवंत जाणोनि त्यागावी । ऐसें चि होये ॥ ७२ ॥ आतां दृश्य द्रष्टा दर्शन । हें चि अत्र गंध पुष्प संपूर्ण । ध्येय ध्याता आणि ध्यान । धूप दीप नैवेद्य ॥ ७३ ॥

---

१ उत्पत्तिकारण. २ पाहण्याचा प्रयत्न न करतांना. ३ व्यर्थ, अनास्तित्व. ४ अद्वैतपणें. ५ सद्गुरु व सच्चिदानंद या दोन शब्दांचें साम्य दाखविलें आहे.

मग ज्ञेय ज्ञाता आणि ज्ञान । फळ तांबूळ सदाक्षिण । चौऱ्यासी लक्ष निपटून[1] । प्रदक्षिणा सारिली ॥ ७४ ॥ एवं मी आणि मम हें सर्व । अर्पूनि घेणें स्वरूपानुभव । ऐक्ययोगें पूजागौरव । सहजस्थिति ॥ ७५ ॥ येवं जडचंचळादि निश्चळ । सद्गुरुस्वरूप केवळ । स्वानुभवदिनकरीं निर्मळ । घवघवित देखिलें ॥ ७६ ॥ मग मी मम हें सर्व सारूनि । सर्वांगाचां नयनीं । श्रीगुरुरूप अवलोकुनी । ठेविलें जवळां ॥ ७७ ॥ तियें समईचया आनंदा । न बोलवें चि पैं कदा । जया सुखा भोगितां वेदां । पडिलें मौन ॥ ७८ ॥ यया सुखें आनंद हरिहरांसी । मां इतरांची गोष्टी काइसी । आजि मी हि तिया सुखासी । जालों येकायतन ॥ ७९ ॥ सीमा न करवे तया सुखाची । देखें केवळ अवघें सद्गुरुरूप चि । मजमाजीं हि श्रीगुरूची । प्रतिमा देखें ॥ ८० ॥ मग सर्वांगत्वचा येकवटून । श्रीगुरुरूपीं तत्सत् करून । स्वामीसी देऊनि आलिंगन । पदीं समरसलों ॥ ८१ ॥ एवं पूज्यपूजकातीत पूजा करूनि । निज कृपामृतवरद पसायदानीं[3] । सर्वांग श्रवणावधानीं[4] । आयकों इछी ॥ ८२ ॥ तवं जेविं निराळी ध्वनि उठे । किं गगनीं वायु प्रगटे । तेविं बोलों आरंभिलें गोमटें । निजकृपां श्रीगुरु ॥ ८३ ॥ होतें बहुत दिवस सांचलें । तें उदारपणें प्रगट केलें । आपुलें निजरूप सांठविलें । मम हृदईं सकळ ॥ ८४ ॥ मग दुजेपणाविण आळुमाळी[5] । गंभीर गिरा मंजुळी । अनुवादिजे कृपामेळीं । परम स्नेहें ॥ ८५ ॥ सखया तुवां प्रीतिभावेंकरून । केलें स्तवन अर्चन वंदन । शेवटीं आत्मनिवेदन । आपणासगट ॥ ८६ ॥ नाहंपणें[6] जें जें केलें । तें तें मज सर्वस्वें पावलें । यया सुखें संतोषलें । पूर्ण मानस ॥८७॥ आतां जे जे तुझे मनोरथ । ते पूर्ण होतु कां समस्त । स्वानुभवदिनकर प्रस्तुत । वदसी सकळ ॥८८॥ कर्मउपासनायु-

१ चौऱ्यायशी लक्ष जीवयोनी समूळ नाहींशा करून. २ नेत्रा रिघोनङ्गां मम । पांगुळे सर्वांगीं ॥. ३ प्रसादरूप. ४ अवधान=एकाकारवृत्तित्व. ५ किंचित्. ६ अहंकाररहित.

क्त ज्ञान । बोलिजे विवेकसह वैराग्यसाधन । वर्णाश्रमधर्म संरक्षून । वेदशास्त्रविधि ॥८९॥ भक्तीची महिमा पदोपदीं । बोलिजे पूर्वग्रंथानुवादीं । सगुणभक्तिउच्छेदीं । न प्रवर्त्तावें ॥ ९० ॥ पूर्वपक्षेंसीं सिद्धांत । आशंकाप्रतारणयुक्त । स्वानुभव दिनकरवित । बोलें केवळ ॥ ९१ ॥ मितेंलां बोलीं बोलिजे । अर्थप्रमय न सोडिजे । ऐसें बोलिलें श्रीगुरुराजें । कृपावरदस्नेहें ॥९२॥ तो कृपावरद लाहोनि पूर्ण । दिनकर रामदासीं सुखसंपन्न । देखिलें सद्गुरुरूप परिछिन्न । आतां कर्म सांगों ॥९३॥ तरि बोलतां श्रीगुरु कर्मसंस्था । न कळे चि जेथ श्रुत्यर्था । नइतिपणें केवळ निरास्था । अवगलें मग ॥ ९४ ॥ शेष बोलिकेपणाचिया गारिमा । बोलतां नाटोपे कर्मसीमा । जिव्हा चिरलिया केवळ श्रमा । पात्र जाला ॥ ९५ ॥ शंकर तपियांचा शिरोमणी । त्यास हि न कळे श्रीगुरुकर्मकरणी । मग तो निजनामस्मरणीं । राहिला सुखें ॥ ९६ ॥ याहिवेगळे अनेक । शास्त्रपुराणसमूह इतिहासादिक । त्यांस हि कर्मकरणी निष्टंकँ । नाकळे चि ॥ ९७ ॥ ऐसें अकळ नकळे बोलिकेपणें । केवळ निष्कर्म हें चि सदैव करणें । शरर्णार्त्तासी सुख देणें । स्वानुभवैक ॥ ९८ ॥ किंबहुना सद्गुरु हें चि निजनाम । निर्गुण निःसंग हा चि स्वरूपसंभ्रम । कर्म तरि अविक्रिय निष्कर्म । प्रसिद्ध करणें ॥ ९९॥ एवं पाहातां नाम रूप कर्म । त्रिपुटि ही जयाची निस्सीम । पहा स्वानुभवदिनकराऐसें वर्म । श्रीगुरुप्रसादें ॥१००॥ ग्रंथ आद्यंत संपूर्ण । श्रोतीं कीजेल श्रवण । रामीं दिनकर अभिन्न । रामदासकृपा ॥१०१॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये प्रथम कळापे सद्गुरुनामव्याख्यानिरूपणं नाम पंचम कीर्ण प्रकाशः ॥ ५ ॥ श्रीरामचंद्रसमर्थ ॥

---

१ स्वानुभवाचें विवरण करतांना परब्रह्मस्वरूपाच्या निर्गुण रूपाचें कथन करावें लागेल; परंतु असें करतांना सगुण भक्तीचें महत्त्व कमी करूं नकोस. २ सीं=सह. ३ फसवणूक. ४ परिमित. ५ भासला, कळला. ६ महत्त्व. ७ निश्चयेंकरून. ८ आर्त=उत्सुकता. ९ स्वरूपाचें वैभव.

॥ श्रीराम ॥

जय जय देव सकळ श्रोते संत । सर्वज्ञ शिष्ट परम गुणवंत । मोक्षश्रिया मंडित श्रीमंत । श्रीरामदास नमो ॥ १ ॥ जय जय देव महंत । जगद्भ्रम नित्य निरस्त[1] । निजजनभवध्वंस विख्यात । श्रीरामदास नमो ॥ २ ॥ जय जय देव सिद्ध । वेदांतवेद्य प्रसिद्ध । श्रवणसौभाग्यनिधे[2] । श्रीरामदास नमो ॥ ३ ॥ जय जय देव साधो । शरणागतदीनबंधो । अपरोक्षज्ञानैकसिंधो । श्रीरामदास नमो ॥ ४ ॥ जय जय देव महापुरुष । निजाराध्य जगदीश । सर्वोत्तम भजनीय सर्वेश । श्रीरामदास नमो ॥ ५ ॥ जय जय देव दीनदयाळ । शरणागतजनवत्सल । काळकळनातीतें[3] केवळ । श्रीरामदास नमो ॥ ६ ॥ जय जय देव स्वयंप्रकाश । स्वसंवेद्यें[4] पूर्ण परेश । चळचित्तपानसपोर्शे[5] । श्रीरामदास नमो ॥७॥ जय जय देव महानुभव[6] । कृत निर्जित मायालाघव । स्वानंदाभ्यतुल वैभव । श्रीरामदास नमो ॥ ८ ॥ जय जय देव सर्वज्ञ । सकळकळानिधि सूज्ञ । निजानुभव दैवज्ञ । श्रीरामदास नमो ॥९॥ जय जय देव परात्पर । वंगु[7]रहिताक्षय सुधाकर । तापोपशम स्वानुभवदिनकर । श्रीरामदास नमो ॥ १० ॥ एवं संत महंत महापुरुष । सिद्ध साधु दयाळ स्वयंप्रकाश । महानुभव सर्वज्ञ परात्परेश । श्रीरामदास नमो ॥ ११ ॥ वंदूं सकळ श्रोतयांस । जे आद्यंत केवळ रामदास । जयांचया अपारपणास । वर्णिलें नवचे ॥ १२ ॥ सदैव जे चतुर्वेदाधीत[8] । सकळशास्त्रपारंगत । जयां अखंड वेदांत । विचारासी ॥१३॥ जे चतुर्दशविद्यारत्नसमुद्र । जे शांतिसौभाग्यअवनीं नरेंद्र । अभयादि गुणगणेंद्र । सद्गुणनिधि ॥ १४ ॥ जे चतुःषष्टी[9]कळाविद । जे अष्टसिद्धींचे सिद्ध वरद । अमानि[10]त्वादि गुणभेद । आका-

१ नष्ट करणारा. २ निधि ? ३ कालाच्या गणतीच्या पलीकडचा. ४ ज्ञानस्वरूप ५ चंचल चित्ताचें प्राशन करून पुष्ट झालेला. ६ महानुभाव=ज्ञानुभवी पुरुष. ७ वंगु=कलंक. ८ वेदांचें अध्ययन केलेले. ९ चौसष्ट. १० निरहंकारादि.

रिले जिहीं ॥ १५ ॥ पाहातां जे केवळ अदंभ । अहिंसेचे परम वाल्लभ । जे क्षमारूप स्वयंभ । आर्जवें वोतले ॥ १६ ॥ गुरुसेवेसी जे आगर । तें चि जयांचें माहेर । सहनशीळतेचे आधार । मूर्तिमंत जे ॥ १७ ॥ अंतरीं ज्ञानें शुचिष्मंत । मृदुदकें बाह्यमळ क्षाळित । जे अंतर्बाह्य शुचिर्भूत । सर्वदा शुद्ध ॥ १८ ॥ जैसा मेरु सदैव सधीर । तैसें जयाचें मानस स्थिर । आत्मनिग्रहीं परम सादर । अखंडित जे ॥ १९ ॥ दशेंद्रियात्मक जो जो व्यापार । तो तो करणें जया अति वैराग्यपर । विधिनिषेधादि विचार । समायुक्त चालणें ॥२०॥ नित्यनैमित्यादि कर्मीं सादर । जयां काम्य निषिद्धीं अनादर । असोनि केवळ अनाहंकार । सदैव जे ॥ २१ ॥ जन्म मृत्यु आणि जरा । व्याधिदुःखदोषादि संसरा । हे पुढें चि असती जो सैरा । तों अनुदर्शनीं जे सावध ॥ २२ ॥ पुत्रदारागृहादिक । येथ असोनि अनास्था संम्यक । समता जयांची निष्टंक । आपपरीं ॥ २३ ॥ जे यजनादि षट्कर्मीं सादर । वर्णाश्रमयोगीं जे सादर । स्वधर्मरक्षणीं चतुर । सर्वज्ञत्वें ॥२४॥ सदुपासनेचे आचार्य । विधिविधानयोगें जे आर्य । सत्कर्माचे केवळ सूर्य । अति तपें तेजस्वी ॥ २५ ॥ विज्ञानाचें तरि जे निगम । शांतीचें वसतें धाम । जयां भक्तीचें वाल्लभ परम । अपारपणें ॥ २६ ॥ सत्क्रिया जे श्रीमंत । विरक्तियोगें भाग्यवंत । ज्ञानाचे मूर्तिमंत । चायतार जे ॥ २७ ॥ जैसा सूर्य सर्वांगें सोज्वळ । तैसें यश जयांचें निर्मळ । मोक्षश्रीआळंकृत केवळ । अनस्युत ॥ २८ ॥ येथ योजावा विष्णूचा दृष्टांत । तरि तो केवळ पदार्थलक्ष्मीवंत । ह्मणौनि सायोज्य-लक्ष्मीयोगें जे समर्थ । त्यांसी साम्यता न ये ॥ २९ ॥ जयाचिया प्रतापासी । तुळणा न दिसे निश्चयेंसीं । औदार्य तरी विश्रांतीसी । आलें जेथ ॥ ३० ॥ सकळां ऐश्वर्यांचें जें कारण । तें जयांपासीं असाधारण । गंभीरता अति गहन । देखों जेथ ॥ ३१ ॥ जे ज्ञानी

---

१ आवड, प्रीति. २ स्थान. ३ मृत्तिका व जल यांचे साह्यानें. ४ कर्माच्या ठिकाणचें ममत्त्व टाकून. ५ एका मागून एक येणाऱ्या आपत्ति. ६ अफाट. ७ अनुस्यूत, अखंड.

असोनि परम भक्त । पंडित असोनि अति विरक्त । सर्वस्वें उदास परि आसक्त । परमार्थविषई ॥ ३२ ॥ जे वक्तृत्वीं परम चतुर । श्रवणीं जे अति सादर । गुरुभजनीं आदर । बहु जयां ॥ ३३ ॥ जे स्वसुखानुभवी अखंडित । निजप्रताप सौरस्य१मंडित । जयांपासीं रमा आळंकृत । विष्णुसह ॥ ३४ ॥ वरि सारासारविचारें । नित्यानित्यविवेकपरें । ऐसीं अध्यात्मशास्त्रें । श्रवणयुक्त जे ॥३५॥ जेथ भक्ति उपासना ज्ञान । वैराग्य विवेकयुक्त गहन । स्वकर्म धर्म संरक्षून । चालणें जयां ॥३६॥ गुरुभजनीं जे सप्रेम । गुरुसेवा जयां नित्यनेम । मुखीं उच्चार जयां निजनाम । श्रीगुरु ऐसें ॥३७॥ जे गुरुवाक्यें सदा सपोषें२ । आत्मानुसंधानीं परम दक्ष । नित्य करणें जयां पूर्वपक्ष । सिद्धांतयुक्त ॥ ३८ ॥ जे सर्व धर्मांचे अवतार । अर्थानुवादीं जे सादर । निष्कामकामीं तत्पर । मोक्षरूप जे ॥ ३९ ॥ जयांचया दर्शनमात्रें । तीर्थें होतीं परम पवित्रें । ज्यांचिया निवासें सत्क्षेत्रें । विश्वमान्य जालीं ॥ ४० ॥ जयांचें होतां चि दर्शन । सर्व पापा होय क्षालन । बाह्यंतर शुचीपण । सर्वांग होय ॥४१॥ स्पर्शनाचा तरि अगाध महिमा । त्यासी देयासी न दिसे उपमा । ह्मणौनि तीर्थें सांडूनि स्वगरिमा । संतस्पर्शा इच्छितीं ॥ ४२ ॥ सहजें हि करितां संभाषण । श्रवणें होतीं जड जीव पावन । मां प्रबोध करितां न तरे कोण । शरणागत ॥ ४३ ॥ ऐसे जे सर्वांग श्रोते । जे त्रैअवस्थातीत जागते । जयांचें अवधान सपुरतें । आब्रह्मपर्यंत ॥ ४४ ॥ जे साक्षात्कारी महापुरुष । प्रत्यक्ष अवतारी स्वयंप्रकाश । जयांचे वाणीनें स्वयें जगदीश । सारासार बोलत ॥४५॥ जे महानुभव योगी । जे सर्वसंगपरित्यागी । स्वाश्रमधर्मीं असोनि वीतरागी । स्वरूपानुभवी जे ॥ ४६ ॥ ज्यांचें बोलणें सप्रचीत । स्वानुभवाचें यथार्थ । स्वप्रत्ययें नाना शास्त्रार्थ । विचारीत जे ॥४७॥ कर्मकांड उपासनाकांड । त्याहूनि प्रचंड ज्ञानकांड । सारूनि पूर्वपक्षाचें बंड । सिद्धांत स्थापिती जे ॥४८॥ पूर्वपक्षाचा आद्यंत समजोनि भेद । सिद्धांतस्थापक जे निर्व्यवाद ।

---

१ सुरसत्व किंवा प्रसादयुक्त. २ पुष्ट.

महत्सिद्धांतरूप होऊनि प्रसिद्ध । वर्तणें जयां ॥ ४९ ॥ विचार-चंचूचे राजहंस । सारासारक्षीर निर्दोष । निवडूनि ब्रह्मामृत सुडंशे । ग्राहक जे ॥ ५० ॥ ऐसे संत महंत साधु सिद्ध । सज्जन महापुरुष जे प्रसिद्ध । श्रोतेसमूह नानाविध । कळासूज्ञ जे ॥ ५१ ॥ एवमादि सकळ श्रोते सभानायक । जे वक्तृत्वपूर्णचंद्र क्षीराब्धि सम्यक । पूर्णावलोकनें उचंबळती निशंक । सर्वकाळ जे ॥ ५२ ॥ ऐसयां सकळ-सर्वांग श्रोतयांसी । दंडवत सर्वांगें निजभावेंसीं । ज्यांचया श्रवणावधानासीं । वर्णिलें न जाय ॥ ५३ ॥ जे या विश्वाचे परम सोयरे । विश्व जयांकरितां पावन खरें । जयांचिया श्रवणादरें । ग्रंथगरिमा ॥ ५४ ॥ अहो जरी हे श्रोते सज्जन नसते । तरी नाना ग्रंथसमूह कोण आइकते । ह्मणौनि वेद शास्त्रें पुराणें समस्तें । यांचयायोगें समर्थें ॥ ५५ ॥ जयांचया अव्यग्र सावधानपणें । सर्व ग्रंथोक्ति जगमान्य होणें । ह्मणौनि वक्तयापरिस अनंत गुणें । अधिक श्रोते ॥ ५६ ॥ ऐसें आवडतेनि प्रेमभरें । वक्ता इतुकें जवं बोलों न सरे । तवं श्रोते श्रीमंत ह्मणती बारे । स्तवनीं प्रवाहसी[२] कां ॥ ५७ ॥ अरे हें स्तवन नव्हे अमृत खरें । उचंबळौनि प्रेमतुषारे । श्रोतयांच्या मनोवल्ली आदरें । जीवविल्या येणें ॥ ५८ ॥ सखया तुझीं वाक्यें परम रुचिरें । आइकतां लागतीं मधुरें । तुवां बोलावें उत्तरोत्तरें । ऐसें चि गमे ॥ ५९ ॥ परि आमुचें स्तवन पुरे आतां । पुढें अनुवादें ग्रंथ परमार्थता । परमार्थयोगें आह्मां समस्तां । होईल परम सौख्य ॥ ६० ॥ तुझें बोलणें चि आधीं गोड आरुशें[३] । त्याहीवरि परमार्थ अध्यात्मविलास । परि नवरसमंडित सुरस विशेष । अष्टभावान्वित ॥ ६१ ॥ तरि सखया आतां विलंब न करीं । परमार्थग्रंथअनुवादें झडकरी । स्वानुभवदिनकराचे परी । शब्द बोले निर्मळ ॥ ६२ ॥ इतुकें संतकृपेचें वरदान । लाहोनि दिनकर सुखसंपन्न । स्वानुभवदिनकराऐसा परिछिन्न । ग्रंथानुवादेल ॥ ६३ ॥ तो संतीं परम प्रीतीचया योगें । अव्यग्र निजावधान संगें । आइकोतु श्रोते सर्वज्ञ

१ (?) सुदंश, ज्ञाता. २ वाहवतोस. ३ आर्ष, पवित्र.

सर्वांगें । ह्मणे दिनकर ॥ ६४ ॥ आतां परम प्रीतीचया योगें । कुळदैवत वंदूं सर्वांगें । तरों तयाचया संगें । भवसमुद्र हा ॥ ६५ ॥ जो सदैव देह जेजुरीनिवासिया । माया ह्माळसाविलासिया । तया आत्मराज खंडेराया । नमन सद्भावें ॥ ६६ ॥ सज्ज करूनि विवेकपर घोडा । हातीं घेऊनि सतेज ज्ञानखंडा । कामक्रोधादि मणिमल्ल होडा । वधिले ससैन्य ॥ ६७ ॥ उधळलें प्रेमभंडार । उभे सप्तकोटी गणपरिवार । जे दैवी संपदेचे नर । बळकटपणें ॥ ६८ ॥ ऐसें आद्यंत घवघवीत ध्यान । देखोनि दिनकर सुखसंपन्न । लाहोनि निजकृपावरदान । स्वानुभवदिनकरीं संतृप्त ॥ ६९॥ आतां निजानंदें ययावरी । वंदूं सद्भावें कुळेश्वरी । जे मूळमाया मोक्षपुरीं । असे सदैव ॥ ७० ॥ आदिशक्ति मूळमाया चित्प्रकृति । वोतली केवळ त्रिगुणपंचभूतीं । अष्टांगयुक्त जयेची आकृति । विलसे मूळपीठीं जे ॥ ७१ ॥ जे सगुण स्वरूपें अति सुंदर । चांपे गोरटी सकुमार । रम्य कंचुकी कासे चिदंबर । सुवर्णाभरणें शोभती ॥ ७२ ॥ ऐसी आदिमाया कुळस्वामिनी । दिनकरें सामावली हृदयभुवनीं । आतां स्वानुभवदिनकराऐसी वाणी । भवानी स्वयें वदेल ॥७३॥ तो प्रसंग असे अति नागर । ग्रंथ केवळ स्वानुभवदिनकर । श्रोते सज्जनीं होऊनि सादर । श्रवण कीजे आदरें ॥ ७४ ॥ भृगुवंशीं जमदग्नि रेणुका सति । त्यांचे उदरीं फरशरामाकृति । जगदीशें षष्ठमावतार उन्नति । घेतली दुष्टदलनार्थ ॥ ७५ ॥ सहस्रार्जुनें मायबापां गांजिलें । मातृशरीरीं येकवीस घाय केले । ह्मणौनि येकवीस वेळ निक्षत्री केलें । महिमंडळ फरशरामें ॥ ७६ ॥ आणि सहस्रार्जुन सपरिवारीं मारिला । त्याचिया धडाचा चौंडकां केला । मातापुरीं फरशरामें गोंधळ घातला । ये माये ये माये बोभाइलें ॥ ७७ ॥ तें चि नाम अद्यापि महा गजरीं । भक्त वाखाणिताती परोपरी । ते भृगुवंशीचे वत्सगोत्री असती भृंगारीं । ज्योतिषी उपनाम पाठक ॥ ७८ ॥ त्यांची भक्ति देखोनियां उत्कट ।

---

१ ज्ञानरूपी दुधारी तरवार. २ होड=पैज? हुडा=बुरुज? ३ साठविली. ४ चांगला. ५ चोंडकें=गोंधळा लेकांचें एक वाद्य.

आदिमाया सोडूनियां मूळपीठ । सारोळां अधिष्ठान अति निकट । भक्तसात्यतेकारणें ॥ ७९ ॥ तें भृंगारीहूनि अग्नि दिशेसी । सारोळें असे क्रोश त्रयेसीं । तेथें अधिष्ठान धरणें आदिमायेसी । निजभक्तसंरक्षणानिमित्य ॥ ८० ॥ ते आदिमाया विश्वसंजीवनी । दिनकरें पूजिली सकळ उपचार योजूनि । मग प्रसन्नता निज हृदयभुवनीं । सामाविली येकसरें चि ॥ ८१ ॥ तेणें स्वानुभवदिनकरीं आद्यंत । जाली मति अत्यंत विस्फारित । ग्रंथरचना जे होईल प्रस्तुत । ते श्रवण कीजे संतीं महंतीं ॥ ८२ ॥ दिनकर रामदासीं रिघोनि शरण । स्वानुभवदिनकरीं निरूपण । आद्यंत होईल तें श्रोतीं श्रवण । निजकृपां केलें पाहिजे ॥ ८३ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये प्रथम कळापे संतश्रोतेवक्तेकुळदैवतस्तवननिरूपणं नाम षष्टम कीर्ण प्रकाशः ॥ ६ ॥

॥ संसारलक्षणनाम कलाप द्वितीय ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

जय जय जी सद्गुरुराया । अनाथजनकैवारिया । साष्टांगें दंडवत तुझिया पायां । देहेंविणं अखंड ॥ १ ॥ जय जय जी आनंदकंदा । मूळपुरुषा परमानंदा । शरणागतजनवरदा । करुणालया ॥ २ ॥ जय जय जी कृपामूर्ति । मंगळधामा सुखसंवित्ति । दयानिधि कैवल्यपति । भक्तवत्सला ॥ ३ ॥ जय जय जी आदिपुरुषा । सर्वात्मक सद्गुरु सर्वेशा । पूर्णानंदपूर्ण परेशा । परमानंदा ॥ ४ ॥ जय जय जी श्रीगुरुनाथा । मोक्षश्रीसंपन्न समर्था । स्वामी स्वानुभवदिनकर सर्वथा । सरता कीजे स्वरूपीं ॥ ५ ॥ जी सरता कीजे ऐसें ह्मणतां । येथें चि येवों पाहे अहंता । तें जेवि सांयखडांचें बाहुलें नाचतां । प्रार्थिजे सूत्रधारातें ॥ ६ ॥ किं जेवि लहरिया ह्मणती सागरासी । आह्मांसी आणावें जी रूपासी । तवं आपण नामरूपकर्मेंसीं । निजरूप समूळीं ॥ ७ ॥

---

१ देहवीण लोटांगणी । तया प्रभूसी ॥. २ कृतकृत्य. ३ (?)

२४४७४

किं ते सूर्यासी प्रार्थूनि दूजेंपणें। आह्मांसी प्रकाशा ह्मणती कीर्णें। अथवा कळा चंद्रासी ह्मणे। मज वाढवीं तूं ॥८॥ तेवि स्वानुभवदिनकरीं सहज। विरुंढे सरतेंपणाचें बीज। मग येकसरें चि निजगुज। गुरुकृपा लाहोणें ॥९॥ तिया गुरुकृपासंवित्तिसुखें। सरतेंपण सहज चि पारुखें। जेवि कां आकाशेंसी धांवोनि हरिखें। आळंगी नीळिमा ॥१०॥ तेवि जी गुरुवर्या तुमतें। मी प्रार्थित काकुलती बहुतें। किं स्वानुभवदिनकरालागि सरतें। स्वरूपीं कीजे ह्मणौनि ॥ ११ ॥ तरि स्व ह्मणिजे आपला आपण। अनुभव वेणें स्वरूपीं समरसोन। हें हि ह्मणतां वेगळेंपण। आधीं असलें पाहिजे ॥ १२ ॥ लवणें शुद्ध व्हावया लागून। समुद्रीं करूं गेलें जवं स्नान। तवं आपण चि नाहीं मग शुद्धपण। आणील कोठुनी ॥ १३ ॥ तेवि स्वानुभवदिनकरीं समरसोन। दिनकर जाला सुखसंपन्न। रामदासकृपानुभवीं अभिन्न। सहजस्थिति ऐक्यत्वें ॥ १४ ॥ ऐसा सहजस्थितीचिया सुखांत। शिष्य स्वानंदें डुल्लत। अष्टभावेंसीं लोटत। श्रीगुरुचरणीं ॥ १५ ॥ तवं श्रीगुरु कृपाद्रवलेनि चित्तें। मस्तक कुर्वाळूनि निजहस्तें। बा रे आपुलिया सुखस्वानुभवातें। आठऊनि बोलें ॥ १६ ॥ ऐसें लाधोनि श्रीगुरुकृपामृत। शिष्य स्वानुभवदिनकरीं डुल्लत। मग सद्भावें होऊनि विनित। बोलों आरंभिलें ॥ १७ ॥ ह्मणे जी जी स्वामी कैवल्यपति। मंगळधामा कृपामूर्त्ति। संसारश्रांतांची विश्रांति। शरणागतवत्सला ॥१८॥ देवा मी तुज शरणागत। अनन्यभावें दंडवत। माझी फेडावी जी प्रस्तुत। संसारभ्रांति ॥ १९ ॥ जी मी संसारश्रमें श्रमलों। त्रिविधतापें पोळलों। स्वामी तुज शरण आलों। कृपानिधि ॥ २० ॥ ऐकोनि शिष्याची करुणा। कृपां द्रवला गुरुराणा। ह्मणे बा रे तूं कवणकवणा। संकटें दाटलासी ॥२१॥ तुजलागी कवणें गांजिलें। तुज काइसें संकट पडिलें। काह्याचें निर्वाण मांडलें। तुज चिंता काइसी ॥ २२ ॥ संसाराचे काइसे क्लेश। त्रितापाचे कोणते आयास। ऐसें ऐकतां कृपा-

१ वाढतें, विलसतें. २ एकदम. ३ लाभणें. ४ कशाचें. ५ कठिण प्रसंग.

वचनास । शिष्य जाला सगद्गद ॥ २३ ॥ मग बोले करुणावचनीं । जी या संसाराची कहाणी । सांगितली नवजाय वाणीं । असंभाव्यपणें ॥ २४ ॥ जेवि कां मृगजळाचे पूर । हेलावे धांवती अपार । तेथ जीवनाचा विचार । कदापि न दिसे ॥ २५ ॥ कां ते गंधर्वनगरीचे हुंडे । अपार उठताती जिकडे तिकडे । क्षणयेक पाहावें जंवं निवाडें । तवं नाहीं चि होये ॥ २६ ॥ तेवि हा संसार माइक । वरिच्यावरि अवघा काल्पनिक । ऐसा असोनि ब्रह्मादिक । वेढां लोविले ॥ २७ ॥ सुर नर उरग यक्ष किन्नर । गण गंधर्व विद्याधर । खग नग ऱ्हीस वानर । संसारें गांजिले ॥ २८ ॥ या संसाराचिये गुंतीवेगळा । प्राणी सुटला जाय विरळा । चराचर विश्वीं घेतां धुंडाळा । न दिसे कोण्ही ॥ २९ ॥ ब्रह्माआदिकरूनि समस्त । पिपीलिकादि जीव अनुरेणांत । संसारीं गुंतले निभ्रांत । सकळ प्राणी ॥ ३० ॥ अहो जो संसारासी प्राणी आला । तो सर्वे चि स्वार जाला । जेवि जीवनीं तरंग उमटला । तो सर्वे चि हारपे ॥ ३१ ॥ या संसारयोगें विश्रांति । न देखों कोण्हासी त्रिजगतीं । थोर थोर राजे चक्रवर्ति । समुद्रवळयांकित ॥ ३२ ॥ पाहातां याची उभारणी । तवं असंभाव्य दिसे नयनीं । सवें चि हारपे गगनीं । आभाळ जैसें ॥ ३३ ॥ किं तो रंक बैसोनियां सिंहासनीं । सकळ लोक प्रजा सैन्य मेळऊनि । नाना सोहळे भोगितां स्वप्नीं । अवसेति चेइला ॥ ३४ ॥ अथवा तें नभीं इंद्रधनुष्य । देखिलें अति विशाळ सादृश्य । क्षणेक पाहातां अदृश्य । तत्काळ होय ॥ ३५ ॥ तेवि हा संसार असंभाव्यपणें । कारितां वाटे ब्रह्मांड ठेंगणें । सेवटीं दांत विचकूनि केविलवाणें । जावें येकलें चि ॥ ३६ ॥ नाना सायासें संपति मेळऊनि । शरीर पोसावें सुखालागूनि । तवं अकस्मात येऊनि । धका बैसे काळाचा ॥ ३७ ॥ गृह धन पशु नाना संपति । क्षणार्द्धे

१ नवचे, जात नाहीं. २ असंभावना=सत्य वस्तूचें सत्यत्व किंवा असत्य वस्तूचें असत्यत्व न पटणें, अशी जी मनाची साधारण प्रवृत्ति असते तीमुळें. ३ लाटा. ४ आकाशांतील ढगांचे. ५ बुरुज, किल्ले. ६ भुलविले. ७ संसार ह्मणिजे सर्वांचि स्वार ।. ८ अभ्र, ९ अवसात=अकस्मात्. १० जागा झाला.

पाहातां नाशती । स्त्री पुत्र कन्या सकळ हि अंतीं । कोण्ही नव्हे कोण्हाचे ॥ ३८ ॥ जये स्त्रीलागी नाना सायास । आजन्म केले बहुत आयास । तिचे पुरऊनि नाना हव्यास । मना वाटले ते ॥ ३९ ॥ जयेलागी केले घातपात । चोरीमारी सेवा प्राणांत । करूनि उंपार्जना बहुत । मन रक्षिलें तियेचें ॥ ४० ॥ जयेकारितां आधिव्याधि । दुखणीबाहाणी नाना औषधी । स्वदेशीं विदेशीं प्राणसंधि । जीलागी सोसिल्या ॥ ४१ ॥ ऐसे क्लेश सोसूनियां आजन्म । जयेचे केले नाना संभ्रम । वस्त्रें भूषणें अळंकार उत्तम । केले मनासारिखे ॥ ४२ ॥ इतुकें करूनि जैसें श्वान । लुडबुडीत पुढें येऊन । सुह्रदांसीं वसवसी तीलागून । मन रक्षी तियेचें ॥ ४३ ॥ तियेसी कोण्ही बोलतां वचन । प्राण देऊं धांवे आपण । मायबापासी निर्भत्सून । छळणा करी ॥ ४४ ॥ जियां नवमास वाहिला पोटीं । जन्मोनि वाढविला नाना संकटीं । तियेतें गाळिप्रदानें देऊनि सेवटीं । वेगळा निघे स्त्रीछंदें ॥ ४५ ॥ बापासी मारावया धांवे । तुच्छ मानी भाऊबंद आघवे । कपटबुद्धीनें करूं धांवे । घातपात तयांचे ॥ ४६ ॥ इतुकें हि करूनि तत्वता । स्त्रीसंगें सुख काय तें विचारितां । कामसुखावांचूनि सर्वथा । क्लेश चि आंघवे ॥ ४७ ॥ तया कामसुखाची गोष्टी । विचारितां सूक्ष्मदृष्टीं । क्षणभंगुरत्वें तत्काळ मन उठी । वीट घेऊनि तयाचा ॥ ४८ ॥ मासीं जवं पाखडी पांख । तवं सरोनि जाय विषयभोगसुख । सर्वें चि क्षणमात्रें असंभाव्य दुःख । भोगांतीं होय ॥ ४९ ॥ जया रतिसुखाकारणें । स्त्रियेचें सर्वस्व सोसणें । तें सुख क्षणभंगुरवाणें । बोलतां लाज वाटे ॥ ५० ॥ असो इतुकें करूनि स्त्रीचें वेलभ । किमपि चुकतां तत्काळ क्षोभ । पाहातां हें आयुष्य परम दुर्लभ । हें हि वेची तीलागी ॥ ५१ ॥ ते चि स्त्री यासी विपत्तिकाळीं । नाना दुर्वाक्यवचनें छळी । ह्मणे पाहा हो यासी कदाकाळीं । मरण चि न ये ॥ ५२ ॥ जरि येक-

१ छंद. २ प्राप्ति, मिळकत. ३ प्राण जाण्यासारखे प्रसंग. ४ संपूर्ण. ५ प्रीति.

दांचा हा मरता । तरि याचा माझा समंध तुटता । माझा जीव तऱ्ही निसुर होता । याचिया कष्टांभेण ॥ ५३ ॥ क्षणक्षणा दुर्वाक्यवचन। तयासी बोले निर्भत्सून। ह्मणे कधीं मी यापासून। सुटेन येकदांची ॥५४॥ ह्मणौनि आपटी भूमीवरी हात । जाजावोनि आक्रोशें रडत । नवस सायास बोलत । नाना प्रकारिंचे ॥ ५५ ॥ असो ऐसी ते परम क्लेशी होतां । तवं हा मरण पावला अवचिता । मग आडवा घेऊनि तत्वता। शोक करी आक्रोशें ॥ ५६ ॥ ह्मणे जैंपासूनि संग पडिला । तैंपासूनि सुखलेश नाहीं देखिला । परि सेवटीं येवढा लाभ जाला । मस्तकवपनाचा ॥५७॥ याचिये बैसोनि पाटीं । जन्में देखिली नाहीं सुखगोष्टी । विरूपाची धणी सेवटीं । कपाळीं होती ॥ ५८ ॥ ह्मणौनि रडे पडे आक्रंदे । शोक करी नाना छंदें । केंसासाठीं जल्पवादें । हंबरडा हाणे ॥ ५९ ॥ आतां कैंची वेणीफणी । आतां नाहींत लुगडीं लेणीं । न्हाण नगवजे पापिणी । भोगेल कैचें ॥ ६० ॥ आतां मज कैंचे भोगविळास । चिरा पडिला माझिया काजळकुंकास । ऐसी आपुलिया नाना भोगांस । परोपरीं गौरवी ॥ ६१ ॥ असो आतां स्त्रीविलास सांगतां । जन्म अवघा न पुरे सर्वथा । ह्मणौनियां संसारसंगें गुरुनाथा । परोपरीं विपत्ति ॥ ६२ ॥ जे स्त्रियेसी जन्में पाळिलें पोसिलें । सेवटीं तिनें ऐसें केलें । अहा देवा आयुष्य खर्चलें । व्यर्थ चि अवघें ॥ ६३ ॥ या संसारसंगें क्लेश पाहोन । दिनकर रामदासीं रिघाला शरण । तेणें स्वानुभवदिनकरीं निमग्न । स्वानंदसुख उद्बोधे ॥ ६४ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये द्वितीय कळापे संसारदुःखस्त्रीसुखवर्णननिरूपणं नाम प्रथम कीर्ण प्रकाशः ॥ १ ॥

॥ श्रीराम ॥

स्त्रियेचीं जाली ऐसी निराश । आतां पुत्र तऱ्ही येईल कार्यास। ह्मणौनि केले नवस सायास । बहुतां प्रकारें ॥ १ ॥ टोंचिले गळ

---

१ निष्काळजी. २ त्रासोनि. ३ पदीं. ४ तृप्ति. ५ निंदाव्यंजक शब्दांनीं. ६ दागिने वगैरे. ७ प्रगट होये.

वाहिलीं भळंदीं । राहाडीं चालोनियां निज छंदीं । कुळुपें टोंचूनि जि-व्हा छेदी । खोडे बेडी परोपरी ॥ २ ॥ घातल्या इष्टेचिया थापटिया । देवदेव्हारे पुसणें आर्तिया । भोग डांका भाका बायेणियां । यात्रा नवस ॥ ३ ॥ ऐसिया नाना क्लेशें पुत्रोत्पत्ति । करूनि वेंचिली बहुत संपति । विद्याभ्यास सिकऊनि नाना युक्ति । शाहाणा केला ॥ ४ ॥ व्रतबंध करूनि विवाह केला । महोत्छायें थोरपणासी आला । सेवटीं स्त्री घेऊनि वेगळा निघाला । मायबापें सांडिलीं ॥ ५ ॥ धेडां[3] बोलांची जाली सिराणी[4] । क्षणक्षणां निर्भत्सी दुष्ट वचनीं । कैंचें वस्त्र कैंचें अन्नपाणी । नाचों लागे स्त्रीछंदें ॥ ६ ॥ पितरें पीडती नाना आपदीं । अन्नासाठीं फिरती बिदोबिदीं । पुत्र प्रतिपाळी परम आनंदीं । सासुसासऱ्यासी ॥७॥ कोड करी मेहुण्यामेहुणींचें । त्याहीपरिस धाकुटे सालीचें[5] । वालभ सो-यऱ्यांधायऱ्यांचें । परोपरीं करी ॥ ८ ॥ मातापितरें मागतां अन्न । त्याजवरि धांवे वसवसून । मेलियां मग जवळी रडत बसोन । ठेवणें पुसे पितयासी ॥ ९ ॥ ह्मणे तुह्मीं जन्मवरी जोडिलें । तें नेऊनि कोणासी दिधलें । किंवा भूमीमध्यें असे ठेविलें । तें सांगा मज झडकरी ॥१०॥ परोपरीं गौरऊनि रडे । ह्मणे कैनें नागविलें देहा[6]चेनि उजेडें । मग फुंदफुंदों उरावरी धोंडे । हाणहाणों घेतसे ॥ ११ ॥ ह्मणौनि सां-गावया हें चि कारण । पुत्रसौख्याची एवढी नागवण । ज्यासी पुत्र नाहीं तो ह्मणे अपुत्रपण । कधीं फिटेल आमुचें ॥ १२ ॥ कधीं पाहेन मी पुत्रमुख । ह्मणौनि अखंड उदरीं वाहे दुःख । पुत्र असतां नसतां अवश्यक । दुःखमूळ सर्वथा ॥ १३ ॥ यावरि आणिक संसारअवस्था । सांगतां अति दुर्घट सर्वथा । गृहधनाचे क्लेश विचारितां । हृदयस्फोट होतसे ॥ १४ ॥ गृह केलें अति सुंदर । बत्तीस खणी दामोदर[7] । द्रव्य खर्चूनि अपार । माहाल बांधले ॥ १५ ॥ खाणूनि पाया उदकपर्यंत । वरि काम केलें अंचुंबित[8] । आजन्मपर्यंत कार्य चालत । नित्य नूतन ॥ १६ ॥ तयासी द्रव्य पाहिजे ह्मणौन । केलें असंभाव्य ढालगजेपण[9] ।

---

१ वायदा. २ खर्च केली. ३ अविछिन्न भाषण. ४ श्रेष्ठता, रेलचेल. ५ मेहुणीचें. ६ भर दिवसा. (देह=दिवस.) ७ रत्नखचित मंदिर. ८ परिपूर्ण. ९ सढळपणा.

घेतलें बहुत लोकांचें ऋण । अधिकार थोर केले ॥१७॥ तवं ते व्यापार बैसले । मामले आंगीं सेकले । ऋणाइतीं धरणें घेतलें । तेणें जाली फजिती ॥ १८॥ तें धणियांसी कळलें । तेणें धरूनि कैद केलें । नाना विपत्ति पाद्य घातलें । खोडा बेडी कारागृह ॥१९ ॥ अथवा ते मार्गीं वर्त्त येतां । घाला पडिला अवचिता । किंवा ते सेत कुळवाडी करितां । आंत सेकलिया ॥ २० ॥ तेणें दुःखें जालीं बहुत । धरणें बैसती घरीं ऋणाईत । मग करूनि शस्त्रघात । कां विषप्रळय ॥ २१ ॥ मग गृह जेथील तेथें राहिलें । द्रव्य जिकडे तिकडे बुडालें । स्त्रीपुत्रादि सकळ लोक थुंकिले । अरे हा चांडाळ ह्मणौनि ॥ २२ ॥ जवळी जोंवरी होतें द्रव्य । तवं भोंवतीं मिळालीं असंभाव्य । जो जो विषय जयासी सेव्य । तो तो घेती आपुला ॥ २३ ॥ मग यासी होतां चिंअंत । स्त्री केंसासाठीं रडत । पुत्र द्रव्यठेवणें पुसत । कोठें आहे ह्मणौनि ॥ २४ ॥ लेकी हातें बडविती स्वउदर । पीटिती भूमीवरी शिर । न्हाण चोळी माहेर । बुडालें आजि ॥ २५ ॥ जावाई थोर थोर । ह्मणती कोपला शंकर । आमुचा सणवार । अंतरला येथूनि ॥ २६ ॥ व्याही आणि विहिणी । रडती स्मशानीं । आह्मांसी श्रावण-सणीं । नेईल कोण ॥ २७ ॥ नातु पणतु सुना । ह्मणती नारायणा । आमुच्या निर्वाणा । पाववलासी ॥ २८ ॥ इष्टा मूत्र बळस । टाकितां रात्रिदिवस । खोकितां झोंपेस । नेणों कधीं ॥ २९ ॥ ऐसीं तियें रडतीं । आपुलिये स्वार्थीं । परि या प्राण्याची खंति । नलगे कोण्हां ॥ ३० ॥ ऐसें ऐकतां शिष्यवचन । सद्गुरु अंतरीं कळवळूनि पूर्ण । कृपावलोकनेंकरून । बोलते जाले ॥ ३१ ॥ तरि कां प्राण्या भुललासी । माझें माझें जल्पसी । अंत आलया कोणासी । संगें नेसील पैं ॥ ३२ ॥ ह्मणौनि होई सावधान । जवं नाहीं आलें मरण । भजें नारायण । सोहंभावें चि ॥ ३३ ॥ अरे जाणतां जाणतां । कां होसी

१ योग्यतेपेक्षां अधिक. २ सावकारांनीं. ३ गांवच्या अधिकाऱ्यास. ४ ऐवज ५ उदीमधंदा. ६ आंतबट्ट्याचा व्यापार झाला. ७ वल्गना करितोस.

नेणता । सोडूनियां स्वहिता । विषयस्वार्थें करूनि ॥ ३४ ॥ आतां संसार हा दुस्तर । त्यजूनियां अघोर । ह्मणे दिनकर । श्रीरामदास ॥ ३५ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये द्वितीय कळापे प्रपंचदुःखवर्णननिरूपणं नाम द्वितीय कीर्ण प्रकाशः ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

तवं शिष्य चमत्कारोनि स्वानुभवें । ह्मणे जी जी स्वामी वाक्य परिसावें । मज स्वानुभवदिनकराऐसें करावें । कृपानिधि कृपाळुवा ॥ १ ॥ मज तरि या संसाराभेण । उमस[1] न पेडे येक क्षण । देखिलें गर्भवासीं दुःख दारुण । तें न बोलवें जी ॥ २ ॥ जालया मातृपितरांचा संभोग । जठरीं रेतरक्ताचा होय संयोग । दिवसमासें गर्भांग । वृद्धि पावे शनैःशनै ॥ ३ ॥ दिवसेंदिवस गर्भ वाढे । फुटती हातपायांचे ओंगरडे[2] । आपादमस्तकपर्यंत निवाडें । गर्भांग निफजे ॥ ४ ॥ तवं मातेसी डोहळयांचा आकांत । तेणें कट्वाम्लतिक्षणें आंग पोळत । भोंवतीं आंतडीं लवथवित । इष्टामुत्रीं पचतसे ॥५॥ गर्भासी बांधलें सेवरेंत । नाकीं तोंडीं रिघती जंत । तेणें कासावीस बहुत होत । घाबिरेंपणें निर्बुजे ॥ ६ ॥ देहा लागले षड्विकार । त्यांचा सांगिजैल विचार । संभवापासूनि मृत्यु होय तवंवर । षड्विकारीं व्यापिलें ॥७॥ अस्तियंते जायंते वृद्धंते । विपरिणमते अपेक्षीयंते विनश्यंते । एवं षड्विकारेंसीं प्राणीमात्र तें । व्यापिलें दिसे ॥८॥ अस्तियंते ह्मणिजे गर्भीं राहणें । जायंते ह्मणिजे तें जन्मणें । वर्द्धते ह्मणिजे वृद्धीसी पावणें । शरीर हळु हळु ॥ ९ ॥ विपारिण ह्मणिजे तारुण्यपण । अपेक्षीयते तें वार्द्धिक्य जाण । विनश्याति तें मरण । एवं हे षड्विकार ॥ १० ॥ असो मग अंतरीं गजबजोन । प्राणी गर्भीं सोहंभावें करी स्मरण । तवं दिवस होतां पूर्ण । प्रसूतकाळ पावे ॥ ११ ॥ प्रसूति

---

१ चैन पडत नाहीं. २ अग्र.

होतां आडवें आलें । तरि शस्त्रें छेदूनि काढिलें । यद्यपि जन्मांतरपुण्यें नीट आलें । तरि अडके योनिद्वारीं ॥१२॥ तेथें हि होती परम कष्ट । वोढूनि काढिती पापिष्ट । बाहिर पडल्यां हि संकट । बाळपणीं बहुत ॥१३॥ दांत डोळे देवी गोंवर । नाना खेळ खेळतां अपार । तेणें क्लेश होताती बहुफार । ते मुखें बोलवेतिना ॥ १४ ॥ आतां यावरि तरुणपण । तेथ कामवळसा होय दारुण । तो सांगतां असाधारण । जन्म न पुरे अवघा ॥ १५ ॥ मी येक चतुर शाहाणा संपन्न । मजसारखें कोण्ही न दिसे आन । स्त्री माझी च सुंदर सुलक्षण । मनोहर नेटकी ॥ १६ ॥ ऐसा नाना प्रकारें वलगना करी । स्त्रियेची मनधरणी बहुत करी । ते हि ठाके ठमके बहुतांपरि । गमजा उत्तम तियेचा ॥ १७ ॥ जैसी देखिलियां मांजरी । बोका मेउं मेउं करी । तेवि आसक्त होऊनि घराचारीं । फिरे स्त्रियेभोंवतां ॥ १८ ॥ अंतरीं अभिमानाचा फुंज[1] । तेणें साडिली सत्कर्माची लाज । असत्कर्मांचा धरिला माज[2] । काम-क्रोधें सरसावला ॥ १९ ॥ मग कैंचा देव कैंचा धर्म । विधिविधान स्वधर्मकर्म । स्नानसंध्या आश्रमधर्म । सर्व हि सोडिले ॥ २० ॥ धरूनि अहंकाराचा फुगारा[3] । भलतें चि करूं धांवे सैरा[4] । अहंपणें जाला माजिरा[5] । तेणें न मनी कोण्हासी ॥ २१ ॥ माझें गृह धन माझी दार । पुत्र कन्या सकळ संसार । इष्टमित्र सोयरे व्यवहार । माझा[6] चि सर्व ॥ २२ ॥ ऐसा तरुणपणीं अहंकारें फुंजे[7] । सकळांसी ह्मणे माझें माझें । तव तें अकस्मात मृत्युसमाजें । नाश पावे तत्काळ ॥२३॥ मग जें जें यथाकाळें मरोनि जाय । त्यासाठीं ह्मणे म्यां देवा तुझें केलें काय । तयासी रडे मोकलूनि धाय । तुझे दारी लागली कांटी ॥२४॥ ऐसा क्षणेक होय कासावीस । पुन्हां तैसा चि संसारसोस । पुढें अहंममता नाना सायास । करूं धांवे प्रपंचाचे ॥ २५ ॥ संसाराचा धरूनि सोस । जों जों करी प्रपंचहव्यास । तों तों वरिच्यावरि होये नाश ।

---

१ वेढा, भोंवरा. २ मस्ती, आधिक्य. ३ अभिमान, बुडबुडा. ४ बेफाम होऊन. ५ उन्मत्त. ६ अभिमानी होतो. ७ हंबरडा फोडून.

मग कोपे देवावरी ॥ २६ ॥ येऱ्हवी तरी देवाच्या नांवें । सितोडा हि परी न शिवे । प्रपंचाचिये तार हांवे । विश्व हि न पुरे ॥ २७ ॥ नित्यनैमित्यादि कर्म न करी । आणि धरणें बैसे घटभरी । आस्ता नाहीं देवापितरांवरी । सोयरींधायरीं घरा यावें ॥ २८ ॥ ऐसे संभ्रम केले सर्वांचे । मनोरथ रक्षिले बहुतांचे । परि अंतीं नव्हे कोण्ही कोण्हाचें । निदानें मांडलया ॥ २९ ॥ जेव्हां त्यासी संकट पडिलें । तेव्हां सर्व हि पळोनि गेले । अंतीं प्राणी आपण येकलें । पीडा भोगी सर्व हि ॥३०॥ बैसतां काळाचा चपेट । अवघ्यांची हारपे लटपट । सेवटीं जाणें येकलें येकट । विपत्ति भोगीत पैं ॥ ३१ ॥ अहो नित्य काळाची जाचणी । प्राणियांसी होतसे प्रतिक्षणीं । परि ते यातना न कळे यालागुनी । यासी कीजे काय कोणें ॥ ३२ ॥ संसार तल्लक्षण बंदिशाळे । जन हे घातले तया काळें । त्यासी न सोडितां गुरुदयाळें । हे पिडा पावे ऐसे चि ॥३३॥ प्राणियांसी स्त्रीची अति आवडी । हे चि काळें पाईं घालूनि बेडी । परम प्रीतीचया कडोविकडी । खळखळीत स्वलोभें ॥३४॥ पुत्रमोहाचा हातखोडा करूनी । वरि कन्याममतेची खिळी घालुनी । प्रपंचकोरडा काळें हातीं धरूनी । थडथडां मारित ॥३५॥ वरि मीठवणीं वंचणुकेचें । वरिच्यावरि सिंपणें काळाचें । सोयरे इष्टमित्र जेरबंद साचे । विहिणी बहिणी त्या पैजारा शिरीं ॥३६॥ ऐसा आजन्मपर्यंत मार । काळ करितसे वरिच्यावर । मान्यता करिती थोर थोर । हा चि सुइमार नखोनखीं ॥३७॥ जावाई हा चि कोलदांड । काळें घातलासे वितंड । सुना त्या चि

१ नांवाचा विटाळ होतो. २ आपल्या स्थूल शरीराला घट्ट धरून असतो. ३ कठिण प्रसंगीं. ४ संसाराचें लाक्षणिक स्वरूप बंदिशाळा हें होय. अज्ञानी, पापी मनुष्य मेल्यानंतर त्याला यमधर्माच्या बंदिशाळेंतील यातना ज्याप्रमाणें भोगाव्या लागतात, त्याप्रमाणें त्यास जिवंतपणी देखील कालाच्या संसाररूपी बंदिशाळेंत कशा प्रकारच्या यातना भोगाव्या लागतात तें पुढील ओंव्यांत सांगितलें आहे. ५ चाबूक ओढल्यावर मिठाचें पाणी वर शिंपतात तें कोणचें तर निमकहरामपणाचें किंवा लांड्यालबाड्या करण्याचें. ६ याला बरी शिक्षा होते आहे असें मेठमेठे लोक जे हिणवतात तो च या तुरूंगांतील सुईमार. ७ कोलदंडा=पायांत हात अडकवून बांधून गुडघ्यांत दांडा घालणें. ८ अघटित, विशाळ.

चपराखा उदंड । तोंडावरि मारितसे ॥ ३८ ॥ ऐसीं काळाची नित्य जाचणी । प्राणियांसी होताती अनुदिनीं । परि सावध नव्हे स्वहित-साधनीं । त्राहे देवा ह्मणोनि ॥ ३९ ॥ तरुणपणीं वरिच्यावर । आदळतां हि दुःखडोंगर । परि ते न जाणोनि गैवार । विषय भोगी आविर्के ॥ ४० ॥ असो यावरी वृद्धपणीं । तेथ कैंची सुखाची काहाणी । नित्य चिंता हे पापिणी । गळां पडे मनुष्याचिया ॥ ४१ ॥ काळ साह्य होता तो सरला । दरिद्रासी घरीं थारा जाला । स्त्री नाइके कदापि बोलां । पुत्र जाले पारिखे ॥ ४२ ॥ अन्न मिळेना खावयासी । क्षुधा पीडितसे अहिर्निसीं । सोयरे इष्टमित्र दारेसीं । न देती येऊं ॥ ४३ ॥ दांत पडोनि वळे बोबडी । हातांपायांची पडे वेंगडी । झोंक जातजातां पडे मुरकुंडी । होऊनि भुमीसी ॥ ४४ ॥ पोरें ह्मणती बोंगुल आला । यासी ढकलूनि बाहेरी घाला । कर्णनेत्रीं थारा सोडिला । आलें अंधत्व-बधिरत्व ॥ ४५ ॥ खोकितां कंटाळती घरींचीं । हागी वोकी नर्क चीचीं । तन्हि नातोंडापणतोंडांची । चिंता वाहे अंतरीं ॥ ४६ ॥ जन्हि घातलासे अर्द्धोदकीं । तन्हि तयांलागी अवलोकी । पुढीलां करूनि निर्वणुकी । घळघळां रडतसे ॥ ४७ ॥ ह्मणे आतां यांचे कैसें होईल । यांसी कोण प्रतिपाळिल । तें देखोनि दिनकर करी नवल । त्राहे ह्मणे गुरुराया ॥४८॥ सांगतां वृद्धपणाची अवस्था । चित्त कांटाळतसे सर्वथा । संसारदुःख अनिवार त्राहे त्राहे आतां । ह्मणे दिनकररामदास ॥ ४९ ॥ स्वस्ति श्री स्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये द्वितीय कळापे संसारलक्षण बाळतारुण्यवृद्धावस्थावर्णननिरूपण नाम तृतीयकीर्णप्रकाशः ॥ ३ ॥

श्रीराम

असो यापरि वृद्धपण । होतां अकस्मात चि आलें मरण । तवं यमयातनेचें दुःख दारुण । होय प्राणियांसी ॥१॥ संसारीं जें जें करणें ।

---

१ त्राहि–रक्षण कर. २ मूर्ख. ३ वेग, गति. ४ पिशाच्च. ५ अर्धा जमिनीवर अर्धा पाण्यांत असा, अर्थात कुडांतून प्राण जाईपर्यंत.

तें तें तेथें अवश्य भोगणें । ह्मणौनि सदैव सत्कर्म आचरणें । कोणिह येका प्राणियें ॥ २ ॥ जरी येथें सद्वासना अंतरीं । धरूनि प्राणी सत्कर्में करी । तरि उत्तमलोकीं सम साजिरी । पदप्राप्ति होय ॥ ३ ॥ जरि दुर्वासनायोगें असत्कर्म । प्राणियांसी घडे अति दुर्गम । तरि फळप्राप्तीचा हि संभ्रम । तेणें चि रीतीं ॥४॥ आतां सत्कर्म आणि सत्पदप्राप्ति । हें पुढें यथाक्रमें सांगिजती । प्रस्तुत असत्कर्म आणि प्राप्ति । तैसी चि सांगों ॥ ५ ॥ जो कां स्वकर्मरहित नर । त्यासी अखंड नर्कीं थार । लाधोनियां कर्मशरीर । यमयातना भोगितसे ॥६॥ तरि तें पापें आणि नर्कविवंचना । आणि कैसी ते यमयातना । श्रोतीं सावध होऊनि त्रासावया मना । ऐकिलें पाहिजे ॥ ७ ॥ यदर्थीं बृहन्नारदीय पुराणीं । वर्णिली नाना पातकांची खाणी । ते सांगतां कंटाळा वाटे अंतःकर्णीं । परि कांहींयेक सांगो ॥८॥ तेथें महापातकें अवघीं च्यारी । उपपातकें असंख्य निर्धारीं । ब्रह्महत्या मद्यपान सुवर्णचोरी । तथा गुरुदारागमन ॥ ९ ॥ आणि या चौघांचा जो संसर्गी । तो पांचवा महापातकी अव्यंगी । आतां या पापांसमान कोणकोणते सर्वांगी । श्रवणादरीं आइके ॥१०॥ आणि ते यमावतीसी नरक । ते हि अनुक्रमें आइक । धडधडां ज्वाळा जळती कढंके[1] । त्यासी कुंभपाक बोलिजे ॥ ११ ॥ तिखटां लोहयंत्रांचें ज्वाळामय वन घोर । दुर्गंधि कश्मळ वैतरणी नदी दुस्तर । मळमूत्रपुवांचीं कुंडें अपार । त्यासी महारौरव ह्मणती ॥ १२ ॥ तप्त लोहशूळ तप्त लोहखांब । तप्त लोहपिंड फुटाणे तप्तसाखंळा सलंभें[2] । तप्त लोखंडपुतळें करूनि स्वयंभ । आलिंगावया ठेविले ॥ १३ ॥ मत्त गज आस्वल मत्त माहिष । महाव्याघ्र श्वानें कृष्णसर्प सविष । काळे विंचु रक्त पिपलिका[3] सदोष । प्राणियासी डसवावया ॥ १४ ॥ आणि जेणें सोडिले वर्णाश्रमधर्म । त्यांसी नर्क प्राप्त अंधतम । दुष्टकर्मी घातक जो परम । त्यासी प्राप्त कुंभपाक ॥१५॥ ज्यासी घडे परद्रव्यापहार । त्यासी भोगणें नर्क अघोर । मास तोडूनि सांडस[4] वर । परोपरीं

---

१ कढ येईपर्यंत (?). २ लांब. ३ पिपीलिका, मुंगी. ४ सोनाराचें एक हत्यार.

यातना ॥ १६ ॥ जो देवांब्राह्मणांची करी निंदा । ज्याचें चाहाडीवरी मन सदां । त्यासी जळत लोहकुटाणे सदां । भक्षावया देती ॥ १७ ॥ घडे जरि परस्त्रीसंग । तरि करविती तप्तलोहासीं भोग । असिपत्रतरुवरीं तयासी मग । चढविती स्वइच्छा ॥ १८ ॥ परस्त्रियेचेनि आलिंगणें । जळतखांब घडे पोटाळणें । दासीसंगें नित्य पचणें । वैतरणीमाजीं ॥ १९ ॥ ज्यासी घडती पंचमहापातकें । त्यासी आकल्पवरि न सोडिजे नरकें । तयाचिये अनुक्रमणिके । सांगिजैल आतां ॥ २० ॥ ब्रह्महत्या आणि मद्यपान करणें । गुरुपत्निसंग सुवर्ण चोरणें । यां चोघांचिया सांगातीपणें वर्तणें । तो पांचवा जाणिजे ॥ २१ ॥ या पंचमहापापासमान । यथाक्रमें सांगिजती कोण कोण । मातापितरें गुरु गोत्रज गो ब्राह्मण । यांचे हननीं ब्रह्महत्या ॥ २२ ॥ ब्राह्मणदूषण पंक्तिभेद वृथापाक । वेदविक्रय दान संकल्पूनि करी नास्तिक । धर्मद्वेषी वर्जित ब्राह्मणअन्नोदक । हें ब्रह्महत्येसमान ॥ २३ ॥ कळला नसतां तत्वता शास्त्रार्थ । प्रायश्चित्त ज्योतिष धर्मनिर्णय वैद्यकार्थ । देहाभिमानें प्रतिष्ठी निजवाक्यार्थ । हें ब्रह्महत्येसमान ॥ २४ ॥ विद्या कां धनगर्वें ब्राह्मणासीं । कदापि बोलणें नाहीं नम्रतेसीं । सदैव करणें निग्रह ब्रह्मद्वेषासी । हें ब्रह्महत्येसमान ॥ २५ ॥ आत्मस्तुति करूनि परनिंदा करणें । परपीडासंतुष्ट होऊनि असत्य बोलणें । दंभार्थ कर्म करूनि पोट भरणें । हें ब्रह्महत्येसमान ॥ २६ ॥ यानंतर गुरुतल्पकादि दोष । ते हि सांगिजती धरावयासी त्रास । तरि रजस्वलासंग आणि परस्त्रीसंगास । गुरुतल्पक बोलिजे ॥ २७ ॥ अकाळ कर्माचरण शास्त्रनिंदा । भक्तिहीन असोनि निंदिजे वेदा । गुरुगृहीं व्यभिचार अथवा करणें गुरुनिंदा । या नांव गुरुतल्पक ॥ २८ ॥ माय माउसी गुरुपत्नि चुलती । आत सासु बहीण यांसंगें रति । हे गुरुतल्पकासमान दोष होती । आतां सांगिजैल मद्यपान ॥ २९ ॥ परिट गणिका नृत्यकार पतित । निरग्निक देवळक शिव-

---

१ गुरुद्रोहादि. २ देवलक, देवल, देवाचा आश्रित, देवापुढें जें कोणी कांहीं ठेवतात त्यावर चरितार्थ चालविणारा.

निर्माल्यरत । याचें अन्नसेवन शूद्रस्त्रीसुरत । मद्यपानासमान ॥ ३० ॥
सिंदी सरी तमाखु आफु भांगी । कांदा लसण उन्मत्तद्रव्यसंगी ।
हें मद्यपानासमान आतां अव्यंगीं । सुवर्णस्तेय सांगों ॥ ३१ ॥
सर्व धातु कर्पूरादि सुवास । गोरस आदिकरूनि सर्व हि रस । कंदें
मुळें फळें पुष्पें चोरणें यास । सुवर्णचोरीसम दोष ॥ ३२ ॥
श्राद्ध पक्ष देवधर्माचा त्याग करूनी । द्रव्य सांची धर्मकृयें लोपुनी ।
यतिनिंदा वस्त्रचोरी रुद्राक्षहरणीं । सुवर्णस्तेय बोलिजे ॥ ३३ ॥
सोनें रुपें हिरा माणिक । मोतीं पोंवळें नवरत्नादिक । पद्माक्ष तुळ-
सीमणी सम्यक । शंख अठरा धान्यें समवेत ॥ ३४ ॥ हें इतुकें
सुवर्णचोरीसमान । पांचवा याचा संसर्गी जाण । यां इतुकियांसी
अघोर नर्की पचन । चंद्र सूर्य असती तंवं ॥ ३५ ॥ वेश्या आणि विधवा-
संग । याचें पाप तवं अति अभंग । नर्कीं किडे होऊनि पचिजे
अव्यंग । आकल्पपर्यंत ॥ ३६ ॥ हें पंचमहापातकांसम दोषांलागी ।
प्रायश्चित्तें असतीं पैं कळियुगीं । आतां ज्या दोषासी प्रायश्चित्त चि
नसे ते हि तुजलागी । संक्षेपें सांगिजैल ॥ ३७ ॥ स्त्री आणि शूद्रें
केली हरिहरप्रतिष्ठा । तेथ जे पूजन नमस्कार करिती निष्ठा । ते प्रति-
ष्ठिते आणि पूजिते दोघे हि इष्टा । रौरवादि यातना भोगिती ॥ ३८ ॥
अथवा ब्राह्मणें प्रतिष्ठिले जे हरिहर । त्यासी स्त्रिया आणि जाती ज्या
इतर । तेहीं दुरूनि करावा नमस्कार । स्पर्श करितां नर्कप्राप्ति ॥ ३९ ॥
आणि ब्रह्महत्येसी कदापि घडेल प्रायश्चित्त । परि ब्रह्मद्वेषासी न घडे
यथंभूत । विश्वासघातकी कृतघ्न आणि जे रत । शूद्रांचिया स्त्रियांसी ॥ ४० ॥
गुरुनिंदा हरिहरनिंदा हरिकथेची निंदा । गुरुद्रव्य देवद्रव्य ब्रह्मस्वा-
पहार धंदा । या पापास आकल्पकोटि हि कदां । सुटिका चि नाहीं
॥ ४१ ॥ अहो वेदनिंदक मुख्य बौद्ध । पूर्वींहूनि पाषांडी प्रसिद्ध ।
ह्मणौन बौद्धालया जाय तो नव्हे शुद्ध । प्रायश्चित्त हि दिधलियां ॥ ४२ ॥

---

१ सुरा (?)

जयासी प्रायश्चित्त चि नाहीं । ऐसे दोष बोलिले जे कांहीं । तयांसी कल्पकोटि दशायुतेंसीं पाहीं । महा नर्कीं पचिती ॥ ४३ ॥ मग तीन कल्पें कर्मविशेषें । स्थावरें शरीरें भोगिती अशेषें । मग इष्टेंतील कृमी होऊनि वर्षें । साटिसहस्रपर्यंत ॥ ४४ ॥ मग सर्प होय शतसहस्र संवत्सरीं । मग सहस्र वर्षें पशु होय परोपकारी । उपरीं उरलेंनि पापें मनुष्यशरीरीं । म्लेंच्छ गोळक कुंडगोळक ॥४५॥ यावरि ब्राह्मण होय परि अकिंचन । पापप्रतिग्रहें मळीन मन । तेणें सवें चि देहांतीं पावे पतन । नाना नर्कयोगें ॥ ४६ ॥ अप्रायश्चित्ता पापाची यातना । निरोपिली सकळ विवंचना । आतां पंचमहापातकी जना । जो जो दंड तो सांगिजैल ॥ ४७ ॥ जे सकळ अनुक्रमें सांगितले जाच । ते प्रत्येकें येक येक युग भोगिती साच । मग गर्दभयोनि भोगूनि पांच पांच । वीस जन्में श्वान शूकर ॥४८॥ मुखकें होय शतजन्म । मृगयोनीचे शतजन्म संभ्रम । मग मनुष्यजन्म पावोनि निभ्रम । सप्त जन्म चांडाळ होय ॥ ४९ ॥ सोळा जन्म शूद्रादि नाना याति । मग वैश्य शूद्र परिबाध्य होती । सेखीं दरिद्री ब्राह्मण पापप्रकृति । वीस जन्में अवतरे ॥ ५० ॥ आणि गो अग्नि अथवा ब्राह्मण । यांसी अर्पितां जो वारी कृपण । तो सप्तजन्म होऊनि भुंकणे । सेखीं चांडाळ होय सप्तजन्में ॥ ५१ ॥ मग तीन जन्में व्याघ्र विष्टाकृमी । नाना नर्कीं पचविती अंधतमीं । तापले लोहपिंड घालिती मुखपद्मीं । सुया आदळिती नखोनखीं ॥ ५२ ॥ अधोमुख तप्तखांबीं बांधोन । मस्तकीं देती जळत पाषाण । मग श्रोणितकुंभीं पचविती प्रमाण । शतसंवत्सर पैं ॥५३॥ जे करिती परद्रव्यापहार । त्यांसी उखळीं घालूनि मुसळीं करिती चूर । पाषाण ताऊनि तीन संवत्सर । धरविती हातीं ॥५४॥ सप्तजन्म काळसूत्रें भेदिजती । स्वकर्मे स्मरत आक्रंदती । मग यथाक्रमें पचिजेती । सर्व हि नरकीं ॥५५॥ परअन्नचोरीचा सांगिजैल दंड । सहस्रयुगें चारिती तप्त लोहपिंड । जिव्हा उपडूनि स्वासकोंड । करिती सहस्र वरुषें ॥५६॥

---

१ मूषक, २ कुत्रें.

आणि जे परस्त्रीचा ठाईं रत । त्यांसी ताम्रस्त्री ताऊनि धगधगीत । आळंगीं इसा ह्मणती हे बहुत । सुंदर दिसताहे पैं ॥ ५७ ॥ अरे असत्य मानूनि संतांचे उत्तर । ह्मणत होतासी कैंचे यमकिंकर । तरि आतां भोगीं परस्त्रीसुखशेजार । ह्मणौनि लोळविती तिजवरी ॥ ५८ ॥ आक्रंद निघातें वोढितां लिंग । येणें फार घेत होतासी परस्त्रीभोग । करकरां दांत खाऊनि मग । तप्तलोहखांबीं बांधती ॥ ५९ ॥ मग त्यावरि यथानुक्रमें । सर्व हि नर्क भोगविती संभ्रमें । आतां जे परपुरुषीं स्त्री रमे । सांगिजेल यातना तयेची ॥ ६० ॥ लोहशयनीं लोहपुरुष लाऊनि भाते । त्यावरी लोळविती तियेतें । उल्मुण ह्मणिजे जळत भितें[1] । घेऊनि मारिती पापिणीसी ॥ ६१ ॥ सहस्त्रवर्षे लोह-स्तंभीं बांधती रांड । मग क्षारोदक पाजूनि करिती दंड । मग त्यावरि सर्व हि नरकजाच वितंड । भोगविती यथाक्रमें ॥ ६२ ॥ जे वधिती गौ ब्राह्मण आणि दुश्चित्त क्षेत्रीं । ते पांच कल्पें नर्कीं पचती सर्वत्रीं । संता महंताची निंदा आइकती श्रोत्रीं । यातना सांगिजेल तयांची ॥ ६३ ॥ तप्तलोह कानीं गोळे घालिती । सर्वांगीं व्याघ्र कुतरे तोडिती । त्यानं-तरें पचिजती । कुंभपाक नर्कीं ॥ ६४ ॥ कैंचीं वेदवाक्यें कैंचा ईश्वर । कैंचा मोक्ष कां भजों हरिहर । ऐसे जे नास्तिवादिक असुर । सांगिजेल यातना तयांची ॥ ६५ ॥ कोटीवर्षे पाजिती लवण । आकल्पवर्षे इष्टाभक्षण । तप्त लोहगोळ मुखीं घालून । रौरवामाजीं पचविती ॥ ६६ ॥ जे ब्राह्मणासी क्रोधदृष्टीं लक्षिती । त्याचे नेत्रीं सहस्त्र सुया ताऊनि आदळिती । मग घोर कर्वतें विदारिती । आणि क्षारोदकें दंड तयांसी ॥ ६७ ॥ वेदमर्यादा गुरुमर्यादा उलंघून । आणि विश्वासघात करिती जे दुर्जन । अशुचि आणि परान्नीं ज्यांचें मन । आइक दंड तयांचा ॥ ६८ ॥ चारिती यथेष्ट श्वानाचें मांस । आणि श्वान व्याघ्राहातीं तोडिती तयास । प्रत्येकें सर्व नरक भोगास । अनुक्रमें दाविती ॥ ६९ ॥ पाप प्रतिग्रही नक्षत्र पाठक । देवळकान्न भोजी बहुयाचक ।

1 काष्ठ.

त्यासी इष्टाभोगादि सर्व नरक। चांडाळ होय सप्तजन्म ॥७०॥ असत्य निष्टुर बोलती। त्यांची जिव्हा उपडूनि तेलांत तळिती। काळसूत्रें भेदूनि क्षारोदकें दंडिती। मग घालिती मळमूत्रकुंडीं ॥७१॥ जे पंचमहायज्ञ न करिती। त्यासी वैतरणीमाजीं बुडविती। महारौरवीं पचिजेती। कोटिसंवत्सरपर्यंत ॥७२॥ जे ब्राह्मण ग्रामवृत्ति क्षेत्रापहारक। त्यांसी सकुळेंसीं प्राप्त सर्व नरक। मग तत्पभूमिवरि कोटिवर्षें अवश्यक। लोळविती तयांसी ॥ ७३ ॥ जे अतितासी होती विन्मुख। त्यांसी प्राप्त नर्क कुंभपाक। संत महंत न भजे संम्यक। तो पचिजतसे महारौरवीं ॥७४॥ हें सांगतां पैं असे बहुत अपार। तितुकें सांगतां हि समग्र। ग्रंथ होईल सविस्तर। ह्मणौनि थोडें चि सांगितलें ॥ ७५ ॥ ह्मणौनि त्राहे गुरुराया आतां। या संसारसंगें सुख अवलोकितां। केवळ दुःख चि दिसे तत्वता। ह्मणे दिनकररामदास ॥ ७६ ॥ स्वस्ति श्री स्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये द्वितीय कळापे यमयातनानिरूपणं नाम चतुर्थ कीर्णप्रकाशः ॥४॥

श्रीराम

संसारसंगें अपार दुःखें। त्याहीवरि तापत्रय तडाखे। त्रिविधताप सांगतां तडके। हृदय प्राणियांचें ॥ १ ॥ आध्यात्मिक आधिभूतिक। तिसरा जाणिजे आधिदैविक। यांचें सांगतां परम कौतुक। शंका वाटतसे ॥ २ ॥ परि लक्षण जाणावया प्रस्तुत। कांहीं येक बोलों संकळित। समजल्याविण इत्यंभूत। न कळे ह्मणौनि ॥ ३ ॥ असतां देहात्म उभय योग। निर्माण होती जितुके रोग। अष्टोतरशत व्याधि अनेग। शरीरजन्य ॥४॥ नवज्वर विषम ताप ध्यारे[1]। खोकला पडसा पडजीभ अक्षरें। धाप दमा गांठी चढे उतरे। वायगोळा पानथरी ॥ ५ ॥ पोटदुखी अंतर्गळ मूळव्याधि। वाय तिडका लागती सर्व संधीं। नेत्र कर्ण कपाळ उदर शूळविधि। प्रमेह

---

१ शहारे.

मूत्रकृत्त्रादिक ॥ ६ ॥ खांडुक खरुज रक्तगुल्म । गळसुध्या गंडमाळा मुरुम । गोटी काळफोड दुर्गम । अंडबेल टाळबेल ॥ ७ ॥ घामगलंडें सुंटरें चामखीळ । मस लांसें मस्तकशूळ । आवाळुं कुलुंच येकार्गळ । आणि अंगहीनता ॥ ८ ॥ ऱ्हस्व दीर्घ कुब्ज वामन । पृथुल कृश मोडके करचरण । तरळ मोडसी हागवण । आणि पित्तोद्भव वोकारी ॥ ९ ॥ आणिक शरीरांतील जितुकी व्यथा । या नांव अध्यात्मिक बोलिजे सर्वथा । आतां आधिभूतिक याची कथा । सांगिजेल कांहीं येक ॥ १० ॥ तरि अन्य पदार्थाचया योगें । व्यथा पाविजेल निजांगें । शस्त्रघात कीं पाषाणसंगें । कां सर्प श्वापद डंशे ॥ ११ ॥ कां उदकामाजि बुडिजे । अथवा अग्निसंगें पोळिजे । कां ढकलूनि कोण्ही पाडिजे । कीं पर्वतपात ॥ १२ ॥ परसंगें जे व्यथा उपजे । अथवा लात बुकी कोण्हीं मारिजे । कीं कोण्हेंसीं झोंबी घेइजे । अकस्मात धका ॥ १३ ॥ विंचु सर्प डसोनि मेला । कां अरण्यांत व्याघ्रे फाडिला । किंवा कुतरीं लांडगीं तोडिला । कीं विज्जु पडिली मस्तकीं ॥ १४ ॥ कांहीं दुर्वार्ता कानीं ऐकिली । तेणें अंतरीं धुकधुक लागली । कां ते अकस्मात तीर गोळी बैसली । शरीरांत येऊनि ॥ १५ ॥ किंवा तो कोण्हीं ढकलिला । अथावा वृक्षावऱ्हूनि पडिला । किंवा आंगावरी पाली सरड चढला । तेणें जाला कासावीस ॥ १६ ॥ दुसऱ्याच्या संगें व्यथा उपजे । या नांव आधिभूतिक बोलिजे । आतां आधिदैविक ताप समजे । ऐसें सांगीजैल ॥ १७ ॥ तरि प्राणियांसी दैविगति । स्वर्गनर्कादि प्राप्त भोग होती । शुभाशुभकर्में देहांतीं । यमयातनादिक ॥ १८ ॥ नवस सायास देवाचे चुकतां । यात्रा ब्राह्मणसंतर्पण राहातां । समंध लागोनि दुःख भोगितां । आधिदैविक ताप ॥ १९ ॥ काम क्रोध शोक मोह भय । यांच्या उद्भवें नाना अपाय । या नांव मिश्र तापत्रय । बोलिजे श्रेष्ठीं ॥ २० ॥ तरि दिनकर ह्मणे गुरुवर्या । जी जी संसारतमसूर्या । त्रिविधतापोपशम करुणालया । श्रीकृपामूर्ति ॥ २१ ॥

जी मी या संसारसंगें श्रमलों । त्रिविधतापें तापलों । ह्मणौनि तुज शरण आलों । करुणानिधि ॥ २२ ॥ सांगतां या संसाराचा सीण । मन वाचा होतसे उद्विग्न । तरि जी देवा या भवभयापासून । सोडवीं मज ॥ २३ ॥ ऐसा शिष्य बोलतां करुणावचनीं । कृपां द्रवला मोक्षपाणी । अभयंकर उभारूनि । मस्तकीं स्पर्शिला ॥ २४ ॥ आतां उभयतां गुरुशिष्यसंवाद । श्रोतीं होऊनि अति सावध । श्रवण कीजे निर्व्यवाद । स्वानुभवदिनकरीं ॥ २५ ॥ दिनकर रामीं रामदास । ह्मणे होऊनि सर्वस्वें उदास । निजभावें स्वानुभवदिनकरास । श्रवण कीजे स्वानुभवें ॥ २६ ॥ इति श्री स्वानुभवदिनकर । रामीं रामदास निरंतर । श्रवणें निरसला संसार । त्रितापासहित ॥ २७ ॥ स्वस्ति श्री स्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये द्वितीय कळापे त्रितापलक्षणनिरूपणं नाम पंचमकीर्णप्रकाशः । वोवी कळाप संख्या ॥ २५१ ॥ ७ ॥ ॥

॥ वैराग्य कळाप तिसरा ॥ ३ ॥

॥ श्रीरामचंद्रो जयति ॥

ॐ नमोजी श्रीगुरुदातार । न कळे नामरूपकर्माचा पार । स्वसंवेद्य स्वानुभवदिनकर । आद्यंत अवघा ॥ १ ॥ नामें पाहातां अनंतें अपार । रूप तरि निर्गुण निर्विकार । अंतर्बाह्य व्यापक सचराचर । कर्म निःसीमपणें ॥ २ ॥ ह्मणौनि नामरूपकर्मरहित । न चले जेथ हेत दृष्टांत । मन दशेंद्रियांसहित । पांगुळलें[1] राहे ॥ ३ ॥ जयासी जें पाहों जाये । तें तद्रूपचि होऊनि ठायें[2] । मग पाहातेपणाची हि सोये । हारपली दिसे ॥ ४ ॥ ऐसें जें पाहातेंविण[3] पाहाणें । तें येक गुरुकृपाचि जाणणें । मग स्वानुभवदिनकर चि होणें । सहज स्थिति ॥ ५ ॥ ते सहज स्थिति तैंचि[4] होये । जैं गुरुकृपासामर्थ्य अंगासि ये । मग हा जें जें जिकडे पाहे । तें तें आपणाचि आवघा ॥ ६ ॥ ॥ जेवि तो अंबुकण समुद्रीं पडे । मग आपण चि जिकडे तिकडे । कां ते दीप-

---

१ थोटावलें, तटस्थ. २ ठाये, राहे. ३ पाहाणारावांचून. ४ तैं=तेव्हां.

कळिका दडे । निजतेजामाजी ॥७॥ तैसें गुरुकृपानिवाडें । माझें मीपण पाहों गेलों कोडें । तव घटभंगीं न निवडे । घटाकाश जैसें ॥ ८ ॥ कां तो रंजरेणु पृथ्वी पाहों जाये । तव आपण ही तैसाचि होऊनि ठाय । अथवा जेवि कां ते गंगा ये । सागरासी भेटों ॥९॥ मग ते सागरचि अघवी जाली । आपण त्रिपुटीसहित हारपली । तेवि स्वानुभवदिनकरीं लाधली । ऐक्यता सहजें ॥१०॥ असोत आतां हे शब्दउपचार । स्वामी संसार वाटे परम दुस्तर । या संसारसंगें तिळाइतुकें साचार । सुख न दिसे सर्वथा ॥ ११ ॥ मीं जी संसारसंगें बहुत श्रमलों । त्रिविधतापें पोळलों । ह्मणौनी जी मीं शरण आलों । कृपानिधि कृपाळुवा ॥१२॥ तरि यासी कांहीं जी प्रस्तुत । उपाय योजूनि त्वरित । मीं या संसारसिंधूमाजी बुडत । तो काढीं देवा झडकरी ॥ १३ ॥ ऐसे हे संसारश्रमाचे क्लेश । शिष्य आठऊनि बोले जवं साविशेष । तवं निजकृपा सद्गुरु सर्वेश । प्रबोधी शिष्यासी ॥ १४ ॥ बा रे तूं संसारसंगें श्रमलासी । तरि सांगेन याचिया उपायासी । सादर होऊनि भगवद्भजनासी । अनन्यभावें करावें ॥ १५ ॥ तरि भगवद्भजनाऐसें सार । भुवनत्रइं आणीक नाहीं थोर । ह्मणौनि साधकांसी हा निर्द्धार । निश्चयेसीं जाला पाहिजे ॥१६॥ भगवद्भजनाचें साधन । जयासी न मने तो परम हीन । तयासी प्राप्त भवबंधन । चौऱ्यासीं लक्षाचें ॥१७॥ यमयातनेचे उपचार । यमदूत कारिती निरंतर । स्वर्गस्थ निर्बुजंति पितर । भगवद्भजनावांचुनी ॥१८॥ उदंड संसारचाळणा । कारितां उसंत कैंचा तनुमनां । ब्रह्मांड न पुरे स्वार्थसूर्चेना । कारितां रात्रीदिवस ॥ १९ ॥ कन्या पुत्र बंधु वनिता । व्याही विहीणी जामात दुहिता । सैवें सोयरे प्रपंच ममता । कारितां नौअराय क्षणभरी ॥ २०॥ नाना घातपात करूनि जोडावें । चोरीमारीनें द्रव्य मेळवावें । परंतु लौकीकासी रक्षावें । प्रयत्नेंकरूनी ॥२१॥

---

१ रजःकण, धुळीचा कण. २ कृपेनें. ३ कष्टी होती. ४ विवेचना. ५ सोबती (?) ६ (?)

ऐसी प्रपंचाची चाळणा । चाळितां कल्पांतवरी पुरेना । कैसा भुलला प्राणी जगजीवना । अणुमात्र नाठवी ॥ २२ ॥ जळो त्याचा संसार । जळो त्याचा विचार । जळो त्याचा आचार । जो स्वार्थमूळ ॥ २३ ॥ जळो त्याची वित्पत्ति । जळो त्याची संतति संपत्ति । जयाचें आर्त भगवंतीं । अणुमात्र नाहीं ॥ २४ ॥ ऐसा जो कां पतित । तयाचा भार धरणी मानित । भुमीभार पापी अभक्त । कासयासी वाचावा ॥२५॥ नेणें कधीं देव धर्म । स्नान संध्या विहित कर्म । तीर्थ क्षेत्र दान सुगम । नेणे अतित अभ्यागत ॥ २६ ॥ नेणे स्वागत वैष्णवांचें । अथवा तिथी पर्व महोछायाचें । स्वागत नेणे नित्यनैमीत्यकाचें । ऐसा प्राणी भूभार ॥ २७ ॥ ऐसें जिणें प्रेतवत । तें जाणिजे चालतें बोलतें प्रेत । खातें जेवितें भूत । प्रत्यक्ष तें चि ॥ २८ ॥ शाश्वत मानुनी संसारतरुछाया । आंप मानिली धन जन जाया । विसरोनि गेला रामराया । ऐसा विषयांध ॥ २९ ॥ पावोनि नरदेहा ऐसें रत्न । पाडिलें विषयधुळींत न करी प्रेत्न । मोक्षसाधन सुवर्णि जडूनि जतन । न करी चि प्राणी ॥ ३० ॥ थोंटा पांगुळ अंध बहिरा । पिसा वेडा समंधी फेंपरा । मुका रोगी अत्यंत तोंतिरा । तरि तो नरदेह व्यर्थ ॥ ३१ ॥ इतुकीया अवलक्षणांवेगळा । नरदेह वर्णविशेषें आगळा । लाधोनि संसारसागरीं बुडविला । भजनेंविण ॥ ३२ ॥ अमोल्य नरदेहीं आयुष्य । गवाविलें व्यर्थचि निमिष्यें निमिष्य । अंतिं यमयातनेंचे क्लेश । येकायेकीं भोगणें ॥ ३३ ॥ माता पिता बंधु बहिणी । चुलते मामे व्याही विहीणी । पुत्र मित्रादिक कामीनी । न घालिती पाठीसीं ॥ ३४ ॥ अवघीं रडती प्रेतापासीं ।[1] पारि कोण्ही नेणती गेल्याचे यातनेसी । दूतीं चालविला बांधोनि यमपाशीं । धुमसिती[2] दंडें सावकाश ॥ ३५ ॥ मार्गी नाना यातना कारिती । व्यस्ताव्यस्त दंडिलें चि दंडिती । सव्यापसव्य अंगें भेदिती । आठवीं ह्मणती कृतकर्मे ॥ ३६ ॥ ऐसी होतां यमयातना । तेथें सखें कोण्हिच पावेना । अवघीं मडें

---

१ आपलीशी. २ ओढाताण करून क्लेश देती.

जाळूनि सदनां । आलीं सावकाश ॥ ३७ ॥ पुढें दोनी च्यारी दिवस। शोक कारिती सावकाश । मग सोडूनि शोक संसारक्लास । निःशंक लागती ॥ ३८ ॥ मेलें तेंचि व्यर्थ गेलें । दोहींकडे स्वहितासी नाडलें अंतीं भोगणें प्राप्त जालें । रौरवादिक ॥ ३९ ॥ रौरवादिक नर्कयातना । भगवद्भजनावांचुनी जाणा । होतसे ह्मणौनि नारायणा । आपलें ह्मणावें ॥ ४० ॥ जनक तो जननी बंधु । सकळ कांहीं करुणासिंधु । भावें आकळावा विश्वकंदु । जगजीवनु परमात्मा ॥ ४१ ॥ निमिष्योन्निमिष्याचे व्यापार । जयावांचुनी न चले कीर । तो जगद्बंधु सर्वेश्वर। भजतां बाधु नाहीं ॥ ४२ ॥ अरे आत्मज्ञानेंविण नर । तो पापात्मा अधःपाति खर । पुनरावृत्तीचें बिढार[१] । सर्वथा ही न सोडी ॥ ४३ ॥ वेद आणी श्रृतिस्मृति । शास्त्रें पुराणें संमति बोलती । जे आत्महत्येचे दोष पाउलांपाउलांप्रति । ज्ञानेंविण जीवासी ॥ ४४ ॥ ऐसें असोनियां यथार्थ । जीव न विचारिती स्वहित । संसारभ्रमें भुलोनि अकस्मात । जाती अधःपाता ॥ ४५ ॥ ह्मणौनि ऐसें न करावें । नरदेहा येउनी वायां न जावें । अत्यादरें स्वहित करावें । कोण्हियेकानें ॥ ४६ ॥ सोडुनियां कुळाभिमान । जातीगोत्रद्रव्याभिमान । सोडुनियां राज्याभिमान । स्वहित करावें । ४७ ॥ कायावाचामनोभावें । सद्गुरुस्वामीसी शरण रिघावें । आपुलें स्वहित करूनि घ्यावें । निश्चयात्मक ॥ ४८ ॥ जो स्वहिताचा भुकेला । तेणें पाहिजे सत्संग धरिला । सत्संगेंविण स्वहिताला । ठाव नाहीं ॥ ४९ ॥ सत्संगाचें महिमान । स्वयें नेणत चतुरानन । संतांचा महिमा जाणे ऐसा कोण । भूमंडळीं ॥ ५० ॥ याकारणें संतांसीं शरण । जाउनी साधावें ब्रह्मज्ञान । तेणें सायुज्यमुक्तीचें सदन । जीवासी लाभे ॥ ५१ ॥ येवढा अलभ्य लाभ । सत्संगें होय सुल्लभ । जो कां अनंतां साधनीं दुर्लभ । साधकांसी ॥ ५२ ॥ ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश । करी तोचि सद्गुरु सविशेष । दृश्य साभास निःशेष । निरसुनियां ॥ ५३ ॥ सद्गुरुसारिखा सखा सोइरा । भूमंडळीं कैंचा

१ निश्चयात्मक, खात्रीनें. २ बिऱ्हाड.

दुसरा । जेणें चुकविलिया वेरझारा । स्वर्ग संसारिकां ॥ ५४ ॥ उत्तीर्ण व्हावें जरी कांहीं । तरी आपलें पाहातां कांहीं च नाहीं । आणि व्यर्थाचि प्रपंचप्रवाहीं । जन पडिलें असे सर्वथा ॥ ५५ ॥ तरि तूं सखया सावध होइं । लाधोनि संतसंगाची नवाइ । सारासारविचार निजसोइ । स्वहित साधीं झडकरी ॥ ५६ ॥ ऐसें बोलतां गुरुराणा । शिष्य धाऊनि लागे चरणां । स्वामी आधीं सांगावी जी रचना । या नरदेहाची समूळ ॥ ५७ ॥ नरदेह कैसा जाला निर्माण । याचें कैसें जी उद्भवलक्षण । आद्यंत सांगा जी विचारून । ह्मणे दिनकररामदास ॥ ५८ ॥ स्वति श्रीस्वानुभवादिनकरे गुरुशिष्यान्वये तृतीय वैराग्यकळापे संतसंगवर्णननिरूपणंनाम प्रथमकीर्णप्रकाशः ॥ १ ॥ श्री राम जय राम जय जय राम ॥

॥ श्रीगुरु ॥

षडरस अन्न पंचभूतात्मक । त्यांचे शुक्ल[1] श्रोणित[2] होउनि सम्यक । तें कैसें आणी किमात्मक । तें चि सांगों आधीं ॥१॥ पुरुष अथवा हो कां स्त्री । जें अन्न पडे त्यांचे जठरपात्रीं । त्याचा पाक होय अहोरात्री । जठराग्निचेनि मेळें ॥ २ ॥ त्यांत पुरुषदेहीं होती तीन प्रकार । उत्तम भागाचें रेत होय साचार । मध्य मांश श्रोणिताचा विचार । कनिष्ठ भागें मळ ॥ ३ ॥ स्त्रीदेहीं नाहीं रेतउद्भव । तेथ उभय भागाचा होय रक्तसंभव । मध्य भागें मांस आणि कनिष्ठें प्रभव । मळासी होतसे ॥ ४ ॥ तेथ पुरुषाची जे जठराग्नि मुस । माजी पडती जे अन्नरस । त्यांचे प्रकार होति बहुवस । येकापासुनि येक ॥ ५ ॥ अन्नाचें जें शुद्ध सत्व । त्याचा होय रेतप्रभव । उरला जो रससमुदाव । त्याचें रक्त निफजे ॥ ६ ॥ त्या रक्ताचे प्रकार द्विविध । उत्तम भागें मांस सिद्ध । आणि कनिष्ठ भागें मेद । यथान्वयें निफजे ॥ ७ ॥ मेदापासुनि अस्ति पुष्ट होती । अस्तिपासाव मज्जा उद्भवती । मज्जापासाव उत्पत्ति । हीन वीर्याची होय ॥ ८ ॥ असो याची प्रकारें स्त्रियांचें शरीरीं । अनुक्रमें

---

१ शुक्र, शुक्लित, रेत. २ रक्त.

होय वृद्धीची उंजरी। तियेसी वीर्य नाहीं ह्मणौनि साजिरी । पुरुषाचेनि अंगसंगें ॥ ९ ॥ असो आतां जन्म धरावया निरावेव । लिंगदेहात्मक जो कां जीव । तो अन्नसंगें पावे ठाव । पुरुषगर्भकोशीं ॥ १० ॥ त्या अन्नांचें जें होय रेत । त्यामाजी जीवही होय मिश्रित । मग तो स्त्रीपुरुषसंगीं प्रवेशत । जननीजठरगर्भकोशीं ॥ ११ ॥ इकडे स्त्रियेसी प्राप्त होतां रजोदर्शन । तद्दिनीं चांडाळत्व स्त्रियेलागुन । ब्रह्महत्येचें पाप संपूर्ण । दुसरें दिवसीं ॥ १२ ॥ तृतीय दिवसीं केवळ रजकी । दोष तद्वत् स्त्रियेचा मस्तकीं । चतुर्थ दिवसीं नक्षत्रावलोकीं । शुद्धता होय स्त्रियेसी ॥ १३ ॥ ऐसें धर्मशास्त्र बोलिलें यीथंभूत । किं रजस्वला केवळ निंद्यवत । तेथ याचा संभव होत । चतुर्थ दिवसीं ॥ १४ ॥ तेथ स्त्रीपुरुषाचिया संयोगें । रेतरक्तसंम्मीलनसंगें । गोळा विरजोनि अवेंगे[2]। बुद्बुदांडाकार ॥ १५ ॥ रेताचया अधीकपणें होय पुरुष । रक्ताधिक्यें निफजे स्त्रीवेष । उभयता समान तरि तदंश । नपूंसक निफजे ॥१६॥ असो संभवानंतर पांच दिवस । सम्मीलन होऊनि रेत रक्तास । बुद्बुदांडाकारीं निशेष । गोठोनि होये ॥ १७ ॥ पंधरा दिवसीं अंडवत । मासांतीं गोठोनि मांसयुक्त । मग त्या मासगोळीयांसि यथायुक्त । अंकुर फुटों लागती ॥ १८ ॥ दुसरे मासीं फुटे शीर्षांकुर । तैसेचि करचरणाचे फडदर । दिवसेंदिवस हळु हळु साचार । वृद्धि होय अवयवांसी ॥ १९ ॥ तिसरे मासीं आकारासी येती । दिवसेंदिवस दृढ होती । मग चौथे मासीं आकारती । अंगें आणि आंगोळीया ॥ २० ॥ पांचवां मासीं केश नखें श्रोणित । आणि अंतःकर्ण चेतवे अंतर्गत । षण्मासीं अस्ती मज्जा दृढ होत । सप्तमीं चेते इंद्रियसमुच्चय ॥ २१ ॥ अष्टमीं इंद्रियद्वारें उघडती । आणि त्वचा कंचुक दृढत्वासि येती । निजस्मरणाची उद्भवे गति । अहं ब्रह्म ह्मणौनि ॥ २२ ॥ पुढें नववां मास लागतां । न्युनपूर्ण दिवसें तत्वता । प्रसूति होऊनि पृथ्वीवरी

१ उत्कर्ष. २ अव्यंग, पूर्ण.

पडतां। ब्रह्मस्मरण सोडितसे ॥ २३ ॥ देह उपजोनि लोळे अवनी। उत्पत्ति स्थिति आणि मरणी। स्थूळ देह न सोडी धरणी। तयेचा अंश ह्मणौनियां ॥ २४ ॥ तया स्थूळदेहाची रचना। विस्तरें आइक विवंचना। जेणें करूनि तुझिया मनां। सर्वज्ञता होय ॥ २५ ॥ उदरामाजी आंतडें येक। प्रमाण येकवीस हस्तक। आणीक आइक पां कौतुक। फौर्यस अंगुळें तेरा ॥ २६ ॥ अंगुळें सात स्नेहाळिका जाण। अंगुळें औठ पित्ताचें प्रमाण। मुत्रकोष्ट जालें निर्माण। नव अंगुळें असे ॥ २७ ॥ अंगुळें अठरा मळकोष्ट। तुज हें कळों देइं गा स्पष्ट। आणीक हि अंतरींचें कष्ट। किती ह्मणौनि सांगावें॥ २८ ॥ जठरा आंत अग्नी प्रदिप्त। क्रमीं वेगळें औठ शत जंत। नाडी बाहात्तरी सहस्त्र परि विख्यात। चतुर्दश प्रसिद्धा ॥ २९ ॥ तेंहीं बाहात्तरी कोठे केले भीतरी। शडचक्र पंकोळिका नानापरी। दशद्वारें अति कुंसरि। गुप्त येक नव प्रगट ॥ ३० ॥ हें कर्तुत्व ज्या जगदीशाचें। त्यासी कोण्ही न पुसे साचें। आणी नानाप्रकारीं प्रपंचाचें। कोड करी परोपरीं ॥३१॥ असो आणीकें मत्तें छिद्रें तेरा। दोनि गुप्त प्रकट अकरा। ब्रंह्मरंध्र नाभिरंध्र अडकुनि येरां। स्तन द्वय आणी द्वारें नव ॥ ३२ ॥ मुख नाशिक मिळोनि त्रय। कर्णद्वय आणी नेत्रद्वय। गुदोपस्थ मिळोनि समुच्चय। नव ही द्वारांचा ॥३३॥ मस्तक कुक्षि करूनि वेगळी। औठ कोटी रोमावळी। तितुकीं ही रंध्रें असोनि आगळीं। अकरा इयें ॥३४॥ असो मुख रेखिलें च्यारि अंगुळें। बत्तीस दंत दोनि उणे आगळे। भीतरी जिव्हा खेळे। अंगुळें आठ ॥ ३५ ॥ अंगुळें दोनि विचित्र। असे जिव्हेचें मूळपत्र। लंबिका अधोमुख स्वतंत्र। अंगुळ येक ॥३६॥ आणी औठशत अस्तिचे कुटके। सोळा सांदीं जडले नेटके[1]। सवा घढ रुधिर मांसळ मोटेंकें। आणि स्वहस्तें औठ हात ॥ ३७ ॥ ऐसें हें देह सगुणपणें। निर्माण केलें असे जेणें। त्या देवाची वार्ता कधीं कोणें। स्वप्नीं ही न बोलिजे ॥३८॥ तरी दिनकर ह्मणे ऐसें न करावें।

१ नेटकें.

ज्यानें निर्माण केलें त्यासी विचारात्रें । ह्मणिजे सार्थकरूप सर्वस्वें । इह-परत्रीचें ॥ ३९ ॥ सांगितली निज गर्भीची अवस्था । आतां सांगिजैल बाळपण संस्था । तें निजावधानयोगें सर्वथा । श्रोतीं कीजे श्रवण ॥४०॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये । तृतीय वैराग्य कळापे । गर्भविवक्षाशरीरवर्णन निरूपणं नाम । द्वितीय कीर्ण प्रकाशः ॥ २ ॥

॥ **श्रीराम** ॥

अहो उपजतां चि हा बाळ । सोहं विसरूनि तत्काळ । कोहं शद्बें अति कोल्हाळ । मांडिलें रुदन ॥ १ ॥ तेथ नाना प्रकारें मळीन काया । असतां आवरी मम माया । स्तनपान देऊनि तया । आपुल्या जीवें जीववी ॥२॥ शरीर अत्यंत लुळलुळीत कोमळ । त्याहीवरी जठराग्नि-पीडा प्रबळ । क्षुधा बहुतां दिवसांची तुंबळ । तेणें स्तन चोखी चुरचुरां ॥ ३ ॥ शरीरीं साहों न शके वेधना । वैखरीसी शब्द उच्चारेना । ह्मणौनि करीतसे रुदना । दुःख जालियां तळमळी ॥ ४ ॥ हर्षे जालियां हांसे खेळे । हात पाय नाचवी मोकळे । बंधन होतें जें गर्भखोळे । सुटलें ह्मणौनि ॥ ५ ॥ ऐसा दिवसेंदिवस थोर जाला । पुढें चालों बोलों हि सिकला । तेथें कोहंत्वास हि विसरला । मग अहंत्वें डुंबतसे ॥ ६ ॥ लागली इंद्रियांची पारखी । अवघीं मिळालीं येकसारिखीं । आपण हि तयाचेनि सुखीं । सुखावत जाय ॥ ७ ॥ पाहा हो मुळींचें आत्मत्व विसरला । जीवत्वाचिया खडकीं निसरला । मग अहंदेह-कर्दमीं घसरला । ममत्वचिखलें गिडबिडें ॥ ८ ॥ ऐसा अपभ्रंश जाला भारी । तव वडिलीं आरंभिली प्रमाद[1] उजेरि[2] । मेळऊनि ब्राह्मण मंत्रोच्चारीं । गांठी दिधली सेंडीसी ॥ ९ ॥ ब्रह्मसूत्राची भारदोरी गळां । मंत्रोपदेश भिक्षेचा सोहळा । लेहण्यावाचण्याचा उपराळा । पोट भरावया-कारणें ॥ १० ॥ वर्ण धर्म चाऱ्ही आश्रम । यांचा साधावा जो काळ-क्रम । तों तितुका हि व्यर्थ करूनि श्रम । नेमधर्म सांडिला ॥ ११ ॥

---

१ दडपण. २ उत्कर्ष. उजिरी=रीत.

पुढें व्रतबंधाचे दुसरे च दिवसीं । व्रतोछेर्ग[1] करूनि साधिलें विवाहासी । तेथें ब्रह्मचर्य आणि वेदाभ्यासासी । चिरा पडिला सर्वस्वें ॥ १२ ॥ पुढें जीविकेस्तव राहिला वेदाभ्यास । कदापि केला तो लाविला पोटास । तेथें कैंचे वानप्रस्थ आणि संन्यास । गृहिणीकडे चि गुंतला ॥ १३ ॥ जीवलगें अवघीं दवडिलीं दुरी । मायबापांसी कैंची उरी । जीवलग मानूनि सखीं सोयरीं । सर्वस्वें जाला स्त्रीअधीन ॥ १४ ॥ तारुण्याचिया भरें चढला माज । सांडिली लौकिकाची लाज । मातेचा हि तटका[2] तोडिला ते वांज । विऊनि जाली तत्काळ ॥ १५ ॥ नवमास वाइलों जिनें उदरीं । साहिली प्रसूतिवेधना थोरी । पचूनि जिनें नाना नर्कीं घोरीं । बहुतां कष्टीं वाढविला ॥ १६ ॥ स्तनपानें जिचें सर्वांग शोषिलें । ह्मणौनि शरीर तिचें क्षीण जालें । येणें जयेच्या आंगावरि बहुत केलें । मूत्र आणि वांती ॥ १७ ॥ याचे पाउलीं खडा रुततां बोटेंसीं । जिचा जीव येकवटूनि होय क्लेशी[3] । जेव्हां चि कांहीं बरें न वाटे यासी । तेव्हां जे सर्वस्वें वोसावे ॥ १८ ॥ जिची कामधेनु हि न पवे सैरी[4] । ते अपराध होतां तत्काळ संव्हारी । माता अधिक चि स्नेह करी । परम अपराध हि कारितां ॥ १९ ॥ ऐसी सर्वस्वें माता ये संसारीं । अनाथां जीवांची सोयरी । ते मातेसी दुन्हाऊनि दुराचारी । जवळी मानी स्त्रियेतें ॥ २० ॥ पाहातां पित्यासारिखा न दिसे स्नेहाळ । आजन्में केला जेणें प्रतिपाळ । काढूनि आपुले मुखींचे कवळ । पुत्रमुखीं घातले ॥ २१ ॥ जेणें जन्म देऊनि आकार निज । ह्मणौनि यासी ह्मणती आत्मज । सर्वस्व आपुलें अर्पूनि भोजें[5] । ळळे पाळिलें बहुत ॥ २२ ॥ तो बाप येणें मानूनि पारिखा । जाला अत्यंत स्त्रीचा सखा । आणि बाळपणीचा सांगाती पाठिराखा । तो भाऊ पिसुण मानिजे ॥ २३ ॥ अहो श्रावणें कावडी करूनि मायबापांची । स्कंदीं वाहोनि सेवा करी त्यांची । पुंडरीकें सेवा

---

१ व्रतोत्सर्ग, सोडमुंज. २ संबंध. ३ उद्विग्न होते. ४ बरोबरी. ५ आवड, संतोष, मोठेपणा.

करितां मातापितरांची । पांडुरंगीं हि परि अनास्था ॥ २४ ॥ पुंडरीकें निजभावें पितृसेवा करितां । जगदीश सर्वस्वें आभारोनि तत्वता । पुंडरीकाचें दर्शन घ्यावया अवचिता । पंढरीक्षेत्रासी पैं आला ॥ २५ ॥ जेथें चंद्रभागेसारिखें तीर्थ पवित्र । पंढरीऐसें पुण्यपरायण क्षेत्र । तेथें पुंडरीकाचें पाहावया चरित्र । जगदीशा गमन निजांगें ॥ २६ ॥ पाहे तवं तयासी पितृसेवेवांचून । कांहीं चि न मने सहसा आन । तुछ मानूनियां श्रीभगवान । पितृसेवासुखीं रातलों[1] ॥ २७ ॥ मग जगदीशें गोपाळवेष धरून । सुरस केलें वेणुवादन । येरें ईट[2] दिधली झुगारून । बैसावयालागीं देवासी ॥ २८ ॥ परि न पाहे चि देवाकडे । तेणें देवासी परम सांकडें । मी आलों येथें इडेंपाडें[3] । तें येणें व्यर्थ केलें ॥ २९ ॥ मी याचें पितृसेवातप ढाळीन । ह्मणौनि आलों इंद्रेसीं पण करून । तवं टाकिलें येणें मज उपेक्षून । यासी उपाय काय कीजे ॥ ३० ॥ मग अंतरीं देवें गजबजोन । घाबिरेपणें बोलिजे वचन । पुंडरीका माग माग तुज प्रसन्न । सर्वस्वें जालों आजी ॥ ३१ ॥ तवं येरें देइजे प्रतिवचन । ह्मणे पितृसामर्थ्यें मज काय असे न्यून । तूं सदाचा भिकारी परतंत्र होऊन । दारोदारीं हिंडसी ॥ ३२ ॥ तूं ब्राह्मणाचें होऊनि बाळ । बळीसी भीक मागूं गेलासी निखळ । शेवटीं जालासी द्वारपाळ । पाताळीं घालूनि तयासी ॥ ३३ ॥ देवा मधुकैठभासी प्रसन्न जालासी । आणि त्याच्या मेदमांशें भूगोळ रचिसी । गरुडासी देऊनि वरदासी । स्वारी घातली तयावरी ॥ ३४ ॥ प्रल्हादासी प्रसन्न होऊन । त्याचा पिता मारिला पोट चिरून । महिरावणाची नरडी दडपून । हनुमंताकरवीं मारविला ॥ ३५ ॥ पुरोचनाचें कपटें घर घेतलें । त्याची स्त्री होऊनि त्यासी मारिलें । पोटा येऊनि कारागृहीं पीडिले । देवकीवसुदेवासी ॥ ३६ ॥ अपराध नसतां मारिले वानर । पितयासी नरकपतन अघोर । आणि विश्वमारक जे निशाचर । त्यांसी बैसविलें स्वपदीं ॥ ३७ ॥ जिचिया पोटीं जन्मलासी । तिचिया

१ रत झाला. २ वीट. ३ (?)

केलें शिरछेदासी । स्तनपान द्यावया आली माउसी । ते शोषूनि मारिली ॥ ३८ ॥ चोरी आणि परदारागमन । यांचें तुह्मांसी माहा भूषण । वृंदेसारिखी पतिव्रता सुलक्षण । व्रतभंग केला तयेचा ॥ ३९ ॥ बाइल अग्नीमाजी लपऊन । व्यर्थ चि मारिले रावणादि ब्राह्मण । ऋषिपत्नीसी लाविला चरण । आणि स्त्री मारिली ताटिका ॥ ४० ॥ वानरहस्तीं तरले पाषाण । तेथें आपलें मिरवीतसां भूषण । आणि पूर्वजांवरी कानाडी वोढून । बाण टाकिला व्यर्थ चि ॥ ४१ ॥ सुलोचनेसी प्रसन्न होऊन । बोलिलेत कीं इंद्रजीत उठवीन ह्मणौन । सेवटीं तें अववें चि आलें घडोन । आणि येकवचनी हे हाक त्रैलोकीं ॥ ४२ ॥ तैसें चि आजि हि प्रसन्न होऊं आलेती । माग माग ह्मणौनि भोगीतसां महंती । आणि पेंव्हेसाठीं सुदामयाप्रति । दांत किरवितैसां कैसे ॥ ४३ ॥ दुर्वास ऋषीचें संकट जाणौन । द्रौपदी करी तुमचें स्मरण । तेथें भुकेलों ह्मणौनि भाजीचें पान । खातां लाज न वटे चि ॥ ४४ ॥ पुंडरीक ह्मणे जी धन्य देवा । ज्या ज्या तुह्मीं केलिया अनंत मावा । तो तो तुमचा आठऊनि यावा । हास्य कीं रुदन करावें ॥ ४५ ॥ तुह्मीं इंद्राचे साह्यतेकारणें । करूं आलेती माझिये छळणें । तरी माझें काय होणें । तुमचेनि दयाळा ॥ ४६ ॥ तथापि जरी तुह्मी आलेती मजलागून । तरी मीं जें ह्मणेन तें तुह्मीं करावें आपण । ऐसें द्याल जरी भाषदान । तरी सांगेन सर्वथा ॥ ४७ ॥ देवें आइकतां चि पुंडरीकाचें वचन । तथास्तु म्हणौनि दिधलें भाषदान । येरु म्हणे उसटलिया ध्यानाचें दर्शन । कदापि न घेणें आपणासी ॥ ४८ ॥ आणि म्यां जेव्हां तुजला पाहावें । तोंवरि तुवां येथें असावें । हें ठाकेलँ तरि येथें असावें । नाहीं तरि जाय स्वस्थानासी ॥ ४९ ॥ इतुकें बोलोनि पुंडलीक । देवें ह्मणतिलें अवश्यक । मग अंतरीं ह्मणौनि संम्यक । ध्यान धारणा धरीतसे ॥ ५० ॥ जरि शृंगारेंसीं धरावें ध्यान । तरि

---

१ आकर्ण धनुष्यदोरी. २ पोह्यासाठीं. ३ (?) ४ माया, कपट. ५ धैर्य, कृति (?) ६ उच्छिष्ट. ७ हें वचन कायम राहील तर.

कृष्णावतारीं तो दाविला पूर्ण । वीररसें श्रीरामचंद्रध्यान । फरशराम रौद्ररसीं ॥ ५१ ॥ वामनावतार हास्यरसें । नृसिंह शोभे रस विभत्सें । वाराहअवतार अद्भुतरसें । शांतरसें कूर्मावतार ॥ ५२ ॥ मछावतारीं भयानकरस । एवं पाहातां खर्चले आठ हि रस । मग करुणारसें धरूनि निःशेष । पांडुरंगध्यान ॥ ५३ ॥ टाकूनि शंखचक्रगदापद्म । कटीं कर ठेविले निभ्रम । मस्तकींचा मुकुट ठेऊनि उत्तम । लिंग शोभे निजभाळीं ॥ ५४ ॥ विटेवरी समतापदें विराजमान । ऐसें नि· ष्कळंक धरूनि पांडुरंगध्यान । पुंडलीका पाहे पां आतां फिरोन । अनुछिष्टध्यान माझें ॥ ५५ ॥ ऐकतां पुंडरीक मनीं विचारी । यासी पाहावयाची कायसी तऱ्हीं थोरी । तथापि पाहातां पितृसेवेसी निर्द्धारीं । विघ्न वोडवेल येखादें ॥ ५६ ॥ ह्मणौनि सांगावया हें चि कारण । जगदीश जऱ्हीं आला आपण । तऱ्हीं पितृसेवा पुंडरीक न टाकीं ह्मणौन । तेथें जगदीश उभा अद्यापि ॥ ५७ ॥ ह्मणे दिनकररामदास । देवों गेलों पितृसेवेचिया दृष्टांतास । तवं पांडुरंगमाहात्मकथेचिया सुखास । अकस्मात लाधलों ॥ ५८ ॥ कीं ते वाराणसीचया पंचक्रोशामाझारीं । कुर्कुट ब्राह्मण मातृपितृसेवा करी । त्याचिया स्मरणमात्रें निर्धारीं । दोष जाती जन्मांतरींचे ॥५९॥ ह्मणौनि मायबापांचिये सेवेचा । येवढा महिमा असतां साचा । हा प्राणी त्याग करूनि तयांचा । करी सेवन स्त्रियेचें ॥६०॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे । गुरुशिष्यान्वये । तृतीय वैराग्य कळापे । बाळतरुणावस्थावर्णन पांडुरंगमाहात्मकथानिरूपणं नाम । तृतीय कीर्ण प्रकाशः ॥३॥

॥ श्रीराम ॥

तरि पुण्यपरायण पांडुरंगमहात्मकथा । अकस्मात दृष्टांतीं योजिली सर्वथा । श्रोतीं क्षमा करूनि मज अनाथा । न कोपावें सहसा ॥ १ ॥ अहो आधीं च हातेंसोंके लेंकरूं । मातेनें सहसा नये करूं ।

---

१ पूर्वी कधीं हि न धारण केलेलें. २ ज्याची मातृपितृभक्ति पाहून पुंडलीक, जो पूर्वी द्रोही होता, तो भक्त झाला. ३ नेहमीं ज्याला ध्यावयास पाहिजे, घेऊं पासरी.

यद्यपि केलें तरि मग आभारू। सांगेल कवणा ॥ २ ॥ कां तें श्रीमंतीं पाळिलें आवडीं वानर। तेणें केले जारि मग वेडेचार। त्यावरी कोपलियां समर्थासी अविचार। काय ह्मणणें असे ॥ ३ ॥ अथवा पक्षियासी सिकवितां बोल। तें सुक्त[1] असुक्त करील चि कीं किलबिल। त्याचा शीण मानिल्यां नवल। काय करणें असे ॥ ४ ॥ तेविं मी आधीं च संतांचें लाडिकें। परि निजकृपां दिधलें ग्रंथभातुकें। तरि मी जें बोलेन तें समर्थे निकें। करूनि घेतलें पाहिजे ॥ ५ ॥ जारि आवडीं पोसणें पोर घेतलें। तरि तें जें करील तें पाहिजे सोसिलें। उपेक्षीलियां बरें ह्मणिविलें। पाहिजे लोकीं ॥ ६ ॥ मां मी तरी तुमचें क्लेशार्जित तान्हें। वरि निजस्नेहें वाढविलों आदरें। तरि माझें सावडें बोबडें बोलणें। तेणें रिझाल चि तुह्मी ॥ ७ ॥ हा म्यां दृढ जाणोनि भरंवसा। धरिला स्वानुभवदिनकरीं धींवसा[2]। तो तुह्मीं अंगिकारूनि निज संतोषा। रूढ केला पाहिजे ॥ ८ ॥ ऐसा स्वानुभवदिनकरचंद्रोदय। होतां चि उचंबळोनि क्षीराब्धिसंतहृदय। तेणें अवधानामृतें दशदिशामय। पूर्णत्वें आक्रमिलें ॥ ९ ॥ कां जे आरुष आणि गोड बोल। अर्थभरित असोनि अति सखोल। ऐकतां चि परम सुखें आला डोलें[3]। संत सज्जन श्रोतयांसी ॥ १० ॥ मग डोलोनि प्रेमाचिया पैंडिभरें[4]। रामदासीं दिनकर आलिंगूनि अत्यादरें। बोलिलें निजकृपा वाक्यें मधुरें। अति रसाळपणें ॥ ११ ॥ बा रे तुझया स्वानुभवदिनकरोदयें। संतस्वानंदहृत्कमळीं विकाश होये। आणि मुक्तिमोक्षचक्रवाकीं लाधोनि सोये। निज ऐक्यतेची ॥ १२ ॥ आधीं च अध्यात्मग्रंथ आणि रसाळ बोलणें। त्याहिमाजीं भगवत्कथान्वयें सांगणें। अर्थतात्पर्य असोनि ब्रह्मनिरूपणें। स्वानुभवदिनकरीं बोलसीं ॥ १३ ॥ तरि आह्मांसी याची बहुत आवडी। सावडियां बोलांची परम गोडी। सहसा न मनुनियां सांकडी। ग्रंथ बोलें निजसुखें ॥ १४ ॥ तथापि निजसत्तां तूं न बोलसी। श्रीगुरूचिया सामर्थ्यें बोलों लाहसी। तरि तुज बाधा कायसी। बोलकेपणाची ॥ १५ ॥ या संतवाक्यचंद्रो-

---

१ बरें वाईट. २ धैर्य. ३ संतुष्ट होऊन मान डोलवणें. ४ अधिकपणें.

दयासरिसें । दिनकरमानस सोमकांती आपैसें । वक्तृत्वपाझर चालिले ते श्रवणवशें । चकोरश्रोते स्वीकारतील ॥ १६ ॥ आतां असोतु कां यया उपपत्ति । लाधोनि संतवाक्याची बळेंसंविति । स्वानुभवदिनकर ग्रंथोक्ति । रामदासकृपा ॥१७॥ तवं श्रीगुरु ह्मणती निज शिष्यासी । सावध होइं पूर्वानुसंधांनासी । अनिष्ट जाणोनि संसारासी । साधीं स्वहित आपुलें ॥ १८ ॥ मायबापीं पुत्राचे नर्क वोक सोसिले । मळ मूत्र धुऊनि नाना क्लेश केले । सेवटीं पुत्रें त्यांसी बाहेर घालूनि आणिलें । सासुसासरयांसी घरा ॥ १९ ॥ ऐसेनि क्रियेसीं करितां घराचार । सर्व सोडिला आचार विचार । द्रव्य मेळवायासाठीं करितां अनाचार । पाहेना मागें पुढें ॥ २० ॥ पुत्रपौत्रीं वाढली संतति । पित्यासारिखे पुत्र ऐस्या श्रुति बोलती । कुटुंब पोसितां पाळितां विश्रांती । तिळाइतुकी न दिसे पैं ॥ २१ ॥ ह्मणे येक मी आणि माझें सर्व हि । मी आजि सबळ इये देहीं । माझें जें कां सकळ कांहीं । तें उत्तम चि आघवें ॥ २२ ॥ स्त्री तरि माझी येकी सुंदर । सर्वानुकूळत्वें सादर । आणि माझे चि ठाईं आदर । हेतु प्रीति तयेची ॥ २३ ॥ पुत्र तरि माझा चि सगुण । स्वकार्यीं दक्ष असे पूर्ण । आजि मज विश्रांति गहन । दिधली येणें ॥ २४ ॥ द्रव्याढ्य तरि मी चि येक । पृथ्वीचे धनद माझे सेवक । गृह परिवार सम्यक[2] । माझा चि आजि ॥२५॥ इष्ट मित्र बंधु बहिणी । कन्या जामात व्याही विहिणी । या विश्वामाजी परम सन्मानी । तो मी चि येक ॥ २६ ॥ अहो मजसमान आणिक दुसरा । संततिसंपति-योगें पुरा । त्रैलोक्यामाजी संसरा[3] । न देखों आणिकांचा ॥ २७ ॥ ऐसा सकळयोगें मी समर्थ । मज चि अनुकूळ सर्व हि अर्थ । मजवेगळें केवळ हें अनाथ । भुवनत्रय ॥ २८ ॥ येक मी आणि सर्व हें माझें । ह्मणोनि देहसंगें वाहे वोझें । प्राणी अभिमानें चि फुंजे । मी आणि माझें-पणें ॥ २९ ॥ तरि मी आणि माझेंपणें ह्मणणें हें केवळ । तें या देह-संगाकरितां सकळ । पाहातां आद्यंत देहमूळ । तवं कौतुक वाटे ॥३०॥

---

१ ज्ञानरूप बळ. २ चांगला. ३ संसार.

देह पाहातां दिसे सुंदर । परि केवळ नर्काचें बिढार । ययासारिखें पैं अंतुर । नाहीं आणिक ॥ ३१ ॥ या देहाची कांहीं शाश्वतता । न दिसे पैं कदापि पाहातां । केवळ दुःखमूळ चि तत्वता । देहसंग संपूर्ण ॥ ३२ ॥ पाहातां या देहासी आद्यंत । तव हें केवळ अविद्याजनित । आणि समूळत्वें नाशिवंत । क्षणभंगुर ॥ ३३ ॥ देह विकल्पाचें वोतिंव । देह पापाची हैंवाव । देह व्याधीचें चि पेंव । पूर्णभरित ॥ ३४ ॥ देह काळसर्पाचें खांगें । देह गर्वाहंकारें दाटुगें । देह नाना दुःखीं सर्वांगें । भरलें दिसे ॥ ३५ ॥ देह यमाची जाचणी । देह निरयांची खाणी । नाना मळमूत्रपोहाणी । तें हें देह ॥ ३६ ॥ देह नाना दोषांचें वैसौटें । किं हें क्लेशाचें चि गोमटें । देह अविधीचें माजिवटें । दिसतसे किं ॥ ३७ ॥ देहयोगें काम लौठा । देह क्रोधाचा दांरवठा । शोक अत्यंत कुरुठा । या देहसंगें ॥ ३८ ॥ देह मोहाचें दांगं । देह भयाचा परम पांग । त्रिविधतापेंकरूनि याचें सर्वांग । पोळलें दिसे ॥ ३९ ॥ देह दंभाचें भारिंव । दर्पाची जेथ रांणीव । अभिमानाचें सामर्थ्य अपूर्व । देहासी समूळ ॥ ४० ॥ आसुरी संपदा जितुली । ते या देहसंगें बळावली । कल्पना सावेव भरली । दिसे जेथ ॥ ४१ ॥ ईषणा वासना कल्पना । असूया निंदा दुष्ट भावना । द्वेष तिरस्कारादि नाना । या देहसंगें ॥४२॥ कुतर्का जेथ मोठेंपण । जेथील अधिष्ठात्रें अज्ञान । पापाचें उघड आचरण । अखंड जेथ ॥ ४३ ॥ जें देह कोढियाचें क्षेम । नाना रोगांचें वसतें धाम । संदेहाचें केवळ ग्राम । मूर्तिमंत ॥ ४४ ॥ देह कुकर्माचें वोतिंव । निषेधाची जया अति हांव । देह भूलीचें चि भरींव । पोकळपणें ॥ ४५ ॥ देह लोभाचें आर्जव । देह मत्सराचें मार्दव । मदत्रयाची हवांव । मोठेपणें जें ॥ ४६ ॥ देह

---

१ उतावीळ. २ शोभा. ३ चंद्रसूर्याभोंवतीं ज्याप्रमाणें खळें असतें त्याप्रमाणें देहाभोंवतीं काळरूपी सर्पाचें खळें आहे. ४ बलाढ्य, अनिवार. ५ वस्ति. ६ उन्माद. ७ मोठा. ८ उंबरठा. ९ कुरठा=घरटें. १० अरण्य, वन. ११ राज्य. १२ शोभा.

निद्रेचें परम माधुर्य । आळस्या जेथ ऐश्वर्य । मैथुनाचें देह कार्य । कारणरूप ॥ ४७ ॥ ऐसें असोनि क्षणिक । निंद्यपणाचें जेथ कौतुक । क्रिमीचें तरी निष्टंक । भांडार जें ॥ ४८ ॥ देहाचा समूळ पाहोंनि विचार । त्राहे ह्मणौनि कांटाळे दिनकर । ऐसिया देहाचें सार्थक रामचंद्र । सत्वर करूं सत्संगें ॥ ४९ ॥ अहो अन्न केवळ परब्रह्मात्मक । रस बोलिजे विष्णुरूप सम्यक । तें जया संगें निष्टंक । मळ आणि मूत्र होये ॥ ५० ॥ पहा जया अन्नाकारणें । देवीं मृत्युलोक वसवणें । पितृलोक सपोशपणें[1] । जयास्तव ॥ ५१ ॥ मनुष्यां आणि तयां भूतां । जया अन्नें नित्य तृप्तता । पंचमहायज्ञ जयाकारितां । चालती नित्य ॥ ५२ ॥ ज्या अन्नें अग्नि संतृप्त । देव ब्राह्मण अतिथि अभ्यागत । जीवमात्र सुखी होत । ज्या अन्नाकारितां ॥५३॥ जया अन्नरसासाठीं । त्रैलोक्य मिडकलें[2] अति संकटीं । जें क्षणामधें विश्व आटी । नाहीं होतां चि ॥५४॥ जयाकारणें यज्ञ पर्जन्य । विश्व यासी अति अनन्य । जयायोगें सकळ मान्य । प्राणिमात्र होती ॥ ५५ ॥ ऐसें हि परि उत्तम । चतुर्विध योगें सुगम । लेह्य[3] पेयादि[4] यथाक्रम । खाद्य[5] चोष्य[6] ॥ ५६ ॥ येकें कडुवीं आणि क्षारें । तिक्षणें अंबीळें तुरटारें । येकें केवळ मधुरें । क्षुधाहारकें ॥५७॥ ऐसीं नाना प्रकारें दिव्यान्नें । भक्षितां अमृतोपमें सदन्नें । तें तत्काळ होती इष्टा वमनें । या देहसंगें तत्काळ ॥ ५८ ॥ आणि त्रैलोक्याचें संजीवन । साक्षात् आपोनारायण । ज्याच्या योगें पुण्यपावन । विश्व सकळ ॥५९॥ सुगंधित आणि सीतळ । असतां हि तीर्थ गंगाजळ । तें पान करितां चि होय तत्काळ । देहसंगें मूत्र त्याचें ॥ ६० ॥ ऐसा हा देह परम अपवित्र । शुद्धता नसे यासी अणुमात्र । आणि मृत्युलोकीचें तरी मिराशीपत्र । घेतलें येणें ॥ ६१ ॥ ऐसिया देहाचें तैं चि सार्थक । धरूनि संतसंग सम्यक ।

१ सपोष=पुष्ट. २ धाधावले. ३ चाटून खाण्याचे पदार्थ. ४ पिण्याचे पदार्थ. ५ अग्नि, उदक व लवण यांवांचून सिद्ध जे खाण्याचे पदार्थ ते. ६ चोखण्यास योग्य असे पदार्थ.

सारासारविचारें घडे सुख । ह्मणे दिनकर रामदास ॥ ६२ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवादिनकरे गुरुशिष्यान्वये तृतीय वैराग्यकळापे । नरदेहनिंद्यप्रकार वर्णननिरूपणं नाम चतुर्थ कीर्ण प्रकाशः ॥ ४ ॥ ॥ श्रीराम ॥

॥ श्रीराम ॥

अहो हें नरदेह सर्वांसी आद्य । थोरपणें सर्वांत प्रतिपाद्य । परि हें अल्पायुष्य जाणार सद्य । क्षण न लगतां सरे ॥ १ ॥ कमळदळावरी अंबुकण पडिला । तो न कळे केव्हां निसरोनि गेला । तेवि या जीवत्वाचा भर्वसा धरिला । न जाय कोण्हाचेनि ॥ २ ॥ नाव तरतां ते उदकावरी । अणुप्रमाणें छिद्र पडतां भीतरीं । क्षण न लगतां अवसरीं । उदक भरोनि ते बुडे ॥ ३ ॥ नवल वाटतसें हें चि थोर । शरीरनाव असोनि शत जर्जर । वायु होऊनियां स्थिर । शरीरातें चाळीतसे ॥ ४ ॥ पाहातां हें सामर्थ्य नव्हे शरीराचें । अथवा मायबापां सख्यां सोयऱ्यांचें । हें करणें ज्या परमात्मयाचें । त्यासी कोण्हीं पुसेना ॥ ५ ॥ व्यर्थ चि काबाडीं गुंतला । प्राणी मी माझें ह्मणतां चि मेला । अंतीं यासी सोडवायाला । कोण्हीं हि न येती सर्वथा ॥ ६ ॥ आयुष्य व्यर्थ जातसे पळेंपळ । हें लक्षकोटी वेंचितां हि नव्हे निश्चळ । प्राणी संसारीं उगा चि करी तळमळ । परि सार्थक न करी आपुलें ॥ ७ ॥ शरीरीं जीवित्व परम चंचळ । तत्काळ नाशे न लगतां पळ । मग नरदेह लाधलियाचें फळ । काय प्राणियासी फळलें ॥ ८ ॥ पाहा ते मसकेमद्धें वायु फुगला । तो वाळाग्र छिद्र पडतां तत्काळ सरला । शरीरासी अनेक छिद्रें असोनि थांबला । हें नवल कोण्हीं उमजा पां ॥ ९ ॥ त्यांत अकरा छिद्रें अति विशाळ । कर्ण नेत्र नाशिक मुखकमळ । गुदोपस्थ आणि स्तनयुगुळ । मिळोनि अकरा हे ॥ १० ॥ बारावें गुप्तद्वार मस्तकीचें । यावेगळे छेद औट कोटि रोमावळींचे । पाहा नवल वाटतें त्या परमात्मयाचें । जे[3] ऐसियांत थांबला वायु ॥ ११ ॥ ह्मणौनि धन्य त्या आत्मयारामाची

---

१ पाण्याचा थेंब. २ मसक=कातड्याची पिशवी. ३ कीं.

कळां । देहखोंकरीं[1] भरोनि वायु जळा । विषयमंत प्राणियां सकळां । आयुष्यद्वारा प्राशवी ॥ १२ ॥ ऐसें हातींचें हातीं देखतां नयनीं । परि विषयभोगीं लोधले प्राणी । अहंकारें अंतरीं मुसमुसुनी । अनहित कारिती आपुलें ॥ १३ ॥ पाहा या नरदेहासारिखा नीधं[2] । हातीं लागला परि न होती सावध । विषयभूलीं अहंकारें अंध । होऊनि कैसे राहिले ॥१४॥ ममता भ्रांति अडखळती । विषयकर्दमीं अंधकूपीं पडतीं । मग माझी स्त्री माझा पुत्र हाकलिती । गृहधनपरिवारालागी ॥ १५ ॥ व्यर्थ आयुष्याचा करूनि मातेरा । प्रपंचालागी धांवतसे सैरा । असल्ये वादाचा घालूनि पसारा । प्रपंच पोसी परोपरीं ॥१६॥ अतीत अभ्यागत आलियां घरासी । त्यावरी जैसें कुतरें वसवसी । कैळांतरें[3] काढूनि व्याह्याजावयांसी । पायां पडोनि समजावीत ॥१७॥ तरि आहा देवा कटाकेंटा[4] । नरदेह लाधोनि गोमटा । नाना प्रकारें संसारकष्टां । प्राणी भोगिती परोपरीं ॥ १८ ॥ आपण कधीं न खाय पोटभरी । धर्मा ब्राह्मणांसी न खर्ची दुराचारी । स्त्रीपुत्रप्रपंचाची सर्वस्वें गारी[5] भरी । विषयांध दुरात्मा ॥ १९ ॥ बाळपणीं खेळतां क्रमला काळ । तारुण्यामाजी घाली विषयांचा गोंधळ । वृद्धपणीं मोहममतेची तळमळ । व्यर्थ चि करीतसे ॥ २० ॥ सेवटीं आयुष्य सरलीयां येकलें चि जाणें । अवघीं जेथील तेथें राहाती पीसुणें । केलें कर्म येकल्या जीवें भोगणें । स्वर्गनर्कादि भोक्तृत्व ॥ २१ ॥ नरदेहासी आलियाचें तैं चि सार्थक । जैं भोगणें चुकती नर्क । सद्गुरुकृपा होऊनि निष्टंक । मोक्षप्राप्ति जालियां ॥ २२ ॥ हा सर्वांग चांगला ह्मणौनि पाळिला । तरि हा सार्थकेंविण वायां गेला । जरी निकामी ह्मणौनि अवगणिला । तरि आत्महित चुकलें चि ॥२३॥ पाहातां दोहींकडूनि हा घातक । सत्संगें न घडे जवं सार्थक । तवं योनी चौऱ्यासीं लक्ष अवश्यक । फिरणें सहसा चुकेना ॥ २४ ॥ नरदेह ह्मणों जरि उत्तम चांगला । तरि याकारितां प्राणियासी घाला पडिला । अहंकारा वरपडा

१ खोकरें=फुटकें. २ निधि. ३ कर्ज ४ कटकटा किंवा जुसतें कटा=हृ प्रारब्धा. ५ खांच, खळगा,

होऊनि वहिला । जन्ममृत्यु भोगितसे ॥ २५ ॥ आणि याचें दिसे येक कौतुक । चतुर्विध अन्न सेवितां सम्यक । तत्काळ इष्टा होय अथवा वमक । दुर्गंधी अमंगळ ॥ २६ ॥ गंगाभागीरथीचें प्राशितां उदक । त्याचें वोंगळवाणें मूत्रपाक । न होतां मळ मूत्र आणि वमक । हें तत्काळ पडे पृथ्वीवरी ॥ २७ ॥ पाहातां हें आद्यंत नर्कपोतलें । आणि नर्कींत चि अवघें वाढलें । सेवटीं निर्माण हि जाहालें । नर्कद्वारेंकरूनि ॥२८॥ ज्या ठायाचें घेऊं नये नांव । तेथें चि याचा होतसे संभव । जें केवळ नर्काचें संचलें पेंव । तेथें जन्म होतसे याचा ॥ २९ ॥ तो हि जन्मला नाना संकटीं । अधोमुख उकडला नवमास पोटीं । इष्टा मूत्र पचत अति कष्टीं । बाहेर पडे अति सायासें ॥ ३० ॥ गर्भीं असे तवं ह्मणे सोहं । बाहेरी पडे मग रडे कोहं कोहं । दोन्ही राहोनि तरुणपणीं अहं । आपले ठाईं डुंबे ॥ ३१ ॥ मग अहंकारें डुंबतसे प्राणी । तेणें दृष्टीसी कोण्हास हि नाणी । वैभवाचा ताठा आंगीं भरोनि । मग चाले उत्ताण-पणें ॥ ३२ ॥ तवं आंगीं बैसती प्रपंचतडाखे । तेणें ओरंबळे क्षणेक दुःखें । सवें चि तें विसरोनि हरिखें । संसार आटोपूं धांवे ॥३३॥ संसारीचें सुख जरि सांगावें । तरि तें सांगितलें संसारकीर्णीं आघवें । पाहातां या संसाराच्या नांवें । ईश्वर हि होय अति दुःखी ॥३४॥ असो ऐसिया संसारामाजी । प्राणी लोळे जऱ्हि अति दुखसमाजीं । ताऱ्हि सावध नव्हे आत्मस्वहितकाजीं । यासी कोणें काय कीजे ॥ ३५ ॥ ह्मणौनि कोण्हि येकानें ऐसें न करावें । नरदेहासारिखें रत्न लाधल्यां दैवें । सत्संगति श्रवणें मननें साधावें । निजहित आपुलें ॥ ३६ ॥ ऐसा शिष्य स्वानंदें वाडेंकोडें । सद्गुरुपुढां शब्द बोले सार्बडे । तें वैराग्य आयकोनि निवाडें । निवाले संत महंत ॥ ३७ ॥ इतुकेनि वैराग्यकळाप संपला । पुढें विवेककळाप निरोपिला । सावध होऊनि पाहिजे ऐकिला । संतश्रोतीं श्रीमंतीं ॥३८॥ तरि स्वामींसी ह्मणे मीं व्हावें सावध । हा चि येक थोर माझा अपराध । जे मीपणाचा धरूनि रोध । सरोबेरी करूं पाहे ॥३९॥

१ आक्रोशे. २ आनंदानें. ३ वाडेंकोडें=अत्यंत. ४ भोळसर. ५ सरोभरी=आदर.

जेवि न विचारितां आपुलें लोखंडपण । परिसेंसीं देऊं धावें आलिंगन । किं तो चंद्र धरूनि ठाके पूर्णपण । क्षीरसमुद्रापुढें ॥ ४० ॥ तेवि मीं न जाणोनि हीन दीन । स्वामीसी बोले अवज्ञा करून । परि काय जालें तन्हीं आपुला निजगुण । स्वामी करितील अवश्य ॥४१॥ अंधकार जन्हीं सरसावोन । सूर्यापुढें उभा ठाके आपण । तवं सूर्यें तत्काळ देदिप्यमान । केला प्रकाशरूप ॥ ४२ ॥ तैसें या समर्थाचें करणें । असंभवनीय दिनकर ह्मणे । आपुलें सौरभ्य देऊनि झांकणें । अवगुण दुसरियाचा ॥४३॥ मां मी तवं सर्वस्वें तुमचा चि । तेथ माझें साह्य करणें तुह्मांसी सहजें चि । तरि लाज राखोनि शरणांगताची । सरतें पुरतें करावें ॥ ४४ ॥ दिनकर रामींरामदासां ह्मणे । मी तुमचा कायावाचामनें । तरि न्यून तें पूर्ण करूनि थोरपणें । दावाल चि किं ॥ ४५ ॥ पाहातां तें ध्वजावस्त्र केवढें । परि राजा सर्वस्वें त्यासी वोढे । अथवा चालवी आपुलेनि पाडें । मुद्रांकित पत्र जैसें ॥ ४६ ॥ तैसा मी तुमचा मुद्रांकित । मज स्वपदीं ठेवणें हें तुह्मांसी उचित । स्वानुभवदिनकराऐसें प्रस्तुत । खाजें देऊनि ॥ ४७ ॥ इति श्रीस्वानुभवदिनकर । जाला तृतीय वैराग्य-कळाप रुचिर । विवेककळाप सपरिकर । बोलिजेल पुढें ॥ ४८ ॥ दिनकर रामदासीं शरण । रामदास दिनकरांतर्बाह्य पूर्ण । दिनकरराम-दासीं अनन्यपण । सहजस्थितीसीं ॥ ४९ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये तृतीय वैराग्यकळापे नरदेहवंद्यनिरूपणं नाम पंचम कीर्ण प्रकाशः ॥ ५ ॥ येकुण कळाप ओवीसंख्या ॥ २६९ ॥ श्रीराम

॥ विवेक कळाप चवथा ॥ ४ ॥

॥ श्रीरामचंद्रः सहायः ॥

ॐ नमो जी सद्गुरुराया । अनाथजनकैवारिया । साष्टांग दंडवत तुझिया पायां । कायावाचामनेंसीं ॥ १ ॥ नमो भक्तचातकांबुद । तुझिया

---

१ सुवासित्व, मोठेंपणा.

दर्शनें परमोल्लसित संतशिखिवृंद[1]। करिती प्रेमाश्रुसहित नर्तन स्वानंद। सोहं शब्दें निज टाहो ॥ २ ॥ नमो विरक्तिवनश्रिया निज वसंत। तवागमनें भक्तिकोकिळा कळिरवें[2] कुंजत। आणि गगनचुंबित लगडले शिष्य अच्युत। निज मोक्षफळेंसीं ॥ ३ ॥ नमो संतसज्जनवनचंदना। निजानुग्रहपरांग[3] देऊनि मुमुक्षुजना। स्वानंदसीतळता निवऊनि संतसज्जना। केलें त्रिविधतापोपशम ॥ ४ ॥ नमो भक्तभावभुवनदीपा। अज्ञानांधकार निर्दूनि स्वरूपा। ज्ञानप्रभा स्वयंप्रकाशस्वरूपा। त्रिदोषतापोपशमना ॥५॥ नमो भोगमोक्षद्विशीर्षा पुरुषार्थचतुशृंगा। सप्तावरणसप्तभुज निजप्रबोधमेशगा[5]। त्रिस्थानत्रिपद[6] सच्चिदानंदत्रिशिखांगा[7]। संसारवनदहना ॥ ६ ॥ नमो अज्ञानतमनिजोदयसूर्या। मुक्तिमोक्षचक्रवाक्यीं ऐक्य करूनियां। विरक्तिकमळविकाशीं सुगंध घेऊनियां। संतभ्रमर झुंकारती ॥ ७ ॥ नमो सज्जनचकोरसुचंद्रा। मुक्तिकुमुदोल्लसित[8] संतोडुगणसांद्रा[9]। आणि शिष्यस्वानुभवक्षीरसमुद्रा। भरितें दाटे तवोदयें ॥ ८ ॥ नमो स्वानुभवामृतक्षीरार्णवा। निजमथन आसुरीदैवीयोगें दैत्यदेवां। मग अमानित्वादि अष्टादश[10] रत्नप्रसवा। आणि शिष्यचंद्रदर्शनीं हेलावेसी[11] ॥ ९ ॥ नमो स्वानुभवमखअनंतोर्चार्णा[12]। विरक्तिशचिपति सद्भावचतुर्दंतवहना[13]। स्वानंदसाम्राज्यअमरपुरविहरणा[14]। संतसमूहसुरगणेंसीं ॥ १० ॥ नमो चतुर्वेदानुभवचतुरानना। करीं स्वानंदकमंडलु निजहंसवहना। स्वरूपा शारदा दशनादीं ब्रह्मविणा। घेऊनि अनुसंधानीं गातसे ॥ ११ ॥ नमो नवविधभक्ति मुक्ति दश दिगंबरा। शांतिक्षमाउमागंगावर सद्गुरु शंकरा। दशनाद डमरु त्रिगुणातीत त्रिशुळधरा। सद्भावनंदीवरि आरोहण ॥१२॥ नमो कैवल्यक्षीराब्धितटनिवासा। सद्भावशेषशयन रमामुक्तिविळासा।

---

१ संतसंघ हा च कोणी मयूरसमुदाय. २ कलरव= मंजुळ स्वर. ३ पराग= सुवास. ४ अग्नीच्या स्वरूपाप्रमाणें सद्गुरूचे स्वरूपाची कल्पना केली आहे. ५ आत्मज्ञान हें च ज्याचें वाहन (मेष=मेंढा यावर गा=गमन करणारा. ६ प्रस्थानत्रय. ७ त्रिशिख=त्रिशूल. ८ चंद्रविकासी कमल. ९ संतरूपी नक्षत्रांची दाटी. १० नम्रता वगैरे अठरा गुण. ११ आनंदानें हेलकावे घेतोस. १२ मख-यज्ञ. १३ ऐरावत. १४ स्वैर संचार करणारा. १५ हें शारदेचें विशेषण.

निजानुभव पद्मजें प्रबोध खगेशा । सुख संतोष नारद तुंबर ॥ १३ ॥ नमो नमो सद्गुरु पतितपावना । पुनःपुना नमो तुज जगजीवना । स्वानुभवदिनकर आणूनियां मना । सिद्धी पाववी निजकृपा ॥ १४ ॥ गुरुराया तुझिया स्तवनमिसें । काटाळीं रचिलीं असमसाहासें । तो परम अन्याय ऐसा निजमानसें । कळों सरला मज ॥ १५ ॥ येऱ्हवीं देवा तूं निर्गुण निर्विकार निसंग । निरुपाधी निराधार अभंग । तया तुज म्यां अज्ञानपणें वंगें । समतेचा लाविला ॥ १६ ॥ तरि देवा ब्रह्मादि इंद्र चंद्र हरि हर । हे अनन्यभावें तुझे दास्यत्वें किंकर । असोनि तयाचिया स्वरूपें तुज साचार । वाचाळपणें स्तविलें ॥ १७ ॥ जेवि कां क्षीराब्धि करिपजे थिल्लरासम । कां तें अमृतासी देइजे कांजीचें उपम । अथवा गरुडासी पतंगभावें निभ्रम । मानूनियां वर्णिजे ॥१८॥ ऐसें जी सद्गुरुस्वामी कैवल्यपति । तुज वर्णूं गेलों सखया स्वमतीं । परि प्रस्तावोनि मज वाटतसे खंति । आपुल्या कर्तुत्वाची ॥ १९ ॥ तरि देवा असो निज तान्हयाचा अपराध । मातेवीण कोण क्षमा करिल येवंविध । तेवि माझा जाल्यां अनंतापराध । क्षमा करणार तूं चि समर्थ ॥ २० ॥ इतुका परिहार जवं शिष्य बोलों न पुरे । तवं श्रीगुरु आलिंगूनि बोलिजे पडिभरें । बा रे तुझिया वक्तृत्वें स्वानंदासी चेइरें । अकस्मात जालें माझया ॥२१॥ जेवि कां गजेंद्रें विष्णुस्मरण करितां । कीं द्रौपदिया धावा पोकारितां । लवडसवडीं अकस्मात न विचारितां । सत्वर तांतडीं धाविजे ॥ २२ ॥ तेवि तुझिया घाबिरेंपणें आजि । जालें माझिये अंतःकर्णसमाजीं । तरि कांहीं वेगळिक असे तुजमजमाजीं । जे तूं इतुकें बोलसी ॥२३॥ अरे दोहीं पदीं येक चि चालणें । कां दोहीं होटीं येक बोलणें । कां तें दोहीं डोळां येक चि पाहाणें । तेवि तुज मज ऐक्यता सहजें ॥२४॥ कां जैसा प्रकृतिपुरुषाचा समंध ।

---

१ ब्रह्मदेव. २ गरुडास. ३ उपमा. ४ असंख्यात, अनिवार. ५ कलंक. ६ डबक्याप्रमाणें. ७ पेज, धुवण. ८ झोपेंतून जागा झाल्याप्रमाणें माझा आनंद मजमध्यें लीन होता तो स्फुरद्रूप झाला. ९ फोकरणें=प्रगट करणें. १० लगबगीनें.

अथवा तें सूर्य आणि प्रभेचें द्वंद । किं साकर आणि गोडी द्विविध । काय वेगळिक असे ॥२५॥ किं त्या बुबुळा आणि त्यांतिल बाहुली । वेगळिक देखिजे कां जितुली । तेवि तुझी आणि माझी बोली । वेगळेपणाची ॥ २६ ॥ असो पैं आकाशा आणि नीळिमेसी । भेद कां जितुला देखसी । तेवि तुज आणि मज निश्चयेंसीं । भेद नसे चि पां ॥ २७ ॥ तेथें तुवां करूनि काटाळें मजसीं । स्तविलें मजलागीं नाना रूपेंसीं । ह्मणौनि घाबिरेंषणें कासाविसी । व्यर्थ चि कां होणें ॥२८॥ अरे स्वानुभवें पाहातां इथंभूत । आब्रह्मादि अनुरेणांतपर्यंत । आह्मांवेगळें काय असे तें निश्चित । दाखऊनि देईं पां ॥ २९ ॥ आणि सगुण रूपें हि पाहातां स्वानुभवें । आह्मांवेगळें तुज जें जें कां आंगवे । तें दाखवीं पां सत्वरीं आघवें । जें वेगळपणें देखसी तें ॥ ३० ॥ ऐसी ऐकतां चि श्रीगुरुवाक्याची उजरी । सूक्ष्म दृष्टीं शिष्य जवं अंतरीं विचारी । तवं सचराचरयोगें स्वानुभवदिनकरीं । सहजस्थिति निज ऐक्यता ॥ ३१ ॥ मग दृश्य पदार्थ दृश्यत्वें जितुका देखिजे । तितुका अशाश्वत असे पैं सहजें । अशाश्वत जाणोनि मग वारिजे । सकळ नाहींपणें ॥ ३२ ॥ दृश्य सकळ नाशिवंत ऐसें जाणिजे । मग काटाळें चि वेगळेपणें कां भाविजे । पाहातां स्तव्य स्तवन हें बोलिजे । स्तवीतयांचे आवडीं ॥ ३३ ॥ येन्हविं सद्गुरुस्वरूप केवळ शाश्वत । तेथ काय चालेल हेतें दृष्टांत । ब्रह्मादि हरिहर होती कुंठित । जया स्वरूपानुभवें ॥ ३४ ॥ वेदीं धरिलें जेथ निजमौन । शेष बोलों गेला जाणीव धरून । जिव्हा चिरलियां श्रमी होऊन । मग सहस्रांननी निवांत ॥ ३५ ॥ वशिष्ठ कपिलादि व्यास वाल्मिक । भृगु भरद्वाज गौतम शुक । याज्ञवल्की जमदग्नि राजा जनक । जये स्वरूपीं निवांत ॥३६॥ वामदेव विश्वामित्र अवधूत । अत्रि अंबऋषि दुर्वासादि महंत । आदिमीन गोरक्षी मछेंद्र दत्त । जये पदीं सुलीन ॥ ३७ ॥ श्रीराम सीता

१ मिळेल, आढळेल. २ सरळ रीति. ३ नाना प्रकारच्या उपमा देऊन. ४ स्तवन करणाराचे. ५ कल्पना, अभिप्राय. ६ सहस्रमुखी शेष.

लक्ष्मण भरत । शत्रुघ्न कौसल्या सुमित्रा हनुमंत । सुग्रीव बिभीषण अंगद जांबुवंत । जये पदीं सुलीन ॥ ३८ ॥ श्रीकृष्ण रुक्मिणी बळिभद्र अक्रुर । उद्धव धर्म भीम अर्जुन वीर । कोंती[1] नकुळ सहदेव द्रौपदी विदुर । गरुड तुंबर नारद ॥३९॥ भीष्म ध्रुव बळी रुक्मांगद । पुंडरीक शौनक प्रहराद । सनक सनत्कुमार सनंद[2] । जये पदीं निमग्न ॥४०॥ ब्रह्माआदिकरूनि येथपर्यंत । जितुके महापुरुष संत महंत । सकळ जये पदीं होऊनि निवांत । जाले सुलीन पैं ॥ ४१ ॥ ऐसें जें श्रीगुरुपद अगाध । अनिर्वचनीय शुद्धबुद्ध । त्यासी काटाळीं योजितां विविध । मूर्खत्व कीं शहाणपण ॥४२॥ आधीं दृश्य येक होआवें[3] । मग द्रष्टयानें दर्शन घ्यावें । तरि मुळीं दृश्यातीत स्वभावें । श्रीगुरुरूप ॥ ४३ ॥ अथवा श्रीगुरूसी ज्ञेयत्वें कल्पूनि । ज्ञात्यानें जाणावें ज्ञानेंकरूनि । तरि मनाची कल्पना न चले ह्मणौनि । उन्मन जालें जेथ ॥ ४४ ॥ तेथ ध्येय ध्यान काह्यांचें[4] कल्पावें । आणि ध्यात्यासी कोठूनि आणावें । वाच्य वाचकता वाचन स्वभावें । श्रुतिसंमत्तेंसीं न चले ॥ ४५ ॥ परि आवडीचा स्वभाव न राहे । निर्गुणासी गुण लाऊनि पाहे । अनाम्यासी नाम ठेऊनि बांहे[5] । समजावयाकारणें ॥ ४६ ॥ येन्हविं त्रिपुटी जेथ जाली नाशिवंत । तेथ वर्णनें काय होईल शाश्वत । परि देहसंगें आवडी बोलवित । वाच्य वाचकतायोगें ॥ ४७ ॥ तेथ श्रीगुरु ह्मणती काय जालें । तुवां इतुके परिहारें[6] कां सूचिले । तुजमजमाजीं असे कांहीं उरलें । काय वेगळेंपण ॥ ४८ ॥ तूं जें जें बोलसी आवडोन । ते गोष्टीचें कांहीं भूषण दूषण । तुवां सहसा न मनूनि जाण । ग्रंथ बोलें निजसुखें ॥४९॥ ऐसा लाधोनि श्रीगुरुकृपावर । शिष्य स्वानंदें जाला निर्भर । ह्मणे या नरदेहासारिखें रत्न सुंदर । न देखों आणिक पैं ॥ ५० ॥ परंतु याच्या लाधलेंपणाचें । सार्थक तें चि जाणिजे साचें । संता शरण जाऊनि स्वहिताचें । कार्य साधेल जैं ॥५१॥ तरि तें चि आतां निरू-

१ कुंती. २ सनंदन ? ३ असलें पाहिजे. ४ कशाचें. ५ हाक मारतो. ६ निरास, निषेध.

पण । पुढिलिये कीर्णीं विवेकसंपन्न । होऊनि स्वानुभवदिनकरीं निमग्न । श्रीरामदासकृपा ॥ ५२ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे । गुरुशिष्यान्वयें चतुर्थ विवेककळापे । सद्गुरुवर्णननिरूपणं नाम प्रथम कीर्ण प्रकाशः ॥ १ ॥ श्रीराम ॥

श्रीराम

नरदेह सर्वाद्यपणें थोर । सुंदर साजिरा सपरिकर । याचिया संगें थोर थोर । मान्यता पावले ॥१॥ ब्रह्मयासी ब्रह्मेपण याजकरितां । विष्णु शंकर नारद देहें चि तत्वता । इंद्र चंद्र सूर्य ऋषि मुनि पाहातां । नरदेहसंगें श्रेष्ठ ॥ २ ॥ च्यारी खाणी चौऱ्यासी लक्ष जीवयोनी । माजीं धुंडितां हि अनुदिनीं । नरदेहासारिखें आणिक नयनीं । उत्तमत्वें न दिसे ॥ ३ ॥ अंडज उद्भिज स्वेदज जारज । नाना पशु पक्षी जीवसमाज । जड स्थावरजंगमीं धुंडितां सज्ज । नरदेहासारिखें नाहीं ॥ ४ ॥ देहे ढिसाळें[1] मोलें मोनें । सैळें[2] बळें उंच मान्यपणें । असती परि उत्तम गुणें । येक नरदेह दिसे ॥५॥ तो प्राप्त होतां हि पूर्व पुण्यें । त्यासी उठती मध्यें अनेक विघ्नें । वेडा मुका बधिर अथवा अमान्यपणें । यातिहीन कां भ्रष्टला ॥६॥ तथापि इतुकें हि न जालें । आणि कर्तुत्वें पुण्य फार योजलें । तरि देवपण प्राप्त जालें । तेणें रहिवासला स्वर्गीं ॥ ७ ॥ मग नाना प्रकारें स्वर्गसंपति । पुण्यसंग्रह पदरीं तत्रं भोगिती । मग पुण्य सरलियां ढकलूनि देती । जेविं धन सरलियां वेश्या ॥ ८ ॥ अथवा पदरीं संग्रह केवळ पापाचा । असतां पापयोनी भोगी साचा । व्याघ्र सर्प विंचु कंटक वृक्षाचा । जन्म पावे फिरफिरों ॥ ९ ॥ अथवा पापपुण्याचिया समता । नरदेह प्राप्त होय अवचिता । पापाधिक्यें हीनयाति कीं अंगहीनता । किं वेडा मुका अंध पंगु ॥ १० ॥ तथापि पुण्याधिक्यें जन्मांतरयोगें । ब्राह्मणदेह पावला अव्यंगें । परि अव्हाटला[4] असत्संगें । जाला संसारी कां विवेकहीन ॥ ११ ॥ यद्यपि इतुके हि

---

१ मोठें. २ बरोबर. ३ सळ=आग्रह, अभिमान; सळु=न्यूनत्व. ४ आडवाटेंत शिरला.

चुकतां अवगुण । जरि हा न धरी च सत्संगालागुन । तरि प्राणी हीना-हूनि हीन । आत्महत्यारा बोलिजे ॥ १२ ॥ अहो बहुतां जन्मांचे सेवटीं । नरदेह प्राप्त होय अवचटीं । तो लाधलियां हि परम संकटीं । तरि तेथ आयुष्य दुर्लभ ॥ १३ ॥ येकयेके योनीचा ठाईं । पूर्वोक्त फेरे होती जइं । तवं अवचटें प्राक्तनाचिये सोईं । नरदेह लाभे ॥ १४ ॥ त्या नरदेहासी येऊनि नर । सुखावोनि करिती संसार । परि चौऱ्यासी लक्ष योनींचे फेर । न चुकती सर्वथा ॥ १५ ॥ देवें निर्माण केल्या चराचर योनी । मग त्यांकडे सवें चि पाहे फिरोनि । जे आत्मसाधना योग्य कोणती ह्मणौनि । सूक्ष्मदृष्टीं विचारी जवं ॥ १६ ॥ तवं आत्मसाधना योग्य येक हि नसे । मग राहे चिंतावलेनि मानसें । यांचें स्वहित घडेल पां कैसें । मत्प्राप्ति कैसी होय ॥१७॥ आहार निद्रा भय मैथुन । हें तवं सर्वा योनींसी समान । परि भगवत्प्राप्तीचें होये ज्ञान । ऐसें न दिसे येक हि ॥१८॥ ऐसी विचारणा जगदीशें करूनि । क्षणयेक निश्चळ होऊनि । आपुलें सर्व सामर्थ्य योजूनि । नरदेह निर्मिला ॥ १९ ॥ नरदेहामध्यें हि अनेक देह । यासारिखे चि दिसती निःसंदेह । परि जे देखतां चि भयकटाह । देखणारासी होय ॥ २० ॥ सुर नर वानर ऱ्हीस राक्षस । यक्ष किन्नर किंपुरुष । दैत्य दानव ब्रह्मराक्षस । भूतगण गंधर्व ॥२१॥ मर्कट विद्याधर चारण[1] । नाना जिनसाचे यवन । अश्वमुखी बस्तमुखी[2] गजवदन । रूमशाम फिरंगी ॥२२॥ कीं जल्क पुल्कस जळमाणुस । कां बेंकाठें येकटांगें माणुस । नाना देशींचे नाना जिनस । माणसें असती ॥ २३ ॥ कौळीक भीलडे हबसानी । कल्लाळ बकसरे मुल-तानी । रचपुत पठाण दखनी । पंजाब द्रावड गुजर ॥ २४ ॥ पाहावें सूक्ष्म दृष्टि करूनि । तवं छपन कोटि हे अवनी । तितुकीं नाना मनुष्यां-कृतींनीं । व्यापलीसे असंख्य ॥२५॥ तितुकी गणना करितां समग्र । ग्रंथ विस्तारेल अपार । ह्मणौनि नरदेहासारिखें सार । येक हि न दिसे ॥ २६ ॥ तवं श्रोता घेतसे अशंका । चौऱ्यासी लक्षांचा झाडा

---

१ एक देवजाति आहे. २ बस्त=बोकड.

सांगिजो कां । तवं वक्ता ह्मणे आइकीं जो कां । चित्त देऊनि ॥२७॥ तेथ वीस लक्ष वृक्षयोनि । दहा लक्ष पक्षियोनि । पशुयाति तीस लक्ष जाणोनि । नव लक्ष जळचर ॥ २८ ॥ क्रिमी कीटक अकरा लक्ष । मानवयोनि बोलिजे च्यारि लक्ष । येकूनि गणना चौऱ्यासी लक्ष । शास्त्रां-तरीं बोलिली ॥२९॥ इतुकियां हि माजीं पाहातां स्पष्ट । नरदेहासारिखें न दिसे श्रेष्ट । याचियायोगें संसारकष्ट । निर्शती सत्संग लाधतां ॥ ३० ॥ तरि नरदेहासारिखें अनर्घ्य[1] रत्न । अकस्मात लाधलें न करितां प्रेत्न । तें चि साधकें याचा करूनि यत्न । संतसंगति धरावी ॥ ३१ ॥ विनां सत्संग धरिल्यावांचून । नरदेह व्यर्थ वायांवीण । तस्मात् नरदेहाचें ज्यालेंपण[2] । संतांचिया सेवनें ॥ ३२ ॥ तरि संतसंग कैसा धरावा । त्याचा महिमा कैसा जाणावा । कोणकोणा लक्षणीं वोळखावा । अनुभव तयाचा ॥ ३३ ॥ तें आद्यंत पुढिलिये कीर्णी । सांगिजैल यथाक्रमेंकरूनि । संत वोळखावयालागूनि । लक्षणें तयांचीं ॥३४॥ दिनकर ह्मणे रामदास । ज्यांचीं लक्षणें असमसाहासें[3] । वर्णितां ज्यांचिया गुणांस । आत्मज्ञान प्राप्त होय ॥ ३५ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे । गुरुशिष्यान्वये । चतुर्थ विवेककळापे । नरदेह बहुजिनसवर्णन निरूपणं नाम द्वितीय कीर्ण प्रकाशः ॥ २ ॥ छ ॥ राम ॥ राम ॥ छ ॥

श्रीराम

आतां सद्गुरुलक्षणें श्रीमंतीं । परिसावीं प्रथम यथानिर्गुती[4] । त्यांत येक सद्गुरु प्रसिद्ध विलसती । येक ते असद्गुरु ॥ १ ॥ तेथ सत्शब्दें ब्रह्म शाश्वत । असंतपणें प्रपंच अशाश्वत । जेथ ज्याची बुद्धि निरत । तें चि अभिधान तयासी ॥ २ ॥ सद्गुरूमाजीं शरण्य येक अशरण्य । असद्गुरूमध्यें हि वरेण्य[5] येक अवरेण्य । स्त्रिया आणि हीनवर्ण । त्यांसी गुरुत्व चि नाहीं ॥ ३ ॥ तथापि साधारण असे वचन । जे सकळां-

---

१ अमोल. २ जन्मल्याचें सार्थक. ३ असंख्यात, अनिवार. ४ यथार्थ. ५ उत्तम प्रकारचे.

पासूनि संकटीं घ्यावें ज्ञान । तरि कदाचित् सद्गुरूचें पडेल आवर्षण । तेव्हां हें कर्तव्य ॥ ४ ॥ जरि गुरु केला वर्णहीन । तरि कैसें करावें तीर्थप्रसादप्राशन । तयाचें करितां अथवा न करितां भजन । पतन होय तयां दोघांसी ॥ ५ ॥ ज्यासी महावाक्यीं अनाधिकारत्व । त्यासी गुरुत्व हें धनेवीण दातृत्व । आणि पूर्वपरंपरांचें हि कर्तुत्व । त्यासी ठावें न पडे ॥ ६ ॥ ह्मणौनि असोत आतां ते असद्गुरु । सांगिजैल गुरुपद द्विविध प्रकारु । येकाचा सेव्य अभयंकरु । येक असेव्य होती सर्वथा ॥ ७ ॥ व्यभिच्यारी अव्यभिच्यारी कामिक । जारणमारणमोहनादिक । जे मंत्रयंत्रकामनादायक । ते आत्मत्वीं[1] काय करावे ॥ ८ ॥ जेवि कां आमिषविक्रई[2] कश्मळ[3] । तयासभंवतें मिळे कर्ककाककुळ[4] । तेथें मुक्ताफळभोक्ते जे मराळे[5] । ते कासयासी बैसतील ॥ ९ ॥ तथापि प्राप्त परंपरागत ज्ञान शुद्ध । परंतु गुरु उत्श्रृंखळ[6] आचारविचारें अशुद्ध । तो असद्गुरु परि शिष्य सज्ञान शुद्ध । तया संकटीं सेव्य होय ॥ १० ॥ कां जें अनर्घ्य रत्न पंकीं[7] पडिलें जन्हि । रत्नपणासी कदापि उणें न होय तन्हि । तें दुर्बळासी अकस्मात् सांपडलें जरि । तरि तेणें घ्यावें अवश्य ॥ ११ ॥ परंतु गुरु असलियां आचारविचारहीन । मुमुक्षासी लागेल कोणाचें दीक्षालक्षण । ह्मणोन तें अग्राह्य सहसा जाणोन । सद्गुरुलक्षणें विचारावीं ॥ १२ ॥ अहो समर्थां सद्गुरूचे पाय । न जोडती तवं शिष्य तरेल काय । आचारविचार देखतां चि तरणोपाय । शिष्यासी लाभे तत्काळ ॥ १३ ॥ एवं असद्गुरूचें लक्षणद्वय । वर्णिलें सांग यथान्वय । आतां सद्गुरुलक्षण द्वय उपाय । सांगिजेल निर्द्वंद्वतेसीं ॥ १४ ॥ आतां सद्गुरु असोनि असेव्य होय । हें ऐकतां चि वाटे परम आश्चिर्य । तरि तें हि लक्षणें यथान्वयें । सांगिजतील संक्षेपें ॥ १५ ॥ असो सद्गुरु सर्व लक्षणीं पूर्णभारित । आणि निरंतर अंतरीं निर्वृत्त[8] । परंतु न लक्षी शिष्य आर्तभूत कीं अनार्त[9] । किं तो भाविक कीं कातर[10]

---

१ आत्मज्ञानदान करण्याचे कामीं. २ खाटिक. ३ मळकट. ४ डोमकावळे. ५ हंसपक्षी. ६ स्वैर वर्तन करणारा. ७ चिखलांत. ८ त्यांची अंतर्मुखवृत्ति असते. ९ कामनेनें पीडलेला. १० निरिच्छ, सुखी. ११ भ्याड.

॥ १६ ॥ अथवा जोडलियां शुद्ध परमार्थ । स्वकीयानंदें आपण जाला कृतार्थ । परि शिष्यप्रबोधीं[1] नव्हे समर्थ । नित्यानित्य विचारेंसीं ॥१७॥ तो सद्गुरु होय प्रसिद्ध । परि तेथें शिष्याचें कार्य नव्हे सिद्ध । तरि तयाचें सेवन चि होय विरुद्ध । निजसाधनविषंई ॥ १८ ॥ अहो धनवंत भाग्येंकरूनि अति समर्थ । परंतु याचकांसी प्राप्त नव्हे किमपि अर्थ[2] । त्यासी बोळंगणें[3] हा श्रम व्यर्थ । उभयतांसी बोलिजे ॥ १९ ॥ एवं असद्गुरु भज्य[4] आणि अभज्य । तथा सद्गुरु असोनि त्याज्य । निरोपिले आतां सद्गुरु सल्लक्षणें सुयज्यें[5] । यथायोगें सांगिजती ॥ २० ॥ पाहातां सद्गुरुनामस्मरणमात्रें । पावन होती तत्काळ गात्रें । नमस्कार करिती तें पात्रें । परमानंदाचीं होती ॥ २१ ॥ सहज सद्गुरूचें करितां स्तवन । परादि वाचा[6] पडिलें मौन । जरि त्यांचें चि होय कृपावरदान । तरि च वर्णवेल महिमा ॥ २२ ॥ सद्गुरु ह्मणिजे सर्वेश्वर । त्याचिया गुणांसी कैंचा पार । तथापि करावया जगदोद्धार । मनुष्यवेष धरिला ॥ २३ ॥ होतां जयाची कृपादृष्टि । ब्रह्मरूप नांदे शरणांगत ये सृष्टीं । आकार निराकार हे गोष्टी । न उरे समूळ मिथ्यत्वें ॥ २४ ॥ प्रथम आसनाचिया साधनक्रमें[7] । यम नियम प्राणायामें । प्रत्याहार करूनि संभ्रमें । ध्यान धारणा समता ॥२५॥ समाधि प्राप्त होऊनि व्युत्थान[8] । नुरऊनियां सर्व देहभान । काष्ठादि देहींचें स्थानमान । तें सहज चि जेयां तुछ ॥२६॥ आणि देहप्रारब्धाचिये गती । आत्मा हि ब्रह्मांडासी नेती । परि पिंड ब्रह्मांड हे भ्रांति । नाहीं चि उरली जयां ॥ २७ ॥ योगसामर्थ्यें सकळ बोळगती सिद्धि । मृत्यूस हि करिती अमरत्वशुद्धि । परि तयांसी नाहीं अहं देहबुद्धि । आत्माराम सर्वदा जे ॥ २८ ॥[9] येथ अशंका गहन उत्पन्न जाली । ज्यांची देहबुद्धि ज्ञानानळें जळाली ।

---

१ शिष्याला ज्ञानी करण्याचे कामीं. २ द्रव्य. ३ आपलासा करून घेण्याचा प्रयत्न करणें. ४ सेव्य. ५ पूजनीय. ६ चारी वाणींस. ७ अष्टांग योगसाधन यथाक्रमानें आचरण करून. ८ समाधिविसर्जन. ९ सद्गुरु हे आपलें स्वपद कोणत्या साधनांनीं प्राप्त करून घेतात, व त्यांची स्थिति कशी असते तें २५ ते २८ या ओव्यांत सांगितलें आहे.

तेणें देहेरक्षणाचिया अज्ञानसलिलीं । देहजाड्यत्वें कां रिघावें ॥ २९ ॥ तरि या आक्षेपाचें प्रत्युत्तर । श्रोतीं श्रवण करावें सादर । आत्मसाक्षात्कारें निर्विकार । स्वानुभवदिनकरीं ॥ ३० ॥ अहो निजात्मपद जन्हि प्राप्त जालें । परंतु देह नुरलेंपणें तन्हि राहिलें । देहसंगें आचरण घडे वहिलें । प्रारब्धें कां स्वभावें ॥ ३१ ॥ पाहातां प्रारब्धावशेषें संसारीं । ब्रह्मत्वें चि वर्तिजे योगेश्वरीं । तेथ योगाभ्यासें जो देहशुद्धि करी । तो काय भ्रमें बांधिजे ॥३२॥ हरिहरब्रह्मादिपर्यंत । नवनाथ सोळा सिद्ध तथा अनंत । ते हि योगाभ्यासें आचरोनि यथोचित । स्वभावशीळ राहिले ॥३३॥ आणिक हि निरंतर जगीं । ब्रह्मरूप वर्तती राजयोगी । ब्रह्मस्वरूप होऊनि निजांगीं । क्रियेसहित वर्तती ॥ ३४ ॥ नसतां ब्रह्मबोध अंतरीं । शुष्क काष्ठाचियेपरि समाधि धरी । ते समाधि निर्फळ हें काय उत्तरीं । बोलावें लागे ॥ ३५ ॥ असो ब्रह्मैक्यबोधपारावारीं । आब्रह्मपूर्णत्वें जीवलहरी । स्वानुभवें सर्वदा क्रीडा करी । तो महा सिद्ध सद्गुरु ॥ ३६ ॥ जयाचें निज स्वरूप जालें देह । देहत्वें अनंत ब्रह्मांडाचें गेहें । जयासी त्रै अवस्थीं शरीरसंदेह । समूळ न दिसे ॥ ३७ ॥ जयाची प्रकृति तरि दिसे मानुषी । परि सामर्थ्य सर्व अमानुषी । निज कृपाकटाक्षें ब्रह्मवेषी । जीव धरणें तत्काळ ॥ ३८ ॥ जे ब्रह्मसाक्षात्कारी महा पुरुष । जे प्रत्यक्ष अवतारी स्वयंप्रकाश । ज्यांचिये वाणीनें स्वयें जगदीश । सारासार बोलिला ॥ ३९ ॥ जे केवळ ब्रह्मानुभवयोगी । जे सर्वसंगपरित्यागी । जे स्वाश्रमधर्मपरित्यागी । सस्वरूपानुभवी ॥ ४० ॥ जयां स्वरूपानुभवीं कहीं । निःशेष कर्तव्य उरलें चि नाहीं । सहज कर्म निफजे जें देहीं । तें तें आत्मत्वें चि करिती ॥४१॥ ज्यांचें बोलणें सप्रचीत । स्वानुभवाचें चि यथार्थ । स्वप्रत्ययें नाना शास्त्रार्थ । स्थापिती उत्थापिती ॥४२॥ जयांचिये श्वासोश्वासीं । जप आले विश्रांतीसी । क्रीडेमाजीं अनायासीं ।

१ अज्ञानरूपी खोल पाण्यांत. २ ज्यांची देहबुद्धि नष्ट झाली आहे, त्यांनीं अज्ञानी जनांप्रमाणें या नाशवंत जड देहाचें रक्षण करण्याच्या, ह्मणजे जिवंत राहण्याच्या भानगडींत कां पडावें ? ३ सत्वर. ४ ब्रह्मज्ञानरूपी समुद्रांत. ५ गृह. ६ जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति. ७ नित्यानित्य.

तपें तापासी विसरलीं ॥ ४३ ॥ जयांची सहज सुगम वाणी । व्याकर्णतात्पर्याची खाणी । ज्यांची स्वभावचर्चाश्रेणी । निश्रेणी परमपदांची ॥ ४४ ॥ कर्मकांड उपासनाकांड । ज्ञानकांड अति प्रचंड । निवडूनि पूर्वपक्षाचें बंड । सिद्धांत स्थापिती जे ॥ ४५ ॥ जयांची स्थिति परम सेवा । गति चि यात्रा आत्मदेवा । गोष्टी स्तुति श्रीराघवा । चित्तीं चिंतन निजध्यास ॥ ४६ ॥ निरसूनि पूर्वपक्षाचा भेद । सिद्धांत स्थापिती जे अभेद । महत्सिद्धांत निर्व्यवाद । सप्रचित स्थापिती जे ॥ ४७ ॥ जे सप्रचित राजहंस । विचारचंचूचा करूनि सांडस । सारामृत घेऊनि असार बार्कस । करूनि सांडिती ॥ ४८ ॥ पूर्वपक्ष उभारूनि अनेक । सिद्धांत स्थापिती जे नेमक । प्रत्यय रक्षूनि संम्यक । नित्यानित्यविचारें ॥ ४९ ॥ जे परब्रह्मरूप सदैव । किं या चराचराचें निज दैव । किंवा शरणागताचें निज गौरव । कृपाळुपणें ॥ ५० ॥ ब्रह्म स्पर्शासी न पडे ठावें । सद्गुरूसी दोहीं बाहीं आळिंगावें । ज्यासी वाटेल ब्रह्म दृष्टीसीं पाहावें । तेणें अवलोकिजे सद्गुरु ॥ ५१ ॥ ब्रह्मीं परादि वाचा निवर्तती । सद्गुरूची करिजेतसे स्तवन स्तुति । आणि श्रीगुरूसीं बोलणें घडे प्रेमप्रीतीं । सुखसंवादें स्वानंदें ॥ ५२ ॥ ब्रह्मीं भक्ति करितां न ये । श्रीगुरुभजनाचे नाना उपाय । ब्रह्मीं न पडे श्रवणाची सोय । श्रीगुरुवाक्य श्रवण घडे ॥५३॥ ब्रह्मीं नाहीं कथा कीर्तन । करावें श्रीगुरुगुण कथन । ब्रह्मीं न घडे स्मरण चिंतन । श्रीगुरु स्मरिजे सर्वदा ॥ ५४ ॥ ब्रह्मीं न घडे पादसेवनभक्ति । सद्गुरुपदीं पुजाभिव्यक्ति । अर्चनवंदनदास्यादि युक्ति । ब्रह्मीं न चलती सर्वथा ॥५५॥ श्रीगुरूचें करावें पूजन अर्चन । आवाहन अर्घ्य पाद्य आचमन । पंचामृतेंसीं रुद्राभिषेचन । सुगंध द्रव्यें तैलाभ्यंग ॥ ५६ ॥ शुद्ध स्नान प्रतिष्ठापन । रत्नखचित स्वर्णसिंहासन । नाना उत्तम दिव्य वस्त्रपरिधान । स्वर्णयज्ञोपवीत ॥ ५७ ॥ केशरकस्तुरीचें गंधाक्षत । मळयानीळ सर्वांगीं

१ प्रश्नोत्तररूप संभाषणाची पंक्ति. २ सोपान, शिडी. ३ निवटणें=निर्मूल करणें. ४ चिपाट, चोइटी. ५ अनुभव. ६ अभिव्यक्ति=अनुभव. ७ मलय पर्वतावरील सुगंध वायु असा शब्दांचा अर्थ आहे, परंतु या ठिकाणीं चंदन असा अर्थ सयुक्तिक दिसतो.

र्चित । नाना पुष्पयाती सुगंधित । आपुलिया स्वेच्छा समर्पिजे ॥५८॥ कृष्णांगरादि धूप जाळिजती । ब्रह्मांडभरि दीप उज्जाळिजती । नैवेद्य मनेस्त्रीत जे जे आवडती । ते ते स्वीकारिजे श्रीगुरु ॥ ५९ ॥ चतुर्विध अन्नादि खाद्य नैवेद्य । पक्वान्नें उत्तम घृतपाचित सद्य । आपुलिये आवडीं घडेल जें संपाद्य । तें अंगिकारितील श्रीगुरु ॥ ६० ॥ ब्रह्मीं नैवेद्य कोठें दाखवावा । अथवा धूप दीप कोणीकडे करावा । ह्मणौनि ब्रह्मापरिस अनंत गुणें यावा । श्रीगुरूचा अधिक ॥ ६१ ॥ येथें कदापि श्रोते वीट मानिती । कीं ब्रह्मापरिस अधिक गुरुमूर्ति । तरि गुरुकृपा न होतां ब्रह्मसंविति । यासी प्राप्त कार्येसेन ॥ ६२ ॥ जेव्हां कायावाचामनोभावें । शिष्यें सद्गुरूसी शरण रिघावें । मग श्रीगुरुकृपा जालियां स्वभावें । ब्रह्मानुभव घडेल ॥ ६३ ॥ गांठी पडेल जेव्हां हस्तकमस्तकास । होईल अष्टदेहांचा निराश । जालियां महावाक्यउपदेश । ब्रह्मानुभव घडेल ॥६४॥ तो हि अनुभव तेव्हां घडेल । जेव्हां श्रीगुरुकृपा पूर्ण होईल । जालियां कृपा हा विश्वास धरील । आणि प्रवर्तेल जेव्हां साधनीं ॥ ६५ ॥ ह्मणौनि ब्रह्मापरिस अनंत गुण । श्रीसद्गुरु स्वामी हें यथार्थ वचन । यदर्थीं न धावें सहसा दूषण । संतीं महंतीं सज्जनीं ॥ ६६ ॥ असो सद्गुरूसी नैवेद्य समर्पून । कर्पूरादि सुगंध करोद्वर्तन । नाना अमृतफळीं मुखशुद्धि करून । पुगीफळ तांबुळेंसीं ॥६७॥ लवंग पत्री जातिफळ कंकोळ । येळा कर्पूरमिश्रित पुगीफळ । सुगंधामोदें पर्णें बहळ । मुखीं तांबोळ रंगलें ॥६८॥ ब्रह्मासी तांबुळ कोठें द्यावा । अथवा नीलांजन कैसा उजळावा । मंत्रपुष्पें समर्पून कोठें करावा । साष्टांग नमस्कार प्रदक्षणा ॥ ६९ ॥ सद्गुरूपुढें कर्पूरदीप उजळिजे । मस्तकीं मंत्रपुष्पांजुळी वाहिजे । प्रदक्षणा करूनि घालिजे । अनन्यभावें नमस्कार ॥ ७० ॥ ब्रह्मीं सख्य कैसें करावें । सद्गुरूसीं हितगुज सांगावें । सद्गुरूसी आत्मनिवेदन करावें । निज-

---

१ कृष्णागरु=एक प्रकारचा चंदन. २ जें जें मिळण्यासारखें असेल तें. ३ प्राप्ति, उदय. ४ ज्ञान. ५ कष्टानें. ६ नमस्कार करील. ७ बहुत.

देहेंसीं निंबलोण ॥ ७१ ॥ एवं नवविधभक्तीं श्रीगुरु अर्चिजे । ब्रह्मीं पुजा कोठें समर्पिजे । ह्मणौनि ब्रह्मापरिस अधिक सहजें । अनंतगुणें सद्गुरू ॥ ७२ ॥ यन्हवि तन्हि परब्रह्माचा अनुभव । करितां येक श्रीगुरुराव । मायाजीवेश्वरादि नाना प्रभेव[१] । सद्गुरुमुखें शिष्यासी ॥ ७३ ॥ पाहातां ब्रह्म केवळ निर्गुण । सद्गुरु सगुण असोनि निर्गुण । सद्गुरु वाच्यांशलक्षांशीं सांपडोन । वेगळा असे सर्वस्वें ॥ ७४ ॥ सद्गुरु सुखसाम्राज्यसोहळा । ब्रह्म सुखातीत चित्कळा । ह्मणौनि ब्रह्मापरिस दिसे आगळा । अनंत गुणें सद्गुरु ॥ ७५ ॥ ब्रह्म नामरूपकर्मावेगळें । संत त्रिपुटीमाजीं असोनि निराळे । पाहातां मूर्तिमंत परब्रह्म सगळें । ते हे संत सज्जन ॥ ७६ ॥ संतीं संसार केला मोक्षरूप । संतकृपां सीतळ त्रिताप । स्वानुभवदिनकरा ऐसें पडप[३] । सद्गुरूचिया अनुग्रहें ॥ ७७ ॥ संत विवेकाचे आगर सदा । सारासार विचार नित्य धंदा । दृष्टिमात्रें संसारदैन्य आपदा । भाविकांची निर्शिती ॥ ७८ ॥ जे शुद्ध वैराग्यें वोतले । सत्क्रियाभूषणें अळंकारले । दयाधर्में अवतरले । मूर्तिमंत अवतार ॥ ७९ ॥ उपासना सोजिरी ज्याकरितां । शोभा शोभली विधिविधानता । जेथ निगमागम स्वभावता । विश्रांति पावले ॥ ८० ॥ जे विद्यावैभवें संपन्न । मोक्षश्रिया विराजमान । नित्यानित्यविवेक परिछिन्न । वर्तणें अखंड ॥ ८१ ॥ सद्भक्तीचें जें निवासस्थान । आत्मज्ञानाचें येकायतन । सुखावलें निःशेष विज्ञान । सहजस्थिति जेथ ॥ ८२ ॥ ज्याकरितां शांति थोरावली । क्षमा ज्यांचिया रूपें रूपासी आली । विश्रांति संपूर्ण विसांवली । पूर्णपणें जेथ ॥ ८३ ॥ दया जेथ सौरभ्यें पावली । करुणा मृदत्वें सरसावली । कृपा पूर्णत्वें फळासी आली । कृपाळुपणें जेथ ॥ ८४ ॥ सुख जेथ सुखावलें । स्वानंदासी बीक आलें । परमानंदें हेलावलें । सौरभ्य जेथ ॥ ८५ ॥ संतोषासी जेथ पूर्णपण । गांभीर्य जालें सुलक्षण । निजयेश पूर्णत्वें पसरोन । ब्रह्मांड भरलें

१ मुळें. २ उत्पत्ति. ३ बरोबरी, शोभा. ४ स्थान, घर. ५ सुशोभित. ६ अधिष्ठान ब्रह्म. ७ सारभ, सुवासित्व. ८ शोभा, तेज.

॥ ८६ ॥ निजप्रतापें जे प्रतापवंत। रमारमण जे साळंकृत। औदार्य शोभलें मूर्तिमंत। निजऐश्वर्यें संपन्न ॥ ८७ ॥ वेदशास्त्रीं जे अति निपुण। षट्कर्मांचें जेथ अधिष्ठान। जयांसी नित्य पुराणश्रवण। अध्यात्मशास्त्र ॥ ८८ ॥ काइक वाचिक मानसिक। त्रिविध प्रकारें तप सात्विक। ज्यांसी आचरणें सम्यक। वेदाधारें चि नित्य ॥ ८९ ॥ तवं श्रोता बोले विनीत वचन। त्रिविध तपाची कैसी वोळखण। तरि ते सहजें यथाक्रमेंकरून। सांगिजेल सर्व ॥ ९० ॥ देव ब्राह्मण श्रीगुरुनाथ। अथवा कोण्ही संत महंत। यांचें पूजन यथोपचारयुक्त। भक्तिभावयोगें ॥ ९१ ॥ अहर्निश अंतर्बाह्य शुचिष्मंत। जीवमात्रासी आर्जवयुक्त। ब्रह्मचर्य नैष्ठिक्यवंत। अहिंसा वर्तणें ॥ ९२ ॥ मग बोलणें सर्वांसी प्रियकर। ह्मणें कोण्हाचें दुखवेल कां जिव्हार। उद्वेगरहित सत्य साचार। सर्वांसी हितकारक ॥ ९३ ॥ वरि वेदशास्त्राध्ययन। कां रामनामउच्चारण। मग मौनेंसीं हि निष्कपट होऊन। निजनिर्मळता ॥ ९४ ॥ वाचे मंत्रजप कां अध्ययन करणें। अथवा गुंतालियासी शब्दें उगवणें। यावेगळें मौनें चि सदा वर्तणें। नित्य नेमस्त ॥ ९५ ॥ कां तो अखंड सारासार विचार। करूनि घेणें आत्मसाक्षात्कार। एवं त्रिविध तपाचा प्रकार। हे मिरासी जयाची ॥ ९६ ॥ विधिविधानता अनुष्ठान। जे निज तेजें विराजमान। परम तपस्वी देदिप्यमान। स्वानुभवदिनकर जे ॥ ९७ ॥ ऐसिया लक्षणीं साळंकृत। जे कां ईश्वरावतार मूर्तिमंत। साधु महापुरुष संत महंत। शरण रिघावें तयांसी ॥ ९८ ॥ उत्तम साधुलक्षणें जेथ पूर्ण। तें चि सद्गुरूचें अधिष्ठान। तेथ साधकें रिघावें शरण। अनन्य प्रीतीचया योगें ॥ ९९ ॥ ह्मणे दिनकररामदास। होऊनि सर्वस्वेंसीं उदास। शरण रिघोनियां सद्गुरूस। स्वहित आपुलें करावें ॥ १०० ॥ सांगितलें सद्गुरूचें ध्यानलक्षण। आतां श्रीगुरु सत्शिष्य परीक्षणें। ते सांगिजतील निज अंतःक-

---

१ स्वस्वरूपानुसंधान. २ अंतःकरण. ३ अडचणींत सांपडलेल्या लोकांस त्यांतून सोडविणें.

रणें । श्रोतीं श्रवण करावें ॥ १०१ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरु-शिष्यान्वये चतुर्थ विवेक कळापे श्रीगुरुलक्षणपरीक्षावर्णन निरूपणं नाम तृतीय कीर्ण प्रकाशः ॥ ३ ॥ ॥ श्रीराम ॥ ॥ श्रीराम ॥ ॥ ७ ॥

श्रीराम

आतां शिष्यलक्षण कळाप । सांगिजैल यथामति संक्षेप । संतीं श्रवण करूनियां सकृप । शिष्यपरीक्षा कीजे ॥ १ ॥ तरि तेणें स्वामियें श्रीगुरुनाथें । यथाधिकारें उद्धरिजे अनाथें । परंतु शिष्यलक्षणें समर्थें । आदौ परीक्षावीं ॥ २ ॥ तवं श्रोते कारिती आक्षेप[1] । जी कळलें सद्गुरुलक्षण सस्वरूप । आतां शिष्यलक्षणसंक्षेप । सांगितला पाहिजे ॥ ३ ॥ ऐसें ऐकोनियां वचन । वक्ता सांगे शिष्यलक्षण । श्रवण करोतु कां विचक्षण । अवगुणत्यागार्थ ॥ ४ ॥ तरि येक सत्‌शिष्य येक असत्‌-शिष्य । येक ते अपेक्ष[2] येक उपेक्ष[2] अवश्य । येक ते केवळ अशिष्य[3] । न कर्तव्य सहसा ॥ ५ ॥ पतित पुल्कस चांडाळ हिंसक । नट मातंग बुरुड रजक । अंत्यज यवन पशुघाती चर्मक । इत्यादि केवळ न कर्तव्य ॥ ६ ॥ आणि परस्त्रिया ज्या कां सुवासिनी । त्या हि त्याज्य केवळ प्रबोधनीं[4] । ज्यांचिया कटाक्षमात्रें अव्यसनी । योगी भ्रंशती तत्काळ ॥ ७ ॥ सुर सिद्ध ऋषि योगी मानव । ब्रह्मादि हरिहर इंद्र चंद्र देव । ज्ञानी योगेश्वर महानुभाव । दर्शनमात्रें भ्रंशती ॥ ८ ॥ परवनिता पडतां दृष्टी । निष्कामासी हि अभिळाश उठी । त्या येकांतीं बोधितां सुखसंतुष्टि । घडों शके कैसेनि ॥९॥ तथापि विरक्त सुशीळा न्यस्त-कामा[5] । मुमुक्षभावें धरूनि प्रेमा । भर्तारेंसहित सद्गुरु सर्वोत्तमा । शरण आलिया जरि ॥ १० ॥ तरि भर्तारसहित अनुग्रह । विरक्तासी करावा निःसंदेह । भर्तारेंविण कदापि स्त्रीसमूह । उपदेशूं नये ॥११॥ आणि विधवा अथवा सुवासिनी । असलिया तरुण कामिनी । तयांसी

---

१ शंका. २ स्वीकार अथवा त्याग करण्यासारखे. ३ शिष्य करण्यास केवळ अपात्र. ४ ज्ञानोपदेश देण्याचे कामीं. ५ कामविकार ज्यांचा नाहींसा झाला आहे.

कदापि हि भल्यांनीं । प्रबोधवार्ता करूं नये ॥ १२ ॥ जरि विधवा जाली सार्थकोद्यता[1] । तरि तीसी तीर्थाटण करावें तत्वता । तीर्थाटणें निष्काम विरक्तता । प्राप्त होईल सहजें ॥ १३ ॥ सुवासिनी तरुण स्त्रियेसी । भर्तार देव निश्चयेंसीं । त्याचिया भजनें तियेसी । उत्तम गति सहजें ॥ १४ ॥ आतां सांगितले जे पतित जन । त्यांसी सर्वथा वर्ज्य अनुग्रहण । तथापि जन्मांतरयोगें योगभ्रष्ट असलेन । शरण आले तरि ॥ १५ ॥ तरि लावावे सगुणभजनासी । परि करूं नये वाक्यउपदेशासी । तळीं विहिरी कां देवाळयकार्यासी । शरीर लावावें साधनीं ॥ १६ ॥ पारी प्रत्यक्ष अनुग्रह करूं नये । सांगावे नाना साधनउपाय । एवं पतित जन आणि परस्त्रिये । अशिष्य जाणावे संतीं ॥ १७ ॥ आतां असत्‌शिष्यांचीं लक्षणें । सांगतां व्यर्थ वाणी शिणे । परंतु सत्‌शिष्यप्रशंसेकारणें । बोलणें लागे अवश्य ॥ १८ ॥ तरि धूर्त लंडे[2] विषयलंपट । उत्शृंखळ पापी धीट वांजट[3] । निर्लज्ज निष्ठुर शठ । स्वकार्यतत्पर ॥ १९ ॥ अभावी[4] कुभावी कुश्चिळें[5] । कनिष्ट कर्मभ्रष्ट कुटिळ । क्रूर क्रोधी कर्मळ[6] । कातर[7] आणि कुरठा ॥ २० ॥ कामक्रोधें सरसावला । शोक मोहो भयें व्यापला । अहंकारें मुसमुसिला । तो असत्‌शिष्य बोलिजे ॥ २१ ॥ आसुरी संपत्तीचा आसुर । सकाम अनुष्ठानाचा भर । कुविद्याअभ्यासीं सादर । दंभाभिमानी जो ॥२२॥ मंत्र यंत्र चमत्कार पाहे । रिद्धिसिद्धीची चिंता वाहे । क्षणयेक हि स्थिर न राहे । चित्त चंचळपणें ॥ २३ ॥ जो हीनविवेकी कुतर्की कातर । दुष्ट घातकी अविचार । कुरुपी कुवेसनी कुश्चिळ क्रूर । तो असत्‌शिष्य समजावा कीं ॥२४॥ भल्याचा करी जो द्वेष मत्सर । सत्कर्मी ज्याचा अनादर । आळसी अधर्मी कर्म अघोर । तो शिष्य उपेक्ष[8] ॥ २५ ॥ वरि वारि भोळा अंतरीं कपटी । गुह्य गिवसी रिघोनि पोटीं । वर्म उदारूनि सेवटीं । आणिका सेवीत फिरे ॥ २६ ॥ आशा मनसा

---

१ आपल्या देहाचें सार्थक करण्याविषयीं उद्युक्त. २ बाडगा, उन्मत्त. ३ वाद्या, वाचाळ. ४ नास्तिक. ५ घाणेरडा. ६ मळकट. ७ भ्याड. ८ उपेक्ष्य.

तृष्णा कामना । कल्पना ईषणा आणि दुर्वासना । इयां लक्षणीं विलसे तो राणा । असत्‌शिष्यांचा जाणिजे ॥२७॥ जिगीषेपणें अति वाचाळ । आंगीं सर्वज्ञतेचा मद विशाळ । सज्जनापासूनि इछी प्रबळ । महत्व आणि सत्कार ॥ २८ ॥ जो रसनेंद्रियांचा आंकिला । जो स्त्रियेचा होय विकिला । आसक्त जो पंचविषयांला । तो हि उपेक्ष सर्वथा ॥२९॥ आतां असोतु हे मोहमद्याचीं भाजनें । कैसीं भरावीं ज्ञानगंगाजीवनें । ह्मणोनि ब्रह्मज्ञ ब्राह्मणीं उदास मनें । परित्यक्त करावीं ॥ ३० ॥ ऐसिया अवलक्षणीं जे साजिरे । ते त्याज्य सर्वस्वें सांचोकारें । आणि जे या अवलक्षणांबाहिरे । ते ग्राह्य अवश्य ॥ ३१ ॥ अहो सद्गुरु केवळ कारुण्यसागर । ह्मणऊनि न करी त्याचा अंगिकार । कां जे येथें घडलियां अनादर । कोण उद्धरूं शके तयातें ॥३२॥ असो या प्रकारीचे असत्‌शिष्य । उपेक्षावे हें प्रत्यक्ष वेदभाष्य । याहिमध्यें येक असे साद्दश्य । तें चि आतां बोलिजैल ॥३३॥ तरि ब्रह्मज्ञानाकारणें केवळ । बुद्धि पाहिजे अति विशाळ । ते बुहिर्मुखा असली प्रबळ । तरि तो अवश्य अंगिकारावा ॥३४॥ स्वयें कर्मठपणें अति कर्मनिष्ठ । जनभयें जितेंद्रिय असला वरिष्ठ । तरि ते बुद्धि करितां अंतर्निष्ठ । कष्ट न लागती कांहीं ॥३५॥ सहज बाह्यरंगार्थ शरण रिघाला । तवं तया अकस्मात अंतरंग प्राप्त जाला । आणि उत्तम बुद्धीनें हि असे आथिला । तो आळस कां पां करील ॥ ३६ ॥ तक्र याचितां लाभलें अमृत । तरि चतुरीं कां पां लपविजे हात्त । लंका देऊनि अमर करितां सीताकांत । काय न मने चि बिभीषणा ॥ ३७॥ पहिलें दीप प्रदीप्त कुंभीं होता । परि कोंडली होती त्याची प्रकाशता । तो चि मंदिरामाजीं स्वतां ठेवितां । स्वभावें चि प्रकाशमय ॥ ३८ ॥ तेवि विषयभोगसुखाची मोडी । धरूनि बैसली होती बुद्धि बापुडी । तयेसी स्वानंद प्राप्त होतां फुंडी । न सोडी सोड-

---

१ इच्छा. २ स्पर्धेनें दुसऱ्याचा पाडाव करण्याची इच्छा धरून. ३ आंकिला= सेवक झाला, स्वाधीन झाला. ४ हीं मद्यानें भरलेलीं पात्रें रिकामीं झाल्याशिवाय त्यांत गंगामृत कसें भरतां येईल? ५ युक्त. ६ खरोखर. ७ खरोखर, निश्चयेंकरून.

ातां हि ॥ ३९ ॥ एवं असत्‌शिष्य जे कां उपेक्ष्य । ते हि यायोगें
तीं करावे अपेक्ष । साधनचतुष्टयें लाऊनि भक्तिपक्ष । खंब्रह्मामाजीं
ोडावे ॥ ४० ॥ लावावे वैराग्याचिये साधनीं । सांगावी विवेकाची
ढेंसणी । श्रवणमननाचिये अनुसंधानीं । नित्यनेमेंसीं योजावें ॥४१॥
ावि कां तें बाळ अज्ञान पंचवार्षिक । जडबुद्धि केवळ आरिख । कांहीं
कळे चि पां बहिर्मुख । गाढमूढपणें ॥ ४२ ॥ मग पितयानें
ासी प्रेत्नपूर्वक । पाटीवरी खडे मांडूनि सम्यक । लेहावयासी वैसवी
वं तें अधिक । रडे पडे आक्रंदे ॥ ४३ ॥ मग कांहीं
ारी कांहीं भय दावी । डोळे ताऊनि भेडसावी । सर्वे चि
मजाऊनि लेहवी । तवं तें उठूनि पळे ॥ ४४ ॥ पुन्हां आणूनि पाटी-
री बैसवी । आपण शतवेळा ह्मणोन दाखवी । ऐसा महा क्लेशेंसीं त्यास
शकवी । ओनामा आणि येकाखडी ॥ ४५ ॥ त्यासी देतसे नाना
कारीं खाजें । ह्मणे आणिक देईन मागसील जें । ऐसें नाना प्रेत्नांचिया
माजें । गोडी लावी तयासी ॥ ४६ ॥ ऐसें मग पांचां सातां दिवसीं ।
आपण चि बैसे लेहावयासी । परि सर्वे चि उठोनि खेळावयासी ।
णमात्रें पळोनि जाय ॥ ४७ ॥ मग बाहातों बैसतां रागेजातां ।
आपण चि येऊं जाऊं लागे तत्वता । ऐसें दिवसेंदिवस लेहणें येतां ।
ळों जावों विसरलें ॥४८॥ तवं लेहणें जालें संपूर्ण । मग तेथें चि जाला
ुलीन । मग पिता नको ह्मणतां हि आपण । परि न सोडी लेहण्यासी
। ४९ ॥ तेवि संत कृपाळु निजांचें । मायबाप या विश्वाचे । तारक
ाळक अनाथांचे । शरणांगतरक्षक ॥ ५० ॥ तेंहीं नाना सायासें
कृपाकटाक्षें । अभाविकें जें कां उपेक्षें । तें लाऊनियां साधनदीक्षे ।
उद्धरावीं अवश्य ॥ ५१ ॥ ज्या साधनचतुष्टय भूमिका । पितयानें
ाधिल्या निज बाळका । विक्षिप्ता गतायाता आणि संश्लिष्टता ।

१ जे खरोखर बुद्धिमान असून आपल्या बुद्धीचा उपयोग अशाश्वत सुख
ास करून घेण्याकडे करीत असतील, त्यांची गणना त्याज्य शिष्यांमध्यें जरी
ात असेल, तरी संतांनीं त्यांची बुद्धि योग्य मार्गाकडे वळवून त्यांना प्राह्य शिष्य
रून साधके. २ विचार. ३ आर्ष, छांदिष्ठ. ४ खाऊ. ५ हाका मारून.

चौथी जाण सुलीनता ॥५२॥ पिता लेहूं बैसवितां हि कृपामेळें । परि न बैसे विक्षेपता उठे पळे । मग क्षणें बैसे क्षणें पळे निवळे । ते गतायाता जाणिजे ॥५३॥ ऐसी जातां येतां लागली गोडी । मग सक्लेश होय परि धरी आवडी । ते संश्लिष्टता जाणिजे वडफुडी । संलग्न ते सुलीनता ॥ ५४ ॥ एवं साधनचतुष्टय भूमिका । सद्गुरूनें लाऊनि शिष्यटिळका । शनै शनै वृत्ति स्वरूपोन्मुखा । साधकाची करावी ॥ ५५ ॥ आतां सत्शिष्य वर्णावया कोंडें । केवळ बुद्धि प्रवर्तली निवाडें । तरी सज्जनीं श्रीमंतीं स्वानंदसुरवाडें । श्रवण करावें अत्यादरें ॥ ५६ ॥ मुख्य ज्ञानामृतासी सत्पात्र । केवळ ब्राह्मण चि होय पवित्र । कां जे वेदबीज आरोपितें क्षेत्रें । सर्वज्ञ झणौनियां ॥ ५७ ॥ वरि सद्गुरुकर्णधारजीवनें । अंकुरोनि विस्तारे अति मानें । तेथें फळप्राप्तीचिया महिमानें । अखंडीत कैवल्य ॥ ५८ ॥ अन्य वर्ण तरि सकळ भ्रष्टले । तथापि जे अनुतापें असती तापले । शमदमादि साधनयुक्त जाले । तरि ते हि योग्य होती ॥ ५९ ॥ पावोनि शास्त्रसाधनाचा पार । कळला सकळ विद्याविचार । सद्गुरुप्राप्तीकारणें थोर । आर्तभूत सर्वस्वें ॥ ६० ॥ उत्तम वौशज आणि सुशीळ । समर्याद सहिष्णु बुद्धि विशाळ । निर्वाह मेधा धृति विमळ । आचारविचारवंत ॥ ६१ ॥ शिष्य पाहिजे परम चतुर । धीर वीर उदार शूर । भूतदया धार्मिक निर्मळ अंतर । भाविक परम कृपाळु ॥ ६२ ॥ सुंदर असोनि अति विरक्त । ज्ञानी असोनि परम भक्त । वैराग्यें देदिप्यमान परि शांत । लक्षणें जयाचीं ॥ ६३ ॥ तथापि कीर्तनीं परम आवडी । निरूपणाची परम गोडी । अशंकाप्रतारण कडोविकडी । करूं जाणे नेमस्त ॥६४॥ वित्पन्न असोनि अति अगर्व ।

---

१ कोणता हि अभ्यास करण्याच्या या चार भूमिका आहेत. २ खरोखरीची. ३ कौतुक, नवल. ४ स्वानंदसुखांत निमग्न होऊन. ५ ब्राह्मणाच्या मनोभूमिकेवर वेदमंत्ररूप बीज अगोदर च पेरलेलें असतें. ६ सहनशील. ७ वर्तणूक. ८ आवड. ९ धय. १० शंका काढून त्या निरसन करून घण.

स्नान संध्या शुचि अपूर्व । जाणे वेदविधींचा गौरव । धर्म शास्त्र प्रस्थ[1] ॥ ६५ ॥ वर्णाश्रमधर्म परिछिन्न । ठाउकें ज्यासी त्रिकाळज्ञान । भूत भविष्य वर्तमान । ज्योतिषांग जाणे ॥६६॥ वेदशास्त्र पुराणश्रवण । यांचे ठाईं नित्य निपुण । नित्य अनुष्टान पुरश्चरण । संप्रदाययुक्त ॥६७॥ अष्टांगयोगाचें ज्ञान । जाणे षट्‌चक्रांचें शोधन । करी भगवत्कथाकीर्तन । टाळमृदांगयुक्त ॥ ६८ ॥ पवित्र उत्तम परस्त्रीशुचि । आज्ञा पाळणें भल्यांची । सेवा करूनि वडिलांची । नीतिन्यायमर्यादेसीं ॥ ६९ ॥ गुरुभक्तीचा ठाईं सादर । जो करी भल्यांचा आदर । अतिथीं अभ्यागतीं तत्पर । होऊनि अन्न देणें ॥ ७० ॥ करणें शास्त्रविचारें सत्कर्म । व्रत उद्यापनें आवडी परम । देवब्राह्मणसेवा नित्यनेम । श्रौतस्मार्तीं सादर ॥ ७१ ॥ अध्यात्म ग्रंथाची आवडी । लिहिण्यावाचण्याची गोडी । आश्रमधर्माची परवडी[2] । यथायुक्तपणें ॥ ७२ ॥ प्रपंचावरी नित्य उदास । संसाराचा अत्यंत त्रास । नाना सायासें परमार्थास । लिगटोनि[3] जाणें ॥ ७३ ॥ कार्य करूनि अति सावध । राजकारणी असोनि विविध । सोंबडेपणीं[4] अति साध । वेष भाविक बावळा ॥ ७४ ॥ करुणाकीर्तन ताळबद्ध । गायनकळा संप्रदायशुद्ध । अध्यात्मनिरूपणें प्रबोध । करणें भाविकांसी ॥ ७५ ॥ जो गुरुभजनीं अति सादर । गुरुसेवेविषईं परमादर । गुरुआज्ञेसी होऊनि तत्पर । जो अनन्यत्वें वर्त्ते ॥ ७६ ॥ जो सत्य साचार सात्विक । ज्यासी कदाकाळीं नावडे दांभिक । भोळा साबडा भाविक । तो सत्‌शिष्य जाणिजे ॥ ७७ ॥ कुंडें[5] कपट नावडे ज्यासी । सदा मैत्रिकी सज्जनेंसीं । ज्याचिया भक्तिभाववैराग्यासी । सीमा न करवे ॥ ७८ ॥ असो सावध साक्षपी कां जे दक्ष । सारासार-विचारी जे प्रत्यक्ष । ते तत्काळ चि पावती निजमोक्ष । सद्गुरुकृपावसरें[6] ॥ ७९ ॥ श्रवण मनन निजध्यास । साक्षात्कारीं दृढ विश्वास । ते

---

१ प्रस्थानत्रय? २ उपचार अथवा प्रकार. ३ लागून, स्पर्श करून. ४ भोळसरपणांत. ५ वाईट, व्यर्थ. ६ अवसर=काळ. सद्गुरुकृपा होण्याबरोबर.

गांठी पडतां हस्तकमस्तकास । तत्काळें चि मोक्ष ॥ ८० ॥ असो शिष्यलक्षणें सांगतां समग्र । ग्रंथ विस्तारेल पैं अपार । ह्मणौनि केवळ संकोळित प्रकारें । सांगितलीं लक्षणें ॥ ८१ ॥ ऐसे जे कां सत्‌शिष्य । ते मोक्षरूप चि सादृश्य । स्वानुभवदिनकर अवश्य । फळदप त्यां ॥ ८२ ॥ ऐसिया सत्‌शिष्यें सद्गुरूसी । शरण रिघोनि सद्भावेंसीं । चुकऊनियां जन्ममरणासी । आत्महित साधावें ॥ ८३ ॥ नरदेह लाधलियाचें सार्थक । सत्‌शिष्यासी तैं चि घडलें अवश्यक । स्वानुभवदिनकरीं सम्यक । जे रामदासकृपां घडे ॥ ८४ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे । गुरुशिष्यान्वये । चतुर्थ विवेककळापे शिष्यपरीक्षालक्षण निरूपणं नाम चतुर्थ कीर्ण प्रकाशः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ श्रीराम ॥

॥ श्रीराम ॥

नित्यानित्यविचारें विवेकसंपन्न । सत्‌शिष्यें निजवैराग्ययुक्त होऊन । अनन्यत्वें काया वाचा मन । सद्गुरूसी अर्पावें ॥ १ ॥ गुरुमुखें देहचतुष्टय निर्शून । करावें महावाक्यविवरण । मग मी आणि माझेंपण । हें त्यक्त करावें तत्पदीं ॥२॥ ह्मणिजे सत्संग धरिलियाचें सार्थक । तेव्हां चि घडलें पैं अवश्यक । ह्मणौनि सद्गुरु पाहोनि संम्यक । शरण रिघावें तयासी ॥ ३ ॥ तरि सद्गुरु पाहणें किमात्मक । ऐसें हि ह्मणती कितीयेक । अहो आपला गुरु आपण अवश्यक । तेथें अन्य गुरु कासयासी ॥ ४ ॥ तरि हें पाषांडियाचें मत्त । भल्यांनीं न बोलावें इथंभूत । कां जे आपला आपण गुरु तरि किमर्थ । वेदशास्त्रपुराणें ॥ ५ ॥ जरि आपला आपण गुरु होता । तरि मग. येकंकार चि जाला असता । उंच नीच थोर लहान तत्वता । कासयासी होते ॥ ६ ॥ मग वर्ण आणि आश्रम । ह्मणते कोण उत्तम अधम । नाना यातींचा कुळक्रम । वेगळाला कां होता ॥ ७ ॥

---

१ सावक भावें नमस्कार घाली । त्याची चिंता साधूस लागली । सुगमपंथें नेऊन घाली । जेथील तेथ ॥ २ संक्षेपतः.

अहो ब्राह्मणें षट्कर्में चि आचरावीं । शूद्रें तयांची सेवा चि करावी ॥ क्षत्रियांनीं शस्त्रें चि परजावीं । वैश्यें उद्यम चि करणें ॥ ८ ॥ ह्या कैश्यस चालल्या मर्यादा । कोण मानिती पैं तया वेदा । शास्त्रपुराणाचा धंदा । कैसेनि चालता ॥ ९ ॥ जरि आपला गुरु जाला आपण । तरि मग मानितें कोणासी कोण । वडिल आणि धाकुटेंपण । ह्मणेल कोण काइ ॥ १० ॥ ह्मणौनि हे गोष्टी चि अप्रमाण । जे कां ह्मणती आपला गुरु आपण । हें बंडपाषांडियांचें मत्त जाण । सूज्ञ सहसा न बोलती ॥ ११ ॥ गुरूनें दाखविले जे जे मार्ग । त्या त्या मार्गें चि चाले जग । ह्मणौनि गुरु नसलियां मग । कोणें कैसें वर्तावें ॥ १२ ॥ अहो गुरु न दाखविता मार्गसोय । तवं चालावें कैसें कोणें काय । सांगितल्याविण नाना उपाय । कैसे कळती प्राणियासी ॥ १३ ॥ क्षुल्लक जें कां संसारिक ज्ञान । तें न कळे सहसा सांगितल्यावांचून । मां परवस्तुसाधन[1] आपला आपण । कैसेन पावेल पैं ॥ १४ ॥ ह्मणौनि सर्वथा सद्गुरुवांचून । न घडे चि पैं आत्मसाधन । याकारितां पाहोनि उत्तम लक्षण । वर्णाश्रम विध्युक्त[2] ॥ १५ ॥ तरि आतां गुरुत्वाचें अधिष्ठान । विचारितां सर्वांचा गुरु ब्राह्मण । वर्णानां ब्राह्मणो गुरु हें वचन । शास्त्रांतरीं प्रसिद्ध ॥ १६ ॥ ह्मणौनि सकळांसी गुरु ब्राह्मण । ऐसें वेदवचन प्रमाण । अन्य याती जे कां वर्णहीन । त्यांसी गुरुत्व न घडे चि ॥ १७ ॥ पाहातां च्यान्ही वर्ण अठरापगड याती । लोम विलोम अनुलोम प्रतिलोम स्थिति[3] । दर्शनें[4] उपदर्शनें उदंड असती । छत्तीस हीं पाषांडें ॥ १८ ॥ या हि वेगळीं अनेक बंडपाषांडें । नवीं जुनीं जालीं आहेति उदंडें । इतुक्यां हि शासन ब्राह्मणदंडें[5] । अद्यापि चालत असे ॥ १९ ॥ वेद शास्त्र पुराण ज्योतिष । स्मृतिसमुच्चय धर्मशास्त्रसारांश । वैद्यक गायनविद्या नाना प-

---

१ परब्रह्मस्वरूपाची प्राप्ति. २ ‘ याप्रमाणें सद्गुरूची सोय धरावी ’ हे शब्द अध्याहृत आहेत. ३ वर्णसंकराचे निरनिराळे प्रकार. ४ सांख्य इत्यादि निरनिराळीं शास्त्रमतें. ५ या सर्व नास्तिक मतांवर सनातन ब्राह्मण धर्मानें आपली छाप अजूनपर्यंत पूर्णपणें बसविली आहे.

रि[1]भाष । ब्राह्मणगृहीं सर्व हि ॥ २० ॥ सा राग[2] आणि भार्या[3] छत्तिस । उपराग सहस्र सत्ताविस । तानमान मूर्छना[4] अवरोहास । प्रशंसिते ब्राह्मण ॥ २१ ॥ ब्राह्मणांकारितां यज्ञ चालती । पृथ्वीवरी स्वाहास्वधाकार होती । तेणें पर्जन्याची वृष्टि होऊनि पिकती । सकळ हि धान्यें ॥२२॥ तीर्थे क्षेत्रें प्रतिमा मूर्ति । ब्राह्मणांकारितां त्यांची महंती । व्रतें उद्यापनें सकळ चालती । ब्राह्मणांचेनि योगें ॥२३॥ ग्रहण नक्षत्रें भूगोळरचना । ब्राह्मणांवीण कोण्हासी कळेना । तिथि वार नक्षत्र योगकरण गणना । दिनमान संवत्सर ॥२४॥ पंचांग जन्मकाळ ग्रहण । सौर[5]सिद्धांत लग्नसाधन । रमलशास्त्र कळे परिछिन्न । ब्राह्मणांकारितां ॥२५॥ ब्राह्मणांचे घरीं जें नाहीं[6] । तें अमान्य कीजे लोकत्रई । ह्मणौनि सकळ चराचरांचा ठाईं । ब्राह्मण पूज्य सर्वस्वें ॥ २६ ॥ ब्रह्मचर्य आणि गृहस्थाश्रम । वानप्रस्थ तथा संन्यासधर्म । या चहूं आश्रमांचें स्वधर्मकर्म । ब्राह्मणांकारितां चि ॥ २७ ॥ देवदेवतांचा सकळ महिमा । ब्राह्मणमुखें तृप्त परमात्मा । अग्नीसी थोरपणाची गरिमा[7] । ब्राह्मणें दिधली ॥ २८ ॥ ह्मणौनि ब्राह्मण तो चि नारायण । ऐसें बोलिलें वेदवचन । याकारितां गुरुत्वें वरिष्ठ ब्राह्मण । सकळांसी निश्चयें ॥ २९ ॥ इतुकेन संपला विवेककळापकीर्ण । पुढें सांगिजेल सत्कर्माचें लक्षण । स्वानुभवदिनकरीं संपूर्ण । तुंबळेल सुख ॥ ३० ॥ इति श्रीस्वानुभवदिनकर । रामदासीं शरण दिनकर । दिनकर रामीं[8]रामदास साचार । कायावाचामनेंसीं ॥ ३१ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे । गुरुशिष्यान्वये । चतुर्थ विवेककळापे । गुरुकर्तव्याकर्तव्यलक्षणानिरूपणं नाम पंचम कीर्ण प्रकाशः ॥ ५ ॥ येकुण कळाप वोवसिंख्या ॥ ३०३ ॥ ॥ छ ॥ छ ॥

---

१ टीकाग्रंथ. २ गायनशास्त्रांत मुख्य राग सहा आहेत. ३ रागिणी. ४ गायनांत एकवीस स्वर तीन ग्रामाच्या धोरणानें होतात त्याचें नांव. ५ सूर्याच्या गतीवरून निघणारे सिद्धांत. ६ ब्राह्मणांनीं ज्याचा अवलंब केला नाहीं. ७ महत्व. ८ श्रीरामाच्या ठिकाणीं ज्याप्रमाणें श्रीरामदास लीन असत, त्याप्रमाणें श्रीरामदासांच्या ठिकाणीं दिनकर कायावाचामनानें लीन होत आहे.

॥ कर्मकळाप पांचवा ॥ ५ ॥

॥ श्रीरामचंद्र सखा ॥

ॐ नमो जी श्रीगुरुराया । अनन्य भावें तुज स्मरोनियां । सत्कर्म-कळाप आठऊनियां । निज कृपा देईं मज ॥ १ ॥ संपतां विवेककळा-पाचें कीर्ण । निश्चयेंसीं सकळांसी गुरु ब्राह्मण । त्यावांचूनि गुरुत्व अप्रमाण । वर्णहीन यातीसी ॥ २ ॥ ह्मणौनि सांगावया हें चि कारण । सर्वांसी गुरुत्वें श्रेष्ठ ब्राह्मण । गुरुत्वासी अधिकार ब्राह्मणेवीण । सर्वथा घडेना ॥ ३ ॥ अन्य यातीचा गुरु[1] करितां । ब्रह्मसभेंत लाजिरवाणें सर्वथा । न ये त्यासी नमस्कार करिता । अथवा पूजाउपचार ॥ ४ ॥ ह्मणौनि गुरूसी अमान्य करितां । गुरुहत्येचें पाप बैसे माथां । त्यासी पूजा नमस्कार ब्रह्मसभेंत होता । ब्रह्मक्षोभ घडे ॥ ५ ॥ हीन यातीचया गुरूचें तीर्थ । प्रसाद घेतां न ये ब्रह्मसभेंत । यद्यपि घेतलें तरि प्रायश्चित्त । घेणें पडेल ॥ ६ ॥ दोहींकडूनि पडते सांकडी[3] । मां त्या गुरुत्वाची काय गोडी । तथापि घेतली जीवें जरि आवडी । तरि आपण चि भ्रष्टावें ॥ ७ ॥ परंतु शास्त्रबाह्य कर्म करूं नये । करितां बहुत होती अपाय । त्यासी व्यथा कां मृत्यु तत्काळ चि होय । अथवा दरिद्र प्राप्त ॥ ८ ॥ असो आतां गुरुत्वासी निश्चय जाला । जे[4] गुरु ब्राह्मण चि पाहिजे केला । तो हि ज्ञानी सत्पुरुष पाहोनि भला । कर्म-निष्ठ सुशीळ ॥ ९ ॥ स्नानसंध्या आचारशीळ । सज्जन सात्विक परम दयाळ । शरणांगतजनवत्सळ । प्रबोधकर्ता ॥ १० ॥ बुद्धि जयाची असाधारण । शांति क्षमा दया परिपूर्ण । अध्यात्म ग्रंथमात्रीं परिछिन्न । दृष्टि पुरे जयाची ॥ ११ ॥ जाणे देहचतुष्टयनिर्शन । पंचीकर्ण महावाक्यविवरण । आत्मज्ञानाचा विचार संपूर्ण । सारासार नित्यानित्य ॥ १२ ॥ सगुण साक्षात्कारी असोन । ब्रह्मानुभवी परिपूर्ण । अध्यात्म

---

१ हीनयातीचा गुरु करूं नये । (दासबोध). २ दासबोध द. ५ स. १।२. ३ संकट. ४ कीं. ५ कोणताहि अध्यात्म ग्रंथ असो, तो ज्याच्या अव-लोकनांत आल्यावांचून राहत नाहीं.

ग्रंथाचें निरूपण । प्रबोधूं जाणे ॥ १३॥ सगुण भक्तीचे ठाईं आवडी । कथा-कीर्तनीं नित्य गोडी। जयंतिया महोत्साव यात्रापरवडी । यथायुक्तीं करणें ॥ १४ ॥ वर्णाश्रमधर्म संरक्षून। सदा प्रपंचावरी उदासीन । जयासी देहाचें नाहीं भान । विरक्त सदैव ॥ १५॥ ऐसें सर्वगुणसंपन्न । तें चि सद्गुरूचें अधिष्ठान । साधकें तेथें चि रिघावें शरण । अनन्य भावेंकरूनि ॥ १६ ॥ काया वाचा आणि मनें । अर्थ संपत्ति जीवें प्राणें । सर्वस्वें श्रीगुरूसी अर्पणें । स्त्री पुत्र गृह वृत्ति ॥ १७ ॥ सद्गुरूचें लक्षूनि ध्यान । करावें यथाविधीं आवाहन । देऊनि मंत्रयंत्रोक्त आसन । अर्घ्यविधि करावा ॥ १८ ॥ निजभावें चरणक्षाळण । करूनि विध्युक्त द्यावें आचमन । मधुपर्कादि पूजाविधान । सद्गुरूसी करावें ॥ १९॥ देऊनि पीतांबरपरि-धान । स्वर्णमंडित यज्ञोपवीतधारण । मस्तकीं मुगुट कर्णभूषण- । युक्त कुंडलें घालावीं ॥ २० ॥ कंठीं माळा नवरत्नांचिया । पदक साजिरें येकांवळिया । नाना परिमळ पुष्पयातीचया । माळा हार झुबुक ॥२१॥ भुजीं केयुरें करीं कडलगें । करांगळीं मुद्रिका संयोगें । पवित्रें रामनामांकित अव्यंगें । रत्नखचित सुवर्ण ॥ २२ ॥ कटीं कटसूत्र रत्नखचित । रुणझुणित क्षुद्रघंटान्वित । तोडर चरणीं मिरवत । कामकाळावरी ॥ २३ ॥ दिव्यांबराचीं परिधानें । पदरीं झालर मोतियें रत्नें । जाळिया गुंफोनि सुमनें । परिधान कराव्या ॥ २४ ॥ मस्तकीं धरावें येकछत्र । ऊष्णनिवारणार्थ आतपत्र । निशाणें पताका व्यजनपत्र[3] । विजनार्थ चामर[4] ॥ २५ ॥ भाळीं केशरगंध रेखूनि चांगलें । वरी कस्तुरी अक्षताबिंदुलें । सर्वांगीं धुपेल मर्दूनि चर्चिलें । मळयकृष्णा-गर ॥ २६ ॥ कर्पूरयेळां[5]मिश्रित उदक । धूप दीप खाद्य नैवेद्य संम्यक । नाना याती फळें अनेक । समर्पावीं सद्गुरुपुढां ॥ २७ ॥ षडरसान्वित चतुर्विध अन्नें । सद्गुरूसी देऊनि भोजन । नाना परिमळद्रव्यें मिश्रित करून । विडा द्यावा श्रीगुरूसी ॥ २८ ॥ मग पंचारती करूनि वाद्य-

---

१ निरनिराळ्या प्रकारच्या यात्रा. २ एकेरी हार. ३ पंखा. ४ चौरी. ५ वेलदोडे.

मेळीं । मस्तकीं समर्पावी पुष्पांजुळी । प्रदक्षणा सारूनि बद्धांजुळी । साष्टांगेंसीं दंडवत ॥ २९ ॥ अहो सद्गुरूसी कीजे जो जो उपचार । तो थोडा चि गमे मज साचार । कां जे शाश्वतासी नाशिवंताचा आभार। कायसा तऱ्ही देइजे ॥ ३० ॥ परंतु आपुलिये आवडीची जाती । वाटतसे रिकामेपणाची खंती । ह्मणौनि नाना उपचारसंपत्तीं । सद्गुरुसमर्थ पुजावा ॥ ३१ ॥ पाहातां सद्गुरुसमर्थासारिखे । कोण पां आणिक असे सखे । जेणें अनेकें संसारदु:खें । कृपाकटाक्षें वारिलीं ॥ ३२ ॥ सद्गुरु देव धर्म तीर्थ व्रत । सखा सोयरा साह्यकर्ता समर्थ । इष्टमित्र सुहृद बंधुत्वें विख्यात । मायबाप निजांचा ॥ ३३ ॥ त्यापरतें आणिक थोर दैवत । नाहीं नाहीं सहसा इथंभूत । ऐसिया समर्थासी उत्तीर्ण उचित । काइसेन पैं व्हावें ॥ ३४ ॥ सद्गुरूचा जो सकळ परिवार । तें चि देवतार्चन साचार । त्यांचा करणें परामर्श प्रकार । ते देवपूजा आपुली ॥ ३५ ॥ गृहें गोपुरें गाई ह्मैसी । अश्वें वहनें दासदासी । जो पदार्थ प्रिय आपणांसी । तो गुरुगृहीं समर्पावा ॥ ३६ ॥ गुरुगृहीं जे जे पाहिजे औइती । ते ते समर्पावी संपति । धान्यें जैसीं जितुकीं लागती । तें द्यावीं यथासमई ॥ ३७ ॥ वस्त्रें द्यावीं लागती तितुकीं । अळंकार भूषणें मनासारिखीं । पात्रें द्रव्यें संपत्ति अनेकीं । सर्व अर्पिजे गुरुगृहीं ॥ ३८ ॥ मग येकपणें उरलें जें मीपण । त्याचें श्रीगुरुपदीं समर्पण । सद्गुरूसी या देहाचें निंबलोण । सर्व पदार्थें करावें ॥ ३९ ॥ ह्मणिजे जन्मासी आलियाचें । सार्थक घडलें पैं साचें । न घडे तरी व्यर्थ भातुकें काळाचें । पोसिलें जन्मवरी ॥ ४० ॥ जो जो पदार्थ आपणांसी आवडे । तो तो ठेऊनि श्रीगुरुपुढें । स्तवन करावें वाडेंकोडें । अति विनित होऊनि ॥ ४१ ॥ जय जय जी सद्गुरुस्वामी । बहुत गांजिलों संसारऊर्मीं । अहंकारा वरपेंडा होऊनि माझा मी । ह्मणौनि भ्रांतीं भांबावलों ॥ ४२ ॥

---

१ उपकार, ऋण. २ सामुग्री. ३ अत्यंत. ४ संसाररूप सागरावरील तरंगांनीं. ५ गुंतलेला.

या संसारश्रमें श्रमलों । त्रिविधतापें मी जी पोळलों । ह्मणौनि सखया तुज शरण आलों । कृपानिधी कृपाळुवा ॥ ४३ ॥ जय जय जी कृपासिंधु । अनाथनाथा दीनबंधु । कृपाकटाक्षमात्रें भवबाधु । छेदावा जी माझा ॥ ४४ ॥ ऐसा घाबिरेपणें अष्टभावेंसीं । स्वानंदें दाटलो निज मानसीं । श्रीगुरुपदांवरी लोटला तवं हृदयेंसीं । आळंगिला वरिच्यावरी ॥ ४५ ॥ मग श्रीगुरुनाथें बोलों आरंभिलें। जेवि ते निशब्दीं शब्द उठिले । जाणों परब्रह्मासी फुटले । कृपांकुर चि ते ॥ ४६ ॥ कां तो सुकल्या झाडां पडला पाउस । कीं मरतया जोडला अमृत-लेश । तेवि स्वानुभवदिनकरीं सारांश । कृपाघन वोळला ॥ ४७ ॥ बा रे सखया शिष्यटिळका । काय तुझिये चित्तीं असेल अशंका । ते तूं स्वसुखें निःशंक बोल कां । तुज आवडे तैसें ॥ ४८ ॥ ऐसा लाधतां कृपावरद । स्वानंदें शिष्य होऊनि सावध । सत्कर्म बोलता जाला विविध । श्रीगुरुकृपाप्रसादें ॥ ४९ ॥ दिनकर रामदासीं सभाग्य । होऊनि लाधला निज वैराग्य । जें प्राप्त जालियां सकळांसी योग्य । तें सत्कर्म सिद्ध फळेल ॥ ५० ॥ असो आतां सत्कर्म बोलेल जें दिनकर । तें श्रोतीं श्रवण करावें होऊनि सादर । मग आचरण हि तदनुसार । केलें चि करावें ॥ ५१ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये पंचम सत्क-र्मकळापे श्रीगुरुपूजनपद्धतिनिरूपणं नाम प्रथम कीर्ण प्रकाशः ॥ १ ॥

॥ श्रीराम ॥

तरी ऐकें शिष्या सावधान । तुवां पुसिलें सत्कर्मलक्षण । तरी त्याचें पंचधा असे लक्षण । तें समूळ आइक तूं ॥ १ ॥ मुख्य आत्मा निर्गुण निर्विकार । तो गुणभूतसंगें[1] धरी शरीर । मग आचरण हि तद-नुसार । देहात्मयोगें[2] करी ॥ २ ॥ तेथ शरीर हें पंचभूतात्मक । माजीं त्रिगुण विकारें वर्ते संम्यक । कार्यकारणयोगें निष्टंकें[3] । दशेंद्रियद्वारें ॥३॥

१ त्रिगुण व पंचभूतें या अष्टधा प्रकृतीच्या संगानें. २ देहबुद्धीचा अंगिकार करून. ३ निश्चयेंकरून.

तरी पंचभूतें आणि तिन्ही गुण । यांचें समूळ रूप लक्षण । तुज उत्तरार्द्धीं विशद निरूपण । सविस्तर सांगों ॥ ४ ॥ प्रस्तुत आतां सत्कर्मलक्षण । तुज सांगों साकल्य निरूपण । पंचधा प्रकारें विभागून । स्वकार्यकारणेंसीं ॥ ५ ॥ त्यांत येक जाणिजे शरीरस्वभावकर्म । दुसरें इंद्रियस्वभावें घडे निभ्रम । तिजें गुणस्वभावें निफजे निसीम । चौथें वर्णाश्रमजातियुक्त ॥ ६ ॥ पांचवें बोलिजे उपकर्म । त्यांचा वर्णाश्रमजाति कुळक्रम । एवं पंचधा योगें सत्कर्मधर्म । निरोपिले तुज ॥ ७ ॥ तवं शिष्य बोले लडिवाळपणें । हें मज सांगा जी समूळ लक्षणें । सांगतसां जी संकळितपणें[1] । तें मज कैसें कळेल पां ॥ ८ ॥ मग कृपाद्रवलेनि[2] श्रीगुरुराजें । बोलिजेल शरणांगताचिया काजें । तेथ आद्यंत सत्कर्माचिये वोजें[3] । दाविजेल आतां ॥ ९ ॥ तेथ कर्में असती नानाविध । त्यामाजीं मुख्य जाणिजे द्विविध । प्रवृत्तिनिवृत्यात्मक संमंध । सीमा दोहींची ॥ १० ॥ तेथ प्रवृत्यात्मक जें कां कर्म । त्याचें सांगिजैल प्रस्तुत वर्म । मग निवृत्यात्मक सहज निष्कर्म । उत्तरार्द्धीं जाणसील ॥ ११ ॥ पाहातां प्रवृत्तिकर्माचा विचार । या देहाकरितां पंचधा उद्भव साचार । आणि कर्माकरितां देहाचा विकार । आद्यंत उद्भव ॥ १२ ॥ देहाकरितां नित्य नैमित्य कर्म । प्राणी करिती नाना संभ्रम । कर्मावेगळा देहाचा उद्गग[4] । कदापि न घडे ॥ १३ ॥ तरी देहावेगळें कर्म न घडे । आणि कर्मावेगळें देह हि न बहुडे[5] । हें येकाविण येक असें घडे । जन्यजनकत्वें पाहातां ॥ १४ ॥ जेवि कां तो बीजीं सामावला तरु । तरुकरितां निफजे बीजाकारु । तेवि देहीं जाणिजे कर्मप्रकारु । कर्मीं उद्भव देहाचा ॥ १५ ॥ आतां सांगतां हें संकळित । तुज न कळे पैं इथंभूत । तरी कर्मीं देह तें प्रस्तुत । रूप करूनि दाऊं ॥ १६ ॥ तेथ स्त्रियेसी रजोदर्शन प्राप्त जालें । तेथ पुरुषें प्रथम कर्म

---

१ संक्षेपत. २ कृपाळु असल्यामुळें शिष्याची दया येऊन. ३ शुद्ध. ४ सकाम कर्में करणारांची स्थितिगति देहामुळें कर्में व कर्मामुळें पुन्हां देहधारण अशी रहाटगाडग्यासारखी होत असते. ५ मागें फिरत नाहीं.

आरंभिलें। नाना शास्त्रविधीं संपादिलें। गर्भाधानासी पैं ॥ १७ ॥ गर्भ संभवलिया पाठीं। चतुर्थ मासीं शास्त्रदिठी[1]। पुंसवन कर्म परिपाठीं। डोहळे पुसती ॥ १८ ॥ मग सातवे मासीं सीमंतोन्नयन[2]। नववे मासीं गर्भजनन। जाल्यां पुत्रमुखदर्शन। कर्मकळाप आचरती ॥ १९ ॥ करूनि शास्त्रविधीं पुण्याहवाचन। सत्कर्में देवब्राह्मणसंतर्पण। सुवर्णमुद्रा मधुसिंचन। वेदवाक्यें सीं पुत्रमुखीं ॥ २० ॥ ॐ आत्मावै पुत्र नामासी। ह्मणिजे जो चि मी गा तो चि पुत्र होसी। ऐसिया परमोत्सवेंसीं। कर्मीं जन्मप्रभैव[4] ॥ २१ ॥ मग बारावे दिवसीं नामकर्म। मासांतीं दुग्धपानसंभ्रम। सातवां मासीं अन्नप्राशनकर्म। कर्णवेधे[5] नवमासीं ॥ २२ ॥ तिसरे वर्षीं चौलकर्म। उत्सवें शिखामुहूर्तसंभ्रम। उपनयन आणि व्रत नियम। तथा गायत्रीउपदेश ॥ २३ ॥ हें पांचापासूनि आठव्यापर्यंत। करूनि वेदारंभ यथोचित। मग गोदानकर्म करूनि पश्चात। विवाहकर्म ॥ २४ ॥ सेवटीं सोळावें उत्तरकर्म। देहांतीं अवश्य कर्तव्य नियम। एवं कर्मीं देहाचा आद्यंत संभ्रम। मूळान्वयें पाहातां ॥ २५ ॥ जन्मांतरीं उत्तम सत्कर्म केलें। तेणें उत्तम देह प्राप्त जालें। असत्कर्में येणें घडलें। नाना पापयोनींसी ॥ २६ ॥ असो ऐसें कर्मीं देह निर्माण जालें। पुढें कर्मासी च आचरलें। सेवटीं शुभाशुभकर्में प्राप्त जालें। भोगणें गति अवगति ॥ २७ ॥ असो एवं पाहातां कर्मीं देह। निश्चयें जालें निःसंदेह। आतां देहीं कर्मांचा समूह। उद्भवे कैसा ॥ २८ ॥ तरी शरीरीं ज्या कां तिन्ही अवस्था। जागृति स्वप्न सुषुप्ति व्यवस्था। शरीरस्वभावकर्मसंस्था। यांची चालतसे नित्य तेणें ॥ २९ ॥ देहात्मयोगें शरीरस्वभावकर्म। अवस्थानुरूप चाले निभ्रम। कार्यकारणत्वें नित्यनेम। जागृति स्वप्न सुषुप्ति ॥ ३ ॥ शरीरसंगें आत्मयासी जागृति। तदनुसार सहज कर्में चालती। तेथ इंद्रियें हि

१ दिठी=दृष्टि. २ गरोदर स्त्रियेसंबंधाचा एक शास्त्रविधि आहे. ३ एक विधि आहे. ४ उत्पत्ति. ५ भिकबाळीकरितां कान टोचणें.

अनुकारती। आपुलालिये कर्मीं ॥३१॥ आत्मराज शरीराचें लाहोनि ऊर्जितें मग अंतःकर्णपंचकाचेनि हातें। ज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियांचेनि उचितें। स्वीकार त्याग करी ॥ ३२ ॥ तेथ श्रोत्र शब्द आइकों इच्छिती। त्वचा घेऊं धावे स्पर्शसंवित्ति। डोळे नाना रूपें पाहाती। सुंदरकुरुपादिक ॥३३॥ जिव्हा रसविषय घेऊनि। गोड खारट कडु तुरटपणीं। आंबट तिखट विटक जाणोनि। करी त्याग स्वीकार ॥ ३४ ॥ घ्राण सुगंध दुर्गंध जाणतसे। वाचाइंद्रिय शब्द बोलतसे। घेणें देणें करिती आपैसें। करद्वय कार्यकारण ॥ ३५ ॥ पाय करिती संक्रमण। शिस्नद्वार मूत्रशुक्लोत्सर्जन। गुदद्वारें मळविसर्जन। सहजें चि होय ॥ ३६ ॥ ऐसीं दशेंद्रियें आपुलालिये व्यवहारीं। परस्परानुयोगें त्याग स्वीकारी। कर्मे आचरतीं सहज शरीरीं। जागृति अवस्थेमाजीं ॥ ३७ ॥ कानीं ऐकोनि शब्दविषय। वाचें देणें उत्तरान्वय। त्वचा स्पर्शी घेण्यादेण्याचा उपाय। करद्वई करणें ॥ ३८ ॥ नेत्रीं रूपविषय अवलोकितां। पदीं चालोनि तेथ जाणें तत्वता। रसगंधविषय जिव्हाघ्राणें घेतां। शिस्न-गुदीं मळमूत्रोत्सर्जन ॥ ३९ ॥ हें आत्मा सकळ शरीरेंद्रियसंयोगें। कर्मे आचरे जागृतिचेनि संगें। तवं अकस्मात कार्यकारणयोगें। सुषुप्ति अवस्था प्रकटे ॥ ४० ॥ सुषुप्तीमाजीं गाढमूढता। इंद्रियांसी प्राप्त होत तत्वता। निचेष्टित आत्मा शरीर इंद्रियें होतां। तवं स्वप्नाव-स्था प्रकटे ॥ ४१ ॥ मग सूक्ष्म जें कां लिंगशरीर। तेथ वासना-सहित आत्मा घेऊनि बिढार। करीत नाना प्रकारें मनोव्यापार। कार्यकारणरूपें ॥ ४२ ॥ इंद्रियसंगें जागृतीमाजीं। जें जें आत्मा कर्मे करी सहजीं। तें चि दिसती स्वप्नसमाजीं। वासनामय ॥ ४३ ॥ स्वप्न जागृतीचा पैं उलैथा। जागृतीमाजीं इंद्रियें कारिसी ज्या ज्या अवस्था। तदनुसार नानापरी व्यवस्था। मन करी स्वप्नामाजीं ॥ ४४ ॥ जागृतिसंगें डोळां जें देखिलें। अथवा तें कानीं जितुकें आइकिलें।

---

१ आकारास येतात, सरसावतात. २ बल, आश्रय. ३ स्पर्शज्ञान. ४ विटलेलें. ५ शुक्रोत्सर्जन ? ६ ठसा, संस्कार.

तें चि स्वप्नामाजीं दिसें वहिलें । येर कांहीं न देखे ॥ ४५ ॥ स्वप्नीं देखे जैसजैसी व्यवस्थां । तदनुसार उमटे शरीराचिन्हसंस्था । तवं अकस्मात प्रकटे जागृति अवस्था । कार्यकारणान्वयें ॥ ४६ ॥ मग स्वप्नींचिया नाना व्योंवृत्ति । सकळ हि सांगतसे येऊनि जागृति । येवं जन्यजनकभावें अवस्थोत्पत्ति । होतसे हें शरीरस्वभावकर्में । मग त्या-माजीं परस्परानुक्रमें । इंद्रियें आचरती सहज कर्मैं । हें जाणावीं तुवां यथाक्रमें । स्वभावकर्मैं इंद्रियांचीं ॥ ४८ ॥ आतां पुढें गुणस्वभावकर्म । त्रिगुणसंगें उद्भवे निभ्रम । त्याचा सांगिजेल यथाक्रम । पुढें श्रोतीं श्रवण कीजे ॥ ४९ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवादिनकरे गुरुशिष्यान्वये पंचम कर्म-कळापे देहस्वभावकर्म निरूपणं नाम द्वितीय कीर्ण प्रकाशः ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

आतां श्रीगुरूसी करूनि प्रणाम । सांगिजैल त्रिगुणस्वभावकर्म । प्रथम शरीर लाधलियां उत्तम । तदनुसार गुण उठती ॥ १ ॥ मुळीं ब्राह्मग क्षत्री वैश्य शूद्र । यांवेगळा नाना यातीसमुद्र । शरीरमात्र जितुके जीव सौंद्र । तितुके त्रिगुणें व्यापिजे ॥२॥ तेथ चार वर्ण आणि गुण तीन । जाणोनि वेदें विभाग केले परिछिन्न । ते कैसे किमात्मक किंलक्षण । सर्व हि सांगिजैल ॥ ३ ॥ आतां ब्राह्मण क्षत्री वैश्य शूद्र वर्ण । आणि सत्व रज तम मिळोनि त्रिगुण । तेथ केवळ जो कां ब्राह्मणवर्ण । तो सत्व-गुणात्मक ॥ ४ ॥ सत्व रज मिश्रित क्षत्री वैश्य वर्ण । रज तम मिश्रित शूद्र वर्ण । केवळ तमोगुणात्मक जाण । नाना यातीसमूह ॥ ५ ॥ ऐसिया प्रकारें गुणवर्णविभाग । वेदें विभागूनि यथासांग । आपुलालिया कर्तुत्वें चांगें । आचरती कर्मकळापें ॥ ६ ॥ परि सूक्ष्मरूपें चि विचा-

---

१ स्वप्नावस्थेमध्यें मन जे जे व्यापार करतें व त्यामुळें राग, द्वेष, भय, दुःख, आनंद इत्यादि जे विकार मनाला होतात, तदनुसार जागृदवस्थेप्रमाणें इंद्रियें हि हालचाल करू लागतात. २ परिस्थिति, व्यापार. ३ ओलसर, टवटवीत, अर्थात जिवंत. ४ चांगलें, ५ कर्मसमुदाय.

रितां । सचराचर त्रिगुणें व्यापलें तत्वतां । आकाश वायु तेज आप पृथ्वी पाहातां । त्रिगुणें व्यापलीं पंचभूतें ॥ ७॥ शरीरमात्र पंचभूतां-चें वोतलें । त्यामाजीं त्रिगुण असती व्यापले । कोठें गुप्त कोठें असती प्रगटले । कार्यकारणरूपें ॥८॥ मग सत्वगुण जेथें धरी उन्नति[1] । तेथ रज तम दोन्ही खालावती । रजोगुणाची जालियां अभिव्यक्ति[2] । सत्व तम खालावे[3] ॥९॥ तमोगुणाचें जेथ होय आरोहण । तेथ सत्व रज दोन्ही जाती गळोन । ऐसे येरयेरावरी गुप्तप्रगटोन । खांचैती सरसावती ॥१०॥ जेवि कां ते राहाटाचे पाळणे । अधोर्द्ध फिरती बळसत्रीणें[4] । तैसें शरीरमात्रें होणें निमणें । सत्वरजतमासीं ॥ ११ ॥ असो आतां हे शरीरमात्रीं व्यापून । कार्यकारणत्वें असती त्रिगुण । त्यांची कैसकैसी वोळखण । सांगों समजावयासी ॥ १२ ॥ आत्मा शुद्ध बुद्ध पूर्ण सनातन । तो प्रकृतिसंगें गुणांसारिखा होऊन । वर्तणूक करी कार्यकारण । त्रिगुणा-नुरूपें ॥ १३ ॥ तेथ प्रथम सत्वगुणाचें लक्षण । सांगिजैल यथा-क्रमें करून । तरी निर्मळपणें प्रकाशरूप संपूर्ण । अंतर्बाह्य विलसे ॥ १४ ॥ अखंड ज्याची वासना शुद्ध । सारासारविचारीं परम सावध । अहर्निश देवब्राह्मणांसान्निध । असोनि सेवा करणें ॥ १५ ॥ सत्क-र्मांचें नित्य आचरण । धर्मशास्त्रविधीं परिच्छिन्न । वेदशास्त्रपठण कां नामस्मरण । नित्य अनुतापयुक्त ॥ १६ ॥ सत्वगुणी जो कां नर । त्याचा वैराग्यावरी अखंड भर । विवेकसंपन्न असोनि सादर । परमार्थविषईं ॥ १७ ॥ ह्मणे जावें संतांसी शरण । पुसावें श्रीगुरूसी मी कोण । देहचतुष्टय निराश करून । घ्यावा महावाक्यउपदेश ॥ १८ ॥ ऐसी जयासी आस्था पूर्ण । तो प्राणी जाणिजे सत्वगुण । करावें देव-ब्राह्मणसंतर्पण । अतीतअभ्यागतीं अति प्रीति ॥ १९ ॥ कथा कीर्तन पुराणश्रवण । दान धर्म तीर्थ व्रत उद्यापन । यात्रा महायात्रा फिरोन । दक्षण उत्तर मानस ॥ २० ॥ बारा ज्योतिर्लिंगें हरिहरस्थानें । प्रयागीं

---

१ उन्नति धरी=प्रधानपणानें प्रगट होतो. २ प्राकट्य, अनुभव. ३ खालावतात, दडपले जातात. ४ सवेग.

माघस्नानादि गयावर्जनें । अयोध्या द्वारिका आदिकरूनि सकळ स्थानें । जगदीशाचीं पाहावीं ॥ २१ ॥ वैशाखस्नान कार्तिकस्नान । माघस्नान नित्य प्रातःस्नान । नित्यनेमेंसीं देवतार्चन । यथासांग करावें ॥ २२ ॥ नित्यकर्मीं परमादर । नैमित्यासी होय अति सादर । षट्कर्माचरणीं हि पडिभर[1] । बहुत जयाचा ॥ २३ ॥ श्रौतस्मार्तकर्मीं अति आवडी । अध्यात्मनिरूपणाची गोडी । दातृत्वाविषईं नाहीं सांकडी । मानसीं जयाचे ॥ २४ ॥ मठ मठिका देवाळयें अग्रोरें[2] । वृंदावनें भुयेरीं[3] परम रुचिरें । वापी कूप तटाकें मनोहरें । वनवाटिका आराम ॥ २५ ॥ अन्नछत्रें आणि पोहे घालणें । पांथिकांसी विश्रांतिस्थळें करणें । संकट पडिल्यां साह्य करणें । कोण्हीयेका प्राणियांचें ॥ २६ ॥ स्वशरीराकडे न पाहणें । परोपकारीं झिजवणें । गाई ब्राह्मणाचें गांजिलें सोसणें[4] । मातृपितृसेवेसी सावध ॥ २७ ॥ संसाराचा अखंड त्रास । प्रपंचावरी नित्य उदास । सर्व हि सोडूनि आशापाश । निसंगपणें मोकळा जो ॥ २८ ॥ श्रीगुरुभजनाची नित्य गोडी । गुरुपूजनीं परम आवडी । गुरुसेवेची अखंड पैरवडी[5] । निजभावेंसीं विनित[6] ॥ २९ ॥ अखंड करणें ब्रह्मनिरूपण । सारासारविचार ब्रह्मज्ञान । सहनसीळता असोनि उदारलक्षण । जो जें मागेल तें द्यावें चि ॥ ३० ॥ शांति क्षमा दया विनितता तितिक्षा[7] । विरक्ति भक्ति मुक्ति लय लक्ष दीक्षा । सद्विद्या कृपा सम्मीळनता वस्तुपरीक्षा । नित्य न्यायमर्यादेसीं ॥ ३१ ॥ उत्तम आणि सद्गुणसंपन्न । होऊनि कीजे जें सत्कर्माचरण । तो सकळ जाणावा सत्वगुण । उत्तम लक्षणयुक्त ॥ ३२ ॥ स्त्रीपुत्रगृहादिकीं अनासक्तता । कोण्हाची करणें नाहीं लाळुंध्यता[8] । परस्त्री मातृवत् स्वभावता । निःसंशय जो निजांतरीं ॥ ३३ ॥ सदैव सुखसंतोषें विराजे । तृष्णा कामना पळालिया लज्जें । मानापमान होतां न उपजे । संतोष विरह जया ॥ ३४ ॥ ऐसीं सत्वगुणाचीं अपार लक्षणें । सांगि-

---

१ श्रेष्ठता. २ अग्रहार=देवब्राह्मणांस दिलेला ग्रामादिक त्याचें नांव. ३ तळघरें. ४ गाई ब्राह्मणांनीं किती हि छळलें तरी त्यांचा प्रतिकार न करणें. ५ चातुर्य, प्रकार, उपचार. ६ नम्रता. ७ सुखदुःखादि सहिष्णुत्व. ८ लाळ घोटणें या अर्थीं.

तळियापरिस कोटिगुणें । वेद शास्त्रें स्मृति पुराणें । सत्वगुणश्रिया विराजती ॥ ३५ ॥ संत महंत सिद्ध साधे[1] । महापुरुष ऋषि मुनि प्रसिद्ध । योगी ज्ञानी तपस्वी परम शुद्ध । सत्वगुणें श्रेष्ठ ॥ ३६ ॥ विष्णु केवळ सत्वगुणें वोतला । ह्मणौनि सर्वांचा वडील जाला । कोण्हींयेकें सत्वगुण जरी अवलंबिला । तरी तो हि पावे वडीलपण[2] ॥ ३७ ॥ जयंत्या पर्वें महोत्सव । यांचा करणें नित्य उत्सव । पितृकार्यी परमोत्सव । भक्तिपुरस्कर करणें ॥ ३८ ॥ फळास्थारहित जें कर्म करणें । यज्ञ दान अथवा तप आचरणें । किं कोण्हीयेक जन्ही कार्य अवलंबणें । तें निष्कामता स्थितीं आचरे ॥ ३९ ॥ या नांव जाणिजे सत्वगुण । सात्विका मतीं करी कार्यकारण । सत्वश्रिया बुद्धि विराजमान । तो निज औंश जगदीशाचा ॥ ४० ॥ असो यावरी उरले जे रज तम । त्यांचा हि सांगिजेल यथाक्रम । त्यांत आधीं रजोगुणाचें वर्म[3] । लक्षणयुक्त दाखऊं ॥ ४१ ॥ तरी रजोगुणी जो कां नर । त्यासी बाह्याकारें करणें कर्मादर । स्नानसंध्यादि सत्कर्मव्यवहार । कार्याकारण बाह्यत्वें ॥ ४२ ॥ सत्वगुणापरिस कर्मांचा आरंभ । करूनि दाखवणें अवष्टंभ । कांहीं प्राप्त न होतां तत्काळ क्षोभ । कर्मावारि च करणें ॥ ४३ ॥ स्नानसंध्या करणें लौकिका भाग । देवधर्मापरिस प्रपंचीं[4] अति सांग[5] । तीर्थक्षेत्राहूनि अधिक स्त्रीपुत्रप्रसंग । व्याही जावाई अभ्यागत ॥ ४४ ॥ आधीं तवं सत्कर्म करणें चि नाहीं । तथापि केलें तरी लौकिका भाग पाहीं । आणि जये कर्मीं फळप्राप्ति नाहीं । तें कर्म चि टाकीतसे ॥ ४५ ॥ प्रपंचकार्यीं अति हव्यास । गृहांपोपुरांचे नाना सायास । शरीररक्षणाचिया उपायास । नाना प्रकारें करीतसे ॥ ४६ ॥ यज्ञ दान तप आचरण । हें करणें फळास्था धरून । नित्य नैमित्य कर्म टाकून । काम्य[6] कर्मीं अति आस्था ॥ ४७ ॥ देवीपुढें घट भरून । धरणें बैसे फळप्राप्तिलागून । काहीं प्राप्त न होतां गाळिप्रदान । देवीलागीं देतसे ॥ ४८ ॥

---

१ साधु. २ सत्वगुणी पुरुष सर्वांत श्रेष्ठ होय; त्याला वयाची, जातीची चाड नाहीं. ३ सार, गुह्य. ४ प्रपंच. ५ अव्यंग. ६ सकाम.

यजन याजन अध्ययन । अध्यापन प्रतिग्रह दान । हें षट्कर्मे फळास्था धरून । आचरे प्रसंगानुसार ॥ ४९ ॥ तळीं विहिरी कुळवाडीकारणें[1] । कां तें लावणें द्राक्षीआम्रवनें । कालवे बांधोनि उदक आणणें । केळी नारेळी पिकावया ॥५०॥ दुग्ध देतील तरी गाईंसी पाळावें । ब्राह्मण सेवा करितील तरी अन्न द्यावें । अहेर येतील तरी करावें । तीर्थ व्रत कां संतर्पण ॥ ५१ ॥ जो जितुका जैसा आपणासी भजेल । त्यासी तैसा चि आदर कीजेल । आपणासी न भजलियां बाहेर घालिजेल । माता पिता सुहृद बंधु ॥ ५२ ॥ जेथूनि आपणासी कांहीं होणार प्राप्त । त्याचें करावें आतिथ्य बहुत । प्राप्त न होतां लाऊनि दूत । बाहेर घालावें तयासी ॥५३॥ स्त्रियेची मनधरणी करावी । तियेचीं सुहृदें अंगिकारावीं । तियेसी नावडती तें बाहेर घालावीं । निज देशांतूनि ॥ ५४ ॥ घातपात करूनि वृत्ति[2] साधाव्या । गड कोट इमारती बांधाव्या । विश्व नागऊनि संपत्ती आणाव्या । आपुलिया घरासी ॥ ५५ ॥ जो देव आपुल्यासी बहुत पावेल । त्याचा महिमा बहुत वाढविजैल । व्यंग जालियां भंडिमा[3] कीजैल । देवदेवतांची ॥ ५६ ॥ जो आपल्यासी होय धारजिणा[4] । आणि करील आपुली उर्पार्जना । तोंपर्यंत गुरु व्यंग जालियां छळणा । सवें चि कीजेल त्याची ॥ ५७ ॥ आणि मंत्र यंत्र कीळनोत्कीळनें । आगमतंत्रोक्त नाना साधनें । शाक्त कौळिकें[5] चौळिक संपादणें । भ्रष्टाकार कृत्यें ॥ ५८ ॥ ब्राह्मण आलियां घरासी । विन्मुख दवडी नाना सायासीं । व्याही जावाई येतां परिवारेंसीं । आतिथ्य करी परमोत्सवें ॥ ५९ ॥ कटुाम्ल तीक्ष्णीं आति प्रीति । परस्त्रिया आणि वेश्या आवडती । नृत्यगायनीं उल्हास चित्तीं । वेश्यादर्शन होतां चि ॥ ६० ॥ रजोगुणी जो कां नर । कदापि शुद्ध नसे त्याचें अंतर । भक्तिभावें भज-

१ तळीं, विहिरी बांधावयाच्या त्या परोपकारार्थ नव्हे, तर त्यावर बागाईत करून व्यापारधंदा करण्याच्या हेतूनें. २ वतन. ३ भडिमा=दंभ; परंतु या ठिकाणीं मंड=फजिती या अर्थानें हा शब्द योजला आहे. ४ आपणास पैसे मिळवून देत आहे किंवा आपला योगक्षेम चालवीत आहे. ५ वैदिक व तांत्रिक मिश्र क्रिया.

नादर । तिळमात्र नसे त्यापासीं ॥ ६१ ॥ तोंवरि धर्मकृत्य करणें चि नाहीं । यद्यपि केलें तरी दांभिक पाहीं । संत महंत देखिलियां कांहीं । संतोष नवटे चित्तासी ॥ ६२ ॥ बाह्याकारें सोंगसंपादणी । तितुकी याची पुरती मनधरणी । देव धर्म तीर्थ व्रत अंत:कर्णीं । खुपती जैसे हरेंळ[1] ॥ ६३ ॥ रजोगुणाचें निजवाणीं बोलतां लक्षण । ब्रह्मा[2] तत्काळ होऊनि ठेला[3] आपण । मज हि बोलतां तेचिपरी होईल ह्मणौन । आतां असो इतुकें चि ॥६४॥ संकळित समजावया कर्मकारण । ह्मणोनि बोलिलों कांहींयेक लक्षण । येऱ्हवीं सांगतां पैं असाधारण । याची लक्षण-स्थिति ॥६५॥ असो सांगितले सत्व रजोगुण । आतां उरला जो कां तिजा तमोगुण । त्याचें समजावया कर्मलक्षण । बोलों संकळित प्रकारें ॥ ६६ ॥ तरी आपल्या पोटें खावें हें चि सत्कर्म । त्यावें नेसावें हा चि स्वधर्म । मारावें कीं मरावें हा नित्यनेम । तमोगुणी प्राणियांसी ॥ ६७ ॥ कैंचा देव धर्म तीर्थ व्रत दान पुण्य । गाई ब्राह्मण कैंचा सत्पुरुष संलक्षण । आपणांवांचूनि त्रैलोकीं मान्य । कोण्ही नाहीं आणिक ॥ ६८ ॥ जेवि कां आवसेचें आंधार काळोखें । त्याहीवरि अभ्रें व्यापिलें असेंकें[4] । तेवि तमोगुणी प्राणियांसी अति दु:खें । सर्वसार अवघा गडदं[5] ॥ ६९ ॥ न कळे देव धर्म तीर्थ व्रत । महापुरुष संत महंत । वेद शास्त्र पुराण संमत्त । सत्कर्मव्यवस्था ॥ ७० ॥ तथापि जरी कांहीं कळों लागलें । तरी निषिद्ध कर्मीं मन प्रवर्तलें । भूत प्रेत कां पिशाच्य साधिलें । कां बाळंतिणीप्रयोग ॥ ७१ ॥ मंत्र शिकला नाना साबरी । तदनुसार दुष्ट कर्में करी । वेताळ खंकाळ साधूनि दुराचारी । मद्यपानीं प्रवर्ते ॥७२॥ जारण[6] मारण स्तंभन मोहन । उच्चाटन उद्घाटन वशीकरण । आणि नाना प्रयत्नें परस्त्रीसाधन । दुष्ट कर्में करूं धांवे ॥ ७३ ॥ चोरी चाहाडी आणि परद्वार । यांचा हव्यास जयासी फार । अघोर कर्मीं अति तत्पर । चेडें चेटकें कुजांतरें ॥ ७४ ॥ नाना क्षुद्र दैवतें साधनें ।

१ गवतांतील कुसळ. २ रजोगुणाचा ईश. ३ स्तब्ध राहिला. ४ असेंकें= सर्व. ५ गाढ अंधकार. ६ सप्त व्यसनें.

मेदमांसें करी होमहवनें । नाना जीव बळी देऊनि रक्तपानें । संतृप्त होय सावकाश ॥ ७५ ॥ नाना दुष्ट कर्मै द्रव्य मेळऊन । हीनयातिसंग अथवा दास्यादिगमन । क्रूर कर्मी प्रवर्तोन मन । असत्संग धरी तत्काळ ॥ ७६ ॥ अहो या तमोगुणाचीं लक्षणें मुख्य बोलतां । शंकर[1] तमरूप होऊं पाहे अवचिता । मग सत्वगुणांशें विष्णुस्मरण करितां । निजसुखें जाला समाधिस्त ॥ ७७ ॥ ह्मणौनि तमोगुणाचें सांगतां संपूर्ण लक्षण । बिहों[2] पाहे माझें अंतःकरण । आतां पुरे घेऊं इतुकें चि पूर्ण । समजावयाकारणें ॥ ७८ ॥ असती प्राणिमात्रीं व्यापक त्रिगुण । परि कोठें प्रगट कोठें गुप्त होऊन । शरीरमात्रीं चालविती कार्यकारण । न्यूनाधिकपणें ॥ ७९ ॥ ह्मणौनि शरीरमात्रीं गुणस्वभावकर्म । तें हें चालतसे जें नित्यनेम । समयावसरें देहीं प्रगटोनि कर्म । तदनुसार चाले ॥ ८० ॥ असो प्रथम सांगितलें शरीरस्वभावकर्म । त्यानंतर इंद्रियस्वभावकर्म । तिजें हें गुणस्वभावकर्म । त्रिगुणलक्षणांसहित ॥ ८१ ॥ अतःपर सांगिजेल पुढिलिये कीर्णीं । वर्णाश्रमयातिकर्मकरणी । दिनकर रामदासीं विनीत होऊनि । ग्रंथोद्यमीं प्रवर्तें ॥ ८२ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये पंचम कर्मकळापे त्रिगुणस्वभावकर्मनिरूपणं नाम तृतीय कीर्ण प्रकाशः ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

तरी ब्राह्मण क्षत्री वैश्य शूद्र । यावेगळे नाना यातिसमुद्र । दर्शनी उपदर्शनी सुभद्र । कर्मकळाप ॥ १ ॥ तेथ ब्राह्मणांसी षट्कर्मै प्रमाण । क्षत्री वैश्यांसी कर्तव्य तीन[3] । आणि शूद्रासी अधिकार पूर्ण । येकें[4] चि कर्मी ॥ २ ॥ आतां षट्कर्मै तें कोण कोण । तरी यजन याजन तथा अध्ययन । अध्यापन आणि प्रतिग्रह दान । हें साहीं कर्मै ब्राह्मणासी ॥ ३ ॥ तेथ यजन ह्मणिजे स्वयें यज्ञ करावे । जे कां सोमादि अश्व-

---

१ तमोगुणाचा ईश. २ भीति वाटते. ३ यजन, अध्ययन, दान. ४ दान.

मेधांत बरवे । अथवा नित्यकर्मी अभिभवे । श्रौतस्मार्तादिक ॥ ४ ॥ स्वयें यज्ञ करणें या नांव यजन । दुसरियासी दीक्षा देणें तें याजन । स्वयें करावें वेदपठण । त्या नांव अध्ययन बोलिजे ॥ ५ ॥ दुसऱ्यासी सांगावें वेदाध्ययन । त्या नांव बोलिजे अध्यापन । स्वयें द्यावें त्या नांव दान । घेणें तो प्रतिग्रह बोलिजे ॥ ६ ॥ ऐसा साही कर्मांचा अधिकार। तो येक ब्राह्मणासी च साजे बडिवार । मग यजन अध्ययन आणि दान-प्रकार । त्रिकर्मी ग्राह्य क्षत्री वैश्य ॥ ७ ॥ क्षत्रीं वैश्यें स्वयें यज्ञ करावे । त्यासी दीक्षादानीं सामर्थ्य न संभवे । स्वयें सांग वेदाध्ययन करावें । सांगायासी अधिकार नाहीं ॥८॥ क्षत्रीं वैश्यें स्वयें दान अवश्य द्यावें । परि प्रतिग्रहीं अधिकार न संभवे । एवं तिहीं कर्मीं च अभिभवे । क्षत्री आणि वैश्य ॥९॥ मग उरला जो चौथा शूद्रवर्ण । त्यासी दानकर्मी च अधिकार पूर्ण । उरलिया पांचा कर्मांचें आचरण । त्यासी न घडे सर्वथा ॥१०॥ उरल्या अठरापगड याति आणि उपयाति । त्यांचीं यातिपरत्वें जें कर्मे असतीं । तें सर्व हि धर्मशास्त्रानुवृत्ति । आचरिजे तेहीं ॥११॥ आतां ब्राह्मणासी आचरणीय आश्रम । ब्रह्मचर्य तथा गृहस्थाश्रम । मग वानप्रस्थ आणि संन्यासकर्म । यथानुक्रमें ॥ १२ ॥ आतां ब्रह्मचर्य ह्मणिजे काये । तें सांगिजेल पैं यथान्वयें । तरी जालियां व्रतबंध ब्रह्मचर्य । गुरुसेवा करावी ॥ १३ ॥ अभ्यासावें वेद शास्त्र पुराण । आचरावें शास्त्रोक्त कर्मविधा-न । नित्य करावें भिक्षाटण । शरीररक्षणार्थ ॥ १४ ॥ ऐसीं वारा अथवा चोवीस वर्षे । आचरावें विवेकयुक्त वैराग्य उल्हासें । मग श्रीगुरुआज्ञे-चिया संतोषें । गृहस्थाश्रम आचरावा ॥ १५ ॥ वधु पाहोनियां अति सुलक्षण । दशविध घटितीं लग्न साधून । न्यायोपार्जित द्रव्य मेळऊन । आश्रमधर्म विध्युक्त ॥ १६ ॥ गाईब्राह्मणांचें संरक्षण । अतिथीं अभ्यागतीं अन्नदान । श्रीगुरुपूजा आणि देवतार्चन । नित्यनेमेंसीं पुजू-नियां ॥ १७ ॥ अग्निहोत्र अथवा स्मार्ताधान—। योगें नित्य करावें अग्निसेवन । देवब्राह्मणसंतर्पण । जयंत्यादि पर्वोत्सव ॥ १८ ॥ मग

१ अभिभवणें=उदय पावणें, पसरणें. २ मोठेपणा. ३ स्मृत्युक्त कर्मे आचरून.

शास्त्रविधीं करूनि पुत्रोत्पादन । त्याचें व्रतबंधविवाहादि कर्म करून । त्यासी मग सर्व हि आश्रमधर्म निवेदून । वनवासीं करणें वानप्रस्थ ॥ १९ ॥ स्त्री असलियां हि समागमें । ब्रह्मचर्यें असावें नित्य नेमें । नाना शरीरक्लेशसंभ्रमें । वैराग्यसिद्धि साधावी ॥ २० ॥ वनीं वास्तव्य ह्मणौनि वानप्रस्थ । कंदें मुळें भक्षणार्थ । नाना क्लेशीं साधावा परमार्थ । विवेकवैराग्ययोगें ॥ २१ ॥ तेथ कामाचा लय करूनि । स्त्रियेची आज्ञा घेऊनि । उत्तम श्रीपाद संन्यासी पाहोनि । संन्यासग्रहण करावें ॥ २२ ॥ तेथ पंचीकर्ण महावाक्य प्रचार । करूनि नित्य सारासार विचार । वेदशास्त्रमथितार्थ जो कां साचार । तो संन्यासविधीं विचारिजे ॥ २३ ॥ असो यापरि ब्राह्मणासी । अधिकार असे चहूं आश्रमासी । क्षत्री आणि वैश्यासी । तीन चि आश्रम ॥ २४ ॥ ब्रह्मचर्य गृहस्थ वानप्रस्थ । बोलिलें दों वर्णांसी इथंभूत । संन्यासग्रहणीं कदापि न होती समर्थ । क्षत्री आणि वैश्य ॥ २५ ॥ शूद्रासी येक गृहस्थाश्रम । बोलिला धर्मशास्त्रीं निभ्रम । ब्रह्मचर्य वानप्रस्थ संन्यासकर्म । शूद्रासी सर्वथा असेना ॥ २६ ॥ एवं क्षत्री वैश्य शूद्र वर्ण । यां तिघांसी नाहीं संन्यासग्रहण । मां इतरां यातींस संन्यासग्रहणीं पुसे कोण । धर्मशास्त्रमतें ॥ २७ ॥ मग शंकराचार्यें कलियुगीं । भ्रष्टसंन्यास दिधला यांलागीं । कां जे बंडपाषांडियांच्या संसर्गीं । अन्योन्य[२] जालें ह्मणौनि ॥ २८ ॥ देवधर्मकर्में गेलीं गळोन । मग तेथ सद्विधि विधानासी पुसे कोण । तीर्थ क्षेत्रें देवतांचें जालें उत्थापन । तेणें सत्कर्म नाशलें ॥ २९ ॥ कलियुगीं यवनाचें राज्य जालें । सत्कर्मविधान सर्व मोडलें । ब्राह्मण कर्मभ्रष्ट जाले तेणें राहिले । स्वाहास्वधाकार अवघे ॥ ३० ॥ या विश्वाचें गुरुत्व ज्यांचिया आंगीं । ते ब्राह्मण सेऊं[१] लागले भांगी । षट्कर्मेंसी त्यागूनि स्नानोलागी[३] । ज्ञानी ह्मणविती

१ वारंवार उपयोग करणें, खल करणें. २ परस्पर. ३ षट्कर्मांचें आचरण सोडून देऊन फक्त स्नान केलें कीं, ब्राह्मणधर्मांचें नित्यकर्म संपलें, अशी ब्राह्मणांची समजूत होऊं लागली.

आपणांला ॥ ३१ ॥ आश्रमाचें नाम ठेऊनियां मठ । तेथें भरूनि ठेविती भांगीचे घट । सर्वब्रह्म उपदेशूनि कर्मभ्रष्ट । विधिविधान सोडतील ॥३२॥ गांजे तमाखूची धुमाळी कारितील । गुर्गुडीची गवांदि घालितील । ऐसिया भ्रष्टाचारें विख्यात ह्मणवितील । आपणांलागीं संत ॥ ३३ ॥ ह्मणौनि दिनकर ह्मणे युग कलीचें । त्यावरि राज्य परम उत्कृष्ट यवनाचें । ऐसियामध्यें रक्षण स्वधर्माचें । कोणें कीजेल पैं ॥ ३४ ॥ पापाची जाली बहुत वृद्धि । मोडली पुण्याची समृद्धि । ऐसें जाणोनि पद्धति पुराणविधि । निर्मिली श्रीआचार्यें ॥ ३५ ॥ श्रीपाद संन्यासालागीं । कोण्ही न मानितील कलीयुगीं । ह्मणौनि श्रीपादाचे साह्यतेलागीं । हें निर्मिलें श्रीआचार्यें ॥ ३६ ॥ असो चहुं वर्णांचें आश्रमधर्मकर्म । एवं तुवां जाणावें सुमहिम । आतां सांगों नित्य नैमित्य कर्म । काम्य निषिद्धेंसी ॥३७॥ तरि शरिरा लागलें नित्यकर्म । स्नान संध्या आश्रमधर्म । चहुं वर्णांसी विहित तें यथाक्रमें । सांगिजेल सर्व हि ॥ ३८ ॥ प्राणिमात्रीं ब्राह्ममुहूर्तीं उठोन । करावें श्रीगुरु आणि रामनाम स्मरण । स्तोत्रें स्तवराज सकळ ह्मणोन । स्तवन करावें श्रीगुरूचें ॥ ३९ ॥ मग आपुलाल्या वर्णाश्रमाधिकारें । सत्कर्म आचरावें शास्त्राधारें । स्वधर्मकर्में नित्य आचारें । वर्तणें सर्वत्रीं ॥ ४० ॥ असो आतां यावरी स्वभाविक । ब्रह्मकर्म जें कां नित्य नैमित्यक । तें सांगिजेल अवश्यक । धर्मशास्त्रविधीं ॥ ४१ ॥ सा घटिका रात्रि उरेल ते काळीं । उठोनि रामनामस्मरणमेळीं । श्रीगुरूसी आठऊनि बद्धांजुळी । नमस्कार करावा ॥ ४२ ॥ मग बाह्य प्रदेशीं करावें मळमूत्रोत्सर्जन । मृज्जळविधि[1] शौच गंडूषप्रमाण । दंतशुद्धिसहित मुखमार्जन । सर्वांगीं भस्म चर्चावें ॥४३॥ यानंतर काकडार्ति उजळून । ध्यावें श्रीगुरूचें कां देवदर्शन । मग शास्त्रविधीं करूनि स्नान । संध्या सांग करावी ॥ ४४ ॥ जरि श्रौत अथवा स्मार्त असलें । तरि पाहिजे अग्निउद्धरण केलें । नसलें तरि

---

१ हात पाय धुऊन शुद्ध होण्याचा विधि.

देवार्चन वहिलें । यथासांग करावें ॥ ४५ ॥ त्यानंतर करावें वेदशास्त्र-पठण । अथवा तें पुराणश्रवण । किंवा कांहीं अध्यात्मनिरूपण । कथा आवडीं करावी ॥ ४६ ॥ उपासनामंत्रजप यथाविधीं । त्यावरि ब्रह्मयज्ञाची सिद्धि । माध्यान्हसंध्या अर्घ्य शुद्धि । पंचमहायज्ञ करावे ॥ ४७ ॥ देवयज्ञ आणि ऋषियज्ञ । मनुष्ययज्ञ तथा भूतयज्ञ । पांचवा जाणिजे पितृयज्ञ । हें वैश्वदेवाख्य कर्म ॥ ४८ ॥ अतिथिअभ्यागतपूजन । गाई-ब्राह्मणांचें करावें सेवन । प्रपंचव्यासंग उपजीविकावर्तन । न्यायोपार्जित करावें ॥ ४९ ॥ सायंकाळसंध्या करूनि देवांसी । पुजूनि उजळावें नीरांजनासी । नाना गायनें कथाकीर्तनेंसीं । शेजारति करावी ॥ ५० ॥ नित्यकर्म तें हें जाणावें । आतां नैमित्यक तें आयकावें । तरि कोण्ही-येका निमित्तें जें करावें । त्यासी बोलिजे नैमित्य ॥ ५१ ॥ पितरोद्देशें श्राद्धपक्ष करणें । किंवा दशावतारजन्मदिनीं उपोषणें । किंवा चंद्रसूर्या-दि असतां ग्रहणें । स्नान दान कर्तव्य जें ॥ ५२ ॥ किंवा विशुंवादि मन्वादि तिथी । किंवा समयावसरें पूजणें संतमहंतीं । किं त्या जयंत्यादि नाना पर्वें तिथी । अतिथिदेवपितरोद्देशें ॥ ५३ ॥ ज्योतिर्लिं-गदर्शन महोत्साव । किं तो गयाश्राद्धादि प्रभव । किं श्रीगुरुप्रीत्यर्थ करणें यात्रा उत्सव । कां तें गंगास्नान सिंहस्तविधि ॥ ५४ ॥ या नांव बोलिजे नैमित्य कर्म । आतां आइक काम्य निषिद्धाचें वर्म । तरि कामना धरूनि जें कीजे कर्म । त्यासी काम्य ऐसें बोलिजे ॥५५॥ देवद्वारीं घट भरूनि । धरणें बैसावें उपोशनी । कां तें व्रत दान उद्या-पनीं । अथवा यात्रा नवस ॥ ५६ ॥ किं तें कार्तिकस्नानें माघस्नानें । वैशाखस्नानें नाना व्रत उद्यापनें । कां तें कुळदेवत कां देवीदर्शनें । नवचंडीविधान ॥ ५७ ॥ शतचंडी अथवा सहस्रचंडी । होम प्रदीप्त घालूनि घेणें कुंडीं । लिंगेंलाखोली महारुद्राची परवडी । किं भोग डांकों

---

१ वसु, सत्य, क्रतु, दक्ष, काल, काम, धृति, कुरु, पुरूरवस्, व माद्रवस् या दहा विश्व नांवाच्या देवता आहेत. २ चौदा मनु होऊन गेले त्यांच्या तिथी. ३ प्रकार. ४ अंगांत दैवत आणणें.

गोंधळ ॥ ५८ ॥ किं तें तळीं विहिरी वनवाटिका । देवाल्यें गोपुरें मठ मठिका । धर्मशाळा बांधोनि पोहे घालणें कां । अन्नछत्रादिक ॥५९॥ अश्वमेध कां बस्तमेध । नरमेध कां नाना जीवमेध । करूनि यज्ञ करणें जे विविध । या नांव काम्य कर्म ॥ ६० ॥ इतुकेंन काम्य कर्म संपलें । आतां निषिद्ध कर्म पाहिजे ऐकिलें । तरि देवद्वारीं नाना नवस केले । राहोंडीं कां भैळंदीं ॥ ६१ ॥ गळ टोंचणें कां जिव्हा छेदणें । खोडा बेडी कां टांगूनि घेणें । कां ते थापटिया घालणें । इष्टेचिया पैं ॥६२॥ अथवा अघोरमंत्र उच्छिष्टचांडाळी । बाळाबगुळा मेसको मैराळी । झोटिंग मुंज्या साधणें कंकाळी । कां बाळंतीण साधणें ॥ ६३ ॥ उच्छिष्ट गणपति कां बटुभैरव । ब्रह्मराक्षस साधणें कां मानव । प्रेतसाधनादि नाना प्रभव । अघोर मंत्रांचे ॥ ६४ ॥ कौळिक चौळिक मद्यपान । भांगी तमाखु घोंटावसन । गुर्गुडी गांज्या आणि सप्त वेसन । हें निषिद्ध कर्म जाणावें ॥ ६५ ॥ तवं श्रोता करी विनति । स्वामी सप्तवेसनें तें कोणतीं । वक्ता ह्मणे आइका यथामतीं । सांगिजतसे ॥ ६६ ॥ तरि द्यूतकर्म आणि वेश्यागमन । चोरी चाहाडी आणि परदाररमण । किं लघुपक्षीक्रीडा किन्नरीगायन । एवं मिळोनि सात हीं ॥ ६७ ॥ साबरी मंत्र चेडें चेटकें । मुठी कौटालें तेलें अनेकें । नाना जाती मिळोनि येकंकार मुखें । भ्रष्टाकार करणें जें ॥ ६८ ॥ जारण मारण वशीकरण । स्तंभन मोहन उच्चाटन । उद्‌घाटन उपशमन । हें निषिद्ध कर्म सर्व हि ॥ ६९ ॥ असो सांगतां हें असाधारण । परि कांहींयेक सांगावया हें चि कारण । जे टाकावें काम्य निषिद्ध निपटून । आणि नित्य नैमित्य करावें ॥ ७० ॥ जरि टाकावीं काम्य निषिद्ध कर्में । तरि सांगितलीं कां अति संभ्रमें । ऐसें ह्मणाल तरि वोळखीकारणें नामें । त्याज्य ह्मणौनि सांगितलीं ॥ ७१ ॥

---

१ बोकड. २ धगधगीत निखाऱ्यांची खाई (दा. ३-३-४, व २-६-२९) ३ मशाल. ४ ह्या क्षुद्र देवता आहेत (दा. ३-२-२७) ५ हंसकोशांत जारणमारणादि हीं सप्त व्यसनें दिलीं आहेत. ६ निःशेष करणें.

देवार्चन वहिलें । यथासांग करावें ॥ ४५ ॥ त्यानंतर करावें वेदशास्त्र-पठण । अथवा तें पुराणश्रवण । किंवा कांहीं अध्यात्मनिरूपण । कथा आवडीं करावी ॥ ४६ ॥ उपासनामंत्रजप यथाविधीं । त्यावरि ब्रह्मयज्ञाची सिद्धि । माध्यान्हसंध्या अर्घ्य शुद्धि । पंचमहायज्ञ करावे ॥ ४७ ॥ देवयज्ञ आणि ऋषियज्ञ । मनुष्ययज्ञ तथा भूतयज्ञ । पांचवा जाणिजे पितृयज्ञ । हें वैश्वदेवाख्य कर्म ॥ ४८ ॥ अतिथिअभ्यागतपूजन । गाई-ब्राह्मणांचें करावें सेवन । प्रपंचव्यासंग उपजीविकावर्तन । न्यायोपार्जित करावें ॥ ४९ ॥ सायंकाळसंध्या करूनि देवांसी । पुजूनि उजळावें नीरांजनासी । नाना गायनें कथाकीर्तनेंसीं । शेजारति करावी ॥ ५० ॥ नित्यकर्म तें हें जाणावें । आतां नैमित्यक तें आयकावें । तरि कोण्ही-येका निमित्यें जें करावें । त्यासी बोलिजे नैमित्य ॥ ५१ ॥ पितरोद्देशें श्राद्धपक्ष करणें । किंवा दशावतारजन्मदिनीं उपोषणें । किंवा चंद्रसूर्यादि असतां ग्रहणें । स्नान दान कर्तव्य जें ॥ ५२ ॥ किंवा विशुवादि मन्वादि तिथी । किंवा समयावसरें पूजणें संतमहंतीं । किं त्या जयंत्यादि नाना पर्वें तिथी । अतिथिदेवपितरोद्देशें ॥ ५३ ॥ ज्योतिर्लिंगदर्शन महोत्साव । किं तो गयाश्राद्धादि प्रभव । किं श्रीगुरुप्रीत्यर्थ करणें यात्रा उत्सव । कां तें गंगास्नान सिंहस्तविधि ॥ ५४ ॥ या नांव बोलिजे नैमित्य कर्म । आतां आइक काम्य निषिद्धाचें वर्म । तरि कामना धरूनि जें कीजे कर्म । त्यासी काम्य ऐसें बोलिजे ॥५५॥ देवद्वारीं घट भरूनि । धरणें बैसावें उपोशनी । कां तें व्रत दान उद्यापनीं । अथवा यात्रा नवस ॥ ५६ ॥ किं तें कार्तिकस्नानें माघस्नानें । वैशाखस्नानें नाना व्रत उद्यापनें । कां तें कुळदेवत कां देवीदर्शनें । नवचंडीविधान ॥ ५७ ॥ शतचंडी अथवा सहस्रचंडी । होम प्रदीप्त घालूनि घेणें कुंडीं । लिंगेंलाखोली महारुद्राची परवडी । किं भोग डाकों

---

१ वसु, सत्य, क्रतु, दक्ष, काल, काम, धृति, कुरु, पुरूरवस्, व माद्रवस् या दहा विश्व नांवाच्या देवता आहेत. २ चौदा मनु होऊन गेले त्यांच्या तिथी. ३ प्रकार. ४ अंगांत दैवत आणणें.

गोंधळ ॥ ५८ ॥ किं तें तळीं विहिरी वनवाटिका । देवाल्यें गोपुरें मठ मठिका । धर्मशाळा बांधोनि पोहे घालणें कां । अन्नछत्रादिक ॥५९॥ अश्वमेध कां बस्तमेध[1] । नरमेध कां नाना जीवमेध । करूनि यज्ञ करणें जे विविध । या नांव काम्य कर्म ॥ ६० ॥ इतुकेंन काम्य कर्म संपलें । आतां निषिद्ध कर्म पाहिजे ऐकिलें । तरि देवद्वारीं नाना नवस केले । राहोंडीं[2] कां भैंळंदीं[3] ॥ ६१ ॥ गळ टोंचणें कां जिव्हा छेदणें । खोडा बेडी कां टांगूनि घेणें । कां ते थापटिया घालणें । इष्टेचिया पैं ॥६२॥ अथवा अघोरमंत्र उचिष्टचांडाळी[4] । बाळाबगुळा मेसको मैराळी । झोटिंग मुंज्या साधणें कंकाळी । कां बाळंतीण साधणें ॥ ६३ ॥ उछिष्ट गणपति कां बटुभैरव । ब्रह्मराक्षस साधणें कां मानव । प्रेत-साधनादि नाना प्रभव । अघोर मंत्रांचे ॥ ६४ ॥ कौळिक चौळिक मद्यपान । भांगी तमाखु घोंटाघसन । गुर्गुडी गांज्या आणि सप्त वेसन । हें निषिद्ध कर्म जाणावें ॥ ६५ ॥ तवं श्रोता करी विनति । स्वामी सप्तवेसनें तें कोणतीं । वक्ता ह्मणे आइका यथामतीं । सांगिजतसे ॥ ६६ ॥ तरि द्यूतकर्म आणि वेश्यागमन । चोरी चाहाडी आणि परदारारमण । किं लघुपक्षीक्रीडा किन्नरीगायन । एवं मिळोनि सात हीं ॥ ६७ ॥ साबरी मंत्र चेडें चेटकें । मुठी कौटालें तेलें अनेकें । नाना जाती मिळोनि येकंकार मुखें । भ्रष्टाकार करणें जें ॥ ६८ ॥ जारण मारण वशीकरण । स्तंभन मोहन उच्चाटन । उद्घाटन उप-शमन । हें निषिद्ध कर्म सर्व हि ॥ ६९ ॥ असो सांगतां हें असा-धारण । परि कांहींयेक सांगावया हें चि कारण । जे टाकावें काम्य निषिद्ध निर्पटून[6] । आणि नित्य नैमित्य करावें ॥ ७० ॥ जरि टाकावीं काम्य निषिद्ध कर्में । तरि सांगितलीं कां अति संभ्रमें । ऐसें ह्मणाल तरि वोळखीकारणें नामें । त्याज्य ह्मणौनि सांगितलीं ॥ ७१ ॥

---

१ बोकड. २ धगधगीत निखाऱ्यांची खाई (दा. ३–३–४, व २–६–२९) ३ मशाल. ४ ह्या क्षुद्र देवता आहेत (दा. ३-२-२७) ५ हंसकोशांत जार-णमारणादि हीं सप्त व्यसनें दिलीं आहेत. ६ निःशेष करणें.

वोळखोनि काम्य निषिद्धें न करावीं । नित्य नैमित्य आचरावीं । तथापि काम्यांमाजीं कांहींयेक कर्मपदवी । कार्यकारण ग्राह्य असे ॥ ७२ ॥ कार्तिक माघ वैशाख स्नानें । लिंगेंलाखोली कां व्रतें उद्यापनें । कुळदेवत कां देवींदर्शनें । नवचंडीविधान ॥७३॥ काम्यांमाजीं या कर्मासी । कोण्हींयेकें आचरावें निश्चयेंसीं । वरकड काम्य कर्म आणि निषिद्धासी । नाचरावें सर्वथा ॥ ७४ ॥ नित्य आणि नैमित्य कर्म । हें अवश्यमेव आचरणें निभ्रम । ब्राह्मणें सहसा यांचा अतिक्रम । प्राणांतीं हि करूं नये ॥ ७५ ॥ असो यावरी चहुं वर्णांचें । उपकर्म सांगिजेल आचरणाचें । त्यानंतर उपजीविकावर्तनाचें । सांगिजेल यथाक्रमें ॥ ७६ ॥ दिनकर शरण रामदासीं । सांगितलें चतुर्थ कर्मविभागेसी । आतां सांगिजेल पांचव्या कर्मप्रकारासी । तें श्रोतीं श्रवण करावें ॥ ७७ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये पंचम कळापे वर्णाश्रमधर्मसंस्था निरूपणं नाम चतुर्थ कीर्ण प्रकाशः ॥ ४ ॥ श्रीराम ॥

॥ श्रीराम ॥

आतां ब्राह्मणाचें आचरण । उपकर्मेंसीं जीविकावर्तन। सांगिजेल यथाक्रमेंकरून। संप्रदायशुद्ध ॥१॥ तरि अंतर्वृत्तीसी शम करून । अनुसं[2]धानीं येकाग्र अंतःकरण । सस्वरूपीं होऊनि निमग्न । ध्यानधारणायोगें ॥ २ ॥ मग प्रत्याहारें[3] प्राणायाम साधणें । बाह्य इंद्रियें नियमीं धरणें । सहजस्थितीचया आसनें । आचरिजे तप ॥ ३ ॥ काइक वाचिक मानसिक । तप जें कां असे त्रिधातुक । तें निजसमाधीं आचरणें संम्यक । अनुतापयुक्त ॥ ४ ॥ ज्ञान तथा मृत्तिकाजळें । अंतर्बाह्य शुचित्व निर्मळें । सात्विका शांतिसंगें विमळे । क्षमारूप समता ॥ ५ ॥ जीवमात्रीं समत्वें निज आर्जव । आत्मज्ञानविचार क्षीरार्णव । विज्ञानीं

---

१ ओव्या २ व ३ यांत अष्टांग योग सांगितला आहे. २ आत्मानुसंधानीं. ३ इंद्रियांची अंतर्मुखता.

लय अपूर्व । सहजास्थिति ॥ ६ ॥ आस्तिक्यें सर्वांशीं साजिरा । ब्रह्म-बोधें जाला माजिरा । विरक्तीचिया विहारा-। माजीं वर्तणें जयाचें ॥ ७ ॥ एवं ब्राह्मणाचें सहज उपकर्म । तुवां जाणावें निभ्रम । यानंतर उपजीविकाकर्म । किंलक्षण तें सांगिजेल ॥ ८ ॥ मुख्य भागवत शास्त्रप्रमाण । भिक्षेचें चतुर्विध लक्षण । उत्तम मध्यम कनिष्ठ अतिकनिष्ठ जाण । शीळ उंच रुत अमृत ॥ ९ ॥ शीळ ह्मणिजे अयाचित वृत्ति । यांचा न करितां जाली भिक्षाप्राप्ति । तेणें चालऊनि आश्रमधर्म रीति । सहज-स्थितियोगें ॥ १० ॥ प्रेत्न न करितां होय जें प्राप्त । त्यासी ह्मणावें अयाचित । आतां उंच वृत्तीचा संकेत । बोलोनि दाऊं ॥ ११ ॥ कृषीवळु खळें झाडूनि जाय । मग तेथ जें कां चुकलें धान्य ठायें । तें वेंचूनि आणूनि आश्रमसोय । करणें यावरी ॥ १२ ॥ रुत ह्मणिजे माध्यान्ह समयावसरी । घरोघरीं फिरोनि ग्रामांतरीं । ओंणी कोण्हीं जन्हि सूपभरी । तन्हि घेणें मुष्टि येक ॥ १३ ॥ ऐसें मेळऊनि आश्रमधर्मापुरतें । अग्नि ब्राह्मण गाई समवेतें । आश्रमधर्म चालवणें निरुतें । रुत ह्मणिजे तयासी ॥ १४ ॥ आतां अमृता ह्मणिजे मधुक्रिया । शुचिर्भूत सोंवळें होऊ-निया । आणिजे अन्न मेळऊनियां । त्यावरी करणें आश्रमधर्म ॥ १५ ॥ ऐसें चतुर्विध भिक्षालक्षण । यांमाजीं जें टाकेल तें अंगिकारून । ब्राह्मणें करावें उपजीविकावर्तन । उपकर्म ब्राह्मणाचें ॥ १६ ॥ आतां क्षत्रियाचें उपकर्म । सांगिजेल जीविकावर्तनसंभ्रम । येकाग्र होऊनि अविश्रम । श्रवण करीं आदरें ॥ १७ ॥ तरी समरंगणीं ठाकलियां उभे । शत्रूंची निर्दाळणें चि क्षोभें । वांचूनि जीवित्वाचिया लोभें । पाठी न देणें सर्वथा ॥ १८ ॥ तेजें सूर्य जैसा अति सोज्वळ । धैर्याचा मेरू चि केवळ । दक्ष असोनि अति प्रांजळ । शस्त्रास्त्रविद्या ॥ १९ ॥ युध्य मांडलियां हि

---

१ उन्मत्त. २ ब्राह्मणाची मुख्य दीक्षा । मागितली पाहिजे भिक्षा ॥ असें जें श्रीसमर्थांनीं ह्मटलें आहे, तें च या ठिकाणीं सांगितलें आहे. ३ याचना. ४ आणलें. ५ कोरडी भिक्षा. ६ माधुकरी जिला ह्मणतात ती; ओली भिक्षा. ७ स्पष्ट.

तुंबळ । वृत्ति ज्याची सुनिश्चळ । आणि जो जें मागेल निखळ । तें देणें चि त्यासी ॥ २० ॥ आणि ईश्वरभावना सर्वत्र । अंतरीं समता अरि मित्र । बाह्य वर्तणें स्वतंत्र समयासारिखें ॥ २१ ॥ स्वामीकाजीं देह खर्चणें । हा चि संकल्प जीवेंप्राणें । येणेंयोगें अन्न मेळवणें । धर्म न्याय युक्ति ॥ २२ ॥ त्या अन्नें करूनि आश्रमधर्म । नित्य वर्तणें अविश्रम । क्षत्रियाचें उपजीविकावर्तनकर्म । यथाक्रमें सांगितलें ॥ २३ ॥ एवं क्षत्रियाचें जाणोनि उपकर्म । आइकें वैश्यकर्मांचा यथाक्रम । सेतकुळवाडी करूनि निभ्रम । उदरपूर्ति करावी ॥२४॥ करावें गाईचें संरक्षण । नाना वस्तु समर्घी घेऊन । महर्घी विकाविया संपूर्ण । क्रयविक्रययोगें ॥२५॥ इतुकेंनि जालें वैश्यकर्म । आतां सांगों शूद्रकर्माचा संभ्रम । ब्राह्मणसेवेचा नित्यनेम । कायावाचामनेंसीं ॥२६॥ ब्राह्मणाची परिचर्या करावी । नीच सेवा अंगिकारावी । त्यांचिया आज्ञा सेतकुळवाडी करूनि द्यावी । विश्रांति ब्राह्मणांसी ॥२७॥ शूद्रासी ब्राह्मणसेवेवांचून । समर्थ कांहीं च नसे आन । ब्राह्मणांचे गौर्स स्वयें रक्षण । अत्यादरें करावें ॥ २८ ॥ ब्राह्मणाची आज्ञा प्रमाण । तें चि शूद्राचें उपजीविकावर्त्तन । अणुमात्र आज्ञाउलंघन । शूद्रें सर्वथा न करावें ॥ २९ ॥ ब्राह्मणाची अवज्ञा जेथ घडे । तेथ व्यथा कां दारिद्र तत्काळ जोडे । क्षोभ जालियां मृत्यु बहुडे । मेलियां नर्क अघोर ॥३०॥ ह्मणौनि ब्राह्मणाची शूद्रें अवज्ञा । न करावी सर्वथा हें सांगतों संज्ञा । केलियां चंद्रार्क पतन हे आज्ञा । जगदीशाची असे ॥ ३१ ॥ या वेगळिया ज्या अन्य याती । लोमविलोमादि प्रभृति । तेहीं आचरोनि यथाशास्त्र निर्गुंति । ब्राह्मणसेवा करावी ॥ ३२ ॥ शूद्र क्षत्री आणि वैश्य वर्ण । हे हि मानावे ब्राह्मणासमान । भक्ति ज्ञान वैराग्य साधन । ब्राह्मणमुखें विचारावें ॥ ३३ ॥ एवं शरीरस्वभाव आणि इंद्रियस्वभाव । गुणस्वभाव आणि जातिस्वभाव । कर्म उपजीविकावर्तनस्वभाव । उपक-

---

१ गंभीर, स्थिर. २ निष्कळ, शुद्ध. ३ भगवंतांनीं अर्जुनाला केलेल्या उपदेशाचें सार या ओवींत आलें आहे. ४ अव्याहत. ५ स्वस्त. ६ महाग. ७ आज्ञेनें. ८ गाईस. ९ खूण, आज्ञा. १० यावच्चंद्रदिवाकरौ. ११ निभ्रांत, यथार्थ.

मैसीं पंचधा ॥ ३४ ॥ ह्मणौनि कर्माकारितां देह उत्पन्न । मध्यें कर्मे चि व्यापलें दिसे संपूर्ण । पुढें देह खचलियां जाण । कर्मकळाप सुटेना ॥ ३५ ॥ मेलियावरि पुत्रपौत्रीं । उत्तरक्रिया वेदमंत्रीं । श्राद्ध अपरपक्ष पुरुषत्रि–। पर्यंत कर्म न सुटे ॥ ३६ ॥ ब्राह्मणासी कर्तव्यकर्मे सोळा । क्षत्री वैश्या द्वादशद्वादशमेळा । शूद्रासी अष्टकर्मसोहळा । अन्ययातीस च्यारि कर्में ॥ ३७ ॥ सहज आणि स्वाभाविक कर्म । वर्णाश्रम जातीचें आणि उपकर्म । एवं देहाचिया आदिमध्यांतीं संभ्रम । केवळ कर्माश्रयें देह चाले ॥ ३८ ॥ असो तुवां पुसिलें सत्कर्मलक्षण । ह्मणोनि सांगावयासी जालें कारण । ऐसें ऐकताक्षणीं शिष्य सुखावोन। जी ह्मणोनि पुढारला ॥३९॥ ह्मणे स्वामी बापयाचे तृषेकारणें । पृथ्वी चि जळमय करणें । किंवा उपमन्यु मज दूध दे सहज ह्मणे । त्यासी दिधला क्षीरसमुद्र ॥४०॥ किं तो ध्रुव पितृअंकीं बैसावया । धांवा पोकारी हांक मारूनियां । त्यासी अढळपद देऊनियां । निजपदीं स्थापिला ॥ ४१ ॥ तेवि जी म्यां मंदमतिकरूनि । अशंका घेतली कर्मालागूनि । तेथ पंचधा प्रकारें करूनि उपलवणी । सांवितलें सत्कर्म ॥ ४२ ॥ आतां उपासना ते किंलक्षण । तयेची कैसी वोळखण। तें केलें पाहिजे निरूपण । मज कळे ऐसें ॥४३॥ आतां पुढिलीये कीर्णीं । उपासनारहस्य प्रांजळ करूनि । सांगिजेल तें यथाक्रमें श्रोतेसज्जनीं । श्रवण कीजे अत्यादरें ॥ ४४ ॥ इतुकेनि संपला सत्कर्मकळाप । केवळ स्वानुभवदिनकररूप । दिनकर रामदासीं साक्षेपें । सहजस्थिति ॥ ४५ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये पंचमकळापे चतुर्वर्णउपजीविकावर्तननिरूपणं नाम पंचम कीर्ण प्रकाशः ॥ ५ ॥ येकुण कळापवोवीसंख्या ॥ ३०४ ॥ शुभं भवतु । श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ॥

---

१ कलाप ५ किरण २ ओवी १६ यांत सांगितल्याप्रमाणें. २ तीन पिढ्यांपर्यंत. ३ कलाप ५–२–१७ ते २५, पहा ४ चातकपक्ष्याचे. ५ पुकारी. ६ वर्णन. ७ उत्कंठित.

॥ उपासनानिश्चय कळाप ॥ ६ ॥

॥ श्रीराम ॥

ॐ नमो सद्गुरु रामदास । होऊनि सर्वस्वेंसीं उदास । स्वानुभवदिनकरीं स्वयंप्रकाश । दिधला निजकृपां ॥ १ ॥ तये निजकृपेचा लाधोनि आधार । दिनकर जवं पाहे स्वरूपनिर्धार । तवं अनिर्वचनीय अपार । देखिलें स्वरूप ॥ २ ॥ यासी कांहीं देऊं ह्मणे उपम । तवं ठाईंचें चि हें निरोपम । सीमा करूं जातां हें निसीम । पहिल्यापासुनी ॥३॥ मग स्वरूपाचा पाहों गेलों गुण । तवं दिसे अवघें निर्गुण । मग तैसा चि पाहे जवं ठिकाण । तवं निराधार हें ॥४॥ मग निराधारें चि याचें स्वरूप । पाहातां देखिलें संपूर्ण अरूप । अरूपपणें पाहे संभवारोप[२] । तवं असंभवनीय ॥ ५ ॥ ऐसा असंभवनत्वें पाहे आकार । तवं हें ठाईंचें निराकार । मग निराकारें चि पाहे विकार । तवं निर्विकार हें ॥ ६ ॥ निर्विकारें चि पाहातां कर्म । तवं ठाईंचें चि हें निष्कर्म । निष्कर्में पाहातां प्रपंचोद्गम । तवं निष्प्रपंच हें ॥ ७ ॥ निष्प्रपंचतां पाहे अवयव । तवं हें ठाईंचें चि निरावयव । निरावयवीं पाहातां संगसंभव । तवं निसंग ठाईंचें ॥ ८ ॥ मग निसंगें चि पाहातां उपाधि । तवं देखिलें हें निरुपाधि । निरुपाधियोगें द्वंद्वावधि[३] । पाहे तवं हें निर्द्वंद्व ॥ ९ ॥ निर्द्वंद्वतां पाहे जवं केवळ । तरि हें ठाईंचें चि निश्चळ। ऐसें वर्णव्यक्तिरहित निर्मळ । सद्गुरुस्वरूप ॥१०॥ मग पाहों गेलों याची थोरी । तवं हें व्यापलें दशदिशाबाहेरि । अनंत ब्रह्मांडें याचे उदरीं । सामावलीं दिसती ॥ ११ ॥ तेथ मी हि होऊनि याहूनि थोर । पाहों गेलों याचा पार । तवं येणें माझें अंतर । व्यापिलें दिसे ॥ १२ ॥ ऐसा बाहेर पाहे तवं अंतरीं दिसे । अंतरीं पाहे तवं बाहेर उँसासे[४] ।

---

१ सद्गुरुस्वरूपाचें निश्चित वर्णन. हें वर्णन व दास. द. ७ स. ७ यांतील ब्रह्मस्वरूपाचें वर्णन यांत बरें च साम्य आहे. २ उत्पत्तीची कल्पना. ३ शीत, उष्ण; सुख दुःख; हे जे परस्परविरोधी विकार असतात ते. ४ उसळून येतें, श्वास टाकतें.

एवं पाहातेपणें मजलागीं वेंळसे । फार होताति पैं ॥ १३ ॥ ऐसा पाहातेपणें होतसे कष्टी । परि तें अणुप्रमाणें न पडे दृष्टीं । तेणें मनासहित इंद्रियें हिंपुटी । होऊनि चाकाटलों ॥ १४ ॥ एवं पाहातेपणें घाबिरा जालों । मग मी तें सोडूनि निराळा राहिलों । नाहंपणें निजस्मरणीं बाहिलों । श्रीगुरुरायासी ॥ १५ ॥ जी जी सद्गुरु निष्कामकामा । सच्चिदानंदा आत्मयारामा । पुराणपुरुषा पुरुषोत्तमा । जी स्वसंवेद्या ॥ १६ ॥ जी तूं स्वसंवेद्य सच्चिदानंद । त्रिपुटीरहित केवळ निर्द्वंद । तुमच्या स्मरणमात्रें जीवशिवादि भेद । निर्शले सकळ हि ॥ १७ ॥ आतां असो जी देवा हे उपपत्ति । कळों सरला कर्मकळापव्यक्ति । पुढें उपासनेची व्याख्या वित्पत्ति । सांगितली पाहिजे ॥ १८ ॥ तरि जी सांगा ऐसें ह्मणतां चित्त । होतसे लज्जायमान बहुत । कां जे आपुलें सामर्थ्य न विचारित । सूज्ञपणें भांबावलों ॥ १९ ॥ जेवि न कळोनि आपुलें मान । मश्यक आक्रमूं धांवे गगन । किं ते टिटवी ह्मणे मी उपसीन । समुद्र अवघा चि ॥ २० ॥ किंवा सरिसेपणें सूर्यमंडळीं । खद्योत घेऊं पाहे सवंफळी । अथवा आटोपूं धांविजे पांगुळीं । वारयासी जैसें ॥ २१ ॥ तेवि जी मी श्रीप्रभूप्रति । वाटिंव करूनियां स्वमतीं । आक्षेपाचिया उपपत्ती । धीटपणें पुसे ॥ २२ ॥ तरि काय जालें जी श्रीदातारा । सत्राणें ढियां'' हाणतां हि वासुरा । तन्हि वोरसें दाटोनियां पुरा । धेनु पान्हा चि घाली ॥ २३ ॥ किं तया कल्पतरूसी अति उग्र बुद्धीं । मागतां हि दे सकळ समृद्धि । कां जे त्याची सहजस्वभावशुद्धि । उदारपणाची ॥२४॥ 'मां संताचिया तरि कृपाळुपणा । योजितां दृष्टांतमात्र ठेंगणा । उदारत्वें मेघ हि दिसे साना । वोसरलेपणें ॥ २५ ॥ परीस लोहाचें येकदां चि करी सुवर्ण ।

१ घोंटाळा, उपद्रव, फेरा झपाटा. २ कष्टी. ३ चकित झालों. ४ बोलाविलें. ५ ज्ञानस्वरूप वस्तु. ६ पांचवा कलाप. ७ शक्याशक्य विचार. ८ (?). ९ वाटीव= पुरुषार्थ, १० बलानें, सवेग. ११ (?) कदाचित् गाय पान्हवण्याच्या वेळीं आचळाला वासरूं तोंडानें ज्या ढुशा देतें त्या अर्थाचा हा शब्द असावा. १२ तर मग. १३ प्रत्येक दृष्टांत. १४ कमी होतो, नाहींसा होतो ह्मणून.

संत सेवकां करिती आपणासमान । क्षीरसमुद्र परि अपूर्ण । येकदेशीपणें ॥ २६ ॥ संत सर्वत्र समता सारिखे । न दिसे जयां आपलें पारिखें[1] । स्वानुभवदिनकरीं स्वसुखें । नित्य पारंगत जे ॥२७॥ ऐसें आवडीचेनि करुणारसें । शिष्य बोले स्वानुभव संतोषें । तवं सद्गुरु सुखावलेनि मानसें । बोलिजे अभय वरदें[2] ॥ २८ ॥ वछा तुझे अति आरुष[3] बोल । परि अमृताहूनि दिसती गौळें[4] । जे आइकतां चि बहुसाल । मज सौख्य जालें ॥ २९ ॥ तरि तूं पूर्णत्वें केवळ पूर्णिमा । तेथ उदेजतां सुशब्दचंद्रमा । ममांतरक्षीरार्णवें सांडिली सीमा । कृपाभरितें उचंबळे ॥ ३० ॥ परि तो पूर्णमेसी च पूर्णत्वासी ये । आणि कळंकें साजावला[5] होय । तूं निष्कंळक असोनि सदैव सोय । पूर्णत्वाची तुजमाजीं ॥ ३१ ॥ आतां असोतु कां उपपत्ती इया । तुज अपेक्षित तें सेंविया[6] । तरि आइकें सावध होऊनियां । मनाचिया श्रवणीं ॥ ३२ ॥ तुवां पुसिली जे कां उपासना । तिचिया दों प्रकारें असती भावना । प्रवृत्तिनिवृत्यात्मक भिन्ना । सगुण आणि निर्गुण ॥ ३३ ॥ त्यांत प्रस्तुत जे कां सगुण । तियेचें रूप सांगों परिछिन्न । मग उरली जे कां निर्गुण । ते उत्तरार्द्धीं जाणसी ॥ ३४ ॥ तरि उपासना ह्मणिजे उपास्य दैवत । उपास्य जाणिजे उप आस्तीकृत[7] । उपआस्तिकीं धरिजे आर्त । देवभजनीं ॥ ३५ ॥ तरि देव पाहातां निर्गुण । निःसंग निर्विकार निरंजन । निराधार निरावेव तर्कविहीन । अगम्य अगोचर ॥ ३६ ॥ निर्गुण ह्मणिजे गुणासी येना । निःसंगपणें संगीं आडळेना । निराकारत्वें[8] सांपडेना । विकारजातांसी ॥ ३७ ॥ निरंजनें[9] जो जनावेगळा । आधार पाहातां न दिसे डोळां । अवयवहीन केवळ मोदळा[10] । त्याहूनि भिन्न

१ अन्य, दुसऱ्याचें. २ वर या अर्थानें वरद शब्द सर्वत्र योजला आहे. ३ आर्ष, बोबडे. ४ मधुर. ५ शोभला. ६ सहज. ७ आस्तिक भावानें केलेलें. ८ ‘ निर्विकारत्वें ’ असें पाहिजे. ९ यालागीं मी निरंजन । अंजन शब्दें उपाधि जाण । तैसें चि जनराहित करितां व्याख्यान । निरुपाधि पूर्ण घडतसे ॥ ९७ ॥ जनशब्दें प्रपंचजात । जें जें कीं इंद्रियेंगृहीत । किंबहुना दृश्यजात । दृष्टश्रुतार्थ सर्व हि ॥ ९८ ॥ तें निःशेष जेथें नसे । तया निरंजन बोलिजेत असे । (रंगनाथी योगवासिष्ठ प्रकरण ५ आत्ममनन प्रकरण.) १० मुद्गल.

। मनाचा न चले तर्क विचार । इंद्रियांसी जो न कळे साचार ।
स उपास्तीचा प्रकार । काइसेन तऱ्हि ॥३९॥ जो अनंत ब्रह्मांडीं
। भरोनि त्याचऐसा चि जाला । सेवटीं कोठें चि नाहीं सांप-
गुंतलेपणें ॥ ४० ॥ ऐसा जो सर्वोत्तम सर्वेश्वर । ज्याकरितां
सचराचर । त्यासी नाना पूजादि उपचार । कोठें कैसे अर्पावे
॥ ह्मणौनि मुख्य उपास्तीचें मंडप । तें केवळ सद्गुरुस्वरूप ।
ागुणाचा जो बाप । सर्वज्ञपणें ॥ ४२ ॥ विनासद्गुरु सगुण नि-
कैसीं कळती प्राणियांलागून । मंत्र यंत्र आसन ध्यान । मुद्रा
जपविधि ॥ ४३ ॥ प्राणियांसी गुरुकृपा जवं न घडे । तवं
णें जैसें वेडें । भांबावोनि फिरे चहुंकडे । संसारघोरेंकरूनि
॥ संसारिक हि जऱ्हि जाला प्राणी । तऱ्हि गुरूविण न कळे
ानीं । देव धर्म तीर्थ व्रत उद्यापनीं । गुरु आधीं पाहिजे ॥४५॥
ाविती जो जो मार्ग । त्या त्या मार्गें चाले अवघें जग ।
गुरूविण उपासनामार्ग । व्यर्थ चि अवघे ॥ ४६ ॥
उपासनेची उपासना[3] । तो हा केवळ श्रीगुरुराणा । श्रीगुरुउपा-
नि भावना । सर्व हि मिथ्यारूप ॥ ४७ ॥ तथापि श्रीगुरूची
जे जे सांगिजतील मार्गसंज्ञा । ते आचरूनि शिष्य सूज्ञा ।
ेवतीं भजावें ॥ ४८ ॥ तरि कोण दैवत काय उपासना ।
ध्यान मुद्राभिधाना[6] । मंत्र यंत्र पूजाविधाना । रूप करूनि दाऊं
॥ दिनकर रामींरामदास । स्वानुभवदिनकरीं स्वात्मसुखास ।
सकळ उपासनाविधीस । यथान्वयें सांगेल ॥ ५० ॥ स्वस्ति
भवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये षष्टम कळापे गुरुनिश्चयनिरूपणं नाम
ार्ण प्रकाशः ॥ १ ॥

उपासनेच्या, भक्तीचा. २ शोभा, शृंगार. ३ देवाचा हि देव.
ाकता. ५ खूण. ६ खेचऱ्यादिक चार मुद्रा त्या.

॥ श्रीराम ॥

आतां जन्मांतरयोगें प्राणी । नरदेह सर्वांगें पूर्णपणीं । आणि ब्राह्मण क्षत्री कां वैश्यवर्णी । कां शूद्रवर्ण लाधला ॥१॥ नातरि सर्वोत्कृष्ट पुण्य-योगें । ब्राह्मणकुळीं जन्मला निजांगें । देहे दिसेंमासें अव्यंगें । वाढता जाला निजगृहीं ॥ २ ॥ तवं पंच सप्त अष्ट वर्षी । वडिलीं मेळऊनि ब्राह्मण ऋषी । व्रतबंधन आरंभूनि संतोषीं । दीक्षाग्रहणविधि ॥ ३ ॥ उत्तम पाहोनियां सुमुहूर्त । लग्न साधूनि ग्रहबळयुक्त । गुरुबळें चंद्रबळेंसीं यथोचित । दीक्षाग्रहण आरंभिलें ॥४॥ मग हा प्राणी स्ववीर्यें जेणें निर्मिला । ॐ आत्मावै पुत्र नामासी मंत्र दिधला । तो चि पुढें दीक्षाग्रहणीं अधिकारी जाला । निजदीक्षागुरुत्वासी ॥५॥ कां जेणें आपलें वीर्य खर्चूनि निज । निर्माण केला ह्मणौनि हा आत्मज । बोलिजे यतन्निमित्यं[1] आचार्यत्व सहजें । त्यासी चि अधिकार असे ॥ ६ ॥ असो हा प्राणी अष्ट वर्षेंपर्यंत । केवळ जडबुद्धि असतां बाळवत । नाना दोष घडले ह्मणौनि प्रायश्चित्त । थोर विधि करूनि ॥ ७ ॥ मग शुद्ध बुद्ध करूनि आचार्यापुढें । उभा कीजे ज्योतिर्विदीं[3] निवाडें । घटिका साधूनि सुमुहूर्त सुवाडें[2] । गुरुपदीं संलग्न कीजे ॥८॥ ऐसा आचार्यपदीं संलग्न केलियावरी । ब्रह्मचर्यदीक्षा अवलंबूनि साजिरी । श्रुतिस्मृतिवाक्य नाना मंत्रोच्चारीं । अग्निब्राह्मणसान्निध्यें ॥ ९ ॥ मग नाना मंत्र उत्साहमेळीं । श्रीगुरु मंत्र उपदेशितां कर्णबीळीं । स्वर्गींहूनि सुरवर वर्षती पुष्पांजुळी । हा ब्रह्मत्वासी आला ह्मणौनि ॥ १० ॥ तें गुरुवाक्य निजकर्णासी येतां । पूर्वजांसी . परमोत्सव तत्वता । देव ऋषि पितर मनुष्य भूतां । परमाल्हाद[4] होतसे ॥ ११ ॥ [5]जे हा प्राणी ब्रह्मत्वासी आला साचार । हा करील वेदपठण मंत्रोच्चार । देवपितरोद्देशें स्वाहास्वधाकार । सकळां होईल संतृप्ति ॥ १२ ॥ असो निजकर्णी गुरु-वाक्यानुग्रह जाला । मुखीं उच्चार कांहीं जाला न जाला । इतुकेंन याचा अपार महिमा वाढला । तो मुखें न बोलवे सहसा ॥ १३ ॥ वेद जो

---

१ एतत्+निमित्य=या कारणाकरितां. २ शाहाणा. ३ जोशीबुवांनीं ४ प्रफुल्लित, आनंदित होऊन. ५ कारण कीं.

कां त्रैलोक्यजनक । तेणें तत्काळ आश्राइलें मुख । औटकोटी तीर्थें येऊनि निष्टंकें । निजचरणीं राहिलीं ॥ १४ ॥ भिक्षा जे कां त्रैलोक्यजननी । शंकरादिक जिचे मिरासी धणी । तिये हा अविकारी होऊनि । भिक्षा मागे मूळमंत्रें ॥ १५ ॥ श्रीगुरुवाक्य निजकर्णीं पडतां । स्वर्गीं दुंदुभि वाजिनलिया तत्वता । ब्रह्मादिक इछिती चरणतीर्था । हा ब्रह्मीष्ट जाला ह्मणौनि ॥ १६ ॥ तें निजवाक्य मुखासी येना जवं । तवं सर्वांगीं उमटलें ब्रह्मवर्चस्व । ब्रह्मचर्याश्रम स्वयमेव । सर्वलक्षणसंयुक्त ॥ १७ ॥ तवं शिष्य बोले सगद्गद होऊन । जी इतुका महिमा त्यासी कायसेन । इतुकें बोलेना तवं प्रेमाश्रु उचंबळोनि नयन । निडारली दृष्टि ॥ १८ ॥ सर्वांगीं थरकले रोमांच । घर्मबिंदु बारेले हृदईं च । न कळे हास्य कीं रुदन साच । नृत्यान्वित थरकंप ॥ १९ ॥ दाटला प्रेमाचेनि पडिभरें । चित्त सर्वांगें जालें चेइरें । ह्मणे जी कृपाळुवें दातारें । तैसें मज केलें पाहिजे ॥ २० ॥ इतुकें जवं बोले घाबिरेपणें । तवं अति प्रीतीं आळंगूनि श्रीगुरूनें । सखया जें इछिजे तुझिया मनें । तें क्षण न लगतां पावसी ॥ २१ ॥ ऐसें वाक्य निजकर्णीं ऐकतां । शिष्य जाला सर्वांगें श्रोता । तवं श्रीगुरु सहज स्वभावतां । बोलों आरंभिलें ॥ २२ ॥ अरे ब्रह्माआदिकरूनि हरि हर । जये सुखीं निमग्न निरंतर । ऋषि मुनि सिद्ध योगेश्वर । ज्ञानी संत महंत ॥ २३ ॥ ऐसें जें निजसुख साचार । तें परब्रह्म निर्गुण निर्विकार । तेथ ध्वनिरूप येकोक्षर । उद्भवे निरक्षरें चि ॥ २४ ॥ तें निरक्षरें चि येकाक्षर । त्रिगुणपंचभूतांचें माहेर । ज्याकरितां सकळ चराचर । रचे खचे स्वलीळां ॥ २५ ॥ ज्यापासूनि शब्दब्रह्मासी उद्भव । मूळमायेचा जो विसांवता ठाव । मग ईश्वरें ऐसें त्यासी नांव ।

---

१ मुखाचा आश्रय केला. २ निश्चयेंकरून. ३ दासबोध १४-२-४. ४ दास. १४-२-१. ५ ब्रह्मनिष्ठ ? ६ परिपक्क झाली. पूर्णतेस आली. ७ बारणें=लादणें, किंवा बारें=थांबवून धरणें. ८ अधिकतेनें. ९ जागें. १० प्रणवरूप ॐ या अक्षराचा ध्वनि. ११ उत्पत्ति, स्थिति आणि लय होतो. १२ परब्रह्माच्या ठिकाणीं संकल्परूप जी मूळमाया तिचीं चौदा नांवें, दासबोध द. २० स. ५ ओवी ७ ते १० येथें दिलीं आहेत, तीं पाहावीं.

बोलती कित्तेक ॥ २६ ॥ ज्यासी कित्तेक ह्मणती हा शिव । कित्तेक ह्मणती शुद्धसत्व । कित्तेक ह्मणती आत्मा स्वयमेव । तो हा चि केवळ ॥ २७ ॥ कोण्ही ह्मणती अंतरात्मा राम । कोण्ही ह्मणती सगुण ब्रह्म । मग कोण्ही कोण्ही निर्गुण ब्रह्म । ऐसें हि ह्मणती ॥ २८ ॥ कोण्ही ह्मणती परमेश्वर । कोण्ही ह्मणती अर्धनारीनटेश्वर । कोण्ही ह्मणती षड्गुणेश्वर । तो हा चि केवळ ॥ २९ ॥ कोण्ही ह्मणती हा जीवात्मा । कोण्ही ह्मणती हा परमात्मा । कोण्ही ह्मणती यासी सर्वात्मा । नामरूप चि नाहीं ॥३०॥ कोण्ही ह्मणती हा शुद्धसंकल्प । कोण्ही ह्मणती यासी मिथ्या आरोप । कोण्ही ह्मणती यासी विकल्प । परब्रह्मींचा ॥ ३१ ॥ कित्तेक ह्मणती यासी तदंश । हा केवळ ब्रह्माचा चि अंश । मग मायासंगें अनंत ब्रह्मांडास । रची खची स्वलीळा ॥ ३२ ॥ असो सांगतां लोकांचे प्रलय । राहों पाहेल चालता ग्रंथान्वय । ह्मणौनि याचा जो असेल अभिप्राय । तो सहजें जाणसी उत्तरार्द्धीं ॥ ३३ ॥ प्रस्तुत जें कां येकाक्षरब्रह्म । ज्यासी प्रणव ऐसा संकेत निजनाम । जेथूनी स्वरवर्णव्यक्ति यथाक्रमें । प्रसव होता जाला ॥ ३४ ॥ ज्यापासूनि वेदाचा जन्मप्रभव । शास्त्रें करिती नाना व्याख्यागौरव । पुराणें प्रशंसिती ज्याचें वैभव । श्रुति उपनिषदेंसीं ॥ ३५ ॥ ज्याची विचारितां स्वरूपठेवँ । निजांगें तद्रूप चि स्वयमेव । न कळे कळा लीळा लाघव । ज्याची हरिहरब्रह्मादिकांसी ॥ ३६ ॥ ज्यांचीं विचारितां आकल्प अष्टांगें । अष्टदेहेंसीं निवती सर्वांगें । चतुष्पदीं अर्थ विचारितां अव्यंगें । सायोज्यतापदप्राप्ति ॥३७॥ विचारितां ज्याचीं तिन्ही स्थानें । अकार उकार मकारेंसीं निजचिन्हें । उमटोनि पंचदैवतउपासने । अधिकार जाला सर्वस्वें ॥ ३८ ॥ जो पंचदैवतात्मक पाहातां सावेव । न विचारितां ऐसा अर्थगौरव । ब्राह्मणासी ब्राह्मणपणाचें अडनांव । सहजगतीं बोलिजे ॥३९॥ ह्मणौनि श्रीगुरु निज शिष्यासी थापटूनि । परमोत्सवें अनुग्रह देऊनि । ह्मणतां बापा याचा

---

१ संदर्भ. २ दासबोध १२-५-१ व ९. ३ ठेवण, आकृति. ४ त्रिगुण व पंचभूतें मिळून. ५ चार पिंडाचे व चार ब्रह्मांडाचे असे अष्टदेह. ६ चार वेदांचा ?

अर्थ विचारूनि । तद्रूप होईं निजांगें ॥ ४० ॥ ऐसें श्रीगुरुनिजवाक्य ऐकतां । शिष्य निज अंतरीं चमत्कारोनि तत्वता । ह्मणे स्वामी हें माझें मजजवळ असतां । मी नेणपणें भांबावलों ॥ ४१ ॥ पाहातां साच जी हें निजकर्णांसी येतां । तत्काळ लाभे परब्रह्मींची योग्यता । मां याचा साकल्य विचारें अर्थ घेतां । ब्रह्मरूप चि होइजे कीं ॥ ४२ ॥ तरि जी स्वामी मज सकळ साद्यंत । सांगितलें पाहिजे अर्थभरित । उपासना आदिकरूनि पंचदैवत । कोणकोणतीं तें यथाक्रमें ॥ ४३ ॥ इतुकें ऐकतां शिष्यवचन । श्रीगुरु सुखावोन परिपूर्ण । ह्मणती बापा सावध होऊन । श्रवण करीं अत्यादरें ॥ ४४ ॥ तुवां आपुलें निजसुख विचारिलें । तें सांगतां आमचें काय वेचलें । जेणें ब्राह्मणपणासी आणिलें । देखतदेखतां पैं ॥ ४५ ॥ जन्मोनि आठ वर्षेंपर्यंत । केवळ आचरण होतें शूद्रवत । आचार विचार न कळोनि सतंत । अज्ञानपणें भांबावला ॥ ४६ ॥ खेळे नाना प्रकारींचे खेळ । लेंकुरांमाजीं होऊनि बरळ । खाणें जेवणें आणि मूत्रमळ । उभेपणें चि संपादी ॥४७॥ केवळ जडबुद्धि होऊनि अज्ञान । खेळत होता होऊनि हीन दीन । तो [1]याकरितां येकायेकीं ब्रह्मसंपन्न । होऊनि ब्राह्मणत्व पावला ॥ ४८ ॥ जन्मापासूनि व्रतबंधपर्यंत । होता केवळ हा शूद्रवत । मग लग्नीं साधूनियां सुमुहूर्त । निजवाक्यउपदेश ॥ ४९ ॥ निजवाक्यउपदेशाकारणें । ब्रह्मादिक अनन्य तनुमनें । ते यासी सहजस्थितीं प्राप्त होतां क्षणें । यासी द्विजत्व प्राप्त तत्काळीं ॥ ५० ॥ होतां श्रवणीं किंचित् संस्कार । चरणीं तीर्थासी जाला [3]आधार । मुखीं ह्मणावयासी वेदाक्षर । अधिकार जाला भिक्षेसी ॥ ५१ ॥ ह्मणौनि संस्कारमंत्रें येवढा महिमा । पावला द्विजपणाचिया नामा । मग वेदाभ्यासें शनैं शनैं वाढे गरिमा । मग विप्र ऐसें ह्मणती ॥५२॥ मग जालिया वेदशास्त्रसंपन्न । गुरुमुखें अर्थ विचारितां गहन । प्राप्त

---

१ छांदिष्ट. २ निजवाक्योपदेश झाल्यामुळें. ३ मुलाची मुंज झाल्यावर त्याला ब्राह्मणत्व, बटुत्व प्राप्त होतें, तो शुद्ध होतो, ' भिक्षां देहि ' ह्मणण्यास पात्र होतो, ह्मणून त्या वेळीं त्याला भिक्षा घालतांना त्याचें चरणोदक घेत असतात. ४ महत्व.

जालिया केवळ ब्रह्मज्ञान । ब्राह्मणत्वें सहजें शोभलें ॥ ५३ ॥ ऐसें आपलें मुळींचें ब्राह्मणपण[2] । प्राणी अहंपणें न विचारून । संसारप्रवाहीं चालिला वाहोन । यासी कोणें काय कीजे ॥ ५४ ॥ तरि कोण्हींयेकीं ऐसें न करावें । संसारीं आलियानें सहज स्वभावें । अनन्यभावें स्वहित साधावें । शरण रिघोनि श्रीगुरूसी ॥ ५५ ॥ तथापि श्रीगुरूसी शरण गेला । तेणें मंत्र तंत्र यासी उपदेशिला । तेणें याचा सार्थकविचार काय जाला । अरत्रींचा कीं परत्रींचा ॥ ५६ ॥ आपुली मुळींची जे कां उपासना[3] । ते जोंपर्यंत हा प्राणी विचारीना । आणि मंत्र तंत्र सिकला नाना । तरि तेणें काय होणें यासी ॥ ५७ ॥ आणि कोण्ही ह्मणती आम्ही वैष्णव । कोण्ही आपणां ह्मणविती शांभव । कोण्ही गाणपत्याचा धरूनि अहंभाव । तें चि नाम मिरविती ॥ ५८ ॥ कोण्ही ह्मणविती आपणां सौर[4] । कोण्हांसी शाक्तपणाचा बडिवार । परि जे उपासनेनें ब्राह्मणत्व पावले साचार । ते समूळीं भुलले उपासना ॥ ५९ ॥ तरि तें चि निरूपण पुढिले कीर्णीं । सविस्तर बोलिजेल विचारूनि । श्रोतीं श्रीमंतीं श्रवण करूनि । आचरण केलें पाहिजे ॥ ६० ॥ दिनकर रामदासीं मनोभावें । लाधोनि उपासनागौरवें । स्वानुभवदिनकरीं विचारावें । निजात्मउपासनेसी ॥ ६१ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये षष्ठम कळापे प्रवणउपासनानिश्चयनिरूपणं नाम द्वितीय कीर्ण प्रकाशः ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

पूर्वकीर्णप्रासादकळसीं । कथारत्नप्रभा आहे ऐसी । जे विचारूनि मुळींचे उपासनेसी । भजन करावें तदंगें ॥ १ ॥ तरि मुळींचें जें कां येकाक्षरब्रह्म । जें क्षराक्षरातीतें[5] निसीम । ज्यासी स्त्रीपुन्नपूंसक

---

१ करिती ब्रह्मनिरूपण । जाणती ब्रह्म संपूर्ण । ते चि जाणावे ब्राह्मण । ब्रह्मविद ॥ दास. ६–४–२४. २ ब्राह्मणत्वाचें मुख्य लक्षण जें ब्रह्मज्ञानप्राप्ति तें. ३ येकाक्षरब्रह्म अथवा प्रणवरूप. ४ सूर्योपासक. ५ नाश व अविनाश यांपलीकडचें.

त्रिविध नाम। बोलती निजभक्त ॥ २ ॥ ब्रह्मनाम ह्मणतां जें नपूंसक। प्रणवेश्वर ह्मणतां पुरुषवाचक। ध्वनिरूप अर्द्धमात्रा ह्मणतां निष्टंक। स्त्रीवाचक हि होतसे ॥३॥ असो त्रिविधनामीं असोनि व्याप्त। अनाम्यत्वें[1] जें केवळ नामातीत। पाहातां केवळ जगदीश्वर चि मूर्तिमंत। संकल्परूप शुद्धसत्व॥ ४ ॥ त्यास चि अंतरात्मा बोलिजे। षड्गुणेश्वर त्यास चि ह्मणिजे। अर्द्धनारिनटेश्वर तो चि सहजें। आणि पुरुषप्रकृति ॥ ५ ॥ वेदें करितां स्तुति स्तवन। बोलों गेला परब्रह्ममहिमान। तवं ध्वनिरूप[2] उच्चार होऊन। निशब्दीं शब्द प्रगटला ॥ ६ ॥ ऐसा कित्तेक बोलताती अन्वय। परि स्वानुभवें पाहातां न घडे प्रत्यय। कां जे वेदांचा मुख्य जनक होय। सर्वाद्य ॐकार आधीं ॥७॥ मुळीं ब्रह्म निर्विकार निर्गुण। तेथ निर्गुणत्वें चि नामस्मरण। अहं ब्रह्म ऐसें स्फुरण। ध्वनिरूप उमटलें ॥ ८ ॥ जेवि न दिसतां दृष्टीसी आकाश। तेथें अकस्मात उद्भव होय वायूस। तो हि दृष्टीसी न पडे परि स्पर्श। आंगासी लागतां कळे ॥ ९ ॥ तरि जैसें आकाशीं वायूचें स्फुरण। तेवि ब्रह्मीं प्रणवोद्धरण[3]। ध्वनिरूप अर्धमात्रा प्रगटोन। त्रिपदेंसीं आकारला ॥१०॥ प्रथम ध्वनीचिये पोटीं। अकार उकार मकारेंसीं उठी। निशब्दें चि शब्दचौउटी। प्रणवेश्वररूप ॥११॥ तो प्रणवेश्वर प्रगटोनि मूर्तिमंत। निजमुखें परब्रह्मासी स्तवित। त्या स्तवनाचा जो जाला गांथ। त्यासी शब्दब्रह्म[4] ह्मणिजे ॥१२॥ गाथरूप जे सकळ शब्द। वाणी वदली निर्व्यवाद। ह्मणौनि त्यासी नामसंज्ञा बोलिजे वेद। कर्मउपासनाज्ञानेंसीं ॥१३॥ असो पिंडे प्रचित शब्दें विश्वास। आतां हि कोण्हीयेका नामें कोण्हीयेकास। बा-

१ नांवरहित असल्यामुळें. २ प्रणवाचा उद्गम कसा झाला तें दिलें आहे. ३ प्रणवरूप ॐ असा ध्वनि एकदम निघणें. ४ निरनिराळ्या प्रकारचे शब्द. ५ गाणें, कवन. ६ अनुभवेंवीण भ्रम। या नांव बोलिजे शब्दब्रह्म ॥ दास. ७-३-११. ७ लोकमान्य, किंवा ज्याला सर्व जगतांत दुसरी जोड नाहीं अशी. ८ या ठिकाणीं दिलेली वेदांची उत्पत्ति विचार करण्यासारखी आहे. ९ ज्या ठिकाणीं शब्द किंवा ध्वनि उमटत आहे त्या ठिकाणीं पिंडाचें किंवा जड देहाचें अस्तित्व आहे, हें अनुभवाचें बोलणें आहे, त्यावर विश्वास ठेवावा.

होतां काय उमटे तो मनास । सुक्षम आणिला पाहिजे ॥ १४ ॥ आणि यवनशास्त्रीं हि मुख्य विचार । ह्मणती गैबी[२] अवाज साचार । मग त्या अवाजयोगें सकळ चराचर । निर्माण जालें यथाक्रमें ॥ १५ ॥ आणिक हि दर्शनें[३] उपदर्शनें । बंडें पाषांडें गतभविष्य वर्तमानें । जन्हि मत्तांतरें बोलिजे साभिमानें । तन्हि सकळांचा प्रत्यय हा चि ॥ १६ ॥ ऐसा ध्वनिरूप जो कां प्रणव । जेथूनि स्वरवर्णव्यक्तीचा गौरव । सोळा हि स्वर आणि अपूर्व । वर्ण पंचतीस[४] ॥ १७ ॥ येहीं सर्व हि त्रैलोक्य व्यापिलें । यांवेगळें नाहीं कांहीं उरलें । यांचेनि वर्णव्यक्ति नाम ठाकलें । निर्गुण परब्रह्मासी ॥ १८ ॥ वेद शास्त्र पुराणसमुच्चय । श्रुति स्मृति काव्य व्याकरणअन्वय । छयपन भाषा नाना लिपी आम्नाय[५] । स्वरवर्णीं व्यापले ॥ १९ ॥ सोळा स्वर पंचतीस अक्षरें । मिळोनि येकावन साचोकारें । बावनावें[६] उरलें तें सविस्तरें । गुरुमुखें विचारिजे ॥ २० ॥ एवं बावना मातृकांपरौता[७] । कोण मंत्र असे पैं तत्वता । किंवा भाषाशब्दमात्र[८] विचारितां । यांवेगळें काय असे ॥ २१ ॥ स्वर्ग मृत्यु आणि पाताळ । मिळोनि हें चि अवघीं अळुमाळ[९] । विचारितां अनंत ब्रह्मांडाचा खेळ । यांवेगळा न घडे कदा ॥ २२ ॥ यांची व्याख्या करितां पदत्रय । अकारउकारमकारान्वय । त्रिपदीं योजितां गुणत्रय । सहजें चि आहेति ॥ २३ ॥ त्रिगुणीं तिन्ही देव साचार । ब्रह्मा विष्णु महेश्वर । रज सत्व तम प्रकार । यथान्वयें योजले ॥ २४ ॥ मग अर्धमात्रात्मक जे कां ध्वनि । ते चि आदिशक्ति बोलिजे सज्जनीं । मूळमाया प्रकृति गुणक्षोभिणी । तियेचें चि नांव ॥ २५ ॥ तियेतें चि इछाशक्ति ह्मणिजे । जे शुद्धसत्वाचा अर्द्धांगीं विराजे । जेवि कां सूर्याचिये आंगीं सहजे । जडली

---

१ हाक मारिली तर. २ आकाशवाणी, अदृश्य सृष्टीमधून निघालेले शब्द. ३ शास्त्रें. ४ व्यंजनें तर ३६ आहेत! ५ वेद. ६ छत्तीस व्यंजनांपैकीं च हें बावनावें अक्षर आहे; पण तें कोणतें असावें बरें ? ७ वेगळा. ८ कोणत्याहि भाषेंतील कोणताहि शब्द घेतला तरी या बावन मात्रांवेगळा असत नाहीं. ९ किंचित् व अळुमाळु=कांहींबाही.

प्रभा ॥२६॥ किं ते आकाशीं जैसी नीळिमा । किं वायूचे आंगीं स्पर्शगरिमा । किं ते बुबुळीं शोभे गरिमा । बाहुलीची ऐक्यत्वें ॥ २७ ॥ एवं वेगळेंपणें चि निजऐक्यता । अखंड असे स्वभावता । कां तें गोडीसाकरेचें विचारितां । वेगळेंपण ॥ २८ ॥ तेवि दों नामियांचें वेगळेंपण। जेवि प्रकृतिपुरुषाचें अखंड संलग्न । कां ते अळंकारसुवर्णसम्मीलन । ऐक्यत्व सहज ॥ २९ ॥ ऐसें वेगळेंपणें येक्यें असतां । तेथ ज्ञानशक्तिसहित अवचिता । सत्वगुण सहज स्वभावता । उकारपदीं संभवे ॥३०॥ तवं उकाराचे सव्यभागीं । ज्ञानशक्ति तरुणांगी । माजीं प्रकटला उभयसंगीं । सत्वगुण निजांगें ॥ ३१ ॥ तैसी च अकारपदीं क्रियाशक्ति । माजीं रजोगुण संभवे यथा[१]निगुती । मकारपदीं द्रव्यशक्ति । संभवे तमोगुण ॥ ३२ ॥ ऐसी इच्छाकुमरी मूळपुरुषसंगें । तीन अंडीं प्रसवली सशक्तियोगें । तें अंडीं फुटोनि अंकुरलीं सर्वांगें । ध्यानावयवेंसीं ॥३३॥ तेथ सत्वगुणीं जन्मली विष्णुमूर्ति । सुंदर ध्यान अवयव आकृति । ज्ञानशक्ति ते चि स्त्रीचिन्हानुवृत्ति । लक्ष्मी विराजे अर्द्धांगीं । मग रजोगुण क्रियाशक्तिसहित । प्रगटला ब्रह्मा सावित्रीसमवेत । आणि तमोगुण जो द्रव्यशक्तियुक्त । ते चि शंकरपार्वती ॥ ३५ ॥ एवं मुख्य प्रणवरूप जो सर्वेश्वर । तेणें निर्मिले तिन्ही देव साचार । त्रिगुणरूपें ब्रह्मा हरि हर । निजशक्तिसहित ॥ ३६ ॥ सत्वगुणी विष्णु ह्मणौनि सात्विक । रजोगुणी ब्रह्मा सृष्टिकारक । तमोगुणी शंकर संहारक । सकळ चराचर ॥ ३७ ॥ मग सर्वेश्वरें अति देदिप्यमान । त्रिगुणेंसीं निजतेज येकवटून । प्रतिमा निर्मूनि सूर्यनारायेण[२] । नभपोकळीमाजीं सोडिला ॥ ३८ ॥ हें विष्णुपुराणीं असे आख्यात[३] । जे सूर्य केवळ सर्वेश्वरनिर्मित । आणि कश्यपापासूनि जाला ऐसें ह्मणंत । पुराणांतरीं ऋषेश्वर ॥ ३९ ॥ परंतु कश्यपापासूनि अदितीउदरीं । बारा आदित्य जाले निर्द्धारीं । इंद्र यम वरुण धाता विधाता मुरारि[४] ।

१ निभ्रांत, यथार्थ. २ सूर्याची उत्पत्ति प्रणवरूप जो सर्वेश्वर त्यापासून आहे. ३ सांगितलेलें. ४ वामन.

जो पंचमावतार ॥ ४० ॥ आणि भग मित्र पुषा आर्यमा सविता। विवस्वत मिळोनि बारा आदित्य तत्वता। यांहिमाजीं असे येक विधाता। आणि ब्रह्यास हि विधाता ह्मणती ॥ ४१ ॥ ब्रह्मा तरि कश्यपाचा प्रपिता। आणि कश्यपात्मज हि असे विधाता। ह्मणोनि येक नाम दोन्हीकडे असल्यां तत्वता। येक ते कैसे होतील ॥४२॥ आणि सूर्याचीं हि बारा नामें विचारितां। अर्यमा पुषा विवस्वत सविता। हें येका सूर्यास चि इतुकीं नामें तत्वता। आणि कश्यपात्मज तरि वेगळाले ॥ ४३ ॥ ह्मणोनि येक नाम दोहींकडे असलें। तरि ह्मणावें काय दोघे येक जाले। ऐसें सांगतांचि पैं खंडण जालें। अशंकेचें इये ॥ ४४ ॥ अहो आणिके पुराणांतरीं कथा। किं दक्षयज्ञीं आदिनारायण उभा असतां। गर्व जाला ह्मणोनि गोसा तुटला अवचिता। तेणें शिर गेलें उडोनि ॥ ४५ ॥ तें चि आकाशीं भ्रमतसे ह्मणोन। यासी ह्मणती सूर्यनारायण। हें हि कथानक पुराणांतरीं सांगोन। गेले ऋषेश्वर ग्रंथकर्ते ॥ ४६ ॥ तरि हे गोष्टी पुराणांतरीं आहे खरी। परंतु प्रत्यय येत नसे निर्द्धारीं। कां जे सूर्यासी अवयव सर्व शरीरीं। आणि येकचक्ररथारोहण ॥ ४७ ॥ जरि केवळ शिर चि हें असतें। तरि हस्तपदेंवीण रथीं केविं बैसतें। आणि स्त्री पुत्र कन्या परिवार तें। काइसेन तन्हि ॥ ४८ ॥ ह्मणौनि केवळ शिर सूर्यनारायण। हे गोष्टी प्रत्ययेंवीण अप्रमाण। आणि ह्मणती हा कश्यपनंदन। हें हि तैसें चि भासतसे ॥ ४९ ॥ याहिवरी ईश्वरइछा काय तें नकळे। मनुष्य काय जाणे बापुडें आंधळें। परि धूर्तवादें कांहींयेक कळे। प्रत्यय मनाचेनि योगें ॥ ५० ॥ असो सांगतां मुळींची उपासना। मध्यें तर्क उठिले प्रकार नाना। ते तितुके हि जरि सांगावेना। तरि अशंकानिवृत्ति होय कैसी ॥ ५१ ॥

---

१ पणजा. २ गोशा, धनुष्याचें एक टोंक. ३ वास्तविक सूर्याची उत्पत्ति कशी झाली व त्याचें स्वरूप कसें आहे, हें खरोखर एका परमेश्वरास माहित. त्याची अगाध लीला जाणण्यास आह्मी अज्ञान दृष्टीचीं मानवें केवळ असमर्थ आहोंत. परंतु त्यांतल्यात्यांत आपल्या विचारशक्तीच्या कसोटीला जो अनुभव उतरेल तो खरा मानावा हें योग्य दिसतें.

तरि मुख्य प्राणियांची उपासना । ते प्रणवरूप सत्य आणितां ध्याना । त्रिपदागायत्रीमाजीं अर्थविचारणा । पाहातां असंभवनीयत्वें ॥ ५२ ॥ हे गोष्टी प्रगट बोलतां नये । बोलतां घडती नाना अपाय । ह्मणौनि त्रिवर्णासी मुख्य उपासना होय । प्रणवसहित हे[२] ॥ ५३ ॥ ब्राह्मण आपुलिया स्वानंद-मेळीं । संध्या प्रातर्मध्यान्ह सायंकाळीं । पुरश्चरण आचरे त्यासी कदा काळीं । दरिद्र व्यथा मृत्यु नसे ॥ ५४ ॥ ह्मणौन ब्राह्मण क्षत्री आणि वैश्य । त्रिवर्णासी मुख्य दैवत हें सादृश्य । यावेगळे त्यांसी इचें करितां भाष्य[३] । दरिद्र व्यथा कां मृत्यु होय ॥ ५५ ॥ शूद्रवर्ण आणि इतर ज्या याती । त्यांसी इयेचा अधिकार नसे निश्चितीं । तथापि जरि बळात्कारें उच्चार करि-ती । तरी मृत्यु होईल निश्चयें ॥ ५६ ॥ अथवा कोण्ही ब्राह्मण होत्सातां । शूद्र किंवा अन्य यातीस स्वभावतां । गायत्रीचें अक्षर येक सांगतां । तो हि मृत्यु पावेल तत्कांळ[४] ॥५७॥ प्रणवरूप जो कां जगदीश्वर । गायत्री संपूर्ण त्याचें शरीर । तो पुरुष हे प्रकृति साचार । तो ईश्वर हे मूळमाया ॥५८॥ तो शुद्धसत्व हे इछाशक्ति । तो अर्द्धनटेश्वर हे अर्द्धनारी युवती । तो अंतरात्मा हे चित्‌शक्ति । त्रैलोक्यजननी ॥ ५९ ॥ तो वेदजनक हे वेदमाता । तो षड्गुणेश्वर हे षड्गुण स्वभावता । तो सर्वेश्वर हे स्वभावता । सर्वसाक्षिणी ॥ ६० ॥ तो स्वानुभव हे चित्कळा । तो सूर्य हे प्रभा सोज्वळा । तो अग्नि हे धगधगीत ज्वाळा । देदिप्यमानरूप ॥ ६१ ॥ तो स्वसंवेद्य हे प्रकाशमान । तो ज्ञेयं[५] हे ज्ञप्ति[६] परिछिन्न । एवं उभयता मिळोनि कार्यकारण । व्यापलीं त्रिगुणीं पंचभूतीं ॥ ६२ ॥ याचिया महत्वें विस्तारले । त्रिगुण त्रिरूपें प्रगटले । मूर्तिमंत ध्यानें साकारले । ब्रह्मा आणि हरि हर ॥ ६३ ॥ चौथा सूर्य निजतेजें निर्मिला । गायत्री-

---

१ गायत्रीमंत्राचे तीन पाद आहेत, त्यांचा अर्थ करूं ह्मटलें तर तें केवळ अशक्य होय, आणि वास्तविक त्यांचा अर्थ प्रगट करूं हि नये असें ह्मणतात. २ गायत्रीमंत्र. ३ शूद्र, अतिशूद्र यांनीं गायत्रीमंत्राचें अर्थविवरण करूं नये. ४ तेव्हां या मंत्राची पवित्रता किती आहे पहा ! ५ जाणण्याची वस्तु. ६ लय-साक्षी ज्ञान.

करितां रूपासी आला । आतां हि ये गोष्टीचे साक्षीला । बरें पाहा विचारूनि ॥६४॥ प्रत्यहीं प्रातर्मध्यान्ह सायंकाळीं । ब्राह्मण गायत्रीमंत्रें अर्घ्य देती त्रिकाळीं । तेणें सूर्य प्रदीप्त होऊनि नभपोकळी- । माजीं विचरे नित्यनूतन ॥६५॥ हे तरि साक्ष येतसे लाहानथोरां । ह्मणौनि गायत्री मूळ या चराचरा । ब्रह्मा विष्णु आदिकरूनि शंकरा । प्रणव गायत्री उपासनें ॥६६॥ असो रजोगुणी ब्रह्मा प्रगटला । तेणें ईश्वराज्ञें सृष्टिक्रम केला । पुढें वंशोपवंशें सकळ चालिला । सृष्टयादि व्यवहार ॥ ६७ ॥ च्यान्हि खाणीं चौऱ्यासी लक्ष जीवयोनीं । सचराचर व्यापली हे अवनी । त्यांचा प्रतिपाळ विष्णु करी अनुदिनीं । आणि शंकर करी संव्हार ॥ ६८ ॥ असो यानंतर सर्वेश्वरें त्रिगुण । पुन्हां मागुतीं येकवटून । प्रणवाकारें श्रीगजानन । मूर्ति निर्मिली साळंकृत ॥ ६९ ॥ शंकरवरदें त्रिपुरदैत्य मातला । तो शंकरेसींच युद्धासी उठिला । मग सर्वेश्वरें गजानन निर्मिला । तेणें त्रिपुरासी वधिलें ॥ ७० ॥ तें सर्वेश्वरें महत्कृत्य जाणोन । गजाननासी सर्वस्वें प्रसन्न होऊन । सर्वहि सामर्थ्य सिद्धि देऊन । केला निजगणीं अध्यक्ष ॥ ७१ ॥ ह्मणौनि हे पांच हि सर्वेश्वरानिर्मित । यांची जननी गायत्री इथंभूत । ब्रह्मा[1] हरि हर सूर्य गणेश हे समस्त । परमेश्वरजनित पैं ॥ ७२ ॥ पुराणांतरीं गणेशाची कथा अनारिसी । जे पार्वतीनें निर्मिला करितां स्नानासी । परि गणेशपुराणीं सांगितलें निश्चयेंसीं । कीं हा सर्वेश्वरावतार ॥ ७३ ॥ असो यापरि प्रणवाचें विचारितां ध्यान । अष्टांग चतुष्पद आणि त्रिस्थान । तथा पंचदैवतीं शोभे विराजमान । सशक्तीं सर्वेश्वर ॥ ७४ ॥ हें ध्यान साळंकृत जो न विचारी । तो अडनांवाचा ब्राह्मण निर्द्धारीं । ह्मणोनि याचिया अर्थविचारेंवरी । सायुज्यतामुक्ति जीवासी ॥ ७५ ॥ दिनकर रामींरामदासीं । निजअर्थ विचारूनि अनुभवेंसीं । स्वानुभवदिनकर

---

१ ब्रह्मा, विष्णु, शंकर हे परमेश्वरस्वरूप असल्यामुळें त्यांची उपासना त्यांचे भक्त करतात; परंतु त्या देवांचें स्वतःचें उपास्य दैवत ह्मटलें ह्मणजे प्रणवयुक्त गायत्री हें होय.

सुखसंतोषीं । श्रोतयांप्रति निवेदी ॥ ७६ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये षष्ठम कळापे प्रणवसर्वेश्वरनिश्चयनिरूपणं नाम तृतीय कीर्ण प्रकाशः ॥ ३ ॥ श्रीराम ॥

॥ **श्रीराम** ॥

पूर्वकीर्णक्षीरार्णवकल्लोळीं[1] । कथामृत उचंबळों पाहे दिग्मंडळीं । तवं शिष्यअगस्तीनें अवधानांजुळीं[2] । आच्मन केलें संपूर्ण ॥ १ ॥ तेणें[3] पूर्णपणें सरसावला । साजेपणें जी जी ह्मणोनि पुढारला । तवं श्रीगुरुपदद्वंदकुंभ देखिला । तेणें निवांत उगमदर्शनें[4] ॥ २ ॥ मग निवांतपणेंचि श्रीगुरुपुढां । बोलों आरंभिलें शब्दीं गोडां । ह्मणे स्वामीनें मूळउपासनेचा निवाडा । सांगितला परिछिन्न ॥ ३ ॥ ऐसी मुळींची उपासना सोडून । प्राणी धांवती अग्राकडून[5] । तरि यासी कांहीं आश्रय असे ह्मणोन । किं निराश्रयत्वें ॥ ४ ॥ कोण्ही ह्मणती आह्मी गाणपत्य । कित्तेक शाक्तपणें होती कृतकृत्य । कित्तेक ह्मणविती आपणां सत्य । सूर्यउपासक सौरत्वें ॥ ५ ॥ कोण्ही म्हणती आम्ही शांभव । कोण्ही ह्मणविती आपणां वैष्णव । आणि या नामाचा अहंभाव । परोपरीं वागविती ॥ ६ ॥ परंतु ज्याकारितां ब्राम्हणत्व पावले । वेदाध्ययनीं अधिकारी जाले । भिक्षाप्रतिग्रहीं मूळमंत्रें योजले । आणि तीर्थदानीं समर्थ ॥ ७ ॥ तें साम्राज्यपद मुळींचें सोडूनि । मत्ताभिमानदरिद्रें व्यापले जनीं । मग आपणांसी नाना नामाभिधानीं । गौरविती स्वइछा ॥८॥ तरि जी याचा कैसा असे विचार । हा मज सांगितला पाहिजे साचार । ऐसें बोलोनि श्रीचरणावर । मस्तक ठेविला निजप्रीतीं ॥ ९ ॥ शिष्याची देखोनि विनीतता । श्रीगुरु बोलती तत्वता । तूं जें बोलिलासी तें यथार्थता । तैसी च या लोकींची रीति ॥ १० ॥ अरे जे लोकींचा चंद्र

---

१ क्षीरसमुद्राच्या लाटांमध्यें. २ एकाकार वृत्तिरूप ओंजळीनें. ३ कथामृतपान केल्यामुळें ताजातवाना होऊन. ४ श्रीगुरुचरण हाच कथामृताचा मूळ साठा, त्याचें दर्शन झाल्याबरोबर. ५ उफराटे.

क्षई । पाहारांतें चौदा इंद्रांची नवाई । सूर्य फिरफिरों नित्य अस्तोदई । मावळे आणि उगवे ॥ ११ ॥ पाणियांत बुर्बुडे निर्माण जाले । ते न कळती केव्हांसे निमाले । तैसे ये मृत्युलोकीं प्राणी जन्मले आणि मेले । त्यांची शुद्धि हि नाहीं ॥ १२ ॥ या लोकांचे ठाईं नाहीं येक निश्चय । ह्मणौनि यांसी होती नाना अपाय । तऱ्हि आपुल्या स्वहिताचा उपाय । प्राणांतीं हि न देखती ॥ १३ ॥ आपणांसी लागला रोग क्षय । आणि वैद्य दुसऱ्यासी करी औषधोपाय । आयुष्यभविष्याचा अन्वय । नाडि-ज्ञाननिदानेंसीं ॥ १४ ॥ अथवा तो गणक ज्योतिषी । दुसऱ्याचें भवि-ष्य सांगे चमत्कारेंसीं । परि आपलें होणार तें न विचारी मानसीं । तेवि हे लोक भोंबावले ॥ १५ ॥ पराव्यासी नाना उपदेश करिती । कर्तव्य नकर्तव्य स्थापिती । परि आपला मूळान्वय न विचारिती । गहिंसपणें मूर्खत्वें ॥ १६ ॥ दीप घरिच्यासी करी सभंवता उजेड । परि अंधारें व्यापलें तें न देखे बुँड । तेवि आपुलें स्वहित न जाणौनि मूढ । आणिकां बोधिती नानापरी ॥ १७ ॥ मुळींची उपासना कोण तें न विचारून । जीकरितां पावले ब्राह्मणपण । मग नसतें सौर शाक्त वैष्णव शांभवपण । गाणपत्य मिरविती ॥ १८ ॥ तथापि अवश्य हें सुखें मिरवावें । परि आपलें मुळींचें काय तें विचारावें । बाप टाकून सासऱ्याचें ह्मणवावें । हें भूषण कीं दूषण ॥ १९ ॥ अहो संसारीं कोण्हियेका प्राणियानें । आपुल्या वडिलाचें नांव मिरवणें । किं तें लोपूनि आणिकाचें ह्मणवणें । हें श्लाघ्य किं अश्लाघ्य ॥ २० ॥ निज पिता टाकूनि श्वशुरासी । कोण्हियेकें वाढवितां बडिवारासी । तत्काळ कारण होय दूषणासी । इहलोकीं परलोकीं ॥ २१ ॥ निज माता

---

१ प्रहर (?) २ जगांत काय घडामोड चालली आहे, ती कशाकरितां चालली आहे व तिचा उत्पादक कोण इत्यादि विचार गरीब बापड्या प्राण्याच्या मनांमध्यें हि येत नाहींत. ३ वैद्यास स्वतःस. ४ जातक वर्तविणारा. ५ स्वतःचा शोध न घेतां दुसऱ्याच्या उठाठेवी मात्र करतात. ६ अविचारानें. ७ दिव्याखालीं अंधार. ८ नांवाचें. ९ परि त्या सकळांचें हि कारण । मुळीं पाहावें स्मरण । तया स्मरणाचे अंश जाण । नाना देवतें ॥ दास. १९-५-५. १० मोठेपणा, कीर्ति.

टाकूनि माउशीसी । मागतां स्तनपान कां भोजनासी । तेथ मातृस्नेहाचिया समत्वासी । येणें न घडे कदापि ॥ २२ ॥ ह्मणौनि सांगावया हें चि कारण । प्राणी मुळींची निज उपासना सोडून । धरूनि नाना दैवतांचे साभिमान । तदनुसार वर्तती ॥ २३ ॥ तरि सहसा ऐसें न करावें । मुळींचे उपासनेसी विचारावें । विचारूनि तदनुसार वर्तावें । प्रपंचपरमार्थीं ॥ २४ ॥ अहो जे उपासनेनें ब्रह्मत्वासी आला । निजनाम ब्राह्मण ऐसें पावला । सर्वोत्कर्षे जगमान्य जाला । वेदवाक्यगौरवें ॥ २५ ॥ ज्याऱ्ही वर्ण आणि आश्रम । सर्व यातीकुळक्रम । शास्त्रविधि सत्कर्मधर्म । श्रेष्ठत्व पावला सर्वांचें ॥ २६ ॥ वेदवाक्याश्रई पूर्ण अधिकार । आंगीं सर्व शास्त्रांचा बडिवार । जे उपासनेकारितां पावला साचार । तियेसी सोडिलें सर्वस्वें ॥ २७ ॥ पाहा नवल वाटतसे अपूर्व । सोडूनि मुळींचा उपासनागौरव । आपणां ह्मणविती वैष्णव किं शांभव । शाक्त सौर कां गाणपत्य ॥ २८ ॥ विष्णुभजनें ह्मणविती वैष्णव । शंकरभजनें होती शांभव । शक्तीसी भजोनियां स्वयमेव । शाक्तपण मिरविती ॥ २९ ॥ सूर्यभजनें ह्मणविती सौर । गणेशभजनें गाणपत्यबडिवार । यावेगळे कित्तेक अविचारी नर । नाना क्षुद्र दैवतीं भजती ॥ ३० ॥ तरि हें मूर्खपणें प्राणी न विचारून । उगें चि भरंगळलें[२] वायांविण । देखोवेखीं[३] जैसें आचरे जन । तैसें आपण हि कारितसे ॥ ३१ ॥ परंतु सूक्ष्मदर्ष्टीं विचारितां । हा प्राणी ज्या विष्णूसी भजे तत्वता । त्या विष्णूसी कोणाची उपासना हें दृढता । निश्चयेसीं विचारावें ॥ ३२ ॥ विष्णु मुळीं निर्माण जाला कोठून । आणि तो कोणाचें कारितसे भजन । त्याची उपासना कैसी किंलक्षण । हें सदृढ विचारावें ॥ ३३ ॥ तैसे चि शंकर आणि श्रीगणपती । सूर्यनारायण आणि आदिशक्ति । हे ज्या देवासी सदैव भजती । त्याचें शोधन करावें ॥ ३४ ॥ मुख्य ब्रह्माआदिकरूनि हरि हर । हे ज्या देवाचे नित्य किंकर । त्यांसी

१ कुलकर्मांचा प्रवर्तक पुरुष. २ वाहवले, भटकले. ३ अनुकरणानें, दुसऱ्याचें उदाहरण पाहून.

ज्याचा ध्यास तो सर्वेश्वर । वोळखोनि भजावा ॥ ३५ ॥ ज्याचिया आज्ञां ब्रह्मा सृष्टि करी । विष्णु प्रतिपाळी सकळां परमादरीं । शंकर तत्काळ चि संहारी । क्षणयेक न लगतां ॥ ३६ ॥ ज्याची आज्ञा करूनि प्रमाण । गगनीं सूर्य नित्य करी भ्रमण । अहोरात्र दिवस मास वर्ष ठाणन । युग कल्प पर्यंत ॥ ३७ ॥ कळिकाळ[2] जो कां विश्वनियंता । तो चळीं कापे ज्याचिया सत्तां । विश्वप्राण हा वायु तत्वता । चळे आज्ञां जयाचिया ॥ ३८ ॥ सिंपोनि निज अमृतकिरण । आज्ञां चंद्र जीववी त्रिभुवन । इंद्रासहित सकळ सुरगण । ज्याचे आज्ञेमाजीं वर्तती ॥ ३९ ॥ चतुर्विध अन्नें पैं तत्वता । अग्नि पचवितसे ज्याच्या सत्तां । मेघ वर्षोनि अति उदारता । तृण धान्यें पिकती पृथ्वीसी ॥ ४० ॥ ज्याचा कुबेरु नित्य भांडारी । वरूण ज्याचा सकेंकरि[3] । असंभाव्य असोनि सप्तसागरी । मर्यादा नुलंघिती जया भेणें ॥ ४१ ॥ जेणें गगनाचा वोढूनि तंडवा[4] । माजीं लाविला प्रभाकर दिवा । खालें भूगोळ रचूनि सुहावा । नाना जिनस निर्मिले ॥४२॥ येकें द्विपदें येकें चतुष्पदें । येकें षट्पदें येकें अष्टपदें । येकें बहुपदें येकें अपदें । येकें भूमिगत पदीं शोभती ॥ ४३ ॥ येकें हिरवीं च अति रसरसितें । येकें कोरडीं शुक्ष[5] खसखसितें । येकें कोमळें अति लुळलुळितें । येकें वज्रप्राय कठिणें ॥ ४४ ॥ येकें प्रमाणुहूनि[6] परम सानीं । येकें पर्वतप्राय येकें न माती गगनीं । येकें केवळ न दिसती नयनीं । विचरतां अहर्निश ॥ ४५ ॥ येकें वक्रें येकें अति सरळें । येकें लघु येकें दीर्घें पृथुलें[7] । येकें सुंदरें चांगलीं अति निर्मळें । कुरूपें येकें मळवीं[8] ॥ ४६ ॥ येकें तिखटें तुरटें खारटें । येकें गोडें आंबटें कडुवटें । येकें मधुरें अळवणीं जोरटें[9] । गोलें[10] येकें पानचटें पैं ॥ ४७ ॥ येकें तांबडीं हिरवीं सावेंळीं[11] । पारवीं भगवीं येकें पिवळीं । नारंगी गुलाली जासेनिळीं[12] ।

१ ब्रह्मा विष्णु आणि हर । त्यांसी निर्मिता तोचि थोर । तो वोळखावा परमेश्वर । नाना यत्नें ॥ दास. ६-१-१२. २ यमराज. ३ केर काढणारा; केंकरें= केरसुणी, खराटा. ४ चांदवा. ५ शुभ्र. ६ परमाणुहून. ७ स्थूल, जाड. ८ मळकट. ९ खुरगटलेलें. १० रुचकर, मधुर. ११ श्यामवर्ण, निळीं. १२ जास्वंदीच्या फुलाच्या रंगाप्रमाणें.

अरंगें येकें बहुरंगें ॥ ४८ ॥ येकें द्विभुजें चतुर्भुजें षड्भुजें । अष्टभुजें दशभुजें द्वादशभुजें । अष्टादशभुजें येकें विंशति भुजें । सहस्त्रभुजें अभुजें ॥ ४९ ॥ येकशीर्षे द्विशीर्षे त्रिशीर्षे । चतुःपंचशीर्षे येकें षट्शीर्षे । दशशीर्षे आणि त्रिशत सहस्त्रशीर्षे । केवळ अशीर्षे पैं येकें ॥ ५० ॥ अचक्षु द्विचक्षु येकें त्रिचक्षु । शडष्टदशद्वादश येकें वीस चक्षु । येकें सहस्त्र द्विसहस्त्र चक्षु । येकें केवळ चक्षुश्रवें[1] ॥ ५१ ॥ येकें गगनचरें येकें भूचरें । येकें जळचरें येकें अरण्यचरें । येकें तृणचरें येके स्थावरे-[2] । चरें येकें अचरें पैं ॥ ५२ ॥ येकें अंडजें येकें जारजें । येकें स्वेदजें येकें उद्भिजें । ऐसे चौऱ्याशी लक्ष जीनस सबीजें । निर्मिले जेणें अपार स्वेछा ॥ ५३ ॥ पाहा हें उदक करूनि मृद पातळ । गोड क्षार ऊष्ण सीतळ निर्मळ । सर्वांचें संजीवन आणि आहाळबाहाळ[3] । हे करणी अगाध जयाची ॥ ५४ ॥ छपन कोटि योजनें हें भूमंडळ । वारि सप्तसागर पर्वत अष्ट दिग्पाळ । मध्यें मेरुसारिखें महा ढिसाळ[4] । येकवीस स्वर्गेसीं विराजे ॥ ५५ ॥ येवढें हि ढिसाळ असोनि उदकीं । ज्याचियां आज्ञां शेषें धरिजे मस्तकीं । आणि पृथ्वीच्या दशगुणें आवर्णोदकीं । सभंवतें असिजे ॥ ५६ ॥ उदकासभंवतें दशगुणें तेज । तेजा सबाह्य दशगुणें प्रभंज । त्या प्रभंजनासभंवतें सहज । असंभाव्य गगन ॥ ५७ ॥ तें गगन तमोगुणीं सामावलें । तमोगुणासी रजोगुणें व्यापिलें । रजोगुणावरी सत्वें व्यापक देखिलें । सत्वगुणासी पैं ॥ ५८ ॥ त्या सत्वगुणाचा जेथ होय सामाव । ते गुणक्षोभिणी बोलिजे स्वयमेय । आणि मूळमाया तियेचें चि नांव । ज्ञप्तिरूप[5] सर्वसाक्षिणी ॥ ५९ ॥ ऐसी ज्ञप्तिरूप जे कां अर्द्धमात्रा । तियेचा जो अधिष्ठात्रा । अर्द्धनारीनटेश्वर विश्वधात्रा । प्रणवरूप सर्वेश्वर ॥ ६० ॥ जो साक्षात् परब्रह्मजनित[6] । सर्वाद्यपणें जो विलसे सतंत । अनंत ब्रह्मांडांचा लयोद्भव होत ।

---

१ कानाप्रमाणें चक्षूंचा उपयोग करणारा, उ० सर्प. २ वृक्षादिकांवर राहणारे प्राणी. ३ बहुत. ४ फार मोठें. ५ लयसाक्षी ज्ञानरूप. ६ परब्रह्म असतां निश्चळ । तेथें संकल्प उठिला चंचळ । तयास बोलिजे केवळ । आदिनारायण ॥ मूळमाया जगदेश्वर । त्यासीच ह्मणिजे षड्गुणेश्वर । दास. १३-३-३।४

ज्याचिया स्वेच्छा ॥ ६१ ॥ जो सर्वेश्वर सर्वनियंता । विश्व रचे खचे ज्याचिया सत्तां । त्यासी चुकोनि प्राणी अहंममता । नाना भावना भाविती ॥ ६२ ॥ मूळ सोडूनि अग्राकडे धांवती । तेणें प्राणी भ्रमचक्रीं पडती । मग चौऱ्यासी लक्ष योनी भोगीत फिरती । कोटि कोटि वेळे पैं ॥ ६३ ॥ तरि कोण्हीयेकें ऐसें न करावें । जे मूळ सोडूनि अग्राकडे जावें । अग्राकडूनि मुळासी यावें । ह्मणिजे श्लाघ्यवाणें ॥ ६४ ॥ पाहा सूक्ष्मदृष्टीं विचारूनि सहज । पंचभूतांचा मेळऊनि समाज । रेतरक्ताचा करूनि संयोज । जननीगर्भकोशीं ॥ ६५ ॥ कैसीं नवद्वारें निर्माण केलीं । हस्तपादादि अवयवीं शोभलीं । परमितेंचि सरस साजाविलीं । परस्परानुमेळें ॥ ६६ ॥ पृथक आकारी पृथुकां[1] करणी । असोनि वर्तती येके मिळणीं । हे ज्या सर्वेश्वराची उभारणी । त्यासी कोण्ही न विचारिती ॥ ६७ ॥ अहा जगदीशा हें काय जालें । अमृत लाधोनि त्याचें समार्जन[2] केलें । तैसें नरदेह पावोनि गवांविलें[3] । विषयभोगीं भुलोनि ॥ ६८ ॥ येकयेका इंद्रियाच्या मोलें । अनंत ब्रह्मांडासी जऱ्हि वेचिलें । तऱ्हि न मिळे तें यासी लाधलें । अनायासें च कीं ॥ ६९ ॥ ऐसें असोनि सहज स्वभावता । प्राणी स्वहित न विचारिती तत्वता । आणि विषयभ्रांतीं अहंममतां । भुलोनि भांबावले ॥ ७० ॥ असो ज्या सर्वेश्वरें नरदेह निर्मिलें । त्यासी आधीं पाहिजे विचारिलें । ह्मणिजे सर्व सार्थकरूप जालें । इहपरत्रलोकीं ॥ ७१ ॥ तरि तो सर्वेश्वर कैसा किंलक्षण । आधीं पाहिजे वोळखोन । ह्मणिजे सहजें चि सर्वसंपन्न । होइजेल आपण ॥ ७२ ॥ तेथ मूळान्वय पाहातां सकळाद्य । साक्षात्परब्रह्मजनित जो सद्य । ध्वनिरूप प्रणव स्वसंवेद्य । अर्द्धमात्रेसहित ॥७३॥ त्यास चि बोलिजे शुद्धसत्व । अर्द्धमात्रा ते ज्ञानशक्ति महत्तत्व । उभयतासंयोगें त्रिगुणप्रभव । यथाक्रमें होता जाला ॥ ७४ ॥ अका-

---

१ निरनिराळ्या कृती. पृथक शब्दाप्रमाणें योजना केली आहे. २ सेवन न करतां शिंपडून टाकलें. ३ गमाविलें. (?)

रस्थानीं रजोगुण ब्रह्मा । उकारीं सत्वगुणें विष्णुगरिमा । मकारीं तमोगुणें शिवनामा । हे त्रिगुण मुख्य प्रणवोद्भव ॥ ७५ ॥ पुढें त्रिगुणापासाव पंचभूतें । पावलीं यथाक्रमें स्पष्टदशेतें । एवं कार्यकारणयोगें अष्टधा संमत्तें । सृष्टिक्रम होता जाला ॥ ७६ ॥ त्या सृष्टिक्रमामाजीं येक नवल । नरदेह खोंकरें जैसें फुटकें कावेंळ । असोनि नाना प्रकारीं करी ख्याल । जयाच्यिया अंशसत्तां ॥ ७७ ॥ असो ऐसा प्रणवरूप सर्वेश्वर । जेथूनि उद्भवलें सचराचर । ह्मणौनिया विश्वाचें जो माहेर । सुक्षमदृष्टीं पाहातां ॥ ७८ ॥ मुख्य नाद बिंदु कळा ज्योति । स्वर वर्ण रूप रेखाकृति । या अष्टांगीं ज्याची अभिव्यक्ति । स्वसंवेद्य ईश्वर जो ॥ ७९ ॥ अकार उकार मकार अर्द्धमात्रा । या चतुष्पदांचा जो धात्रा । आणि चतुष्पदा गायत्रीचया पात्रा- । माजीं दुग्धरूप सांटवला जो ॥ ८० ॥ त्रिगुण त्रिस्थानेंसीं शोभला । पंचदैवतीं परिवारला । ऐसा सर्वेश्वर जेणें न विचारूनि अव्हेरिला । तो अडनांवाचा ब्राह्मण ॥८१॥ येथूनि उपासनेसी निश्चय जाला । सर्वेश्वर परिछिन्न वोळखिला । पुढें हा पंचदैवतरूप कैसा प्रगटला । तें सांगिजेल सप्तम कळापीं ॥ ८२ ॥ आतां पुढिलिये कीर्णी प्रस्तुत । शूद्रवर्ण आणि अन्य याती समस्त । तैस्या चि स्त्रिया ज्या कां सार्थकोद्यत । त्यांचा अनुक्रम सांगिजेल ॥८३॥ दिनकर रामींरामदासकृपां । स्वानुभवदिनकरीं लाधोनि सोपां । विचारितां निजउपासनास्वरूपा । सस्वरूपीं निजऐक्य ॥ ८४ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये षष्ठम कळापे पंचउपासनानिश्चय प्रणवेश्वरस्वरूपवर्णननिरूपणं नाम चतुर्थ कीर्ण प्रकाशः ॥ ४ ॥

---

१ क्षय पावणारें, नाशवंत. २ जुनें मोडीचें भांडें. ३ विश्रांतिस्थान. ४ परब्रह्मापासून शब्दोत्पत्ति कशी झाली त्याचा क्रम दिला आहे. ५ जिवाचें सार्थक करण्यास उद्युक्त झालेल्या. ६ पदवी, विश्रांतिस्थान, किंवा आश्रय.

॥ श्रीराम ॥

आतां पूर्वकीर्णप्रांत बहळे । अच्युत लगडोनि सफळ । पांथिकसंतश्रांतांसी तुंबळ । कैवल्यविश्रांति देतसे ॥ १ ॥ पाहा अच्युत ऐसें कानीं चि ऐकतां । तनु मनु वेधलें निजस्वभावता । अर्थैक्यें निजकरीं स्पर्शतां । स्वानंदसुख येकसरें ॥ २ ॥ मग तें चि अच्युनफळ प्रणवरूप । निजज्ञानदृष्टीं पाहातां सुखरूप । रसस्वादन वैखरीं स्वानंदपडैप । परेसहित लाधला ॥ ३ ॥ तें चि स्वसुखबोधामोदगंध- । ग्रहणें घ्राणांसी सुख होय विविध । लाधलियां अच्युतछायासीतळबोध । निजविश्रांतिदायक ॥ ४ ॥ एवं पूर्वकीर्णांत अच्युत सुरस । लाधोनि पंचविषयें शिष्य सपोर्शें । होऊनि बद्धांजुळीं श्रीगुरुस्वामीस । प्रार्थितसे निजभावें ॥ ५ ॥ जी जी स्वामी श्रीगुरुराया । शरणांगतजनकैवारिया । मोंजी संसृतिभ्रांति फेडूनियां । मज औपैतें करीं ॥ ६ ॥ तरि देवा तुह्मीं जो सांगितला उपाय । निजउपासनानिश्चयान्वय । तो जी यथार्थ होय निश्चय । माझिया हि प्रत्ययें ॥ ७ ॥ परंतु स्वामी बोलिले वचन पूर्वीं । त्याची खंती वाटतसे माझिये जीवीं । जे वर्णत्रई च हे उपासना पुजावी । येरां अधिकार चि नसे ॥ ८ ॥ तरि शूद्रवर्ण आणि अन्य याती । आणि स्त्रिया हि ज्या भजनायोग्य होती । तयांची काइमेन होय गति । हा संदेह गमला ॥ ९ ॥ ऐसा अशंकारूप जवं चर्तुर्दंत । उभारूनि शिष्यहृदयवनांत । पुढारलें तवं अकस्मात । प्रबोधसिंह चमकला ॥ १० ॥ तो विचारचवंडा उभारूनि । गुरुकृपाबळें सरसावोनि । कैसी संदेहगंडयुग्मविदारणी । न कळतां कोण्हा करीतसे ॥ ११ ॥ तरि ब्राह्मण क्षत्री आणि वैश्य । यांसी

---

१ बहुत. २ अच्युतावास=अंजिराचें झाड, किंवा च्यूत=आम्रवृक्ष. ३ शोभा. ४ पुष्ट. ५ माझी. ६ ऐतें, किंवा अपैतें=स्वाधीन. ७ सार्थकोद्यता असा मागें शब्द आला आहे तो याच अर्थानें. ८ इंद्राचा ऐरावत. ९ पुढें होऊन बोलूं लागला. १० विचाररूप पंजा. ११ शंकारूपी गंडस्थळें.

प्रणवसर्वेश्वरदर्शनसादृश्य । मग यांचेया सेवनयोगें अवश्य । शूद्र हि पावन होतील ॥ १२ ॥ जेवि कां सुतें गुंफिलियां पुष्पमाळा । सूत जाऊनि बैसे श्रीमंताचिया गळां । तो चि दोरा होतां पुष्पावेगळा । स्पर्श मानिती तयाचा ॥१३॥ कां तें ब्राह्मणकंठींचें यज्ञोपवीत । असतां निर्दोष ब्रह्मग्रंथीसंयुक्त । तें चि वेगळें होतां भंगतां इथंभूत । अपवित्र होतसे ॥१४॥ तेवि ब्राह्मण क्षत्री वैश्य हे त्रिवर्ण । यांचिया सेवनें शूद्र पावन । यासी साक्ष भगवद्वचन । गीतेमाजीं बोलिलें ॥ १५ ॥ जे शूद्रें ब्राह्मणसेवा केली च करावी । नित्यनेमेंसीं सत्क्रिया आचरावी । परम प्रीतीं आवडी धरावी । ब्राह्मणाचे भजनीं ॥ १६ ॥ शूद्रें आपल्या कायाक्लेशेंकरूनि । अग्रारें करावीं ब्राह्मणांलागूनि । मठ मठिका आश्रम बांधोनि । समर्पावे उत्तमोत्तम ॥ १७ ॥ करावीं देवगृहें दीपमाळा । श्रौतस्मार्तस्थळें धर्मशाळा । नाना प्रकारींच्या पर्णशाळा । करूनि द्याव्या नूतन ॥ १८ ॥ ठाईं ठाईं सुंदर उदकस्थळें । तळीं कूप विहिरी निर्मळ जळें । वनवाटिका उपवनें सुसीतळें । करूनि द्यावीं उत्तमें ॥१९॥ करूनि कायाक्लेशें शेतकुळवाडी । ब्राह्मण संरक्षावे परम आवडीं । नाना धान्यें वस्त्रें लेणीं लुगडीं । ब्राह्मणांलागीं पुरवावीं ॥ २० ॥ आणि त्यांचे निजआज्ञेमाजीं वर्त्तावें । कार्य सांगतील तें करावें । स्वयें सेवन करूनि करवावें । आणिकांकरवीं ॥ २१ ॥ नित्यनूतन सेवेचा हव्यास । करितां मानूं नये सहसा त्रास । ब्राह्मणपरिचर्या करितां जगदीश । संतुष्ट होय सर्वस्वें ॥ २२ ॥ या ब्राह्मणाचा अगाध जाणोनि महिमा । चरणसंवाहन करी परमात्मा । उरीं लात साहूनि श्रीवत्सस्सद्मा । मिरविजे भूषण अद्यापि ॥ २३ ॥ धर्मघरीं ब्राह्मणांचीं उच्छिष्टें काढिलीं । सकळ अवतारीं द्विजसेवा केली । ब्राह्मणवचनासाठीं

१ वरील तीन वर्णांच्या सेवनें. २ अस्पर्श, विटाळ. ३ परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ श्रीभगवद्गीता अ. १८-४४. ४ अग्रहार=देवब्राह्मणांस दिलेला ग्रामादिक त्याचें नांव. ५ आश्रम. ६ सेवा. ७ ब्राह्मणानें श्रीविष्णूच्या वक्षस्थळावर लत्ताप्रहार केल्यामुळें त्या ठिकाणीं जी खूण पडली ती च जणू काय उपास्य देवतेचें मंदिर म्हणून भूषण मानून ब्राह्मणाची थोरी गातात. ८ पांडवांच्या घरीं.

भक्तांची सोसिली । गर्भवासयातना ॥२४॥ युगानुयुगीं ब्राह्मणांलागीं । देवें अवतार घेऊनियां अव्यंगी । नाना शरीरक्लेश सोसूनि दैत्यांलागीं । परोपरीं निर्दळिलें ॥ २५ ॥ ह्मणौनि सांगावया हें चि कारण । जे शूद्रें करावें ब्राह्मणसेवन । त्यासी ब्राह्मणसेवेवांचून । गति नाहीं सर्वथा ॥ २६ ॥ जन्हि ब्राह्मण असला हीन दीन । आनाचारी अत्यंत मळिन । तन्हि शूद्रासी सहसा पूज्य पावन । गुणदोषदर्शनीं नर्कप्राप्ति ॥ २७ ॥ जेवि मातेसी ह्मणतां परद्वारिणी । पुत्रासी कारण होय नर्कपतनीं । तेवि ब्राह्मणाचिया गुणदोषदर्शनीं । प्राणिमात्रा नर्कपतन ॥ २८ ॥ त्यांचे गुणदोष सहसा न विचारून । करावें काया वाचा मनसा भजन । केलियां प्राणिमात्रीं होइजे पावन । न करितां होय अधोगति ॥ २९ ॥ ह्मणौनि शूद्र अथवा अन्य सकळ याती । येहीं ब्राह्मणीं भजावें अति प्रीतीं । ब्राह्मणेविण कोण्हीं पूज्य त्रिजगतीं । आणिक न घडे सर्वथा ॥ ३० ॥ दृष्टीं देखतां चि दुरूनि ब्राह्मण । शूद्रें करावें साष्टांग नमन । आणि तीर्थप्रसादसेवन । नित्यनेमेसीं करावें ॥ ३१ ॥ शूद्रासी उपास्य दैवत ब्राह्मण । तें चि मंत्र यंत्र पूजाविधान । त्यासी ब्राह्मणाज्ञा मुख्य प्रमाण । अन्यथा ह्मणतां नर्कप्राप्ति ॥३२॥ तैस्या चि अठरा हि पगड याती । लोमविलोमादि नाना संभूती । तया सकळ शास्त्रांचिया संमत्तीं । ब्राह्मण पूज्य सर्वांसी ॥ ३३ ॥ ऐकोनि श्रोता निजभावें करी विनति । ह्मणे जी कोण त्या सांगिजो पगडयाती । तंव वक्ता ह्मणे आइका अठरापगड याती । आणि उपयाती हि तितुक्या चि ॥ ३४ ॥ तरि तांबट पाथरट लोहार । सुतार सोनार आणि कांसार । कुंभार देवैळक तथा धनगर । गौळी आणि लाडैवाणी ॥३५॥ जैन कोष्टी साळी चितारी । माळी तेली तथा रंगारी । या अठरांची उत्पन्नता शास्त्रांतरीं । यथाक्रमें सांगितलीसे ॥ ३६ ॥ तैस्या चि आणिक अठरा उपयाती । त्या हि सांगिजतील यथामतीं । भिल्ल कोळी मांग अंत्यज प्रभृति । चांडाळ आणि पुल्कस ॥ ३७ ॥

१ शंख, चक्र, गदा, पद्म यांनीं युक्त असें पूर्णस्वरूप धारण करून. २ उत्पत्ति. ३ गुरव. ४ लाडसके वाणी. ५ महार. ६ बाप शूद्र व आई ब्राह्मण यांपासून झालेली प्रजा.

जीनगर सलतानगर[1] चर्मक । डोहेर[2] भाट बुरुड रजक । दांगट[3] मोचे-करी खाटिक । लोणारी[4] आणि कैंकाडी ॥ ३८ ॥ याहिवेगळ्या देशप-रत्वें नाना याती । तैसे चि यवनामाजीं अनेक भेद असती । दर्शनें उप-दर्शनें आणि प्रभृति । छेतिसा पाषांडांची ॥ ३९ ॥ यां इतुकियांस हि ब्राह्मण श्रेष्ठ । ब्राह्मणांसी इतुके हि ठाउके स्पष्ट । ह्मणौनि ब्राह्मणेविण यांसी वरिष्ठ । कोण्ही हि नसे कदापि ॥ ४० ॥ ह्मणौनि ब्राह्मणाची अवज्ञा करून । जे आणिकाचें करिती पूजन भजन । त्यांसी इहलोकीं दारिद्र व्यथा कां होय मरण । अंतीं नरकप्राप्ति निश्चयें ॥ ४१ ॥ तैसें चि स्त्रिये-सी केवळ दैवत भर्त्तार । तीर्थ व्रत क्षेत्र देव तो चि साचार । भर्त्तारसेवेवांचूनि नर्क अघोर । युगानुयुगीं स्त्रियेसी ॥ ४२ ॥ जे स्त्री पतिसेवेसी निजभावें सादर । तयेचें चरणरज वंदिती सुरवर । प्रत्यक्ष ब्रह्मा आणि हरि हर । जालीं बाळकें अनुसूयेचीं ॥ ४३ ॥ ज्या नित्य पतिसेवापरायणी । त्यांची कीर्ति वाखाणे शास्त्रीं पुराणीं । ज्यांच्या[5] नामस्मरणें पापां पळणी । दिगांताबाहेरी होतसे ॥ ४४ ॥ ह्मणौनि ज्या सुवासिनी सभर्त्तृका । तेहीं अत्यादरें सेवावें निजनायका । तेणेंविण न भजावें सहसा आणिकां । कायावाचामनेंसीं ॥ ४५ ॥ सकळ तीर्थ व्रत क्षेत्र गुरु देव । स्त्रियेसी निजभर्तार चि स्वयंमेव[6] । त्याविण आणिकें स्थळीं धरितां भाव । नर्कीं पतन निश्चयें ॥ ४६ ॥ सकामता अथवा निष्कामता । स्त्रियेसी भर्तार चि पूज्य तत्वता । यद्यपि ज्ञानप्राप्ति व्हावी ऐसें वाटलें चित्ता । तरि भर्त्तारआज्ञां गुरु सेव्य ॥ ४७ ॥ आहे निजपतीसी आत्मज्ञानप्राप्ति । परंतु नाहीं जरि प्रबोध[7]-शक्ति । तरि भर्तारआज्ञेनें यथानिगुति । ज्ञानविचार करावा ॥ ४८ ॥

---

१ सलतान=सैन्यभार, सडीफौज. २ ढोर=कातडें रंगविणारे चांभाराची एक जात. ३ दांग किंवा डांग=वन, अरण्य. ४ कोळशाचें किंवा चुन्याचें काम करणारी एक जात. ५ अहल्या द्रौपदी सीता तारा मंदोदरी तथा । पंचकं ना स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम् ॥ यास अनुलक्षून हीं दोन चरणें असावीत. ६ आपला आपण. ७ ज्ञानदान करण्याची.

यद्यपि भर्तारासी नसली ज्ञानीं श्रद्धा । आणि स्त्रियेसी सत्संगें उपजली मेधा । तरि भर्तारआज्ञेवांचूनि कदां । ज्ञानविचार न करावा ॥ ४९ ॥ कदाचित् भर्त्तार असलियां दुष्टबुद्धि । तरि स्त्रियेनें आचरावी पुरश्चरण-विधि । भर्त्तारासी उपजऊनि सद्बुद्धि । ज्ञानप्राप्ति साधावी ॥ ५० ॥ परि भर्त्तारेविना करितां ज्ञानप्राप्ति । स्त्रियेसी सहसा होय अधोगति । ह्मणौनि भर्त्तारसेवेवांचूनि उत्तम गति । स्त्रियेसी सर्वथा घडेना ॥५१॥ येथें ज्ञानाची अवज्ञा दिसोनि आली । जे ज्ञानापरिस सेवा चि थोर जाली । ऐसी करितां सहसा बोली । दूषण उत्पन्न होईल ॥ ५२ ॥ कां जे भजनावांचूनि ज्ञानप्राप्ति । सर्वथा न घडे पैं निश्चितीं । आधीं जरि घडे भगवद्भक्ति । तरि ज्ञान साधे सहजें चि ॥ ५३ ॥ ह्मणौनि यथाशास्त्रें आचरणीय भजन । तें आचरावें यथाविधीकरून । ह्मणि जे अवश्य साधेल आत्मज्ञान । स्वधर्मकर्म आचरतां ॥ ५४ ॥ तेथ मुख्य पतिव्रतेचें स्वधर्माचरण । त्रिशुद्धि करावें भर्त्तारसेवन । तें चि तियेचें विधिउपासन । तेणें चि होय ज्ञानप्राप्ति ॥ ५५ ॥ यानंतर विधवा स्त्री जे कां तरुण । तिनें निष्काम करावें तीर्थाटण । तीर्थाटणें निजदोषक्षाळण । जन्मांतरींचें करावें ॥ ५६ ॥ ऐसेनि जालियां कामनिवृत्ति । मग उत्तम धरावी सत्संगति । स्वधर्माचरणें भगवद्भक्ति । उत्तरोत्तर करावी ॥५७॥ भगवद्भजनें ज्ञानप्राप्ति । साधूनि करावी गुरुभक्ति । स्वधर्माचरणें न्यायनीतीं । जन्मसार्थक करावें ॥ ५८ ॥ तैसें चि शूद्र अथवा अन्य याती । येहीं पाहोनि उत्तम धरावी सत्संगति । धर्मन्यायें यथाशास्त्रनीतीं । भगवद्भजन करावें ॥ ५९ ॥ सर्वत्रें ब्राह्मणासी अखंड भजावें ।

---

१ आवड. २ ही शंका आहे; इचें समाधान असें केलें आहे. उत्तम गति प्राप्त होण्यास मूळस्वरूपाचें ज्ञान हीच श्रेष्ठ पायरी आहे; परंतु त्या ठिकाणीं पोंचण्यास साधनभूत असे भजन, पूजन, हे मार्ग आहेत. पुरुषास ज्याप्रमाणें सगुण मूर्तीचें ध्यान, भजन, पूजन इत्यादिकेंकरून ज्ञानप्राप्ति होते असें सांगितलें आहे, त्याचप्रमाणें स्त्रियांचा देव ह्मणजे त्यांचा पति याची सेवा, भजन, पूजन, केल्यानें च त्यांना ज्ञानप्राप्ति होईल असें वर सांगितलें आहे. तसेच शूद्र व अतिशूद्र यांना ब्राह्मण हेंच दैवत व त्याचीच सेवा, पूजा केल्यानें त्यांचा उद्धार होईल. ३ निश्चयेंकरून.

परंतु गुरुत्वाचें अधिष्ठान शोधावें । सद्गुरु सत्सेव्य पाहोनि जावें । शरण तयासी ॥ ६० ॥ ब्राह्मण असोनि उत्तमलक्षणयुक्त । भक्तिज्ञानविवेकवैराग्यवंत । तेथें होऊनियां अति विनित । भक्तिभावें शरण ॥६१॥ अगर्वेता होऊनि करावें सेवन । गुरुआज्ञेचें प्रतिपाळण । तीर्थ प्रसाद नित्य प्राशन । परिचर्या करावी ॥ ६२ ॥ गुरूपुढें न बोलावें उत्छृंखळ । न दाखवावें प्रौढी बळ । अति नम्र होऊनि असावें केवळ । हीन दीन अनन्य ॥ ६३ ॥ कोण्हीयेकें सद्गुरूसी अनन्य । असतां त्रैलोक्यीं होइजे धन्य । इहपरलोकीं अति मान्य । पूर्वजांसहित होइजे ॥ ६४ ॥ सद्गुरूसि गेलियां शरण । तत्काळ चुके जन्ममरण । सकळ उपासनेचें उपासन । श्रीगुरुदैवत प्रत्यक्ष ॥ ६५ ॥ ऐसें बोलतक्षणीं श्रीगुरुरावो । शिष्याचिये मनीं परम उत्सावो । अत्यंत धरूनियां सद्भावो । गुरुपदीं विनटला ॥ ६६ ॥ ह्मणे देवादिदेवा भक्तवत्सला । करुणाकरा जी स्नेहाळा । माझें अज्ञानदरिद्र दूरि करूनि हेळीं । ज्ञानसाम्राज्यपद मज द्यावें ॥ ६७ ॥ प्रस्तुत देव बोलिलें वचन । जे श्रीगुरु सकळ उपासनेचें उपासन । तरि जी सकळ उपासना त्या कोण । मज संक्षेपें सांगिजो जी ॥ ६८ ॥ ऐसें ऐकतां निजशिष्यवचन । श्रीगुरु बोलिजे सुखावोन । तरि तें चि सांगिजेल निरूपण । पुढिलिये कळापीं यथान्वयें ॥ ६९ ॥ येथें चतुर्वर्ण च्यान्ही आश्रम । स्त्रिया आणि सर्व यातिक्रम । यांचा सांगितला उपासनासंभ्रम । अधिकारपरत्वें ॥ ७० ॥ दिनकर ह्मणे रामदास । करूनियां उपासनानिश्चयास । पुढें उपासनारहस्यविधीस । यथाक्रमें सांगिजेल ॥ ७१ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये षष्टम कळापे स्त्रीशूद्रादि नानायातीतरणोपायनिरूपणं नाम पंचम कीर्ण प्रकाशः ॥ ५ ॥ येकूण वोवीसंख्या ३४२

---

१ अहंकार सोडून. २ सेवा. ३ उताविळ किंवा अविचारीपणानें. ४ सत्वर.

॥ उपासनारहस्य कळाप सप्तम ॥ ७ ॥

॥ श्रीरघुनाथायनमः ॥

ॐ नमो जी स्वानुभवदिनकर । सांगितला उपासनानिश्चय साचार । यानंतर सांगिजो उपासनारहस्यसार । प्रणवरूप पंचधा ॥ १ ॥ तेथ पूर्वकळापकीर्णप्रांतअस्ताचळीं[1] । उपासनानिश्चय तो चि अंशमाळी[2] । स्वानुभवदिनकररूप दिग्मंडळीं । सतेज प्रभा सहजें ॥ २ ॥ तें चि वक्ष्माणकीर्णउदयाचळीं । अस्तोदयरहित निजतेजनव्हाळी[3] । स्वानुभवदिनकरीं निजसुखसंमेळीं । ॐकारसूर्य उदेला ॥ ३ ॥ तया प्रणवसूर्याचिया प्रकाशें । अज्ञानतम सहजें निरशे । ज्ञानप्रभा फांकोनि दिवसें । साम्राज्यसुख होय ॥ ४ ॥ ईषणा[4] वासना कामना कल्पना । तृष्णादि चांदणिया माळवलिया नाना । हृत्कमळिनी विकाशोनि भिन्ना । जीवशिवभ्रमरीं ऐक्य ॥ ५ ॥ अज्ञाननिशीमाजीं अहंपणें तवेकें[5] । अंडीत[6] होतीं भक्तिभावचक्रवाकें । तें ऐक्यासी येऊनि निजस्वानंदसुखें । समरसलीं स्वरूपीं ॥ ६ ॥ ज्याचा प्रकाश आब्रह्मपर्यंत । सचराचर व्यापिलें अणुरेणांत । निजतेजें देदिप्यमान विलसत । स्वानुभवदिनकर जो ॥ ७ ॥ बाळदशा तल्लक्षण जे पूर्व । तेथें प्रबोधअरुणोदय होतां चि अपूर्व । अविद्यामय आंधारें हारपोनि सर्व । दिगांत लंघी अज्ञानेंसीं ॥ ८ ॥ तेथ सद्विद्येचिया आरक्त प्रभा । दशदिशा उजळलिया स्वयंभा । माजीं श्रीगुरुकृपेचिया निजतेजआभा[7] । अस्तोदयरहित प्रकटे ॥ ९ ॥ निजधैर्याचा जुंपूनि मर्गजरथ[8] । स्मरणसर्परज्जुबंधनीं सुरथ । वर्णत्रय त्याव्हि आश्रम मिळोनि कृतार्थ । सप्तसुख अश्व योजिला ॥ १० ॥ उरला जो कां चौथा शूद्रवर्ण । तो ठेविला यांचे परिचर्येलागून । परिचर्या करितां होऊनि पावन । स्वानुभवें दिनकरीं शोभला ॥ ११ ॥ असो प्रवृत्तीचें येक चक्र येकी-

---

१ पश्चिम क्षितिजावर. २ अंशुमाळी=सूर्य. ३ प्राप्ति. ४ इच्छा. ५ वेगानें, धैर्यानें. ६ आरडत, ७ आभा=प्रतिबिंब. ८ मौल्यवान पाषाणाचा रथ.

कडे निजरथा । दुसरा कणाग्र निवृत्तिमेरूचया माथां । प्रबोधअरुण सारथी ऐसिया सुरथा । समतायोगें चालवी ॥ १२ ॥ निर्मूनि धर्म अर्थ काम मोक्ष । चहुंखांबीं चवरंडोल प्रत्यक्ष । माजीं आसन रचिलें अपरोक्ष । चतुर्विधवाचेचें ॥ १३ ॥ परा पश्यंति मध्यमा वैखरी । इया जाणिजती वाचा च्यारि । तेथ नाभिस्थानामाझारीं । प्रथम परेचा उद्भव ॥ १४ ॥ पश्यंतीचें हृदयस्थान । कंठगत मध्यमेचें अवसान । वैखरी बोलिजे परिछिन्न । जिव्हास्थानासी पैं ॥ १५ ॥ तेथ प्रणवाचीं विचारितां अष्टांगें । नाभिस्थानींहूनि उमटे निजांगें । त्यासी नाद बोलिजे जो संयोगें । ध्वनिसहित निर्नाद ॥ १६ ॥ एवं निनादेसीं अर्द्धमात्रात्मक । ध्वनि प्रकटे जो सम्यक । तो हृदय कंठ भेदूनि निष्टंक । मूर्ध्नीसीं उमटला ॥ १७ ॥ प्रथम नाभिस्थानीं उद्भव जाला । त्यासी नाद ऐसा संकेत बोलिला । मग पश्यंतीमाजीं हृदयस्थानीं उमटला । उकारध्वनि शब्द ॥ १८ ॥ तवं उकारामागें अकार उमटे । तेथ नाद बिंदु दोहींच्या सम नेहटें । कंठगत शब्दध्वनि प्रकटे । मध्यमा वाचेमाजीं ॥ १९ ॥ त्यासी कळा ऐसी संज्ञा बोलिजे । मग वैखरीमाजीं प्रत्यक्ष शब्द प्रकटिजे । कंठापासूनि वोष्ठपर्यंत ध्वनि उपजे । त्यासी ज्योति ह्मणावें ॥ २० ॥ मग दोहीं वोष्टीं मिळतां मकार । उच्चार होतां चि उमटे ॐकार । तेथ प्रत्यक्षरूप जो जाला उच्चार । त्यासी ह्मणावें पैं रूप ॥ २१ ॥ एवं नाभिपासूनि वोष्ठपर्यंत । पंचांगेंसीं प्रकटला साद्यंत । नाद बिंदु कळा ज्योति रूप मिळोनि समस्त । पांच हि अंगें उच्चार ॥ २२ ॥ मग अकार उकार मकारेंसीं । पृथक वर्ण त्रिरेखेंसीं । तेथ रेखेचिया प्रकारासी । सहज चि देखिलें ॥ २३ ॥ जेथें रेखेसी ठाव जाला । तेथें स्वरवर्णी आकारला । एवं अष्टांगेंसीं विस्तारला । सचराचर आघवें ॥२४॥ नाभिपासूनि उद्भव जाला । मुखीं शब्दोच्चारीं प्रकटला । निजाकारें

---

१ चांदवा, छत, मंडपी. २ नाद, बिंदु, कळा, ज्योति, रूप, रेखा, स्वरवर्ण, आकृति हीं आठ अंगें. ३ आवाज. ४ पडशब्द. ५ त्यालाच बिंदु ह्मणतात. ६ एकाला एक चिकटून.

आकृतीसहित उदेला । निजकर कीर्णमंडित ॥ २५ ॥ असो ऐसा एकचक्ररथावरी । पुरुषार्थचवैरडोलामाझारीं । चहुं वाचांसी अति कुसरीं । रचूनि आसन ॥ २६ ॥ वारि निजतेजें देदिप्यमान । स्वयंप्रकाशेंसीं आरोहण । स्वानुभवदिनकररूप संपूर्ण । ॐकारसूर्य प्रगटला ॥ २७ ॥ पुढें ध्वजास्तंभीं शब्दब्रह्मरूपें । चतुर्वेदनिशाण तळपे । श्रुति स्मृति उपनिषदें सभंवतीं साक्षपें । लघु लघु निशाणें तळपती ॥ २८ ॥ तेथ निवृत्तिमेरूचिया माथां । कैवल्यअढळपदीं गुरुनाथा । प्रदक्षिणामिसें चालतां रथा । प्रवृत्तिचक्रीं धडधडाट ॥ २९ ॥ अति सत्वर त्वरा चालतां रथ । मनपवन कुंठित जेथ । ऐसा युगकल्पीं पांहीजे तत्रं जेथींचा तेथ । रतिमात्र चळला न दिसे ॥ ३० ॥ ऐसिया प्रणवसूर्याचें घेतां दर्शन । आकल्प निरसे जन्ममरण । वेद शास्त्रें स्मृति पुराणें । महिमा वर्णिती जयाचा ॥ ३१ ॥ ज्याचा विचारितां साकल्य अर्थ । आब्रह्मादि लाभे शुद्ध परमार्थ । उपासना ज्याची कृतार्थ । शरणागतां करीतसे ॥ ३२ ॥ गायत्रीमाजीं ज्याचें रहस्य । द्वादशार्थेंसीं परम सौरस्य । परब्रह्मीं होय सामरस्य । ज्याचेनि योगें जडजीवां ॥ ३३ ॥ अस्तोदयरहित ज्याचा नित्योदय । स्वरवर्णकीर्णीं जो प्रकाशमय । स्वानुभवदिनकर हें आदित्यहृदय । संपूर्ण जयाचें ॥ ३४ ॥ ऐसिया प्रणवसूर्याची उपासना । सोडूनि अन्य पदार्थ किंबहुना । ह्मणौनि मुद्राध्यानविधाना । याचिया विचारावें ॥ ३५ ॥ येणेंकरूनि सकळ कृतार्थता । इहपरलोक सार्थकरूप तत्वता । हें आधीं साधूनि मग स्वभावता । भजन करावें या सूर्याचें ॥ ३६ ॥ ह्मणिजे तें सौरपण खरेंखुरें । संसारसार्थक जालें पुरे । त्रिकाळसंध्येमाजीं परमादरें । उपासना नित्य जयाची ॥ ३७ ॥ ज्याचें आचरतां पुरश्चरण । होतसे अनंत जन्मांचें दुरितं दहन । ब्रह्मप्राप्ति होऊनियां गहन । निजमोक्ष तत्काळ ॥ ३८ ॥ स्वानुभव-

१ प्रणवसूर्य. २ मंडपी. ३ चातुर्यानें. ४ शोभतें. ५ पाहिलें तर. ६ ऐक्यभाव, सुरसत्व. ७ यापेक्षां आणखी जास्त काय करावयास पाहिजे ? ८ खेचऱ्यादिक चार मुद्रा त्या. ९ निर्गुण स्वरूपाचा शोध घेऊन. १० पाप.

दिनकरीं याचें उपासन । दिनकरें रामदासीं विचारून । निजमोक्ष-प्राप्तीचें विंदान । गुरुकृपाबळें साधिलें ॥ ३९ ॥ तैसा चि प्रणवरूप जो कां आद्य गणेश । आद्यंत पाहातां होइजे निर्दोष । जो गजनर-वेष स्वयंप्रकाश । स्वरवर्णीं आकारला ॥ ४० ॥ मकार तो चि शोभे मस्तक । अकार उकार कुंभद्वय संम्यक । अर्द्धमात्रेचीं बिंदुलें निष्टंक । शुंडादंड वक्रत्वें ॥ ४१ ॥ अकारद्वय शोभले द्विकर्ण । इकारद्वय सानु नेत्र विशीर्ण । उकारद्वय नासापुटें गहन । ऋकारद्वय गल्लयुग्में ॥४२॥ ऌकारद्वयें मुखतालु बरवंटें । एऐकारें शोभे वोष्टपुट । ओऔकारें सार्द्ध एकदंत वरिष्ट । येक गुप्त येक प्रगट पैं ॥ ४३ ॥ अनुस्वारें शोभे कंबुकंठ । विसर्गें रसना बरवंट । कपंचवर्गें शोभे उत्कट । स्कंदोन्नत चतुर्भुज ॥ ४४ ॥ चवर्गें पद्मांकुश कुठार क्षीर मोदक । टवर्गें स्तनद्वय उदर नाभि सुटंक । तवर्गें पुष्टिस्थान जघन गुह्यद्वय संम्यक । निजशोभा शोभले ॥ ४५ ॥ उरु जानु जंघे गुल्फें पदद्वय । मिळोनि पवर्ग यवर्ग योजले यथान्वय । भाळचंद्र सिंधुर गंधाक्षत सकारत्रय । हकारें उंदिर वहन ॥ ४६ ॥ ळकारेंसीं दुर्वायुग्म समर्पिलें । ज्ञकारें निजभक्तगण परिवारले । क्षकारें षोडशोपचार योजले । अत्र गंधनैवेद्येंसीं ॥ ४७ ॥ ऐसा आद्यंत श्रीमहागणपती । ॐकाररूपें विस्तारला त्रिजगतीं । ध्यान मुद्रा न्यास बीजें सकळ शोभती । याचि या निजस्मरणें ॥ ४८ ॥ ज्याचें आद्यंत प्रथम घेतां दर्शन । अनंत जन्मांचें होय दुरित दहन । उपासना विचारूनि चालवितां जन्ममरण । समूळ नाशे जीवाचें ॥ ४९ ॥ सबीजेंसीं ध्यान न्यास विचारितां । अंतर्लक्ष मुद्रा साधे स्वभावता । परब्रह्मसंवित्ति प्राप्त होऊनि तत्वता । साम्राज्यसुख लाभे ॥ ५० ॥ मग तदंगें चि निजभावें तदनुसार । गणपतीचे जाले जे येकवीस अवतार । त्यामाजीं कोण्हीयेकें ध्यान लक्षूनि तत्पर । सगुण-

---

१ लक्षण. २ मस्तकावरील दोन्ही बाजूंचीं दोन गंडस्थळें. ३ अ व आ मिळून; ऱ्हस्व, दीर्घ. ४ लहान. ५ निरनिराळे. ६ गाल. ७ सुरेख. ८ शंखाकृति; कंठ. ९ सुचिन्हित. १० गुडघे. ११ पोटऱ्या. १२ घोटे. १३ ब्रह्मज्ञान. १४ कोणतें हि.

योगें भजावें ॥ ५१ ॥ निर्गुणप्राप्तीविण सगुण भजन । तें जैसें शिरें-वीण शरीर अप्रमाण । किंवा आत्मारामेवीण[1] निःकारण । अवयवेंसीं प्रकृति ॥ ५२ ॥ तेवि प्रणवगणपतीवांचून । सर्व हि जाणिजे निःकारण । ज्याचें सर्वारंमीं स्मरण भजन । करितां सर्व हि सफळ ॥ ५३ ॥ वेद शास्त्र पुराणें स्मृति । नाना काव्यकळाप[2] संमति[3] । सकळ हि साजिरीं ज्याकारितां होती । प्रथम आधीं उच्चार ज्याचा ॥ ५४ ॥ ज्याचिया निजस्मरणमात्रें । तीर्थें क्षेत्रें व्रतें उद्यापनें पवित्रें । ग्रंथमात्र पावन मूळ-मंत्रें । उच्चार ज्याचा पुण्यपावन ॥ ५५ ॥ त्या प्रणवगणपतीचें निज-उपासन । दिनकरें रामदासीं विचारून । स्वानुभवदिनकरीं परिछिन्न । अनुभव लाभे तयाचा ॥ ५६ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशि-ष्यान्वये सप्तम कळापे सूर्यगणेशउपासनारहस्यानिरूपणं नाम प्रथम कीर्ण प्रकाशः ॥ १ ॥

॥ श्रीराम ॥

आतां यानंतर आद्यशक्ति । अर्द्धमात्रात्मक जे प्रणवसंवित्ति । जाणीवरूपें केवळ ज्ञप्ति । प्रथम स्फुरण ॥ १ ॥ प्रथम नाद बिंदु कळा ज्योति । रूप रेखा स्वरवर्णाकृति । या अष्टांगेंसीं जे त्रिजगती— । मार्जी विस्तारलीसे ॥ २ ॥ जे मूळमाया सर्वसाक्षिणी । इच्छाशक्ति गुणक्षोभिणी । त्रिगुण आणि पंचभूतें जयेपासुनी । विस्तारलीं सकळ ॥ ३ ॥ मुख्य श्रीविद्या आणि महाविद्या । ह्या जियेच्या परिचारिका सद्या । अनंत ब्रह्मांडांचिया गद्यां[4] । रची खची जे स्वलीळां ॥ ४ ॥ चौसष्टी कोटी चामुंडिणी । छपनकोटी कात्यायनी । इया दासी जयेच्या सकळ होऊनि । कामारिपणें[5] वर्तती ॥ ५ ॥ जिच्या विचारितां मंत्रमाळिका । असंभाव्यपणें असती अनेका । गणना करितां शेषादिकां । मति न

---

१ जीवात्मा नसला तर. २ समुदाय. निरनिराळे काव्यग्रंथ. ३ अनुमोदन. ४ संपत्ति अथवा प्रपंचसंबंधीं व पारमार्थिक. ५ तत्परतेनें किंवा पूर्णपणें रचिलेलीं. ६ सेवकाप्रमाणें, कामारें=सेवक.

पुरे सर्वथा ॥ ६ ॥ वेद जयेचा बंदीजन । अखंड करी गुणकीर्तन । शास्त्रें परस्परें संवादोन । गोष्टी सांगती जियेच्या ॥ ७ ॥ थोर थोर ऋषि मुनि सुर सिद्ध । शंकरादिक योगी जे प्रसिद्ध । जयेच्या चर्चा करितां विविध । आयुष्य न पुरे ॥ ८ ॥ पृथ्वीचे रेंजरेणु गणवतील । वायु हि मोटेसी बांधवेल । गगनाचें अंगुळप्रमाण होईल । मोजितां कदाचित ॥ ९ ॥ मेरूस हि मिळेल कांटाळें । आज्ञा हि पाळिजे कळिकाळें । हा सूर्य हि येके वेळे । पश्चिमे उगवेल ॥ १० ॥ आणिक हि जें जें न घडतें । घडों शकेल कदापि निरुतें । परंतु यियेच्या अवतारगणनेलें । केलें न जाय कदापि ॥ ११ ॥ सांगतां गुणानुवाद कीर्तन । ब्रह्मादि हरिहरांसी पडिलें मौन । मां इतरांची तेथ कथा कोण । सुरसिद्धमानवादि ॥ १२ ॥ ऐसी अर्द्धमात्रा जे आदिजननी । वेदमाता विश्वसंजीवनी । अनंत ब्रह्मांडें जयेचेनि । आकारासी आलीं ॥ १३ ॥ मंत्रमाळा जयेच्या असंख्य । त्रिसंध्यारूप सविस्तर आख्यें । सकळशास्त्रेंसीं वेदांत सांख्यें । वाखाणिती जयेतें ॥ १४ ॥ गायत्रीरूप जे आद्यंत । द्वादशार्थैंसीं विलसत । अकार उकार मकार उद्भवत । स्वरवर्णेंसीं जयेपासुनी ॥ १५ ॥ त्रिकोण षट्कोणादि यंत्रें । जियेकरितां होती पवित्रें । सामर्थ्यवंत बीजेंमात्रें । सन्निधानें जयेच्या ॥ १६ ॥ सोळा स्वर पंचतीस वर्ण । मिळोनि बीजमात्राचें प्रावर्ण । ते सकळ हि बीजमात्रें सवर्ण । जयेकरितां मिर्वती ॥ १७ ॥ जितुके अवतार तितुकीं ध्यानें । पृथकाकारें जपविधानें । मंत्र न्यास मुद्रा आसनें । वेगळवेगळीं ॥१८॥ येकाक्षरापासुनी सहस्रपर्यंत । मंत्र असती असंख्यात । तितुके हि पृथक्छंदें अपरमित । गणना न करवे ॥ १९ ॥ जितुके अवतार तितुक्या शक्ति । तितुकीं नामें वेगळीं असती । पृथकरूपें कार्यसंपत्ति । वेगळवेगळ्या ॥ २० ॥ वि-

---

१ रजाचे रेणु ह्मणजे बारीक कण; कल्पनातीत सूक्ष्म कण. २ उपमा. ३ खरोखर. ४ नांवानें प्रसिद्ध. ५ विचार किंवा सांख्यशास्त्र. ६ एखादा मंत्रांतील किंवा तंत्रांतील महत्वाचें अक्षर.

श्वनियंती विश्वयोनी । विश्व संभवलें जयेपासुनी । चौऱ्यासी लक्ष जीवयोनी । जयेचे अंश ॥ २१ ॥ जयेवेगळे सचराचरीं । न दिसे अणुमात्र दुसरी परी । परमात्मयासीं ऐक्य असोनि खरी । जे दुसरेपणें वर्त्ते ॥ २२ ॥ जितुका आकार तितुका इयेचा । व्यापला अंतर्बाह्य इणें चि साचा । पाहातां केवळ स्थावरजंगमाचा । मूळाश्रय चि हे ॥ २३ ॥ शरीरमात्रीं जे व्यापक । जाणीवरूपें सकळ चाळक । जीवमात्रांची पाळक । येकांशरूपें जे ॥२४॥ अंतःकर्णरूपें जे चेते अंतरीं । मनोरूपें जे संकल्प विकल्प करी । बुद्धिरूपें निश्चय धरी । दृढ कार्याचा ॥ २५ ॥ चित्तरूपें चाळणा करी । कार्य साधलियां प्रवर्त्ते अहंकारीं । व्यानांशें सर्व शरीरीं । हात पाय चाळवी ॥ २६ ॥ समानांशें नाभिस्थानीं बैसे । मग पची जठराग्नीचिये मुसे । जेथील तेथें पावऊनि वळसे । कामक्रोधाचे हि करी ॥ २७ ॥ सवें चि प्राणांशें बैसोनि हृदईं । सुखदुःखाची करी अ[2]समाई । उदानांशें शब्दोच्चारनवाई । कंठीं बैसोनि करी ॥२८॥ अपानांशें मळमूत्रोत्सर्जन । करी अधारचक्रीं बैसोन । श्रोत्रद्वारें शब्द ऐकोन । वाचें देणें उत्तर ॥ २९ ॥ त्वचेनें स्पर्शविषय घेऊनि । हस्तीं करी कार्य करणी । डोळां रूपविषय पाहोनि । पदीं जाणें पदार्थपर्यंत ॥ ३० ॥ जिव्हाद्वारें षडरस चाखे । कटु तिक्षण मधुर वोळखे । गंधविषय घेऊनि तया नासिकें । गुदोपस्थीं उत्सर्जनरती ॥ ३१ ॥ ऐसें सकळ हि कार्यकारणरूपें । शरीरमात्रीं चाळक पाळक सौ[3]क्षपें । करूनि आपण वेगळी असे संक्षेपें । सर्वसाक्षिणी ॥ ३२ ॥ सर्वांतरीं असोनि सर्वांवेगळी । तुर्यारूप जे सकळाहूनि आगळी । जिचिया स्वरूपाची न[5]व्हाळी । अनुभवी जाणती ॥ ३३ ॥ योगी जयेचा लाधोनि आधार । मनपवनेंसीं कारिती व्यापार । शडें[6]चक्रें भेदूनि ब्रह्मरंध्र । गिवसूं

१ उपद्रव, फेरा झपाटा. २ हृदयांत न समावणारें तें बाहेर टाकी. ३ प्रयत्नानें, उत्कंठेनें. ४ अधिक. ५ प्राप्ति. ६ मूलाधार, स्वाधिष्ठान, मणिपूर, अनाहत, विशुद्ध, व आज्ञा अथवा अग्निचक्र. शरीरांतील वायूस या सहा चक्रांतून कोंडीत कोंडीत मस्तकांतील शेवटचें जें ब्रह्मरंध्र तेथपर्यंत आणून समाधिसुखाचा अनुभव घेतात.

पाहाती ॥ ३४ ॥ जे औठा बंदीं औठे वळनीं । निजेली असोनि जागेपणीं । शरीरीं ज्ञतिरूप कुंडलिनी[1] । जयेसी ह्मणती ॥ ३५ ॥ अनंत ब्रह्मांडांची माळा । स्वयें रची खची जे स्वलीळा । उत्पत्ति स्थिति संव्हार काळा । स्वभावें प्रेरक जे ॥ ३६ ॥ गायत्री सावित्री उमा रमा । इया थोरावल्या जयेच्या गरिमा । पृथ्वी आप तेज वायु व्योमा । सामर्थ्य जयेचें ॥ ३७ ॥ सत्व रज तम हे त्रिगुण । जयेच्या अंशें विराजमान । सकळ चराचरीं कार्यकारण–। रूपें जे व्यापली ॥ ३८ ॥ असो ऐसी आद्या शक्ति । तियेसी कोण्ही न विचारिती । आणि मध्यें चि थोतांडें[2] उठविती । नाना प्रकारींचीं ॥ ३९ ॥ कोण्ही उपासिती बाळा बगळा । कोण्हीं उंच्छिष्टचांडाळीचा[3] सोहळा । नाना जाती मिळोनि अन्योन्य कवळीं[4] । येकंकार करिती ॥ ४० ॥ घनमाळिनी मेसको मैराळी । शिवा भवानी कंकाळी । काळिका काळरात्री भद्रकाळी । बनशंकरी मातांगी ॥ ४१ ॥ कवळीर्णव क्रिया अघोरमंत्र । शाक्तागम प्रेतसाधन विचित्र । भगमाळिनीपुजा स्वतंत्र । मध्यरात्रीसमई ॥ ४२ ॥ कुंभपुजा कंचुकीविधान[5] । अघोराक्रिया मद्यपान । आणि त्रिपुरसुंदरीपूजन । कामांक्षा विधी ॥ ४३ ॥ बाह्याकारें शाक्तनाम मिरविती । आणि कर्म करूं नये तें करिती । अभक्ष भक्षूनि अंगिकारिती । मद्य आणि उन्मत्त द्रव्यें ॥ ४४ ॥ भगपूजामिसें परदारा भोगिती । कवळमिसें भ्रष्टाकार करिती । परस्त्रीहातीं स्वलिंगपूजा करविती । नाना विषयभोगार्थ ॥ ४५ ॥ मध्यरात्रीसमई कालिकामिसें । नैवेद्यार्थ आणविती नाना मांसें । मग आपण भक्षिती प्रसादमिसें । शिस्नोदरपरायण ॥ ४६ ॥ शूद्रासी ब्राह्मण नमस्कार करिती । शूद्रमुखींचा तांबोल स्वीकारिती । अवघें येक चि आहे ह्मणती । भेद नाहीं कोठें हि ॥ ४७ ॥ असो सांगावया हें चि कारण । जे

---

१ भुजंगाकार–नागमोडीच्या आकारानें–शयन करणारी 'कुंडलिनी' नांवाची नाभिचक्राच्या मुळाशीं वासनारूप शक्ति आहे. २ निरनिराळ्या क्षुद्र देवता. ३ एकत्रपणा. ४ घास काढण्याची. ५ दुसऱ्यावरून चोळी उतरवून टाकण्याची क्षुद्र क्रिया.

मुळींचा शाक्तागम न विचारून । मध्यें चि बंड पाषांड करून । न करावें तें करिती ॥ ४८ ॥ पाहा अर्द्धमात्रात्मक जे आदिशक्ति । अनादि जे साक्षात् ब्रह्मसंवित्ति । तियेसी न भजोनि बंडें स्थापिती । वरिच्यावरी अनेक ॥ ४९ ॥ आधीं मूळमाया जे परमात्मशक्ति । जगज्योति जगद्रूपा प्रणव ज्ञप्ति । तियेची विचारितां स्वरूपस्थिति । सर्व हि घडे श्लाघ्यवाणें ॥ ५० ॥ तरि तियेसी प्राणी न भजोन । मध्यें चि करिती आनेंआन । सेवटीं मग फळश्रुति हि अति हीन । नरकप्राप्ति सर्वथा ॥ ५१ ॥ ह्मणौनि ज्यासी वाटेल स्वहित व्हावें । तेणें मूळमायेसी विचारूनि भजावें । तयेसी भजतां रोकडें चि पावावें । कैवल्यपद सगळें ॥ ५२ ॥ अहो मूळ सोडूनि शेंडा धरितां । अकस्मात उताणा पडे खालता । तेवि आदिमाया सोडूनि क्षुद्रदैवतीं भजतां । अधःपतन तत्काळ होय ॥ ५३ ॥ ह्मणौनि कोण्हीयेकें ऐसें न करावें । आधीं मूळमायेसी विचारूनि भजावें । ह्मणिजे खरेंखुरें जाणावें । शुद्धउपासनारहस्य ॥ ५४ ॥ दिनकर रामदासीं रिघोनि शरण । केलें या रीतीं आदिशक्तीचें पूजन भजन । तेणें निरसूनियां जन्ममरण । निजमोक्षप्राप्ति सहजस्थितीं ॥ ५५ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये समाप्त कळापे आदिशक्तिउपासनानिश्चयनिरूपणं नाम द्वितीय कीर्ण प्रकाशः ॥ २ ॥ श्रीराम ॥

श्रीराम

आतां मकारात्मक ॐकार शंकर । त्याचा सांगिजेल उपासनाप्रकार । श्रोतीं होउनियां सादर । श्रवण केलें पाहिजे ॥ १ ॥ तेथें ध्वनिरूप जे कां अर्धमात्रा । मूळकारण मुख्य प्रणवमंत्रा । आदिशक्ति परमपवित्रा । प्रणवसंजीविनी ॥ २ ॥ ध्वनिरूपें ब्रह्मीं निर्माण जाली ।

---

१ शाक्तमार्ग काय आहे तें. २ योग्य. ३ अन्य अन्य. ४ प्रत्यक्ष. ५ शुद्ध उपासना रहस्य जाणून.

अउमकारेंसीं प्रगटली । कार्यकारणत्वें विस्तारली । ब्रह्मगोळ[1] अवघा ॥३॥ जेवि कां अर्द्धनारिनटेश्वर । येके शरीरीं दोनी आकार । तैसा चि इयेचा हि प्रकार । शिवशक्ति अनादि ॥ ४ ॥ कारण ध्वनिरूप मूळ-माया । ते चि शिवशक्तिरूपें अवतरली कार्या । पुढें येकरूपें चि द्विधा होऊनियां । कार्यकारणत्वें प्रसवे ॥ ५ ॥ तेथ अकारीं प्रगटे रजोगुण ब्रह्मा । उकार सत्वगुणें विष्णुनामा । मकारीं तमोगुणाचिया गरिमां । शिव ऐसें बोलिजे ॥६॥ ऐसा जो कां शिव अनादि । मायासंगें नटे नाना छंदीं । विश्व निर्मी सर्वे चि उछेदी । येक क्षण न भरतां ॥ ७ ॥ त्यातें चि महादेव ऐसें ह्मणती । ज्यापासुनी सकळ चराचरोत्पत्ति । पुन्हां सकळ हे सामावे निश्चितीं । येकसरें तयामाजीं ॥ ८ ॥ ज्याचें तमोमय मकारान्वित । मस्तक शोभे साळंकृत । अर्द्धमात्रा अर्द्धेंदु विलसत । निजभाळीं समता ॥ ९ ॥ उकारें शोभलें निजहृद्य । अकारें विलसे पदद्वय । एवं आपदमस्तक अति रमणीय । प्रणवशंकर जो ॥ १० ॥ तेथ अ इ उ ऋ ऌ पंच समान । हें चि निजाकारें पंचवदन । संध्यक्षरें[2] अनुस्वार विसर्ग पंच सवर्ण । मिळोनि नेत्र अकरा ॥ ११ ॥ ळकार ज्ञकार कर्णयुगुळीं । कवर्ग पंचनाशिकें शोभती सरळीं । हकार क्षकारें नित्य नासाबिळीं । चाले प्रभंजन[3] जो ॥ १२ ॥ चवर्ग टवर्गेंसीं दशभुजा शोभती । तवर्ग पवर्गें दशायुधें विलसती । त्रिशूळ डमरु पिनाक[4]चाप अहि अभेय[5] हस्तीं । बाण पात्रासी खट्वांग[6] ॥ १३ ॥ सकारत्रईं कंठ पृष्टि निज नाभि । यकारचतुष्टय सर्वांग स्वयंभीं । ध्वनिरूप अर्द्धांगीं प्रथमारंभीं । अचळात्मजा[7] शोभतसे ॥ १४ ॥ प्रणवबिंदुलें मस्तकींचें । तद्वत् निजभाळीं वास्तव्य गंगेचें । सांगतां बीर्क[8] सौंदर्याचें । शेष विरंची तटस्थ ॥ १५ ॥

---

१ ब्रह्मांड. २ ए, ऐ, ओ, औ, यांस संध्यक्षरें ह्मटलीं, कारण दोन स्वरांचा संधी होऊन हे स्वर बनले आहेत. ३ वायु. ४ या नांवाचें धनुष्य. ५ आशिर्वाद सूचक वर हात केलेला. ६ खांडा नामक एक दुधारी तरवार. ७ पर्वताची मुलगी, पार्वती. ८ तेज.

वर्णोच्चारनंदीवरी आरोहण । कर्पूरोज्वळ अर्थविभूतिउद्धळनं[1] । दश-ग्रंथ दिगंबर परिधान । प्रमयव्याघ्रांबर शोभलें ॥ १६ ॥ पंचमुद्रात्मक पंचमुखी रुद्राक्षांच्या । माळा कंठीं शोभती पांचा प्रकारींच्या । काम-क्रोधशोकमोहादि दैत्यमस्तकांच्या । रुंडमाळा शोभती ॥ १७ ॥ सकळ शास्त्रपुराणेंसीं वेद । पवाडें[2] पढे पुढें निर्व्यवाद । श्रुति स्मृति काव्य उपनिषध । परिचर्या[3] करिती ॥ १८ ॥ ब्रह्माचळ मेरूचिया मस्तकीं । प्रणवपीठ कैळास शोभे स्फटिकी । ऐसा महादेव सोडूनि दैवतीं आणिकीं । भजणें हे कोण गोष्टी ॥ १९ ॥ अनादि जो शिव विश्वनियंता । कळीकाळासी शासनकर्ता । जगत्प्राण जो जगत्भर्ता । जगत्साक्षी जो ॥ २० ॥ ब्रह्मादि हरि हर आज्ञाधारक । सत्तां उत्पत्ति स्थिति संव्हारक । इंद्र चंद्र अग्नि यम कुबेर सेवक । नित्य जयाचे ॥२१॥ अविद्याजनित जाळूनि इंधन । सर्वांगीं केलें भस्मोद्धळन । अहर्निश निजनामस्मरण । गंधाक्षत निजमाळीं ॥ २२ ॥ निजविस्मरणाचें हळाहळें[4] । कंठीं धरिलें आळुमाळें[5] । ब्रह्मास्मिबोधें कर्पूरधवळें[6] । शोभायमान ॥ २३ ॥ ऐसा प्रणवशंकर सोडूनि । नाना उपासना धुंडिती प्राणी । तेणें फिर-फिरों जन्ममरणीं । भ्रमचक्रीं पीडती ॥ २४ ॥ नसतें चि अहंपण ध-रूनि अंतरीं । नाना लिंगांची पूजा करी । मृत्तिका पाषाण कां पारजें[7] प्रतिमेवरी । धरी अत्यंत भावार्थ ॥ २५ ॥ बाह्याकारें ह्मणवी शांभव । अंतरीं धरूनि नाना पृथक् भाव । धातु मृत्तिका कां पाषाणदेव । क-ल्पूनियां पूजा करी ॥ २६ ॥ कांहीं फळप्राप्ति जालियां भाव धरिती । वाईट होतां देवावरी क्षोभती । विषम जालियां देवासी धिःकारिती । उत्तम होतां स्तुतिवाद ॥ २७ ॥ तरि कोण्हीयेकें ऐसें न करावें । स्वयें महादेव होऊनि महादेवासी भजावें[8] । ह्मणिजे सर्व सार्थकरूप जाणावें । इहलोक परत्र ॥ २८ ॥ जो कां सर्वाद्य प्रणवशंकर । आधीं पाहावा

१ उद्धूलन=चर्चन. २ महत्व, थोरवी, कीर्ति, विस्तार. यांनीं युक्त. ३ सेवा. ४ विष. ५ किंचित. ६ कापुराप्रमाणें शुभ्र अंगकांति आहे ज्याची असा शंकर. ७ पारद=पारा. ८ देव होऊनि यजावें देवासी ।.

त्याचा ध्यानप्रकार । मुद्रा न्यास मंत्र जप विचार । कैसा तो शोधावा ॥ २९ ॥ ज्याचे शत सहस्र अवतार । गुण पराक्रम अनंत अपार । त्याहीमाजीं नावांनिगे थोर थोर । अकरा रुद्र विख्यात ॥ ३० ॥ तेथ अष्टांगें ते चि अष्टभैरव । नववा अकार खंडेराव । दाहावा उकार हनुमंतदेव । मकार मुख्य महारुद्र ॥ ३१ ॥ तरि नाद बिंदु कळा ज्योति । रूप रेखा स्वरवर्णाकृति । अकार उकार मकार एवं होती । अनुक्रमें रुद्र अकरा ॥ ३२ ॥ आतां प्रथम नाद तो त्र्यंबकभैरव । बिंदु जाणिजे पिनाकभैरव । कळा तो जाणिजे काळभैरव । ज्योति तो कपाळीभैरव चौथा ॥ ३३ ॥ रूप तो कपर्दिभैरव पांचवा । रेखा तो हरभैरव साहावा । स्वर तो भैरव जाणिजे सातवा । वृषभध्वज नाम त्याचें ॥ ३४ ॥ वर्ण तो आठवा धूर्जटीभैरव । नववा[2] अकारात्मक वृषाकपिदेव[3] । तो चि साक्षात हनुमंत स्वयमेव । भक्तिकीर्णी जो प्रशंसिला ॥ ३५॥ आतां बहुरूपी तो मार्तंडभैरव। उकाररूपें दाहावा रुद्र स्वयमेव । ज्याची विचारितां चरित्रलीळा लाघव । असंभवनीय पैं ॥ ३६ ॥ जो कैवल्यजेजुरीनिवासिया । मायाम्हाळसाविलासिया । निजप्रकृतिबाणाईचिया । सुंदरपणा भाळला ॥ ३७ ॥ भुलोनि तिला निजांगीं धरिलें । मायाम्हाळसेसी रुसविलें । मग तिजलागीं पाठीसी घातलें । निजवक्रगतीं ॥ ३८ ॥ विवेकाचा सज्जूनि घोडा । वरि वैराग्याचिया पाखेरा सुहाडा[6] । सव्यकरीं शोभे ज्ञानखंडा । वामकरीं कृपाखेटकें ॥ ३९ ॥ काम क्रोध शोक मोह भय । ते मणिमल्लादि वधूनि शत्रुसमुदाय । निजभक्तां देऊनि अभय । साम्राज्यसुखें नांदवी ॥ ४० ॥ निजप्रेमाचें उधळिलें भंडार । तेणें सर्वांग पिवळें सधुशरें । उभे सभंवते सप्तकोटि परिवार । दैवीसंपदेसीं निजगण ॥ ४१ ॥ निजशांतीचा शोभे मस्तकीं मुकुट । स्वतेजें देदिप्यमान अति तेजिष्ट । क्षमाकवच बाणलें बरवंट ।

१ नामांकित. २ नववा अकारात्मक खंडेराव व दाहावा हनुमंतदेव असें वर म्हटलें आहे व या ठिकाणीं त्याच्या उलट म्हटलें आहे. ३ वृषाकपि=शंकराचें नांव. ४ बाणाईला. ५ घोड्याच्या पाठीवरील झालर. ६ विलासी. ७ दुधारी तरवार. ८ खेटक=ढाल. ९ धुरकट रंगाचें.

सदयताप्रावर्ण शोभलें ॥ ४२ ॥ कर्णीं कुंडलें मुक्तमोतियांचीं । तेणें आगळीक[1] निजशोभेची । कंठीं सुमन पुष्पहार मुक्तमाळांची । शोभा शोभे मनोरम ॥ ४३ ॥ धर्म अर्थ काम मोक्ष सहज । चहुं पुरुषार्थीं शोभे चतुर्भुज । भुजीं केयुरें[2] कडलगें सतेज । स्वधर्मकर्में साजिरीं ॥ ४४ ॥ सगुणसायुज्यतेची कंठीं येकावळी[3] । निर्गुणसायुज्यपदकें शोभा आगळी । कटीं क्षुद्रघंटिकान्वित भक्तिमेखळीं[4] । रत्नखचित विराजे ॥ ४५ ॥ पदीं निजऐक्यतेचा तोडर[5] मिरवे । तेणें कामकाळामनीं भय उद्भवे । निजपदपादुकांचा महिमा नेणवे । ब्रह्मा हरि हर शेषादिकां ॥ ४६ ॥ निजभाळीं परिपूर्णतेचें । गंधाक्षत रेखिलें सुरेख साचें । सच्चिदानंद पदत्रयाचें । कृष्णागर[6] चर्चिलें सर्वांगीं ॥ ४७ ॥ प्रतिज्ञाकामादि मल्ल विध्वंसिले । तेणें मल्लारि निजनाम शोभलें । निजभक्तां कैवल्यसुख दिधलें । चतुर्विध[7] प्रकारें ॥ ४८ ॥ आर्तभक्तां दिधलें सलोकतागांवें[8] । जिज्ञासां दिधला समीपताठाव । अर्थार्थियां स्वरूपपद स्वयमेव । दिधलें निजप्रीतीं ॥ ४९ ॥ मग निजमोक्षरूप जो कां भंडारगड[9] । आपुलिये निजविश्रांतीचें बिऱ्हाड । त्याचा ज्ञानियांलागीं करूनि सुरंवाड[10] । सुखवस्तीं त्यांसी ठेविलें ॥ ५० ॥ दिधलें निजनामांकित मुद्रापत्र । नवविधा भक्तिपेंठा वसविल्या स्वतंत्र । स्वानंदें साम्राज्यसुखें येकत्र । स्वानुभवदिनकरीं नांदिजे ॥ ५१ ॥ तेथ आसनपीठिकेचा साधूनि उद्भट[11] । अष्टांगगड सज्जिला बळकट । नवखणी गोपुर अति बरवंट । निजनिवासस्थान ॥ ५२ ॥ निज आसनाचिया अति दृढिवा । पाया शोधूनियां बरवा । तेथ धारणेचा करूनि कालवा । पाया शुद्ध भरिला ॥५३॥ वरि यमनियमेंसीं गुंडे[12] घडिले । प्राणायामें वरिच्यावरी सज्ज केले । तेथें प्रत्याहारें दुर्ग[13] पन्नासिलें[14] । ध्यानदारवठों[15] योजूनि ॥ ५४ ॥ तेथ समाधिपवळी[16]

---

१ अधिकता. २ दंडावर बांधण्याचा अलंकार. ३ एकेरी हार. ४ कटिसूत्र. ५ तोरड्या किंवा वाळे. ६ चंदन. ७ चतुर्विधा भजंते मां जनाः सुकृति नोऽर्जुन । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ (गीता.) ८ चतुर्विधा मुक्तीपैकीं एक. ९ खंडोबाचें राहण्याचें ठिकाण. १० स्वाधीन. ११ प्रसिद्ध. १२ गोटे, दगड. १३ किल्ला. १४ शृंगारला. १५ उंबरठा, मुख्य दरवाजा. १६ पवळ=होडगें?

शोभली । वरी व्युत्थानचेंरी विराजली । माजीं नवभक्तीसीं रचना रचिली । नवांखणी गोपुराची ॥ ५५ ॥ आधीं चतुर्विध भक्तीचे च्यारी खांब । आर्त जिज्ञासा अर्थार्थि ज्ञान स्वयंभ । वरी गोपुररचना विविधारंभ । नवभक्तियुक्त सुंदर ॥ ५६ ॥ प्रथम श्रवणें गोपुर उभारिलें । कीर्तनें करूनि साकारलें । विष्णुस्मरणें सूत्रें अवसाविलें । निजऐक्यतेसीं ॥ ५७ ॥ पादसेवनें दाविला गोपुरउठावा । अर्चनें केला पदार्थपुरावा । वंदनें श्रीवोंघंटिकेचा यावा । संपूर्ण साधिला ॥ ५८ ॥ दास्यें पडिघोणियें केला मेळावा । सख्येंसी वरी कळस शोभला बरवा । वरी निशाणाचा तळपे यावा । आत्मनिवेदनेंसीं ॥ ५९ ॥ माजीं स्वानुभवदिनकराऐसें सिंहासन । वरी निजऐक्यते घालूनि आसन । तेथ श्रीगुरुमार्तंडभैरवनिवासस्थान । आरोहण सहजस्थितीं ॥ ६० ॥ पुढें द्वारीं दिव्य तेजाचा दिसे उमाळा । कोटिचंद्रार्क शोभती दीपमाळा । पुढें सहनशीळतेचिया पडशाळा । निजभक्तपांथिकां विश्रांति ॥ ६१ ॥ निजपूर्णत्वाचिया पूर्णिमां । निजभक्तसमूह यात्रागरिमा । स्वयंप्रकाशदिवटिया अपार व्योमा । निजतेजें आकळूं पाहाती ॥ ६२ ॥ निजानंदें सखोल भांडारगृह । निजमुद्रादीक्षेसीं पंचलिंगसमूह । तेथ निजशरणागत करूनि उत्साह । प्रेमभंडार उधळिती ॥ ६३ ॥ पुढें निर्जावकाशीं गगनचुंबित । सभामंडप शोभला अद्भुत । तेथ वायूचिया स्तंभा उंचात । निजधैर्याचे पृथ्वीवरी ॥ ६४ ॥ त्यापुढें निजसमतेचिया आंगणीं । स्वसुखें कासव अवयव पसरी आवरुनी । नाना भक्तसमूह फिरती त्यावरुनी । स्वानंदाचिया संतोषें ॥ ६५ ॥ मुक्तद्वारीं निजदृष्टीपुढें सहज । उभे असती प्रबोधमत्तगज । पुढें साधनचतुष्टयादि पाइरियांचा समाज । चढोवढी शोभती ॥ ६६ ॥ सभंवत्या

---

१ चर, लहान खंदक. २ ग्रीवा=मान, गळा. गोपुराची मान ह्मणजे कळसाच्या खालील घुमट, त्यामध्यें लाविलेली घंटा. ३ उदय, प्राप्ति. ४ मध्यघंटेची जागा. ५ समारंभ. ६ यावरून श्रीमार्तंडभैरव हें दिनकरांचें कुलदैवत असावें असें वाटतें. ७ पौर्णिमेस. ८ पृथ्वी आणि आकाश यामधील पोकळीमध्यें.

स्वतेजतारांगणीं शोभल्या । सहजस्थितिदीपमाळा विराजल्या । समतावोवऱ्या वैराग्यें रेखिल्या । निजभक्तसमुच्चयमंडित ॥ ६७ ॥ ऐसा कैवल्यजेजुरीनिवासिया । त्याची उपासना परिछिन्न विचारूनियां । स्वानुभवदिनकरीं जाला सुखिया । दिनकररामदास ॥ ६८ ॥ एवं दाहावा रुद्र उकारस्वरूपीं । सद्गुरु मार्तंडभैरव बहुरूपी । अकरावा मकार शंकर जाणिजे साक्षपीं । जो यापूर्वीं निरोपिला ॥ ६९ ॥ यांचीं[२] पृथक् ध्यानें पृथक् बीजें । पृथक् मुद्रा न्यास मंत्र जाणिजे । हें सकळ हि विचारितां सहजें । साक्षात् होणें महादेव ॥ ७० ॥ ज्यासी दीक्षा घेणें असेल शांभवी । तेणें या प्रकारें अंतर्दीक्षा घ्यावी । ऐसें न होतां उगीच उठाठेवी । बाह्याकारें करूं नये ॥ ७१ ॥ मुख्य दीक्षाग्रहणाचें निजकारण । समूळ निवारावें जन्ममरण[३] । स्वयें आधीं महादेव होऊन । मग महादेवासी भजावें ॥ ७२ ॥ महादेवासी आधीं वोळखोनि भजला । ह्मणिजे सर्व सार्थकरूप जाला । नरदेहासी तो येऊनि लाधला । निजउपासना आपुली ॥ ७३ ॥ कोण्हीयेक संसारासी आला प्राणी । तेणें सद्गुरूसी शरण जाऊनि । मुळींची निजउपासना शोधूनि । आपणासीं पाहावें ॥ ७४ ॥ एवं स्वानुभवदिनकरीं महादेव । विचारूनि दिनकर स्वयमेव[४] । अंतर्बाह्य जाला शांभव । श्रीरामदासकृपा ॥ ७५ ॥ असो पंचमुद्रा पंचमुख रुद्राक्ष । धरूनि हृदईं कंठीं मस्तकीं प्रत्यक्ष । भूचरी खेचरी चाचरी अगोचरी अंतर्लक्ष । तो साक्षात् शिव स्वयंभ ॥ ७६ ॥ तैसा चि अकाररूप रजोगुण ब्रह्मा । विश्वोत्पत्तिकर्ता जो विश्वात्मा । सचराचरीं ज्याचा अद्भुत महिमा । सर्वांचा[५] मूळपुरुष जो ॥ ७७ ॥ ज्याकारितां स्वरवर्ण आकारले । वर्णव्यक्तिसहित मिरवले । अकारविरहित नांव पावले । समूळ हलंतें ऐसें ॥ ७८ ॥ अकारेंविण जितुका वर्ण । तितुका हि जाणिजे अकारण । अकारसहित होऊनि सवर्ण । अर्थगौरवीं यथोक्त ॥ ७९ ॥

---

१ उत्कंठेनें. २ या अकरा रुद्रांचीं. ३ हें च देव, धर्म, तीर्थ, व्रत, इत्यादिकांचें अंतिम फल आहे. ४ आपला आपण. ५ व्यंजनांत.

वेद शास्त्र पुराण स्मृति । अकार योजल्यां मान्य होती । अकारेंविण तें त्रिजगतीं । सर्व हि दिसे तृणतुल्य ॥ ८० ॥ ऐसा जो कां अकारात्मक । रजोगुण ब्रह्मा संम्यक । चहूं वेदेंसीं चतुर्मुख । स्वरवर्णीं जो प्रगटला ॥८१॥ ऋग्यजु साम अथर्वण । चतुर्वेदेंसीं चतुरानन । धनुर्वेद[1] तो पांचवें आनन । कळियुगीं आपदग्ध ॥ ८२ ॥ ज्योतिष आणि धर्मशास्त्र । विश्व देखणें हे दोन्ही नेत्र । गायन आणि वैद्यकशास्त्र विचित्र । श्रवण दोन्ही शोभले ॥ ८३ ॥ अध्यात्मशास्त्र जें कां अति निर्मळ । तें नासिक शोभलें रमणीय सरळ । आत्मज्ञान जें कां अनुपम्य निर्मळ । तें चि विराजलें मुख ॥ ८४ ॥ तेथ सकाम निष्काम जें कर्म । ते चि अधर शोभले दोन्ही सम । माजीं उपासना ते रसना उत्तम । मनोहर सुरस ॥ ८५ ॥ सांख्य[2] मीमांसा पातंजल वैशेषिक । च्यान्हि भुजा शोभल्या अजानु संम्यक । वेदांत कुमंडेलीं[3] ज्ञानोदक । न्याय तो चि दंड विलसे ॥ ८६ ॥ उपनिषॅधांची[4] पद्माक्षमाळा । दुजी स्मृतिरत्नांची घातली गळां । नीतिशास्त्रें विचार आगळा । कर्तव्य हें न कर्तव्य ॥ ८७ ॥ स्कंद कूर्म द्विपुराणें स्कंदोन्नत । विष्णुपुराणें निजहृदय शोभत । वैजयंती वाराहपुराणें विलसत । स्तनद्वय साजिरे ॥ ८८ ॥ भविष्योत्तरें शोभे कंठ । बृहन्नारदीयें कंकु बरवंट । ब्रह्मांडपुराणें ग्रीवा[5] सुघंट । मनोहर शोभली ॥ ८९ ॥ मत्स्यपुराणें पृष्ठिभाग । वामनपुराणें उदर अव्यंग । अग्निपुराणें अति चांग । जठराग्नि मिरवे ॥ ९० ॥ लिंगपुराणें गुह्यस्थान । गुदीं शोभे गरुडपुराण । गणेशपुराणें विराजमान । नाभि सखोल साजिरें ॥ ९१ ॥ पद्मपुराण मार्तंडपुराण । पदद्वय समता विराजमान । बृहंन्नृसिंहपुराणें निजवहन । हंसाचें साजिरें ॥ ९२ ॥ मुकुटस्थानीं रामायण । भारत भागवत कर्णभूषण । कौमुदी कुचमर्दनादि व्याकरण । करकंकणें शोभती ॥ ९३ ॥ हरिवंशाचें

---

१ चार उपवेदांपैकीं दुसरा. आयुर्वेद, धनुर्वेद, गांधर्ववेद व शस्त्र शास्त्र, हे चार उपवेद. २ न्याय, वैशेषिक, सांख्य, योग, मीमांसा आणि वेदांत हीं षड्दर्शनें आहेत. ३ कमंडलूंत. ४ श्रुति. ५ गळ्यामधील घाटी? ६ मान.

निजकंठीं पदक । काव्यरचना मुक्तावळी संम्यक । रजोगुणीं क्रियाशक्ति व्यापक । ते चि अर्द्धांगीं सावित्री ॥ ९४ ॥ ऐसा अकारब्रह्मा रजोगुणमिश्रित । सकळ अवयवीं शोभला मूर्तिमंत । निजस्मरणरूप वेदाध्ययन असे करित । तवं अपूर्व काय वर्तलें ॥ ९५ ॥ अकस्मात विकल्परूप शंखासुरें । विस्मरणाची हाक मारिली निकरें[1] । तवं ब्रह्मा होऊनि अति घाबिरें । स्मरणवेद विसरला ॥ ९६ ॥ तेणें जाला केवळ शुद्धबुद्ध[2] । जाणीव नेणीव मिश्रित स्तब्ध । राहिलीं सृष्टयादि कार्यें विविध । उत्पत्ति जे करणें ॥ ९७ ॥ राहिला सारासार विचार । नकळे नित्यानित्य साचार । अवघा पडला अंधकार । ज्ञानाज्ञानमिश्रित ॥ ९८ ॥ ऐसा निजविस्मृतीचिया योगें । अकारब्रह्मा स्तब्ध निजांगें । त्यासी उकारविष्णूनें मत्स्यरूप सत्वांगें । सद्गुरुवेषें धरिलें ॥९९॥ तेणें विवेकचक्र हातीं परजूनि । विकल्पशंख प्रतिज्ञा वधूनि । तवं ब्रह्मा स्वयें सावध होऊनि । निजस्मरणवेद लाधला ॥ १०० ॥ परंतु घाबिरेंपणें जाला स्तब्ध । विसरला कार्याकार्य विविध । क्षणें सावध क्षणें असावध । संकल्पविकल्पीं पडिला ॥ १०१ ॥ ऐसी संकल्पविकल्पात्मक होतां वृत्ति । निजात्मजा[3] जे प्रवृत्तिसरस्वती । तिचा अभिळाश धरूनि चित्तीं । मनोरूप सरसावला ॥ २ ॥ तवं सद्गुरुरूप शंकरावतार । दुर्वासदेव मुनेश्वर साचार । तयांसी कळों सरला हा विचार । रजोगुणप्रवृत्तीचा ॥ ३ ॥ तेणें निजवैराग्याचिया बळें । रजोगुणब्रह्मा निर्भर्त्सिला[4] सळें[5] । जे तुज आराधिती त्यांसी कदाकाळें । मोक्षप्राप्ति न घडे ॥ ४ ॥ तेणें ब्रह्मा सलज्ज होऊनि । दडाला उकारविष्णूचे नाभिस्थानीं । सृष्टीची उत्पत्ति संपूर्ण तेथूनि । करिता जाला निजांगें ॥ ५ ॥ ऐसा अकारात्मक ब्रह्मा रजोगुणी । संकल्पविकल्पात्मक अंतःकरणी । पुढें श्रापोक्तिकरितां तयासी कोण्ही । न भजती न पूजिती ॥६॥ येन्हवीं तरी तयाकरितां[6] सृष्टि निर्माण जाली । तेणें

---

१ निक्षून. २ या ठिकाणीं शून्यहृदय असा अर्थ असावा. ३ मुलगी. ४ निर्भर्त्सना करून शाप दिला. ५ आग्रहानें, बळानें किंवा वैरबुद्धीनें. ६ मुळें.

अकाररूपें अंतर्बाह्य व्यापिली । परंतु प्रवृत्तिनिजात्मजा मनीं अभिळासिली । तेणें जाला तो अन्याई ॥ ७ ॥ ह्मणौनि ब्रह्मयाची मंत्रउपासना । ध्यान मुद्रा न्यास विधाना । न कर्तव्य ऐसें दिनकरें आणूनियां मना । अंतरीं च मौन्यमुद्रा स्मरिलें ॥ ८ ॥ तेणें अकारब्रह्मा जाला लज्जायमान । कीं न करिती माझें पूजन उपासन । मग उकारमकारीं मिश्रित होऊन । ॐकाररूप प्रगटला ॥ ९ ॥ तो दिनकरें रामदासीं पाहिला । पाहोनि अंतर्बाह्य विचारिला । विचारूनि निजांगें विवरिला । स्वानुभवदिनकरीं ॥ ११० ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये सप्तम कळापे शंकरब्रह्माउपासनारहस्यनिरूपणं नाम तृतीय कीर्ण प्रकाशः ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

यानंतर उकारविष्णु सत्वगुणी । प्रगटला प्रणवेश्वर सुंदर ध्यानीं । निजांगीं अर्द्धमात्रा विळसिनी । ज्ञानशक्ति लक्ष्मी ॥ १ ॥ उदरीं अकाररूप रजोगुण ब्रह्मा । पाठीसीं मकाररूपें तमोगुणी शिवनामा । वरी बिंदुलयांचिया[1] शेषतुळकेवरी[2] पुरुषोत्तमा । सहजस्थितीं सुखासन ॥ २ ॥ परब्रह्मरूप जो कां क्षीरार्णव[3] । त्याचिया ऐल तटाकीं धरूनि ठाव[4] । संकल्पमेरूचा मस्तकीं वसविला गांव । अहंस्फुरणरूप वैकुंठ ॥ ३ ॥ त्याखालें अंतःकर्णादि अहंकारांत । वसले कैळास सत्यलोक इंद्रलोकादि समस्त । अनुक्रमें तत्वरूप दिक्पाळ एतावत । निजविश्रांतिसुखें राहिले ॥ ४ ॥ तेथ स्वरवर्ण मिळोनि सभंवतें समग्र । यथाक्रमें राहिले सुर सिद्ध मुनेश्वर । मध्यमणी शोभे विष्णु ॐकार । निजवैकुंठभुवनीं ॥ ५ ॥ स्वरूप रूपें सुंदर घनसावळा । वोतला निजांगें परब्रह्मपुतळा । अवकाशाचा गोठोनि गोळा । मस्तक शोभे निजां-

---

१ बिंदुलें+याच्या=बिंदूच्या. २ शेषरूपी मऊ बिछान्यावर; तूलिका=कापूस. ३ क्षीरसमुद्र. ४ थारा, आश्रय.

गीं ॥ ६ ॥ तेथ गगनरूप नीळ कुंतळ । वीरंगुंठी चांचर कुरळ । शून्याकारें जाले कुटीळ । शब्दांकुरीं वक्रगती ॥ ७ ॥ त्याखाले त्रिगुणत्रिवळी शोभल्या । निजभाळीं अनुक्रमें विलासल्या । तेथ प्रवृत्तिनिवृत्तिरूप विराजल्या । भवैया दोन्ही वक्रगती ॥ ८ ॥ माजीं पवनावतार अश्विनौदेव । घ्राणरूपें शोभले स्वयमेव । त्यामाजीं शुद्ध पवन जो सावेव । तो चि विचरे स्वासोस्वासीं ॥ ९ ॥ मुख्य महातेज आणि सूर्यनारायण । हे चि उभयतां शोभले दोन्ही नयन । अष्टदिशा त्या निजश्रवणस्थान । आक्रमून राहिल्या ॥ १० ॥ चहूंवेदींचे शाखोपशाखी ब्राह्मण । तेहीं शोभेसी आलें निजवदन । निजवाचारूप शब्दोच्चारण । स्वयें अग्नि करीतसे ॥ ११ ॥ जिव्हास्थानीं शोभला वरुण । यम काळरूप दाढा दर्शन । षोडशस्वरीं निजकंठस्थान । शोभेसी पावलें ॥ १२ ॥ अग्नि आणि शबेळ वायु उभयतां मिळोन । दोहीं वोष्ठीं करिती शब्दकथन । हनुवटीमाजीं कुबेर राहोन । शोभा पावला निजांगें ॥ १३ ॥ मंदाकिनी नदी स्वर्गगामिनी । ते विराजली लंबिकोंस्थानीं । आवर्णोदक अमृतसंजीवनी । ब्रह्मरंध्रीं सतरांवी ॥ १४ ॥ वैकुंठ शोभे कपाळकवटी । कैळासें विराजली निजभृकुटी । सत्यलोकेसीं देखिली कर्णपाटी । अति शोभायमान ॥ १५ ॥ तपोलोक नेत्रसंपुटीं । जनलोक तो नासापुटीं । महर्लोक मुख हनुवटी- । माजीं विराजला ॥ १६ ॥ स्वर्लोकें स्कंदोन्नत शोभले । बाहूसी सकळ क्षत्री विराजले । इंद्रेसहित सुरवर देखिले । भुजास्थानीं प्रतापें ॥ १७ ॥ अनंत क्षत्री अनंत भुजा । अनंत कर शोभले अधोक्षजा । धर्म अर्थ हे स्तनद्वय वोजों । शोभती निजहृदईं ॥ १८ ॥ हृदयस्थानीं भूर्लोक । नाभीसी पृथ्वी शोभे सम्यकें । पुष्टिस्थानीं नैरुत्यनायक । शोभा पावला

---

१ काळे केश. २ बद्ध केश. ३ झुबकें. ४ वक्र. ५ तीन वळ्या, वळकट्या. ६ भिवया ७ अश्विनीकुमार. हीं सूर्याचीं मुलें ? ८ दांत. ९ औपाधिक. १० स्वर्गगंगा. ११ जीभ. १२ सत्रावी जीवनकळा. १३ संपुटी=पोकळी. १४ स्वच्छ, शुद्ध. १५ चांगली.

॥ १९ ॥ मेरु शोभला निजपृष्ठीचा कणा। चौदा लोकेसीं ग्रंथिका जाणा। शरीर त्वचा सकळ प्रभंजना। सर्वांगीं वेष्टिलें ॥ २० ॥ महितळ निजकटिप्रदेशीं। दक्षप्रजापति गुह्य स्थानेसीं। गुदस्थानीं निरयाळयांसी। लोकालोक प्रजघन ॥ २१ ॥ वितळें शोभे जानुयुगुळ। तळातळें पोटरिया मृदुळें। गुल्फद्वय तें महातळ। रसातळ पदपृष्टि ॥ २२ ॥ पाताळें शोभती तळवे। उरुयुगळ ते वैश्यवर्ण जाणावे। आणि निजपदतळीं अभिभवे। शूद्रवर्ण जो चतुर्थ ॥ २३ ॥ श्रीपाद संन्यासी तें निजभाळ। वानप्रस्थाश्रम जाणिजे वक्षस्थळ। ब्रह्मचारी निजहृदयकमळ। ग्रहस्थाश्रम निजनाभि ॥ २४ ॥ समानरूपें कुकुर वायु नाभिस्थानीं। देवदत्त प्राणांशें हृदयभुवनीं। कूर्म उदानांशें विचरे कंठस्थानीं। नाग व्यानांशें सर्वसंधीं ॥ २५ ॥ धनंजय अपानांशें अधोद्वारीं। एवं पंचधा वायु विचरे सर्व शरीरीं। केश रोम वनस्पती अठरा संभारीं। नाडी सकळ गंगा नद नद्या ॥ २६ ॥ मांस तें कर्दम अस्थि पाषाण। मुत्र दैवर लाळ फेण। शुक्ल पर्जन्य श्रोणीत जीवन। मज्जा ते खडक जाणिजे ॥ २७ ॥ क्षुधाकाळीं दुर्भिक्ष पडे। तृषासमईं जळशोष बहुडे। शीतकाळरूपें आळस उंबडे। शरीरामाजीं देवाच्या ॥ २८ ॥ उष्णकाळ तो निद्रा जाणिजे। पर्जन्यकाळासी मैथुन बोलिजे। जळवृष्टि होऊनि तृण धान्य निफजे। हा चि जेथें कामोद्भव ॥ २९ ॥ संव्हारकाळ तो क्रोध जाणावा। महदनर्थ शोक ह्मणावा। मोह प्रतिपाळनी समजावा। भय तें कल्पांत मृत्यु ॥ ३० ॥ सात हि समुद्र त्या सप्त धातु। जठराग्नि तो प्रळयवन्हि विख्यातु। नवरत्नें आणि सकळ सुवर्ण धातु। तें नखें करचरणींचीं ॥ ३१ ॥ अष्ट दिग्गज आणि कुळाचळ पर्वत। ते करचरणीं आंगोळियां शोभत। निजांगें मुक्ताफळें भूषणें

---

१ बरमब्याचीं हाडें. २ नरकाचें स्थान. ३ सप्तपाताळांपैकीं दुसरें. ४ गुडघे. ५ घोटे. ६ वश होऊन राही. ७ चिखल. ८ फिरणें, मागें सरणें, ९ उद्भव होई. १० प्रतिपाल करणारा. ११ आंगठे.

विलसत । नवलक्ष तारांगणेसीं ॥ ३२ ॥ निजभाळीं गंधाक्षत मिरवे । ध्रुव आदिकरूनि सप्तऋषि आघवे । सर्वांगीं चंदन चर्चिलें बरवें । सकळ हि मेघांचें ॥ ३३ ॥ चौखाणीमाजीं चौऱ्यासी लक्ष योनी । ते कृमि जाणावे सर्व मिळोनि । सकळ चराचर ब्रह्माआदिकरूनि । पुत्रकन्यापरिवार ॥ ३४ ॥ औटकोटि ज्या कां तीर्थावळी । त्या जाणिजे सकळ सिरावळी । तितुकी च संख्या भूतावळी । तें रोमरंध्रें सकळ हि ॥ ३५ ॥ चंद्रमा जाणिजे मुख्य मन । चित्त ज्याचें स्वयें नारायण । बुद्धि निश्चयें चतुरानन । अहंकार शंकर ॥ ३६ ॥ नारद तुंबर सामगायनीं । किंनर अप्सरा नृत्य नर्तनीं । गंधर्व सकळ वाद्यें घेउनी । नित्य उभे सेवेसी ॥ ३७ ॥ यक्ष राक्षस पिशाच्च गुह्यकें । सिद्ध चारण पक्षी पन्नकें । दानव मानव इत्यादि सेवक । गुप्त प्रगट जाणावे ॥ ३८ ॥ विश्वात्मक जे सकळ शब्दश्रेणी । स्तुतिनिंदात्मक नाना बोलणी । आणि तैसी च स्पर्शगति मृदु कठिणी । सुख दुःख जाणणें जें ॥ ३९ ॥ आणि सुंदरकुरूपादि रूपविषय सकळ देखणें । कां ते जिव्हेनें मधुर कटुाम्ल सर्व रस चाखणें । तैसें चि सुगंधदुर्गंधादि गंधविषय घ्राणें । विश्वात्मक जाणती गति जे ॥ ४० ॥ ते पंचविषयादि सकळ हि । ज्यासी एकांशें विश्वात्मक जाणणें निजदेहीं । यदर्थी वेदप्रमाण साक्ष श्रुति हि । बोलतसे घडघडा ॥ ४१ ॥ विश्वतश्चक्षु आणि विश्वतोमुख । विश्व तो बाहु विश्व श्रोत्र देख । विश्व घ्राता विश्वांगें सुख दुःख । पंचविषयादि भोक्तृत्व ॥ ४२ ॥ तैसें चि सर्वतः पाणिपादांत । सर्वतोक्षी शिरोमुख श्रवण आत । सर्वेंद्रिय गुणांभासीं असोनि व्याप्त । सर्वेंद्रियभोगीं विलसे ॥ ४३ ॥ आणि

---

१ जरायुज, आंडज, स्वेदज आणि उद्भिज्ज. २ पोटांतील व अंगावरील किडे. ३ शिरा. ४ राक्षसांचे सापत्न बंधु. ५ कुबेराचे धनरक्षक. ६ एक देवजाति. ७ पन्नग= सर्प. ८ शब्दांच्या ओळी. ९ विश्व आणि आपण एकरूप. १० विश्व तो च परमेश्वर असल्यामुळें विश्वाचीं जीं सुखदुःखें तीं प्रत्यक्ष परमेश्वरच भोगतो आहे असें समजावें. ११ सर्व बाजूंनीं, जिकडे तिकडे.

दशमीं सांगितल्या विश्वविभूति । येकादशीं दाखविली विश्वरूपाकृति । ह्मणौनि अंतर्बाह्य व्यापक हा त्रिजगतीं । विश्वात्मक विश्वद्रष्टा पैं ॥४४॥ ऐसेनि येकांशें पाहातां विश्वात्मक । स्वरूपाकृति व्यापली ज्याची संम्यक । जें जें गुणपराक्रमें होय आधिक । तो तो अंश जयाचा ॥ ४५ ॥ विश्वोत्पत्ति ज्याचा प्रातःकाळ । स्थिति पाळन मध्यान्ह संव्हार सायंकाळ । निमिष्य उन्मिमिष्य जाणिजे ज्याचें केवळ । दिवस आणि रजनी ॥ ४६ ॥ ऐसा सर्वेश्वर जो त्रैलोक्याधीश । विश्वव्यापक सर्वात्मा परेश । ज्याचिया अवताराचे गणनेस । कोण्हाचेन हि न करवे ॥४७॥ सकळ पर्वतांची मैंसे करूनि । समुद्राचिया पात्रामाजीं भरूनि । कल्पतरूची सुंदर करूनि लेखणी । लेहूं बैसे आदिमाया ॥ ४८ ॥ ऐसे आकल्प गुणानुवाद अनंत लेहतां । येक हि चरित्र नव जाय तिचेनि सेवटा तत्वता । मग लाजोनि चरणीं संवाहन करितां । समरसैली निजांगीं ॥ ४९ ॥ मोजवतील पृथ्वीचे रजरेण । परि न करवे ज्याच्या अवताराचें गणन । अंगुळवरी गणवेल हें गगन । परि अवतारचरित्र अगण्य ॥५०॥ जे वेळेसी जैसें पडे भक्तकार्य । ते वेळे आपण हि तैसा चि होय । जळचर वनचर होय कां जाय । मानवयोनीसी पैं ॥ ५१ ॥ मत्स्य कूर्म ते बोलिजती जळचर । वाराह नृसिंह रूपें वनचर । वामन फरशराम ते द्विजवर । राम कृष्ण क्षत्री वीर पैं ॥ ५२ ॥ बौध्य कल्की आणि हयग्रीव । नरनारायण कपिलदेव । दत्त हंस जळसेन अपूर्व । त्रिविक्रमावतार ॥ ५३ ॥ ऐसे अनंत अवतार अनंत ध्यानें । अनंत मुद्रा अनंत आसनें । अनंत न्यास मंत्र जप विधानें । कीळनोत्कीळन सबीज ॥ ५४ ॥ सत्क्रिया सदाचार सद्भक्ति । सद्भावें सदुपासना करिती । अंतरीं धरूनियां मेधौं विरक्ति । सद्विधीं आचरणें ॥ ५५ ॥

---

१ श्रीमत् भगवद्गीतेच्या दहाव्या अध्यायांत. २ जेथें दिसती विशेष गुण । तें सद्गुरूचें अधिष्ठान ॥ दास. ४–६–९ किंवा, जे जे कांहीं उत्तम गुण । तें तें सद्गुरूचें लक्षण ॥ दास. ५–२–६५. ३ मसी=शाई. ४ ईश्वरस्वरूपांत मिळून गेली. ५ तुंबर ? ६ बदरिकाश्रमीं तप करणारे ऋषी. ७ स्मरणशक्ति.

सकळा उपासनादैवतांमाजीं श्रेष्ठ । ते हे विष्णुउपासना जाणिजे स्पष्ट । येथ भजले जे होऊनि येकनिष्ठ । त्यासी इहभोग मोक्षप्राप्ति ॥ ५६ ॥ इहलोकीं सकळ संपत्ति भोगणें । कैवल्यपद परलोकीं पावणें । ह्मणौनि काया वाचा शुद्ध मनें । भजावें पुजावें विष्णूसी ॥ ५७ ॥ तो उकारात्मक ॐकारविष्णु । सकळ भूतभार[1]सहिष्णु । सत्वगुणी सत्वश्रिया लोकजिष्णु[2] । विश्वनियंता जो ॥ ५८ ॥ त्या विष्णूचे अवतार अनेक । असती विश्वामाजीं व्यापक । त्या सकळांत थोर विश्वतारक । रामकृष्ण अवतार ॥ ५९ ॥ राम आणि कृष्ण हे उभयतां । अनंत जीव उद्धरती येक नाम घेतां । ज्यांचे गुण पराक्रम चरित्र वर्णितां । मोक्षप्राप्ति जडजीवांसी ॥६०॥ साळंकृत ज्याचें सुंदर ध्यान लक्षितां । मुक्ति प्राप्त होय सगुणसायुज्यता[3] । मुद्रा न्यास विधी मंत्र जप करितां । मनेप्सित[4] प्राप्ति तत्काळ ॥ ६१ ॥ त्याहिमाजीं अति उत्तमोत्तम । सहजस्थितीं ह्मणतां राम राम । प्राप्त होय कैवल्यधाम । लव[5] निमिष्य न लगतां ॥६२॥ सहज येक रा ऐसें मुखीं उच्चारितां । सकळ दुरितें[6] मुखाबाहेरी येती तत्वता । पुन्हां मागतीं दोष प्रवेशों ह्मणतां । मकाराचें कपाट[7] बैसे ॥ ६३ ॥ पक्षीमिसें कुंटिणी[8] ह्मणतां राम राम । तियेसी तत्काळ प्राप्त वैकुंठधाम । मां निजभावें स्मरतां राम राम । कवण प्राणी न तरे पां ॥ ६४ ॥ ऐसें रामनाम हें अनादि विश्वतारक । शंकरासी अखंड करितां ज्याचा घोक[9] । विषबाधा शमोनि सुखदायक । पार्वतीसहित जपतसे ॥ ६५ ॥ ह्मणौनि सहज

१ सकल भूतांनीं घातलेलें ओझें सहन करणारा. २ तिन्ही लोकांना जिंकणारा, किंवा आपलेसें करून घेणारा. ३ विष्णूच्या सगुणरूपाचें ध्यान केलें तर त्या रूपांत भक्त तन्मय होऊन जाईल व शेवटीं मुक्तिपद मिळवील. ४ इच्छित. ५ क्षण. ६ पापें. ७ द्वार. 'रा' चा उच्चार करून जो श्वास टाकतो त्या श्वासाबरोबर शरिरांतील सर्व पातकें निघून जातात व परत श्वास घेण्यापूर्वी 'म' चा उच्चार होऊन तोंड बंद होतें, त्यामुळें पातकांना पुन्हां परत शरिरांत घुसण्यास अवसर च मिळत नाहीं. ८ शुकाकारणें कुंटणी रामवाणी । मुखें बोलतां ख्याति जाली पुराणीं ॥ (मनाचे श्लोक ९५). ९ घोख=घोष. विषा औषध घेतलें पार्वतीशें । ८२, उमेसीं अती आदरें गुण गातो । ८३, ८४ म. श्लो.

राम राम ह्मणतां । अनंत जीव उद्धरले तत्वता । मां उपासनाविधि गुरुमुखें विचारितां । मोक्षप्राप्ति अवश्य ॥ ६६ ॥ हें रामार्चन-चंद्रिकेमाजीं केवळ । सांगितलें रामउपासनापटळ[1] । त्याप्रमाणें गुरुमुखें सकळ । विधि विचारिजे आद्यंत ॥ ६७ ॥ मुख्य ॐकार तो श्रीराम अर्द्धमात्रा सीता । अकार लक्ष्मण उकार भरत तत्वता । मकार शत्रुघ्न बिंदुलें हनुमंता- । सहित प्रणवपंचायत्न पैं ॥ ६८ ॥ अग्निबीजें बोलिजे केवळ रकार । सूर्यबीजें विलसे अकार । चंद्रबीजें-सहित मकार । एवं त्रिदैवतयुक्त राम ॥ ६९ ॥ ब्रह्मरंध्र तें जाणिजे अयोध्या । तेथ इडापिंगळामाजीं सुषुम्ना[2] साध्या । ह्मणौनि सूर्याग्नि-चंद्रात्मक रामनाम हें आद्या । प्रणवपीठीचें प्रसिद्ध ॥ ७० ॥ राम-मंत्र येकाक्षर द्वि त्रि चतुः पंचाक्षर । षट् सप्ताष्ट नव दशाक्षर । येका-दश द्वादश त्रयोदशाक्षर । प्रसिद्ध मंत्र श्रीराम ॥ ७१ ॥ त्रयोदशापासूनि सहस्राक्षरपर्यंत । राममंत्र आहेति शतसहस्र अनंत । तितुकीं वेगळवेगळीं मुद्रा ध्यानें सतंत । न्यास मंत्र जप विधी ॥७२॥ त्या सर्वांमाजीं सर्वोत्कर्षे प्रतापवंत । त्रयोदशाक्षरमंत्र[3] अति विख्यात । सर्वसाधारण असोनि सर्वांसी युक्त । सकाम आणि निष्कामता ॥७३॥ याहिवेगळे मंत्र असती आणिक । अग्नि सूर्य सोमबीजेंसीं संम्यक । येक द्वि त्रि चतुः पंचवर्णक । तथा षडाक्षरी मंत्र ॥ ७४ ॥ यांत जें ध्यान आपणासी आवडे । ज्या मंत्रेंसी आपणांसी घटित पडे । तो चि मंत्र श्रीगुरूसी निजनिवाडें । प्रार्थूनि घेइजे सुमुहूर्तें ॥ ७५ ॥ षोडशोपचारीं करूनि श्रीगुरुपूजन । नमस्कारूनि अनन्यत्वें मंत्रग्रहण । पंचायत्नेंसीं श्रीरामपूजाविधान । विध्युक्त भक्तिपुरस्कर ॥ ७६ ॥ श्रीराम सीता लक्ष्मण । भरत शत्रुघ्न हनुमान । वाल्मीक मुनि आणि रिक्ष[4]-वानरगण । बिभीषणादि सकळ भक्तेंसीं ॥ ७७ ॥ तें चि ध्यान

---

१ छत्र, पडदा; किंवा रामउपासना या नांवाचा अध्याय. २ इडा आणि पिंगला यांचे मध्यसंधीस जी नाडी आहे ती. ३ श्रीराम जयराम जयजयराम. ४ रीस, अस्वलें.

पुजा विधी करणी । सांगिजेल यथोक्त पुढिलीये कीर्णीं । श्रोतीं स्वानु-भवदिनकररूप होऊनि । श्रवण कीजे निजउपासना ॥ ७८ ॥ दिनकर रामदासीं होऊनि विनित । उपासनारहस्य विचारूनि यथोक्त । स्वानुभवदिनकररूप विख्यात । निजात्मसिद्धीं साधिलें ॥ ७९ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये सप्तम कळापे विष्णुउपासनारहस्यनिरूपणं नाम चतुर्थ कीर्ण प्रकाशः ॥ ४ ॥

श्रीराम

ॐ नमो जी श्रीराम । प्रणवैक निजआराम । भक्तकामकल्पद्रुम । फळप्रद ॥ १ ॥ रामा तूं चि जी मूळपुरुष । सच्चिदानंद निर्दोष । सर्वांगें अति सुवेष । परम रमणीय ॥ २ ॥ अर्द्धमात्रात्मकोराम । हा जाणोनि श्रुतिवाक्योद्गम । रामदासीं पूर्णकाम । स्वानुभवदिनकर ॥ ३ ॥ मकार तो चि मस्तक । हृदय तें उकारात्मक । निजपदीं सुशोभक । अकारु हा ॥ ४ ॥ पदींहूनि मस्तक । पाहातां पैं निष्टंक । स्वरवर्णीं संम्यक । श्यामांगशोभा ॥ ५ ॥ सव्यांग तो चि निगमें[2] । वामांगीं शोभे आगमें[3] । तेथें[4] चि ध्वनिरूपें मनोरमें । शक्तिसीता ॥ ६ ॥ सर्वाद्यपणें जें विशेष । तें ब्रह्मरंध्र सुवेष । प्रवृत्ति निवृत्ति निर्दोष । कर्णस्थानीं ॥ ७ ॥ निर्विकल्प जें स्फुरण । ते चि नाशिका पूर्णपण । श्वासोश्वासश्वसन[5] । ते चि मार्गें ॥ ८ ॥ ज्ञानयोगयुगुळें[6] । ते चि द्वय नेत्रकमळ । आकर्णपर्यंत विशाळ । लावण्ययुक्त ॥ ९ ॥ सर्व हि जेणें मंत्रोच्चार । संयोगें सौभाग्यपर । तें चि मुख साचार । सर्वा-गमाद्यें जें ॥ १० ॥ ग्रीवादि कटिपर्यंत । जो हा शब्दब्रह्मादि गांथ । कर्म उपासना ज्ञान युक्त । विलसे ज्यामाजीं ॥ ११ ॥ तेथूंनि चाऱ्ही

---

१ केवळ ओंकारस्वरूप. २ वेद. ३ शास्त्र. ४ वामभागीं. ५ प्राणवायु आंत व बाहेर सोडण्याचा मार्ग तो च. ६ ज्ञानप्राप्ति व योगसाधन ही जोडी. ७ सकल शास्त्रांचें मूलस्थान. ८ गांठ=पिंजरा; किंवा गाथ=गान ९ शब्दब्रह्मरूप कोठ्यांतून.

कोंभ। मग निघाले स्वयंभ। तें चि चतुर्भुज डिंभ। पृथक्त्वें जें ॥ १२ ॥ ऋग्यजु साम अथर्वण। स्वप्रतापें परिपूर्ण। आयुधेंसी विराजमान। देखिले चाऱ्ही ॥ १३ ॥ निजसामर्थ्यें सपुरें। तो चि पैं नाभि गंभीर। रामगुह्याचा प्रकार। न बोलवे वाचा ॥ १४ ॥ पदें जीवशिवसंयुक्त। निजसमता विराजित। द्वंद्वताभेदरहित। ऐक्यपणें चि जे ॥ १५ ॥ आद्यंत सर्व साहित्याचें। प्रमर्थतेजें उज्वाळाचें। निजरंगें निजांगीं साचें। अंबेर वेष्टिलें ॥ १६ ॥ अर्थसिद्धींचे परिकरें। सर्वांगीं अळंकार। शोभले सनागरं। अपारपणें जे ॥ १७ ॥ आतां ययावरी निजकरीं। आयणींचें जे कां च्याऱ्ही। ते चि आयुधें करीं। विजयश्रीय ॥ १८ ॥ धर्मजात जें सकळ। वर्णाश्रमयोगें अळुमाळें। तें वामकरीं सबळें। पर्जिलें चाप ॥ १९ ॥ अर्थप्राप्तीचा सतेजपर। सव्यकरीं घेऊनि अर्ध-चंद्र। अहंकारादि निशाचर। वधिले होडों ॥ २० ॥ उपरी भवैस्व-र्गादि सकळ-। विवर्जित कामकमळ। वामकरीं धरिलें बहेंळ। सुगंधित पैं ॥ २१ ॥ यावरी निजजनसाह्यतेचा। जो कां सदैव मोक्षश्रियेचा। सव्यांगीं वरद नाभीकाराचा। अभयंकर ॥ २२ ॥ पदबंध सुंदरपणें। तें चि करीं वीरकंकणें। छंदांकित खेवणें। रत्नजडित ॥ २३ ॥ अक्ष-यत्वें तुणीर। आत्मानुसंधान ते शर। सारासारविचार-। स्कंदीं शोभत ॥ २४ ॥ ऐक्यतेची येकावळी। वैजयंती हृदयकमळीं। ब्रह्मपदक मेळीं[18]। अभंग शोभलें ॥ २५ ॥ देवतामय गोमटी। विराजे पंचरत्नमाळा कंठीं। शोभती पदकासम नेहटीं। पांच ही टांकें ॥ २६ ॥ मुख्य विष्णु आणि शंकर। गणेश देव्या दिनकर। हा समूळ पंचाय-त्नप्रकार। देवतामय ॥ २७ ॥ तेथ सायोज्यादि मुकुळें। आनंदामोदें

१ स्वतःसिद्ध. २ आकृति. ३ बारीक. ४ परमार्थ किंवा विषय. ५ वस्त्र. ६ चांगले. ७ तत्वनिर्णयेच्छा. ८ चतुर्विध पुरुषार्थ. ९ किंचित, कांहींबाही. १० औपाधिक. ११ अर्धचंद्राकार बाण. १२ होड=पैज. १३ इहपरलोक. १४ बहुत, अमित. १५ भूषण. १६ बाणभाता. १७ एकेरी माळ. १८ मेळ=संयोग. १९ निरनिराळ्या देवतांचे मुखवटे धातूच्या लहान लहान तुकड्यावर करून ते पुजेमध्यें ठेवतात त्यास टांक ह्मणतात. २० कमलपुष्पें.

बहेंळें । जेथ परादि वाचा हुंकारमेळें । संतषट्पद क्रीडती ॥ २८ ॥ जें वर्णाश्रमसंरक्षित । त्रिगुणरूपें यज्ञोपवीत । ब्रह्मग्रंथिकासंयुक्त । शोभलें कंठीं ॥ २९ ॥ दशउपनिषधीं युक्त । कटिसूत्र विराजित । वरी पेटियाँ रत्नखचित । षड्दर्शनांचिया ॥ ३० ॥ क्षुद्रघंटिका उपदर्शनीं । मतेमतांतर किंकिणीं । अहंशब्देंकरूनि । रुणझुणिती ॥३१॥ ययावरी निजपदीं । अळंकार सोहंशब्दीं । तोडर दशनादि । हुंकारत पैं ॥ ३२ ॥ निज प्रज्ञेचियाँ आराणुका । बोलों गेला जवं आधिका । तवं मुळीं चि आधीं चुका । थोर पडिला ॥ ३३ ॥ असो जो सर्वा हि वरिष्ट । अर्द्धमात्रेचा मुगुट । स्वतेजें बरवंट । शोभला कैसा ॥३४॥ जेवि कां सर्व वर्णांचा आदि । शोभे प्रणवाची शुद्धि । कीं तें शास्त्रसंवाँदीं । वेदांतशास्त्र ॥ ३५ ॥ कीं तेजसांमाजीं भास्कर । अथवा उडगणीं चंद्र । जेवि सुरवरीं इंद्र । कां मेरु नगीं ॥ ३६ ॥ तेवि सकळ भूषणीं श्रेष्ठ । सर्वांग देखणा मुकुट । जो देखिलीया प्रगट । ध्यान देखिजे ॥ ३७ ॥ असो अष्टांगयोगें विराजमान । मनोरम्य सिंहासन । तेथ श्रीरामचंद्रआरोहण । सहजस्थितीं ॥ ३८ ॥ आतां मुख्य जे कां निज प्रधान । विचाराचे साहीजण । श्रीरामआज्ञां कर जोडून । यथाक्रमें उभे ॥ ३९ ॥ तेथ वेदांतेंसीं नित्य विचार । ह्मणौनि सुमंतनामें अति चतुर । इतर हि स्वमतानुसार । प्रसंगें बोलती ॥ ४० ॥ कोण्ही सांख्याचया अनुकारें । बोलती समयावसरें । तैसें चि न्यायाचीं वाक्योत्तरें । बोलती येक ॥ ४१ ॥ कोण्ही पांतजळमताधारें । कोण्ही वैशेषिकानुसारें । मीमांसादि प्रचारें । बोलती येक ॥ ४२ ॥ कित्तेक ते स्वमतानुसार । बोलणें बोलती अपार । आपुलाले प्रज्ञाप्रकार । दाविती पुढां ॥ ४३ ॥ परि जो कां नामें सुमंत । जया विचारीं नित्य वेदांत । तयापुढें निजमत । कोण्हाचें न चले ॥ ४४ ॥

१ आनंदरूप सुवास जिकडे तिकडे पसरला. २ संतरूप भुंगे. ३ एक दागिना. ४ सौर, शाक्त, गाणपत्य, शैव, वैष्णव, स्कांद हीं सहा दर्शनें. ५ बुद्धीच्या. ६ विश्रांतीस्तव. ७ सर्व शास्त्रांचा उहोपाह करण्याचे वेळीं. ८ षड्दर्शनें. ९ स्वरूपानें.

तया आणि श्रीराममूर्ति । वेगळेंपणाची खंती[1] । अखंडतां संवादती । येकमेकेंसीं ॥ ४५ ॥ इयावरी खोलेंणीयें[2] । अठराजण बंदियें[3] । बोलती कीर्तिप्रमेयें[4] । श्रीप्रभूचें चि ॥ ४६ ॥ यावरि ज्योतिषाचिया समाजा- । माजीं सिद्धांत जो कां राजा । तेणें दिवटेंपण पैजा । अंगिकारिलें ॥ ४७ ॥ पुढें आयुर्वेद[5] जो कां आघवा । तो चि उभविला मंडप सुहावा[6] । इतिहासादि स्तंभीं बरवा । पुण्यप्रभामय ॥ ४८ ॥ तेथ आचार विधी गौरव । धर्मशास्त्रादि प्रस्तावें[7] । नित्य स्वराज्याची टेवें[8] । चालिजे न्यायें ॥ ४९ ॥ रामायणादि काव्यसमूह । बैसलासे सभाकटाह[9] । स्तुतिमिसें श्रीरामगुह्य । प्रगटिलें जेहीं ॥ ५० ॥ मस्तकीं पूर्णतेचें येकछत्र । निवृत्तीचें आतपत्र[10] । प्रवृत्तीचें चामरें[11] विचित्र । मनोरम्यपणें ॥ ५१ ॥ तेथ कर्म आणि औपासन[12] । भक्ति वैराग्य नैराश्य[13] ज्ञान । हें चि माहीं[14] मोर्तब सूर्यपान[15] । मेघडंबरें[16] पताका ॥ ५२ ॥ सभंवते देदिप्यमान स्वरवर्णी । सुर नर बैसले सभास्थानीं । रिद्धि सिद्धि त्या नर्तनीं । नाचती पुढां ॥ ५३ ॥ आतां प्रणवीं जेवि कां ध्वनि । कीं ते चंद्ररेखा विलसे गगनीं । अथवा जेवि ते कीळें[17] शोभती रत्नीं । कीं मेघीं विज्जु ॥ ५४ ॥ ययापरिं ते वामांकीं । शोभली मनो- रमा जानकी । जैसी कां ते आदिपुरुषीं मायादेवी ॥ ५५ ॥ आतां प्रणवा मांजिवटे[18] । अकार उकार मकार गोमटे । कीं ते शुद्धसत्वा धा- कुटे । सत्व रज तम ॥ ५६ ॥ कीं तया आदिपुरुषासवें । आसिजे ब्रह्मा विष्णु सदाशिवें । कां जैसे इंद्रासवें । मरुद्गण ते ॥ ५७ ॥ कीं त्या पूर्णचंद्रासवें । शोभिजे कळा वैभवें । तेवि पुष्टिमार्गी गौरवें । बंधु- त्रय पैं ॥ ५८ ॥ जो कां साक्षात् शेषावतार । शौर्यप्रतापें रणरंगधीर ।

---

१ वेगळेंपणामुळें उत्पन्न होणारा खेद ज्या ठिकाणीं कधीं दिसावयाचा नाहीं. २ गमनास योग्य. ३ बंदीजन=भाट; तीं च अठरा पुराणें. ४ प्रमेय=विषय. ५ उपवेदांपैकीं एक, वैद्यशास्त्र. ६ सुशोभित, आवडता. ७ प्रसंग, गोष्ट. ८ ठेव= आकृति. ९ कटाह=कढई. १० छत्र. ११ चवरी. १२ गृह्याग्नि, उपासना. १३ आशारहित असणें. १४ छत्री. १५ अब्दागिरी. १६ मेघडंब्री=उंच छत्री. १७ प्रभा. १८ मध्यें.

जेणें अहंइंद्रजीतादि असुर । पराभविले ॥ ५९ ॥ कामावरी जयाचा कुरुठा[1] । जितेंद्रियत्वें परम लाठा[2] । सेवागौरव निजपट्टा[3] । घेतलें जेणें ॥ ६० ॥ नाम जयाचें लक्षमण । मैत्रीचें जो आयतन[4] । ह्मणौनि सौमित्राभिधान । विख्यात परम ॥ ६१ ॥ तो पाठीसीं उभा सधीर । करीं चंद्रमरीचिवत[5] चामर । वीजितां[6] श्रीरामचंद्र । संतोष पावे ॥ ६२ ॥ तयापासूनि दक्षण स्थानीं । भक्तीची जेथ आयणी[7] । श्रीरामसेवागवेशनीं[8] । वृत्ति केली ॥ ६३ ॥ श्रीरामसुखावरूनि जेणें । देहासगट राज्याचें सांडणें । करूनि स्वेछां वसणें । नंदिग्रामीं जया ॥ ६४ ॥ जिया[9] वाइला नवमास पोटीं । राज्य जोडिलें परम संकटीं । ते माता तृणाहूनि धाकुटी । मानिली जेणें ॥ ६५ ॥ ऐसा जो भक्तराज चूडारत्न[10] । श्रीरामभक्तीचा परम प्रेत्न । तो नामें भरत पूर्वकयत्न । विजी चामर ॥ ६६ ॥ मग सर्वां धाकुटा सगुण । जयाचें नाम शत्रुघ्न । तो हि वामभागीं कर जोडून । उभा असे ॥ ६७ ॥ आतां नवांमाजीं सप्तमीचा[11] । मिराशी[12] धणी जो कां साचा । जेणें मनोरथ स्वामींचा । पूर्ण केला ॥ ६८ ॥ जेणें केली सीताशुद्धि । लंका जाळिली त्रिशुद्धि[13] । राक्षस मारिले कोट्यावधी । प्रतिज्ञापणें ॥ ६९ ॥ रामनामाचया प्रबंधें । सेतु बांधला निजछंदें । अठरा पद्में वानरवृंदें । उतरिलीं कटकें ॥ ७० ॥ केली राक्षसां बोहरी[14] । दोनि वेळ आणिला द्रोणागिरी । लक्षमणा जीवऊनि सुखशेजारीं[15] । सीता राम ऐक्य ॥ ७१ ॥ पुष्पकीं[16] सैन्यसमवेत । राम आले इथंभूत । शुद्धि[17] सांगोनि भरत । सुखी केला ॥ ७२ ॥ परस्परें जालियां भेटी । स्वामी विराजले सिंहासनपट्टीं । दृष्टि ठेऊनियां चरणांगुष्टीं । उभा ठेला आपण ॥ ७३ ॥ पुढें तिष्ठे कैसियापरी । जेवि

१ घरटें, खजाना. २ थोर, समर्थ. ३ पदवी. ४ स्थान. ५ चंद्रकिरणाप्रमाणें चमकणारें. ६ वारीत असतांना. ७ प्रसर, समुच्चय. ८ गवेषणा=शोध, किंवा गवसणी=व्याप्ति, आच्छादन. ९ जिनें, जीमुळें. १० शिरोरत्न. ११ नवविधाभक्तीमध्यें सातवी जी सख्यभक्ति तिचा. १२ हक्कदार. १३ निश्चयेंकरून. १४ भस्म, राख, रांगोळी. १५ सेजार=शय्या. १६ पुष्पकविमानांतून. १७ शोध.

प्रणवापुढें वर्णाक्षरीं । कीं तो अरुण तमारि[1]- । पुढां जैसा ॥ ७४ ॥ कीं जेवि विष्णुपासीं गरुड । कीं शंकराजवळी वक्रतुंड[2] । कीं तया मेरु-पुढां प्रचंड । मंदर जैसा ॥ ७५ ॥ अथवा नृसिंहापुढें प्रहराद । कीं अर्जुनरथीं गोविंद[3] । कीं ते हंसापासीं[4] योगीवृंद । सनकादिक ॥ ७६ ॥ किंवा तो सद्गुरुपुढां सत्शिष्य । कीं तें धेनुपासीं निजवत्स । कीं श्रीरामचंद्राजवळी रामदास । जियापरि ॥ ७७ ॥ किंबहुना ययापरि । हनुमंत अरिगजकेशरी । विनीत होऊनि जोडलां करीं । श्रीरामापुढें ॥ ७८ ॥ आतां जाति होत्सातां कौळिक[5] । परि नारदानुग्रहें संम्यक । समाधीं बैसिजे निष्टंक । युगपर्यंत ॥ ७९ ॥ मग तेणें पुरश्चरणप्रभवें । राममंत्रोच्चार गौरवें । अनागत[6] रामायण बरवें । बोलिजे वाणीं ॥ ८० ॥ नाहीं श्रीरामाची गोठी । नाइकिजे कर्णपुटीं । भविष्यपरी शतकोटी । कथिलें जेणें ॥ ८१ ॥ त्रैलोक्यकळहावत्सेदें[7] । विभागितां शंकर आनंदे । विषबाधा हरली नामछंदें । समाधिसुखें डोलत ॥ ८२ ॥ ह्मणौनि त्रिभुवनीं पावन । रामचरित्र परम गहन । भाषिलें तो वाल्मीक कविरत्न । रामसान्निध्यें विलसे ॥ ८३ ॥ तैसे चि दत्तकपिलादि सिद्ध । स्तविती शंकरादि योगीवृंद । तुंबर आणि नारद । बृहत्साम गाती ॥ ८४ ॥ शुकसनकादि संत । वसिष्ठव्यासादि महंत । दशरथजनकादि श्रीमंत । श्रीरामसान्निध्यें शोभले ॥ ८५ ॥ सुर नर उरग[8] किन्नर । दिग्पाळांसमवेत इंद्र । बिभीषण सुग्रीव रीस[9] वानर । स्मरणोद्यत उभे ॥ ८६ ॥ पुढें नानाविध वाद्यध्वनि । कळावंत नवरस गायनीं । प्रेमळ भक्त नामस्मरणीं । बैसले सुखें ॥ ८७ ॥ ज्ञानी जे कां आत्मनिष्ठ । अध्यात्मशास्त्रविचारी पष्ट । श्रीरामचंद्रीं तन्निष्ट । होऊनि ठेले ॥ ८८ ॥ सभास्थानीं परिचर्याकार । सेवेसी सेवक उभे

---

१ सूर्यापुढें. २ गणपति. ३ अर्जुनरथीं गोविंद असतांना अर्जुन कृष्णापुढें जसा नम्र. ४ विष्णु किंवा नित्यानित्य विचारकर्ते ज्ञानी अ. सद्गुरु. ५ किरात, कोळी. ६ पुढें होणारें, भविष्यमान. ७ कळह+अवच्छेदें=कलहप्रियता हा त्रैलोक्याचा स्वभाव असल्यामुळें. ८ सर्प. ९ मानवजाति अस्वल.

अपार । धुंशराचे भडमार । परस्परें करिती ॥ ८९ ॥ मध्यमंडळीं सिंहासनीं । सावळी मूर्ति विश्वसंजीवनी । दासां प्रसन्नमय होऊनि । अवलोकिलें सद्रूप ॥ ९० ॥ तिया वेळां कैवि गमलें । जाणों कूर्मी अपत्या नोकिलें[२] । कां ते चकोरा पाहिलें । जेवि शीतांशीं[३] ॥९१॥ कां ते चातका मेघ वोळले । कीं तें मृता अमृत जोडलें । कीं बाळासी मातां दिधलें । स्तन-पान ॥ ९२ ॥ कां तया शिष्यासी निजप्रीतीं । श्रीगुरु देइजे आत्मसंविति[४] । मग तया पूर्णत्वाची स्थिति । न बोलवे वाचा ॥९३॥ तेवि निजजनकल्पद्रुमें । वेदांतवेद्यें श्रीरामें । दासां अवलोकनसंभ्रमें । सर्वां हि सुखमय ॥ ९४ ॥ तया सुखासी दृष्टांत । देतां सरलें वस्तुजात । उपरतलें[५] चित्त । ठाईंचा ठाईं ॥ ९५ ॥ तो आनंद जिरऊनि पोटीं । श्रीरामीं घातली दृष्टि । तवं सभेचा घनदाटीं । मूर्ति कैसी देखिली ॥ ९६ ॥ जेवि प्रणवासवें[६] स्वरवर्ण । कीं इंद्रासहित सुरगण । कां जेवि चंद्रमा कळीं पूर्ण । पूर्णिमेसी ॥ ९७ ॥ अथवा उडगणां[७] मध्यमणी । ध्रुव जैसा कां गगनीं । कां निजप्रकाशेंसीं द्युमणी[८] । कीं हेमीं रत्न तें ॥ ९८ ॥ तेवि श्रीरामसभास्थानीं । शोभा विराजली पंचायत्नीं । सीता लक्ष्मण भरत शत्रुघ्नीं । हनुमंत बिभीषणेंसीं ॥ ९९ ॥ मध्यमणी श्रीरामचंद्र । वामांकीं सीता सुभद्र । पुढें हनुमान गुणसमुद्र । निजपृष्ठीं सुमित्र ॥ १०० ॥ यथाक्रमें वायव्यकोनीं । भरत शत्रुघ्न उभे स्वस्थानीं । पुढें दक्षवामभागें कर जोडूनि । रक्ष रुक्ष वानर ॥ १ ॥ असो यापरि परिवारयुक्त । सिंहासनीं श्रीरामचंद्र शोभत । सुर नर ऋषि मुनि स्तवित । पुष्पांजुळीसीं ॥ २ ॥ मग यथोचित प्रकारें । कृपापसाय[९] स्वाधिकारें । श्रीरामें देइजे कृपाभरें । प्रसन्न होऊनि ॥ ३ ॥ जें जें जया मनोगत । तें तें स्वलीळां चि श्रीराम देत । भोळेपणें न विचारित[१०] । आहे नाहीं ॥ ४ ॥ कोण्हां दिधलें सलोकता-

---

१ सुगंधी द्रव्याचे. २ लपविलें. ३ चंद्रानें. ४ स्वस्वरूपाचें ज्ञान. ५ शांत झालें. ६ बरोबर. ७ नक्षत्रांमध्यें. ८ सूर्य. ९ कृपाप्रसाद. १० अधिकारी आहे कीं नाहीं हें न पाहतां.

ग्राम । कोण्हां समीपतेचा संभ्रम । येकां निजस्वरूपाचा विश्राम । दिधला प्रीतीं ॥ ५ ॥ उरले जे परम जवळा । तयां दिल्हा सगुण-सायुज्यसोहळा । परम भक्त जे हृत्कमळा-। मध्य भ्रमर ॥ ६ ॥ सर्वांसी हि सगुणसुख[1] । देऊनि सुखी केले निष्टंक । मग उरले जे कां अधिक । पूर्विलांहूनि ॥ ७ ॥ तयां निर्गुणसायुज्य । दिधलें अक्षई सामराज्य । मग भजक आणि भज्य । दोघे राहिले ॥ ८ ॥ त्या भजकाची लक्षणस्थिति । आणि कैसी करावी भक्ति । हें पुढि-लीये कळापीं यथामति । कीर्णप्रभवें सांगिजेल ॥ ९ ॥ एवं याप्रकारें उपासनारहस्य । सांगितलें आद्यंत पंचधा सौरस्यें[2] । हें आइकोनि श्रोतयांसी हास्य । येऊनि बोलती कृपाभरें ॥ ११० ॥ भला भला बा गुणानिधि । निसीम देखिली तुझी बुधि । उपासनानिश्चयेंसीं रहस्यसिद्धि । सांगितली यथोक्त ॥ ११ ॥ तूं स्वानुभवें जे जे गोष्टी बोलसी । ते आह्मांप्रति भासे दिनकराऐसी । पांचा हि उपासनारहस्यासी । बोलिलें तुवां यथोक्त ॥ १२ ॥ आतां भक्तीचें कैसें लक्षण । हें तुवां सांगिजे परिछिन्न । जेवि स्वानुभवदिनकरीं ब्रह्म पूर्ण । स्वसंवेद्य प्रका-शमय ॥ १३ ॥ इतुकें संतकृपावरदान । दिनकरें रामदासीं लाधोन । बोलिलें निजउपासनालक्षण । आतां सांगेल निजभक्ति ॥ १४ ॥ तें स्वानुभवदिनकररूप । श्रवण करावें होऊनि सकृप । दिनकररामदासीं अमूप । रामचंद्रीं[3] सुखप्राप्ति ॥ ११५ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरु-शिष्यान्वये सप्तम कळापे श्रीरामचंद्रउपासनारहस्यनिरूपणं नाम पंचम कीर्ण प्रकाशः ॥ ५ ॥ ॥ श्रीराम ॥ येकूण कळापवोवीसंख्या ॥ ४१५ ॥ श्रीराम जयराम जयजयराम ॥

---

१ सगुणरूपदर्शनसुख. २ प्रसाद किंवा सुरसत्व. ३ श्रीरामदासांना श्रीराम-चंद्राच्या ठिकाणीं ज्याप्रमाणें सुखप्राप्ति झाली त्याचप्रमाणें दिनकरांना हि तेथेंच सुखप्राप्ति झाली.

॥ पंचधाभक्तिलक्षण कळाप ८ ॥

॥ श्रीरामचंद्रोजयति ॥

ॐ नमो जय जय जी सद्गुरु । अकल्पनाप्यनादि[1] कल्पतरु । तव कृपां स्वानुभवदिनकर करूं । सकळ पारायण ॥ १ ॥ पूर्व कळापकीर्ण मावळतां । उपासनारहस्य सांगितलें तत्वता । आतां वक्षमाण[2] कळापकीर्णीं स्वभावता । भक्तिनिरूपण सांगिजेल ॥२॥ तेथ बहुत प्रकारें असती भक्ति । परंतु प्रस्तुत सांगितली पंचधा युंक्ति[3] । बहुविध त्रिविध चतुर्विधोक्ति । तथा नवविध येकविध ॥ ३ ॥ त्यांत प्रथम सांगिजेल बहुविध भक्ति । पुढें यथाक्रमें अन्य सांगिजती । अंतःकर्ण सावध करूनि श्रोतीं । श्रवण केलें पाहिजे ॥ ४ ॥ तरि धातु मृत्युर्का[4] कां काष्ट पाषाण । कळौयुगीं चहूं ठाईं देवतपण । आणि नाना तीर्थींचें जें कां जीवन । नद नदी गंगा सागर ॥ ५ ॥ मग ज्याचा जैसा भावार्थ जेथ बैसला । तो प्राणी तेथें चि लोधोनि पडिला । ऐसा नाना दैवतांचा करूनि गलबला । नाना प्रतिमा पूजिती ॥ ६ ॥ सुवर्ण रौप्य कांस्य ताम्र पितळ । यांच्या प्रतिमा करूनि निर्मळ । पूजाउपचार करूनियां सकळ । नेमनिष्ठा भावार्थें ॥ ७ ॥ नाना जिनसांचे नाना पाषाण । त्यांच्या प्रतिमा करूनियां निर्माण । त्यांसी हरिहरांचीं नामें ठेऊन । भक्तिभावें पूजिती ॥ ८ ॥ मृत्यकेचीं लिंगें लाखोली । कां ते गणेशाची प्रतिमा केली । किंवा पंचसूत्रीं[5] सप्तसूत्रीं साधिलीं । स्फटिकांचीं लिंगें उत्तम ॥ ९ ॥ अथवा तें पारेजाचीं[6] लिंगें । केलीं औषधीरसंसंयोगें[7] । तें महा चमत्कृत अव्यंगें । साक्षात्कारी सत्यत्वें ॥ १० ॥ नाना काष्टांचिया करूनि प्रतिमा । तेथें चि धरिला भक्ति-

---

१ अकल्पन+अपि+ अनादि=तूं खरोखर कल्पनातीत आहेस, परंतु मुळपासून तुला ' कल्पतरु ' हें विशेषण देत आले आहेत, कारण तूं कल्पिलेली वस्तु देणारा आहेस. २ पुढें सांगितलेल्या. ३ पुढील चरणांत सांगितलेली पांच प्रकारची भक्ति. ४ मृत्तिका. ५ स्फटिकाच्या बाणामध्यें मूळचे च निरनिराळे दोरे दिसतात, ते. ६ पाऱ्याची. ७ रसायणाचे योगानें.

भाव प्रेमा । त्यांचिया प्रतापसामर्थ्यगरिमां । ब्रह्मांड तुछ मानिती ॥११॥ बाणगंगेचा आणूनि पाषाण । त्याचें केलें प्रतिष्ठापन । इतुकेन कृतकृत्य होऊन । जन्मसार्थक मानिलें ॥ १२ ॥ नर्बदेतीरींचा पाषाण आणिला। तो महा सत्यांचा देव जाला । कां पोवळ्यांचा गणेश करूनि पूजिला । तो महा सत्यांचा जागृत ॥१३॥ उत्तम निघोट पाषाण पाहिला। त्याचा तांदळा बैसऊनि पूजिला। तो नवससायास पुरऊं लागला। भक्तां प्रसन्न होतसे ॥१४॥ तैसीं चि नाना स्थळीं नाना दैवतें। अत्यंत चमत्कारी महा जागृतें । परम आनंद होऊनि लोकांतें । यात्रासमूह मिळती ॥१५॥ जेणें जैसा तेथें नवस केला । तो तत्काळ चि सिद्धीसी गेला । आपलिया वाचां भक्त बोलिला । तें देव करीत तत्काळ ॥ १६ ॥ ह्मणौनि गळ टोंची वाहे भळंदीं । कुलुपें जिव्हे निजशिर छेदी । राहाडीं चालोनि परमानंदीं । भोग डांका घालिती ॥ १७ ॥ कां तें नाना तीर्थें नाना दैवतें । स्थळोस्थळीं असती असंख्यातें । तितुके ठाईं धावडूनि मनातें । आपण सैरा हिंडती ॥ १८ ॥ दक्षणमानस उत्तरमानस । तीर्थें असती असमसाहास[1] । तितुके हि स्थळीं सावकाश । भक्ति धरूनि हिंडती ॥ १९ ॥ हरिहरांच्या अवतारमूर्ति । धातु पाषाणी मनुष्याकृति । नाना टांक नाणीं पूजिती । सूर्यकांत सोमकांत ॥ २० ॥ गंडकी नदीचे सुंदर पाषाण । त्यांच्या उत्तम मूर्ति करून । अथवा शाळग्रामशिळा आणून । भक्तिपुरस्कर पूजिती ॥ २१ ॥ दशावतारांच्या अपार मूर्ति । मत्स्य कूर्म वराहाकृति । नृसिंह वामन हयग्रीव मूर्त्ती । राम कृष्ण जनार्दन ॥ २२ ॥ चक्रांवऱ्हूनि जाणिजे नामसंकेत । शकलें सतांकित नवांकित । चक्रतीर्थींचे चक्रांकित । शंख दाक्षिणवामावर्त[3] ॥ २३ ॥ ज्योतिर्लिंगें विष्णुमूर्तिस्थापना । गणेशभगवतीचीं स्थळें नाना । पुण्यक्षेत्रें असंख्य गणना । तितुके स्थळीं धरी भावार्थ ॥ २४ ॥ छपनकोटि हे वसुमति । इयेवरी तीर्थें क्षेत्रें अनेक असती । देवतास्थळें अति जागृती । साक्षात्कारी नेमस्त ॥ २५ ॥ सेतुबंधीं रामेश्वर । वाराणसीचा विश्वेश्वर ।

---

१ सघन, परिपूर्ण. २ असंख्यात. ३ आवर्त=भोंवरा.

तथा ब्रह्मगिरीसी त्र्यंबकेश्वर । सोमनाथ सोरटीं ॥ २६ ॥ उज्जेनीचा महांकाळ । तथा गोकर्ण महाबळ । घृष्णेश्वर निवास वेरुळ । तथा बद्रिकेदार ॥ २७ ॥ नागनाथ अवंतीचा । वैजनाथ पर्येळीचा । मल्लिकार्जुन श्रीशैलीचा । तथा भीमाशंकर ॥ २८ ॥ वोडिया जगन्नाथ पूर्वेसी । श्रीरणसोडिराय द्वारकेसी । बद्रिनारायण मेरुप्रदेशीं । दक्षिण-दिशे श्रीरंग ॥ २९ ॥ श्रीव्यंकटेश स्वामीकार्तिक । वीरण्णा तथा पंढरीनायक । प्रयाग माधव पितरा स्वर्ग दायक । गया गदाधर ॥३०॥ अयोध्या प्रथम मोक्षपुरी । जेथें राजा रामचंद्र राज्य करी । तथा दुजी कृष्णनगरी । मथुरा नाम जयेचें ॥ ३१ ॥ वाराणसी मुक्तिक्षेत्र । तथा कावेरीसंगम अति पवित्र । पुष्करतीर्थ कुरुक्षेत्र । आणि विंध्या-चळवासिनी ॥ ३२ ॥ कांतीनगर मातापुर । सप्तशृंग तुळजापुर । ज्वाळामुखी मोरेश्वर । प्रेमपुर जेजुरी ॥ ३३ ॥ शरयु गौतमी भागी-रथी । नर्बदा गंडकी सरस्वती । क्षिप्रा यमुना गोमती । तापी पंपा-सरोवर ॥ ३४ ॥ भीमा कृष्णा ताम्रवर्णी । नीरा तुंगभद्रा पयोष्णी । प्रभास अरुणाचळ त्रिवेणी । ऋषिआश्रम रामतीर्थ ॥ ३५ ॥ ऐसीं सकळ हि तीर्थें केलीं । सकळ हि देवतें पूजिलीं । व्रतें उद्यापनें संपा-दिलीं । अग्निहोत्रादि कर्मे ॥ ३६ ॥ जे जे तीर्थांचा जो जो महिमा । विध्युक्त वर्ताव्यांची[1] गरिमा । भक्तिभावें धरूनि प्रेमा । यथाशास्त्रें संपादिला ॥ ३७ ॥ सकळ हि यथाकाळीं आचरला । परि निश्चय येके ठाईं न धरिला । बहुविध भक्तीनें गवाविला[2] । नरदेह व्यर्थ चि ॥३८॥ जेवि कां ते जारिणी स्त्री बहुभर्तृका । अहर्निश भोगीतसे अनेकां । परि येकें[3] हि कामतृप्त न होनि आणिकां । उत्तरोत्तर वांछितसे ॥ ३९ ॥ येके स्थळीं तिचा नाहीं निश्चय । ज्यात्यापासीं इछितसे विषय । तृष्णा कामना असंभवनीय । द्रव्यविषयइछा ॥ ४० ॥ तैसा हा सकळ तीर्थें फिरला । सर्व दैवतें पुजूनि आला । परंतु येका हि निश्चयाला ।

१ वर्तण्याचें महत्व. २ गमविला. ३ एकानें.

ठाव नाहीं सेवटीं ॥ ४१ ॥ जेवी वेश्येचिया अर्भकासी । वोळखी नाहीं निज पितियासी । सेवटीं श्राद्धा आणि तिळोदकासी । अधिकारी होय कोणता ॥ ४२ ॥ तैसें बहुविध भक्तीचें कारण । येके ठाईं न बैसे अंतःकरण । जेवि कां ते बेराडी अथवा श्वान । अवघे च घरीं हिंडती ॥ ४३ ॥ दिवसभरि गांव फिरलें । परंतु नाहीं किमपि पोट भरलें । आणि तृष्णे वरपडे होऊनि वैहिलें । उगें चि हिंपुटी होतसे ॥ ४४ ॥ तेवि बहुविध भक्तीचिया नरा । इहलोकीं न दिसे सुखासी थारा । आणि परलोकीं गतीचा संसरों । तिळमात्र न दिसे ॥ ४५ ॥ म्हणौनि कोण्हीयेकें ऐसें न करावें । येके दैवतीं निश्चय धरूनि भजावें । जैसें कां तें शुद्ध पतिव्रतेचें बरवें । आचरण सोज्वळ ॥ ४६ ॥ सहसा न दंडळी अंतःकरण । निजपतीसीं चि निश्चय पूर्ण । ब्रह्मांड हि वरी पडलयां मन । आणिकां न घली सर्वथा ॥ ४७ ॥ कैसा तऱ्ही असो निजपति । परि त्याचे चि ठाईं भाव भक्ति । आज्ञेविरहित किमपि निश्चितीं । वर्तणें चि न घडे ॥ ४८ ॥ भर्त्तारवचनीं पूर्ण विश्वास । धरूनि चालवी कार्यकारणास । त्यासी ज्या प्रकारें वाढे संतोष । तें तें स्वयें वर्तणें ॥ ४९ ॥ म्हणौनि तयेसी म्हणती पतिव्रता । जयेची आज्ञा पाळिती अग्नि सविता । गंगा आणि सागरासी भरितें येतां । तियेच्या वचनें उतरती ॥ ५० ॥ तैसा हा प्राणी नरदेहासी येऊनि । जरि विश्वास धरी गुरुवचनीं । तदनुसार वर्ते कार्यकारणीं । तरि हा विश्वतारक होईल ॥ ५१ ॥ अनंत जन्में पुण्य आचरला । तेणें नरदेहासारिखें रत्न लाधला । तेथें हि मृत्याचा असे घाला । भर्वसा नाहीं क्षणाचा ॥५२॥ कमळदळीं जळबिंदु पडे । तो जेवि अति चंचळपणें धावडे । तेवि नरदेहीं जीवित्व बेहुडे । क्षण न लगतां तरंगवत ॥ ५३ ॥ यानंतर देहीं अमोल्यपणें आयुष्य । ब्रह्मांड देतां न लंभे

१ दुकळलेलें, आशाळभूत. २ गुंतलेले. ३ सत्वर. ४ कष्टी. ५ येणेंजाणें. ६ डळमळे. ७ नाना सुकृताचें फळ । तो हा नरदेह केवळ ॥ दास. २–४–१. ८ पळतो. ९ मागें सरतें, नाहींसें होतें. १० ब्रह्मांड बदल देऊन, गेलेलें आयुष्य क्षणभर परत मिळवीन म्हटलें तर मिळूं शकणार नाहीं, म्हणून तें अमोल आहे.

निर्मिष्य । तें येणें व्यर्थ दवडिलें बहु भाष्यें । मन बाष्कळ करूनि ॥ ५४ ॥ तरि कोण्हीयेकें ऐसें न करावें । अनन्यत्वें कायावाचामनोभावें । श्रीसद्गुरूसी शरण रिघावें । देहाभिमान सोडूनि ॥ ५५ ॥ गुरुवचनीं दृढ धरूनि विश्वास । आचरावें कार्यकारणास । तीर्थें व्रतें सकळ देवदेवतांस । गुरुआज्ञेनें भजावें ॥ ५६ ॥ जेवि निजपतीचा मनोगतरक्षणीं । पतिव्रता सासुसासऱ्याची करी मनधरणी । देरा भावया नणदांची बुझावणी । भर्तृसुखाकारणें ॥ ५७ ॥ तद्वत् गुरुवचनीं ठेऊनि भावार्थ । आचरावा प्रपंच परमार्थ । देव देवता व्रत उद्यापन तीर्थ । गुरुआज्ञेनें करावें ॥ ५८ ॥ जेवि कां तो सेवक स्वामीआज्ञेनें वर्त्ते । जीवित्व करी स्वामीकाजीं सरतें । तो इहलोकीं कीर्तिवंत होऊनि परलोकातें । अनायासें चि पावतसे ॥ ५९ ॥ तैसा विश्वास ठेऊनि श्रीगुरुवचनीं । तदनुसार वर्त्ते निज कार्यकारणीं । तो कैवल्यसदनीं मिराशी धणी । अनायासें चि होईल ॥ ६० ॥ अहो सकळां देवांचें निज दैवत । तो येक सद्गुरुराज पूर्णभरित । सकळ हि तीर्थें विश्रांतीसी येत । श्रीगुरुचरणीं ॥ ६१ ॥ व्रतें तपें उद्यापनें दानें । गुरुपदीं होती सकळ पावनें । ह्मणौनि काया वाचा मनें प्राणें । शरण रिघावें श्रीगुरूसी ॥ ६२ ॥ ऐसा आइकतां चि । सद्गुरूचा महिमा । शिष्याअंतरीं दाटला प्रेमा । तेणें गजबजोनी मनोधर्मा । निज देहभाव विसरला ॥ ६३ ॥ विस्मयें दाटलें निजअंतरीं । सर्वांग कांपतसे थरथरीं । रोमांचित होऊनि सांकुरीं । घर्मबिंदु बारेळे ॥ ६४ ॥ सगद्गदें दाटले निजहृदय । सजळ नयन आनंदमय । नृत्यान्वित निजपदीं थयथय । होतसे श्रीगुरुपुढां ॥ ६५ ॥ चित्त निजानंदें अति निर्भर । स्मितहास्यें उत्फुल्लित अधर । तवं निजकृपां संपूर्ण साचार । श्रीगुरु अवलोकिलें ॥ ६६ ॥ अवलोकूनि बोलिजे रुचिर । जेणें गगना निघों पाहाती अंकुर । कीं तें अवतरलें जाणों साचार । शब्दब्रह्म केवळ ॥ ६७ ॥ अहो तें बोलणें

१ वायफळ गप्पा मारून. २ भाव्या—भावसा=वडील दीर. ३ समजावणी. ४ कृतकृत्य, वंद्य. ५ शोक आणि मोह. ६ बारणें=लादणें.

कैसें गमलें । जाणों सुकतया झाडा अमृत सिंचलें । कीं काय चातकावरी तें वोळलें । गगन चि मेघरूपें ॥ ६८ ॥ कां तें चकोरासी चंद्राचें पाहालें[1] । कीं चक्रवाकावरी सूर्यबिंब उदेलें । तेवि निजशरणांगतासी जालें । श्रीगुरुवाक्योदयें ॥ ६९ ॥ तरि ऐकें शिष्या सावधान। तुज काय अपेक्षा[2] ते करीं श्रवण । ऐसें ऐकतक्षणीं स्वानंदेंकरून । शिष्य डोले निजांगें ॥ ७० ॥ साष्टांगें घालूनि लोटांगण । जोडला करीं विनीत होऊन । ह्मणे जी काइसेन हि निजउत्तीर्ण[3] । होणें न घडे समर्था ॥ ७१ ॥ स्वामींचया निजपदावरूनि आवडीं । जरी करूं ह्मणे निजदेहाची कुर्वंडी[4] । तवं तें नैश्वरपणें जेवि राखोंडी । तिजहूनि दिसे निष्कारण ॥ ७२ ॥ तरी जी स्वामींचें होतां वाक्यश्रवण । कळों सरलें वैराग्येंसीं विवेकलक्षण । तथा सत्कर्मांचें सविस्तर लक्षण । पंचधा प्रकारेंसीं ॥ ७३ ॥ तैसा चि निजउपासनेचा निश्चय । कळों सरलों साकल्य यथान्वय । आणि उपासनारहस्यसमुच्चय । षट्दैवतेंसीं यथाक्रमें ॥७४॥ आतां भक्ति कासियासी ह्मणिजे । कोण्या प्रकारें देवासी भजिजे । आणि श्रीगुरूसी शरण रिघिजे । कवणेपरी देवा ॥७५॥ त्यांत कळलें जी बहुविध भक्तिलक्षण । आतां सांगिजो त्रिविध चतुर्विध भजन । आणि नवविध तथा येकविध भक्तिकरण । कैसें कीजे भगवद्भक्तीसी ॥ ७६ ॥ आणि करावें सद्गुरुभजन । किंलक्षण चतुर्विधज्ञान । तथा देहचतुष्टयनिर्शन । आणि महावाक्य[6] तें काय ॥ ७७ ॥ आणि माया अविद्या आहे कैसी । कैसें जाणावें जीवईश्वरासी । आणि देहशोधन तथा योगाभ्यासासी । जाणिजे कैसें जी ॥ ७८ ॥ प्रपंचाचा कैसा लयोद्भव । परब्रह्माचा कोणे रीतीं अनुभव । आणि बद्धमोक्षाचा सकळ प्रस्तावें[7] । यथायोगें सांगिजो ॥ ७९ ॥ इतुकें जवं शिष्य बोलों न पुरे । तवं श्रीगुरुस्वानंदासी जालें चेइरें[8] । वोरेंसें दाटलेंनि निजकृपाभरें । बोलों आरंभिलें ॥ ८० ॥ जेवि कां वत्साचें मुख लागतक्षणीं । धेनूसी

---

१ पाहालणें=उजाडणें. २ इच्छा. ३ उतराई. ४ ओंवाळणी. ५ मनांत आला. ६ गायत्री, तत्त्वमस्यादि वेदतुल्य वाक्यें तीं. ७ प्रसंग. ८ जागृति. ९ स्नेहभरित पान्हा येऊन.

पान्हा न धरे स्तनीं । कीं तया चंद्राचिया पूर्णपणीं । हेलावे क्षीरसमुद्र ॥ ८१ ॥ कीं तया वसंताचिया अनुकारें । वनश्रिया लोटती फळभारें । तेवि सत्‌शिष्याचिया श्रवणादरें । श्रीगुरूसी अवस्था ॥८२॥ मग कृपाद्रवलेनि श्रीगुरुराजें । वक्तृत्व शरणागताचिया काजें । आरंभूनि त्रिविध भक्ति वोजें[२] । संकाळित[३] दाविजेल ॥ ८३ ॥ दिनकर रामीं-रामदासकृपां । स्वानुभवदिनकरीं अनुभवसोपा । तो निजात्मदर्शनाचिया साक्षेपा । श्रोतीं श्रवण करावें ॥ ८४ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये अष्टम कळापे बहुविधभक्तिनिरूपणं नाम प्रथम कीर्ण प्रकाशः ॥ १ ॥

॥ श्रीराम ॥

मुख्य पाहातां भक्तीचें लक्षण । येक सगुणभक्ति येक निर्गुण । निर्गुणभक्ति ह्मणिजे अनन्यपण । श्रीगुरूसीं असावें ॥ १ ॥ अहो भक्त ह्मणिजे ऐक्य होणें । विभक्त जाणिजे वेगळेंपणें । यांत ज्यासी जैसें मानेल तेणें । सुखें तैसें आचरावें ॥ २ ॥ परंतु भक्त असतां श्लाघ्यवाणें । अभक्तपणें दिसे दैन्यवाणें । आतां यांचीं सविस्तर लक्षणें । अनुक्रमें परिसावीं ॥ ३ ॥ तेथ भक्तपणाचें करितां व्याख्यान । देखिलें त्रिविध प्रकारें लक्षण । त्याचें समूळ आधीं निरूपण । वोळखीकारणें सांगों ॥ ४ ॥ तरि भक्त विभक्त आणि अभक्त । यांवेगळा येक सहजभक्त । यांचीं वेगळालीं रूपें प्रस्तुत । संक्षेपें करूनि दाऊं ॥ ५ ॥ जेवि येक चि उदक पदार्थसंगें । उंसीं गोड तिखट मिरियांसंगें । कारलियामाजीं तें अवगे । कडुपण सहजें चि ॥ ६ ॥ तैसें त्रिगुणयोगें त्रिगुणभक्तिलक्षण । नरदेहीं प्रगटे प्राणियांलागून । उत्तम मध्यम

---

१ स्वरूपानें, आगमनानें. २ स्वच्छ, शुद्ध. ३ संक्षेपतः ४ प्रयत्नास. ५ प्रशंसनीय. ६ भासतें.

कनिष्ठपण । प्रकृति होय गुणासारिखी ॥ ७ ॥ त्यांत सत्वगुणें जो प्राणी आथिलो[1] । तेणें प्रेत्नपूर्वक सत्संग धरिला । संतसंग धरूनि शनै शनै लागला । ईश्वरभजनीं भावार्थें ॥ ८ ॥ स्नान संध्या विध्युक्त देवतार्चन । गाईब्राह्मणांचें करावें संरक्षण । श्रौतस्मार्तादि कर्माचरण । अन्न देणें अतिथीसी ॥ ९ ॥ पितृमातृक्षयतिथीं अपरपक्ष[2] । पुण्य-परोपकारीं अति दक्ष । भूतदया धर्मन्यायें परापेक्ष[3] । वर्त्तणें निजशरीरें ॥ १० ॥ शास्त्रचर्चा वेदपठण । नित्यनेमेंसीं पुराणश्रवण । अहर्निश अध्यात्मनिरूपण । सारासारविचारेंसीं ॥ ११ ॥ संत साधु महापुरुष । यांचे सेवेचा परम हव्यास[4] । सगुण प्रतिमेचे ठाईं विशेष । अत्यादरें भावार्थ ॥ १२ ॥ या लक्षणीं जो पुरुष विलसत । सत्वश्रिया लक्षणें श्रीमंत । त्यासी बोलिजे शुद्ध सात्विक भक्त । आतां विभक्तलक्षण सांगों ॥ १३ ॥ तरी ज्याचें रजोगुणाश्रयें आचरणें । बाह्याकारें राजसी क्रिया करणें । तीर्थ व्रत देव फळप्राप्तीकारणें । दान पुण्य लौकिका भाग ॥ १४ ॥ अंतरीं फळप्राप्तीचा निजध्यास । धरूनि कर्माचा करणें आयास[5] । स्नानसंध्यादि पूजाविन्यास[6] । लोकरीति दाखवणें ॥ १५ ॥ सत्वगुणाहिपरिस मोटा खटाटोप । उपकरणसामग्री कर्मकळाप । धोत्रेंपात्रें निपुण कुंड मंडप । झळफळीत बाह्य क्रिया ॥ १६ ॥ दाता देखोनि करी वेदाध्ययन । पुजा आलियां देवतार्चन । घरोघरीं करूनियां गायन । उदरपूर्ति करी ॥ १७ ॥ अग्निहोत्रदीक्षा यज्ञकंकण । हातीं बांधोनि मिरवावें याज्ञिकपण । पुजा प्राप्त जालियां घरीं टाकून[7] । आपण फिरे देशोदेशीं ॥ १८ ॥ आश्रम असलियां हि गंगातीरीं । आपण गंगा टाकून फिरे देशाउरीं[8] । भगवत्कीर्तन करूनि घरोघरीं । जनासी बोधी पोटासाठीं ॥ १९ ॥ कथामिसें भल्यांची निंदा करी । लोकांसी परमार्थ सांगे नानापरी ।

---

१ थोरपणासी आला. २ भाद्रपद महिन्यांतील पक्षश्राद्ध. ३ दुसऱ्याच्या इच्छेनुसार. ४ छंद, सुख. ५ खटपट. ६ विस्तार, थाटमाट ७ घरीं दुसऱ्यास करावयास सांगून. ८ देशावर, देशोदेशीं. उरी=ठाव किंवा स्थिति.

रडे पडे आक्रोशें बाह्याकारीं । पोटासाठीं छंद नाना ॥ २० ॥ लोकांसी बोधी नानापरी । आपण करूं नये तें कर्म करी । कांहीं प्राप्त न होतां धिकारी । द्वेषें मत्सरें निलाजिरा ॥ २१ ॥ मध्यावर्ति घालूनि करी शिष्य । परमार्थबोधीं बहु भाष्य । कांहीं पुजा देईना जरि शिष्य । तरी गुरगुरी श्वान जैसा ॥ २२ ॥ परमोल घेऊनि जाय तीर्थासी । अंगिकारी नाना दुष्ट प्रतिग्रहांसी । धरणें बैसोनि देवापासीं । फळ-प्राप्ति न होतां रागासी ये ॥ २३ ॥ जनासी सांगे दानधर्म करणें । घरासी अतीत येतां आपण नाहीं ह्मणे । जनासी सांगे पुराण श्रवणें । आपण करी भलतें चि ॥ २४ ॥ जें दैवत आपणासी प्रसन्न होय । तेथें क्षणक्षणा धांवोनि जाय । लोकांसी सांगे साधनउपाय । निजउप-जीविकेनिमित्य ॥ २५ ॥ अर्थ देखोनि भक्ति दाखवी । कथेंत बैसोनि मान हालवी । धन मान आस्था धरूनि जीवीं । भजनास्थिति आचरे ॥ २६ ॥ परद्रव्यावरी अत्यंत चित्त । परदारेचा ठाईं आसक्त । बाह्याकारें साधपण दावित । विभक्त ह्मणावें पैं त्यासी ॥ २७ ॥ अंतरीं धनदारेवरी आस्था । बाह्यस्थितीं आचरे भजनसंस्था । तो भक्तपणें वर्ते परि विभक्तपणें अवस्था । जाणिजे परिछिन्न ॥ २८ ॥ यानंतर अभक्तांची लक्षण-स्थिति । ते सांगिजैल यथामतीं । तरी जैसी कां तमोगुणाची असे रीति । तद्वत् जाणिजे अभक्त ॥ २९ ॥ कैंचा देव धर्म तीर्थ क्षेत्र व्रत । स्नान संध्या सत्कर्म न कळे इथंभूत । वेद शास्त्र पुराण श्रौत स्मार्त । ठाउकें चि नाहीं सहसा ॥ ३० ॥ मळशुध्यर्थ स्नान मात्र करणें । चांगलेंपणासाठीं गंध लावणें । नाना दैवतीं कामतृप्त्यर्थ भजणें । जप-जाप्य कुंडमंत्र ॥ ३१ ॥ प्रेतसाधन कां उछिष्टचांडाळी । बाळा बगळा मेसको भैराळी । नाना भूतें झोटिंग भजणें वेताळी । कां मुंज्या मानव-बाळांतिणी ॥३२॥ चेडें चेटकें कीळनोत्कीळनें । जारण मारण स्तंभन मोहनें । उच्चाटण वशीकरण उद्घाटनें । हा मंत्रजप अभक्तांसी ॥ ३३ ॥

---

१ दुसऱ्यास मध्यें घालून. २ वाटेल तें दान घेतो. ३ साधुत्व. ४ वाईट मंत्र. ५ यासर्व क्षुद्र देवता आहेत. सप्त व्यसनें.

स्वमांसपरमांसें करणें हवन । आगमक्रियां मद्यपान । सप्त व्यसनीं ज्याचें अखंड मन । तो अभक्त नर जाणावा ॥ ३४ ॥ भल्यांसी देखोनि निंदा करी । छळनोक्ति बोलोनि धिकारी । वर्णाश्रमधर्मासी अव्हेरी । तो अभक्त प्राणी जाणावा ॥ ३५ ॥ करी वेदशास्त्रपुराणउत्सेद । सत्पुरुषांचा द्वेष छळवाद । सभेमध्यें घाली भल्यासी वाद । नाना विंदांनीं शब्द बोले ॥ ३६ ॥ काम क्रोध मद द्वेष मत्सर । असूया निंदा भय तिरस्कार । तृष्णा कामना कल्पना बहु फार । असे अंतरीं जयाचे ॥ ३७ ॥ न मनी संत साधु सात्विक सज्जन । देव धर्म तीर्थ व्रत उद्यापन । सगुण भक्तीचें उपासन । उछेद करी तत्काळ ॥ ३८ ॥ ऐसें साकल्य सांगतां अभक्तलक्षण । अत्यंत कंटाळतसे मन । ह्मणौनि कळावयासी वोळखण । संक्षेपमात्र बोलिलें ॥ ३९ ॥ एवं सात्विक राजस तामस । आश्रौंउनि देहसंगास । भक्त विभक्त अभक्त लक्षणास । यथाक्रमें सांगितलें ॥ ४० ॥ तें साधकें सकळ करूनियां श्रवण । अंगिकारावें उत्तम भक्तलक्षण । मध्यम कनिष्ठ लक्षण वोळखोन । प्रेत्नपूर्वक त्यागावें ॥ ४१ ॥ यानंतर शुद्ध सात्विका मतीं । सांगिजैल द्विविधं सगुणभक्ति । ते आइकोनि श्रोतीं श्रीमंतीं । तदनुसार वर्तावें ॥ ४२ ॥ तेथ सजीव निर्जीव दोनी प्रतिमा । नित्यें पुजावा परमात्मा । भक्तीं निजभावें धरूनि प्रेमा । सगुणदैवतीं भजावें ॥ ४३ ॥ तरी धातु मृत्युका काष्ट पाषाण । निर्जीव प्रतिमा चतुर्विध प्रमाण । त्यांचें बहुविध भक्तीमाजीं लक्षण । यथाक्रमें सांगितलें ॥ ४४ ॥ त्या सर्वांत उत्तम शाळग्रामशिळा । जिचा सर्वोत्कर्षत्वें प्रताप आगळा । पूज्यत्वें प्रतिमा ज्या कां सकळा । त्या सर्वांत श्रेष्ठ मूर्ति हे ॥ ४५ ॥ चक्रप्रमाणें नामसंख्या जाणावी ।

---

१ तंत्रमार्गानुसारी. २ उच्छेद. ३ वर्मयुक्त भाषण. ४ दोषारोप. ५ उपासना मूर्तींचा. ६ पूर्णपणें. ७ आश्रयेंकरून. ८ सजीव व निर्जीव. ९ अधिक. १० शाळिग्रामशिळेवर जितकीं चक्रें असतील त्याप्रमाणें त्याचें नांव असतें; जसें, द्वि, त्रि चक्रांकित.

जाणोनि ज्यासी जे आवडी असे जीवीं । तेणें ते शाळग्राममूर्ति अवश्य पुजावी । प्राणप्रतिष्ठाविवर्जित[1] ॥४६॥ राम कृष्ण मत्स्य कूर्म नाम । वाराह नृसिंह त्रिविक्रम । हयग्रीव जनार्दन पुरुषोत्तम । लक्ष्मीनारायणमूर्ति पैं ॥ ४७ ॥ वासुदेव संकर्षण शिवनाभ । दधि वामन माधवामूर्ति पद्मनाभ । सप्तांकित नवांकित हिरण्यगर्भ । सीतारामसूर्ति ॥ ४८ ॥ गोपाळ गोविंद अनंत श्रीधर । मधुसूदन विष्णुमूर्ति दामोदर । ऐसिया शाळग्रामशिळा अपार । निजभावें पुजाविया ॥ ४९ ॥ शाळग्रामशिळा असे ज्याचे गृहीं । त्यासी कामकाळाचें भय कदापि नाहीं । जन्म जरा दरिद्र मृत्यभय हें सर्व हि । त्यासी देखतां चळीं कांपती ॥ ५० ॥ सहज शाळग्रामशिळेचा ज्यासी होय स्पर्श । तो पुण्यवंतांमाजीं उत्कर्ष । त्यासी सदा संतुष्ट होऊनि जगदीश । निज-आज्ञेमाजीं वर्त्ते ॥५१॥ शाळग्रामतीर्थबिंदु करितां प्राशन । होय अनंता जन्मांचें दुरित[2] दहन । तो सर्वांगीं होऊनि पुण्यपावन । कळिकाळासी होय अजिंक ॥ ५२ ॥ शाळग्रामासी वाहातां तुळसीदळ । अनंत ब्रह्मांडांचें लाभे फळ । शाळग्राम जवळी असलिया सर्वकाळ । त्यासी नरकभय न बाधी ॥ ५३ ॥ एवं निर्जीव प्रतिमांमाजीं शाळग्राम श्रेष्ठ । सजीवांमाजीं संत श्रीपादसंन्यासी वरिष्ठ । यांच्या पूजनें जगदीश हो-ऊनि संतुष्ट । कैवल्य[3] देतसे निजभक्तां ॥ ५४ ॥ श्रीपाद आलियां सह-ज घरासी । उद्धार होय सकळ पूर्वजांसी । केलियां अर्घ्यपाद्यपूजनासी । अनंत पुण्यफळप्रद ॥ ५५ ॥ परम आवडीं अत्यादरें करून । श्रीपा-दासी दिधलीयां अन्नदान । स्वयें संतुष्ट होऊनियां भगवान । साम्राज्य-पद देतसे ॥ ५६ ॥ ज्याचे गृहीं ईति[4] जेविला । तेथें स्वयें परमात्मा तृप्त जाला । इति आणि परमात्मयाला । वेगळिक नसे सर्वथा ॥५७॥ अहो परमात्मा स्वयें संतृप्त जेथ । जाणावें त्रैलोक्य जेविलें तेथ । कां जे जगीं व्यापक जगन्नाथ । त्रैलोक्यनिवासी ॥ ५८ ॥ तो चि इति-

१ रहित, न करितां. २ पाप. ३ निर्गुण सायुज्य. ४ यति.

रूपें मूर्तिमंत । साक्षात प्रगटला भूतळीं भगवंत । त्याचें पूजन करितां उपचार[1]युक्त । केवळ जगदीश पूजिला होय ॥ ५९ ॥ पुजा करूनि षोडशोपचारीं । त्यासी भिक्षा द्यावी परमादरीं । कौपीन वेहिर्वास[2] दिधलीयां श्रीहरी । संतुष्ट होय सर्वस्वें ॥ ६० ॥ ज्यासी वाटेल जगदीश पुजावा । तेणें श्रीपादसंन्यासी घरासी आणावा । त्यासी निजभावें पूजितां श्रीराघवा । परम सौख्य होतसे ॥ ६१ ॥ ह्मणौनि श्रीपादसंन्यासी संत सज्जन । यांचें निजभावें करितां सेवें[3]न भजन । स्वयें संतुष्ट होऊनि त्यासी भगवान । कैवल्यपद देतसे ॥ ६२ ॥ संत सज्जन साधु माहापुरुष । स्वानुभ[4]वदिन कररूप जे निर्दोष । ज्यांच्या स्वरूपें स्वयें अवतार घेऊनि जगदीश । युगानुयुगीं अवतरे ॥ ६३ ॥ अहो संतरूपें श्रीजनार्दन । मूर्तिमंत स्वयें अवतरला आपण । उद्धराबया भाविक दीन जन । शरणागतरक्षक ॥ ६४ ॥ संत केवळ सात्विकाचे सोयरे । संत विश्वतारक निश्चयेंसीं खरे । संतांकरितां दिसे सौजिरें[5] । भुवनत्रय हें ॥ ६५ ॥ संतांसी निजभावें रिघतां शरण । आकल्प चुके जीवाचें जन्ममरण । सायुज्यमुक्तिसाम्राज्यसदन । निजकृपां प्राप्त होय ॥ ६६ ॥ संत स्वयें सहज येतां घरासी । निजमुक्ति घर रिघे[6] आपैसी । करितां त्यांच्या अर्चनवंदनासी । आब्रह्मादि फळप्राप्ति ॥ ६७ ॥ होतां सहज संतांचें दर्शन । पूर्वजांसहित होइजे पावन । केवळ तीर्थरूप ह्मणतां[7] सज्जन । तीर्थमहिमा येकदेशी[8] ॥ ६८ ॥ तीर्थ कोण्हा काळें होय फळद्रप । संत सद्य तत्काळें[9] चि होती सक्रुप । तीर्थ नाशी जन्मांतर[10]पाप । जन्ममृत्यु नाशी संतकृपा ॥ ६९ ॥ आणि गंगादर्शनें शतजन्मार्जित पाप नाशे । स्पर्शे त्रिशत सहस्त्र जन्मांचें स्नानवशें । संतांच्या दर्शनमात्रें हरती निशेषें । अनंतजन्मदुरितें ॥ ७० ॥ आणि चंद्रदर्शनें शरीरताप जाय । संतदर्शनें त्रिविध-

---

१ उपचार=गौरव. २ वहिः=वहिः+वास=वस्त्र. बाहेरील किंवा वरून पांघरण्याचें वस्त्र. ३ सेवा. ४ स्वयंप्रकाशरूप असा जो स्वात्मानुभव त्याप्रमाणें. ५ सुशोभित. ६ घरीं प्रवेश करते. ७ उपमा देतां. ८ अल्प. ९ येणें चि काळें. १० मागील जन्मांतील शिल्लक असलेलें पाप.

ताप दूरी होय। तथा कल्पतरु दूरी करी दरिद्रभये। संत जन्ममरण-दरिद्र नाशिती ॥ ७१ ॥ ह्मणोनि संतदर्शनें नाशे अनंत जन्मींचें पाप। आळिंगनें नाशती त्रिविधताप। निजानुग्रहवरद होतां संक्षेप। दरिद्रें नाशे जन्ममृत्यूसीं ॥ ७२ ॥ ह्मणौनि संत सकळादि वरिष्ट। संतसेवनें परमात्मा संतुष्ट। स्वयें संतांसी आपण होऊनि येकनिष्ट। परोपरीं त्यासी भजतसे ॥ ७३ ॥ त्यांचा स्वयें जगदीश होऊनि नाटीकार। संतांसाठीं धरी नाना अवतार। करूनि दुष्ट दुर्जनांचा संव्हार। संतांसी रक्षी सर्वस्वें ॥ ७४ ॥ जेथें संत तेथें भगवंत। संतस्वरूपें आपण मूर्तिमंत। संतावेगळें येक मुहूर्त। होणें[४] नाहीं श्रीरामा ॥ ७५ ॥ ह्मणौनि संत आवडीं पुजावे भजावे। काया वाचा मनें त्यांसीं शरण जावें। त्यांसीं असावें अनन्यभावें। अत्यादरें परम प्रीति ॥ ७६ ॥ त्यांचिया भजनाची हातवटी। चतुर्विध नवविध परिपाटी। सांगिजैल पुढिलीये कीर्णसंपुटीं। श्रोतीं श्रवण करावें ॥ ७७ ॥ दिनकर राम-दासीं होऊनि अनन्य। स्वानुभवदिनकरीं लाधला सौजन्य। तेणें गुरु-कृपेचें पावोनि लावण्य। श्रीरामचंद्रीं ऐक्यस्थिति ॥ ७८ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये अष्टम कळापे त्रिविध भक्तिनिरूपणं नाम द्वितीय कीर्ण प्रकाशः ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

आतां चतुर्विध भक्तीचें लक्षण। सांगिजैल यथामति निरूपण। श्रोतीं करूनियां श्रवण। तदनुसार वर्तावें ॥ १ ॥ तरी चतुर्विध भक्ति ते कोण। श्रोता आक्षेपी विनीत होऊन। त्यासी वक्ता देतसे प्रतिव-चन। चतुर्विध भक्तीसीं ॥ २ ॥ तेथ प्रथम भक्ति जाणिजे आर्त।

---

१ कृपाळुपणें. २ जन्ममरणाच्या फेऱ्या चुकविणें हा च दारिद्र्यनाश संत कर-तात. ३ नाटकी=बहुरूपी. ४ राहवत नाहीं. ५ घाटणी, प्रकार. ६ रीत. ७ सुजनत्व, मित्रत्व. ८ शंका घेतली.

दुजी जिज्ञासा तिजी अर्थार्थ । चौथी ज्ञानभक्ति ते परमार्थ । पंचीकर्ण-महावाक्येंसीं ॥ ३ ॥ आतां आर्त ह्मणिजे तें किंलक्षण । तरि जैसें धेनूचें वछासी चिंतन । कां तें कमळिनीचें अनन्यपण । सूर्येंसीं देखिंजे ॥ ४ ॥ अथवा तें आर्तभूत होऊनियां चातक । मेघां उजूं करितसे नित्य घोक । कां तो निजदृष्टीं लक्षावया मयंकें । चकोर नित्य आर्त-भूत ॥ ५ ॥ कां ते पतिव्रता निजनाथेंसीं । आर्तभूत आळिंगावयासी । अथवा कुंमुदिनी चंद्रोदयासी । निज आर्तें जेवीं इछी ॥ ६ ॥ तेवीं मोक्षदानीं जो कां समर्थ । शरणांगतवत्सळ श्रीगुरुनाथ । निजभावें आर्त धरूनि तेथ । सादरतां अनुदिनीं ॥७॥ ह्मणे कायावाचामनोभावें सद्गुरूसी शरण जावें । वेगीं आत्महित साधावें । आर्तभक्ति बोलिजे यासी ॥८॥ नरदेह चालिलें हातोहातीं । वेगीं धरावी संतसंगति । साधूनियां ज्ञानसंपत्ति । सायुज्यतामुक्ति वरावी ॥९॥ ऐसी अंतरीं धरूनि आस्था । करूं धांवे सत्संगसंस्था । जेवीं कां बीजवरांची अवस्था । लग्नसाधनीं उद्यंत ॥ १० ॥ कां तें वाणिज्यवंता पुरुषीं । उद्यमविषईं अति साहासी । तेवीं उद्यत होणें स्वहितसाधनांसी । या नांव बोलिजे आर्त-भक्ति ॥ ११ ॥ मग जेवीं कां ते भृंगवेधें[11] आळिका । शनै शनै वेध लागतां निका । तद्रूप होय निमिष्या येका । न लोटतां भृंग केवळ ॥ १२ ॥ तेवीं आर्तभक्तीचिया अनुकारें[12] । वेध लागतां स्वहितानुसारें । मन श्रीगुरुपदीं करितां संलग्न[13] साचारें । त्यासी जिज्ञासा बोलिजे ॥१३॥ लोह जड परि चुंबकदर्शनें । चालों लागे निकट सन्निधानें । आळिंगा-वया उदित तेवीं श्रीगुरुकृपाकर्षणें । जिज्ञासा लक्षण जाणिजे ॥ १४ ॥ अथवा अग्निस्पर्श होतां इंधनीं । निजाकार न मोडतां इंधन होय अग्नि । तेवीं गुरुकृपाकर्षणें साधकालागूनि । जिज्ञासा बोलिजे पैं त्यासी ॥ १५ ॥ निजवाचें श्रीगुरुनामस्मरण । निजमस्तक श्रीगुरुपदीं

---

१ अखंड चिंतन. २ सूर्यदर्शन होण्याकरितां. ३ नीट, अनुकूल, ४ चंद्र. ५ चंद्रविकासी कमलिनी. ६ तत्परता. ७ आवड. ८ संस्था=निर्णय. ९ दुसरें लग्न करणाऱ्या पुरुषाची. १० उद्युक्त. ११ भुंग्याच्या अखंड चिंतनामुळें. १२ स्वरूपानें. १३ एकरूप.

ठेऊन । निजकरें श्रीगुरूचें पूजन । नित्यनेमेंसीं कर्तव्य ॥ १६ ॥ निजकर्णीं श्रीगुरुचरित्रकथा । ऐकोनि लागावें भजनपंथा । श्रीगुरूवाक्याचा शब्दगांथा[1] । स्वहितासी श्रवण करावा ॥ १७ ॥ श्रीगुरूचें सगुण निर्गुण ध्यान । निजनेत्रीं करावें अवलोकन । श्रीगुरूचें निर्माल्यजिघ्रणें[2] । निजघ्राणीं करावें ॥ १८ ॥ निजपदीं प्रदक्षिणा श्रीगुरूसी । नमस्कार घालावे साष्टांगेंसीं । मस्तकीं धरूनि श्रीगुरुआज्ञेसी । कार्यकारणीं वर्तावें ॥ १९ ॥ निज वाचे श्रीगुरूसी वर्णावें । निज हृदईं श्रीगुरूसी आलिंगावें । निजअंतरीं अहर्निश करावें । श्रीगुरूचें चिंतन ॥ २० ॥ जेवि कां पतिव्रतेचिये निज मानसीं । कार्यकारणयोगें निज भर्तारेंसीं । तेवीं श्रीगुरुवेगळें न जाणे निज मानसीं । या नांव जिज्ञासा बोलिजे ॥२१॥ अनन्यभावें जे जिगीषता[3] । या नांव जिज्ञासा बोलिजे तत्वता । सहजास्थितीं भजन जें स्वभावता । अहंपणविवर्जित ॥ २२ ॥ जेवीं दुधेंसीं मिळतां जीवन । नामरूपकर्मेंसीं[4] अभिन्न । तेवीं श्रीगुरुपदीं होणें सुलीन । या नांव जिज्ञासा बोलिजे ॥ २३ ॥ जेवीं अनन्यपणें गंगा सागरीं । कां ते उदकावरी ऐक्यपणें लहरी[5] । कां जैसें सुवर्णीं आणि अळंकारीं । वेगळेंपण न दिसे ॥ २४ ॥ तैसें शिष्यें श्रीगुरूसीं येतां येका हारीं[6] । जिज्ञासा बोलिजे यासी निर्द्धारीं । एवं ऐक्यत्वें चि भजनाची परी । सहजस्थितीं चाले जो ॥ २५ ॥ असो यावरी अर्थार्थभक्ति । विवंचिजेलें[7] यथामतीं । तरी आपुलें सत्स्वरूप श्रीगुरुप्रति । ऐक्यास्थितीं अर्थिजे[8] ॥ २६ ॥ जेवीं ते प्रभा जाऊनि सूर्यापासीं । विचारूं बैसली निजरूपासी । कीं तो स्फुलिंगें[9] झंगटोनि[10] अग्नीसी । ह्मणे निजरूप दावीं माझें ॥ २७ ॥ कीं जेवीं घृतकणिका घेऊनि धांडोळी[11] । घृतामाजीं निजरूप न्याहाळी । कीं ते जळगार देऊनि बुडी जळीं । स्वस्वरूप गेली पाहों ॥२८॥ तेवीं शिष्यें रिघोनि

---

१ श्रीगुरूनें रचिलेली सर्व कविता. २ वास घेणें. ३ सर्वांत श्रेष्ठ अशी वस्तु मिळविण्याची महत्वाकांक्षा. ४ 'मिळतां' असा शब्द पुढें आध्याहृत समजावा. ५ तरंग. ६ एका पंक्तीला, समानत्वाला. ७ निरूपिजेल. ८ अंतर्भाव कर. ९ ठिणगी. १० भांडून. ११ शोध.

श्रीगुरूपुढें । आपुलें निजरूप पाहीजे कोडें[1] । जेवीं तरंग आपणासी पाहों वावडे । सागरामाजीं ॥ २९ ॥ कां ते चंद्रकळा होती चुकली । ते चंद्राची प्रार्थना करूनि वहिली[2] । आपुलें निजरूप पाहों गेली । चुकलेंपणें आपणां ॥ ३० ॥ तेवीं शिष्यें अनन्यत्वें अर्थार्थभक्तीं । शरण जाऊनि श्रीगुरूप्रति । निजरूप अर्थिजे जेवीं दीपज्योति । अन्य दीपीं मिळों जाय ॥ ३१ ॥ कां जैसें सेंधव जाऊनि वहिलें । सिंधूसी निजरूप अर्थूं निघालें । कीं ते अंबुकर्णे[4] वेगळेंपणें झगटले । आवर्णोदकेंसीं ॥ ३२ ॥ असो ते नीळिमा अति विनीत होऊनि । निजरूपअर्थीं[5] रिघोनि गगनीं । तेवीं शिष्यें श्रीगुरूसी ऐक्यत्वें प्रार्थूनि । स्वस्वरूप अर्थिजे ॥ ३३ ॥ या नांव बोलिजे अर्थार्थभक्ति । शिष्यें आत्मत्व अर्थिजे गुरूप्रति । [6]घटाकाशें घटभंगीं जेवीं करूनि विनतीं । गगना भेटों जाइजे ॥३४॥ कां तो रँजरेणु[7] ऐक्यत्वें ह्मणे पृथ्वीसी । माझें निजरूप भेटवीं मजसी । तेवीं शिष्यें प्रार्थूनि ऐक्यत्वें श्रीगुरूसी । आपुलें निजरूप आर्थिजे ॥ ३५ ॥ एवं निजरूप अर्थितां श्रीगुरुप्रति । श्रीगुरूनें उपदेशिली महावाक्यस्थिति[8] । तत्वमसि वाक्याचिया आत्मसंवित्तीं । ज्ञानभक्ति चौथी जे कां ॥ ३६ ॥ तेथ तत्वमसि या वाक्याचा अर्थ । निर्गुण ब्रह्म तें तूं आहेसि यथार्थ । हें चि परिछिन्न जाणतां परमार्थ । ज्ञानप्राप्ति सहजें चि[9] ॥ ३७ ॥ प्रथम तत्शब्दें केवळ शुद्धब्रह्म । मायोपाधिविवर्जित जें नित्य सम । जीवशिवभेदादि प्रपंचसंभ्रम । अविद्येसीं[10] नाहींत जेथ ॥ ३८ ॥ तें तूं ब्रह्म शुद्ध बुद्ध नित्य निरंजन । जें माया अविद्यादि मळविहीन । पूर्णचैतन्य जें स्वसंवेद्य सनातन । निर्गुण निर्विकार ॥ ३९ ॥ तेथ अहंब्रह्मरूप जें मुळीं स्फुरण । विवर्तरूपें मूळमायेचें अधिष्ठान । तीमाजीं बिंबलें तें शबळब्रह्म परिछिन्न । ईश्वरस्वरूप

---

१ कौतुकानें. २ सत्वर. ३ सद्गुरूजवळ शिष्य स्वस्वरूप च मागावयास गेला. ४ पाण्याचा थेंब. ५ प्राप्त होण्याच्या इच्छेनें. ६ घटामधील आकाश. ७ मातीचा कण. ८ 'तत्त्वमसि' या महावाक्याचा बोध शिष्याला केव्हां होतो तें यावरून चांगलें ध्यानांत येतें. ९ या उपदेशग्रहणाबरोबर ज्ञानभक्ति सुरूं झाली. १० अविद्येसहित.

॥ ४० ॥ तो ईश्वर निजमायेतें अधिष्ठूनि । प्रसवला[1] पंचभूतीं आणि त्रिगुणीं । पुढें अष्टधा प्रकृति कार्यकारणीं । निजांशें तेथें प्रतिबिंबला[2] ॥ ४१ ॥ त्यासी शुद्ध त्वंपदार्थ बोलिजे । तो प्रकृतिसंगें शबळत्व आंपजे । जेवीं घटमठसंगें आकाशीं नाम आरोपिजे । घटाकाश मठाकाशत्वें ॥ ४२ ॥ तेवीं ईश्वरांश केवळ प्रकृतिसंगें । शबळत्वें जीवपण अंवगे । मग अविद्येसी रातोनि[3] निजांगें । मीमाझेंपणें भुलोनि ॥ ४३ ॥ मग आपुलें मुळींचें जें ईश्वरपण । तें विसरोनि देखे प्रपंचस्वप्न । संकल्पविकल्पीं भरोनि मन । मीमाझेंपणें बरळतसे ॥ ४४ ॥ मी येक सर्वगुणसंपन्न । माझें देह गेहँ[4] दारा धन । ऐसा वोसणांव[5] तवं थापटून । सावध केला श्रीगुरूनें ॥ ४५ ॥ अरेरे प्राणिया सावध होईं । तूं कोण आहेसी बरळसी काईं । अहंब्रह्म निजस्मरणाचिया सोईं[6] । सावध होईं कां सत्वर ॥ ४६ ॥ इतुकें श्रीगुरुवाक्य निजकर्णीं ऐकतां । ओं ह्मणोनि स्वरूपीं सावध जाला तत्वता । ह्मणे मी हें काय देखत होता । प्रपंचस्वप्न सत्यत्वें ॥ ४७ ॥ जेवीं तो द्विज स्वप्नावस्थेचिया संगें । नसतें चि अंत्यजपण अवंगे । कीं तो राजा रंक होऊनि मागे । कोरान्नभिक्षा घरोघरीं ॥ ४८ ॥ तवं अकस्मात जागा जाला । जागेपणें अंतरीं लाजिला । तेवीं प्राणी ॐ ह्मणोनि चमत्कारला[7] । श्रीगुरुकृपा होतां चि ॥ ४९ ॥ तवं शिष्य चमत्कारोनि ह्मणे स्वामींप्रति । जी मी कोण असे मुळींचा निश्चितीं । आणि मध्यें चि काय देखतसे हे व्यक्ति । भांबावलेंपणें ॥ ५० ॥ हें देह तरी पांचा आणि तींचें[8] । सकळ मिळोनि शंभरा तत्वांचें । मध्यें मी हें कोण काह्याचें । तें न कळे जी मज ॥ ५१ ॥ ऐसें शिष्य अज्ञानपणें बोलतां । श्रीगुरूनें मस्तकीं हस्त ठेऊनि तत्वता । संप्रदायशुद्ध ज्ञान शोधूनि वेदांता । महावाक्येंसीं निरोपिलें ॥ ५२ ॥ सकळ हि प्रपंचजात निरसूनि । निजकृपां संप्रज्ञातसमाधि[9] लाऊनि । तें तूं ब्रह्म

१ उत्पन्न करतो. २ भासला. ३ रत होऊन. ४ गृह. ५ बरळूं लागला. ६ मार्गानें. ७ आश्चर्यचकित झाला. ८ पांच तत्वें आणि त्रिगुण यांचें. ९ संविकल्प समाधि.

स्वानुभवदिनकरीं लाधोनि । महावाक्यार्थ विचारीं ॥ ५३ ॥ तया महावाक्याचिया आधारें । रामदासीं लाधोनि स्वानुभव दिनकरें । ज्ञेय लक्षूं जाइजे निर्धारें । निजज्ञातेंपणेंसीं ॥ ५४ ॥ तवं ज्ञातेपण चि मुळीं वांव । तेथ ज्ञेयाचा कोणें ध्यावा अनुभव । ज्ञातृत्व-निरासीं ज्ञान हि स्वयमेव । विज्ञानत्व पावलें ॥ ५५ ॥ जेवीं कां इंधनाकरितां अग्नि प्रगटला । त्याचिया निरासें सुलीन जाला । तेवीं अज्ञानास्तव ज्ञानोदय जाला । अज्ञाननिरासीं विज्ञान ॥ ५६ ॥ एवं ज्ञेयेसीं ज्ञाता जालियां लयगत । तेथ ज्ञानदशा हि सहजें विरमंत । जेवीं कर्पूरसंगें अग्नि होऊनि प्रदीप्त । सेवटीं अग्नि ना कर्पूर काजळीं ॥ ५७ ॥ तेवीं शिष्यें श्रीगुरूचें लक्षितां ध्यान । त्रिपुटीसहित ज्ञान चि होय विज्ञान । जालियां मग ध्येयरूप संपूर्ण । श्रीगुरूसी पाहे सकळ ॥ ५८ ॥ पाहातां ध्यानें चि ध्येयाची कसवटी । ध्यातेपणें त्याची करूं गेला ठी । जेवीं अळंकारें सुवर्णाची करूनि खोटी । आपणां पाहे तिजमाजीं ॥ ५९ ॥ तवं आपण नामरूपकर्मेंसीं । नाहीं चि जाला निश्चयेंसीं । आवघें चि सोनें हें हि ह्मणावयासी । न दिसे चि पां कोण्ही ॥ ६० ॥ तेवीं ध्यानेंसीं ध्येय लक्षूं गेला । तवं ध्याते-पणासी चि स्वयें मुकला । एवं त्रिपुटीनिरासें भोगूं लागला । निजसुख आपुलें ॥ ६१ ॥ ऐसें निजसुख आपुलें आपण । भोगूं बैसे धरूनि भोक्तेपणें । जेवीं वंध्यापुत्रें गंधर्वनगरा जाऊन । खपुष्पें भरिलीं निज-खोळेसी ॥ ६२ ॥ मग त्या खपुष्पांचा हार गुंफिला । तो निजमातेचा कंठीं घातला । तें निजदृष्टीसीं पाहों बैसला । निजसुख जेणें रीतीं ॥ ६३ ॥ तेवीं भोक्तृत्वाचें करूनि दृश्य । भोक्ता भोगूं बैसला स्वसुख-

---

१ व्यर्थ.. स्वतःचा शोध घेतां घेतां मुळापर्यंत गेलें ह्मणजे शोध घेणारा अखेरीस मिथ्या ठरतो. २ ज्ञानाज्ञान दोन्ही मावळून जी उर्वरीत स्थिति तिचें नांव. ३ सर्पण. ४ एकरूप, सुलीन. ५ विराम पावते; विरमणें=विरणें अ० लाजणें. ६ परीक्षा. ७ स्थिति, ठिकाण. ८ गोळा, लगड. ९ ध्यानाची त्रिपुटी नाश झाल्यावर स्वात्मसुखाचा उपभोग घेऊं लागला, परंतु हें ह्मणणें हि पुढील दृष्टांता-प्रमाणें खोटें आहे; कारण येथें हि पुन्हां भोक्तेपणाची त्रिपुटी उत्पन्न झाली. १० आकाशांतील नगराकृति ढग दिसतात ते. ११ आकाशपुष्पें.

सादृश्य । तवं त्रिपुटीसीं भोक्त्यास चि अदृश्य । निजदृष्टीसीं देखतसे ॥ ६४ ॥ जेवीं कां साखरेचा पुतळा केला । तो साखरेचें कारलें भक्षूं बैसला । सेवटीं कडु ह्मणौनि थुंकूं लागला । गर्भांधादेखतां पैं ॥६५॥ तेवीं भोग्य भोक्ता आणि भोक्तृत्व । यांचें समूळ अवघें मिथ्यत्व । द्रष्टयानें नसतें चि दृश्यत्व । निजदृष्टीनें देखिलें ॥ ६६ ॥ कां जे ज्ञातेनेंसीं ज्ञान ज्ञेंई हारपलें । तेथें ध्यानेंसीं ध्येय ध्याता कोठें उरलें । मां भोक्तेंनि भोक्तृत्व भोगिलें । काइसेन तऱ्हि ॥ ६७ ॥ ह्मणौनि हें दृश्यत्वें अवघें सारिलें । मग निजरूपाचें दर्शन घेतलें । तेणें द्रष्टयाचें मन संतोषलें । उन्मन जालें सहजास्थितीं ॥ ६८ ॥ ऐसा उन्मनाचिया अवकाशें । निजरूप अवलोकूनि संतोषे । तिये समई जालें तें कैसें । माझें मज न बोलवे ॥ ६९ ॥ जेवीं कांसवीचें सिंपोनि घृत । चित्रींचा हुताशन केला प्रदीप्त । तेणें शून्यवन जाळिलें समस्त । तेवीं हें दिसोनि आलें ॥ ७० ॥ मुळीं दृश्यपण चि जेथ वाव । तेथ द्रष्टयासी कैंचा ठाव । मां निजरूपदर्शनाचा उछाव । काइसेन तऱ्हि ॥ ७१ ॥ ह्मणौनि दृश्य द्रष्टा दर्शन । यांचें समूळ जेथ मिथ्यापण । ऐसें स्वसंवेद्य जें निजकारण । चिन्मात्रस्वरूप ॥ ७२ ॥ परंतु त्यासी कारण हि ह्मणतां बिहे[६] । कां जें मज कर्तेंपण येऊं पाहे । आणि कार्य हि उभें राहे । निजकारणयोगें ॥ ७३ ॥ तरी कर्तेंपण आधीं खरें असावें । मग तेणें कारणाचें कार्य करावें । ह्मणौनि आधीं कर्तेंपणाचिया नांवें । शून्याँकार दिसे ॥ ७४ ॥ अहो डोळियांतील बाहुली धांवोन । आणिलें सस्याचें शिंग मोडून । तेणें गगनाचे नाकीं व्येसण टोंचून । पृथ्वीवरी पाडिलें ॥ ७५ ॥ तेवीं हे गोष्टी दिसोन आली । कार्यकारणकर्त्याची बोली । आधीं कर्त्याची चि जेथें ली पुसिली । तेथें कार्यकारण काइसें ॥ ७६ ॥ ह्मणौनि कर्ता कर्मेंसीं निजकारण । हें त्रिपुटीसहित दृश्यत्वें गेलें हारपोन । दृश्यमुळें द्रष्टा आणि दर्शन । भोक्तृत्वीं हारपलीं ॥७७॥

---

१ खोटें. २ ज्ञात्याबरोबर. ३ लीन. ४ सामर्थ्येंकरून ५ शुद्धबुद्ध असे. ६ भितें. ७ नास्तित्त्व. ८ लयता. ९ नाहींशी झाली.

आतां भोक्तृत्वासी जेथ न दिसे ठाव । तेथ भोगणें हें ध्यानेंसीं वाव । मां ध्येय ध्याता स्वयंमेव । ज्ञेई सहजें चि सामावलीं ॥ ७८ ॥ विचारितां ज्ञेयाचें स्वरूप । ज्ञाता ज्ञानेंसीं जाला तद्रूप । जेवीं आंडीं घालूनियां सर्प । पुन्हां मागतीं गिळीतसे ॥ ७९ ॥ तेवीं करितां ज्ञानाचें रूप संम्यक । उभारूनि त्रिपुटीसहित ज्ञानपंचक । लयगत करूनि आपण चि निष्टंक । विज्ञानस्थितीं उरलें ॥ ८० ॥ तेथ ज्ञेय ज्ञाता ज्ञानेंसीं । ध्येय ध्याता ध्यानेंसीं । भोग्य भोक्ता भोगणेंसीं । समूळ वाव ॥ ८१ ॥ दृश्य द्रष्टा दर्शनेंसीं । कर्म कर्ता कारणेंसीं । इया पांचा हि त्रिपुटींसीं । ज्ञानपंचक ह्मणावें ॥ ८२ ॥ असो आर्ताचिया पडिभरें[1] । जिज्ञासेचिया अनुकारें[2] । अर्थिजे अर्थानुसारें । आत्मज्ञान विज्ञानेंसीं ॥ ८३ ॥ एवं सारासारविचारें ज्ञान । निजभक्तीं रामचंद्र उपासन । स्वधर्मकर्म संरक्षून । भजिजे नित्य ॥ ८४ ॥ ऐसें चतुर्विध भक्तीचें निरूपण । सांगीतलें यथामतिकरून । दिनकर रामदासीं शरण । स्वानुभवदिनकरीं ऐक्यत्वें ॥ ८५ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये अष्टम कळापे चतुर्विधभक्तिनिरूपणं नाम तृतीय कीर्ण प्रकाशः ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

आतां पूर्णिमारूप स्वानुभवदिनकर । तेथ चतुर्विधभक्तिकीर्णसूर्यास्त होतां साचार । वक्ष्[4]माण कीर्ण चंद्रोदयकर । नवविध भक्तींसीं फांकलें ॥ १ ॥ त्याचें यथामति कीजैल निरूपण । श्रोतीं अत्यादरें करावें श्रवण । दिनकर रामदासीं अनन्य शरण । स्वानुभवदिनकरेंसीं ॥ २ ॥ तरि आधीं नवविध भक्ति त्या कोण । त्यांची कैसी समूळ वोळखण । त्या यथायुक्त करूनियां श्रवण । तदनुसार वर्तावें ॥ ३ ॥

---

१ चांगलें. २ आधिक्यानें, श्रेष्ठत्वामुळें. ३ स्वरूपानें. ४ पुढें सांगितलेलें.

तेथ श्रवण कीर्तन विष्णुस्मरण । पादसेवन अर्चन वंदन । दास्य सख्य आत्मनिवेदन । एवं आद्यंत नव हि ॥ ४ ॥ त्यांत प्रथम श्रवणाचें लक्षण चतुर्विध । कीर्तनाचे भेद दशविध । स्मरण करावें चतुर्विध । त्रिविध तें पादसेवन ॥ ५ ॥ तथा अर्चनाचीं सोळा अंगें । वंदन जाणावें अष्टांगें । दास्यभक्तीचीं अनंत अंगें । सर्वांगेंसीं कर्तव्य ॥ ६ ॥ सख्यभक्ति कीजे येकांगें । आत्मनिवेदन तें अनंगें । एवं नव हि यथाक्रमयोगें । सविस्तर सांगिजतील ॥७॥ तेथ प्रथम जे कां भक्ति श्रवण । तयेचें सांगिजैल लक्षण । अनन्यत्वें करूनि येकाग्र मन । श्रवण केलें चि करावें ॥८॥ जेवीं कां तो राजा परिक्षिती । भागवत श्रवण करी शुकोक्ति[2] । किंवा ते शंकरमुखें पार्वती । करी रामायण श्रवण ॥ ९ ॥ किंवा याज्ञवल्कीमुखें विदेही[3] जनक । कीं तो सूतमुखें श्रवण करी शौनक । कीं तया वसिष्ठमुखें श्रीरामचंद्र संम्यक । योगवासिष्ठ श्रवण करी ॥१०॥ किंवा अष्टादश पुराणसमुच्चय । व्यासमुखें श्रवण करी जगत्रय । हरिवंशेंसीं महाभारत जनमेजय । वैशंपायनमुखें आयके ॥ ११ ॥ आणिक हि नाना ग्रंथसमुच्चय । अध्यात्म ग्रंथ गुरुशिष्यान्वय । ज्या ज्या योगें संसारतरणोपाय होय । तें तें श्रवण यथोक्त ॥ १२ ॥ वेद शास्त्रें स्मृति पुराणें । इतिहास काव्यें व्याकरणें । संस्कृत प्राकृत अध्यात्म निरूपणें । श्रवण करावीं ॥ १३ ॥ तेथ श्रवणाचें लक्षण चतुर्विध । तें यथाक्रमें बोलिजेल विविध । श्रवण मनन निजध्यास शुद्ध । साक्षात्कार चौथा ॥ १४ ॥ आदौ ग्रंथमात्र निजकर्णी ऐकिजे । तया नांव श्रवण बोलिजे । मग सारासार अंतरीं विवरिजे । मनन बोलिजे त्यासी ॥ १५ ॥ अर्थ विवरितां अंतरीं सहजें । निश्चयेंसीं निजध्यास उपजे । तो चि दृढ धरितां निफजे । स्वरूपसाक्षात्कार[6] ॥ १६ ॥

---

१ हीं लक्षणें कोणतीं तीं पुढें ज्या त्या ठिकाणीं सांगितलीं आहेत. २ शुकाचार्यांच्या मुखानें. ३ देह असून देहाची स्मृति नाहीं असा निर्विकल्प स्थितीचा अनुभव घेणारा. ४ महाभारताच्या पुरवणीरूप व्यासांचा ग्रंथ. ५ सविस्तर निरूपण कीजे. ६ ब्रह्मात्मैक्य; श्रवण, मनन, निदिध्यास यांच्या परिपाकेंकरून जें स्वरूपावस्थान तें.

एवं ग्रंथमात्र आइकिजे त्या नांव श्रवण । अंतरीं अर्थ विवरणें त्या नांव मनन । निजध्यास धरणें त्या नांव ध्यासन । साक्षात्कार स्वरूपसमावेशें ॥ १७ ॥ ऐसी श्रवणभक्ति जाणावी चतुर्विध । श्रवण मनन निजध्यास साक्षात्कार शुद्ध । आतां कीर्तनभक्ति ते दशविध । यथाक्रमें सांगिजैल ॥ १८ ॥ तरी कीर्तनभक्तीचा मिरासी[1] धनी । मुख्य जाणिजे श्रीनारदमुनी । तथा सामवेद बृहत्सामगायनीं । दशविध लक्षणेंसीं ॥ १९ ॥ जैसा नारद तैसा चि तुंबर । आणि गंधर्व कित्तेक गायनीं सादर । नित्य कीर्तन करी स्वयें शंकर । तेथें इतरांचा केवा किती ॥ २० ॥ दशविध कीर्तनीं गणेश चतुर । तैसा चि हनुमंत साचार । शारदा हि कीर्तनाचा सर्व प्रकार । यथायुक्त जाणतसे ॥ २१ ॥ याहिवेगळे कित्तेक जण । करिती भगवद्गुणकीर्तन । सुर नर किन्नर यक्ष रक्षोगण[2] । प्राणिमात्र त्रिभुवनींचें ॥ २२ ॥ तरी तें कीर्तन कैसें करावें । निजवाणीं भगवद्गुण वर्णावे । करुणारसें प्रेमप्रीतीं आळवावें । दशविधयोगें श्रीरामा ॥२३॥ तेथ कीर्तन नर्तन स्वर न्यास । मातृका मूर्छना तान विन्यास । धातमातेसीं भगवत्कीर्तनास । निजभावेंसीं कर्तव्य ॥२४॥ तरी कीर्तन ह्मणिजे मुखें गावें । नर्तन ह्मणिजे पदीं नृत्य करावें । स्वर ह्मणिजे कंठगत जो उद्भवे । आरोहअवरोहेंसीं ॥ २५ ॥ न्यास ह्मणिजे हस्तन्यास नेत्रन्यास । मातृका जाणिजे स रि ग म प ध नी स । मूर्छना बोलिजे यांचिया उच्चारास । रागासी तान बोलिजे ॥२६॥ विन्यास बोलिजे ताळज्ञानास । धात बोलिजे गीतप्रबंधास । मात बोलिजे ग्रंथपाठांतरास । आणि मुखें गोष्टी सांगणें तें ॥ २७ ॥ यांत येक गुण असलीयां विकळ । तें अवघें चि दिसे पैं बाष्कळें[3] । ह्मणौनि अभ्यास करूनि सकळ । भगवत्कीर्तन करावें ॥ २८ ॥ तथापि इतुकें नोहे अनकूळ । तरी करावा सोंबडे कथेचा गदारोळ[4] । करुणाकीर्तनें हा ब्रह्मगोळ । दुमिदुमित भरावा ॥ २९ ॥ टाळ

---

१ पाड, थोरी. २ राक्षस जातीचे. ३ खोटें, निरुपयोगी. ४ भोळसर. ५ पांडित्य, निरूपण.

मृदांग चंग उपांग[1] । मेळऊनि करावा कथेचा धिंग[2] । कथाकीर्तनीं संतुष्ट श्रीरंग । पावे निजसमाधान ॥ ३० ॥ इतुकें न ठाके[3] जीवें भावें । तेणें नित्य निरूपण तऱ्हि करावें । परि क्षणयेक रिकामें नसावें । भगवत्कीर्तनावांचूनि ॥ ३१ ॥ परंतु निष्काम करावें । भगवत्कीर्तन । यावरी न करावें उदरपोषण । घरोघरीं करूनियां गायन । देशाउँर[4] न करावें ॥३२॥ भगवत्कीर्तन करूनि द्रव्य मेळवणें । तें वेश्येपरिस हि निंद्यवाणें । जळो जळो त्यांचें धिग्य जिणें । जो मोलें करी भगवत्कीर्तन ॥३३॥ असो यानंतर विष्णुस्मरण । त्याचें चतुर्विध जाणिजे लक्षण । स्मरण चिंतन आणि अनुसंधान[5] । निजध्यास पैं चौथें ॥ ३४ ॥ विष्णुस्मरण प्रहरादें केलें । तैसें चि वाल्मीकास हि घडलें । शंकरें निज विषबाधेसी हारिलें । रामनामस्मरणें ॥ ३५ ॥ इंद्र सूर्य चंद्र यम कुबेर । प्राणिमात्र स्मरणीं नित्य सादर । त्यांसी बाधूं न शकती यमप्रहार । नामस्मरण निर्जनेटें[6] ॥ ३६ ॥ जो कोण्ही नामीं विनटला[7] । तो कळिकाळासी अजिंक जाला । ह्मणौनि रामनामस्मरणाला । कोण्हीं हि न करावा आळस ॥ ३७ ॥ त्या नामस्मरणाचे च्यार प्रकार । ते यथामति सांगिजतील सविस्तर । श्रोतीं श्रवण करूनि सादर । नामस्मरणीं दृढ व्हावें ॥ ३८ ॥ तरीं स्मरण चिंतन अनुसंधान । चौथें येकात्मता निजध्यासन । एवं चतुर्विध प्रकारें नित्य स्मरण । निजउपासनेचें करावें ॥ ३९ ॥ तेथ स्मरण ह्मणिजे जें मुखें नाम उच्चारावें । चिंतन जें निज अंतरीं च स्मरावें । अनुसंधान तें चालतसे स्वभावें । इडापिंगळासंयोगें[8] ॥ ४० ॥ चौथें निजध्यासन ह्मणिजे येकात्मता । नाहंपणें सहजस्थितीं ब्रह्मीं ऐक्यता । एवं विष्णुस्मरणभक्तीसी चतुर्विधता । यथाक्रमें सांगितलें ॥ ४१ ॥ आतां यानंतर पादसेवन चौथी भक्ति ।

---

१ उपसाहित्य. २ गजरधूम. ३ होईल. ठाकणें=राहणें, जवळ करणें. ४ देशावरी; परक्या देशांत. ५ ध्यान. ६ नामस्मरणाच्या आश्रयामुळें. ७ मग्न झाला, रंगून गेला. ८ वाम व दक्षिण नासापुटनाड्यांच्या संयोगानें किंवा कुंभक करून.

तिची त्रिविधप्रकारें कीजेल अभिव्यक्ति[1] । जिची घडतां यथासांग भजनयुक्ति । सायोज्यता प्राप्त जड जीवां ॥ ४२ ॥ तरी सेवन भावन निजकारण । त्रिविध जाणिजे पादसेवन । पादसेवन ह्मणिजे चरणसंवाहन । सद्गुरूचें करावें भावार्थें ॥ ४३ ॥ जेवीं कां विष्णूचें चरणसंवाहन । लक्ष्मी करी नित्य निजभावेंकरून । कीं तें ब्राह्मणाचें अखंड करी सेवन । जगदीश स्वयें निजांगें ॥ ४४ ॥ तैसें चि सीता करितां श्रीरामदास्य[2] । चरणसंवाहनाचें परम सौरस्य । लक्ष्मण भरत हनुमंतासी अवश्य । चरणसंवाहनीं अति आस्था[3] ॥ ४५ ॥ उमा सावित्री रेणुका सती । लोपामुद्रा अनुसया अरुंधति । अति सादर भर्तारसेवेप्रति । चरणसंवाहनीं उदित[4] ॥ ४६ ॥ तैसे चि निजशिष्य आपुलालिया सद्गुरूप्रति । निजभावें चरणसंवाहन करिती । गोरक्ष अवधूतादि जनक नृपति । रामकृष्णादि अवतार ॥ ४७ ॥ आदिनारायणाचे[5] चरणसंवाहनीं । ब्रह्मा सावध असे अनुदिनीं । आणि ब्रह्ययाचिया पादसेवनीं । वसिष्ठ नित्य सावध ॥ ४८ ॥ वसिष्ठाचें चरणसंवाहन । श्रीराम करी येकात्मता भजन । श्रीरामजीचें नित्य पादसेवन । रामदासांसी अखंडित ॥ ४९ ॥ तैसें चि रामदासांचिया चरणसंवाहनासी । दिनकर सावध नवविध भक्तीसीं । आणि स्वानुभवदिनकराचिया सेवनेंसीं । रा[6]मचंद्रीं निज ऐक्य ॥ ५० ॥ एवं दिनकरें करितां श्रीगुरुपादसेवन । अकस्मात निजअंतरीं सुखावोन । गुरुपरंपरा बोलोनि निमग्न । रा[7]मचंद्रीं सहजस्थितीं ॥ ५१ ॥ असो दिनकरें रामदासकृपा लाधोन । रा[8]मचंद्रीं समर्पिली संपूर्ण । तेणें रामचंद्रदिनकरीं अभिन्न । रामदासकृपा ॥ ५२ ॥ तरी त्या पादसेवनाचें त्रिविध लक्षण ।

---

१ प्रगटता, अनुभव. २ श्रीरामाची सेवा. ३ आवड. ४ उत्कंठित. ५ येथें दिनकरांनीं आपली गुरुपरंपरा सांगितली आहे. ६ यावरून दिनकरांनीं आपले पुत्र रामचंद्र यांना अनुग्रह दिला होता असें होतें. ७ श्रीरामचंद्राच्या ठिकाणीं. ८ श्रीरामदासकृपेनें दिनकरांना जी वस्तु प्राप्त झाली ती तशी च त्यांनीं आपले पुत्र रामचंद्र यांना अर्पण केली, त्यामुळें श्रीरामदासकृपा दिनकर व रामचंद्र या दोघांवर हि अभिन्नपणें झाली असें समजावयाचें.

सेवन अंतर्भावन निजकारण । तेथ सेवन ह्मणिजे चरणसंवाहन । अंतर्भावनाा[1] ते अंतरस्थिति ॥ ५३ ॥ निजकारण[2] तें मोक्ष-साधन । एवं पादसेवनाचें त्रिविध लक्षण । तेथ अंतर्भाव नसतां केलें पादसेवन । तरि तें निरार्थक चि कीं ॥ ५४ ॥ ह्मणौनि अंतर्भावें अंतरस्थितीसीं । करितां पादसेवन भक्तीसी । तरी निजकारण कैवल्यपदेंसीं । सहजस्थितिसाम्राज्य ॥ ५५ ॥ असो यानंतर अर्चनभक्ति पांचवी । षोडश लक्षणीं विराजली बरवी । पृथूनें यथाविधीं आचरतां पदवी । पृथ्वीवरी श्रेष्ठत्व पावला ॥ ५६ ॥ पृथूनें जगदीशाचें यथासांग । अर्चन केलें षोडशांग । तैसें चि सदाशिवें हि अव्यंग । केलें विष्णुपूजन ॥ ५७ ॥ कां तें विष्णु करी शंकरपूजन । कीं श्रीराम करी वसिष्ठार्चन । अथवा बिभीषण निजभावें-करून । श्रीरामचंद्रासी अर्चितसे ॥ ५८ ॥ कां तें धर्म करी कृष्णाचें पूजन । कां तो प्रह्राद पुजी नृसिंहालागुन । कीं तया दुर्वास देवाचें निज अर्चन । कृष्ण[3] करी निंजभावें ॥ ५९ ॥ कां तें श्रीरामचंद्रजीचें अर्चन । निजदास हनुमंत करी आपण । कीं तें रामदासांचें निजभावें पूजन । दिनकर करी ऐक्यत्वें ॥ ६० ॥ आणिक हि जे जे शरणागत । ते गुरुपूजनीं होऊनि उद्यत । निजभावें सप्रेमता अति विनित । पूजिती षोडशोपचारें ॥ ६१ ॥ तरी आवाहन आसन अर्ध्य पाद्य आच्मन । स्नान वस्त्राळंकार यज्ञोपवीत अष्टगंधाक्षतलेपन । पुष्प धूप दीप नैवेद्य फळ तांबूळ सदक्षिण । निरांजन कर्पूर मंत्रपुष्पें ॥६२॥ तेथ आवाहन ह्मणिजे देवासी बाहावें[4] । आसन तें बैसावयासी द्यावें । अर्ध्य ह्मणिजे साक्षात उदक सोडावें । पाद्य तें चरणक्षाळण ॥ ६३ ॥ आच्मन ह्मणिजे हस्तोदक[5] द्यावें । स्नान तें पंचामृत पुरुषसूक्तेंसीं करावें । वस्त्राळंकार परिधान करूनि घालावें । कंठीं यज्ञोपवीत ॥ ६४ ॥ अष्टगंधाक्षतादि नाना पुष्पपरिमळ[6] । धूप दीप नैवेद्य खाद्य फळ तांबूळ ।

---

१ आस्तिक्यबुद्धि. २ निमित्त, हेतु. ३ श्रीकृष्णाचे गुरु तर सांदीपन या नामें होते? ४ बोलावणें. ५ संकल्पोदक. ६ सुवास.

दक्षणेसहित षोडशोपचार सकळ। कर्पूरदीप मंत्रपुष्पेंसीं ॥ ६५ ॥ आणिक हि नाना पदार्थउपचार । विध्युक्त पुजावा श्रीगुरु दातार। कां तें उपासनादैवत साचार। यथाविधीं पुजावें ॥ ६६ ॥ या नांव जाणिजे अर्चन भक्ति। यानंतर सांगिजेल वंदन यथायुक्तीं। वंदनाची त्रिविध जाणिजे अभिव्यक्ति। दंडवत अष्टांगें करद्वई ॥ ६७ ॥ वंदनीं सादर भक्त अक्रुर। दुजा देखिजे हनुमंत वीर। तैसें चि अठरा पद्में ऱ्हींस वानर। आणि बिभीषण भक्त ॥ ६८ ॥ लक्षमण भरत शत्रुघ्न सीता। वंदनीं सादर उद्धव प्रह्राद तत्वता। पांच हि पांडव आणि कुंती माता। तैसा चि भीष्म विदुर ॥ ६९ ॥ कीं श्रीरामचरणीं साव-काश। वंदिती निजभावें रामदास। कीं रामदासीं दिनकर संपोश। वंदन भक्ति करितां ॥ ७० ॥ असो वंदन करावें त्रिप्र-कारें। दंडवत्तथा अष्टांग आणि द्वयकरें। तेथ दंडप्रायें शरीर सोडणें साचोकारें। या नांव शुद्ध वंदन ॥ ७१ ॥ कीं ते करूनियां निजभावें बद्धांजुळी। अष्टांगें न्यसावीं भूमंडळीं। कोणकोणतीं तें अवकाशमेळीं। श्रीमंतीं श्रवण करावीं ॥ ७२ ॥ तरी मस्तक भ्रूमंडळ बाहुद्वय हृदय। आणि नाभि उरू जानुं पदद्वय। इतुका मिळोनि अष्टांगसमुच्चय। हा भूमीवरी न्यसावा ॥ ७३ ॥ म्हणिजे या नांव साष्टांग नमस्कार। येणें प्राणीमात्र पावन होय साचार। शरणांगताचा तत्काळ उद्धार। साष्टांग नमस्कार करितां ॥ ७४ ॥ साष्टांग नमस्कारें पुण्य जोडे। आजन्माचें मोडलें सख्य घडे। आणि तो विकल्प हि तत्काळ मोडे। क्षण न लगतां पैं ॥ ७५ ॥ या नमस्कारायेवढें पुरश्चरण। त्रैलोकीं न दिसे दुसरें आन। सुर नर साधु सिद्ध पुण्यपावन। नमस्कारें चि जाले ॥ ७६ ॥ अनेक अपराध हि केले असतां। नमस्कारें क्षमा होती तत्वता। अनन्यभावें नमस्कार

---

१ पुष्ट. २ खरोखर. ३ ठेवावीं. ४ मांड्या. ५ गुडघे. ६ हाडवैर असलें तरी. ७ परम अन्याय करूनि आला। आणि साष्टांग नमस्कार घातला। तरी तो अन्याये क्षमा केला। पाहिजे श्रेष्टीं ॥ दास. ४-६-२०.

कारितां । सायुज्यतामुक्ति प्राप्त ॥ ७७ ॥ असो नमस्कार कर्तव्य साष्टांग । श्रीगुरूस चि दंडवंत[1] यथासांग । सर्वांगेंसीं होऊनि अनंग । निजांगेंसीं विव्युक्त ॥ ७८ ॥ सद्गुरु देखतां चि अनन्यभावें । दंडप्राय[2] देह सोडावें । काया वाचा मनेंसीं रिघावें । श्रीगुरूसी शरण ॥ ७९ ॥ आणि संत महंत योगेश्वर । कीं तें उपासनादैवत साचार । यांसी करावा साष्टांग नमस्कार । अनन्य प्रीतीं भावार्थें ॥ ८० ॥ कीं तें प्रत्यक्ष दैवत सूर्यनारायण । त्यासी करावें साष्टांग नमन । किंवा देखतां चि श्रीहनुमान । साष्टांग नमस्कार कर्तव्य ॥ ८१ ॥ आणि विष्णु शंकर गणेश भगवती । यांच्या प्रतिमा जेथें देखिजती । तेथ नमस्काराची अभिव्यक्ति । साष्टांगयुक्त कीजे ॥ ८२ ॥ यावेगळें सकळां अधिकारपरत्वें । मातापितरां नमस्कार अनन्यत्वें । मस्तकीं बद्धांजुळी न्यसूनि यथासांगत्वें । इतरां करद्वई नमस्कार ॥ ८३ ॥ इतुकेन संपली वंदनभक्ति । आतां कीजेल दास्याची अभिव्यक्ति । दास्य येक केलें यथानिगुती । श्रीहनुमंतजीनें ॥ ८४ ॥ कायावाचामनें सर्वांगेंसीं । विनटोनि[3] श्रीरामपदकमळांसी । दास्यभक्ति केली निजप्रतिज्ञेसीं । सर्वोत्कर्ष[4]प्रतापें ॥ ८५ ॥ आणिक हि उदंड भक्त असती । थोर थोर राजे चक्रवर्ती । परंतु हनुमंताची निजदास्ययुक्ति । कोण्हांस हि नाटोपे ॥ ८६ ॥ आणिक असती दास कित्तेक । कोण्ही काइक कोण्ही वाचिक कोण्ही मानसिक । परंतु त्रिशुद्धि[5] हनुमंतासारिखा सेवक । न भूतो न भविष्यति[6] ॥ ८७ ॥ हनुमंत निजदास येकांगें[7] । जे जे समई योजला जो कार्यभाग । तो तो संपादिला यथासांग । परि दुजयाची वास[8] न पाहिली ॥ ८८ ॥ शतगांवें उलंघूनि उदधी[9] । प्रतिज्ञा केली सीताशुद्धि । लंका जाळूनिया त्रिशुद्धि । अशोकवन[10]विध्वंस ॥ ८९ ॥ रावणाचीं मुखें

---

१ दंडवत हें फक्त श्रीगुरूला, इतरांना साष्टांग नमस्कार. २ काठीप्रमाणें आंग धरणीवर टाकून द्यावें. ३ मग्न होऊन, रंगून जाऊन. ४ बलानें, प्रतापानें सर्वांपेक्षां वरचढ होऊन. ५ निश्चयेंकरून. ६ आजपर्यंत कधीं झाला नाहीं व पुढें हि होणार नाहीं. ७ एकटा. ८ वाट, मार्गप्रतिक्षा. ९ समुद्र. १० ज्या ठिकाणीं रावणानें सीतेला ठेवलें होतें त्या वनाचा.

जाळिलीं । अक्षयादि निशाचरां शांति केली । शुद्धि सांगोनि आनंद-विलीं । श्रीरामादि वानरकटकें ॥ ९० ॥ केला निजबळें सेतुबंध । पर्वततरुपाषाणीं सुबद्ध । राक्षसांसीं करूनि युद्ध । सपरिवारीं मारिले ॥ ९१ ॥ नागपाशीं ससैन्य राम पडतां । द्रोणाद्रि आणूनि जीवविलें तत्वता । पुन्हां जेथील तेथें नेऊनि ठेविला मागुता । न होतां पैं सूर्योदय ॥९२॥ तैसा चि लक्ष्मणासी होतां शक्तिपात । च्यारि कोटि योजनें जाऊनि त्वरित। द्रोणाद्रि आणूनि केला सांवचित । पुन्हां पर्वत नेऊनि ठेविला ॥ ९३ ॥ मार्गीं काळनेमीनें छळिलें। विवसीसहित त्यासी मारिलें। अहिरावणें रामसौमित्र नेले। तेव्हां केला अकळ प्रताप ॥ ९४ ॥ महिरावण स्वयें मारिला। अहिरावण कौशल्यें मारविला। मकरध्वज राज्यीं स्थापिला। सोडविला स्वामी प्रतिज्ञे ॥ ९५ ॥ श्रीरामा सीता भेटविली । भरतासी रामशुद्धि सांगितली । सर्वांची भेटी करूनि आनंदविली । अयोध्यानगरी सकळ ॥ ९६ ॥ अकरा सहस्र वर्षें श्रीरामदास्य । ब्रह्मचर्याचें परम सौरस्य । हनुमंतनाटक ग्रंथकळास्य । श्रीरामचरित्र वर्णिलें ॥ ९७ ॥ श्रीराम निजधामा गेलियां पाठीं । निजभक्त रक्षणें परम संकटीं । शरसेतु भंगूनि केलें हिंपुटी । निजबळें अर्जुनासी ॥ ९८ ॥ अर्जुनाचें सहाय केलें । निजबळें अर्जुनासी रक्षिलें । बळिभद्रासी युद्ध करूनि सोडविलें । नाम निजस्वामीचें ॥ ९९ ॥ कळियुगीं घेतलें श्रीरामदर्शन। सहित सीता लक्ष्मण भरत शत्रुघ्न । बिभीषण सुग्रीव रीस वानरगण। पुढें आपण उभा असे ॥ १०० ॥ असो आणिक हि देव दानव मानव । यक्ष राक्षस किंन्नर गण गंधर्व । ऋषी मुनी सिद्ध साधु संतसमुदाव । दास्यें करूनि थोरावले ॥ १ ॥ जेणें जैसें निजांगें

---

१ लक्ष्मणासी शक्ति लागेल जेव्हां । धरी रूप अकाळ विकाळ तेव्हां ॥ २ सावध. ३ रामरायाकडून. ४ कळासु=कौशल्य. ५ बलराम हें नांव. ६ कृष्णावताराच्या अखेरीस गरुडगर्व परिहार करून मारुतीरायाला रामरूपानें दर्शन दिलें. ७ श्रीरामसेवा करतांना ज्यांनीं जितक्या प्रमाणानें देह झिजविला असेल.

रामदास्य केलें । ते तैसीं चि महत्वें पावलें । रामदास्यावांचूनि कांहीं प्राप्त जालें । हें न घडे सर्वथा ॥ २ ॥ कोण्हीं रामदास्य केलें निजशरीरें । कोण्हीं संपत्तीच्या व्यवहारें । जेणें जैसें रामदास्य केलें त्यासी रामचंद्रें । पाविजे तैसें चि ॥ ३ ॥ वैराग्येंसी अतुळ रामदास्य । ग्रंथवक्तृत्वीं परम सौरस्य । स्वानुभवदिनकरीं कृपाकळास्य । रामदासीं शोभलें ॥ ४ ॥ ह्मणौनि सर्वांगेंसीं रामदास्य भक्ति । हनुमंतीं कीं रामदासीं शोभली युक्ति । तेणें स्वानुभवदिनकरीं निजकृपाभिव्यक्ति । परिपूर्णत्वें ठसावली ॥ ५ ॥ असो एवं सातवी रामदास्य भक्ति । सलक्षण सांगितली यथामति । ऐसी चि सद्गुरूसीं दास्याची रीति । शिष्यें सहजस्थितीं आचरिजे ॥ ६ ॥ यानंतर आठवी सख्यभक्ति । सलक्षण सांगिजेल यथामति । अंतःकरणपूर्वक श्रोतीं श्रीमंतीं । श्रवण कीजे ऐक्यत्वें ॥ ७ ॥ सख्यभक्तीचें येकविध लक्षण । मुख्य अंतरास्थितीचें कारण । देवा भक्तांचें जेवीं सख्यपण । कां तें गुरुशिष्यांमाजीं देखिजे ॥ ८ ॥ कां तें पतिव्रतेचें सख्य निजपतीसीं । कीं सेवकाचें सख्य निजस्वामीसीं । आक्रोशेंविणें चाले सहजस्थितीसीं । तें निजसख्य जाणिजे ॥९॥ अहो जेवीं कां कृष्णेंसीं सख्य अर्जुनें । धरिलें काया वाचा आणि इंद्रियें मनें । तैसें चि श्रीरामचंद्रीं हनुमानें । निजसख्य चालविजे ॥ ११० ॥ कीं तें मातापितरीं सख्य साचें । कौशल्यादशरथेंसीं श्रीरामचंद्राचें । कीं रामसौमित्रभरतशत्रुघ्नाचें । बंधुत्वें सख्य देखिलें ॥ ११ ॥ किंवा स्त्रीपुरुषामाजीं परम सख्य । श्रीरामसीता उभयतां सौख्य । कां तें स्वामीसेवकांचें शोधितां आख्य[2] । श्रीरामचंद्र हनुमंत ॥ १२ ॥ आणि गुरुशिष्याचें सौख्य लाहाणें[3] । वसिष्ठविश्वामित्रीं चाले श्रीरामपेर्खणें[4] । प्रवृत्तिनिवृत्यात्मक उभयतां साजेणें । अतुळ देखिलें ये ठाईं ॥ १३ ॥ सुहृदत्वें सख्य विदेही जनकेंसीं । अवतारशक्तीचें सख्य फरशरामेसीं । शत्रुत्वें रावणकुंभक-

१ भांडण तंटा न होतां पूर्ण समाधानयुक्त. २ अभिधान, नाम, कीर्ति. ३ लाभणें. ४ भूषण. ५ मैत्री.

णेंसीं । श्रीरामसख्य देखिलें ॥ १४ ॥ भक्तांमाजीं विभीषणेसीं । प्रधानगणांमाजीं सुमंतेसीं । इंद्रादि सकळ सुरवरेसीं । श्रीरामसख्य देखिलें ॥ १५ ॥ कवेश्वरांमाजीं वाल्मिकेसीं । उपास्यत्वें परस्परें[1] सदाशिवेसीं । पूर्वजांमाजीं दिनकरेसीं[2] । श्रीरामसख्य देखिलें ॥ १६ ॥ शरणांगतांमाजीं जटायूसीं । शिष्यांमाजीं हनुमंतेसीं । दासांमाजीं रामदासांसीं । श्रीरामसख्य देखिलें ॥ १७ ॥ ग्रंथांमाजीं स्वानुभवदिनकरेंसीं । आवडतियांमाजीं निजनामेंसीं । कां तें दिनकररामींरामदासीं । श्रीरामसख्य देखिलें ॥ १८ ॥ असो ऐसी सख्यभक्ति समग्र सांगतां । अपार वाढेल ग्रंथकथा । ह्मणौनि लक्षणें समजावयासी तत्वता । संकेतमात्रें सांगितलें ॥ १९ ॥ यानंतर आत्मनिवेदनभक्ति । यथाक्रमें बोलिजेल यथामति । जे नवमीमाजीं आत्माराम जन्म व्यक्ति । ते हे जाणिजे भक्ति नवमी ॥ १२० ॥ नवमी भक्ति आत्मनिवेदन । ह्मणिजे शोधावें आपणासी आपण । श्रीगुरुपदीं अष्टदेह निवेदून । आत्मत्व ठाईं पाडावें ॥ २१ ॥ ह्मणती बळीनें केलें आत्मनिवेदन । तरि तैसें नव्हे आत्मनिवेदनाचें लक्षण । तें त्यासी जालें निग्रहाचें[3] कारण । तेणें देह निवेदिलें ॥ २२ ॥ तथापि सत्वधीर होय परिछिन्न । केले नव्याणौ अश्वमेध पूर्ण । तेणें[4] इंद्रासी भयकंप दारुण । ह्मणौनि जगदीश प्रार्थिला ॥ २३ ॥ जगदीशें भूमिदान[5] मागितलें । तें याचेनि न जाय पुरतें दिधलें । मग पुरवणीस निजशरीर योजिलें । तस्मात् सत्वधीर सत्यत्वें ॥ २४ ॥ तिया सत्वश्रिया सामर्थ्यवंत । तेणें द्वारपाळ जाला भगवंत । पाताळींचें राज्य देऊनि सतंत । अक्षई साम्राज्यीं स्थापिला ॥ २५ ॥ तरि तें नव्हे आत्मनिवेदनाचें लक्षण । आत्मनिवेदन आतां सांगिजैल परिछिन्न । करूनि देहचतुष्टयनिरशन । ब्रह्मीं आत्मत्व

---

१ श्रीरामाची उपासना श्रीशंकर व श्रीशंकराची उपासना श्रीराम, ह्मणून परस्परेंसीं असा शब्द योजला. २ श्रीरामचंद्राच्या वंशाची उत्पत्ति मूळ सूर्यापासून झाली, ह्मणून त्या वंशांतील राजांना सूर्यवंशी राजे ह्मटलें आहे. ३ अतिथी विमुख गेला तर आपलें सत्व जाईल, ह्मणून आपलें शरीर परमेश्वरास अर्पण करणें बळीस भाग पडलें, ह्मणून हें खरें आत्मनिवेदन नव्हे. ४ आणखी एक अश्वमेध यज्ञ केला असता तर इंद्राच्या पदाची प्राप्ति झाली असती. ५ त्रिपाद भूमि.

संयोजिजे[1] ॥ २६ ॥ सद्गुरूसी निजभावें रिघोनि शरण । विचारावें मी अमुका हें कोण । आणि परब्रह्माची वोळखण । कैसी ते पुसावी ॥ २७ ॥ ऐसें श्रीगुरुवाक्य निजकर्णीं ऐकतां । शिष्य चमत्कारोनि पुढारला[2] तत्वता । जी जी स्वामी मज शरणांगता । सनाथ केलें पाहिजे ॥ २८ ॥ स्वामी जें बोलिलेती[3] वचन । याची कैसी जी असे ऊणखूण[4] । ते मज सांगावी संपूर्ण । निजकृपां कृपाळुवा ॥ २९ ॥ ऐसी ऐकतां शिष्यविज्ञापना । कृपां उचंबळोनि श्रीगुरुराणा । ह्मणितिलें बापा आइकें आत्मनिवेदना । शुद्ध संप्रदायेंसीं ॥ १३० ॥ तरि मी अमुका आणि माझें हें सर्व हि । हें जें लटिकेंपणें वागविसीं निजदेहीं । यांत तुझें असेल जें कांहीं । तें हातीं धरूनि देईं आमुतें ॥ ३१ ॥ ऐसें ऐकतां श्रीगुरुवाक्य । शिष्य निजदेहीं विचारी तत्वपार्थक्य[5] । वेगळेंपणें पाहातां शाश्वतेंसीं ऐक्य । कोठें चि न दिसे ॥ ३२ ॥ मग ज्या ज्या अवयवीं हात ठेवी । त्याची नैश्वरपणें दिसे पदवी । शिष्यें साकल्य विचारितां जीवीं । कांहीं न देखे आपुलें ॥ ३३ ॥ मग घाबिरेंपणें बोले स्वामींप्रति । येथें माझें कांहीं च न दिसे जी निश्चितीं । देह गेह स्त्री पुत्र धन संपत्ति । जाईजणें[6] अववें ॥ ३४ ॥ देह पांचा भूतां आणि त्रिगुणांचें । वोतलें शंभरा[7] तत्वांचें । तें अववें चि नैश्वर दिसे साचें । तरि मी हें कोण ह्मणतसे ॥ ३५ ॥ जरि ह्मणावें हें शरीर ह्मणे । तरी हें येथें चि पडे नैश्वरपणें । जो करी ये सकळ शरीरचाळणें । त्यासी काय ह्मणों तें न कळे ॥ ३६ ॥ ऐसें ऐकतां सद्गदित शिष्यवचन । श्रीगुरु शिष्यासी ह्मणती सावधान । अयमात्माब्रह्म हें महावाक्य प्रमाण । वेदवेदांतप्रतिपाद्य ॥ ३७ ॥ अरे

१ संयोग कीजे. २ बोलूं लागला. ३ बोललात. ४ वाटाघाट. ५ आपल्या शरीरांतील सर्व तत्वें वेगवेगळीं करण्याचा प्रयत्न करूं लागला व असें केल्यानंतर त्यांपैकीं कोणचें तत्व शाश्वत आहे तें पाहूं लागला, तों येक हि दिसलें नाहीं. ६ अशाश्वत. ७ प्रत्येक जड शरीरांत चत्वार देह आहेत, त्यांमध्यें प्रत्येक देहाचीं, पांचांचीं पंचीकरणानें झालेलीं पंचवीस तत्वें आहेत, ह्मणजे चार देहाचीं मिळून शंभर तत्वें झालीं ?

तुज जो न कळे तो आत्मा । परब्रह्मींचा अंश जो परमात्मा । तो प्रकृतिसंगें जाला जीवात्मा । घटमठाकाशवत ॥ ३८ ॥ घटीं व्यापलें तोंवरी घटाकाश । घटभंगीं केवळ महदाकाश । तेवीं देहनिराशें आत्मा ब्रह्मींचा निज अंश । तो ब्रह्मीं समरसे सहजें चि ॥ ३९ ॥ त्यासी ह्मणावें आत्मनिवेदन । नवमी भक्तीचें निजलक्षण । ऐसें ऐकतां महावाक्य विंदान । स्वानुभवदिनकरवत ॥ १४० ॥ तें स्वानुभवें महावाक्य ऐकोन । दिनकर रामदासीं सुखसंपन्न । होऊनि केलें आत्मनिवेदन । श्रीगुरुपदीं सहजस्थितीं ॥ ४१ ॥ तेणें नित्य निजकर्णीं श्रीगुरुवाक्यश्रवण । मुखीं श्रीगुरुचरित्र नित्यकीर्तन । अंतरीं श्रीगुरुनामस्मरण । करीं पादसेवन श्रीगुरूचें ॥ ४२ ॥ सर्वांगें श्रीगुरूचें नित्य अर्चन । अखंड दंडवत श्रीगुरूसी वंदन । निजांगें श्रीगुरुदास्य करून । सहजस्थितीं सख्य श्रीगुरूसी ॥ ४३ ॥ सेवटीं निजदेहेंसीं आत्मनिवेदन । श्रीगुरूसी सकळ केलें समर्पण । अंतर्बाह्य स्थिति ऐक्यत्वें समरसोन । श्रीगुरुपदीं तत्सत ॥ ४४ ॥ दिनकर रामींरामदासीं समरसोन । सहजस्थितीं ऐक्यत्वें नवविध भजन । आतां येकविध भजनें पुढील कीर्ण । स्वानुभवदिनकरीं प्रकाशेल ॥ १४५ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये अष्टम कळापे नवविध भक्तिनिरूपणं नाम चतुर्थ कीर्ण प्रकाशः ॥ ४ ॥

॥ श्रीराम ॥

ॐ नमो सद्गुरुदेव प्रसिद्ध । विश्वातीत विश्वोद्बुद्ध । निष्कळंक नित्यशुद्ध । पूर्ण परेश ॥ १ ॥ ॐ नमो देवादिदेव । चिच्छक्ति माया

---

१ एका च वस्तूस उपाधिभेदानें निरनिराळीं नांवें मिळतात. २ लक्षण. ३ मीं कोण हें आधीं पाहावें; हें जड शरीर नाशवंत असल्यामुळें मी नसून, मी कोणी तरी वेगळा आहे हें जाणावें, नंतर ती वेगळी व्यक्ति, कोण हें शोधावें; तिचा शोध घेतां घेतां शुद्ध परमात्मस्वरूप जें ब्रह्म तें च सर्व भरलें आहे, त्या व्यतिरिक्त जें दिसते तें खरें नाहीं हें ओळखावें; श्रीगुरुस्वरूप हि तें च सत्य स्वरूप आहे; ह्मणून श्रीगुरुपदीं शिष्य समरसला ह्मणजे आत्मनिवेदन झालें असें समजावें. ४ उद्बुद्ध=जागृत झालेला, विश्व निर्माण करण्याची चेतना झालेली असा.

माधव । सर्व वर्णादि सेव्य[1] प्रणव । अक्षरैकाद्य[2] ॥ २ ॥ ॐ नमो देव नित्यानंद । अखंडितानुभव सुखद । विगळिताखिळ[3] भेद । स्वछंदपर ॥ ३ ॥ ॐ नमो देव अपरोक्ष[4] । क्षराक्षरातीत प्रत्यक्ष । मायाविद्या-निरस्त[5] निजमोक्ष । दानाध्यैक्षक[6] ॥ ४ ॥ ॐ नमो देव पूर्ण परेश । जगद्भ्रम निःसारित निशेष । ब्रह्मानंदैक स्वप्रकाश । स्वसंवेद्य ॥ ५ ॥ ॐ नमो देव निर्गुण । स्वसंवेद्यैक पूर्ण । अनादि मायोत्तीर्ण । गुणातीत ॥ ६ ॥ ॐ नमो देव निसंग । निजांग पूर्णत्वें अनंग । स्वप्रभा अपरमिताभंग । अप्रमेय[7] ॥ ७ ॥ ॐ नमो देव निष्कळ[8] । काळकळनातीत केवळ । लीळां त्वण्डांड[9] कृत कौतुहेंळ[10] । मायातीत ॥ ८ ॥ ॐ नमो देव अच्युत । परिपूर्णाद्यैकानंत । शब्दब्रह्माद्यखिलोद्भूत[11] । निश्वसनें[12] ॥ ९ ॥ ॐ नमो देव श्रीआद्य । सच्चिदानंदैक प्रतिपाद्य । तव चरणीं दिनकर अभेद्य । श्रीरामदास[13] ॥ १० ॥ आतां हे सच्चिदानंदात्मक । त्रिपदयुक्त जें सम्यक । सद्गुरुनाम सकौतुक । पाहातेंपणें ॥ ११ ॥ पाहातां याचा मूळान्वयानुक्रम । तवं त्रिपुटीरहित जें निसीम । विचारितां आद्यंत नाम रूप कर्म । अपरमित ॥ १२ ॥ पाहातेंपणें मूळाधिष्ठान । पाहों गेला जवं संपूर्ण । तवं नामरूपकर्मविहीन । अपारपणें जें ॥ १३ ॥ तेथ नामाचा प्रथम निश्चय । करूं जातां केवळ अप्रमेय । आतां काय तन्हि नामान्वय । कल्पिजेल पैं ॥ १४ ॥ अहो निजप्रज्ञेचिया बेंळें[14] बहुत । शब्दब्रह्म ठेऊं गेला नामसंकेत । तवं नाम समुच्चयान्वित अनंत । ध्वनी उठिलिया ॥ १५ ॥ तो[15] हि मग सोडूनियां जाणीव । पाहे निजनामसोय गौरव । तवं अनंता नामांचा प्रभव[16] । देखे येके चि नामीं ॥ १६ ॥ तेथ निजानंदें प्रथम स्फुरण । निज-

---

१ चारी वर्णांनीं सेवा करण्यास योग्य. २ अक्षर+एक+आद्य=ॐ. ३ अखिल भेद विगलित झा. नाहींसे झालेले. ४ प्रत्यक्ष. ५ अविद्यारूप माया तिचें निरसन करणारा. ६ मोक्षाचें दान करणारांत अध्यक्ष झा. मुख्य. ७ प्रमाणास अतीत तें. ८ निर्गुण. ९ ब्रह्मांड. १० कौतुक. ११ शब्दब्रह्मादि+अखिल+उद्भूत. १२ वेद. १३ संबोधनार्थीं. १४ शब्दज्ञानगर्वानें. १५ शब्दब्रह्म. १६ उत्पत्ति.

हर्षे आल्हादयुक्त होऊन । उच्चारी तवं आदिनारायण । सहजस्थिति पूर्णत्वें ॥ १७ ॥ तें नाम लाधोनि वेद निश्चित । ठेला स्वानुभवदिनकरीं निवांत । तवं मी हि पावलों अकस्मात । तये निजनामीं ॥ १८ ॥ करितां निजनामीं निवाड । तवं तया मज येक चि पाड[1] । तेणें उभयता जाणिवेचें वंड । विरोनि गेलें ॥ १९ ॥ मग तया आणि मज । नामीं ऐक्यता सहज । ऐसेंनि भोगूं स्वानंदभोज । निजात्मयोगें ॥ २० ॥ तया नामगौरव निज लाहे । मुळींचा संकेत जवं पाहे । तवं अपारपणें देखताहे । शुद्धस्वरूप ॥ २१ ॥ तेथ शुद्ध दृष्टीचा करूनि साक्षेप । पाहे जवं निखळ स्वरूप । तवं नित्य शुद्ध बुद्ध अमूप । देखे सत्य सनातन ॥ २२ ॥ परी पाहातेंपणें न करवे ठी[2]। तेणें दृष्टि जाली उफराटी । मनें तर्कितां तें सदेठी[3] । उन्मनत्वा आलें ॥ २३ ॥ वाचेसी पडलें मौन । वृत्ति गेली समरसोन । तेथ इंद्रियांचें चंचळपण । सहज चि ठेलें ॥ २४ ॥ ऐसें जवं किंचित हो न सरे । तवं कृपाळुवें श्रीगुरु दातारें । मम मस्तक स्वकरें । स्पर्शिजे कृपा[4] ॥ २५ ॥ तो लाहोनि कृपापर्याय । तेणें वृत्ति जाली स्वरूपीं तन्मय । मग पाहात ठेला मूळान्वय । शुद्ध स्वरूपाचा ॥ २६ ॥ जवं पाहातेंपणें चि आलुमाळ[5] । पाहों गेलों स्वरूप केवळ । तवं दुजेंपणें जेथ सबळ[6] । संकल्प देखिला ॥ २७ ॥ शुद्धत्वें तरी जो अनादि । सबळत्वें तरी सर्वांची आदी । जेवीं आकाश वायु भेदी । परस्परानुयोगें ॥ २८ ॥ असो एवं नररूपें जो शुद्ध संकल्प । सबळत्वें त्यासी होतां अयनारोप[7] । ह्मणौनि आदिनारायण हा संक्षेप । बोलिजे निजनामीं ॥ २९ ॥ नार्ना तें नार ह्मणिजे उदक । स्वरूप सबळत्वें पाहातां संम्यक । तेथ गुणभूतसंगें अयन निष्टंक । नारायण नाम हें ॥ ३० ॥ नाना[8] ते भक्तशिरोमणी नररत्नें । त्यांचें आयागमन[9] चुकविजे यत्नें । ह्मणौनि हि बोलिजे प्रेत्नें । आदिनारायण ॥ ३१ ॥ एवं सबळत्वें जवं स्वरूप पाहे । तवं आद्यंत मूर्ति चि

१ मोल, योग्यता. २ ठिकाण. ३ समूळ. ४ प्रसाद. ५ किंचित्. ६ सोपाधिक. ७ अयन=ठाव, ठिकाण. ८ किंवा. ९ जन्ममरण.

देखताहें । मग पाहातेंपणाचया लाहें । पाहात ठेलों ॥ ३२ ॥ तवं मूर्ति तरी दिसे सगुण । परि निर्गुणत्वाचा साटोप गहन । जेवीं आकाश सघनत्वें पूर्ण । अष्टधायुक्त ॥ ३३ ॥ तेवीं पाहातां निजांग सकळ । दिसे अष्टधारूप केवळ । स्वरूप शोभे अति निर्मळ । देदिप्यमान निजाकारें ॥३४॥ तेथ मूळान्वयें मूळप्रकृति । रमलेपणें निजाकृति । तेणें राम ऐसी संविंत्ति । येकत्वें उठिली ॥ ३५ ॥ मग येकसरीं च मी मम वृत्ति । तिये स्वरूपीं जाली रमती । तेथ राम ऐसी संविंत्ति । ऐक्यत्वें उठिली ॥ ३६ ॥ असो ऐसी सगुणपणें आद्यंतीं । शोभा शोभली चिन्मूर्ति । तेथ राम ऐसी संविंत्ति । निजात्मयोगें ॥३७॥ एवं सच्चिदानंदात्मक । श्रीरामचंद्रमय संम्यक । श्रीगुरुमूर्त्ति निष्टंक । साकारपणें ॥ ३८ ॥ तेथ आदिनारायण हें चि शुद्ध सत्पद । सबळत्वें केवळ श्रीराम चित्पद । उभयतां ऐक्यें स्वानुभवीं आनंद । दिनकरा रामदासीं ॥ ३९ ॥ कां तें तत्पद शुद्ध आदिनारायण । त्वंपद श्रीरामचंद्र गहन । स्वानुभवदिनकरीं असिपद पूर्ण । रामदासीं ऐक्यता ॥ ४० ॥ असो अपारपणें मम हृदयाकाश । शुद्ध चैतन्यान्वयें जो अवकाश । तेथ रत्नजडित सिंहासन सुवेश । सद्भावयुक्त ॥ ४१ ॥ पहिलें हृदयभूमिका अति शुद्ध । वारि प्रबोधकमळ विकाशे प्रसिद्ध । रचना अपूर्व देखिली अगाध । अष्टभाव दळेंसीं[1] ॥ ४२ ॥ वारि सात्विकादि अष्टभाव । तें चि सिंहासन अपूर्व । रचनेची केवळ हवावें[2] । सुवर्णमंडित ॥ ४३ ॥ जें निजतेजें अत्यंत तेजोमय । देखतां चि परम विस्मय । दृष्टि न थारे चि कंपाय- । मान वाटतसे ॥ ४४ ॥ प्रभा पूर्ण ते रोमांचित । सर्व शरीरावयवीं थरकत । स्वेदांकित हिरकणियांखचित । हसित विकाशें ॥ ४५ ॥ परि अपारपणें गहन । शोभती अति सौम्य कीर्ण । तें स्पर्शतां चि सगद्गद कीं रुदन । ऐसें हि गमे ॥ ४६ ॥ नृत्यान्वित पदैक्यपणें । शोभा शोभिजे सिंहासनें । वारि मंडपरचना अपारपणें । शृंगारमंडित ॥ ४७ ॥ स्तंभ अत्यंत शृंगारिले । वीराकृति

१ छंदानें. २ पाकळ्यांनीं युक्त. ३ शोभा.

विराजले । करुणापर उभारले । रौद्रावेषें देदिप्य ॥ ४८ ॥ पाहातां मंडपाचा कळास्यें । तेणें हर्षे परम हास्य । आकृति भयानक परि सौरस्य । साहित्यशोभा ॥ ४९ ॥ वरि मुक्तलग रत्नगुच्छ । तळपती मेघडंबरमच्छ । तेणें कांहीं येक बिभत्स । मंडप गमला ॥५०॥ आद्यंत पाहातां घवघवीत । रचना देखिली अति अद्भुत । वरि कळस सुंदर शोभत । शांतिरूप उत्तम ॥ ५१ ॥ एवं सिंहासन अष्टभावान्वित । वरि नवरसमय मंडप शोभत । माजीं अनन्यतेचें आसन आद्यंत । अंतिरंथीलें ॥ ५२ ॥ तेथें श्रीगुरुमूर्ति साजिरी । सच्चिदानंदत्वें गोजिरी । दिव्य तेजाची उंजरी । जाणों मुसावली ॥ ५३ ॥ स्वयंप्रकाशत्वें स्वलीळा । उद्भट तेजाचा दिसे उमाळा । परंतु अति सीतळत्वें डोळां । देखिलें कैसें ॥ ५४ ॥ शारदीं पूर्णिमे पूर्णचंद्रु । अवलोकितां सुखावे चकोरु । कीं तो नवघनयोगें मयोरु । नाचतसे स्वसुखें ॥ ५५ ॥ किंवा ते सनकादि भक्त । विष्णुदर्शनें सौख्य पावत । अथवा निजसेवक आनंदत । स्वामी देखिलियां ॥ ५६ ॥ तेवीं निजरूप पाहातां निर्द्धारें । अहं सोहं समूळ विरे । सर्वांगीं आनंद भरे । स्वानुभवेंक ॥ ५७ ॥ वर्णू निजतेजाचा महिमा । ह्मणौनि शेष बोलिकपणाचिया गरिमा । बोलों गेला तवं जिव्हा चिरोनि श्रमा । पात्र जाला स्वयें ॥ ५८ ॥ जया स्वरूपीं शंकर समाधिस्त । वेद नेतिपणें जाला स्वसुखें स्वस्थ । ज्ञानी योगी बैसले आसनस्थ । ज्या स्वरूपसमावेशें ॥ ५९ ॥ असो जया निजतेजविलासें । मीतूंपणाचा ठाव चिपुसे । ऐक्यत्वें वृत्ति समरसे । जेथील तेथ ॥ ६० ॥ जिया निजतेजदीप्तीं । चंद्रार्क प्रभेसह हारपती । अस्तोदय कल्पांतीं । नाहींत जेथ ॥ ६१ ॥ सतेजपणाचिया कोंदाटें । मी आणि मम हें समूळ आटे । बंध मोक्षासगटें । नाहीं होइजे ॥ ६२ ॥ ऐसें निजतेज परि सहज । अवलोकितां वाटे चोज । स्वानुभवदिनकराऐसें भोज । रामदासीं भोगिजे ॥ ६३ ॥ निजपदीं रत्नजडित पादुका । जीवशिवांकित

---

१ कळाशी. २ अंथरलें. ३ उत्कर्ष.

सदीतिकां । खेवणीलीया सुरेखा । अति मनोहर ॥ ६४ ॥
तया पादुकांवरी युक्त । पद समत्वें विराजत । जेथ मूळमाया आसक्त ।
भुललेंपणें ॥ ६५ ॥ आरक्त शोभा पदतळीं । जेवीं बाळसूर्याची
जावळी । ते क्षणिक हे सर्वकाळीं । देदिप्यमान ॥ ६६ ॥ देखोनि
निजपदांचा महिमा । माया विसरली निजतेजगरिमा । मग ऐक्यभावें
पदपद्मा । सेवा करी निजांगें ॥ ६७ ॥ मायेचा आवर्त सर्वांसी ।
बोलती वेदशास्त्रें संवादेंसीं । ते हि भुललेंपणें निजदासी । होऊनि
ठेली पदैक्यें ॥ ६८ ॥ एवं जेथ आमुची मूळमाया लुब्ध । तें चि
ऐक्यत्वें ईश्वरपद । जेवीं प्रकृतिपुरुषां येकैवद । सदैव ऐक्य ॥ ६९ ॥
शिवसनकादि परम विरक्त । ते हि निजपदीं होऊनि आसक्त । स्वानं-
दामोद सेवित । चिन्मयपणें ॥ ७० ॥ पदतळींचिया सामुद्रिकां ।
न वर्णवे हरिहरब्रह्मादिकां । शेषा आणि वेदादिकां । अनुर्वाच्यत्व ॥ ७१ ॥
पदतळीं अति आरक्तता । मोक्षध्वज परम सुरेखता । ऊर्ध्वरेखांकित
सगुण सायुज्यता । सतेजपणें ॥ ७२ ॥ निजपदीं स्वरूपतेचा अंकुश ।
समीपता वज्र सुवेश । पद्म यवांकित निर्दोष । सलोकता मिरवे ॥ ७३ ॥
ऐसें पदयुगुळ मनोहर । जे संसारश्रांताचें माहेर । जेथीचा महिमा अपार ।
वर्णिला नव जाय ॥ ७४ ॥ जया निजपदांकारणें । शंकरें स्मशान वसवणें ।
विष्णूनें अनेक वेळां येणें । यया भूतळासी ॥ ७५ ॥ सुरवरांसी जें अति
दुर्लभ । ऋषींमुनींसी परम वालभ । संसारिकांसी तरि अलाभ । जया
पदांचा ॥ ७६ ॥ संत साधु स्वानुभव । ज्ञानी योगी समुदाव । जेहीं
सोडिली अहं जाणीव । तयांस चि प्राप्त ॥ ७७ ॥ येरें जें कां अभाविकें ।
छळकें आणि द्वेषकें । जे सदैव साधुनिंदकें । आत्महत्यारीं ॥ ७८ ॥
तया दोषजनिता जीवां । तये पदीं कैंचा रिगावा । जेहीं भवस्वर्ग हावां ।
कवळिलें आहाती ॥ ७९ ॥ असो ऐसें श्रीगुरुपदयुगुळ । निजतेजें
तेजस्वी निखळ । जैसें कां गगन निर्मळ । निजाकारें चि ॥ ८० ॥
तिया गगनीं जेवीं पंच तन्मात्रा । जालिया वेगळेंपणें स्वतंत्रा । तेवी

१ खेवणी=जडित. खेवण=भूषण. २ भोंवरा. ३ एकत्व. ४ आवड.
५ शब्दस्पर्शादि पंच विषय.

पदपंचांगुळतंत्रों । शोभा आगळी ॥ ८१ ॥ मग जेवीं आकाशीं प्रथम स्फूर्ति । प्रसवे अंतःकरण संवित्ति । तेवीं निजांगुष्ठीं उत्पत्ति । गुप्तगंगेसी ॥८२॥ चरणांगुष्ठींहूनि निघाली । अपारपणें पुढें चालिली । त्रैलोक्यीं असंभवनीय व्यापली । दुरितदहेंनी ॥ ८३ ॥ दर्शनमात्रें शतजन्मार्जित । स्पर्शणें जन्मत्रयशत । स्नानें सहस्रजन्मसंभूत । पाप जाय जीवाचें ॥ ८४ ॥ उगमदर्शनें तरि प्रत्यक्ष । जो कां केवळ अपरोक्ष । तो भाविकीं पाविजे मोक्ष । स्वानुभवदिनकरीं केवळ ॥८५॥ ऐसी गंगा जे सुमहिम । तयेसी निजांगुष्ठीं जन्म । जियेनें शंकरासी परम । समाधिसुख ॥ ८६ ॥ असो निजांगुळाग्र नखें । शोभिजे अर्द्धचंद्रासारिखें । निजपदपुष्टि देखें । कमळाकार ॥ ८७ ॥ जेवीं उपासकां यंत्रोद्धार पूर्ण । तैसीं निजपदीं घोंटीं त्रिकोण । गगनसदृश नीळवर्ण । शोभताती पैं ॥ ८८ ॥ यंत्रपीठीं वर्ण सुंदर । तेवी पोटरिया अति सकुमार । निराभिमानें सपुंर । अति सरळा ॥ ८९ ॥ आत्मानुभवें वर्तुळ । विराजलें जानुयुगुळ । जयासी तुळणा नसे अतुळ । सदैवपणें जें ॥ ९० ॥ वोतले स्वानुभवाचे गाभार । कीं ते सत्वश्रिया सकुमार । ऐसिया मांडीयांसी चंद्रकर । खुपतील कीं ॥९१॥ संवित्ति आत्मत्वें संपूर्ण । निजतेजें विराजमान । शोभा शोभलें जघन । मनोहर द्वय ॥ ९२ ॥ स्वसुखें श्रुति आणि स्मृति । क्रीडारवें संवादती । ते चि वांकी अंदु गर्जती । निजपदीं ऐक्यत्वें ॥ ९३ ॥ दशोपनिषध तोडर । दशनादात्मक साचार । गर्जे तेणें ध्वनी अपार । दशवाद्ययुक्त ॥ ९४ ॥ ढोल दमामे मृदंग चंग । शंख रंध्रींका स्वरशृंग । तंत टाळ उपांगीं अनेग । बुरुंग काहाळों ॥९५॥ उपवेद अति क्रीडारवें । अंदु गर्जती निजवैभवें । जयाचिया नादगौरवें । निजपदीं सौख्य ॥९६॥ यावरी निजगुह्याची विस्पत्ती । करावी जवं निगुती । तवं चाऱ्ही वाचा वेडावती । न बोलवे पुढें ॥ ९७ ॥ जेथ वेदादिकांचे स्फूर्ति । नाक-

---

१ पायाच्या पांच बोटांना. २ पापाचे भस्म करणारी. ३ बारीक. ४ (?). ५ काहळ=चर्मवाद्यविशेष.

ळे चि जे संवित्ति । मग अनुर्वाच्यपणें न इति । ह्मणितलें तिहीं ॥९८॥ तेथें मींयां मंदमति । केवि बोलावी गुह्यख्याती । ब्रह्मादिकांची गती । कुंठित जेथ ॥ ९९ ॥ त्रैलोक्याचें जन्मस्थान । अपारपणें जें सघन । अनंत ब्रह्मांडें जेथून । निर्माण जालीं ॥ १०० ॥ ऐसीया निजगुह्यासी आछादी । ऐसा योजावा पीतांबर आधीं । तरी अखंडता तंतु वेधीं । प्रवृत्ति निवृत्ति ॥ १ ॥ उभयतायोगें साद्यंत । पीतांबर चिन्मय साळंकृत । तो निजानंदें दीप्तिमंत । निजांगीं वेष्टिला ॥ २ ॥ पीतांबर श्रीकासेसी । वेढिला संपूर्ण निजानंदेंसीं । तो आद्यंत पुरला श्रीगुरुगुह्यासी । स्वानुभवादिनकरा ऐसा ॥३॥ असो अतिशयें निज नाभी सखोल । सहस्राब्द बुडतां जेथील । ब्रह्मा ही अंत पाहों ह्मणैल । स्वसामर्थ्यें जर्‍हीं ॥ ४ ॥ तर्‍हीं न कळे चि सहसा अंत । मग होईल हिंपुटी बहुत । दीनरूपें जोडूनि हात । स्तुति पढेल ॥ ५ ॥ जरि तो नाहंपणें भजैल । तरि निजकृपा आश्वासिजैल । अहंपणें उचक्या खाईल । नेणों किती ॥ ६ ॥ आतां स्वबुद्धि करूनि सोपारी[1] । पाहों निजमध्याची थोरी । ह्मणौनियां परमादरीं । स्वबोध सींहें[2] ॥ ७ ॥ भवगजसमूह विध्वंसुनि । चालिला अति आवेशें करूनि । मग स्वामींचा निजमध्य नयनीं । पाहात ठेला ॥ ८ ॥ सुक्षम दृष्टिचीया नेटें । पाहे जवं निजनिष्ठे । तवं आब्रह्ममाजी वटें । देखता जाला ॥ ९ ॥ पाहातां मध्य दिसे तरि साना । परि थोरपणा नसे तुळणा । तें देखोनि बोधपंचानना । सौख्य वाटलें ॥ १० ॥ ऐसा हा निजमध्य अपार । थोरपणें दिसे साचार । तया ही सामावी ऐसी थोर । कैंची मेखळा ॥ ११ ॥ मग परम प्रेत्नें करूनि । अभंगतेची मेखळा योजुनी । रत्नजडीत भक्ति खेवणीं । बोधसींहाडे ॥ १२ ॥ ह्या मेखळा निज सामर्थ्यें । आकळिलें देखों यथातथ्यें । अन्य साधनभूषणें मिथ्यें । इयेपुढें पैं ॥ १३ ॥ भजीजे जेवी नाना दैवतीं । तेवी अधोमुखी मेखळेप्रती । क्षुद्रघंटिकांची पंक्ति । रुणझुणीत ॥ १४ ॥

१ सोपी. २ सिंहानें.

ऐसी शोभतसे कटीं मेखळा । तेथ निजमंत्रांच्या मंत्रमाळा । त्याची कींकीणी ज्वाळमाळा । मिरवलीया ॥ १५ ॥ असो आनंदमय केवळ । देखिलें उदर विशाळ । अनंत ब्रह्मांडगोळ । सामावले दिसती ॥ १६ ॥ वरि हृदयावकाशीं । आकाश हारपे स्वकार्येंसीं । ज्ञानी पावले जया ठायासी । आणि योगी ही ॥ १७ ॥ सिद्ध साधु मुनिजन । जडले ऐक्यत्वें अभिन्न । तें चि हृदई पदक पूर्ण । कौस्तुभान्वित ॥ १८ ॥ निजधैर्ययुक्त स्वकर्म धर्म । तें चि शोभे स्तनयुग्म । वक्षस्थळ अतिसम । निजसाम्यता ॥ १९ ॥ उपाधिरहित कंबुकंठ । स्वरवर्णांकित स्पष्ट । जेथूनियां प्रगट । चाऱ्ही वाचा ॥ २० ॥ शब्दब्रह्मासी जेथ उगव । शास्त्रांचा वसता ठाव । पाहातां केवळ प्रणव । निजकंठाकारें ॥ २१ ॥ नित्यानित्य उभयस्कंध । निज औन्नत्यें अगाध । पाणिद्वंद्व ते प्रसिद्ध । निगमागम ॥ २२ ॥ अति विशाळ आजानुपर । करद्वय साजिरे पारेकर । निजायुधेंसीं साळंकार । सौम्य सदैव ॥२३॥ करावया भवबंधमोचन । वरदहस्तें अभयदान । दुजा स्वसामर्थ्यें विराजमान । प्रतापमंडित ॥ २४ ॥ पाहातां ठकारेंसीं निजठाण । वैराग्यविवेकयुक्त धनुष्यबाण । धरूनि लीळा दैत्यनिर्दाळण । कामक्रोधादिक ॥२५॥ येथ कोण्ही घेईल आशंका । जे श्रीगुरूचे करीं धनुष्यबाण कां । तरि याचें हि उत्तर आइका । निवांत होउनि ॥ २६ ॥ आह्मां श्रीरामचंद्रजीवांचुन । श्रीगुरु कवण असे जी आन । ह्मणौनी वर्णिलें धनुष्यबाण । यथार्थरूप ॥२७॥ तेथ सद्गुरु श्रीरामें आपण । निजप्रतापयुक्त परिपूर्ण । वैराग्यधनुर्ष्यीं विवेकबाण । निजकरीं योजिला ॥ २८ ॥ लक्षुनि कामक्रोधादि असुर । लीळा पराभविले समग्र । निजभक्तमस्तकीं अभयंकर । कृपावरें विराजे ॥ २९ ॥ असो यावरी श्रीमुख जव पाहें । तव पाहातेपणें भूलोनी ठाये । तऱ्हीं प्रेमावलेनि मोहें । पाहों चि लागें ॥ ३० ॥ पाहातां निडोरली दृष्टी । चित्तचैतन्यां पडे मीठी । अभिनव जाहाली दाटी । सात्विकांची ते ॥ ३१ ॥

---

१ प्रफुल्लित झाली.

पाहातां मुख नव्हे हें साचार । उदेला कळंकरहित सुधाकर । कीं तीव्रताविहीन दिनकर । त्रितापोपशामक ॥ ३२ ॥ नांना हें मूर्तिमंत अमृत । कीं हें पुण्याचें चि फळ गमत । किंवा निजतेज साद्यंत । येकवटलें ॥ ३३ ॥ अथवा नवल हें काय देखिलें । जाणों शब्दब्रह्म चि मुसावलें । कीं हें अक्षर चि प्रगटलें । प्रणवपीठीचें ॥ ३४ ॥ मुखसरोज हें परम सुंदर । केवळ क्षराक्षरातीत पर । तेथ अव्ययानंदें साचार । अधरद्वय ॥ ३५ ॥ माजी दंतपंक्ति सतेज । सुवर्णाकृति स्मीतत्वें सहज । तेथ अनुभवसुखाचें भोज । रसना शोभे ॥ ३६ ॥ स्वासोस्वासें परिपूर्ण । निजतेजें देदिप्यमान । वेदाचें जें जन्मस्थान । तें चि नाशिक ॥ ३७ ॥ चंचळत्वें जितुका प्रभंजन । तो चि आद्यंत मुख्य प्राण । त्रिकांडयुक्त यथाविधी पूर्ण । विचरणें जया ॥ ३८ ॥ कर्म उपासना आणी ज्ञान । हें चि इडा पिंगळा आणी सुषुम्न । तेथ जो जाला निमग्न । तो सुखरूप सदैव ॥ ३९ ॥ अनंतादृष्टीचें देखणेपण । जेथ अनन्यत्वें आलें शरण । तया देखणेपणासी कोण । पाहेल आतां ॥ ४० ॥ तर्‍हीं दृश्य द्रष्टेनसीं दर्शन । त्रिपुटीभेदें जें वेगळेपण । ते समूळ गेलें गळोन । जीया दृष्टी ॥ ४१ ॥ ऐसी हे निजदृष्टी अपार । अवलोकनीं नाहीं सानें थोर । तीया देखणीयां समोर । कोण उरेल पां ॥ ४२ ॥ वरी अति सुंदर त्या भृकुटी । स्वरूपीं वक्रत्वें चापाकारा व्यंकटी । संकेतें ब्रह्मांडाचिया कोटी । होती जाती असंख्य ॥ ४३ ॥ आतां पूर्वोत्तर जे कां भाग । ते चि निजांगीं श्रवण अव्यंग । सत्कुंडलमंडीत अभंग । शोभा शोभले ॥ ४४ ॥ पाहातां स्वस्वरूपें अधिष्ठान निर्मळ । परब्रह्म ऐसें अति सोज्वळ । तें चि शोभलें विशाळ भाळ । सत्कारमंडीत ॥ ४५ ॥ असो यावरी उगाळूनि अहंपण । सोहंपणें शुद्ध सीतळ चंदन । केलें निजललाटीं चर्चन । निजत्माबोधें ॥ ४६ ॥ यां उभयतांचा जेथ लय । ते चि दुबोटीका केशरमय । वरि स्वानुभवदिनकरीं ऐक्यान्वय । कस्तुरी

१ चंद्र. २ नाहीं तर, किंवा. ३ कमल. ४ (?).

अक्षता ॥ ४७ ॥ मस्तकीं पाहे मुकुटमहिमा । तव उपमा चि न दिसे निरोपमा । सच्चिदानंदैक मुगुटगरिमा । स्वानुभवदिनकरा ऐसा ॥४८॥ आतां वर्णावें निजांगें महिमान । तव मन जालें निजपदीं निमग्न । स्वानुभवदिनकरीं अभिन्न । पदैक्यें जालें ॥ ४९ ॥ तेथ आकाशीं अवकाशता पूर्ण । करूं गेलों स्वरूप निरीक्षण । तव दृष्टीभेदें श्यामवर्ण । भास देखिला ॥१५०॥ तेवि निजांगीं विलसे श्यामकांती । माजी अर्द्धांगी शोभे निजशक्ति । लावण्ययुक्त सतेज दीप्ती । जेवी ब्रह्मीं माया ॥ ५१ ॥ आतां वर्णाश्रमसंरक्षक । त्रिगुणी गुणातीत संम्यक । केवळ जें कां शुद्ध सत्वात्मक । तें यज्ञोपवीत कंठीं ॥ ५२ ॥ ऐक्यतेची येकावळी । ब्रह्मा-नंद हृदयमेळीं । शोभा कौस्तुभीं आगळी । निजभक्तमंडित ॥ ५३ ॥ शाक्त सौर आणी शांभव । गाणपत्य तथा वैष्णव । पंच उपासनेसीं पदक अपूर्व । निजहृदईं मिरवे ॥ ५४ ॥ अछिद्र अजीर्ण परीकर । मुक्तमंडीत मनोहर पदर । सपुर साळंकृत चिदंबर । तें प्रावर्णिलें दिसे ॥ ५५ ॥ मस्तकीं पूर्णतेचें येकछत्र । तन्मयता आतपत्र । येकनिष्ठता चामर । वीजनार्थ ॥ ५६ ॥ कंठीं खपुष्पांचे हार । शोभती नागर[1]पणें सुंदर । ते चि मुकुटीं ही अपार । स्तबक[2] खोविले ॥५७॥ अमळ कमळांची माळ । दीप्ती सुवर्णमय झळाळ । आजानुपर्यंत विशाळ । कंठीं वैजयंती ॥५८॥ जेवी आकाश परम सुनीळ । तेवी शोभती नीळ कुंतळ[3] । स्वानुभवदिनकरवत सोज्वळ । मस्तकीं वीरगुंठी[4] ॥ ५९ ॥ एवं निजपदींहूनि आद्यंत । पाहों जव आब्रह्ममस्तकपर्यंत । तव देखिली श्रीगुरुमूर्ति घवघवीत । स्वानुभवदिनकरीं ॥ ६० ॥ तेथ हृदयावकाश सुभूमीके । बोधकमळावरी कौतुकें । अष्टभाव सिंहासन तुळीके । सुमनसेजे ॥ ६१ ॥ वरी नवरसमय मंडप गहन । माजी अनन्यतेचें आसन । तेथ स्वानुभवदिनकरेंसीं आरोहण । श्रीमूर्तिचें सहजस्थिती ॥ ६२ ॥ असो दृश्यपदार्थेंसीं आवाहन । दर्शनाचें घालूनी आसन । तेथ द्रष्टयाचें करूनि आच्मन । त्रिपुटीसहित ॥ ६३ ॥

---

१ नागर=चांगलें. २ पुष्पगुच्छ. ३ केश. ४ बद्धकेश.

कर्तुत्वाचें निजपदीं पाद्य । सत्कर्मेसीं अर्घ्य संपाद्य । कर्तेपणेंसीं स्नान सारुनी सद्य । त्रिपुटीसहित ॥ ६४ ॥ ध्यानेंसीं वस्त्राळंकार यज्ञोपवीत । ध्येयेंसीं गंधाक्षतादि पुष्पें समस्त । ध्यातेपणेंसीं धूपदीप सतंत । त्रिपुटीसहित ॥ ६५ ॥ भोग्याचा करुनी नानाविध नैवेद्य । भोक्तृत्वेंसीं फळतांबुळ दक्षिणा सद्य । भोक्तेपणेंसीं कर्पूर दीप संपाद्य । त्रिपुटी-सहित ॥ ६६ ॥ ज्ञेयाचीं मंत्रपुष्पें समर्पुनी । ज्ञानेंसीं प्रदक्षिणा सारुनी । ज्ञातेपणेंसीं उदक सोडुनी । त्रिपुटीसहित ॥ ६७ ॥ एवं त्रिपुटीपंचकांचा लय । करुनी षोडशोपचारान्वय । भज्य भज्यक भजनीय । त्रिपुटीसहित ॥ ६८ ॥ असो अनन्यत्वें देहेंविण । घातलें सर्वांगें लोटांगण । तेथें आद्यंत आत्मनिवेदन । श्रीगुरुपदीं ॥ ६९ ॥ ऐसें पूज्यपूजकातीत । पूजन घेऊनि साळंकृत । निजकृपापसाय दान देत । अति उदारपणें ॥ ७० ॥ जेवी ध्वनी उठी अंतराळीं । तेवी गंभीरपणें शब्द मंजुळी । अनुवादीजे कृपामेळीं । परमस्नेहें ॥ ७१ ॥ सखया जें तुवां कांहीं केलें । तें आह्मां सर्वस्वें पावलें । तेणें संपूर्ण तोषलें । मानस आमचें ॥ ७२ ॥ आतां जे जे तुझे मनोरथ । ते पूर्ण होतु कां समस्त । परि स्वानुभवदिनकर प्रस्तुत । अनुवादीजे ॥ ७३ ॥ ऐसा कृपावरद लाधोन । दिनकर रामदासीं सुखसंपन्न । स्वानुभवदिनकर गर्जोन । अनुवादतसे ॥ ७४ ॥ सांगितलें पंचधा भक्तीलक्षण । पुढें सांगिजैल हटयोग साधन । इतुकेन संपलें येकविध भक्तीकीर्ण । ह्मणे दिनकर रामदास ॥ १७५ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभव-दिनकरे गुरुशिष्यान्वये अष्टमकळापे येकविधभक्तिनिरूपणनाम पंचम-कीर्णप्रकाशः ॥ ५ ॥ येकुन कळाप वोवीसंख्या ॥ ५६७ ॥

॥ हटयोगलक्षण कळाप नवम ॥ ९ ॥

॥ श्रीराम ॥

ॐ नमो सद्गुरु रामदास । आदिनारायणरूप निर्दोष । जगदुद्धराबया निशेष । अवतार तुमचा ॥ १ ॥ देवा सकळ सृष्टिये आदि । शुद्धस्वरूपीं निजानंदीं । संकल्परूपें तूं अनादि । नारायणस्वरूप ॥२॥ निजभक्तसाह्यतेकारणें । युगानुयुगीं तुज लागे अवतरणें । दुष्ट दैत्यां वधूनि संरक्षणें । स्वधर्मकर्मसंस्था ॥ ३ ॥ जे जे समई जें जें संकट । भक्तांलागी पडे अचाट । तेव्हां अवतरोनि नाना दुष्ट । निर्दाळिसी स्वलीळा ॥ ४ ॥ जे वेळेसी जैसें कार्य पडे । ते समई तुजलागी तैसें होणें घडे । परि भक्तांचें साह्य करणें आवडे । कायावाचामनेंसीं ॥५॥ ब्रह्मयासी शंखासुराचा परम धाक । तेणें राहिला वेदांचा घोक । जाणोनि मत्सरूपें समुद्रीं शंख । लीळा वधिला ॥ ६ ॥ पृथ्वी जातां रसातळा । कूर्मरूपें धरिली अवलीळा । क्षीरसागरीं निजश्वासें करूनि उव्हेळा[1] । चौदा रत्नें काढिलीं ॥ ७ ॥ हिरण्याक्षें धरेची चौघडी । घेऊनि पळों जातां तांतडी । वराहरूपें दडपूनि नरडी । मारिला बळें ॥ ८ ॥ भक्त प्रह्राद गांजितां । स्थंभीं चि प्रगटोनि तत्वता । नृसिंहरूपें मारिलें क्षण न लगतां । हिरण्यकश्यपासी ॥ ९ ॥ शतमखमय बळीचें पुण्य देखिलें । वामनरूपें ब्राह्मणत्व धरिलें । विश्वरूप दाऊनि पाताळीं ठेविलें । आपणासहित ॥ १० ॥ सहस्रार्जुनें पितरां गांजिलें । जाणोनि फरशरामरूपें तयासी मारिलें । येकवीस वेळ निक्षत्री केलें । महिमंडळ प्रतापें ॥ ११ ॥ ज्याचें शतकोटी चरित्र । जो केवळ हरहृदयमंत्र । त्रिभुवनीं तारक स्वतंत्र । नाम जयाचें ॥ १२ ॥ स्वरूप ज्याचें विश्वसंजीवन । कर्म सांगतां असाधारण । उदकीं तारिले पाषाण । नामें चि ज्याच्या ॥ १३ ॥ चरणीं उद्धरली शिळा । देवां सोडविलें अवलीळा । रावणकुंभकर्णां

---

१ उवळणें.

सायुज्यसोहळा । दिधला वैरें ॥ १४ ॥ सेवेका कनकनगरदान । प्रतिज्ञापणें येक बाण । स्त्री येक आणि वचन । तें ही येक ॥ १५ ॥ आसमुद्रवळयांकित । राज्यभार चालऊनि समस्त । जन्म जरा दारिद्र सतंत । नाहीं कोण्हां ॥ १६ ॥ असो यावरी सोमवंशीं जगद्रूपें । वसुदेव देवकीया खोंपे[2] । विश्वदुरितदहनार्थ[3] कृष्णरूपें । आदिनारायणें ॥ १७ ॥ कळीचा प्रातुर्भव देखोनी । बुद्धियोगें आवडी उगेपणीं । बौद्धावताराचिया आयैणीं । असीजे सुखें ॥ १८ ॥ पुढें म्लेंछाचा होतां उत्कर्ष । कल्किरूपें अवतरोनि दुर्धर्ष । कळीचा अंतीं निष्कर्ष । कीजैल सर्वा ॥ १९ ॥ याहीवेगळे अनेक अवतार । करावया दुष्टांचा संव्हार । आणी धर्माचा जीर्णोद्धार । भक्तसंरक्षणार्थ ॥ २० ॥ तरि देवा तुमचें येक येक करणें । बोलीलिया परिस अनंत गुणे । वेद शास्त्र स्मृति पुराणें । महिमा अपार वर्णिती ॥ २१ ॥ पृथ्वीचे प्रमांणु गणवतील । परि तुमची अवतारगणना नव्हेल । जें जें समर्थपणें करूं ह्मणाल । तें घडेल निश्चयेंसीं ॥ २२ ॥ अनंत चरित्रें अनंत गुण । अनंत अवयव कर चरण । अनंत शीर्षें शरीरप्रमाण[6] । कोण्हाचेनि न करवे ॥ २३ ॥ जी तुह्मीं सर्व गुणेंसीं समर्थ । विश्व तुमचेनि योगें कृतार्थ । आह्मां अनाथांचा प्रपंच परमार्थ । तुह्मांकरितां साजिरा ॥ २४ ॥ तरि जी देवा भक्तवछला । अनाथनाथा परम कृपाळा । करुणाकरा निजस्नेहाळा । शरणागतासी ॥ २५ ॥ ऐसा प्रेमाथीलेनी आवडीचिया भरें । शिष्य स्वानंदाचेनि परमादरें । बोलिला नाना स्तुति वाक्योत्तरें । श्रीसद्गुरुपुढां ॥ २६ ॥ तें आइकोनी कृपाळुवें समर्थें । शरणागतवत्सळें अनाथनाथें । बोलों आरंभिलें निजकृपाकृतार्थें । जगदुद्धरणार्थ ॥ २७ ॥ तरि सखया तूं जें जें बोलिलासी । तें यथार्थ चि निजनिश्चयेंसीं । परि तुवां स्मारिलें कवणा कार्यासी । ते चाड सांघीजो ॥ २८ ॥ येर बोलण्यासीं

१ भक्त बिभीषणाला. २ पोटीं. ३ दुरित=पाप. ४ मनानें. ५ परमाणु. ६ परिमाण, माप. ७ आथिला=असला, झाला. प्रेमाच्या योगें करून. ८ इच्छा. ९ सांगावी.

नाहीं कार्य । तुज अपेक्ष[1] तें चि बोलें वर्य[2] । तवं येर ह्मणे जी जी आचार्य । योगसिद्धि सांगीजे ॥ २९ ॥ केवी जाणावा यम नियम । कैसा करावा प्राणायाम । प्रत्याहाराचा संभ्रम । कवणे रीती जी ॥३०॥ ध्यानधारणेची कैसी विधि । कैसी जाणावी आसनसमाधी । मनपवनजयाची सिद्धि । कैसी साधेल जी ॥ ३१ ॥ आणी ते देहशुद्धि कैसी कीजे । कैसी कुंडलणी[3] साधिजे । आणि आत्मा ब्रह्मांडासी नेइजे । कवणे रिति ॥ ३२ ॥ हें सकळ योगलक्षण । मज सांगा जी कृपा करून । ऐसें बोलोनी निजभावें नमन । प्रेमप्रीती करितसे ॥ ३३ ॥ आइकोनि शिष्य-विज्ञापना । निजकृपा बोले गुरुराणा । ह्मणे बापा हे योगविवंचना । परम दुस्तर कळियुगीं ॥ ३४ ॥ योगसिद्धि सर्वांगें होय समर्थ । साध-लीयां करी साधकां कृतार्थ । नरदेहासी आलियाचें यथार्थ । सार्थक घडे तैं ची ॥ ३५ ॥ हा न साधे जोंवरी प्राणियांसी । तोंवरी नाना आघात जीवित्वासी । साधलियां आकल्प चंद्रसूर्यासी । जिंके याचें निज देह ॥ ३६ ॥ शंकर जेथील मिरासी धणी । तेणें साधिली सकळ योगकरणी । ह्मणौनी सकळसामर्थ्यशिरोमणी । योगसिद्धीकारितां ॥ ३७ ॥ तैसा चि विष्णु सकळसामर्थ्यवंत । योगसिद्धीकारितां महंत । नाना अवतारचरित्रें करित । याचेनि बळें ॥ ३८ ॥ ब्रह्मयांसी ब्रह्मपण याकारितां । सृष्टिक्रम करी याचिया सत्ता । इंद्र चंद्र यम धर्म सविता । योगबळें समर्थ ॥ ३९ ॥ वायु वरुण अग्नि कुबेर । तेहतीस कोटी सुरवर । आणी अठ्यासीं सहस्र ऋषेश्वर । योगबळें समर्थ ॥ ४० ॥ नव ही नाथ सोळा सिद्ध । तैसे चि चौऱ्यासीं उप-सिद्ध । हटयोगबळें जाले प्रसिद्ध । महासामर्थ्यवंत ॥ ४१ ॥ ज्यानें जितुका यत्न केला । त्यासी तितुका चि योग साधला । धैर्यबळें फळ-द्रुप जाला । अधैर्यें गेला हातीचा ॥४२॥ मुख्य यासी असावें धैर्याचें बळ । धैर्य धरिल्यां होय हा प्रबळ । तें चि जालियां तिळमात्र विकळ । आजन्म क्लेशी ॥ ४३ ॥ ह्मणौनि ज्यापासीं वसे धारिष्ट । तो योगसि-

---

१ अपेक्षित, इष्ट. २ श्रेष्ठा. शिष्यश्रेष्ठा. ३ कुंडलिनी.

द्धीसी होय वरिष्ठ । धैर्य चळलियां तत्काळ भ्रष्ट । क्षणमात्रें होतसे ॥ ४४ ॥ धैर्य असोनि जन्मांतरपुण्य- । संग्रह असला पाहिजे अगण्य । आणी सकळ इंद्रियांचें सौजन्य । तथा शरीरआरोग्य ॥ ४५ ॥ इतुकें असोनि आयुष्याची वृद्धि । असलीयां साधे योगसिद्धि । आयुष्य भ्रंशलियां सकळ हि विधी । निरार्थक होतसे ॥ ४६ ॥ त्याहिवरी असावा पुण्यभार्जन देश । आणि शरीर असावें निर्दोष । तथा राजा असावा पुण्यपुरुष । धर्मवंत प्रजापाळक ॥ ४७ ॥ नितिन्याय-मर्यादावंत प्रतापी । गोब्राह्मणसंरक्षणीं अति साक्षपी । तळीं विहिरी वनवाटिका औरोपी । ठाइं ठाइं अनेक ॥ ४८ ॥ सेना सैनिक नागरिक प्रधान । असावे पुण्यपरायण । ग्रामाधिकारी सेटे महाजन । ब्राह्मणसंरक्षक असावे ॥ ४९ ॥ लोक स्वधर्मकर्मीं तत्पर । यज्ञय-जनें व्हावीं अपार । ब्राह्मणसंतर्पणें स्वाहास्वधाकार । प्रचुर असावे पृथ्वीवरी ॥ ५० ॥ पर्जन्य वर्षावा यथाकाळीं । धान्यें पिकावीं गोधूम शाळी । तृण धान्यें करूनि हे महीतळी । परिपूर्ण असावी ॥ ५१ ॥ गाई गोधनें असावीं प्रचुर । पंचगव्याची समृद्धि साचार । परस्परें असावें निर्वैर । नृप आणि प्रजासी ॥ ५२ ॥ राजा असावा चक्रवर्त्ती । न्यायकर्ता स्वधर्मानुवृत्ति । यवन आणी दुष्ट संभूति । कदापि नसावी ॥५३॥ नसावा परस्त्रीपरद्रव्यापहार । परनिंदा परन्युनाधिकार । द्वेष मत्सर तिरस्कार । कोण्हि कोण्हाचा न करावा ॥५४॥ चालावे वर्णाश्रमधर्म । स्नान संध्या निष्ठा नेम । यथाशास्त्र विधी स्वधर्म कर्म । पुराणशास्त्र-श्रवणेंसीं ॥५५॥ शीत पर्जन्य उष्णकाळ । हे समत्वें चालावे सकळ । राजा प्रजा लोक धर्मशीळ । असावे वेदाध्ययनी ॥ ५६ ॥ प्रतिग्रामीं स्मार्ताग्निहोत्रें । असावें संत महंत सत्पात्रें । त्यांचीं अन्नाछादनें वस्त्रपात्रें । सार्वभौमें चालवावीं ॥ ५७ ॥ लोक असावे स्वधर्मशीळ । मर्यादायुक्त गोब्राह्मणपाळ । हरिकथा कीर्तन सर्वकाळ । नित्यनेमें चालावें ॥ ५८ ॥

---

१ अव्यंग. २ भाजन=पात्र. ३ लावी. ४ शेटसावकार, वैश्य. ५ गहूं. ६ साळ, भात. ७ संबंध.

देश काळ वर्तमान समता । भूमंडळीं सकळ विधी विधानता । असावी प्राणिमात्रांची चित्तस्वस्थता । तेव्हां हा योग साधेल ॥ ५९ ॥ तरि हें इतुकें सत्ययुगीं वर्त्तलें । तेव्हां चि हे योग ही साधले । जे युगीं पुण्य चि अवघें संचलें । पाप न दिसे तिळमात्र ॥ ६० ॥ सत्ययुग ह्मणिजे कृतायुग । ते युगीं लक्ष वर्षे आयुष्य चांग । प्राणीमात्रीं सुखसंतोष अव्यंग । अस्तिंगत[1] प्राण असे ॥ ६१ ॥ ते समईं जेणें जितुका योग साधिला । तो अनंतगुणें त्यासी फळला । त्याचे आज्ञेमाजी जगदीश वर्तला । सर्वस्वेंसीं प्रसन्न ॥ ६२ ॥ तेव्हां आदिनारायण अवतार । पृथ्वीवरी अवघें पुण्य चि साचार । जन्म जरा दरिद्र पापाचार । वार्ता कदापि असेना ॥ ६३ ॥ मत्स कूर्म वराह नृसिंह । कृतायुगीं अवतारसमूह । वामन फरशराम निसंदेह । तृतां[2]-युगीं अवतार ॥ ६४ ॥ तृतायुगीं अर्द्ध पुण्य अर्द्ध पाप । त्याप्रमाणें सकळांसी हें चि माप । योगसिद्धिचें ही पैंडप । साधकासी साधे अर्द्ध भाग ॥ ६५ ॥ कृतायुगीं ज्ञानोपदेशीं हंसावतार । तृतायुगीं बोलिजे दत्तदिगंबर । द्वैंपारादि[4] श्रीरामावतार । द्वापारांतीं कृष्ण बोलिजे ॥ ६६ ॥ द्वापारीं पुण्याचा चतुर्थ भाग । उरलें तीन वांटे पाप अभंग । राजा प्रजा लोक अनेग । विपरीत बुद्धि वर्त्तती ॥ ६७ ॥ तृतायुगीं दाहा सहस्त्र वर्षे । परमायु मांसगत प्राण असे । द्वापारीं जालें सहस्त्र वर्षे । त्वचामय प्राण वर्त्तत ॥ ६८ ॥ कळीयुगीं परमायु वर्षे सेंभर । अन्नमय प्राण वर्त्ते साचार । बौध आणि कल्की अवतार । या कळि-युगामाजी ॥ ६९ ॥ कळियुगीं पुण्याची वार्ता बुडाली । पापाची वृद्धि फार जाली । सांगतां या कळियुगाची चाली । चित्त कांटाळे सर्वथा ॥ ७० ॥ बोलतां कळीचें महिमान । धर्म जाला कंपायमान । जे युगीं राजा यवन । तेथें अन्य वार्ता कायसी ॥ ७१ ॥ जे युगीं देव धर्म बुडाले । अवघें येकंकार जालें । सत्य जातीनसीं हारपलें । स्वधर्मासकट ॥ ७२ ॥

---

१ अस्थिगत. २ त्रेतायुगीं. ३ कौतुक, अपूर्वता. ४ द्वापाराच्या आरंभाला.

ब्राह्मण कर्मभ्रष्ट जाले । स्वाहास्वधाकार राहिले । वर्णाश्रमधर्म बुडाले । जाती कुळेंसीं ॥ ७३ ॥ राजा देवद्रोही जाला । देवस्थळांचा उछेद केला । तीर्थमहिमा सकळ मोडिला । ठाईंठाईंचा ॥ ७४ ॥ राज्यांची अनेक बंडें जालीं । गोब्राह्मणावरी पीलाणें[1] पडिलीं । पृथ्वी हलकालोळ जाली । कोणिंह नव्हे कोण्हाचें ॥ ७५ ॥ पर्जन्याचें आवर्षण अखंड । राजा प्रजा लोक दुखंड[2] । पृथ्वी जाली शतसहस्र खंड । सौख्यवार्ता न दिसे ॥ ७६ ॥ कुळस्त्रिया भ्रष्टविल्या यवनीं । ब्राह्मण जाले दासीगमनी । अंत्यजाचे गृहीं उत्तमवर्णी । बळात्कारें भ्रष्टिजे ॥ ७७ ॥ तेणें जाला वर्णसंकर । वृद्धि पावला अनाचार । परस्त्रीपरद्रव्यापहार । परन्युन्य स्वेछा बोलती ॥ ७८ ॥ कुळवधु निर्लज्जा जाल्या । त्या हीनयातीसीं रतल्या । लोकापवादें भ्रष्टल्या । देशोदेशीं फिरती ॥ ७९ ॥ श्रीपाद[3] जाले द्रव्याभिळाषी । साळी कोष्टी जाले जटिळ संन्यासी । ब्राह्मण फिरती देशोदेशीं । उपार्जना[4] करित ॥ ८० ॥ तीर्थे क्षेत्रें व्रतें उद्यापनें । सकळ ही उछेदिलीं यवनें । धर्मचर्चा पुराणश्रवणें । कथाकीर्तन राहिलें ॥ ८१ ॥ अवघा जाला धुंधुकार । कोण्हाचें कोणिंह नाइके उत्तर । बाहेर घालूनि मातापितर । सासुसासरा पाळिती ॥ ८२ ॥ भावांबहीणीचा घेऊनि त्रास । घरा आणिती सालीमेहुण्यास । परस्त्रीचा धरूनियां अभिळाष । नाना यत्नें भोगिती ॥८३॥ ब्रह्मद्वेष गुरुनिंदा तीर्थउछेद । संतसज्जनांचा कारिती छळवाद । मद्यपान उन्मत्तद्रव्यस्वाद । घेती नाना प्रकारें ॥८४॥ ऐसे या कळियुगीचे धर्म । सांगितले न जाती निसीम । तेथ योगसाधनांचा करितां उद्यम । केवी सिद्धीस जाईल ॥८५॥ ह्मणौनी बापा हा उपक्रम । सहसा करूं नको निभ्रमें[5] । कळीमाजी दुःप्राप्य दुर्गम । पापजनिता जीवांसी ॥ ८६ ॥ जेथ देश काळ वर्तमान उपहत[6] । कोण्हांसी कोण्हीं परस्परें न मानित । राजा प्रजा उत्छृंखळ लोक समस्त । आणि जीवित्व हें तरंगवत ॥८७॥ देहीं संचरती नाना

---

१ गोब्राह्मणांवर कुरघोडी केली. २ बेदिल. ३ संन्यासी. ४ वित्त मिळवित. ५ निश्चित. ६ विस्खलित.

आधि व्याधि । कफ वात पित्त सन्निपात द्वंद्वज विधि । आणि आयुष्य क्षणभंगुर असतां योगसिद्धि । केवी साधेल पैं विचारीं ॥ ८८ ॥ ह्मणौनी ये गोष्टीचा अतिशो सहसा । न करीं न करीं गा शिष्यवत्सा । आणिक जे तुज दुर्बोध्य असेल पृत्सा । तें करीं गा तूं अवश्य ॥८९॥ ऐसें धिग्वाक्य ऐकोनि श्रीगुरूचें । शिष्य घाबिरेपणें अत्यंत खोंचे । ह्मणे हें वाक्य बोलिलें तें साचें । कळीयुग हें तैसें चि ॥ ९० ॥ आणि जे जे हे धर्म वाखाणिले । यापरिस कोटीगुणें असती राहिले । तरि योगसिद्धीचें साधन वहिलें । कळे कैसें आपणां ॥ ९१ ॥ आतां ते गोष्टी ज्यायोगें स्वामी बोलती । ऐसी करूनियां कांहीं युक्ति । स्वानुभवदिनकरीं संवादती । दिनकर रामदास ॥ ९२ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये नवमकळापे चतुर्युगधर्मनिरूपणं नाम प्रथम कीर्ण प्रकाशः ॥ १ ॥ श्रीरामजयरामजयजयराम ॥

॥ श्रीराम ॥

कळीयुगींचे युगधर्म । आयकोनि शिष्य चकित परम । ह्मणे ऐसें असतां युग दुर्गम । योगसिद्धि केवी साधे ॥ १ ॥ जोंवरि नाहीं योगसिद्धि । तोंपर्यंत कैंची देहशुद्धि । आणि यम नियम प्राणायामविधि । केवी घडों शके ॥ २ ॥ कैसा घडेल आसनजय । आणि मनपवनाचा विजय । ध्यानधारणेचा अन्वय । केवी पावों पां ॥ ३ ॥ प्रत्याहारेंसीं मनोजय । केवी साधेल आसनशुद्धीचा अन्वय । आणि आत्मबुद्धीचा उपाय । कैसा आंतुडेल ॥ ४ ॥ ह्मणौनि अंतरीं गजबजोन । घामेजला मुख जालें म्लान । सगद्गद कंठ दाटोन । नयनीं अश्रु चालिले ॥ ५ ॥ चित्त अत्यंत चोंकाटलें ठाये । भरितेंनि दाटलें हृदय । ह्मणे आतां यासी करावें काय । स्वामी सांगतील हें कैसें

१ कष्टसाध्य. २ अतिसो, अतिप्रसंग. ३ पृच्छा. ४ सांपडेल, प्राप्त होईल. ५ चकित झालें.

॥ ६ ॥ ह्मणे मांडलें हें परम संकट । सुखामाजी उद्विग्नता अचाट । संदेहाचें थोर पडलें कचाट । हें निरशेल पैं केवी ॥ ७ ॥ ह्मणौनी उकसाबुकसीं स्फुंदन । आरंभिलें तेणें सजळ नयन । तें देखोनियां उद्विग्न लक्षण । कृपाळुवें जाणिजे ॥ ८ ॥ मग अंतरीं कृपास्नेहें द्रवोनी । आंसुवांकित नेत्र पुसुनी । श्रीगुरु बोलिजे कृपावचनीं । शिष्यसंबोधनार्थ ॥९॥ सखया कां पां तूं घाबिरलासी । कां पाणी आलें डोळयांसीं । काय संकट पडलें विशेषीं । कुचंबलासी कां ॥ १० ॥ आतां कांहीं तऱ्ही असो मनोगत । तूं जें पुससील तें सांगों निश्चित । ऐसें बोलोनि मस्तकीं अभयहस्त । कृपावरें ठेविला ॥ ११ ॥ तेणें स्वानुभवदिनकरा ऐसा । लाधोनि सुखसंतोष सहसा । योगसिद्धिप्राप्ति जाली हा भरंवसा । शिष्यें मानिला अंतरीं ॥ १२ ॥ आंगीं सद्बुद्धीचें त्राण भरलें । तेणें विवेकासी बळ दुणें चढलें । मग हळु हळु बोलों आरंभिलें । सुखावलेनि मानसें ॥ १३ ॥ जी जी स्वामी कैवल्यपति । मज सांगिजे योगसाधनवित्पत्ति । ऐसें ऐकतां चि त्रासोनि निर्भर्छिती । अरे हा दुःसाध्य ह्मणौनी ॥ १४ ॥ अरे तुज म्यां पूर्वींच सांगितलें । जे या युगीं यासीं न जाय साधिलें । येणें बहुतांसी तोंडघसीं पाडिलें । युगधर्माकारितां ॥ १५ ॥ बहुतांचीं दिवाळीं काढिलीं । बहुतांची गर्वसीग[2] भंगिली । कित्तेकांचीं सुकृतें हरलीं । योगसिद्धि साधितां ॥ १६ ॥ कित्तेकें वाटमार्गींहूनि च्यॆवलीं[3] । कित्तेकें अर्द्धबोबडीं जालीं । कित्तेकें ठायावरूनि ढकलिलीं । पावतपावतां ॥ १७ ॥ यासी कामाचें असे महाभय । क्रोध याची मोडितसे सोय । यासी लोभें कवळितां मग धैर्य । उरेल कोठें ॥ १८ ॥ आठां हि सिद्धींचे वळसे[4] । जयालागीं पडती फासे । दिव्यांगनाचेनि आंविसें[5] । सगळें चि गिळिजे[6] ॥ १९ ॥ मग तृष्णेच्या आंवर्तीं[7] पडोनि । आडवाटा पडे स्वर्गभुवनीं । दिव्यांगना-

१ सांकडें, संकट. २ सीग=शीग=शिखर, डोकें. ३ भ्रष्टलीं. ४ वळसा=फेरा. ५ आवेशें, लोभानें. ६ याला अष्ट सिद्धि वोळल्या ह्मणजे त्यांचा याला मोह पडतो. हा त्यांच्या नादीं लागतो, दिव्यांगनांना वश होतो व अखेरीस सर्वस्वाला मुकतो, ७ भोंवऱ्यांत.

भोग भोगुनी । अमृतपान करितसे ॥ २० ॥ परी तें पुण्यवशें केवळ स्वप्नवत । जेवी राज्य कीजे पृथ्वीचें समस्त । सर्वे चि क्षणमात्रें होतां जागृत । कोठें चि कांहीं न दिसे ॥ २१ ॥ तेवी स्वर्गसुख क्षणभंगुरत्वें । योग भ्रंशावया पुरते क्षणिकत्वें । पुन्हां पतन होय यासी आकल्पत्वें । योगसिद्धि साधितां ॥ २२ ॥ ह्मणौनि योगसाधनांचिया थोरांत । तुवां सहसा न पडावें इत्थंभूत । येणें आकल्प पुण्य अचुंबितें[1] । क्षणमात्रें नाशैल ॥ २३ ॥ तरि सहसा अतिशो[2] न करीं । याची वार्ता सोडूनि दे झडकरी । ऐसें ऐकोनि शिष्य विचारसागरीं । पुन्हां पडिला अकस्मात ॥ २४ ॥ ह्मणे आतां यासी काय करावें । कोणे युक्तीनें स्वामीसी पुसावें । यद्यपि हे न सांगती तरि जिणें ज्यौवें[4] । कासियासी मग ॥ २५ ॥ मग हळु चि ह्मणे जी गुरुराया । थोर नवल देखिलें स्वामिया । अवसेचिया अंधारीं सूर्य अडखळोनियां । अकस्मात पडिला जी ॥ २६ ॥ कां तें धन्वंतरीस क्षयरोगें व्यापिलें । किं अमृतासी मरणें जिंकिलें । किंवा अग्नीसी स्यौरें[5] आलें । तेणें थरथरां कांपतसे ॥ २७ ॥ तैसें जी हें दिसोनि आलें । जे तुह्मांसी कळीचें भय बाधिलें । देवा परब्रह्मीं मायामळें स्पर्शिलें । जाववेल केवी जी ॥ २८ ॥ तेंवि स्वामीसी आणि युगधर्माचें भय । हे गोष्टी अघटित असंभवनीय । तथापि उगें चि सांगावयासी जालें काये । काय आह्मांसी करणें असे ॥ २९ ॥ पूर्वी स्वामी बोलिले होते वचन । जे विष्णूसी याकारितां विष्णुपण । तैसें चि शंकरासी थोरपण । येणें चि योगें ब्रह्मयासी हि ॥ ३० ॥ इंद्र चंद्र यम धर्म वायु वरुण । अग्नि सूर्य कुबेर मरुद्गण । ऋषेश्वर सिद्ध साधु सुरगण । नवलक्ष तारांगणेंसीं ॥ ३१ ॥ दत्त दुर्वासादि वशिष्ठ हनुमंत । कपिल मत्स्येंद्रादि गोरक्ष अवधूत । नवनाथ चौऱ्यासी सिद्ध युक्त । योगसिद्धि[6] थोरावले ॥ ३२ ॥ ऐसें स्वामींचें आइकोनि वचन । आह्मांलागीं अपेक्षा याची गहन । जे

---

१ बहुत वर्षांनीं. २ संपूर्ण. ३ अतिप्रसंग. ४ जगावें, जिवंत रहावें. ५ शारें, शहारें. ६ ही तृतिया आहे. योगसिद्धीनें युक्त झाल्यामुळें.

ऐसें थोर जें कां असे साधन । तें श्रवणीं तऱ्हीं ऐकावें ॥ ३३ ॥ येऱ्हवीं मज हि जी हें कळों सरलें । जे या युगीं हें न जाय आचरलें । कां जे देशकाळवर्त्तमान विपरीत जालें । या युगधर्मासारिखें ॥ ३४ ॥ परि उगीं चि त्याची पाहावी भोयं[1] । श्रवणें कांहीं तऱ्ही लागेल सोय । चित्त हें असे परम दुर्जय । चंचळपणें दुस्तर ॥ ३५ ॥ हें आयकोनी तऱ्ही कांहीं आंकळेल[2] । निजहिताची सोय धरील । स्वामींचे चरणरजीं निमग्न होईल । ह्मणौनियां प्रार्थितसे ॥ ३६ ॥ इतुकें करुणावाक्य आयकोनी । शिष्य मनोमळें दाटला देखोनी । त्या मनाची करावया झाडणी । कृपाभरितें उचंबळे ॥ ३७ ॥ मग परमानंदाचेनि भोजें[3] । बोलिजे निजकृपां श्रीगुरुराजें । शिष्यशरणागताचिया काजें । योगसिद्धिपटळ[4] ॥ ३८ ॥ बारे तुज आह्मीं बहुत भेडसाविलें[5] । तुझें धैर्य कसूनि पाहिलें । परि धारिष्ट अचाट देखिलें । पुरतेपणेंसीं ॥ ३९ ॥ आतां आमचेया निजमानसा । पूर्ण कळों सरला भरवसा । जे तूं कळिकाळासी अजिंक सहसा । निश्चयें जालासी ॥ ४० ॥ आणि जे कांहीं युगधर्म बोलिले । हे तुज बाधूं न शकती वैहिले[6] । आणि योगसिद्धीसीं निश्चयें साधलें । योगजात सकळ ॥ ४१ ॥ इतुकी ऐकोनि श्रीवाक्यसंवित्ति[7] । तथास्तु ह्मणौनि शिष्य निजप्रीतीं । निजभावें देहेंवीण दंडवतीं आत्मज्योतीं । वोवाळिलें श्रीगुरूसी ॥ ४२ ॥ ह्मणे जी जी स्वामी गुरुवर्या । अनाथजनकैवारिया । तुमचें उत्तीर्ण आह्मां व्हावया । देहेंवीण कांहीं न दिसे ॥ ४३ ॥ परि तें नैश्वरपणें वाळिलें[8] । क्षणभंगुरत्वें वोवाळुनी टाकिलें । आतां जें आत्मत्व तुह्मीं आह्मां दिधलें । तें चि समर्पूं ह्मणे जरी ॥ ४४ ॥ तरी तेथें दुजेपणें आधीं पाहावें । मग वेगळेपणें समर्पावें । तेथ या दोहीपणाचेनि नांवें । दिसे शून्याकार ॥ ४५ ॥ ह्मणौनि सर्व अवघें असे तुमचें । तेथ आह्मां उत्तीर्ण होणें काह्यांचें । उलटें स्वामींपासीं असे निजसुख आमुचें । तें आह्मां दिल्हें पाहिजे ॥ ४६ ॥

---

१ भुई, भूमि. २ आंवरलें जाईल. ३ संतोषानें. ४ पटल, आवरण. ५ भय दाखाविलें. ६ सत्वर. ७ संविती=ज्ञान. ८ नष्ट झालें.

ऐसें निजशिष्याचें प्रीतिवाक्य आइकोन । श्रीगुरूसी हास्य आलें पूर्ण । निजांतरीं प्रेमसुखें सुखावोन । निजानंदें बोलिजे ॥ ४७ ॥ तुवां विचारिलें जें कां योगलक्षण । तें सावध होऊनि करीं श्रवण । तेथ मुख्य अष्टांग योग प्रमाण । प्रवृत्तिनिवृत्तिमाजीं ॥ ४८ ॥ आतां अष्टांगें तें कोण कोण । त्यांची बोलिजेल ऊणखूण । तेथ मुख्य यम नियम हे दोघे जण । अंतर्बाह्य सांगीतलीं ॥ ४९ ॥ मग तिजा यांचा पाठिराखा[1] । तो प्राणायाम जाणिजे निजसखा । प्रत्याहारेंसीं चौथा बोळखा । आत्मराज पूर्णत्वें ॥ ५० ॥ वोळखोनि पांचवें ध्यान धरिजे । साहावें धारणेचिया समाजें । सप्तम आसन घालूनि वोजें[2] । आठवी समाधी घेइजे ॥ ५१ ॥ या अष्टांगयोगसाधनेंसीं । मनोजय घडे पैं निश्चयेंसीं । आतां यांचिया सविस्तर लक्षणासी । यथाक्रमें बोलिजेल ॥ ५२ ॥ तरि निजअंतरवृत्तीसी करणें जो संयम । या नांव बोलिजे प्रथम यम । मग बाह्येंद्रियांसी जो करणें नेम । नियम बोलिजे तयासी ॥५३॥ एवं यमनियमसमायोगें । प्राणायाम चाले नित्य अव्यंगें । प्रत्याहाराचेनि[3] नित्यसंगें । पळेंपळ अखंड ॥५४॥ सस्वरूपाचेनि ध्यानसंभ्रमें । धारणा धरिजे अविश्रमें । आसन दृढिवेचेनि विश्रामें । निजसमाधीं बैसिजे ॥५५॥ येथील मुख्य राजा प्राणायाम । याचे द्वारपाळ यम नियम । प्रत्याहार प्रधान तो नित्य नेम । कार्यभाग चालवी ॥ ५६ ॥ तेथ धारणेसीं आत्मध्यान । हें ज्या प्राणायामाचें भुक्तिभोजन । बैसावयासी नित्य सिंहासन । आसनें विराजे ॥ ५७ ॥ तेथ धारणा ते निजअंतौरी । इयेसीं जो नित्य भोगविहार करी । समाधीचिया सुखसेजारीं । सामरस्यें सुखावला ॥ ५८ ॥ ऐसा निजमुखें[4] स्वानुभवदिनकरीं । व्युत्थानेंसीं[5] चाल्ऊनी राज्य कुसरी[6] । प्राणायाम आब्रह्मींचें राज्य करी । अनंत आकल्पेंसीं ॥ ५९ ॥ ऐसा तो राजा प्राणायाम । जो ज्ञानियांयोगियांचें निजधाम । शंकरादिकांसी निजविश्राम । नित्य जयाकरितां ॥ ६० ॥ ब्रह्मा विष्णु इंद्र चंद्र दिन-

१ सोबती. २ उत्तम. ३ प्रत्याहार=इंद्रियांची अंतर्मुखता ४ " निजसुखें " पाहिजे काय ? ५ व्युत्थान=समाधीचें विसर्जन. ६ चातुर्यानें.

कर । वायु वरुण यमधर्म अग्नि कुबेर । संत महंत योगी मुनेश्वर । सुर सिद्ध सकळ ॥६१॥ नर वानर राजे भूपति । प्राणायामा करितां विश्रांति पावती । तया प्राणायामाची उपपत्ति । दों प्रकारें बोलिली ॥६२॥ त्यांत येक शुद्ध येक सबळ भाग । दों प्रकारेंसीं प्राणायामसंयोग । तेथ सबळ जो कां ज्ञानी साधिती विहंगममार्ग । सारासारविचारें ब्रह्मप्राप्ति ॥ ६३ ॥ आणि योगयुक्तीचा जो प्राणायाम । तो शुद्ध जाणिजे केवळ निभ्रम । दुजा आत्मज्ञानसंवित्तिकारणें जो संयम । तो सबळ बोलिजे ॥ ६४ ॥ ऐसें ऐकतक्षणीं शिष्यचक्रवर्ति । निजभावें सद्गुरुस्वामीप्रति । ह्मणे कैसी उभय प्राणायामसंवित्ति । करणें किमात्मक ॥ ६५ ॥ आयिकोनि शिष्याचा प्रश्नादर । प्राणायामसंस्था सांगेल श्रीगुरु साचार । ते श्रोतीं श्रीमंतीं आकर्णिजे सादर । स्वानुभवदिनकरीं ॥ ६६ ॥ दिनकर रामीं रामदास । योगसिद्धि साधूनि जाला उदास । मायाविवर्जित आशापाश । सर्वसंग परित्यागुनी ॥ ६७ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये नवम कळापे अष्टांगयोगसाधननिरूपणं नाम द्वितीय कीर्ण प्रकाशः ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

श्रीगुरु ह्मणे निज शिष्याप्रति । आइकें शुद्ध प्राणायामसंवित्ति[1] । हेटें[2] करूनि योगी जो साधिती । पिपीलिकामार्गें ॥१॥ मनें पवन[3] समत्वें योजूनि । पिंडपदाचा ग्रास करूनि । सुप्त[4] कुंडलनी चेतउनी[5] । भेदिती[7] ब्रह्मांड ॥ २ ॥ तें हि सामाउनी समग्र पोटीं । लाहुनी अमृतरसाची संतुष्टी । मग आत्मज्ञानैक अमरत्व पुष्टी । येकसरें पावती ॥ ३ ॥ तरी

१ ज्ञान. २ हश्च ठश्च हठौ सूर्यचंद्रौ तयोर्योगो हठयोगः ॥ ३ प्राणवायु. ४ निद्रित. ५ पाठीला जो कणा आहे त्यास पृष्ठवंश ह्मणतात; तो पृष्ठवंश पोकळ असून त्यांत एक नाडीचक्र आहे, त्यास सुषुम्ना ह्मणतात; सुषुम्नेच्या पायथ्याशीं एक सर्पाकार चक्र आहे, त्यास कुंडलिनी ह्मणतात. ६ जागृत करून. ७ कुंडलिनीशक्तीस जागृत करून तिला सुषुम्नेच्या द्वारानें योगी मस्तकांतील ब्रह्मरंध्रांत आणितात आणि तेणेंकरून त्यांचें मन ज्ञानमय होऊन राहतें.

तें चि आद्यंत कैसें । सांगिजैल मनाचिया अवकाशें । श्रोतीं नेवेक[1] अव्यग्र अमासें[2] । अवधान दीजे ॥ ४ ॥ तरि प्रथम देश काळ वर्तमान । पाहोनि निजआयुष्याचें मान । मग शरीरस्वास्ति विचारणें परिछिन्न । आरोग्यसमता ॥ ५ ॥ मुख्य योग साधायाचें स्थळ । पाहिजे पुण्यभाजनशीळ । गिरिगुहा कां परम निर्मळ । गंगातटाक ॥ ६ ॥ तेथ मठ अथवा देवाळय । असावें परम रमणीय । सीतळ निर्मळ रुचिर सुखमय । उदक हि पाहिजे ॥ ७ ॥ वन उपवनेंसीं पुष्पलतायुक्त । जेथें हंस सारस नित्य क्रीडत । मयूर कोकिळ कळिरवें[3] कुंजत । नाना पक्षीसमूह ॥८॥ सभवतीं दाटलीं निर्मळ जळें । माजीं विकासलीं कुमुदें कमळें । जेथ जनपदमेळ कदाकाळें । न पावे किमपि ॥ ९ ॥ मग तेथ योगी होऊनि सुस्थिर । सोडूनि परिग्रहमात्र[4] समग्र । सहजें चि मन हि येकाग्र । अपस्या चि होय ॥ १० ॥ मग शनै शनै आहारयुक्ति । जिंकोनि साधिजे रसपानव्यक्ति । इतुकेनि मनोव्यापाराची गति । खुंटली सहजें ॥ ११ ॥ मग हटप्रदीपिकाशास्त्रसंमतीं । करूनि देहशुद्धीची अभिव्यक्ति । धौतीकर्मयोगें[5] मळमूत्राची उपहति[6] । करूनि उदककोशशुद्धि ॥ १२ ॥ सवा हात वस्त्र बारिक धौत । मुखमार्गें घालूनि उदरांत । वमनरेचनेंसीं समग्र अमांत । होय देहशुद्धि तेणें ॥१३॥ मग नाशिकद्वारें नवांगुळ परमित । कांकडा घालूनि शोधावें कफ श्लेष्मांत । इडापिंगळादि नाडी सुषुम्नापर्यंत । ब्रह्मांडशुद्धि करावी ॥१४॥ एवं मळमूत्र आणि दुष्ट रक्त । श्लेष्मा कफ वात आणि पित्त । यां सर्वांचें हि करूनि उपहत । देहशुद्धि साधावी ॥ १५ ॥ याचा समूळ सांगतां विचार । ग्रंथ विस्तारेल पैं अपार । तेणें श्रोते मानिती अनादर । अप्रसंगीक ह्मणौनी ॥ १६ ॥ अहो

१ क्षणभर. २ किंचित्. ३ मंजुळ स्वरानें. ४ परिग्रह=संग्रह. ५ आरोग्य, वायूचें इष्ट स्थळीं अवधारण, अग्नीची प्रदीप्तता व नादाभिव्यक्ति इत्यादि क्रिया नाडीच्या शोधनानें साध्य होत असल्यामुळें अंतःशरीरशुद्धीकरितां योगांगांचें अनुष्ठान करणाऱ्या साधकांना ज्या सहा कर्मांचा उपदेश केलेला आहे, त्यांपैकीं धौति हें एक कर्म आहे. ६ नाश.

हा हटयोग यथायुक्त सांगतां । असंभवनीय असे पैं तत्वता । ययायोगें कैळासीं नित्य उमाकांता । सहजसमाधीसुख ॥ १७ ॥ असो या प्रकारें ते योगी जन । करिती पिंडब्रह्मांडशोधन । मग विध्युक्त घाळूनियां आसन । समसाम्यता साधिती ॥ १८ ॥ उंच नीच ना सम विषम । वरि मृगव्याघ्राजीन घाळूनि उत्तम । त्यावरि वस्त्राची चौघडी करूनि सम । वरि कुशास्तरण करावें ॥ १९ ॥ कोमळ सरिसे-पणें सुबद्ध । सारिखे चि असावे अति शुद्ध । आसन साधूनि येवं-विध । योगी बैसती समत्वें ॥ २० ॥ मग प्राणापानाचिया समता । आसन[2] घाळूनियां तत्वता । मुद्रा[3] लाऊनि समसाम्यता । शरीरसंच[4] करिती ॥ २१ ॥ येकाग्रता निज अंतःकरण । करूनियां श्रीगुरुस्मरण । चतुर्विध प्रकारें वायुधारण । शनै शनै साधिती ॥ २२ ॥ पूरक[5] कुंभक[6] त्राहाटक[7] रेचक[8] । यथाशास्त्र युक्तीचेनि सम्यक । श्रीगुरुनामस्मरणपूर्वक । इडापिंगळानाडीयोगें ॥ २३ ॥ करूनि शास्त्रोक्त भूमिशुद्धि । वरि मग साधावी

---

१ योगशास्त्रप्रणीत. २ श्रीसमर्थांचें सिद्धासन असे. ३ ही एक प्रकारची क्रिया आहे. गुरूपदेशाप्रमाणें साधक या क्रियेचा अभ्यास करितात. जोंपर्यंत इडा वगैरे नाड्यांत प्राण संचार करीत असतो, तोंवर तो असिद्ध च असतो, ह्मणून सुषुम्नानाडीच्या द्वारें लय करण्याकरितां योगशास्त्रप्रणीत प्राणायामाच्या वेळीं साधक मुद्रांचा अभ्यास करितात. त्या मुद्रा दहा प्रकारच्या आहेत. ४ शरीर, डोकें व मान हीं गुरूपदिष्ट मार्गानें स्थिर धरून इकडे तिकडे न पाहतां साधक आपली दृष्टि नासाग्रीं ठेवितात. ५ ज्याप्रमाणें कमलाच्या देंठावाटें तोंडानें पाण्याचें आकर्षण करावें, त्याप्रमाणें गुरूपदिष्ट पद्धतीनें बंध साधून बाहेरच्या वायूचें नाकपुडीवाटें आंत आकर्षण करून प्राणगतीचा निरोध करणें, याला पूरक प्राणायाम ह्मणतात. ६ प्रथम पूरक प्राणायामानें अथवा रेचक प्राणायामानें प्राणगतीचा निरोध करून पुढें रेचक किंवा पूरक याविरहित जी शून्य स्थिति तिला कुंभक प्राणायाम ह्मण-तात. ७ गुरूपदिष्ट पद्धतीनें डोळे त्राहाटून नासाग्राकडे किंवा इष्ट ध्येयाकडे डोळ्याला पाणी येईपर्यंत एकसारखी दृष्टि लावण्याचा अभ्यास ज्या क्रियेनें होतो त्या क्रियेस ' त्राटक ' ह्मणतात. पूरक, कुंभक, रेचक आणि केवलकुंभक असा चार प्रकारचा प्राणायाम आहे. केवलकुंभकाच्या ऐवजीं येथें " त्राहाटक " योजिलें आहे. ८ गुरूपदिष्ट पद्धतीनें जिव्हाबंध करून बंध साधून पोटांतील प्राणवायूला नाक-पुडीवाटें बाहेर सोडून प्राणगतीचा निरोध करणें, त्यास रेचक प्राणायाम ह्मणतात.

आसनशुद्धि । त्यानंतर देहशुद्धीची विधि । यथाशास्त्रें करावी ॥ २४ ॥ तदुपरि प्राणायामशुद्धि । करूनियां यथाविधि । वाक्शुद्धि तथा मनोशुद्धि । आत्मशुद्धि त्यानंतरें ॥२५॥ इया सात हि शुद्धि आदौ करूनि । सादरता येकाग्र अंतःकरणीं । ब्रह्मस्वरूपाचिया अनुसंधानीं । ब्रह्मशुद्धि साधावी ॥ २६ ॥ लागतां सदैव ब्रह्मानुसंधान । परब्रह्म होइजे स्वयें आपण । जेवी भ्रमरदंशें अळिका वेधोन । भ्रमर होय निजांगें ॥ २७ ॥ कां ते जळीं पडतां सहज जळगार । तियेसी न लागे विलंब होतां नीर । तेवी मन करितां ब्रह्माकार । ब्रह्म होये निजांगीं ॥ २८ ॥ एवं ब्रह्मरूप जालियां आपण । सहजें हारपे कार्यकारण । मनाचें होऊनियां उन्मन । सहजस्थिति समाधि ॥ २९ ॥ लागतां केवळ स्वरूपसमाधि । सहजें हारपे आधि व्याधि । मी आणि माझेंपणें सकळ हे उपाधि । नाश पावे तत्काळ ॥ ३० ॥ स्वरूपीं समरसलियां वृत्ति । बाह्येंद्रियें निवांत राहाती । मनाची पांगुळोनि चंचळ गति । निवांत राहे केवळ ॥३१॥ मन स्वरूपीं जालयां निश्चळ। इंद्रियें निश्चित होती केवळ। मग नाना चेष्टांची तळमळ। सहज चि राहे ॥३२॥ वृत्ति जालियां स्वरूपीं येकाग्र । मन हि सहजें होय अव्यग्र । चंचळपणाची गति समग्र । अपस्या चि खुंटे ॥ ३३ ॥ मनाचें मनपण हारपलें । ब्रह्मीं ऐक्यत्वें समरसलें । तेव्हां पवनाचें हि राहिलें । चंचळपण सहजें ॥ ३४ ॥ पवन चालत होता जो आळुमाळ । तो शनै शनै स्थिरावे केवळ । मग ब्रह्मस्मरणें सुनिश्चळ । ब्रह्मीं समरसे निजांगें ॥ ३५ ॥ पाहा जितुकी आकाशाची व्याप्ति । तितुकी चाले पवनाची गति । अनंता ब्रह्मांडाची अभिव्यक्ति । या वायूकरितां ॥ ३६ ॥ त्रिगुणीं आणि पंचभूतीं । मिळोनि सचराचराची होय उत्पत्ति । चौऱ्यासी लक्ष योनींची उपपत्ति । या वायूचिकरितां ॥ ३७ ॥ अंडज स्वेतज जारज उद्बिज । याचा वायूचिकरितां होय उपज । चहुं वाणींचा शब्दसमाज । या वायूचिकरितां ॥ ३८ ॥ स्थावर जंगमीं जो चाळक । या वायूहूनि कोण असे

अधिक । पाहातां सूक्ष्मदृष्टीं सम्यक । वायो चि सकळ हि ॥ ३९ ॥ पिंडब्रह्मांडीं मिळोनि तत्वता । या वायूची परम चपळता । शरीरमात्रीं चाळकपोषणता । याची चि केवळ हे ॥४०॥ अफाट तरि हा अमर्याद । परि आकळुनी गुणभूतांचा संमर्द । देहमात्रीं राहोनि सावध । पाळण करी सर्वांचें ॥४१॥ येक चि परि दशधा विभागला । शरीरमात्रीं दशधा व्यापला । ऐसा स्थावरजंगमीं फांकला । येकपणें चि अनेक ॥ ४२ ॥ नाग वायु राहोनि मस्तकीं । अनाहतध्वनीची करी उखिविखी[1] । कूर्म वायु श्रोत्रीं राहोनि सम्यकीं । करी शब्दाधिकरण ॥ ४३ ॥ नेत्रद्वारीं राहोनि आपण । कुकुर[2] वायु करी मीळनोन्मीळन । घ्राणीं राहोनि परिमळादिसेवन । देवदत्त करी निजांगें ॥ ४४ ॥ धनंजय वायु जिव्हाद्वारें । अन्नपानादि सेवी आदरें । सर्वांगीं सर्व संधी निर्द्धारें । व्यान लववी निजांगें ॥४५॥ नाभिस्थानीं बैसोनि समान । करी चतुर्विध अन्नपाचन । उदान कंठगत करी अवस्थोत्पादन । जागरस्वप्नसुषुप्त्यादि ॥ ४६ ॥ हृदईं राहोनियां वायु प्राण । स्वासोस्वासेंसीं क्षुधातृषाधिकरण । गुदद्वारीं राहोनि मळमूत्रशुक्लोत्सर्जन । अपान करी निजांगें ॥ ४७ ॥ एवं दशधा होऊनि वायु आपण । करी शरीरमात्रीं चाळण पोषण । येक चि परि अनेकत्व धरून । जीवमात्रांतरीं व्यापला ॥ ४८ ॥ व्यापक परि अति चंचळ । क्षणमात्रें फिरे ब्रह्मांडगोळ । या वायूचा अंश मन हें चपळ । पवनापरिस अनंत गुणें ॥ ४९ ॥ असो आकाशाचा अंश पवन केवळ । तें गगन निश्चळ पवन चंचळ । त्या पवनाचा अंश मन परि अति चपळ । त्याहिपरिस कोटिगुणें ॥ ५० ॥ तेथ पवन जो कां अति चपळ । तो साधनें ब्रह्मीं होतां निश्चळ । त्याचा अंश तें मन हि होऊनि पांगुळ । पवनसंगें वर्तत ॥ ५१ ॥ एवं मन पवनीं होय निश्चित । पवन परब्रह्मीं समरसत । तेव्हां मायादि द्वंद्वमळ समस्त । निर्मळ होती निजांगें ॥ ५२ ॥ मग

---

१ होय नव्हे. २ कुकल.

सुषुम्नाद्वारें प्रभंजन। अग्निचक्रीं बैसोनि आपण। सात हि चक्रें[2] अहोरात्रीं भेदून। रिघनिघी[3] करितसे ॥ ५३ ॥ गुदस्थानीं चक्र आधार। तेथें चतुर्दळ[4] कमळ सुंदर। वासांत चतुर्दळीं चत्वार। मातृका विराजती ॥ ५४ ॥ लिंगीं स्वाधिष्ठान षड्दळान्वित। तेथ बालांतें[5] सा मातृका विराजत। दशदळीं नाभीसी मणिपूर शोभत। डंफांत दश मातृकीं ॥ ५५ ॥ हृदईं अनाहत द्वादश दळ। तेथें कठांतें मातृकीं शोभा बहळ। कंठीं विशुद्ध षोडशदळ। तें सोळा स्वरीं विराजे ॥५६॥ भ्रूमध्य अग्निस्थानीं द्विदळ कमळ। तेथ हंसात्मक दों दळीं सुगंध बहळ।

---

१ मनुष्याच्या लिंग व गुद यांच्या मध्यभागीं जी शिवण आहे त्या शिवणीपासून नऊ अंगुलें वर नाभीखालीं एक कंद आहे. तो मृदु, श्वेतवर्ण असून त्याचा विस्तार चार अंगुलें लांबरुंद आहे व त्याची आकृति कुकुटांडसम असून त्वगादिकानें भूषित आहे. या कंदाच्या मध्यस्थानीं सुषुम्ना निघून अधोमार्गीं वळून मेरुदंडमार्गानें ऊर्ध्व येऊन ब्रह्मरंध्रांत पोहोंचते. तिला शून्यपदवी, ब्रह्मरंध्र, महापथ, स्मशान, शांभवी, मध्यमार्ग वगैरे अनेक संज्ञा आहेत. २ सुषुम्नेबरोबर संबद्ध झालेल्या शिराग्रंथी आहेत, त्यांना चक्रें किंवा पद्में ह्मणतात. तीं चक्रें सात आहेतः–आधार, स्वाधिष्ठान, मणिपूर, अनाहत, विशुद्धि, अग्नि चक्र व ब्रह्मरंध्र चक्र. ३ येणें जाणें, ये जा. ४ दळ=पांकळी. शिराग्रंथींचे जे सूक्ष्म शिरातंतु त्यांना दल ह्मणतात. वं, शं, षं, सं, या चार वर्णांनीं चिन्हित अशा चार पांकळ्यांनीं युक्त जें आधार चक्र तें गुदस्थानीं आहे. त्याची देवता गणेश आहे. ५ व पासून स पर्यंत. ६ बं, भं, मं, यं, रं, लं, या बपासून लपर्यंत सहा वर्णांनीं चिन्हित अशा सहा पाकळ्यांचें जें स्वाधिष्ठान चक्र तें लिंगस्थानीं आहे. अधिष्ठात्री देवता ब्रह्मा होय. ७ डं, ढं, णं, तं, थं, दं, धं, नं, पं, फं, या डपासून फपर्यंत दहा वर्णांनीं चिन्हित अशा दहा पाकळ्यांचें जें मणिपूर चक्र तें नाभिस्थानीं आहे. देवता विष्णु. ८ कं, खं, गं, घं, ङं, चं, छं, जं, झं, ञं, टं, ठं, या कठांत बारा वर्णांनीं चिन्हित अशा बारा पाकळयांचें जें अनाहत चक्र तें हृदयस्थानीं आहे. देवता शंकर. ९ अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ऌ, ॡ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अः, या सोळा स्वरांनीं चिन्हित अशा सोळा पाकळ्यांचें जें विशुद्धि चक्र तें कंठस्थानीं आहे. देवता जीव. १० हं व क्षं या दोन अक्षरांनीं अंकित अशा दोन पाकळ्यांचें जें अग्नि चक्र तें दोन भोंवयामध्यें आहे. याला बिंदुस्थान किंवा आज्ञाचक्र असें हि ह्मणतात. देवता गुरु.

मस्तकीं ब्रह्मस्थान सहस्रदळ। तें प्रणवयुक्त विराजे ॥ ५७ ॥ एवं साता हि चक्रीं मिळोनि। पन्नासा मातृकांची वांटणी। तेथ पवन चाले निशिदिनीं। स्वासोस्वासात्मक ॥ ५८ ॥ या षट्चक्रांचें साकल्य निरूपण। पुढिये कळापीं सांगिजैल परिछिन्न। श्रोतीं सावध होऊनियां श्रवण। अत्यादरें करावें ॥ ५९ ॥ असो साटी घटिकांचें प्रमाण। अहोरात्रीं मिळोनियां स्मरण। येकवीस सहस्र सा शतें जाण। अजपाजप चालतसे ॥ ६० ॥ तेथ हंसात्मक नित्य स्मरण। पळमात्रें होतसे षट्प्रमाण। येका घटिकेमाजीं गणन। तीनसें साटी ॥ ६१ ॥ योगी स्थिर करूनियां तेथें मन। शनै शनै साधिती पवन। पंचमुद्रांचें अतर्क्य विंदान। तें अभ्यासयोगें साधिती ॥ ६२ ॥ दृष्टि नासाग्रीं ठेऊनियां भूमिवरि। अनुदिनीं लक्षिजे या नांव भूचरी। लक्ष लक्षिजे भ्रूमध्यांतूनि आकाशवरी। खेचरी मुद्रा ते बोलिजे ॥ ६३ ॥ सूर्यीं लक्ष ठेविजे ते चांचरी। अंतरिक्ष लक्षावें ते अगोचरि। अलक्षमुद्रेची नवलपरि। तें गुरुमुखें विचारिजे ॥ ६४ ॥ इया पांचां मुद्रां माजीं। आपल्यास जे साधेल सहजीं। ते श्रीगुरुकृपासंयोजीं। शनै शनै साधिजे ॥ ६५ ॥ श्रीगुरु सुखावोनि ह्मणे शिष्याप्रति। योगी पवन साधिती या रीतीं। लव पळ घटि याम दिन राति। मास वर्ष शनै शनै ॥ ६६ ॥ ब्रह्मीं चित्त जालयां लयगत। हळु हळु पवन हि होय सुनिश्चित। मग शीतोष्ण सुखदुखादि द्वंद्वजात। इंद्रियचेष्टा राहाती ॥ ६७ ॥ जेवीं कां तो निर्वात स्थानींचा दीप। निश्चळतां प्रकाश करी अमूप। तेवी पवन जालियां योगानुरूप। सस्वरूप होय निजांगें ॥ ६८ ॥ कां तो सागरीं पडतां सेंधवकण। क्षणेकें विरोनि होय जीवन। तेवी सहजस्थितीं साधलियां पवन। ब्रह्मरूप होय निजांगें ॥ ६९ ॥ ऐसा ब्रह्मरूप जालियावरि। स्वानंदें स्वानुभवदिनकरीं।

---

१ हजार पाकळ्यांनीं युक्त जें ब्रह्मरंध्र चक्र तें प्रणवयुक्त ह्मणजे ॐ स्वरूप असून मस्तकीं विराजतें. याची देवता परब्रह्म. २ दासबोध १७×५ पहा. ३ भूचरी, खेचरी, चांचरी, अगोचरी आणि अलक्ष अशा पांच मुद्रा आहेत.

प्राणायाम अष्टांगेंसीं निजराज्याधिकारी । आब्रह्मकल्पपर्यंत ॥ ७० ॥ दिनकर रामीं रामदास ह्मणे । ऐसें प्राणायामें ब्रह्मींचें राज्य करणें । ज्यासी हा प्राणायाम साधेल तेणें । ते चि पदवी पाविजेल ॥ ७१ ॥ तें चि पुढिलिये कीर्णीं निरूपण । जेणें ब्रह्मप्राप्ति होय परिपूर्ण । दिनकर रामदासीं शरण । अनन्यभावेंसीं ॥ ७२ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभव-दिनकरे गुरुशिष्यान्वये नवम कळापे देहशुद्धिनिरूपणं नाम तृतीय कीर्ण प्रकाशः ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

आयकोनि अष्टांगयोगसाधन । तथा आठ हि शुद्धि सलक्षण । त्यानंतर मनपवनजयेंसीं पूर्ण । ब्रह्मीं संलग्नता ॥ १ ॥ तैस्या चि षट्चक्रांच्या गोष्टी । आणि पंचमुद्रांची लक्षदृष्टि । इतुकें श्रवण होतां सुखसंतुष्टीं । शिष्यमानस सुखावलें ॥ २ ॥ मग सुखावोनि ह्मणे देवादिदेवा । तुमच्या अकळ न कळती मजलागीं मावा[1] । स्वानुभवदिनकराऐसा मज यावा[2] । अकस्मात दिधला समर्था ॥ ३ ॥ तरि या उपकाराची उत्तीर्णता । कायसेन होऊं हें न कळे तत्वता । आतां कायावाचामनसा येकात्मता । अनन्य शरण हें चि भलें ॥ ४ ॥ इतुकें शिष्य जवं बोलों न पुरे । तवं कृपाळुवें श्रीगुरुदातारें । बोलिजे शब्दवाक्यें मधुरें । अमृतोपमें केवळ ॥ ५ ॥ सखया उपचाराचें या काय काज । तुज जे चाड असेल ते सांग मज । तें चि बोलिजेल बापा सहज[3] । तुज रुचेल ऐसें ॥ ६ ॥ ऐसी आज्ञा होतां चि सत्वर । शिष्य बोले वाक्य रुचिर । ह्मणे स्वामी सुप्त कुंडलिनीचा प्रकार । कैसा तो सांगिजें ॥ ७ ॥ इतुकी शिष्याची आयिकोनि विज्ञप्ति । श्रीगुरु सर्वस्वें सुखावे चित्तीं । मग पवनजयाचिया निगुति । सुप्त कुंडलिनी प्रबोधिजे ॥ ८ ॥ आतां पवनसाधनाची कैसी गति । ते सांगेन तुज यथास्थिति । येकाग्र

---

१ माया. २ प्राप्ति. ३ निभ्रांत, यथार्थ.

होऊनियां चित्तीं । श्रवण करी आदरें ॥९॥ तरि पवन ह्मणिजे स्वासोस्वास । शरीरीं चालतसे जो अहर्निश । तया स्वासीं ब्रह्मस्मरणास । उद्भव नित्य होतसे ॥ १० ॥ सकार उच्चारे स्वासपूरकीं । हकार उच्चारे स्वासरेचकीं । सोहं[1] शब्दें पूरकरेचकीं । अनाहत ध्वनींसीं ॥ ११ ॥ ययाचा विचारितां शब्दार्थ । सहजें साधतसे परमार्थ । श्रीगुरुकृपा होऊनि कृतार्थ । जीव ब्रह्म होतसे ॥ १२ ॥ असो अनाहत ध्वनीचिया नादें । नित्य स्मरण चालतसे निशब्दें । तेथ दों अक्षरीं दोनि पदें । दोघां जणांचीं ॥ १३ ॥ ऐसें ऐकतक्षणीं शिष्यचक्रवर्ती । बोले पूर्णानंदाचिया संवित्ति । तरि दों अक्षरीं दोनि पदें तें कोणतीं । आणि ते दोघे कोण पैं ॥ १४ ॥ ऐकोनि शिष्याचा प्रश्नादर । श्रीगुरु ह्मणती ऐक सादर । तरि सोहं या शब्दाचा प्रकार । सांघों आद्यंत ॥ १५ ॥ तरि साकारीं बोलिजे तो ईश्वर । उपाधिरहित जो सर्वेश्वर । पूर्णानंदपद सत्य साचार । गुणागुणरहित ॥ १६ ॥ हकारीं बोलिजे तो जीव । अष्टधायुक्त ज्याचा प्रभव । सुखदुखादि नाना प्रस्ताव । भोगणें जयासी ॥ १७ ॥ ईश्वर मूळमायेचा आधिष्ठात्रा । दुजा अविद्याप्रकृतीचा धात्रा । उभयसंगीं अग्निचक्राचिया सूत्रा-। माजीं स्मरण ब्रह्मींचें ॥ १८ ॥ तेथ सकारीं हकाराचें होतां स्फुरण । तें चि अष्टधेसीं बोलिजे जीवपण । त्याच्या निराशें होय पूर्ण । केवळ परब्रह्म ॥ १९ ॥ असो योगी श्रीगुरुस्मरणें निजासनीं । अष्टधेसीं जीवपण निर्शुनी । हकारसकारीं लय करूनि । पूरक साधी शनै शनै ॥ २० ॥ तेथ योगी हकाराचा त्याग करूनि । सकार योजी ब्रह्मस्थानीं । पूरकयोगें नित्य साधनीं । सुषुम्नामार्गें ॥२१॥ हकाराचा सकारीं पूर्णत्वें लय होतां । योगी अजित होय काळकृदांता । मग पळेंपळ पवन साधितां । सहजस्थिति योगी न सिणे ॥२२॥

---

१ कंदाच्या अग्रापासून मोठ्या वेगानें निघालेला प्राण हृदयगत जीवास आश्वासन देऊन इडा व पिंगळा यांच्या मार्गानें जेव्हां बहिर्गमन करितो, त्या वेळेस " हं " असा ध्वनि होतो व जेव्हां अंतर्गमन करितो, त्या वेळेस " सो " असा ध्वनि होतो.

सूर्य चंद्र समता अग्नियोगें । इडा पिंगळा टाकूनि मार्गे । योगी मान पाहोनि निजांगें । सुषुम्ना निज निकटीं ॥ २३ ॥ तेथ पळें-पळ साधतां पवन । निजसुखें योगी चैतन्यघन । मनाचें सहज होय उन्मन । स्वसंवेद्य सुख भोगितां ॥ २४ ॥ स्वासमात्र साधतां होय इतुकें । स्वासद्वयें होय समधातुकें । च्यार स्वास साधतां शरीर असेंकें । निश्चळ होय अवघें चि ॥ २५ ॥ सा स्वासांचें येक होय पळ । पळ येक साधतां पवन निश्चळ । तेणें त्रै अवस्थीं अविकळ । मन होय येकाग्र ॥ २६ ॥ पळद्वय साधतां पवन । द्वद्रत नाडीसी होय चेतन । तेणें अनाहत चक्रीं बैसोनि मन । त्रै अवस्थीं सावधता ॥ २७ ॥ चतुःपळें श्रवणीं उमटती शब्द । दशनादात्मक ध्वनि विविध । पळाष्टक पवन साधतां शुद्ध । काम निवटे अंतरींचा ॥ २८ ॥ पंधरा पळें साधतां पवन । सुषुम्ना नाडी होऊनि समान । मग हळु भेदी ब्रह्मस्थान । स्वसामर्थ्यें निजांगें ॥ २९ ॥ मग शक्ति जे कां कुंडलेंनी । आदिमाया विश्वसंजीविनी । शरिरमात्रीं असे निजोनी । परी शरीर चालवी स्वसत्ता ॥ ३० ॥ असे पव-नाची चि वोतली । परि सर्पाकारें रूपासी आली । जाणीवरूपें जे व्यापली । सर्व शरीरीं ॥ ३१ ॥ तिचें पुछाग्र असे ब्रह्मस्थानीं । मुख असे आधार चक्र व्यापूनि । औठा वेढीं औठें वळणें घालूनि । षट्चक्रीं पसरलीसे ॥ ३२ ॥ असो तीस पळें साधलियां पवन । तो भेदूनि जाय ब्रह्मस्थान । पुछाग्रीं स्पर्शतां चि सचेतनें । कुंडलिनी होय

---

१ सर्व. २ कुंडलिनी ही शक्ति आहे. तिला च कुटिलांगी, भुजंगी, शक्ति, ईश्वरी, कुंडली आणि अरुंधती असे पर्यायशब्द आहेत. ज्याप्रमाणें मनुष्य किल्लीनें कुलूप काढून दार उघडतो, त्याप्रमाणें योगाभ्यासी साधक कुंडलीच्या योगानें मोक्षाचें कपाट ह्मणजे सुषुम्नेचा मार्ग खुला करूं शकतो. ज्या सुषुम्नामार्गानें ब्रह्मरंध्रास जावयाचें असतें तेथें द्वाराच्या तोंडाशीं च आपल्या आंगाचे साडे तीन वेढे देऊन व आपलें शेंपूट तोंडांत बळकट धरून सर्पाकार भगवती कुंडलिनी शक्ति निद्रिस्थ आहे. योगाभ्यासी साधक गुरूपदिष्ट पद्धतीनें मोक्षाचें कपाट खुलें करण्याकरितां कुंडली चालन करून तिला जागृत करतात. ३ साडे तीन. ४ प्रसुप्त अवस्था मोडून ऊर्ध्व होते.

तत्काळ ॥ ३३ ॥ स्वयें वायुस्वरूप असे आपण । परि सर्पाकारें आकार पूर्ण । सर्पासी वायुस्पर्श होतां चि जाण । जेवि सुखावे सर्वांगीं ॥ ३४ ॥ तेवी नाना साधनें साधितां योगी । संतृप्त होतसे सर्वांगीं । तेणें निजशक्ति हि संतप्त निजांगीं । योगसाधनें होतसे ॥ ३५ ॥ तवं तिजलागीं अकस्मात वायुस्पर्श । होतां चि पावे सुख संतोष । मग सचेतन होऊनियां निजांश । सुखावोनि चळवळी ॥ ३६ ॥ तवं योगी वरिच्यावरी करी पवन सावावो । करितां शक्ति धरी निजांगीं आवो । मग सर्वांगीं धरूनियां चेवो[३] । मुख फिरवी ऊर्ध्वा उजु ॥३७॥ जवं योगी घटिका येकी साधी पवन । तवं शक्ति पूर्ण होऊनि सचेतन । मग पश्चिमेमार्गें ऊर्ध्वागमन । लीळा आरंभी निजांगें ॥ ३८ ॥ आधार चक्रीं असे मुख । पारि सर्वांगाचें जाणे सुख दुख । जाणीवरूपें निजसत्ता दाऊनि उल्लेख । शरीर चाळी सकळ हि ॥३९॥ निजसत्ता शरीर चालऊनि सकळ । आपण आधारीं राहे निजेली निश्चळ । ते वायुस्पर्शें जागी होतां चि अति चपळ । तेणें डंडळूं लागे सर्वांग ॥ ४० ॥ मग ते वायुबळें आधार चक्र सोडूनि । येऊं पाहे स्वाधिष्ठाना-लागूनि । तवं सर्वांगीं तिडका लागोनी । योगी विकळ होय तिये संधीं ॥ ४१ ॥ तिये वेळे साधक जवळी असावा चतुर । तेणें संजीवनीरसें

---

१ सबळ, प्रदीप्त. २ आकार. ३ जागृति. ४ मनुष्याच्या लिंग व गुद यांच्या मध्यभागीं जी शिवण आहे त्या शिवणीपासून नऊ अंगुलें वर नाभीखालीं एक कंद आहे. तो मृदु श्वेतवर्ण असून, त्याचा विस्तार चार अंगुलें लांबरुंद आहे व त्याची आकृति कुक्कुटांडसम असून त्वगादिकानें भूषित आहे. या कंदाच्या मध्य-स्थानीं सुषुम्ना नाडी निघोन अधोमार्गीं वळून मेरुदंडमार्गानें ऊर्ध्व येते. ती प्रथम आधारचक्रांत, नंतर स्वाधिष्ठान चक्रांत, नंतर मणिपूर चक्रांत, नंतर अनाहत चक्रांत, नंतर विशुद्ध चक्रांत येते. तिला तेथें एक पश्चिमेकडे व दुसरा पूर्वेकडे असे दोन मार्ग फुटतात. पूर्वेकडील मार्ग भ्रूमध्यांत जें अग्निचक्र आहे. त्यांतून ब्रह्म-रंध्रापर्यंत जाऊन पोंचतो. पश्चिमेकडील मार्ग मानेच्या पाठीमागें मेरुदंड आहे, त्यांतून ब्रह्मरंध्रापर्यंत जाऊन पोहोंचतो. बहुतेक योगाभ्यासी साधक पश्चिमेकडील मार्गानें ऊर्ध्वी गमन कारेतात.

अति सत्वर । सर्व संधीमाजीं रस जिरऊनि अपार । सावध करावें योगियासी ॥ ४२ ॥ तेथ योगियें होऊनि अति सावध । सुप्त कुंडलिनीसी करूनि प्रबोध । आपण आसनगाढिकेसीं सुबद्ध । वज्रासनीं बैसावें ॥४३॥ तेथ अभ्यासाची पडतां घसवटी । वज्रासन साधे न होतां कष्टी । सहजें चि निजासन परिपाटी । क्षणार्द्धेंसीं साधोनि जाय ॥४४॥ मग तेथ आंग चि आंगातें सावरी । पवनु चि पवनातें धरी । अंतरीं अनुभवाची उजरी[1] । सहजें[2] चि हों लागे ॥४५॥ प्रवृत्ति सविया चि मागें सरे । समाधि समता ऐलाडी[3] उतरे । तवं अभ्यास सहजें वोसरे । आसनजय होतां ॥४६॥ तेव्हां मुद्रेची प्रौढी होय कैसी । ते चि सांगिजैल आतां परियसीं । तरि उरु[4] इया जघनेंसीं[5] । जडूनि घाली[6] ॥ ४७ ॥ मग चरणतळें[7] दोन्हीं देवढीं[8] । नेटकीं[9] च समत्वें[10] गाढीं[11] । आधारद्रुमाचा[12] बुडीं । संचरीं[13] अभ्यासें ॥ ४८ ॥ मग सव्य तें तळीं ठेविजे । तेणें सीवणीमध्य[14] पीडिजे[15] । वरि बैसे तो सहजें । वामचरण ॥ ४९ ॥ ठेऊनि गुदमेंढ्रां[16]आंतौति । च्यारि अंगुळें समता निगुंति[17] । तेथ सार्द्ध[18] सार्द्ध प्रांतीं । सांडूनियां पैं ॥ ५० ॥ माजीं अंगुळ येक निगे । तेथ[19] टांचेचेनि उत्तरभागें[20] । नेहटिजे[21] योगियें निजांगें । वरि पेललेनि[22] ॥ ५१ ॥ मग उचलिलें कां नेणिजे[23] । तैसें पृष्ठांत[24] उचलिजे । तेथ गुल्फद्वयें[25] धरिजे । तेणें चि मानें ॥ ५२ ॥ सांगतां हे योगयुक्ति । बहुत कठिण याची निगुंति[26] । शब्द बोलतां आहाचें[27] दिसती । परि करणें गहन ॥५३॥ हा योग साधतां

---

१ उत्कर्ष. २ सहज. ३ अलिकडे. ४ मांड्या. ५ पोटऱ्या. ६ पोटऱ्या मांड्याशीं बळकट संलग्न कराव्या. ७ पायाचे तळवे. ८ एकाशीं दुसरा संलग्न अशीं. ९ सुस्थिर. १० एकसारखीं. ११ बळकट. १२ गुदस्थानीं. १३ शिरकवावीं. १४ वृषण व गुद यांच्या मधील शिवणीचा मध्य. १५ दाबावा. १६ मेंढ्र-जननेंद्रिय. १७ अनुसंधानात्मक लक्ष देऊन; काळजीनें. १८ दीड दीड बोट. १९ गुद व जननेंद्रिय यांच्या मध्यें जी चार बोटें जागा आहे, तीपैकीं मागें व पुढें दीड दीड बोट सोडून जी एक बोट जागा उरते तेथें. २० वरच्या भागानें. २१ दाबावी. २२ तोलून धरून. २३ तोलून धरलेलें शरीर उचललेलें आहे याविषयीं जाणीव न राहतां. २४ पाठीच्या कण्याचा शेवटचा भाग. २५ घोटे. २६ काळजी. २७ सहज, सुगम.

इथंभूत। शंकरादिक होती समाधिस्त। दत्त गोरक्षादि हनुमंत। योगयुक्ती अक्षई[1] ॥ ५४ ॥ सांगतां हे योगी समग्र। ग्रंथ विस्तारेल पैं अपार। ह्मणौनि असो योगयुक्ति परिकर[2]। सांगिजैल तुज ॥ ५५ ॥ ऐसा शरीरसंच करितां। योगी सुखावे पैं स्वभावता। तव हळु चि पार्ष्णीचा[3] माथा तत्वता। स्वयंभु[4] होय ॥ ५६ ॥ या नांव केवळ गहन। आद्यंत मूळबंदाचें[5] लक्षण। हें साधलियां वज्रासन। बोलिजे यासी ॥ ५७ ॥ ऐसी आधारीं[6] मुद्रा पडे। तेणें अधोद्वारींचा[7] मार्ग मोडे। मग सहजें आंतुलियेकडे[8]। अपान वोहटे ॥ ५८ ॥ मग करसंपुष्ट[9] आपैसे[10]। वामचरणीं येऊनि बैसे। तवं बाहुमुळीं[11] दिसे। थोरीव[12] आली ॥५९॥ माजीं उभारलेनि दंडें। शिरकमळ होय गाढें। तवं नेत्रद्वारींचीं कवाडें[13]। सहजें उन्मीळितें[14] ॥ ६० ॥ वरील पातीं वरती राहाती। तळींचीं तळीं पुंजाळती[15]। तेणें अर्द्धोन्मीळन[16] स्थिति। दृष्टि होतसे ॥ ६१ ॥ दृष्टि राहोनि आंतुळिकडे[17]। बाहिरें अवलोकन करी कोडें[18]। तवं सहजें दृष्टि जाऊनि पडे। नासाग्रपीठीं[19] ॥ ६२ ॥ मग दिशांची भेटि ध्यांवी[20]। कीं अन्य रूपाची वाट पाहावी। हे अपस्या चि राहे उठाठेवी। घडी येक पवन साधतां ॥ ६३ ॥ मग कंठनाळ[21] सहजें आटे[22]। हनुवटी खालती दाटे। ते गाढी[23] होऊनि नेहटे। हृदयावकाशीं ॥ ६४ ॥ तवं माजिली[24] घंटिका[25] लोपे। वरि बंदु[26] जो कां

---

१ चिरंजीव. २ चांगली. ३ टाचेचा. ४ आश्रयाशिवाय, स्वतःसिद्ध. ५ येथवर वर्णन केलेल्या क्रियेनें योगाभ्यासी साधक योनिस्थान दाबून आणि गुदद्वाराला संकुचित करून अपानवायूची अधोगति मोडून ती ऊर्ध्व करितात व त्यायोगें प्राण आणि अपान यांचा संयोग करवितात. या क्रियेनें मूलस्थानाचें बंधन होतें ह्मणून तीस "मूलबंध" ह्मणतात. ६ गुदस्थानीं. ७ अपानाच्या अधोगतीचा मार्ग. ८ आंतल्या बाजूस. ९ द्रोणाच्या आकाराप्रमाणें ओंजळीचा आकार. १० आपोआप, स्वयंभू रीतीनें. ११ बाहुच्याच्या जागीं. १२ उंचवटा. १३ पापण्या. १४ मिटूं लागतात. १५ विस्तृत होतात. १६ अर्धी मिटलेली व अर्धी उघडलेली. १७ अंतर्गत. १८ कौतुकानें. १९ नाकाच्या शेंड्याच्या ठिकाणीं. २० दुसरीकडे पहावें. २१ गळ्याची नळी. २२ संकुचित होते. २३ दृढ. २४ मधील. २५ कंठमणी. २६ बंध, मुद्रा.

आरोपे । तो जाळांधरु[1] ह्मणिपें । नाम तयाचें ॥ ६५ ॥ आणि स्वाधिष्ठानावरौतें[2] । नाभिस्थानाचिया हडौतें[3] । बंदु जो आरोपे त्यातें । वोडियाँना[4] बोलिजे ॥ ६६ ॥ तेथ नाभिस्थानावरी पोखे[5] । तेणें उदर हें थोरावे वायुवशें । माजीं अंतरीं[6] फाँकें निजसुखें । हृदयकोश ॥ ६७ ॥ ऐसी शरीरा बाहिरिलियेकडे । हळु हळु अभ्यासाची पाखर पडे । तवं अंतरीं सहजें हांव मोडे । मनोधर्मांची ॥ ६८ ॥ तेथ कल्पना साहाजें निमाली । प्रवृत्ति आपस्या चि शमली । क्षुधा तृषा समुळीं हारपलीं । तेथ निद्रा कायसी ॥ ६९ ॥ तवं दोनी घटिका निष्टंक । पवन साधलियां संम्यक । तेथ मूळबंदीं ऊर्ध्वमुख । सचेतन शक्ति होय ॥७०॥ तेथ होता जो मूळबंदें कोंडला । अपान मांघौता मुरडला । तो योग-युक्तीनें वरि सांकडला । फुग धरी पवन ॥ ७१ ॥ दिसे क्षोभलेपणें माजें । परि ठाईंचा ठाईं चि गाजे । आणि स्वाधिष्ठानेंसीं झुंझें[12] । घेतसे जें निजांगें ॥ ७२ ॥ तव ते कुंडलिनी जैसी वांहांटुळी[13] । बैसली च परि घेतसे घेँरडहुळी[14][15] । मग बाळपणीची कोहेंटली[16] । धुंडूनि घेतसे ॥ ७३ ॥ भीतरीं जवळी न थारे । आवेशें कोठयामाजीं

---

१ जालंधरबंध नामक मुद्रा. या क्रियेनें योगाभ्यासी साधक कंठाचें भोंक आकुंचित करून हनुवटी व हृदय यांची अशी स्थापना करितात कीं, त्यायोगें इडा व पिंगळा यांचें वहाणें बंद होतें. शिरासमूह व ताळूच्या मुळापासून अधोभागीं स्रवणारें चंद्रामृत यांचा प्रतिबंध होतो, ह्मणून यास " जालंधर बंध " ह्मणतात. २ लिंगाच्या पश्चिमभागीं गुह्य देशांत बं, भं, मं, यं, रं, लं, या सहा वर्णांनीं चिन्हित असलेलें स्वाधिष्ठान चक्र. ३ अधोभागीं. ४ उड्डियानबंध नामक मुद्रा. या क्रियेनें योगाभ्यासी साधक नाभीचा ऊर्ध्व व अधोभाग आकर्षून पुढील उदरांग पृष्ठाकडे ओढतात व वायूची गति सुषुम्नेंत करवितात. महापक्षी जो प्राण तो या क्रियेनें अनायासें पक्ष्यासमान सुषुम्नेंतून ब्रह्मरंध्रांत उड्डान करितो ह्मणून यास " उड्डियानबंध " ह्मणतात. ५ फुगतें. ६ अंतर्यामीं. ७ विस्तृत होतो. ८ अभ्यास-क्रियेपासून होणारा परिणाम. ९ कुंडलिनी. १० माघारी. ११ गुरगुरतो. १२ धडका. १३ वावटळ. १४ सर्व शरीरभर. १५ ढवळाढवळ. १६ बाळपणा-पासून सांचलेली कुचकी घाण.

संचरे । तेथ कफपित्ताचे थारे । समुळीं उरों नेंदी ॥ ७४ ॥ धातूंचे समुद्र उलंडी । मेदाचे पर्वत फोडी । आँटलीं मज्जा काढी । अस्तिगंत जे ॥ ७५ ॥ तवं घटिका च्यारि साधतां पवन । तेणें कुंडलिनी होय सचेतन । मग आक्रमूं पाहे स्वाधिष्ठान । आधारचक्रींहूनि ॥७६॥ ऐसी ते आधारचक्र सोडूनि । स्वाधिष्ठाना येतां कुंडलिनी । योगी विकळ होय घाबिरेपणीं । परि बिहावें ना योगियें ॥ ७७ ॥ तेथ नाना व्याधी निर्माण होती । सवें चि पुन्हा हारपती । आप आणि पृथ्वी येकँवटती । तिये समईं ॥ ७८ ॥ तवं तो वायु धरी अति फुगारा । तेणें आसनाचा होय उर्बारा । तवं शक्ति करितसे उजगरा । कुंडलिनीते ॥ ७९ ॥ तवं वरिच्यावरि पवनाचें बळ । योगी साधितां होय आलुमाळ । तो वायु भक्षूनि कुंडलिनी सबळ । अति तेजस्वीतसे ॥ ८० ॥ तेथ प्रहर येक साधतां पवन । आहार निद्रा होय सहजें क्षीण । मूत्र पुरीशें जाय हारपोन । तेणें योगी नित्य सावध ॥ ८१ ॥ आतां हे पुढिलीये कीर्णीं । सात हि चक्रें भेदूनि । ब्रह्मस्थानासी जाऊनि कुंडलिनी । अमृतपान करील ॥८२॥ मग होईल स्वानुभवदिनकराऐसी । तेथ निजानंदें सहजस्थितीसीं । दिनकर रिघोनि रामीं रामदासीं । निजऐक्यत्वें शरण ॥ ८३ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये नवम कळापे कुंडलिनीऊर्ध्वभेदन नाम चतुर्थ कीर्ण प्रकाशः ॥ ४ ॥ श्रीरामजयरामजयजयराम ॥ छ ॥

---

१ तो वायु पोटांत तळाशीं न मुरडतां कोठ्यांत शिरतो. २ आश्रय, ठिकाण. ३ रस, असृज्, मांस, मेद, अस्थि, मज्जा व शुक्र अशा सप्त धातूंचीं स्थानें ओलांडतो. ४ आंतील (?) ५ हाडांतील. ६ भिऊं नये. ७ कफ वगैरे ओलसर पदार्थ व मांस वगैरे जड पदार्थ हे एकत्र होतात. ८ उष्णतेच्या योगानें कोंडमारा. ९ जागें, जागृत. १० विष्टा. ११ गुरूपदिष्ट पद्धतीनें योगक्रिया करून, भगवती कुंडलीचें चालन करून तिला जागृत कॆरितात व सुषुम्नामार्गानें कुंडलीसहित प्राणाचा एकामागून एकेक चक्रांत निरोध करीत करीत अखेर ब्रह्मचक्रांत निरोध करितात व तो निरोध सतत सिद्ध करून परमात्मज्ञान, अतींद्रियशक्ति आणि आत्म्याचें सत्यस्वरूप ह्यांची प्राप्ति करून घेऊन निरोधाच्या पर्यवसानात्मक कैवल्यमोक्षाची प्राप्ति करून घेतात.

॥ श्रीराम ॥

मग जेवि कां तें नागाचें पिलें । कुंकुमकेशरें सर्वांगीं नाहालें । तें वळण घेऊनियां चालिलें । निजसेजेसी ॥ १ ॥ तैसी ते निजांगें कुंडलिनी । निजेली होती औठें वळणीं । ते अधोमुख सर्पिणी । ऊर्ध्व चालिली सत्राणें ॥ २ ॥ नाना ते विद्युल्लतेची बिडी[3] । कीं ते अग्नि-ज्वाळांची केवळ घडी । नातरि बावनकसांची चोखडी[4] । पुतळी वोतली ॥ ३ ॥ तैसी सुबद्ध[5] राहोनि आटली[6] । पुंठीं[7] सहजें होती दाटली[8] । ते वज्रासनें होय चिंमुटिली । निजांगें सावध ॥ ४ ॥ तवं योगी हि निजांगें अति चतुर । तो पवन साधूनि[9] द्वय प्रहर । कुंडलिनी-येसी करूनि पवनोपचार । स्वाधिष्ठानचक्र सोडवी ॥ ५ ॥ मग ते ऊर्ध्वमुखें स्वानंदेंसीं । शनैःशनै येत मणिपुरासी । तेथ समानसंगें[10] स्वात्मज्योतीसीं । प्रकाशे सूर्यासारिखी ॥ ६ ॥ तेणें प्रकाशें योगी आपण । स्वयंप्रकाशरूप सनातन । विश्वामाजीं देदिप्यमान । कोटि-चंद्रार्कसन्निभें[11] ॥ ७ ॥ शक्ति पैठी[12] होतां मणिपुरीं । तवं योगी पवन साधी प्रहर च्यारी । तेणें आत्मत्व प्रगटे निर्द्धारीं । इंद्रियज्ञानेंसीं ॥८॥ मग हळु हळु साधतां पवन । अहोरात्रांचें होतां गणन । कुंडलिनी मणिपुर सोडून । चाले ऊर्ध्वा उजु ॥ ९ ॥ तेथ नक्षत्र जैसें उलंडलें[13] । कां सूर्याचें आसन मोडलें[14] । किंवा तेजाचें बीज विरूढलें[15] । निज-अंकुरेंसीं ॥१०॥ चाले वेढेंयातें[16] उकलिती । कवतिकें होय आंगोंडिती[17] । अनाहतचक्रावरी शक्ति । उठिली दिसे ॥ ११ ॥ सहजें भुकेली होती बहुत दिवस । वरि चेवविली तें होय मीसें[18] । मग मुख पसरी धरूनि आवेश । चाले ऊर्ध्वा उजु ॥ १२ ॥ तेथ हृदयकोशतळवटीं । जो

---

१ झोंप घेण्याकरितां. २ साडे तीन हात लांब असून वेटाळी घालून. ३ कंकण. ४ चांगली. ५ उत्तम बंधांनीं युक्त. ६ आंवळलेली. ७ पुटीं=दोन पडद्यामध्यें. ८ पेंचांत सांपडली, दाबली गेली. ९ निरोधक्रिया करून. १० पंच-प्राणांतील पांचवा वायु. ११ सन्निभ=सम, प्रमाणें. १२ बसली असतां. १३ पतन पावलें. १४ डळमळलें. १५ उगवलें. १६ वेटाळें मोडून. १७ अंगास आळेपिळे देऊन. १८ निमित्त.

पवनु भरे सम नेहटीं । तया सगळिया चि ही मिठी । देऊं निघाली ॥ १३ ॥ मुख पसरूनि आळुमोळीं । सांपडे तें तळींवरी कवळी । मांसाचिया वडवाळी । [3]आरोगूं लागे ॥१४॥ ऐसा येक दिवस लय होतां पवन । योगी निजासनीं असतां पूर्ण । पाहे चित्तवृत्ति निरोधून । तवं गंध जाणे त्रैलोक्याचा ॥१५॥ दिनद्वयें संपूर्ण रसस्वादन । त्रिभुवनींचें जाणे न सोडितां आसन । दिनत्रयें त्रैलोक्यदर्शन । योगी देखे निजासनीं ॥ १६ ॥ च्यारी दिवस लय होतां पवन । योगी निजासनीं जाणे त्रैलोक्यस्पर्शन । पंच दिवसें त्रिभुवनींचें शब्दश्रवण । योगी आयके निजासनीं ॥ १७ ॥ षड्रात्रें पंचेंद्रियज्ञान । योगियासी होय परिछिन्न । दिनसप्तकें बुद्धि होय संपन्न । विश्वज्ञानात्मक ॥ १८ ॥ दिनाष्टकें योगी होय निरा[4]मय । तवं कुंडलिनी गिवसीतं[5] पावे हृदय । तवं क्षुधातृषादि नाना स्वापदभय । बाधूं न शके योगियासी ॥ १९ ॥ नवां दिवसीं शापानुग्रहसमर्थ । दशादिनीं देखे गुप्त वस्तु समस्त । येकादशा हें वस्तुमात्र हस्तगत । आकर्षिता होय निजासनीं ॥ २० ॥ मग बारा दिवस साधतां पवन । त्रैलोक्य फिरे न लगतां क्षण । तेरा दिवसीं खेचरी[6] सिद्धि साधून । अदृश्यत्व यासी होय ॥ २१ ॥

---

१ किंचित्. २ ग्रास. ३ भक्षण करूं लागली. ४ व्याधिरहित. ५ शोध करीत. ६ योगाभ्यासी साधक, गुरूपदिष्ट पद्धतीनें आपली दृष्टि भ्रूमध्यांवर नेहटून त्रिपथ ह्मणजे इडा, पिंगला आणि सुषुम्ना या तीन नाड्यांचा मार्ग जें कपाळाचें आंतील छिद्र (ज्याला व्योमचक्र ह्मणतात) त्यांत जिभेचें टोंक वळवून, जी क्रिया साधतो, त्या क्रियेस खेचरी मुद्रा अशी संज्ञा आहे. या क्रियेच्या अभ्यासानें पूर्वीं जें चंद्रामृत व्यर्थ सूर्यांत पडत होतें, त्याचा प्रतिबंध होऊन हा योगाभ्यासी साधक सोमकलापूर्ण होतो. त्या सोमपानाच्या प्रभावानें विषारी सर्पांच्या दंशापासून त्याला बाधा होत नाहीं; जरा, मृत्यु, व्याधि यांचा घाला त्याच्यावर पडत नाहीं; क्षुधा, तृषा, निद्रा, मूर्च्छा किंवा तंद्रा ह्या त्याला सोडून जातात; मलमूत्राचा उपसर्ग कमी होतो; तो पापपुण्यादि कर्मापासून अलिप्त होतो; त्याचें शरीर वज्राप्रमाणें बळकट होतें; शस्त्रास्त्र त्याला लागूं शकत नाहींत, उलट त्याच्या वज्रभावामुळें शस्त्रादिक तुटून पडतात; तो नेहमीं ऊर्ध्वरेता राहूं शकतो व शेवटीं आपला देह स्वेच्छेनें सोडूं शकतो. सर्व मुद्रांत खेचरी मुद्रा श्रेष्ठ आहे.

चौदा दिवस साधतां पवन । अणिमा सिद्धि[1] प्राप्त होय जाण । अणु-प्रमाणें होऊनि आपण । ब्रह्मांडामाजीं फिरावें ॥ २२ ॥ पंधरा दिवस लय होतां पवन । कुंडलिनी चाले हृदय सोडून । हळु हळु ये विशुद्धचक्रालागून । जवं मास येक पवन साधे ॥ २३ ॥ अठरा दिवसें गरिमा सिद्धि । प्राप्त होय पैं त्रिशुद्धि । तेणें ब्रह्मांड सामावेल उदरीं ऐसिये विधीं । क्षणामाजीं थोरावे ॥ २४ ॥ बावीस दिवस पवन होतां स्वयंभ । तेणें प्राप्ति सिद्धीचा होय लाभ । तेणें पदार्थमात्र होय सुलभ । चिंतन करितां स्वेछां ॥ २५ ॥ चोविसां दिवसीं काम्या सिद्धि । कामना इछिली पावे पूर्ण विधी । सवीसां दिनें लाभे इषिका सिद्धि । तेणें जगदीशत्व[2] प्राप्त ॥ २६ ॥ अठावीस दिवस पवन लयगत । होतां वशित्व सिद्धि होय प्राप्त । तेणें त्रैलोक्य तत्काळ वश्य होत । न प्रार्थितां हि ॥ २७ ॥ मास येक साधतां पवन । सकळ रिद्धि सिद्धि प्राप्त होऊनि जाण । करिती नानापरि योगियाचें छळण । परि पूर्णयोगी छळेना ॥ २८ ॥ असो आतां सिद्धिकथन । हें सांगतां असे असाधारण । याचें सविस्तर निरूपण । शास्त्रांतरीं असे ॥ २९ ॥ मासद्वय साधतां पवन । कुंडलिनी विशुद्धचक्र त्यागून । हळु हळु आटोपी अग्निस्थान । होतां पवन सावावो[3] ॥ ३० ॥ मासत्रयें होय पृथ्वीतत्व । वज्रापरिस ये कठिणत्व । षण्मासें योगी पावे उदकत्व । लय होतां पवन ॥ ३१ ॥ मग वर्षत्रय साधतां पवन । योगी तेजतत्व होय आपण । तवं कुंडलिनी क्रमूनि अग्निस्थान । शनैःशनै चाले पुढां ॥ ३२ ॥ ऐसा साधतां वर्षे सा पवन । योगी वायुतत्व होय आपण ।

---

१ प्रत्येक भूताच्या ज्या स्थूलत्व, स्वरूपत्व, सूक्ष्मत्व, अन्वयत्व आणि अर्थवत्व अशा पांच विशेष अवस्था आहेत त्यांच्या ठिकाणीं योगाभ्यासी साधकास आत्मसंयमामुळें, पंचभूतांच्या रूपाचें दर्शन होतें व तीं त्यास इतकीं वश होतात कीं, वासराच्या अनुरोधानें ज्याप्रमाणें गायी जातात, त्याप्रमाणें साधकाच्या इच्छेप्रमाणें पंचभूतांना वागावें लागतें. अशा भूतजयी साधकाला अणिमादि अष्टसिद्धि प्राप्त होतात. त्या सिद्धि व त्यांपासून होणारी फलप्राप्ति हीं ग्रंथांत पुढें दिलीं आहेत च. २ ईशत्वा. ३ अधिक, सबळ, प्रदीप्त, साह्य.

तवं कुंडलिनी सहस्त्रदळ भेदून । ब्रह्मस्थानीं झेपावे[1] ॥ ३३ ॥ तें ब्रह्मस्थान अति सोज्वळ । जें परमात्मयाचें निवासस्थळ । जेथ कमळ असे सहस्त्रदळ । अति सुगंध साजिरें ॥ ३४ ॥ कमळपराग अति सुंदर । विविधप्रकारें अति मनोहर । रंग हि विचारितां साचार । अनंता प्रकारीचे ॥ ३५ ॥ तया कमळाचया सुगंधें । जीवभ्रमर झुंकारे दशनादें[2] । कोकिळा कुंजती सुशब्दें । चौघीं[3] जणीं मिळोनियां ॥ ३६ ॥ सारसें मयोरें मिळोनि बावन[4] । क्रीडती देखोनि चिदानंदघन । हंसें[5] अहर्निश करिती नर्तन । येकवीस सहस्त्र सा शतें ॥ ३७ ॥ तेथ वन शोभे अति सुंदर । माजीं अमृताचें सरोवर । सीतळ सुस्वाद मनोहर । सुगंध बहुळ[6] ॥ ३८ ॥ केळी लागल्या पांचैं[7] तीन । नारेळी डोलती च्यार दुगुण । द्राक्षीमंडपी अति विराजमान । त्यासी डोलती पन्नास[9] घड ॥ ३९ ॥ नवें[10] खिरणिया विराजती । जांबळी तीनें[11] शोभती । बकुळ पारियातक डोलती । बारा[12] सोळा[13] सुगंधित ॥ ४० ॥ तेथें पोफळी असती सैंतरा[14] । उतोतीयां लागल्या अपारा । कवीठ आणि चिंचा समग्रा । मिळोनि छत्तीस[15] ॥ ४१ ॥ मोहुं आणि आवळिया । अठरा[15] अठरा[15] दोन्ही मिळोनियां । चांपे आणि निंबोणिया । दोनी[15] दोनी[16] असती ॥ ४२ ॥ येक वाहाडला असे पिंपळ[16] । तयासी असे ऊर्ध्वमूळ । अध:शाकीं आहाळबाहाळ । विस्तारला अद्भुत ॥ ४३ ॥ तया वनामाजीं येक अच्युत[17] । सरसावलासे गगनचुंबित । केवळ प्रणवाकार मूर्तिमंत । शाखोपशाखीं शोभला ॥ ४४ ॥ असो ऐसें वन

---

१ उडी घेई. २ चिणी, चिंचिणी, घंटा, शंख, तंत्री, ताल, वेणु, मृदंग, भेरी व मेघ. ३ चार वाणी. ४ मातृका. ५ प्राणवायु. प्रत्यहीं २१६०० वेळां मनुष्याचे श्वासोछ्वास होतात. ६ बहुत. ७ पंचभूतें आणि त्रिगुण मिळून अष्टधा प्रकृति. ८ चार पिंडीचे व चार ब्रह्मांडीचे असे अष्ट देह. ९ पन्नास शृंगार अथवा भूषण. १० दोन कान, दोन डोळे, दोन नाकपुड्या, मुख, मूत्रद्वार व गुदद्वार मिळून नऊ द्वारें. ११ त्रिगुण. १२ बारा सूर्यकला. १३ सोळा चंद्रकला. १४ पंच प्राण, पंच कर्मेंद्रियें, पंच ज्ञानेंद्रियें, मन आणि बुद्धि मिळून सतरा. १५ (?) १६ ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ॥ भ. गी. १५×१. १७ ओंकाररूप आम्रवृक्ष.

अत्यंत सरस । तयामाजीं अमृतसरोवर सुरस । चंदनवृक्ष असमसाहस । तथा येक वटवृक्ष ॥ ४५ ॥ तेथ ळ मातृकेसीं सुंदर गोपुर । निर्मिलें असे अति मनोहर । माजीं ध्वनिरूप मायादेवी सकुमार । जे विश्वसंजीवनी ॥४६॥ तिचिया शेजारीं प्रणवेश्वर । उभयता मिळोनि प्रकृतिपुरुष साचार । कीं ते अर्द्धनारीनटेश्वर । येणें न्यायें वर्त्तती ॥४७॥ ऐसें तें ब्रह्मरंध्रस्थान । जें परमात्मयाचें अधिष्ठान । जेथें दशम द्वार असे गहन । गुप्तरूपेंसीं ॥४८॥ तेथें चि असे ककार अक्षर । त्यास चि काकीमुख ह्मणती साचार । तेथें आसक्त होऊनि योगेश्वर । भोगिती ऐक्यत्वें ॥ ४९ ॥ तेथ अग्निचक्रीहूनि कुंडलिनी । वायुबळें झेपावली ब्रह्मस्थानीं । तवं द्वादश वर्षें वायु साधनीं । साधलीयां सबळ ॥५०॥ तेणें सावांये कुंडलिनीं प्रबळ । जाऊनि आटोपिलें सहस्त्रदळ । तो परागं३ घेऊनि सुसीतळ । निवाली सर्वांगें ॥ ५१ ॥ तेणें निवालेनि परम संतोषें । सहस्त्रदळींहूनि परम आवेशें । झेप घाली जेथें सरोवर असे । अमृताचें तें ॥ ५२ ॥ त्या अमृतसरोवराची असे कुपिका । तियेसी शक्तीचा बैसतां धका । कानवडोनि अमृत येऊनि पडे मुखा- । माजीं कुंडलिनीचा ॥ ५३ ॥ तेथ ककाराचें असे कपाट । तें कपाट उघडोनि चाले अमृतपाट । त्याचा शक्ति करूनि येक चि घोंट । तेणें सपोश होय निजांगें ॥ ५४ ॥ मग तें अमृत पिऊनि स्वानंदें । संतृप्त होय परमानंदें । पुछ नेऊनि ठेवी निजछंदें । आधारचक्रामाझारीं ॥ ५५ ॥ तेव्हां स्वासरोधें पवन चालत होता । तो सगळा हि ग्रासूनि तत्वता । मग सहजास्थितीचिया समता । निवांत जाली ॥ ५६ ॥ ऐसी निवांत होऊनि आपुलां ठाईं । ह्मणे दुजेपणें येथें असे काई । पाहे तवं पांच हि भूतें ऐक्यसोई । ग्रास केला सगट ॥ ५७ ॥ मग जैसा तो मुस करूनि वोतारी । रस वोतूनि मेणाची मुस विर्घरी । धातुमूर्ति प्रगटे तेवीं देहाकारी । दिव्य मूर्ति प्रगटली ॥ ५८ ॥

१ सुषुम्नानाडी. २ साह्यानें. ३ पुष्पाचे गंधरज. ४ सोई=मार्ग. ५ विरघळून टाकतो.

पृथ्वी आप तेज वायु व्योम । पंचभूतेंसीं त्रिगुण सत्व रज तम । ग्रासूनि दिव्य देहेंसीं उत्तम । मूर्ति प्रगटे स्वलीळा ॥ ५९ ॥ बाहेरी दिव्य देह प्रगट केलें । आपणासीं आत्मत्वीं समरसिलें । एवं अंतर्बाह्य केवळ प्रगटलें । ईश्वरस्वरूप ॥ ६० ॥ कुंडलिनी होती ते वायुस्वरूप जाली । वायुरूपें आत्मत्वीं मिसळली । मग तो आत्मा चि मूर्तिमंत अन्य बोली । कांहीं च न चाले ॥ ६१ ॥ तो निजासनीं बैसला चि राहे । परि ब्रह्मांडीं व्यापला आहे । जेथ जें होय तें लवलाहे । येथूनि चि देखे ॥६२॥ आकारें तरि दिसे मनुष्य । परि स्वानुभवा दिनकराऐसा दृश्य । दिव्य देहीं गति तत्काळ अदृश्य । आत्मज्योति ज्योति केवळ ॥ ६३ ॥ पाहातां करचरणादि अवेव । दिव्य तेजें वोतले स्वयमेव । मस्तकीची दिसे केवळ टेवं[1] । स्वानुभवदिनकररूप ॥६४॥ नेत्र जैसे चंद्र सूर्य । अस्तोदयरहित रमणीय । दंतपंक्ति अति तेजोमय । जेवि तारांगणें दुबाहीं[2] ॥ ६५ ॥ नखें जैस्या त्या चंद्ररेखा । जाणों हस्तपदांगुळीं जडिल्या सुरेखा । सुवर्णाच्या तारा तैसे देखा । मस्तकीचे केश ॥६६॥ हिरकणीं माणकुलिया[3] । तेवी दीप्ति आंगींच्या रोमावळिया । बैसला चि परि विश्वींचें आयकोनियां । निजहृदईं ठेवी ॥ ६७ ॥ सहज ज्याची येक समाधी । शत सहस्र लक्षकोटि वर्षावधी । आकल्प आयुष्याची साधे सिद्धि । चंद्र सूर्य तोंवरि ॥ ६८ ॥ जेथें जाऊं ह्मणेल या चि देहें । क्षण न लगतां तेथें चि आहे । ज्यासी जें देईन ह्मणेल तें राहे । पुढें येऊनि उभें ॥ ६९ ॥ मुंगीपासूनि ब्रह्मापर्यंत । सर्वांचें जाणे अंतर्गत । ज्याचा जैसा असेल मनोरथ । तो क्षणार्धें पुर्विजे ॥ ७० ॥ उदकावरि चालों ह्मणे तरि चाले । अग्निमाजीं स्नान करूं ह्मणेल तरि जालें । जो गगनेंसीं नित्य शब्द बोले । विचरे वायुसंगें ॥ ७१ ॥ पृथ्वीमाजीं जेथें रिघों ह्मणेल । तेथें ते तत्काळ स्थळ देईल । आणि जेथें जें असेल तें येईल । आकर्षण करितां ॥ ७२ ॥ सत्व रज तम हे

१ ठेवण, आकृति. २ दोहीबाही=दोन्ही बाजूंनीं. ३ हिरेमाणकांचे बारीक बारीक तुकडे.

त्रिगुण । यावेगळा जो शुद्ध सत्वगुण । त्याचें त्रिगुणातीत प्रकृति-लक्षण । तें योगियापासीं विलसे ॥ ७३ ॥ असो योगसिद्धीचीं साकल्य लक्षणें सांगतां । ग्रंथ अपार विस्तारेल तत्वता । तेणें श्रोते वीट मानूनि विक्षेपेंता । होतील ह्मणें येखादे ॥ ७४ ॥ इतुकें वक्ता स्वमुखें बोलेना जवं । तवं श्रोते ह्मणती आहा फळलें दैवं । ऐसी निरूपणाची चालिली हेंवाव । केवळ अमृतोपम ॥ ७५ ॥ ऐसा कोण असेल जी निदैवें । जे स्वर्गलक्ष्मी घरासी येतां स्वयमेव । तीतें पैरतें ह्मणतां मग सदैवं । होईल कायिसेन ॥७६॥ तेवी हें योगसिद्धीचें निरूपण । ब्रह्मादिकांसी याचें दुर्लभपण । तयासी विटों शके जी कोण । हें आइकावें चि वाटे ॥ ७७ ॥ इतुकें संतवाक्य आयकोनि । दिनकर रामदासीं सुखावोनि । श्रीगुरूचें स्मरण करूनि । योगसिद्धि निरोपिली ॥ ७८ ॥ तें आद्यंत श्रोतीं विचारिजे । न्यून्यपूर्णत्वेंसीं क्षमा कीजे । दिनक-रासी कृपावरद देइजे । स्वानुभवदिनकरैक ॥ ७९ ॥ श्रीगुरु ह्मणे सत्-शिष्यासी । तुवां पुसिलें हटयोगासी । तो आइकोनि तूं सलक्षणेंसीं । विचार कीजे अंतरीं ॥ ८० ॥ विचारूनि कार्याचें असेल जें । त्याचा शनैःशनै अभ्यास कीजे । अकारण तें सहजें वोळिजे । निश्चयेंसीं पैं ॥ ८१ ॥ परि केवळ आचरावा हा साळंकृत । हें कळीयुगीं केवळ निषिद्धवत । यद्यपि बळात्कारें आचरसी तरि घात । होईल तुझा ॥८२॥ कळीयुगीं पुत्र पित्यासी न मानिती । शिष्य गुरूसी बळात्कारें धिकारिती । सेवक स्वामींचा घात करिती । स्त्री भर्ताराचें नायके ॥ ८३ ॥ वेश्या पतिव्रतधर्में चालती । कुळांगना परपुरुषीं रमती । पुरुष बळात्कार करूनि हरिती । परद्रव्य परदारा ॥ ८४ ॥ विधवा निज स्वधर्मासी सोडून । करिती खट्वारोह तांबुळचर्वण । आणि परपुरुषीं स्वेछा रमण । बळात्कारें साधिती ॥८५॥ श्रीपाद करिती द्रव्यसंग्रह । श्रोत्री घेती दुष्ट प्रति-

---

१ अडथळा, विघ्न. २ शोभा. ३ दुदैवी. ४ मांघारी जा. ५ वीट येणें. ६ जें तुमच्या उपयोगी नसेल तें अर्थात च निषिद्ध ह्मणून टाका. ७ हट-योग.

ग्रह । ब्राह्मण फिरोनि यवनअंत्यजादिगृह । द्रव्यउपार्जना कारिती ॥८६॥ ब्राह्मण अठरा याति मेळऊनि । भ्रष्टाकार करिती अन्नोदकमद्यपानीं । सेवटीं आपणां ह्मणविती ब्रह्मज्ञानी । अभेदज्ञान दाविती ॥ ८७ ॥ घरोघरीं करूनि गायन । देशाउर[1] फिरती ब्राह्मण । षट्कर्मेंसीं[2] स्वकर्म त्यागून । ज्ञानचर्चा यथेष्ट ॥ ८८ ॥ ऐसें कळीयुगीचे साकल्य धर्म सांगतां । आयुष्य न पुरे ह्मणौनि तें असो आतां । मुख्य योगसाधन-कर्तुत्वाची वार्ता । ये युगीं अकरणीय ॥ ८९ ॥ यद्यपि बळात्कारें केला जरि । तरि हा नेऊनि घालील अघोरीं[3] । आणि साधनांची तिळमात्र वारी[4] । सिद्धि न जाय सहसा ॥ ९० ॥ ह्मणौनि सांगावयासी हें चि कारण । तुवां उगें चि पाहोनि याचें धोरण । दुर्निवार हे जे मन पवन । त्यासी शिक्षार्थ बोलिली ॥ ९१ ॥ प्रथम[5] ग्रंथपरिभाषा श्रीरामदर्शन । त्यावरि गणेश शारदा सद्गुरु संतस्तवन । त्यानंतर संसाराचें समूळ लक्षण । वोळखोनि त्यागावें ॥ ९२ ॥ तथा निजवैराग्याचें बाह्य साधन । करूनि विवेकयुक्त अंतःकरण । सत्कर्माचें विध्युक्त आचरण । उपासना निश्चयेंसीं ॥ ९३ ॥ मग उपासनारहस्य विचारूनि । त्याची निजभक्ति यथाविधि करूनि । हटयोग अष्टांगयुक्त साधनीं । षट्चक्रसहित ॥ ९४ ॥ विचारावें चतुर्विध ज्ञान । तथा विज्ञानस्थितीचें लक्षण । पिंडब्रह्मांडींचें विवरण । त्यानंतर करावें ॥ ९५ ॥ करावी जीवेश्वर ऐक्यविधि । त्यावरी निरसावी मायेची उपाधि । त्यानंतर ब्रह्मप्राप्तीची सिद्धि । करूनि व्हावें निजांगें ॥ ९६ ॥ इतुकेन स्वानुभवदिनकर । तुज फळद्रूप जाला चि साचार । ह्मणौनि निज अंतरीं नित्य याचा विचार । केला चि करावा ॥ ९७ ॥ याचिया विचारें अष्टांग[6]शुद्धि । पाविजे

१ देशावरी. २ अध्यापनं अध्ययनं यजनं याजनं तथा । दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्माण्यग्रजन्मनः ॥ (मनुस्मृति १०, ७५). ३ साहसकर्म करण्यास प्रवर्तक होईल. ४ वेळ किंवा फेरी. ५ या ग्रंथांत आरंभापासून आतांपर्यंत काय काय विषय आले आहेत, ते येथें संकलित रीतीनें सांगितले आहेत. ६ भूमि, आसन, देह, प्राणायाम, वाक्, मन, आत्म आणि शेवटची ब्रह्मशुद्धि (मागें ९-३-२४ ते २६ पहा.)

प्राणायामाची साधनविधि । प्राणायामीं ऐक्यता जालियां सहज सिद्धि । आब्रह्म राज्य भोगिजे ॥ ९८ ॥ ब्रह्मींचा राजा प्राणायाम । तो जिंकिलियां निजांगें परब्रह्म । सहजस्थितीं लाभिजे निसीम । कैवल्यपद ॥९९॥ तरि मुख्य राजा प्राणायाम । त्याचे द्वारपाळ यम नियम । प्रत्याहार प्रधान निसीम । ध्यान भोग्य जाणिजे ॥ १०० ॥ धारणा प्राणायामाची अंतौरि[2] । तियेसीं नित्य भोग क्रीडा करी । आसनांच्या सिंहासनावरी । समाधीसीं निज राज्य ॥ १०१ ॥ आतां तो प्राणायाम साधूं इछिजे । तरि आधीं यम नियम द्वारपाळ साधिजे । हे साधलियां साधे सहजें । प्रत्याहार प्रधान ॥ १०२ ॥ साधलियां निजांगें प्रधान । तो हस्तगत करी निजासन । तेथ धारणा स्त्री अनकूळ जालियां आपण । राजा साधे सहज चि ॥ १०३ ॥ धारणेच्या योगें साधे प्राणायाम । मग प्रत्याहारेंसीं जिंकोनि निश्रम । समाधियोगें राजभार चालऊनि निसीम । निष्काम कामें पूर्णता ॥ १०४ ॥ इयें युक्तीं साधूनि प्राणायाम । दिनकर रामदासीं निष्काम काम । स्वानुभवदिनकरीं होऊनि आराम । ब्रह्मपद भोगीं सहजें ॥ १०५ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये नवम कळापे योगसिद्धिप्राणायामसाधननिरूपणं नाम पंचम कीर्ण प्रकाशः ॥ ५ ॥ येकूण कळापवोवीसंख्या ४१९ ॥ छ ॥

॥ सप्तचक्रशोधन कळाप ॥ १० ॥

॥ श्रीरामचंद्रसमर्थ ॥

ॐ नमो सद्गुरु श्रीराम । चित्शक्तिसीता वामांकीं उत्तम । कैवल्यअयोध्या सुखधाम । साम्राज्यसदन ॥ १ ॥ अष्टभावाचें सिंहासन । त्यावरी सहजस्थितीं आरोहण । नवविधभक्तीसीं नव खण ।

---

१ हेंच रूपक मागें कलाप ९ किरण २ ओव्या ५६ ते ६० येथें आलें आहे. २ स्त्री.

वरी मंडप सुहाविला[1] ॥ २ ॥ येकात्मतेचें येकछत्र । स्वानंदशत्रुघ्नकरीं स्वतंत्र । प्रेमाचें धरी आतंपत्र[2] । संतोषभरत ॥ ३ ॥ पाठीसीं सद्भावलक्ष्मण । आत्मत्वचामरें करी व्यंजन[3] । प्रबोधहनुमान कर जोडून । निजदृष्टीपुढें उभा ॥ ४ ॥ अभयादि जे दैवी गुण । सभंवते उभे वानरगण । सुखस्वानुभव सुग्रीवबिभीषण । दोहीं भागीं उभे ॥ ५ ॥ सुमंतादि साही जण । षड्शास्त्रवक्ते प्रधान । अठेरा[4] मागेध[5] करिती वर्णन । सगुणनिर्गुणचरित्रें ॥ ६ ॥ चहुं वेदीं चतुरानन[6] । पुढें नित्य करी वेदपठण । कर्म उपासना ज्ञान । त्रिकांड विधि ॥ ७ ॥ शांति क्षमा दया विरक्ति । तितिक्षा[7] अनुसया उपरति[8] । इया कांभारिपणें[9] भुक्ति[10] मुक्ति । देती भाविक जनासी ॥ ८ ॥ रिद्धि सिद्धि करिती नर्तन । सामवेदाचें सुरस गायन । स्मृति उपनिषधें वाक्यपेखणें[11] । परस्परें करिती ॥ ९ ॥ निजमोक्षदानीं वरिष्ठ । दक्षिण भागीं शोभला वशिष्ठ । तैसा चि निजबोध वाल्मीक श्रेष्ठ । अनागतचरित्रवक्ता[12] ॥ १० ॥ सत्कर्मानुष्ठानें अति पवित्र । वामांगीं शोभे विश्वामित्र । तेणें धनुर्विद्येसीं आगमशास्त्र । सांगितलें संपूर्ण ॥ ११ ॥ नारद तुंबर समसाम्यता । गायन करिती यथायोग्यता । कीर्ति स्मृति मेधा सगुणसायोज्यता । व्यंजनें[13] जाणविती ॥ १२ ॥ सिद्ध साधु संत महंत । न्यायनीतीसीं धर्मचर्चा यथोचित । योगी ज्ञानी सगुण भक्त । यथान्वयें बैसले ॥ १३ ॥ जडभरतादि अदेहमुक्त[14] । बैसले जनकादि विदेहमुक्त[15] । ब्रह्मा हरि हर सूर्य नित्यमुक्त[16] । जीवन्मुक्त[17] आत्मज्ञानी ॥ १४ ॥ सुरवरेंसीं बैसला इंद्र । तैसा चि नक्षत्रेंसीं पूर्ण चंद्र । निजपरिवारें बैसला उरगेंद्र[18] ।

---

१ कल्पिला. २ छत्र. ३ विंझण. ४ अठरा पुराणें. ५ भाट, कवी. ६ ब्रह्मदेव. ७ सुखदुःखादि सहिष्णुत्व. ८ विषयनिवृत्ति. ९ सेवकवृत्तीनें. १० भोग. ११ भूषण. १२ पूर्वी न झालेलें. १३ पंखे. १४ देह असून देहधर्म न भोगणारा. १५ देह देहाचीं कर्मे भोगीत असतां, मनोनाश व वासनाक्षय यांच्या अभ्यासानें सदोदित अचल समाधींत किंवा आत्मज्ञानस्थितींत निमग्न असा. १६ यांना कधीं नाश नसल्यामुळें नित्यमुक्त. १७ गुरूपदिष्ट ज्ञान झाल्यापासून मरणपर्यंत सामान्यतः वैराग्यपर स्थितींत असणारे ते. १८ सर्पांचा राजा, वासुकी किंवा शेष.

खगेंद्र[1] कर जोडुनी ॥ १५ ॥ मध्यमणी सद्गुरु श्रीराम । सिंहासनीं शोभे पूर्णब्रह्म । दिनकर रामदासीं निष्काम । स्वानुभवदिनकरीं ॥ १६ ॥ इया स्वानुभवदिनकराचिये सोई । लाधलों आत्मत्वाची नवाई[2] । मी आणि माझेपणाच्या द्वंद्वअपाई । बुडतां तरलों अकस्मात ॥ १७ ॥ जेणें सुखें सरसावलों । भोळेपणेंसीं भांबावलों । तेणें श्रीगुरूसी वर्णू गेलों । आवडीचेनि योगें ॥ १८ ॥ परि वर्णितां अंतर थोर पडिलें । जे सद्गुरूसी काटाळां[3] तुकिलें । श्रीरामचंद्रासारिखें भाविलें । येकदेशिपणें ॥ १९ ॥ सद्गुरु निर्गुणस्वरूप स्वानंदघन । राम सगुणमूर्ति सुखचिद्घन । उभयांसी कैसें घडेल समान । अंतर थोर पडिलें ॥ २० ॥ कोणीकडे महातेज केउता स्फुलिंग । पूर्णचंद्रेंसीं उपमिजे कें[4] कळाभाग । सुवर्णेंसीं अळंकाराचा संयोग । काय घडों शकेल ॥ २१ ॥ कें क्षीरसागर कें दुग्धसमुद्र । कें आवर्णोदक केउता शोणभद्रें[5] । तेवी सद्गुरु कें श्रीरामचंद्र । काटाळां तुळिजे ॥ २२ ॥ अहो कें ब्रह्म केउता ईश्वर । कोणीकडे गगन कें समीर । कें जळ केउती जळगार । कें हिरा आणि हिरकणी ॥ २३ ॥ तैसें मियां सद्गुरूसीं काटाळें । श्रीरामचंद्राचें योजिलें बळें । ते उपेसाहिजो[6] सद्गुरुदयाळें । कृपासागरें ॥ २४ ॥ जैसें चंद्रासी देखोनि अज्ञान बाळ । मातेतें ह्मणे मज दे पां तो नवनीतगोळ[7] । तेवि म्यां श्रीगुरूसी नेणोनि बरळ[8] । श्रीरामरूपें वर्णिलें ॥ २५ ॥ तरि ये हि गोष्टीचें काय नवल । जें म्यां वर्णिलें तें काय घडेल फोल । सद्गुरु आणि श्रीराम दोनी भावील[9] । तो अज्ञान जाणावा ॥ २६ ॥ ऐसें बोलतक्षणीं शिष्यशिरोमणी । सद्गुरु श्रीरामें हृदईं आळिंगूनि । कुरवाळिजे परमस्नेहें करूनि । शिष्यवत्सासी ॥ २७ ॥ सखया तूं जें जें बोलिलासी । तें यथार्थ चि पां निश्चयेंसीं । काय उदका आणि

---

१ गरुड. २ अपूर्वता. ३ तुलना करून पाहिलें, काट्यांत घालून वजन करून पाहिलें. ४ कसा, कोठें. ५ तांबडा समुद्र. ६ क्षमा करावी. ७ लोण्याचा गोळा. ८ छांदिष्ट, आर्ष, भ्रमिष्ट. ९ कल्पील.

कल्लोळांसी । वेगळिक देखिजे ॥ २८ ॥ श्रीराम तो केवळ सगुण । सद्गुरु निर्गुण असोनि दिसे सगुण । दृश्याभासें उभयांसी ऐक्यपण । सहजें चि जालें ॥२९॥ आतां सद्गुरु तरी सहजे चि निर्गुण । श्रीराम वशिष्ठकृपां जाला निर्गुण । एवं उभयांसी निर्गुणत्वें ऐक्यपण । सहज चि असे ॥३०॥ ह्मणौनी वाच्यांशें लक्षांशें पाहातां । सद्गुरु श्रीरामेंसीं सहजस्थिती ऐक्यता । आतां जो या उभयांसी ऐक्यत्वें लक्षिता । त्याचा काय विचार ॥ ३१ ॥ एवं सद्गुरुश्रीरामासी करूनि समोर । आपणांसी पाहों बैसला दिनकर । जेवि पुढें आरिसा मांडूनि नर । त्यांत स्वरूप पाहे आपुलें ॥ ३२ ॥ तेवी सद्गुरुश्रीरामांसी करूनि समोर । दिनकर आपणासी पाहे साचार । मग आपुले ठाईं करितसे विचार । आपुलिया कर्तुत्वाचा ॥ ३३ ॥ ह्मणे म्यां योगसिद्धि साधूनि समग्र । अष्टांग शुद्धिसीं पंचमुद्रा अवग्र[2] । कुंडलिनी ब्रह्मांडासीं नेऊनि अव्यग्र । मी अक्षई चंद्रार्कपर्यंत ॥ ३४ ॥ माझें देह अक्षयत्वें थोर । ईश्वराहूनि जालों मी चि अपार । आज्ञाधारक ब्रह्मादि हरिहर । तेथें इतरांचा पाड किती ॥ ३५ ॥ माझेनि कर्तृत्वें ब्रह्मांड जालें । मी जें करीन तें होईल वहिलें[3] । शापानुग्रहसामर्थ्यें साधिलें । मजयेवढा कोण असे ॥ ३६ ॥ ऐसा योगसिद्धीचा अहंकार । चढला थोरपणें साचार । जेवी अन्नीं विष कालविजे समग्र । मग तें मारक होय भक्षित्यासी ॥३७॥ तेवि अहंकारें बळावला साचार । न मनी कांहीं लाहान थोर । मी येक ज्ञाता योगेश्वर । अन्य सकळ हें अज्ञान ॥ ३८ ॥ ऐसा योगसिद्धीचिया बडिवारें । दाटला ज्ञातेपणाचिया अहंकारें । हें जाणितलें श्रीगुरुदातारें । जे हा अहंकृतीसी प्रवर्तला ॥ ३९ ॥ आतां याचा हा अहंकार । कोण्या योगें रिघेल पैं साचार । जैसा वैद्य चिकिछा करूनि उपचार । कां पंचाक्षरी भूत लक्षी ॥ ४० ॥ तेवि श्रीगुरु लक्षूनियां अहंकार । योगसिद्धीसी जो जडला साचार । त्यासी योजूनि उपाय-

१ लाट, तरंग. २ अव्यग्र=शांतचित्त, एकाग्र. ३ सत्वर, लौकर. ४ मोठेपणानें. ५ रोगाचें निदान.

विचार । ह्मणे यासी काय कीजे ॥४१॥ सद्गुरु अंतरीं विचारी आधीं । ह्मणे याचे ठाईं असे दृढ देहबुद्धि । तेणें हा फांपावला[1] त्रिशुद्धि । यासी कांहीं सुचेना ॥ ४२ ॥ यासी न होतां देहचतुष्टयनिर्शन । प्राप्त नाहीं जोंवरीं आत्मज्ञान । नसतां महावाक्याचें विवरण । देहबुद्धि कैसी जावों शके ॥ ४३ ॥ ह्मणौनि यासी हा उपाय करूं जाइजे । तवं हा आपुले ठाईं अभिमानें फुंजे[2] । आतां उगें चि पाहों पैं हा करील जें । क्षणयेक निवांतपणें ॥ ४४ ॥ ह्मणौनि श्रीगुरूनें कृपादृष्टीं पाहिलें । तें यासी तत्वता कळों सरलें । योगसिद्धीच्या बळें जाणितलें । अंतरगत सद्गुरूचें ॥ ४५ ॥ मग हा अहंपणाचें उभारूनि बंड । लपोनि बैसे स्थूळदेहाआड । तवं श्रीगुरुकृपादृष्टि अति प्रचंड । ते पावली स्थूळदेहीं ॥ ४६ ॥ मग अंतरीं उगा चि विचारी । ह्मणे मी बैसलों स्थूळदेहामाझारीं । येथें हि हे दृष्टि पावली झडकरी । आतां लपावें पैं कोठें ॥ ४७ ॥ मग गेला सूक्ष्मदेहाआड । लाऊनि लिंगदेहाचें कवाड । आंगीं अहंकाराचें बंड । मुसमुसीतसे बळें ॥ ४८ ॥ तवं सूक्ष्मीं हि पावली दृष्टि । लिंगदेहाचा नेहटीं[3] । न राहावें मग उठाउठीं । कारणीं[4] ठेला ॥ ४९ ॥ तवं दृष्टीसी परम चंचळपण । कारण जें कां अति गहन । तेथ हि पावली दृष्टि मग निदानें । वोडवलें ह्मणे ॥ ५० ॥ मग पाहे जवं मागें पुढें । तवं आंगीं अहंतेचें आंगडें । तें हि टाकूनियां निवाडें । बैसों ठेला जवं ॥ ५१ ॥ तवं श्रीगुरु निजकृपां आवडीं । दृष्टीचिया लवडसवडीं[6] । पाहिलें अति तांतडी । निजकृपाबळें ॥ ५२ ॥ तवं हा गेला महाकारणाआड । लाऊनि तुर्येचें कवाड । आत्मानुसंधानगड । बळकाविला ॥ ५३ ॥ तवं सद्गुरु ह्मणे निजअंतरीं । येणें योगसिद्धीच्या बळेंकरीं[7] । चत्वार देह निरसूनि वारी[8] । अनुसंधानाची लाधला ॥ ५४ ॥ आपुलिये स्वबुद्धीच्या तर्कें । बळें चि ज्ञानीं रिघों

१ विस्तारला. २ फुगला आहे. ३ नेहटणें=लक्ष लावून पाहणें. ४ कारण देहांत. ५ अंत. ६ लगबगीनें. ७ बळेंकरून. ८ वेळ, फेरी.

पाहे तंवकें । तरि स्वबुद्धियोगें ब्रह्मत्व घडों शके । काय हरिहरब्रह्मादिकां ॥ ५५ ॥ जऱ्हि जाला चतुर शाहाणा वित्पन्न । तर्कवादी वेदशास्त्रसंपन्न । तऱ्हि आकळूं न शके ब्रह्मज्ञान । स्वबुद्धीचया योगें ॥ ५६ ॥ जोंवरी नाहीं तीव्र वैराग्य आंगीं । नसे अंतरीं विवेक सुहागी । हस्तकमस्तकाचिया संयोगीं । गुरुमुखें नव्हे जों ज्ञानोपदेश ॥ ५७ ॥ तोंवरी येणें उदंड जऱ्हि केलें । नाना तर्कवादें आत्मत्व साधिलें । तऱ्हि हस्तकमस्तकावांचूनि वहिलें । न घडे संप्रज्ञसमाधि ॥ ५८ ॥ अहो स्त्रियेसी निजांगें चि संतान होतें । तरि मग पुरुष कासयासी असते । बीं फोंकिलियां सेत पिकतें । तरि मग तिफणी नांगर कासया ॥ ५९ ॥ तथापि योगबळें हा साधूं ह्मणेल । तरि हा केवळ आग्रह चि उरेल । तिफणीवेगळा दाणा निंडारला निघेल । परि कोळपणीमाजीं उपडे ॥ ६० ॥ तेवी हे ज्ञानप्राप्तीची गोष्टी । स्वबुद्धीनें प्राप्ति न घडे होईल कष्टी । ह्मणौनि सद्गुरुमुखें जे विचारिजे गोष्टी । तें ज्ञान होय फळद्रूप ॥ ६१ ॥ याकरितां सद्गुरूसी शरण जावें । साधन सांगतील तें करावें । स्वमुखें सांगतील तें घेतां भावें । मोक्षप्राप्ति तत्काळ ॥ ६२ ॥ ह्मणौनि सद्गुरु ह्मणे शिष्यासी । अभिमान टाकूनि निश्चयेंसीं । शरण रिघोनियां सद्गुरूसी । आत्मज्ञान साधावें ॥ ६३ ॥ असो हा योगसिद्धीच्या बळें अभिमान । करूनि स्वबुद्धीं साधूं पाहे आत्मज्ञान । त्याचें पुढीलिये

१ धिटाईनें. २ आपल्या बुद्धीच्या बळावर स्वरूपज्ञान मिळवूं गेला तर कधीं हि त्याचा प्रयत्न साध्य होणार नाहीं. त्याला सद्गुरूस शरण जाऊन गुरूपदेश च झाला पाहिजे. ३ स्वाहागी ? ४ समाधि दोन प्रकारच्या. संप्रज्ञात=सविकल्प व असंप्रज्ञात=निर्विकल्प. गुरूपदिष्ट पद्धतीनें कुंडलीसहित प्राणनिरोधाच्या स्थितींत योगाभ्यासी साधकास भाव्य (ध्येय) वस्तूचें रूप संशयविपर्ययरहित अशा उत्तम प्रकारानें प्रकर्षेकरून जाणतां येते, ती संप्रज्ञात समाधि. तिचे भेद चार आहेत:- १ वितर्कानुगत, २ विचारानुगत, ३ आनंदानुगत व ४ अस्मितानुगत. पैकीं वितर्कानुगताचे सवितर्क व निर्वितर्क व विचारानुगताचे सविचार व निर्विचार असे दोन दोन भेद आहेत. एकूण संप्रज्ञात समाधीचे सहा प्रकार झाले. ५ फोकणें=बी चौफेर फेकून जी पेरणी करतात ती. ६ तीन दात्यांचें बीं पेरण्याचें आऊत, पांभर. ७ कोंब येऊन वर निघेल. ८ उपटून येईल.

कीर्णीं निरूपण । साकल्य सांगिजेल ॥ ६४ ॥ दिनकर रामीं रामदास ह्मणे । तें श्रोतीं निज सादरतां श्रवण करणें । स्वानुभवदिनकरीं पाहाणें । निजस्वहितसोय ॥ ६५ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये दशम कळापे स्वबुद्धिज्ञाननिर्शननिरूपणं नाम प्रथम कीर्ण प्रकाशः ॥ १ ॥

॥ श्रीराम ॥

मग स्वबुद्धीं बैसोनि महाकारणाआड । लाऊनि तुर्येचें अहंपणें कवाड । आत्मानुसंधानाचा गड । बळकाविला ॥ १ ॥ लाविलें नामानिशाण । अनुहातादि[1] वाद्यविंदान । सप्त हि चक्रेंसीं विराजमान । बुरुज सज्जिले[2] ॥ २ ॥ अक्षरकोठ सिद्ध केला । बावन्नेंसीं पन्नासिला । स्मरणेंसी सामान केला । हातियेरांचा[3] पैं ॥ ३ ॥ वरि भगवद्भजनाचिया बंदुखा । माजीं वैराग्याची दारु देखा । तेथ विवेकाचिया रंजखा । केलिया सिद्ध ॥ ४ ॥ माजीं स्वानुभवदिनकरा-ऐसा । गोळा दाटिला सहजस्थितीं सरिसा । निजह्रदईं धरूनियां सहसा[4] । भावार्थाचिये निजकरीं ॥ ५ ॥ मनपवनाचिया समता । निजनेट गुरुवाक्य स्वभावतां । ज्ञानाग्नीचिया स्वरूपसत्तां । स्वानंदें भडाडिलिया ॥ ६ ॥ तैसीं चि आत्मानुसंधानाचीं भांडीं[5] । बुरुजोबुरुज ठेविलीं अति कडाडी । दशनादेंसी धडाडिती तो नाद ब्रह्मांडीं । दुमदुमीत भरला ॥ ७ ॥ स्वानुभवाचे बाण ठाईं ठाईं । स्वानंदें गर्जती आपुले ठाईं । श्रीगुरुस्मरणाचिया सोईं । अति नेटके सुबद्ध ॥ ८ ॥ तेथ षोडश महावाक्येंसीं कोरलीं[6] । ते जाळिया शोभती विषम भाळीं । समविषमत्वें प्रति बुरुजीं ठेविलीं । अनुसंधानाचिया आधारें ॥ ९ ॥

---

१ अनुहातध्वनी=योगादि धारणेनें जो दशनादांचा ध्वनी ऐकूं येतो तो. २ शृंगारला, रचला. ३ हत्यारांचा. ४ एकाएकीं. ५ तोफा ६ खिळे वगैरे घालून बनविलेले लोखंडी गोळे.

अात्मत्वाचिया विशाळ धोंडी । ठाईं ठाईं ठेविल्या प्रचंडी । साधनचतुष्टयादि हातगुंडीं[2] । दुर्ग पावलें शोभेसी ॥ १० ॥ स्थळोस्थळीं निजवृत्तीचिया समता । तोफा जोडिल्या अपरमिता । नामस्मरणेंसीं स्वभावतां । त्रैअवस्थीं धडाडिती ॥ ११ ॥ सुखसंतोषें सहजस्थितीसीं । निशाणें तळपती चिदाकाशीं । तेथ स्वानुभवदिनकराऐसीं । आतपत्रें[3] शोभती ॥ १२ ॥ वृत्ति अखंड स्वरूपीं सावध । फिरंगें[4] साधिली अति शुद्ध । समरसतेचिया कवचें सुबद्ध । सर्वांग अभंगता ॥ १३ ॥ आत्मबोधाचा सतेज भाला । समताबुद्धीं करीं धरिला । विवेकाचा तीर योजिला । वैराग्यधनुष्यीं ॥ १४ ॥ ऐक्यताबरची हातीं घेतली । क्षमेची कटार मांजीं[5] बांधली । तये सेजीं[6] शांतीची सुरी शोभली । साम्यताखंजीरेंसीं ॥१५॥ सत्कर्माचें निजकरीं खेटक[7] । आत्मज्ञानाचें खड्ग सम्यक । तुणीर बांधलें सकौतुक । नवविधभक्तीचें ॥१६॥ ऐसा सर्वांगें सन्नद्ध[9] होऊनि । पाहिली देहदुर्गाची उभारणी । नव दारवंठे[10] अति सज्ज करूनि । विचित्रपणें शोभले ॥१७॥ नेत्रद्वयासारिखे दोनी देखणार । कर्णद्वयासारिखे दोनी आइकणार । स्वासोस्वासेंसीं गंधग्रहण घेणार । घ्राणद्वयाऐसे ॥ १८ ॥ अन्नपानकारिता येक विचित्र । दोनी मळमूत्रत्यागणार स्वतंत्र । ऐसे नव दारवठे असोनि अणुमात्र । परिश्रम नाहीं कोण्हाचा ॥१९॥ माजीं खिडकियां[11] औठकोटी । कोटाचे चिरे[12] तीनसें साठी । बाहात्तर चिरयांची[13] दाटी । सोळा संधीं[14] विराजती ॥ २० ॥ बत्तीसें[15] कोठे सेंभर कोठडियां । रचिला पंचभूतांचा कर्दम करूनियां । माजीं त्रिगुणांचा चुना देऊनियां । अभंग केला अक्षई ॥ २१ ॥ सप्तचक्रेंसीं सात बुरुज । रचूनि केला कोठ सज्ज । अवयव सैंफेली स्वरवर्णीं फांजें[16] । देहदुर्ग पन्नासिलें ॥ २२ ॥ बाह्यप्रदेशीं दुर्गासभवता ।

१ नित्यानित्यवस्तुविवेक, इहामुत्रफलभोगविराग, शमदमादिषट्संपत्ति, मुमुक्षुत्व. २ फेंकतां येण्यासारखे दगडी गोळे. ३ छत्रें. ४ फिरंग=तरवार. ५ कमरेस. ६ जवळ. ७ ढाल. ८ बाणांचा भाता. ९ सिद्ध. १० नऊ इंद्रियें. ११ साडेतीन कोटी रोमरंध्रें याच खिडक्या. १२ अस्थि ३६० आहेत. १३ (?) १४ कंडरा ह्मणजे मोठाले स्नायु १६ आहेत. १५ किल्ल्याची भिंत. १६ शहराभोंवतीं असणारा तट किंवा कोट.

वैराग्याचा खंदक करूनि तत्वता। अंतरस्थितिविवेक तो स्वभावता। आंतील खंदक ॥ २३ ॥ वर्णाश्रमधर्माचें बांधोनि तळें। माजीं सत्कर्माचें उदक तुंबळे। स्वधर्माचें टांकें सुंदर जळें। सीतळ निर्मळ ॥ २४ ॥ विज्ञानस्थितीचा भरिला खजांना[१]। साधनसंग्रह धान्यें जिनस नाना। अंतरात्मारामाचिया अखंड उपासना- घडियाळें वाजे अहर्निश ॥२५॥ अमानित्वादि लक्षणीं सज्जिली पागा। अभयादि दैवी संपदापायदळ वेगां। सज्जूनि शमदमादि मत्तांगां[२]। स्वानुभवचवरडोलेंसीं[३] ॥ २६ ॥ जुंपूनि वारु च्यान्ही पुरुषार्थ। सहजस्थितीं संजोगिले रथ। ऐसा चतुरंग सैन्येंसीं अति समर्थ। दळभार सज्जिला[४] ॥ २७ ॥ यमं[५] नियमं[६] दोघे द्वारपाळ। अखंडता सावध अविकळ। अंतर्बाह्य वृत्ति करूनि निश्चळ। दोघे दोहीं बाहीं उभे ॥ २८ ॥ सवें प्राणायाम[७] पाठिराखा। तो चि अविश्रम करूनि निजसखा। प्रत्याहारप्रधानेंसीं[८] विचारसुखा। सारासारेंसीं घेइजे ॥ २९ ॥ आत्मध्यानाचे[९] भोग्य उपचार। घेऊनि धारणासंयोगें[१०] क्रीडाविहार। निजासनसिंहासनीं बैसोनि साचार। समाधि-

---

१ खजिना. २ हत्ती. ३ अंबारी. ४ सज्ज केले. ५ अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य व अपरिग्रह. ६ शौच, संतोष, तप, स्वाध्याय व ईश्वरप्रणिधान. ७ मागें टीप आली आहे. ८ प्राणायाम भूमिकेच्या पूर्णावस्थेंत गुरूपदिष्ट पद्धतीनें कुंडलीसहित प्राणवायु चरणांगुष्ठापासून ब्रह्मरंध्रापर्यंत चढविण्याच्या व परत उतरविण्याच्या क्रियाभ्यासास प्रत्याहार हें नांव आहे. या क्रियाभ्यासानें इंद्रियें आपआपल्या विषयांचा परित्याग करून चित्तस्वरूपाचें अनुकरण करितात. ९ धारणा भूमिकेच्या पूर्णावस्थेंत गुरूपदिष्ट पद्धतीनें कुंडलीसहित प्राणाच्या निरोधस्थितींत धारणादेशीं एकतानत्व साधण्याच्या क्रियाभ्यासास ध्यान हें नांव आहे. १० प्रत्याहार भूमिकेच्या पूर्णावस्थेंत गुरूपदिष्ट पद्धतीनें कुंडलीसहित प्राणाच्या निरोधस्थितींत नाभिचक्र, हृदय, ऊर, मस्तक, ज्योति, नाकाचा शेंडा, जिभेचा शेंडा, कंठ, दोन्ही डोळे, भुवयांचा मधला भाग इत्यादि आंतील स्थानांच्या ठिकाणीं, किंवा बाह्य ह्मणजे बाहेरच्या चंद्र, सूर्य, अग्नि इत्यादि पदार्थांच्या ठिकाणीं, किंवा मणिरत्न, वृक्षादि जातींच्या ठिकाणीं, किंवा शालिग्रामादि देवमूर्तींच्या ठिकाणीं चित्तवृत्तीची एकतानता करण्याच्या अभ्यासास धारणा हें नांव आहे. ११ ध्यान भूमिकेच्या पूर्णावस्थेंत गुरूपदिष्ट पद्धतीनें कुंडलीसहित प्राण सुषुम्नामार्गानें ऊर्ध्वीं गमन करून ब्रह्मचक्रांत पूर्ण निरोध पावून ज्ञानस्वरूप समरसतेच्या स्थितीचा जो परिपाक होतो त्यास समाधि ह्मणतात.

राज्य सहजस्थितीं ॥३०॥ ऐसें अष्टांगेंसीं प्राणायामसंयोज्य । अक्षईपणें कैवल्यसामराज्य । सायोज्यता सुखासन सुयज्य । आरोहण ऐक्यत्वें ॥३१॥ ऐसा आरुढोनि सुखासनीं । समागमें सकळ परिवार घेऊनि । आसुरी संपदेची करूनि झाडणी । ससैन्यसमवेत ॥ ३२ ॥ कामक्रोधादि नाना वैरी । सबळपणें मदमत्सरीं । शोकमोहादि इये संसारीं । बळकटपणें जे ॥ ३३ ॥ ते सेना सहवर्तमान । काढिले निजदेशांतून । जेवि सूर्योदईं निपटून । तमें जाइजे ॥ ३४ ॥ कीं वायूचिया बहुवसेंपणें । अभ्रीं दिगंत लक्षिजे येकक्षणें । कीं तें प्रकाशें तारांगणें । लोपती जेवि ॥ ३५ ॥ अथवा जालया आत्मज्ञान । स्वसंपत्तीसीं हारपे अज्ञान । तेवि कामक्रोधादि दुर्जन । विभांडूनियां ॥ ३६ ॥ बळदर्प आणि अहंकार । साभिमान द्वेष तिरस्कार । परिग्रहैं पैशून्यतो अनाचार । हें नाशिलीं सकळ ॥ ३७ ॥ असूर्या निंदा तृष्णा कामना । कल्पना ईषैणा दुर्वासना । ममतादि नाना दुष्ट कामना । दिगंताबाहेर घातल्या ॥ ३८ ॥ यमादि नाना तस्कर । पराभविले समग्र । दुसरेपणें कोण्ही समोर । न राहे उभें ॥ ३९ ॥ मग जिकडे पाहे तिकडे । दुजेपणें कोण्ही नावडे । सज्ञानतेचिया सुरवाडें । सरसावलों ॥ ४० ॥ तेणें दाटला परम आवेश । आंगीं भरला साहास । मी ज्ञातेपणें कोण्हास । दृष्टीसी नाणी ॥ ४१ ॥ आपुलिया बळकटपणें । सर्व मानिलें ठेंगणें । दैवी[10] संपदेच्या गुणें । भक्तिपेंठा वसविल्या ॥४२॥ भगवद्भजनाचे व्यवसाव । हरिकीर्तनाचा परमोत्सव । भक्तजनसमुदाव । टाळमृदंगयुक्त ॥ ४३ ॥ दशविध वाद्यांचिया ध्वनीं । चौघडे वाजती अनुदिनीं । ढोल दमामे नौबता ध्वनी । नाना प्रकारें ॥ ४४ ॥ तंत वितंत घन सुस्वर । तार मंद्र विगत घोर । यांमाजीं दशवाद्य अपार ।

१ श्रीभगवद्गीता अध्याय १६ श्लोक ४. २ बहुवसपण=सर्वज्ञत्व. सर्वगत्त. ३ पराभव करून, जिंकून. ४ दुराग्रह ? ५ चहाडखोरपणा. ६ दोषारोप, मत्सर. ७ इच्छा. ८ स्वाधीन होऊन किंवा प्रफुल्लित होऊन. ९ साहस, धैर्य. १० श्रीभगवद्गीता अध्याय १६ श्लोक १ ते ३.

नानाविध ध्वनी ॥ ४५ ॥ खालु कर्णे सहनै[1] मृदंग । डोलें नडघें[2] गिडिबिडें चंग । गुजगुजें झांझ नगारा उपांग । सिंग तुतारा पावा मोहरी ॥ ४६ ॥ चतुर्विध वाद्यांचिया ध्वनीं । अपार वाद्यें वाजती निशिदिनीं । नागसर[3] डफडीं डफगाणीं । वीणा प्याले किन्नरीसीं ॥ ४७ ॥ सप्तस्वरीं होती गायनें । राग उपराग तानमानें । सावडे भक्त हरि-कीर्तनें । करिती नाना प्रकारें ॥ ४८ ॥ सप्तताळेसीं नृत्यांगना नाचती । सुस्वर समता गायनें करिती । स्मृति मेधा धृति बुद्धि कीर्ति देती । परस्परें श्रुति पेखणें[4] ॥ ४९ ॥ तेथ आनंदाचिया निजमेळें । विविध सुखाचे सोहळे । निजसंतोषासी आगळें । बीक[5] चढलें ॥ ५० ॥ दुकान बैसलें दोहीं हारीं । प्रपंचपरमार्थाचिये परी । व्यवसाय करिती नाना प्रकारीं । सत्कर्मधर्म ॥ ५१ ॥ तेथ चतुर्विध भक्तीचे च्यार । चहुं पुरुषार्थीं शोभले बाजार । नित्य अनित्य सार असार । खरें खोटें निवडिती ॥ ५२ ॥ ऐस्या समसाम्यता भल्या । दैवी संप-देच्या प्रजा शोभल्या । स्वानुभवदिनकरीं विराजल्या । भुक्ति मुक्ति विविध ॥५३॥ फिटला द्वंद्वतेचा दुकाळ । जाला समसुखेंसी सुकाळ । स्वानुभव-दिनकरीं तुंबळ । स्वानंदसामरस्य ॥ ५४ ॥ तेथ माझें सैन्य जितुलें । जें असे प्रतापशौर्यें[6] आगळें । परि सर्व हि सत्वाथिलें । चतुरंगेंसीं ॥ ५५ ॥ अभयादि[7] गुणगणेंसीं । पुढें पायदळ चाले सत्राणेंसीं । त्यामागें अमा-नित्वादि[8] गुणेंसीं । स्वार चौताळले ॥ ५६ ॥ त्यामागें शमदमादि । मत्तांग[9] गुढारिले[10] योगसिद्धि । साधूनियां अष्टांग शुद्धि । चवरंडोल[11] विराजले ॥ ५७ ॥ तयामागें चहुं पुरुषार्थांचे । वारु जुंपूनि अति वेगाचे । सहजस्थितीसीं निजरथाचें । अनुपम्य चालणें ॥ ५८ ॥ ऐसें चतुरंग सैन्य अति बळकट । वीर्यशौर्यागळें परम धीट । प्रतापतेजेंसीं

---

१ सनई? २ ढोल? ३ नागाची पुंगाणी. ४ भूषण. ५ अधिक. ६ सौंदर्य, शोभा, तेज. ७ दैवी संपत्तीचे गुण. ८ श्रीभगवद्गीता अ. १३ श्लोक ७ ते ११ यांत ज्ञानाचीं जीं लक्षणें दिलीं आहेत, तीं पाहावीं. ९ हत्ती. १० गुढार=हत्तीच्या पाठीवरील हौदा. ११ अंबारी.

उद्भट। धगधगायमान ॥ ५९ ॥ तेणेंसीं मी परिवारला। दळभार संजोगला। सुखासनीं आरुढला। सज्ञानतेचया ॥ ६० ॥ मग आपुलें जें राहातें स्थळ। कोठें सबळ कोठें निर्बळ। तें शोधिलें पैं सकळ। मुळींहूनि आद्यंत ॥ ६१ ॥ तेथ अष्टांगेंसीं प्राणायाम। समागमें चालतसे निभ्रम। दोहीं भागीं यम नियम। द्वारपाळ उभे ॥ ६२ ॥ पुढें वाद्यें वाजती अपार। दशनादेंसीं अति गंभीर। हरिकीर्तनाचा परम गजर। टाळमृदांगेंसीं ॥ ६३ ॥ पुढें स्वयंज्योतीचिया महतापाँ। येकात्मतेसीं प्रकाशरूपा। जयांच्या प्रकाशें सस्वरूपा। योगी पाहाती ऐकत्वें ॥ ६४ ॥ तेथ मन पवनसंयुक्त। घेरटीकार पुढें चालत। ऐसेनि सत्वर आलों जेथ। आधारचौकी ॥ ६५ ॥ येऊनि पाहातसे जवं मुळीं। तवं अति सुरेख मंडपातळीं। विराजित चतुर्दळीं। रम्य सिंहासन ॥ ६६ ॥ कुंकुमासारिखें आरक्त। गुदस्थानीं मुखकोयत। गजानन सिद्धिबुद्धिसहित। व श ष स सिंहासनीं ॥ ६७ ॥ मुकुट शोभे रत्नखचित। निजभाळीं सिंधुर चर्चित। शुक्लांबर वेष्टिलें तडिद्वँत। आणि चतुर्भुज ॥ ६८ ॥ निजकरीं फरश अंकुश अंबुज। तैसें चि अभयवरदाचें मोर्ज। पाहा नवल मूर्तीचें चोजें। वाटे अद्भुत ॥ ६९ ॥ जया स्थूळ देहाची आकृति। अवस्था नित्य जागृति। विश्वाभिमानव्यक्ति। भोग सुखदुःखात्मक स्थूळत्वें ॥ ७० ॥ वैखरी वाचा मात्रा अकार। रजोगुण क्रियाशक्तीसीं व्यवहार। पृथ्वी तत्व निरंतर। अपान वायु ॥ ७१ ॥ सलोकता मुक्ति देणें। रुगवेद नित्य पठणें। आहवँनाग्नि हवनें। असणें मायापुरीं ॥ ७२ ॥ मुळाधारें वसेन्माया। स्मृतिवाक्यावसानें इया। भौमवासँरीं उद्भवणें जया। अखंडतेसीं ॥ ७३ ॥ चौवर्णीं च्यारि शक्ति। चतुर्दळीं विराजती। गुप्ता प्रासका कराळा चौथी। विकराळा ते ॥ ७४ ॥

१ प्रसिद्ध. २ तेजःपुंज. ३ सज्ज केला. ४ महताब=चंद्रज्योती. ५ गस्तघालणार. ६ मागें पान २४३ वरील टीप ४ पहा. षट्चक्रांपैकीं प्रत्येकाचें खुलासेवार वर्णन पुढें आलें आहे. ७ विद्युल्लतेप्रमाणें. (तडित्-वीज.) ८ आवड. ९ नवल. १० यज्ञ, वैश्वदेव वगैरेचा अग्नि. ११ मंगळवारी.

परमानंद सहजानंद । वीरानंद योगानंद । चतुर्दळीं प्रमाण च्यारी आनंद । कुंडलनीये ॥ ७५ ॥ घटिका येकी पळें चाळीस । राहाणें पैं येथ आह्मांस । जपमिसें[1] सा शतांस । दिधलें आश्वासन ॥ ७६ ॥ मग तिये आधारचक्रीं । गणेश ठेविला वर्णचत्वारीं । आपण चालिलों स्वाधिष्ठानावरी । अति सावधपणें ॥ ७७ ॥ आतां तें स्वाधिष्ठान किमात्मक । लावण्य स्वरूपें सम्यक । सांगिजेल अति सकौतुक । पुढिलिये कीर्णीं ॥ ७८ ॥ ग्रंथ सुंदरपणें अति नागर[2] । आद्यंत स्वानुभवदिनकर । श्रोतीं होऊनियां सादर । श्रवण केला पाहिजे ॥ ७९ ॥ दिनकर रामीं रामदासीं । निजऐक्यता सुखसंतोषीं । सांगितलें आधारचक्रासी । पुढें षट्चक्रें पारिसावीं ॥ ८० ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये दशम कळापे देहदुर्गशोधननिरूपणं नाम द्वितीय कीर्ण प्रकाशः ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

तवं स्वाधिष्ठानें[3] षट्दळान्वित । ब भ म य र ल संज्ञित । पीतवर्ण आधिष्ठानीं दैवत । चर्तुर्मुख[4] हंसवहन ॥ १ ॥ षट्दळकमळीं आरोहण । पीत वसन अक्षमाळेचें[5] भूषण । दंड कमंडलु अभयहस्तें वरदान । निजभक्तांसी ॥ २ ॥ वामांगीं सावित्री क्रियाशक्ति । स्थूळ देहाची आकृति । अवस्था नित्य जागृति । विश्वाभिमानें ॥ ३ ॥ स्थूळभोगीं अति आसक्त । अकार मात्रा सयुक्त । रजोगुण मूर्तिमंत । तत्व तें पृथिवी ॥ ४ ॥ वायु जेथ असे अपान । सलोकता मुक्ति जाण । वैखरी वाचां ऋग्वेदपठण । हवन आहवनाग्नीं ॥ ५ ॥ स्वाधिष्ठानें स्मृता कांची[6] । वस्ति सहजस्थितीची । बुधवारीं जयाची । जन्मवेळ ॥ ६ ॥ आतां षड्वर्णांचिया सा शक्ति । अनुक्रमें चि शोभती ।

---

१ अजपाजपाच्या मिषानें. एक दिवस म्ह० साठ घटका; एवढ्या वेळांत २१६०० अजपाजपाची संख्या होते; पैकीं आधारचक्राचे ठिकाणीं १ घटका ४० पळांत ६०० जप होतो. २ चांगला. ३ मागें पृष्ठ २४३ टीप ६ पहा. ४ ब्रह्मदेव. ५ कमलाक्षांची माला. ६ सप्तपुरीपैकीं पांचवी.

नामाचिया अभिव्यक्ति। करूनि दाऊं ॥ ७ ॥ अभ्यंगता शारदा वाणी। अमृता पूर्णा रोहिणी। षडानंदावसानीं। विराजती ते ॥ ८ ॥ प्रशस्त कुरंग गर्वगत। अवज्ञ अविश्वास मूर्छित। कामशक्तीसीं अनु-कारत। कुंडलनीया ॥ ९ ॥ तिये स्वाधिष्ठानीं राहाणें आह्मास। घटिका सोळा पळें चाळीस। तेथ सा सहस्र सैन्यास। आश्वासूनियां ॥ १० ॥ तया षडंगुळ परमित। आधिष्ठानीं ब्रह्मा दैवत। ठेऊनि मग मणिपुरें चक्रांत। प्रवेशलों पैं ॥ ११ ॥ तवं तें दशद-ळेंसीं उत्फुल्लित। नीळ वर्ण प्रभांकित। ड आदि फ पर्यंत। दश-दळकमळीं ॥ १२ ॥ तेथ जाणों कोटी सूर्यघडी। उपळविली चोखडी। तैसी तेजपरवडी। श्यामांग चतुर्भुज ॥ १३ ॥ आदिपुरुष नारा-यण। विद्युद्वर्ण पीतांबर परिधान। श्रीवत्सांकित कौस्तुभ भूषण। अमळ जगदादि जो ॥ १४ ॥ शंख चक्र पद्म गदा। शोभा जेणें सर्व आयुधां। ज्ञानशक्तिमय लक्ष्मी सदा। शोभे वामांगीं ॥ १५ ॥ इंद्रनीळासम प्रभ। नाभिस्थानमंडपीं पद्मनाभ। सत्वगुण स्वयंभ। गरुड वहन ॥ १६ ॥ सूक्ष्मात्मक पंचवीसां कळांचें। लिंगदेह नाम साचें। अवस्थांतर स्वप्नांचें। तेथूनियां ॥ १७ ॥ तैजसाभिमानें करूनि। प्रविविक्तभोग अनुदिनीं। उकार मात्रा संजीवनी। आप तत्वासहित ॥ १८ ॥ समान वायु संमतें। समीपता मुक्ति संकेतें। मध्यमा वाचा उचितें। पठणें यजुर्वेद ॥ १९ ॥ आवसथ्याग्नि हवन। गुरुवासरीं अवंतिये जन्मदिन। यदर्थी संमत्त वचन। मणिपुरें अवंतिका ॥ २० ॥ दशदळीं मातृकापरिवार। शक्तिदशक अनिवार। कोणकोणता प्रकार। बोलिजेल ॥ २१ ॥ सर्वगा सोमा जया भद्रा। ताक्षिणी सौंदर्या शांतमुद्रा। विशाखा दंशिनी

---

१ प्राकट्य. २ आकारास येत, अनुकूल होत. ३ २१६०० पैकीं १६ घटका ४० पळांत ६००० अजपाजप करून. ४ मागें पृष्ठ २४३ टीप ७ पहा. ५ व्यक्त झाली. ६ प्रकार. ७ मलरहित. ८ प्रभा, तेज. ९ नाभिस्थानांतून कमलोद्भव झाल्यामुळें विष्णूला पद्मनाभ असें ह्मणतात. १० स्वतःसिद्ध, मूळचा. ११ स्वप्नावस्था. १२ स्वप्नदेहाचा अभिमान धरून. १३ स्वप्नस्थान किंवा मनोराज्य यांतील अस्पष्ट भोग ते. १४ गृह्याग्नि. १५ उज्जनी प्रांतांत.

रुचिरा । दशानंदीं शोभती ॥ २२ ॥ सुषुप्त वृष्ण इछ पिशुण । सल्लज मोह भय द्रोण । कशाय विशाद इतुके मिळोन । विष्णु दैवत ॥ २३ ॥ तया मणिपुर चक्राजवळा । पळें चाळीस घटिका सोळा । आह्मां राहाणें प्रांजळा । सा सहस्रां[1] आश्राउनी ॥ २४ ॥ मग तेथूनि चाली केली । अनाहतावरी सैन्यें पेलिलीं[2] । तवं द्वादशें[3] वर्णे देखिली । रचना तयाची ॥ २५ ॥ धवळ मंडपामाझारीं । नंदीस्कंदावरी । क पासूनि ठ वरी । वर्णांकित सिंहासन ॥ २६ ॥ तेथें दैवत पंचवदन[4] । दशभुज विराजमान । चर्मांबर परिधान । मुकुटोज्वळ ॥ २७ ॥ जाणों कर्पुराचा पर्वत । कीं निजतेज चि मूर्तिमंत । कीं कोटिचंद्रोज्वळित । अंगकांति ॥ २८ ॥ कर्णीं कुंडलें स्फटिकवत । नेत्रत्रय धगधगीत । कंठीं हार शोभत । रुंडांकित[5] पैं ॥ २९ ॥ भाळीं चंद्ररेखा मिरवत । जटेमाजीं गंगा गुप्त । त्रिशुळ डमरु वरदयुक्त । भुजा आयुधीं विराजती ॥ ३० ॥ तमोगुण मूर्तिमंत । वामांकीं द्रव्यशक्ति मंडित । परम लावण्ययुक्त । देवी पार्वती ॥ ३१ ॥ कारणदेहाची आकृति । सदैव अवस्था सुषुप्ति । प्राज्ञाभिमानें[6] भोगप्राप्ति । आनंदाची[7] पैं ॥ ३२ ॥ मकार मात्रेचिया आइती[8] । तेजतत्वीं समान वायूची गति । स्वरूपता मुक्ति । देणें नित्य भक्तां ॥ ३३ ॥ पश्यंतिवाचासंयोगें । सामवेद पठणें अष्टांगें । दक्षणाग्नीचया आंगें । हवन नित्य ॥ ३४ ॥ भृगुवासरें[9] मथुरापुरी । अनाहत चक्र ह्रदयावसरीं । द्वादशांगुळ परिवारीं । नाम राज्ञा ॥ ३५ ॥ पद्मिणी सर्दर्भा रतिप्रिया । वैजयंती सौभद्रात्रिमाया । कुंहवासिनी घोकिनी रेखा श्रीया । तरंगिणी तारा ॥ ३६ ॥ इत्यादि द्वादश मातृका । आनंदाचिया द्वादश झुळका । चालती त्या अशेखा[10] । वर्णव्यक्ति ॥ ३७ ॥ त्रैलोक्य वित्कर प्राण स्वपद । अंशप्रकाश अनुताप कपर्द । चित्तसंमत विकल्प महद । विवेक अहंकृत ॥ ३८ ॥ अनाहतचक्र जें

१ मागील स्वाधिष्ठान चक्राइतका च अजपाजप. २ लोटलीं. ३ मागें पृष्ठ २४३ टीप ८ पहा. ४ पांचमुखी परमेश्वर, शंकर. ५ शिराविरहित शरीराचे. ६ सुषुप्ति अवस्थेंतील अभिमान. ७ आनंदभोग=सुषुप्तिसुख. ८ सामग्री. ९ शुक्रवार. १० संपूर्ण.

कां ह्मणिजे । हृदयावकाशीं विराजे । द्वादशानंदेसीं भोगिजीजे । वर्णमातृकीं ॥ ३९ ॥ सोळा घटिका चाळीस पळें प्रमित । आह्मांसी तेथ राहाणें निवांत । सैन्य येकवटूनि समस्त । सा सहस्त्र गणना ॥ ४० ॥ जो कां कैळासवासिया । नगतनुजाविळासिया । स्वसंपत्तीनसीं तेथें तया । प्रतिस्थापना ॥ ४१ ॥ तें द्वादशांगुळ प्रमितें । अतिक्रमूनि चालिलों त्वरित । मग आलों विशुद्धचक्रीं जेथ । जीवात्मा असे ॥ ४२ ॥ तवं तें विशुद्धचक्र कैसें दिसे । जाणों गंधर्वनगर विलासे । नसतेंचिपणें भासे । जीवात्मेनसीं ॥ ४३ ॥ मी आणि माझें हें सर्व हि । लटिकेपणें हुंबे निजदेहीं । सेवटीं पाहातां कोठें चि कांहीं । क्षणभंगुरत्वें न दिसे ॥ ४४ ॥ जेवि कां श्वपचगृहीं ब्राह्मण । स्वप्नामाजीं करूनि भोजन । प्रायश्चित्त घेऊं धांवे आपण । तवं अकस्मात होय जागा ॥ ४५ ॥ तेवि हा ब्रह्मींचा अंश असोनि साचारें । देहसंगें मी जीवपणें हुंबरे । जेवि सार्वभौम हिंडे पांच सात घरें । रंकपणें स्वप्नामाजीं ॥ ४६ ॥ तेवि येणें मुळींचें आत्मत्व सोडूनि । देहसंगें नसतें जीवपण धरूनि । अहं सुखी अहं दुखी भरवसेनि । हर्षविषादीं चढे बोहटे ॥ ४७ ॥ जें मृत्यूचें वेंसौटें । कीं नाना दोषांचें मांजिवटें । कामक्रोधलोभादि लाठे- । पणें जिये देहीं ॥ ४८ ॥ जें पांचां आणि तींचें । वोतलें सेंभरां तत्वांचें । वेगळेपणें जें चौंचें । मिळोनि येक ॥ ४९ ॥ त्रैलोक्य न पुरे क्षुधेसी । तो जेथील मिरासी । स्वर्ग नर्क भोगणें जीवासी । संगें जयाचे ॥ ५० ॥ ऐसें जें अनंता विकारें । करूनि

---

१ परिमिति, प्रमाण. २ मागील स्वाधिष्ठान चक्राइतका च अजपाजप ३ नगतनुजा=पर्वताची मुलगी जी पार्वती. ४ नसीं हें सह या अर्थानें योजलें आहे. ५ शब्द करतो, सारखा ओरडत असतो. ६ अंत्यजगृहीं. ७ भिक्षा मागत. ८ लटकें. ९ हें खरें आहे असा भरवसा वाटून. १० उतरे. ११ वसतें स्थान. १२ उन्माद; आगर या अर्थानें. १३ लाठेपणें=आधिक्यानें, मोठेपणानें. १४ पंचभूतें व त्रिगुण मिळून अष्टधा प्रकृतीचें. १५ स्थूल, सूक्ष्म, कारण, महाकारण असे चार देह मिळून हें शरीर बनलें आहे. १६ जीव. १७ विस्तारें.

दिसे संपुरें। आयुष्यमापें मापारें। भस्त्रनि टाकी ॥ ५१ ॥ पाहा अहंपणें बोलिजे जीव। नाहंपणें ह्मणती शिव। दोहीं नामीं होतसे गौरव। या शरीरसंगें ॥ ५२ ॥ पाहातां मुळींचा भेद। तरि सदैव जो शुद्धबुद्ध। शांतपणें अगाध। चिदानंद जो ॥ ५३ ॥ चराचरीं जो व्याप्त। जया मूर्त्तामूर्त्त ह्मणत। गुणागुणभावीं युक्त। वेगळेपणें चि जो ॥ ५४ ॥ असो आतां हें प्रस्तुत। अहंपणें जीवात्मा जो सतंत। अविद्याशक्तीसमवेत। विशुद्धवासी ॥ ५५ ॥ आतां तें विशुद्ध चक्र कैसें। केवळ धूम्रमय असे। अकारादि षोडशदळीं विकाशे। कंठस्थानीं ॥ ५६ ॥ स्वरांकित स्तंभीं मंडप। मध्यें सिंहासन सुवर्णरूप। त्यावरी विराजे चिद्रूप। अहं जीवात्मा ॥५७॥ भरली विकारें बहुतीं। अष्टधा ऐसें जयेसी ह्मणती। ते चि स्वरूपाची आकृति। येकदेशीपणें ॥५८॥ वामांगीं अविद्या शक्ति। कारणदेहाची आकृति। अवस्था नित्य सुषुप्ति। प्राज्ञाभिमानें ॥ ५९ ॥ आनंदाचें भोगायतन। मकार मातृकेचें स्थान। मूर्तिमंत तमोगुण। परि तेजतत्वें साजा ॥ ६० ॥ वायु जेथील उदान। स्वरूपता मुक्तीचें दान। पश्यंति वाचा पठण। सामवेद नित्य ॥ ६१ ॥ दक्षिणाग्निमाजीं हवन। द्वारिकापुरी सुखायतन। विशुद्धि-द्वारिकापुरी हें वचन। शास्त्रांतरींचें ॥ ६२ ॥ असो षोडश मातृका-सहित। सोळां हि स्वरेंसीं मंडित। देवांगनायुक्त शोभत। देव जैसे कां ॥ ६३ ॥ सर्वतोभद्रा प्राणधारिणी। सप्तद्योतिनी ब्रह्मायणी। शबरी लोहिता यक्षिणी। आणि सौभाग्यदायका ॥ ६४ ॥ भानुमती मदळसा शिखरिणी छाया। विष्णुप्रिया विश्वोदरा माया। चित्रघंटादि षोडश वर्णा यया। परिवार हा ॥ ६५ ॥ करिती परस्परें क्रीडा विनोद। सुखयोगें नाना छंद। तेथ स्वेछा उठिती आनंद। सोळा प्रकारीं ॥ ६६ ॥ हुं फट् वौषट् स्वाहा स्वधानंद। मन अमृत गांग तथा शुद्ध। पर धर नीळ धीमानंद। प्राणानंद सोळावा ॥ ६७ ॥ इत्यादि सोळा हि

१ बारीक. २ मापारी=माप करणारा, मापाड्या. ३ विशुद्धचक्राचे ठिकाणीं वास करणारा. ४ मागें पृष्ठ २४३ टीप ९ पहा. ५ नूतन.

आनंद । देवतारूप प्रसिद्ध । बोलिले जे विशद । शास्त्रांतरीं ॥ ६८ ॥ ऐसिया वर्णशक्ति आनंदसह । घेऊनि अविद्याजातसमूह । जीवात्मा विशुद्धीं करित उत्साह । कंठस्थानीं तिये ॥ ६९ ॥ घटिका दोनी पळें सेताळीस । तथा अक्षरें गणना चाळीस । विश्रांति घेऊनि सहस्त्र येक सैन्यास । आश्वासिलें तेथ ॥ ७० ॥ मग तें षोडशांगुळ प्रमित । अतिक्रमूनि सैन्यसमवेत । चालिलों निजानंदभरित । अग्निस्थानासी ॥ ७१ ॥ तिया अग्निस्थानाचें परम लावण्य । स्वानुभवदिनकरीं अति सौजन्य । दिनकरें रामदासकृपां कीजैल गण्य । पुढिलिये कीर्णीं ॥७२॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवादिनकरे गुरुशिष्यान्वये दशम कळापे चत्वारचक्रशोधननिरूपणं नाम तृतीय कीर्ण प्रकाशः ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

आतां जें अग्निस्थान अति पवित्र । सकळ चराचराचें जें पात्र । परमार्थआकळितें सूत्र । विश्वोद्धरण जें ॥ १ ॥ पाहातां तें अति रम्य मनोहर । मना न कल्पवे ऐसें थोर । देखतां चि मी सपरिवार । बिहालों मानसीं ॥ २ ॥ त्या बिहालेपणें चि होऊनि सावध । स्मरिलें आत्मारामपदद्वंद । तेणें बळें सनादबद्ध । पुन्हा सरसावलों ॥ ३ ॥ तवं तिया स्थळातळवटीं । पाहे जवं खोलिवां दृष्टीं । तेथ अपार मिळोनियां चावटी । करिताती सुखें ॥ ४ ॥ जे कां सत्वश्रिया श्रीमंत । मननशीळ भाग्यवंत । नीतिन्यायमर्यादायुक्त । सर्वकाळीं जे ॥ ५ ॥ जे गुरुभक्त परम धार्मिक । शुद्ध वासना जयांची निष्टंक । आत्मानात्मविचारें संम्यक । परिपूर्ण जे ॥ ६ ॥ भक्तीचे तरि जे आगर । वैराग्येंकरूनि परम शूर । ज्ञानाचे हि जे सागर । अपारपणें ॥७॥ ऐसे देखिले अनंत । अनुभवी साधु संत । स्वसुखानंदें पेलेत । भुललेंपणें ॥ ८ ॥

---

१ २ घटका ४७ पळांत १००० अजपाजप होतो. २ मागें पृष्ट २४३ टीप १० पहा. ३ आकळणें=जाणणें, आटोपणें. ४ डोळे उघडून. ५ पोहत, हळुवार तोलत.

येक शांत आणि वीतरागी । येक अनुपम्य हटयोगी । येक नित्यनैमित्यादि कर्ममार्गी । बैसले सुखें ॥ ९ ॥ येकीं यम-नियमाचे खडे झाडूनि । प्राणायामासन घालूनि । प्रत्याहारेसीं धारणा ध्यानीं । बैसले समाधीं ॥ १० ॥ येक ते कुंडलिनीमेळें । देह राखूं बैसले सगळें । येक ते सांख्य सिद्धांतफळें । भक्षिती आइतीं ॥ ११ ॥ येक मीनमार्गें या स्थळा चालिले । येक मर्कटा ऐसे फळीं झोंबिले । येक पिपलिकामार्गें वाहिले । या स्थळासी येऊं पाहाती ॥ १२ ॥ येक येऊं ह्मणती विहंगमाऐसे । सत्वरीं झेंपावती सारिसे । आपलाल्या मतिप्रकाशें । आकळूं पाहाती ॥ १३ ॥ आतां हे पृथुका-कारें सांगतां । स्वमतीसी नाकळे पैं तत्वता । मुख्य जे सभानायक उभयतां[2] । ते चि बोलिजती[3] ॥ १४ ॥ तेथ येक ज्ञानी येक योगी । बैसले दोघे हि दोहीं भागीं । पाहातां हरिहरब्रह्मादिकांलागि । ते चि मोहरे[4] ॥ १५ ॥ ऐसा जों पाहे चहुंकडे । तवं जो तो प्राणी तेथें चि वांवडे[5] । मग मी जों पाहे आपणाकडे । तवं आपली हि गति ते चि ॥ १६ ॥ एवं आपणासी पाहों गेलों निवाडें । तवं पाहतेपणेंसीं जालें सांकडें[6] । कां जे दृश्यद्रष्टादर्शनेंसीं बहुडे[7] । जेथील तेथ ॥ १७ ॥ आब्रह्मापासूनि मश्यकपर्यंत । जो तो प्राणी देखिजे तेथ । परम रम-णीय स्थळ शोभत । सर्वां सुसेव्य जें ॥ १८ ॥ तया स्थळाची येकी नवाई[8] । प्राणिमात्रा वासु तरि तिये ठाईं । परि. अज्ञानां झोल सखोल सर्वां हि । उर्वरितांसि[9] पैं ॥ १९ ॥ सर्वांसी विश्रांतिदायक । मनो-रम्य जें अत्यंतिक । तेथ द्विदळात्मकें[10] । सिंहासन ॥ २० ॥ अग्नि-मंडप उभविला । मुक्तस्तंभीं शोभला । शुभ्रवर्णमय देखिला । अति

१ सर्व प्रकारचे विकार ज्यांनीं आपल्या ताब्यांत ठेवले आहेत असे. २ ज्ञानी गुरु व योगी शिष्य. ३ सांगतों. ४ मोहर=मार्ग, किंवा मुख्य मणी. ५ वाव-टणें=विश्राम पावणें. ६ संकट, ओझें, कठिण, संकोचित. ७ मागें सरे, परत फिरे. ८ अपूर्वता. ९ अज्ञानी जीव मात्र त्या ठिकाणापासून अत्यंत दूर झुगारून दिलेले दिसतात; त्यांखेरीज इतर सर्वांना तेथें विश्रांति मिळते. १० हं व क्षं या दोन दलांनीं युक्त.

तेजोमय ॥ २१ ॥ मध्यें कमळ मनोहर । विराजे अति सकुमार । भोंवते हंस मयूर । टाहो करिती ॥ २२ ॥ स्वानुभवें सुगंध बहळें । कमळीं संतषट्पदकुळें । निशब्दाचिया मेळें । झुंकारती ॥ २३ ॥ जेथ सद्भावाऐसीं पारवीं । भक्तिभार्येचिया गौरवीं । घुमघुमिती क्रीडारवीं । सुखसंतोषमेळें ॥ २४ ॥ कोहं शब्दाचे काक बक कोकिळ । ते न पावती चि पैं तें स्थळ । मग ते अविद्याजुंबांडेंसीं जें विशाळ । ते दांगीं जाऊनि राहिले ॥ २५ ॥ तेथ आर्तेसीं जिज्ञासेचिया आवडी । अर्थु इछिती ज्ञानाचिये परवडी । ऐसीं भक्तिभावें पक्षीवृंदें चोखडीं । साधुत्वें क्रीडती असंख्य ॥ २६ ॥ असो ऐसिये मनोहर स्थळीं । तया द्विदळात्मक कमळीं । चंद्रसूर्याहूनि प्रभा आगळी । स्वानुभवदिनकराऐसी ॥ २७ ॥ त्यावरि सुवर्णीं रत्नजडित । हंसमय सिंहासन लखलखित । बारा सोळा कीर्णेंसीं झळाळित । प्रभा ज्याची अतुळ ॥ २८ ॥ तेथ इडात्मक जें दक्षिणें दळ । चंद्र दैवतेसीं परम सीतळ । सोळा कळीयुक्त सुगंध बहळ । सुरेख साजिरें ॥ २९ ॥ तैसें चि पिंगळात्मक दुजें वामदळ । सूर्यदैवतेंसीं अति उष्णता सोज्वळ । सोळा कळा त्यांत प्रगट बारा निर्मळ । च्यारि गुप्ता असती ॥ ३० ॥ आतां चंद्रकळा ज्या षोडशा । तेजें समान सीतांशा । अमृतमय अति निर्दोषा । त्या सांगिजतील ॥ ३१ ॥ शंखिनी पद्मिणी अशोशिणी । सुप्रभा आणि कामिनी । आल्हादिनी तथा कुमुदिनी । आश्वासिनी ते ॥ ३२ ॥ व्यापिनी विग्रहाकर मंडिनी । विकाशा सौम्या मैथुनी । अमृतकळा तथा द्राविणी । मिळोनि कळा षोडश ॥ ३३ ॥ यानंतर सूर्याचिया कळा । प्रगट गुप्त मिळोनि सोळा । कोण कोण त्या अनुक्रमें सकळा । सांगिजतील अन्वयें ॥ ३४ ॥ कीर्णी अकीर्णी ज्वाळिनी । दाहिनी

---

१ बहुत. २ अविद्यारूपी वृक्षसमुदायांनीं युक्त. ३ अरण्यांत, वनांत. ४ चतुर्विधाभक्ति. श्रीभगवद्गीता अ. ७ श्लोक १६. ५ पुढें ओवी ३२ ते ३६ यांत सांगितलेल्या. ६ कित्येक ठिकाणीं इडेला वाम व पिंगलेला दक्षिण नाडी म्हटलें आहे. इडा वामे स्थिता भागे पिंगला दक्षिणे स्मृता । सुषुम्ना मध्यदेशे तु गांधारी वामचक्षुषि ॥

ज्योतिनी दीपिनी । विद्युत्तेजा प्रकाशिनी । तापिणी आणि सुप्रभा ॥ ३५ ॥ सुकीर्णी तथा लोकनंदिनी । द्वादश प्रकट एवं मिळोनि । आतां गुप्त चत्वार त्या प्रळईं प्रगटोनि । ब्रह्मांड दग्ध करिती ॥ ३६ ॥ लाहाकी दाहाकी शोषिणी । चौथी जाणिजे तीव्रकीर्णी । सोळा सूर्यकळा एवं मिळोनि । स्वानुभवदिनकराऐस्या ॥ ३७ ॥ एवं बारा सोळा मिळोनि । सूर्य चंद्र वाम दक्षणीं । पिंगळाइडात्मक द्विवर्णी । अग्निचक्रीं द्विदळ कमळ ॥ ३८ ॥ परम शोभा रमणीय । सिंहासन तेजोमय । उपमे न येती चंद्र सूर्य । ते लाजों[1] गगनीं राहिले ॥ ३९ ॥ असो सिंहासनीं दिव्य मूर्ति । जैसी कां कैळासीं शिवशक्ति । तिया रूपाची अभिव्यक्ति । वाचा न बोलवे ॥ ४० ॥ जो कां जगदंकुरकंद[2] । साकार सच्चिदानंद । विगळिताखिळ भेद । ज्ञानरूप केवळ ॥ ४१ ॥ जयाचें न कळतां रूप । विश्व खरें वाटे अमूप । जाणितलियां होइजे निष्पाप । क्षणमात्रें चि ॥ ४२ ॥ सदैव जो कां परमानंद । तयाचे नमूं चरणद्वंद । कां जे जागणां होय निर्व्यवाद । ह्मणौनियां ॥ ४३ ॥ हरिहरब्रह्मादिक । इच्छामात्रें होती संम्यक[3] । पुन्हां लया जाती निष्टंक । जया देखतां ॥ ४४ ॥ जयातें सांख्य मत्त । क्षेत्रज्ञ ऐसें ह्मणत । अक्षर ऐसा संकेत । बोलती येक ॥ ४५ ॥ पाहातां जो परम चंचळ । लयोद्भव जयाचा खेळ । पुरुष हें केवळ । अभिधान जया ॥ ४६ ॥ असो जो प्रकृतीसी पर । षड्गुणां जेथ आधार । जो साक्षात् ईश्वर । शुद्धसत्व ॥ ४७ ॥ एवं जो अंतरात्मा मूर्तिमंत । वामांगीं इच्छाशक्ति शोभत । जेवि गोडी गुळीं भासत । प्रभा दीपीं ॥ ४८ ॥ कीं ते बुबुळीं बाउेली[4] । कीं देहीं साउली । कां जेवि देखिली । अग्नीं शिखा ॥ ४९ ॥ इयापरि तन्वंगी[5] । लावण्य जिये सर्वांगीं । ते शोभली वामांगीं । आत्मयाचा ॥ ५० ॥ देह पाहातां महाकारण ।

---

१ लाजोनि. २ जगद्रूपी अंकुर ज्यापासून उद्भवला तो मूळ गाभा. ३ चांगले. ४ बाहुली. ५ अर्धांगी.

अवस्था तुर्या जे परम गहन । प्रत्यगात्मत्वें अभिधान । नित्य जया ॥५१॥ आनंदाचा अवभास । तो चि भोग[2] पैं जयास । शुद्धसत्वगुणास । अंगिकारिलें ॥ ५२ ॥ आकाशतत्वें करूनि । प्राणयोगें अनुदिनीं । वायु विचरे भुवनीं । सुषुम्नेचिया ॥ ५३ ॥ मग सगुणसायुज्यतादि । मुक्तिप्राप्ति जये पदीं । अर्द्धमात्रावेधीं । पदैक्यता ॥ ५४ ॥ परा जे कां चौथी[3] । तियेचिया व्यक्ति । अथर्वणें निगुती । वेदध्वनि ॥५५॥ मग काम्यादि निषिद्धें । नित्य नैमित्य फळावछेदें[4] । संवर्तकाग्नि स्वकर्मवेधें । नित्याग्निहोत्र ॥ ५६ ॥ अग्निचक्र स्मृता काशी । बोलिला जाबाळी श्रुति विशेषी । ह्मणौनि जे नित्य अग्निचक्रवासी । तयां काशीवास सदैव ॥ ५७ ॥ तये काशीपुरीं जावया । तीन मार्ग योजले सवियां[5] । कोण कोण ते आर्थां[6] । आणिजती ॥ ५८ ॥ इडामार्ग तो केवळ तम । पिंगळा रजोगुणी सकाम । तिजा सत्वात्मक निजधाम । पावविता पैं ॥ ५९ ॥ आतां द्वयवर्णोत्तमीं[7] । असिजे शक्तियुग्मीं । महाकाळी महालक्ष्मी । मातृकारूपी ॥ ६० ॥ सहज आणि नित्यानंदीं । रमिजे शक्तिद्वंदीं । मग पैठें[8] होइजे महापदीं । निजात्मयोगें ॥ ६१ ॥ मग घटिका दोनि पळें सेताळीस । अक्षरें चाळीसांपर्यंत आह्मांस । राहाणें घडलें येक सहस्र सैन्यांस[9] । आश्वासिलें तेथ ॥ ६२ ॥ तें स्थळ परम गहन । कोण्हा न कळे तयाचें मान । कित्तेक जाले कंपायमान । तें देखतां चि ॥ ६३ ॥ बहुतीं केला आवांकीं[10] । परि कित्तेकां बैसला धका । ऐसें जाणोनियां निकां[11] । विचार योजिला ॥ ६४ ॥ कोट्यानुकोटि वीरगणीं- । माजीं येक येक शोधूनि । कांहींयेक संजोगूनि[12] । ऐक्य केलें मग ॥ ६५ ॥ ऐसिया कित्तेक सैन्यसमवेत । आत्मा

---

१ देहामध्यें व्यापून राहिलेलें ब्रह्म तें, कूटस्थ. २ आनंदावभासभोग= तुर्या अवस्थेचें सुख. ३ चौथी वाणी. ४ नित्य नैमित्तिक कर्में जीं फळ देण्याबद्दल प्रसिद्ध आहेत असा एक अर्थ होतो, परंतु या ठिकाणीं फलापासून निराळीं ह्म० फलाशारहित जीं कर्में तीं, असा घ्यावा. ५ सहज. ६ आकारास. ७ ह्रं व क्षं या वर्णांनीं. ८ पैठणें=वसणें. ९ एक हजार अजपाजप होईपर्यंत. १० धैर्य. ११ चांगला. १२ सिद्ध करून.

आधिष्ठूनि दैवत । मग अंगुळद्वयाचें परिमित । सांडिलें मागें ॥ ६६ ॥ मग परमानंदें करूनि । पिंडपद मागें सांडूनि । चालिलों ऊर्ध्व भेदूनि । ब्रह्मांडवरि ॥ ६७ ॥ आतां तें ब्रह्मांडीं सहस्रदळ । कमळ असे सुगंध बहळ । त्याचें वर्तमान सांगिजेल सकळ । पुढिलिये कीर्णीं ॥ ६८ ॥ दिनकर रामींरामदास ह्मणे । ज्यासीं सहस्रदळ असेल अवलोकणें । तेणें स्वानुभवदिनकरीं पाहाणें । सहजस्थिति ऐक्यता ॥ ६९ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये दशम कळापे द्विदळचक्रनिरूपणं नाम चतुर्थ कीर्ण प्रकाशः ॥ ४ ॥ श्रीराम जयराम जयजयराम ॥

॥ श्रीराम ॥

आतां ब्रह्मस्थानीं सहस्रदळ । कमळ अत्यंत पराग बहळ । हरिहरब्रह्मादिकांसी अतुळ । महिमा अगम्य जयाचा ॥ १ ॥ त्याचीं आइकोनियां थोरी । आनंदें स्वानुभवदिनकरीं । अग्निचक्रीहूनि ब्रह्मरंध्रवरि । सोहं सिद्धि स्वानुभव ॥ २ ॥ करूनि निजहंसीं आरोहण । भेदूं पाहे ब्रह्मस्थान । तवं तें स्थळ परम गहन । अपारपणें देखिलें ॥ ३ ॥ देखतां चि जालों भयभीत । चित्त अहंपणेंसीं विरमत । परि वाटतसे अति आर्त[1] । तें पाहावयासी ॥ ४ ॥ ह्मणौनि जावों पाहे पुढें । तवं जीवपण समुळीं बहुडे[2] । आत्मयासी हि सांकडें । होतसे जेथ ॥ ५ ॥ जेथ जीवशिवा ऐसी गति जाली । तेथ आतां काइसेन[4] करावी बोली । जाणिवेची वार्ता बुडाली । अहंकारेंसीं ॥ ६ ॥ ऐसा घाबिरेपणें राहोनि स्तब्ध । बोलों विसरला वाचें शब्द । तेणें मग जाहालों निशब्दें[5] । त्रिपुटीसहित ॥ ७ ॥ गति खुंटली मनाची । पवनु राहिला उगा चि । मां वरकड सैन्याची । कें[6] आशा[7] मग ॥ ८ ॥ सभोंवतें जवं पाहे । तवं ब्रह्मारण्य[8] दिसताहे । तेणें घाबिरेपणें निजदेह हें । खचों पाहतां ॥ ९ ॥ ह्मणौनि परतावया तांतडी । आस्था

---

१ मागें पृष्ठ २४४ टीप १ पहा. २ आवड. ३ मागें सरे. ४ कोणत्या रीतीनें. ५ शब्दरहित. ६ कोठें. ७ आशा. ८ ब्रह्माशिवाय दुसरी वस्तु च दिसत नाहीं.

धरिली चोखंडी । तवं वळली वेंगंडी । जेथील तेथ ॥ १० ॥ मग अंतर जों पाहात । तवं तें हि भयाचकित । तेणें टकमका पाहात । चहुंकडे ॥ ११ ॥ अत्यंत विस्मयता वाटे । सर्व शरीरीं कंप सुटे । रोमांचित थरकटें । उभें राहिलें ॥ १२ ॥ सर्वांगीं स्वेदकणिका । उबारेल्या जेवि गगनीं तारका । हांस्याचिया झुळुका । कांहींयेक ॥ १३ ॥ तवं सवें चि आलें रुदन । गेला देहभाव विसरोन । तेणें सगद्गदें करून । अंतर दाटे ॥ १४ ॥ आनंदें करावें वाटे नर्तन । परि वृत्तीसी नाहीं सावधपण । ऐसा शक्तिपात गहन । वोडवला कीं ॥ १५ ॥ ऐसेन हि धरूनि आवांका । पुढें पाहें जवं निका । तवं देखिलें तिया कवतुका । न संगवे चि ॥ १६ ॥ तैसा चि घाबिरेपणें पाहे । तवं श्रृंगारमय दिसताहे । सवें चि वीरवृत्ति हे । उद्भवली दिसे ॥ १७ ॥ तेणें भयभीत होऊनि । पाहे पुढें अवलोकूनि । तवं करुणेचिया गगनीं । टाकिलें गमे ॥ १८ ॥ तैसा चि सावध होऊनि राहे । तवं अद्भुत चि देखत आहे । देखोनि हासों पाहे । तवं तें हि येतसे ॥ १९ ॥ सवें चि दिसे भयानक । तें चि पाहों बैसे कवतुक । तवं दिसे क्षणयेक । बीभछवाणें ॥ २० ॥ मग निहाळूनि जवं पाहे । तवं शांतरूप चि देखत आहे । तेणें निज-अंतरीं होय । सुखसंतोष ॥ २१ ॥ ऐसें अंतर्बाह्य घाबिरटें । भाव रस काष्टद्वयें संघटे । तेथ श्रीगुरुस्मरणाग्नि प्रगटे । संश्रुतिवनदाहक ॥२२॥ तो श्रीगुरुस्मरणाग्नि सहसा । प्रगटे स्वानुभवदिनकरा ऐसा । मग सस्वरूपीं तयाचिया प्रकाशा । रूढ होऊनि ॥ २३ ॥ श्रीगुरुस्मरणाचिया नेटें[10] । निजवृत्ति पाहे जवं नेहटें[11] ।

---

१ निर्मळ, चांगली. २ मुरकुंडी. ३ अंतःकरण ? ४ कंप, रोमांच, स्फुराण, प्रेमाश्रु, स्वेद, हास्य, लास्य व गायन असे अष्टभाव उभे राहिले. ५ घर्मबिंदु. कणिका=कण, रज. ६ उभे राहिले. ७ धैर्य. ८ याप्रमाणें च नव हि रसयुक्त प्रदेश पाहिला. ९ अष्टभाव व नवरस, हीं च कोणी दोन काष्टें, यांचें संघर्षण सुरू झालें, त्याबरोबर जन्ममरणरूपी वनाचें दहन करणारा सद्गुरुस्मरणरूपी अग्नि प्रगट झाला. १० जोरावर, बळावर. ११ लक्ष लावून पाहिलें.

तवं तियें ब्रह्मारण्यीं गोमटें । देखिलें स्थळ येक ॥ २४ ॥ परि जावों न शके तया जवळी । मग दुरूनि च पुढें न्याहाळी । तवं देखे येकवर्णकमळीं । सहस्रदळ ॥ २५ ॥ दिसे परम सुंदर मूर्ध्निस्थान । वरी येकस्थंभी मंडप गहन । तेथ शोभती नाना वर्ण । सहस्रदळीं ॥ २६ ॥ माजीं नित्यानंदाचें सिंहासन । निजतेजें देदिप्यमान । तयावरी आरोहण । श्रीगुरुमूर्तीचें ॥ २७ ॥ विश्वातीत असोनि विश्वीं व्यापक । आदिदेव निर्मळ निज निष्टंक । नित्य निरामय निष्कळंक । परात्पर ॥ २८ ॥ अनंता नामांचिया बडिवारा । वेद वाखाणूं गेला येकसरा । सेवट नव्हे मग नेतिपणें लाजिरा । होऊनि ठेला ॥ २९ ॥ असो श्रीगुरुमूर्ति ययापरि । दुरूनि देखिली सर्वांगें साजिरी । अर्द्धांगीं शक्ति शोभे बरी । लावण्ययुक्त ॥ ३० ॥ सर्वांगशोभा मनोहर । काय उदेला स्वानुभवदिनकर । ब्रह्मस्वरूपपूर्णत्वाचा पार । न कळे कोण्हां ॥ ३१ ॥ आणिक कौतुक जवं पाहे । तवं सरोवर येक पुढें आहे । पूर्णत्वें जळमंळित राहे । समसाम्यता ॥ ३२ ॥ तेथें हंसें आणि सारसें । चकोरें मयोरें राजसें । बदकें चक्रवाकें समरसें । क्रीडा करिती ॥ ३३ ॥ केळी दाटल्या सा तीन । नारेळी डोलती च्यारी दुगुण । सर्व हि वनस्पति मिळोन । तीन पांच ॥ ३४ ॥ येक पन्नासांचा मिळोनि बाग । लाविलीं झाडें अनेग । त्यांची वेगळी च झगमग । पाल्हाळेंपणें ॥ ३५ ॥ ऐसें स्थळ अति मनोरम । जेथ परमात्मया श्रीगुरूसी विश्राम । त्याचिया सुखें अविश्रम । सुख तयासी ॥ ३६ ॥ परि तेथ जावयास । गति न दिसे चि कोण्हास । येक तो योगाभ्यास- । वांचूनियां ॥ ३७ ॥ जेहीं केला मनोजय । साधिला पवनसमुच्चयें । भेदिलें बंदत्रयें । कुंडलिणीयोगें ॥ ३८ ॥

---

१ ळ वर्णाच्या आकाराचे कमळावर. २ मस्तक. ३ निश्चित. ४ कीर्ति, मोठेपणा. ५ एकाएकीं, एकाकी, एकटा. ६ जलमय. ७ हे पक्षी ह्मणजे बावन मातृका. मागें पृष्ठ २५६ पहा. ८ अनेक. ९ झाक, झुळुक. १० विस्तारेंकरून. ११ पिंडींचे पांच व ब्रह्मांडींचें पांच वायु. १२ उड्डियानबंध, मूलबंध, जालंदरबंध.

अष्टांग साधनयोग सारूनि । पंचप्राण येकवटूनि । चतुर्दश ग्रंथी[2] भेदूनि । ब्रह्मरंध्रा गेले ॥ ३९ ॥ आतां पंचप्राणाची ऐक्यता । सांगिजेल अन्वयें स्वभावतां । अपान आधारचक्रीं जो होता । तो कुंडलिणीसंगें ॥ ४० ॥ समानाचें आधिष्टान । नाभिस्थानीं असे गहन । तेथ कुंडलिणीसंगें अपान । मणिपुरासी आला ॥ ४१ ॥ मग समान अपान मिळोनि । आले प्राणाजवळी हृदयभुवनीं । तेहीं व्यान सर्वांगींचा आकर्षूनि । तेथें चि आणिला ॥ ४२ ॥ मग चौघे हि मिळोन । आक्रमिलें कंठ-स्थान । तेथें विशुद्धचक्रीं असे उदान । पांचवा वायु ॥ ४३ ॥ ते पिंडींचे पांच हि वायु मिळोन । करिती ब्रह्मांडवायूचें आकर्षण । नाग कूर्म कुकुर तथा जाण । देवदत्त धनंजय ॥ ४४ ॥ नागवायु आकर्षिला मस्तकींहूनि । कूर्म श्रोत्रीं कुकुर नेत्रींहूनि । देवदत्त घ्राणीं जिव्हा-स्थानापासूनि । धनंजय आकर्षिला ॥ ४५ ॥ ऐसे दशवायु कंठीं येक-वटोन । योगियाचे शरीरीं कुंडलिणीसवें मिळोन । जाती ब्रह्मस्थान निजांशें भेदून । सहस्त्रदळवरी ॥ ४६ ॥ त्यांत प्राणापानाची ऐक्यता । येक योगी करिती स्वभावतां[4] । कि येक गतायुष्यें[5] जालियां तत्वता । ऐक्यता होय ॥४७॥ या उभयांवेगळी ऐक्यता । प्राणापाना न घडे सर्व-था । श्रोतीं कोपावेंना तत्वता । हें अप्रसंगिक ह्मणौनि ॥ ४८ ॥ असो मनपवनसंगें । पंचप्राण येकवटूनि हटयोगें । पाविजती स्वानंद-तडागें । अमृताचीं ते ॥ ४९ ॥ मग तें अमृत सेऊनि । अमर होइजे जवं चंद्र तरणी[6] । देह अक्षई[7] करूनि । राहिले सुखें ॥ ५० ॥ ते योगियावांचूनि कोण्हां । गति नव्हे तया स्थाना । जेथें विलसे श्रीगुरु-राणा । परमात्मरूपें ॥ ५१ ॥ असो ळकार वर्ण जेथील अमळ । परि-वेष्टित सहस्त्रदळ । मूर्ध्निस्थान केवळ । ब्रह्मरंध्र जें ॥ ५२ ॥ परमात्मा

---

१ यमनियमादि. २ मागें सांगितलेलीं सात मुख्य चक्रें व सात इतर चक्रें मिळून चवदा. ३ व्याप्तिरूपानें. ४ सहज रीतीनें, जिवंत असतांना. ५ आयुष्य संपून हा जड देह टाकल्यावर. ६ चंद्रसूर्य प्रकाशमान आहेत तोंपर्यंत, आ-चंद्रार्क. ७ नाशरहित.

मूळप्रकृति । विज्ञानाचिया आकृति । उन्मनी अवस्था स्थिति । निराभिमानें ॥ ५३ ॥ सदैव भोगणें निरानंद । निर्गुण गुणेंसीं प्रसिद्ध । आकाश तत्व महद । व्यान वायु ॥ ५४ ॥ निर्गुण सायुज्यता मुक्ति । अर्द्धमात्रेचिया संवित्ति । अपरा वाचेचिया युक्ती । निर्वेद पठण ॥५५॥ ज्ञानाग्निहोत्र असे नित्य । अयोध्यापुरीं वास्तव्य सत्य । यदर्थीं सुचलें येक साहित्य । वेदांतशास्त्रींचें ॥ ५६ ॥ ब्रह्मरंध्रादयोयोध्या । सहस्त्रारंतु तद्विदुवाक्य सद्या । सप्तचक्रानवद्वारावेद्या । इया हेतुस्तव ॥ ५७ ॥ ळ मातृकेचिया उजेरी[1] । प्रणवोच्चारें ब्रह्मस्थानवेऱ्हीं । सैन्य येक सहस्त्रवरि । आश्वासिलें[2] पैं ॥ ५८ ॥ मग घटिका दोनि पळें सेताळीस । तैसीं च अक्षरें चाळीस । तेथ आह्मीं घेतलें विश्रांतीस । प्रणवपरमात्माश्रयें ॥ ५९ ॥ ऐसा सप्तस्थानेंसीं कोठ पत्रासिला[3] । अंतर्बाह्य सर्व शोधिला । सैन्याचा विचार आणिला । मनासी जवं ॥ ६० ॥ तवं गणनों[4] त्रिसप्तक । सहस्त्र आणि शत षट्क । परिवारला सम्यक । स्वानुभवदिनकरीं ॥ ६१ ॥ एवं सकळ सैन्यसमवेत । जागणा[5] त्रैअवस्थातीत । फिरोनि साठी घटिकांत । निजस्थळासी आलों ॥६२॥ मग तेथ येऊनि क्षणेक । स्थिरावलों स्वस्थानीं कांहीं येक । आपुले ठाईं परम सुख । तिये वेळे मानिलें ॥६३॥ जेवि अल्प धनाचेनि व्याजें[6] । अल्पकु[7] निजमानसीं माजे[8] । कीं तो वोहळे[9] गर्जे । अल्पोदकें ॥६४॥ किंवा तो अपूर्ण कुंभ । अथवा थिल्लरीचें[10] जेवि अंभें[11] । कां तो सरसावे कोंभ । सांबरीचा[12] ॥ ६५ ॥ इयापरि आपुले ठाईं । लाहोनि पूर्णतेची नवाई[13] । तेणें स्वसुखाचा डोहीं । बुचकळतसे ॥ ६६ ॥ मी येक सर्वगुणेंसीं संपन्न । भूमंडळीं मी येक सज्ञान । या देहदुर्गीं बळकटपण । आजि माझें चि ॥ ६७ ॥ ऐसा ज्ञानाभिमानगर्वें । ह्मणे

---

१ उत्कर्ष, स्वस्थता. २ एक हजार अजपाजप होईपर्यंत. ३ शृंगारला. ४ २१६०० इतकी संख्या. ५ जागृत. ६ व्याज=मीष, निमित्त. ७ दरिद्री. ८ उन्मत्त होतो. ९ उथळ पाण्याला खळखळ फार अशी ह्मण आहे. १० डबक्यांतलें. ११ पाणी. १२ साबरकांडें नांवाचें कांटेरी झुडुप आहे त्याचा. १३ अपूर्वता.

मजसीं बोलतां कोण तंडवे[1] । असिजे विद्यावैभवें । ठाईं माझे चि ॥ ६८ ॥ आतां श्रीगुरुपरिस मी चि थोर । ऐसा बोलोनि बडिवार । सज्ञानपणाचा गर्व फार । भरला आंगीं ॥ ६९ ॥ ऐसा ज्ञानाभिमानसुरवाडें[2] । विश्व मानिलें तृणाचेनि पाडें[3] । ह्मणे इये संपत्तीनसी कोडें[4] । श्रीगुरूसी भेटों ॥ ७० ॥ ह्मणौनि चालिला लवंडसवडीं[5] । भेटी ध्यावयाचे तांतडीं । संपत्तिजाताची परवडी[6] । घेऊनि संगें ॥ ७१ ॥ तवं तो श्रीगुरु न दिसे पुढें । हा मीपणेसीं पाहे चहुंकडे । परि तो कोठें हि न संपडे । मीपणेसीं पाहातां ॥ ७२ ॥ पाहीन ह्मणौनि भांबावला । सकळ सैन्यें परिवारला । मुळींहूनि चालिला । शोध घेत पैं ॥ ७३ ॥ पाताळापासूनि वैकुंठवेऱ्हीं । मीपणें शोधी दशदिशांचा आवारीं । परि यया श्रीगुरूची वारी । न लभे चि कोठें ॥ ७४ ॥ ऐसा पडिला ब्रह्मारण्यांत । तऱ्हि चालिला शुद्धि घेत । तवं सैन्यपरिवार समस्त । गळोनि गेला ॥ ७५ ॥ जेवि होतां द्वापारांत । धर्म[7] स्त्री आणि बंधु[8]समवेत । निजधामा जातां मार्गीत । गळाली सर्व हि ॥ ७६ ॥ मग स्वदेहेंसीं धर्म । ऐक्यत्वें पावला निजद्धाम । तेवि याची गति निसीम । जालीसे पाहातां ॥ ७७ ॥ ज्ञानाभिमान समवेत । परिवार सैन्य होतें चालत । तें आटलें जेथील तेथ । येक मीपण उरलें ॥७८॥ मग जिकडे पाहे तिकडे । सारिखें चि दिसे चहुंकडे । मग मीपण हि होऊनि वेडें[9] । चाकटलें पैं ॥७९॥ तवं कृपाळुवांचा राणा । श्रीगुरु सर्व देखणा । पांवोनि[10] शिष्याचिया निदाना । रक्षिलें कैसें ॥ ८० ॥ आधीं दिधलें नामनिशाण । भजनाचें अभयपत्रदान । सोहंमुद्रांकित चिन्ह । स्वानुभवदिनकरीं ॥८१॥ तें लाधोनिया जाला सावध । पाहों इछी श्रीगुरुनिजपद । विगळित ज्ञानमद । होऊनि ठेला ॥ ८२ ॥

१ तंडणें=त्रासून बोलणें. २ ज्ञानाभिमानाच्या स्वाधीन होऊन. ३ मोलानें. ४ कौतुकानें. ५ लगबगीनें. ६ प्रकार, उपचार. सर्व प्रकारची संपत्ति बरोबर घेऊन. ७ धर्मराज. (दासबोध ४–१०–७) ८ धर्मराजाखेरीज बाकीचे सर्व पांडव. ९ चकित झालें. १० प्रसन्न होऊन.

आतां पुढिलिये कळापकीर्णी । श्रीगुरुकृपा लाधोनि । चतुर्विध ज्ञान पावोनि । स्वानुभवदिनकरीं ॥ ८३ ॥ लाधोनि चतुर्विध ज्ञान । देहचतुष्टयनिर्शन । महावाक्याचें विवरण । पंचीकर्णेंसीं ॥ ८४ ॥ तेथ अन्यथाज्ञानेंसीं अज्ञान । निरसूनि प्राप्त होईल ज्ञान । पावोनि सहजस्थिति विज्ञान । दिनकर रामदासीं ॥ ८५ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये दशम कळापे सप्तमचक्रविवरणं नाम पंचम कीर्ण प्रकाशः ॥ ५ ॥ येकुण कळापवोवीसंख्या ॥३७१॥ श्रीराम ॥

॥ चतुर्विध ज्ञान कळाप अक्रावा ॥ ११ ॥

॥ श्रीरामचंद्र समर्थ ॥

ॐ नमो जी श्रीगुरु दातार । आद्यंत अवघा तूं चि साचार । हें हि ह्मणतां जी माझें अंतर । कंपायमान होतसे ॥ १ ॥ कां जे तुजवीण दुसरें देखावें । मग तुज आदि अंत कल्पावे । तरि स्वामी दुसरेंपण तुवां आघवे । निर्शन केलें पहिलें चि ॥ २ ॥ ह्मणौनि जो आदि मध्य अंत । नेणोनि बोले स्वरूपप्रांतें । तूं मुळींचा अनादि अनंत । हें विसरलेंपणें जी ॥ ३ ॥ जेवि कां येकांतीं बैसोनि तो निदैवें । करी स्वयें अमरावतीची राणीवें । तेवि जी तुज न जाणोनि स्वयमेव । नानापरी भावितसे ॥ ४ ॥ कां तें मशयक नेणोनि आपुलें मानें । करूं धांवे मेरूचें गणन । की तें घुंगरडुं आक्रमी गगन । स्वसामर्थ्य नेणुनी ॥ ५ ॥ किंवा खद्योत न विचारूनि स्वतेज । घालूं पाहे दिवाकरेंसीं पैज । तेवि जी मी तुज नेणोनि सहज । पाहातसे आद्यंत ॥६॥ तरि जी या प्रकारें विजातीयपणें । तूंतें सहसा न घडे जी पाहाणें ।

---

१ अन्यथाज्ञान, अज्ञान, ज्ञान व विज्ञान. २ पिंडाचे चार देह. ३ कारण, आदीं अंतीं तूं च आहेस असें ह्मटल्यानें, मध्यें तुजपेक्षां कोणीतरी निराळा आहे असें कल्पावें लागेल, परंतु तुझी खरोखर अद्वैत स्थिति आहे. ४ स्वरूपमर्यादा. ५ दुर्दैवी प्राणी, भिकारी. ६ राज्यसुख. ७ शक्याशक्य विचार. ८ काजवा. ९ तुजपेक्षां निराळा राहून.

आकाशा पाषाणा ऐक्य होणें । कधीहि न घडे जी ॥ ७ ॥ तेवि जी मी येक तुजवेगळेपणें । आद्यंत अवघा तूं चि ह्मणें । जेवि कां मोतीं फोडूनि दीजे सांदणें[1] । बिलोराचें तया ॥ ८ ॥ अथवा सूर्य मळकासे ह्मणौन । कोळिसेन पाहिजे उजळून । कां तें द्विधा करूनि आधीं गगन । मग अभ्रथिगळ देइजे ॥ ९ ॥ तेवि तूं जो अनादि अप्रमेय[2] अनंत । त्या तुज मी वेगळेपणें पाहातसे आद्यंत । तरि या अन्यायासी जी प्रायश्चित्त । न उपजेल कैसें ॥ १० ॥ पाहातां मुळीं च तूं अनादि । ह्मणौनि तुजहूनि कांहीं नसे आदि । अप्रमेयत्वें प्रमाणसिद्धि । स्वरूपीं न दिसे ॥ ११ ॥ स्वरूपाचा न कळे सहसा अंत । ह्मणौनि जी तुझें नाम अनंत । त्या तुज मी न जाणूनि आद्यंत । न कळोनि पाहातसे ॥ १२ ॥ तरि जी दयाळा हा महदन्याय । जाणोनि ऐक्यतां स्मरें तुझे पाय । तेणें अवश्य क्षमापनीय[3] । करणें लागे तुह्मां ॥ १३ ॥ ऐसें ह्मणतां लज्जायमान । चाकाटोनि[4] विस्मित अंतःकर्ण । मुळीं मीपणेसीं अन्याय न विचारून । क्षमा करा ह्मणे तुह्मां ॥ १४ ॥ आधीं तूंपण मीपण कल्पावें । मग अन्याय क्षमा करा ह्मणावें । परि[5] मी तूं हें सहजस्वभावें । पहिलें चि निर्शिलें[6] ॥ १५ ॥ आतां नसतें धरूनि कठीणपण । उदकीं झगटूं जाय जेवि लवण । तवं स्वजातीयत्वें आपणासी आपण । भुलोनि जाय तत्काळ ॥ १६ ॥ कां ते जळगारा गगनाहूनि सुटे । कठीणपणें सागरीं झगटे । तवं आपणा विसरोनि प्रगटे । उदक चि अवघें ॥ १७ ॥ तेवि नसतें मीपण धरूनि । आद्यंत पाहे तुजलागूनि । तें उपसाहिजो[7] जी ऐक्यपणीं । श्रीगुरु कृपाळुवा ॥ १८ ॥ तरंग तरंगपणें गाजे । स्वयें समुद्र ह्मणतां लाजे । तेवि मी आद्यंत पाहे स्वरूप तुझें । तें उपसाहिजो जी ॥ १९ ॥ ऐसा निजात्मस्थितीं स्वानुभवदिनकर । बोलतां आद्यंत श्रीगुरु दातार । रामदासीं

---

१ सांधणें, जोड. २ प्रमाणास अतीत तें. ३ अपनयन=दूर करणें, नाहींसें करणें महदन्याय क्षमा करून त्याचें निर्मूलन करावें लागेल. ४ चकित होऊन. ५ आधी 'मी अन्यायी' असें ह्मणणें च मुळीं खोटें. ६ खोटें. ७ क्षमा करावी.

निजऐक्यता साचार । सहजस्थिति ऐक्यत्वें ॥ २० ॥ असो ऐसिया प्रकारें सहजस्थिती । दिनकरें बोलतां आत्मसंवित्ति[1] । स्वानुभवदिनकरानुवृत्ति[2] । रामदासीं निजऐक्य ॥ २१ ॥ ऐसें शिष्य लडिवाळपणें । निजऐक्यता ऐकोनि बोलणें । श्रीगुरु पूर्ण कृपावलोकनें । आळंगिजे प्रीतीं ॥ २२ ॥ आळिंगूनि बोलिजे कृपावचन । ऐक गा शिष्या सावधान । तुज अपेक्षा[3] असेल जे गहन । ते बोल पां निशंक ॥ २३ ॥ ऐसें ऐकतां कृपावचन । शिष्य सद्भावें घाली लोटांगण । ह्मणे जी कृपाळुवा अंतरसाक्षी पूर्ण । करुणाकर दीनाचा ॥ २४ ॥ तरि जी अन्यथाज्ञान ह्मणिजे काय । आणि अज्ञानाची कैसी सोय । आणि ज्ञानलक्षणाचा अन्वय । विज्ञान तें काय ह्मणिजे ॥ २५ ॥ ज्ञानाभिधान तवं मुळींचें येक । आणि चतुर्धा विभागलें किमात्मक । काय मुळीं चि यासी असे वेगळिक । किं वरिच्यावरि फांकलें हें ॥ २६ ॥ काय हें येक चि असोनि नामें च्यारि । पावले वेगळवेगळेपरी । किं स्वसंवेद्यं[4] चहुं प्रकारीं । भिन्न चि असे हें ॥ २७ ॥ ऐसा शिष्यज्ञानास्तहृदयसांजवेळे । संदेहरूप आशंकातम खवळे । तवं प्रबोधचंद्रोदय उदेला सोज्वळें । गुरुकृपापूर्णिमेसी ॥ २८ ॥ त्याचा प्रकाश नित्य निरस्तें[5] । स्वानुभवदिनकराऐसा उद्यंत[6] । होऊनि शिष्यसंदेहतम विध्वंसित । चमत्कार सिद्ध ॥ २९ ॥ जें ज्ञान ब्रह्मादिकांसी दुर्लभ । वेद नइतिपणें जेथ स्वयंभ । शंकरासी परम वालभ[7] । आत्मज्ञानविषईं[8] ॥ ३० ॥ ज्या ज्ञानें विष्णूसी सुखसमाधी । सनकादिकां निजसुखावधी । ब्रह्मर्षिदेवर्षिराजर्षिवृंदीं । सुख पाविजे ज्या ज्ञानें ॥ ३१ ॥ सिद्ध साधु संत महंत । सांख्यज्ञानी हटयोगी अनंत । सुर नर वानर जे[8] समस्त । ज्ञानीं विश्रांति पावती ॥ ३२ ॥ असो ऐसें ज्ञान अति समर्थ । ज्ञानें साजिरा प्रपंच परमार्थ । आब्रह्मादि होइजे कृतार्थ । जया ज्ञानविचारें ॥ ३३ ॥ जया ब्रह्मज्ञानविचारासाठीं । गुरुशिष्यत्वाची

१ आत्म्याचें ज्ञान. २ अनुवृत्ति=अन्वय=व्याप्ति. ३ इच्छा. ४ ज्ञानस्वरूप वस्तु. ५ अस्तरहित. ६ उद्युक्त. ७ आवड, प्रीति. ८ याचा संबंध 'ज्ञानी' या शब्दाकडे.

परिपाठीं । नाना साधनीं साक्षपें संकटीं । आत्मज्ञान साधावें ॥ ३४ ॥ रिघावें सद्गुरूसी शरण । विचारावें शुद्ध आत्मज्ञान । तेणें चुके आकल्प जन्ममरण । गर्भवासादि यातना ॥ ३५ ॥ ऐसें जें आत्मज्ञान अति अगाध । ज्या ज्ञानें साधक चि होती सिद्ध । आत्मज्ञानेवीण केवळ बद्ध । संसारबंधनयोगें ॥ ३६ ॥ मी[2] आणि माझेपणें भांबावला । नाना संसारसुखें सुखावला । आत्मज्ञानविचार नसे ज्याला । तो प्राणी बद्ध बोलिजे ॥ ३७ ॥ ऐसें जाणोनियां अवश्यक । आत्मज्ञान विचारणें सम्यक । सारासारविचारें करी विवेक । मुमुक्षु बोलिजे तयासी ॥ ३८ ॥ मग सद्गुरूसी शरण रिघोनि । पंचीकर्ण महावाक्य विचारूनि । साधन-चतुष्टयें आत्मज्ञान साधूनि । या नांव बोलिजे साधक ॥ ३९ ॥ वरि[3] तें चि ज्ञान स्वरूपें[4]समावेशें । महावाक्याचिया स्वयंप्रकाशें । ब्रह्मानुभव घेऊनि सुखसंतोषें । परब्रह्म चि स्वतसिद्ध ॥ ४० ॥ म्हणौनि ज्ञान नसतां केवळ बद्ध । ज्ञानानुभवें साधक चि सिद्ध । तें आत्मज्ञान सांगि-जेल शुद्ध । चतुर्विध प्रकारें ॥ ४१ ॥ तेथ विपरीत भावना तें अन्यथा-ज्ञान । केवळ नेणपण तें अज्ञान । स्वरूपजाणीवेसी म्हणावें ज्ञान । विज्ञान तें लयस्थिति[5] ॥ ४२ ॥ तेथ प्रथम जें कां अन्यथा[6]ज्ञान । त्याचें जाणिजे एवंविध लक्षण । जेवि कां तो चित्रीं प्रदीप्त हुताशन । परि तापन पाचन न घडे ॥ ४३ ॥ धगधगीत पैं अति तेजाळा । धूम्र-रहित दिसती ज्वाळा । परंतु तापनपाचनादि उष्ण कळा । तेथ न दिसे कदापि ॥ ४४ ॥ तेवि अन्यथाज्ञानासी नामाभिधान । जेवि कां मेखळे[7]चा सिंह विराजमान । अत्यंत आवेशें चवदा उभारी गुण । परा-क्रमविवर्जित ॥ ४५ ॥ कां तें गगनीं इंद्रधनुष्य निघालें । परि शर-

१ गुरूनें गुरुत्व व शिष्यानें शिष्यत्व तेव्हां च सार्थ म्हणावें, कीं जेव्हां ते दोघे हि आत्मज्ञानविचारांत सदैव निमग्न राहतील. २ खालील चारी अवस्थांच्या व्याख्या ध्यानांत ठेवण्यासारख्या आहेत. ३ शिवाय, आणि ४ आत्मज्ञान आपल्या स्वतःच्या ठिकाणीं पूर्णपणें बाणून घेऊन. ५ सदैव ब्रह्मानंदांत निमग्न राहणेची स्थिति. ६ विपरीत ज्ञान. ७ योगीजन आपल्या आसनाकरितां किंवा अंगावर घेण्याकरितां व्याघ्र अगर सिंहचर्म घेतात त्याला मेखळा म्हणतात.

संधानेंवीण व्यर्थ गेलें । तेवि अन्यथाज्ञानासी वाखाणिलें । ज्ञानाचिया अभिधानें[1] ॥ ४६ ॥ कां तो गंधर्वनगरीचा डुडा[2] । तत्काळ रचे न होतां झगडा । किं रात्रीं उदकामाजीं नक्षत्रसडा । दिनोदयपर्यंत ॥४७॥ कां तो बहुरूपीचा रामदेराव । असत्य परि सत्यत्वें दाखविता टेव[3] । अथवा हस्ति करूनियां स्वयमेव । कुंभार दाखवी वरापुढें ॥ ४८ ॥ तेवि अन्यथाज्ञानासि नामाभिधान । नेणोनि बोलती ते अज्ञान । जेवि वंध्यापुत्रें सस्याचें सिंग मोडून । गगनाचें नाक टोंचिलें ॥ ४९ ॥ तैसें हें अन्यथा ह्मणिजे केवळ लटिकें । असत्यपणें चि भासे असेंकें[4] । स्थूळ सूक्ष्म देहद्वयात्मकें[5] । त्यासी अन्यथाज्ञान बोलिजे ॥ ५० ॥ अन्यथा ह्मणिजे ज्ञानेसीं विपरीत । भास भासला जो अशाश्वत । स्थूळ सूक्ष्मत्वें विलासत । देहद्वय कार्यरूपें ॥ ५१ ॥ हें देहद्वयात्मक अन्यथाज्ञान । कार्यरूपें याचें कारण अज्ञान । जेवि बीजतरुभावें कार्यकारण । व्यष्टिसमष्टिरूपें ॥ ५२ ॥ अज्ञान बीज अन्यथाज्ञान तरु । अज्ञान सुवर्ण अन्यथाज्ञान अळंकारु । अज्ञान पृथ्वी अन्यथाज्ञान घटाकारु । कारणकार्यरूपें ॥ ५३ ॥ तेथ बीजापासूनि जैसा निफजे तरु । कीं पृथ्वीमाजीं घट सुवर्णीं अळंकारु । तेवि अज्ञानीं निफजे देहद्वयाकारु त्यासी अन्यथाज्ञान ह्मणावें ॥ ५४ ॥ तें अन्यथाज्ञान देहद्वयात्मक । पन्नासाँ[6] तत्वीं पंचभौतिक । कार्यरूप हें याचें कारण निष्टंकें[7] । तें अज्ञान परिछिन्न ॥ ५५ ॥ आतां तें अज्ञान किमात्मक । तें हि सांगिजेल सकौतुक । जेवि वंध्यापुत्राचें केलें जातक । गंधर्वनगरवासियें[8] ॥ ५६ ॥ कां ते नेत्रद्वयांतील बाहुला बाहुली । त्यांची तीळपुतळीनें[9] सोयरीक केली । आणि त्यांची मिरवणूक काहाडिली गंधर्वनगरामाजीं पैं ॥५७॥ अथवा मृगजळा पूर आला । तेथें वंध्यापुत्र पोहोन गेला । आणि आरिस्यांतील पुरुष बुडाला । तये नदीमाजीं ॥ ५८ ॥ कां जेवि

---

१ नांवानें. २ बुरुज. ३ सोंगाची बतावणी. ४ असिकें, सर्व. ५ पिंडब्रह्मांडरूपानें. ६ प्रत्येक देहाची पंचवीस तत्वें याप्रमाणें. ७ निश्चयेंकरून. ८ आकाशांतील ढग हें च कोणी एक नगर, त्यांत राहणाऱ्या लोकांनीं, ह्मणजे लटक्या लोकांनीं. ९ नेत्रांतील काळा बिंदु त्यास तीळ ह्मणतात.

संध्यारागें साक्षपें[1] । तोडुनि गगनाचीं पुष्पें । गुंफूनि भरिलीं खोपें[2] । वंध्यापुत्रवधूचे ॥ ५९ ॥ तेवि अज्ञानाचें साकल्य रूप । सांगतां कौतुक वाटे अमूप । नाहींपणें चि मिथ्या आरोप । जळतरंगवत ॥ ६० ॥ तथापि अज्ञानाचें रूप कांहींयेक । आठवलें तें सांगों कौतुक । भापणासी आपण नेणणें जें निष्टंक । तया नांव अज्ञान ॥ ६१ ॥ आपण मुळीं परब्रह्मींचा अंश असोन । नसतें चि धरी जीवपण । केवळ नेणिवेमाजीं राहे दडोन । यासी अज्ञान बोलिजे ॥ ६२ ॥ जेवि कां स्वप्नामाजीं ब्राह्मण । अंत्यजगृहीं करि भोजन । कीं तो राजा रंक होऊनि भिक्षाटण । घरोघरीं करितसे ॥ ६३ ॥ तेवि सस्वरूपीं विसर लेपणें । मी जीव माझें हें सर्व ह्मणे । संसारीं गुंतोनि करी प्रपंचसूचने । या नांव अज्ञान बोलिजे ॥ ६४ ॥ कां तो शुक बैसतां नळिकेवरी । नळी फिरे मग आधिकें आवरी । अर्धा तोडूनि नेला जन्हि । तन्हि न सोडी नळिकेतें ॥ ६५ ॥ तेवि प्राणी मिथ्या संकल्पें बांधला । मीमाझेपणें भांबावला । केवळ नेणपणें सैरा भ्रमला । या नांव अज्ञान ॥ ६६ ॥ नरदेहाऐसें लाधोनि रत्न । सत्संग न धरि करूनि प्रेत्न । न करी आत्मज्ञानविचाराचा यत्न । या नांव अज्ञान ॥६७॥ तरी नरदेहासी भाला जो प्राणी । तेणें सत्संग धरावा यत्न करूनि । तेथ सद्गुरूसी शरण जाऊनि । आत्मज्ञान साधावें ॥ ६८ ॥ संसारयातना परम कठिण । अंतीं नरकपात अति दारुण । ऐसें जाणोनियां परिछिन्न आत्मज्ञान साधावें ॥ ६९ ॥ वैराग्य करावें विवेकयुक्त[3] । सत्कर्म धर्म यथोचित । भक्तिउपासनेसहित । आत्मज्ञान साधावें ॥ ७० ॥ तें आत्मज्ञान किलक्षण । त्याचें सांगिजैल निरोपण । उत्तम पाहोनि गुरुअधिष्ठान[4] वर्णाश्रमधर्मेंसीं ॥ ७१ ॥ भक्तिज्ञानवैराग्ययुक्त । स्वधर्माचरण शास्त्रविहित । सत्कर्मश्रेणी[5] यथोचित । आचरणीय सर्वस्वें ॥ ७२ ॥

---

१ उत्कंठेनें, प्रयत्नानें. २ वेणीच्या बुचड्यांत. ३ नित्यानित्यविचारयुक्त विरक्ति. ४ गुरुचा आश्रय. ५ एकामागून एक सत्कर्में चढत आहेत ज्याकडून.

ऐसया सर्वज्ञ श्रीगुरूसी । शरण रिघोनि निजभावेंसीं । विचारू-नियां मुख्य देवासी । मी कोण हें पुसावें ॥ ७३ ॥ तेथ सद्गुरु अभयंकर उभारून । ह्मणतिले शिष्या सावधान । ब्रह्माहमस्मि वाक्यप्रमाण । गुरुआत्मशास्त्रप्रचिती ॥ ७४ ॥ करूनि देहचतुष्टय-निरशन । जीवपणेंसीं छेदूनि अहंपण । लाऊनि स्वरूपीं अनु-संधान । आत्मज्ञान यासी बोलिजे ॥ ७५ ॥ मी ब्रह्म ऐसें महावाक्य-प्रमाण । याचें दृढ करावें विवरण । जालियां विकल्पछेदन । आत्मज्ञान बोलिजे ॥ ७६ ॥ अविद्याझोंपें होता जाकळला । तेथ अज्ञानें जीव-स्वप्न देखिला । तो ब्रह्मस्मरणें अकस्मात जागा जाला । या नांव ज्ञान बोलिजे ॥ ७७ ॥ मग शनै शनै अनुसंधानीं वृत्ति । सस्वरूपाची होतां संवित्ति । ब्रह्माकार स्फुरे स्फूर्ति । यासी ज्ञान बोलिजे ॥ ७८ ॥ जेवि काष्टासी होतां अग्निस्पर्श । काष्टपण जळोनि अग्नीचा ।चि प्रकाश। तेवि ब्रह्माकार होतां वृत्तीस । यासी ज्ञान ह्मणावें ॥ ७९ ॥ कां ते भृंगदंशें तृणआळिका । वेधमात्रें भृंग होय देखा । तेवि ब्रह्मीं वृत्ति जालियां समरसिका । आत्मज्ञान बोलिजे ॥ ८० ॥ मग तो इंधनीं जैसा अग्नि लागला । इंधन जाळूनि स्वयें प्रकाश जाला । पुढें जाळावया न दिसे मग आपणाला । भक्षी फिरोनि मागुता ॥ ८१ ॥ तेवि आत्मज्ञान प्राप्त जाल्यां । अन्यथाज्ञानेंसीं अज्ञान जाय विलया । मग ज्ञान हि हळु हळु जाऊनि लया । विज्ञानस्थिति प्रगटे ॥ ८२ ॥ जेथ ज्ञानाचा होय विलय । त्यासी विज्ञान ह्मणावें हा निश्चय । कोणी

---

१ सद्गुरूस शरण गेल्यावर त्यांना काय पुसावें ? तर श्रीसमर्थ सांगतात, त्यांना दोन गोष्टी पुसाव्या. आधीं मुख्य देव तो कोण । मग आपण भक्त तो कोण । पंचीकर्ण माहावाक्यविवरण । केलेंचि करावें ॥ दास. १२-३-५. सकळ केलियाचें सार्थक । देव वोळखावा येक । आपण कोण हा विवेक । पाहिला पाहिजे ॥ ९-१०-१३. २ महावाक्य. ३ प्रतीति=अनुभव, साक्षात्कार, तो तीन प्रका-रचा आहे. ४ दासबोध द. ५ स. ६ यांत आत्मज्ञानाचें लक्षण आहे तें पहावें. ५ व्यापला. ६ ध्यानामध्यें. ७ स्फुरण. ८ भृंगकीटकन्याय ह्मणतात तो. ९ एकस्वरूप.

कढवितां घृत परिपक्क होय । तें नाशेंविना जेवि ॥ ८३ ॥ तेवि ज्ञानासी आलियां पक्कता । तें विज्ञान बोलिजे स्वभावता । आंबा कांडीसी लागलियां मधुरता । प्रगटे आधिक ॥ ८४ ॥ असो जळीं लवण विरोनि गेलें । परि क्षारतेसीं होतें उरलें । तें हि हळु हळु मधुरता ओतलें । या नांव विज्ञानास्थिति ॥ ८५ ॥ अज्ञानकपुरीं ज्ञानवन्हि । लागतां स्वयंप्रकाशें प्रगटोनि । सर्वे चि कर्पूर काजळी ना अग्नि । या नांव विज्ञान बोलिजे ॥ ८६ ॥ एवं चतुर्विध प्रकारें येक ज्ञान । सांगितलें यथाविभागें परिछिन्न । आतां याचें साकल्य पुढें निरूपण । यथान्वयें सांगिजेल ॥ ८७ ॥ अन्यथाज्ञान देहद्वयेसीं । तथा अज्ञान कारणदेहेसीं । तैसें चि ज्ञान महाकारणेसीं । विज्ञानसहित ॥ ८८ ॥ ऐसा कार्यकारणरूपें ज्ञानतरु । अन्यथाज्ञानेसीं अज्ञान याचा विस्तारु । विज्ञानफळेंसीं लगडला अपार । आब्रह्मपर्यंत ॥ ८९ ॥ यया तरूवरी दिसे विश्व गुंफलें । कोण्ही विरुंळे[3] तरुमूळीं लिगटलें । त्याहिमाजीं कोण्ही फळीं झोंबिलें । कित्तेक फिरती वरिच्यावरी ॥९०॥ अन्य वृक्षीं मुळाकडूनि अग्रासी जाणें । तैसें नव्हे या वृक्षाचें देखणें । येथें अग्राकडूनि मुळासी येणें । ह्मणति तत्काळ हा फळप्रद ॥ ९१ ॥ तेथ देहद्वयात्मक अन्यथाज्ञान । याचें पुढिलां कीर्णीं कीजेल निरोपण । पुढें अनुक्रमें अज्ञान ज्ञान विज्ञान । यथान्वयें सांगिजेल ॥ ९२ ॥ दिनकर रामींरामदासीं । अनन्य कायावाचामनेसीं । स्वानुभवदिनकरीं ऐक्यतेसीं । सहजास्थिति विलसे ॥ ९३ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये येकादश कळपे चतुर्विधज्ञानलक्षणनिरूपणं नाम प्रथम कीर्ण प्रकाश: ॥ १ ॥

॥ श्रीराम ॥

आतां पूर्वकीर्णप्रासादशिखरीं । चतुर्विधज्ञानरत्नप्रभा साजिरी । तें चि अन्यथाज्ञानमय वक्ष्यमाण कीर्णावरि । प्रभा फांकली सतेज ॥१॥

---

१ झाडावर च पक्क होऊं लागला तर. २ आतणें=स्पर्शणें. ३ क्कचित्. ४ प्रासाद=मंदिर. ५ चालूं.

ते चि प्रभेचा धरूनि अन्वय । अन्यथाज्ञानात्मक जें देहद्वय । पन्नास तत्वें मिळोनि समुदाय । पंचभूतीं उभारलें ॥ २ ॥ तेथ पंचीकृत प्रकारें यथान्वय । पंचभूतात्मक देहद्वय । कार्यकारणत्वें समकाय । स्थूळ आणि सुक्षम ॥ ३ ॥ प्रथम कार्यरूप स्थूळदेह । त्याचें कारण जाणिजे सुक्षम देह । तेथ आधीं पंचभूतांचा समूह । यथाक्रमें सांगिजेल ॥ ४ ॥ आकाश वायु तेज उदक । पृथ्वि एवं भूतपंचक । येकयेका भूतीं तत्वपंचक । यथाक्रमें सांगितलीं ॥ ५ ॥ तेथ काम क्रोध शोक मोह भय । हा गगनतत्वपंचसमुच्चय । चळन वळन प्रासारण आकोचन निरोधान्वय । वायुतत्वपंचक ॥ ६ ॥ क्षुधा तृषा आळस्य निद्रा मैथुन । हें तेजतत्वें पांच मिळोन । लाळ मूत्र शुक्र श्रोणित मज्जा एवं मिळोन । उदकांश पांच ॥७॥ अस्थि मांस त्वचा नाडी रोम । हा पृथ्वीपंचतत्वोद्गम । एवं मिळोनि पंचवीसतत्वकर्दम । पंचभूत स्थूळदेह ॥ ८ ॥ स्थूळदेह अवस्था जागृति । विश्वअभिमानी नेत्रस्थानीं वस्ति । स्थूळभोग रजोगुण क्रियाशक्ति । अकारमात्रा प्रणवजन्य ॥ ९ ॥ सांगितलीं पंचवीस तत्वनामें । आतां कैसीं स्वरूपें आणि कर्में । तें सांगिजतील यथाक्रमें । आद्यंत अवघीं ॥ १० ॥ तेथ गगनाचा प्रथम गुण काम । कंदर्परूप जो व्यापक निसीम । चराचरीं प्राणिमात्रांचा उद्गम । ज्याचेनि योगें ॥ ११ ॥ त्रैलोक्यावरी ज्याचें शासन । जेणें शंकरादिक केले दीन । अमरेंपतीसी सहस्र नयन । जयाचेनि योगें ॥ १२ ॥ नारदासी जेणें घाबिरें केलें । विष्णूसी लंछन लाविलें । चंद्रासी प्रयत्नें भोगविलें । गुरुपत्नीसी ॥ १३ ॥ थोर थोर रुषी छळिले । पुरश्चरणी अपाई घातले । चतुराननांसी भ्रंशविलें । बुद्धीपासूनि ॥ १४ ॥ असो ज्यायोगें प्राणीमात्र उत्पन्न । शिस्नेंद्रिईं ज्याचें अधिष्ठान । ज्यासी विषयभोगाची आंगवण । त्रैलोक्यापरती ॥ १५ ॥ ज्यासी धैर्यवंत हि

१ व्याप्ति, संदर्भ. २ सम आहे काया ह्मणजे शरीर, रूप ज्यांचें असे स्थूल व सूक्ष्म असे दोन देह. ३ भोगेच्छारूप. ४ स्थावरजंगम सृष्टीमध्यें. ५ इंद्रास. ६ ब्रह्मदेवास. ७ इच्छा.

चळीं कांपे । जेणें योगी छळिले प्रतापें । ययापासूनि अति सांक्षेपें । विरळागत निष्टले ॥ १६ ॥ ऐसा हा परम प्रतापी काम । जो जगदीशाचा अंश निभ्रम । यदर्थी दशमाध्याईं पुरुषोत्तम । भगवद्गीतेमाजीं बोलिला ॥ १७ ॥ असो ऐसा स्थूळदेहीं प्रथम । गगनाचा गुण जाणिजे काम । शबळ अंत:कर्ण जें निसीम । तें चि रूप जयाचें ॥१८॥ असो यानंतर गगनीं गुण दुजा । क्रोध जाणावा पैं वोजां । धीरवीरशूरांवरी घेऊनि पैजा । जीणावया धांवतसे ॥ १९ ॥ शांतांदांतांवरि ज्याचा प्रताप । कृपेदयेवरि परम सांटोप । काम पूर्ण न होतां खटाटोप । त्रिभुवनीं ज्याचा ॥ २० ॥ मज पाहांतां जें सबळ मन । तें चि रूप ज्याचें परिछिन्न । भ्रूमध्य ज्याचें निवासस्थान । भ्याडावारि बळ ज्याचें ॥ २१ ॥ असो हे अंतरीं काम क्रोध खवळतां । स्वधर्मासी पळ सुटे स्वभावता । सत्कर्म थरथरां कांपे तत्वता । पुण्य उभ्यां चि प्राण सांडी ॥ २२ ॥ धैर्याची मुरकुंडी वळे । शांति ठाईंचा ठाईं च गळे । विवेक हातोहातीं पळे । जिकडील तिकडे ॥ २३ ॥ ज्यासी देखोनि क्षमा भयभीत । दया उपरति अति लज्जित । संतोष बारावाटीं पळत । सुखास हि ते चि दशा ॥ २४ ॥ पाप ज्याकारितां सबळ । निंदाद्वेषादि अंतुर्बळ । तृष्णा कामना होती प्रबळ । ज्याचेनि संगें ॥ २५ ॥ ह्मणौनि सत्संग धरावयासी कारण । जेयांचें जालें पाहिजे शांतवन । श्रवण मनन अध्यात्मनिरूपण । विवेकयुक्त ॥ २६ ॥ असो आकाशीं तिजा शोक गुण । जो शबळ बुद्धि त्याचें सांगिजेल लक्षण । तरि संसारीं कांहीं होतां चि विलक्षण । शोक उत्पन्न होये ॥ २७ ॥ स्वशरिरासी कांहीं दुख होतां । अथवा कुटुंबींचें कोण्ही नाशतां । कंठगत उत्पन्न होय स्वभावता । तो शोक शबळ

---

१ प्रयत्नानें. २ प्रजनश्चास्मि कंदर्पः । गीता १०-२८. ३ औपाधिक, विकारयुक्त. ४ वोजें=उत्तम, शुद्ध, स्वच्छ. ५ दांत=इंद्रियदमन करणारे. ६ अति नेट. ७ पाहणारें. ८ बलयुक्त. ९ अगणित, बलाढ्य. १० ज्या क्रोधाचें. ११ मृत झालें असतां.

बुद्धि ॥ २८ ॥ यानंतर गगनीं चौथा मोह गुण । जो केवळ शबळ चित्त जाण । ज्याचे सांगतां असाधारण । गुण पराक्रम ॥ २९ ॥ जेणें सचराचर प्राणियांचा । समूह धरिला असे साचा । साटोप ज्यामाजीं विश्वाचा । ममतेचिया योगें ॥ ३० ॥ माझी स्त्री माझे पुत्र गृह धन । सकळ परिवार सुहृदजन । इष्टमित्र सोयरे बंधुगण । प्रपंचपरमार्थीं ॥ ३१ ॥ ऐसा माझेपणें सर्व संजोगी । विकळ होतां प्राण त्यागी । या नांव मोह जाणिजे जगीं । ज्याचें मुखामाजीं वास्तव्य ॥ ३२ ॥ आतां भय जो कां पांचवा गुण । ज्याचें हृदईं निवासस्थान । कांहीं अन्याय करितां होय निर्माण । स्मरण नसतां हि ॥ ३३ ॥ अथवा शत्रूचें होतां प्रदीपन[1] । किंवा घातपातें होतां छळण । किं काळगतीं पडतां आवर्षण । अंतरीं निर्माण होय जें ॥ ३४ ॥ किंवा तो राजविग्रह[3] होतां । किं अकस्मात अग्नि लागतां । किं नाना सावजें[4] दृष्टी पडतां । व्याघ्रसर्पवृश्चिकादि ॥ ३५ ॥ किं ते चोर दृष्टीसी पडतां । कां पर्जन्यामाजीं सांपडतां । किं ते शरीरव्यथा निर्माण होतां । अंतरीं प्रगटे ॥ ३६ ॥ कांहीं विपरीत ऐकतां अंतरीं उपजे । तया नांव भय बोलिजे । शबळ अहंकार मूर्तिमंत जें । प्राणिमात्रीं वसे ॥ ३७ ॥ एवं स्थूळदेहीं पंचधा आकाश । काम क्रोध शोक मोह भय पंचगुणांश । अंतःकर्णपंचकीचे शबळांश । ते चि हे यथान्वयें ॥३८॥ प्रथम संकल्परूप वृत्तीचें स्फुरण । तें चि शुद्धशबळत्वें द्विधा उत्पन्न । शुद्ध भाग तें केवळ अंतःकरण । शबळ भाग तो काम ॥३९॥ पुढें संकल्पीं विकल्पात्मक जे वृत्ति । तेथें हि शुद्ध शबळ द्विधाकृति । शुद्ध भागें मनाची संभूति[5] । शबळ भागें क्रोध ॥ ४० ॥ यावरि वृत्तीचा होतां कृतनिश्चय । तेथें हि शुद्ध शबळ भागद्वय । शुद्ध भागें बुद्धीचा अन्वय । शबळ तो शोक ॥ ४१ ॥ तैसें चि निजवृत्तीचा ठाईं चेतव्य[6] । शुद्ध शबळ भागें कर्तव्य । शुद्ध भागें चिंता[7] मंतव्य[8] । शबळ बोलिजे मोह ॥ ४२ ॥ मग कार्यकर्तृत्वाचिया अंकुरें ।

---

१ सिद्ध करतो. २ तेर्जा, भरभराट. ३ विग्रह=युद्ध. ४ श्वापदें. ५ उत्पत्ति. ६ चेतना. ७ चित्त. ८ जाणावें.

निजवृत्तीचें स्फुरण स्फुरे । तेथ शुद्ध भागेसीं अहंकारें । शबळ भाग तें भय ॥ ४३ ॥ एवं जन्यजनकभावें कार्यकारण । स्थूळसुक्षमात्मक आचरण । द्विदेहीं देशधा होऊनि गगन । शुद्धशबळत्वें व्यापलें ॥ ४४ ॥ असो यावरि स्थूळ देहीं प्रभंजन । येक चि विभागला पंचगुण । चळण वळण प्रासारण । आकोचन निरोध ॥ ४५ ॥ तरी चळण ह्मणिजे सर्व शरीर चळे । वळण तें सर्व संधिमात्र वळे । प्रासारण ह्मणिजे हस्तपाद यथाकाळें । पसरती स्वेछा ॥ ४६ ॥ आकोचन तें शरीर आवरिजे । निरोधन ह्मणिजे वायु स्तब्ध कीजे । सूक्ष्मदेहींच्या पंचधा वायुव्यांजें । चेष्टा होती सर्व हि ॥ ४७ ॥ व्यानें होय सर्व शरीर चळण । उदानें सर्व संधी वळण । समानें होय प्रासारण । आकोचन प्राणयोगें ॥ ४८ ॥ अपानयोगें घडे निरोध । एवं स्थूळसुक्षमीं मिळोनि दशविध । कार्यकारणत्वें चेष्टा करी विविध । स्थूळ देहीं प्रभंजन ॥ ४९ ॥ यानंतर स्थूळ देहीं पंचविध । तेज सांगिजेल विविध । क्षुधा तृषा आळस्य आणि निद । तथा मैथुन तें ॥ ५० ॥ तेथ नाभिस्थानाचिया नेहटें । जठराग्नीचें असे आगिठें । तये स्थळीं क्षुधा धरूनि वसौटे । अन्नें इछी चतुर्विधें ॥ ५१ ॥ तिचिया संलग्न-वेधें कंठस्थानीं । तृषा जळ शोषितसे अनुदिनीं । आळस्य वसे पुष्टि-स्थानीं । तेणें पाठी भरतां मोडी आंग ॥ ५२ ॥ जांभया येताती कड-कडां । पाठी पिळूनियां देइजे आंगमोडा । इतुकेनि आळस्याचा निवाडा । पुष्टिस्थानीं यथार्थ ॥ ५३ ॥ निद्रा विलसे नेत्रपातीं । मैथुनस्थान तें उपस्थीं । एवं तेजतत्वाची उपपत्ति । पंचधा निरोपिली ॥ ५४ ॥ तैसें चि पंचविध उदक वोजा । लाळ मुत्र शुक्र श्रोणीत मज्जा । त्यांचिया स्थानस्वरूपसमाजीं । दाऊं रूप करूनि ॥ ५५ ॥ लाळ

---

१ शुद्ध आणि शबल या दोन रूपांमुळें गगनाचे दहा प्रकार झाले. २ वायु. ३ व्याज=मिष, निमित्त. ४ जवळ. ५ आगटी. ६ वस्ति. ७ वरील प्रमाणावरून. ८ कारण; स्थान, स्वरूप इत्यादि. ९ उत्तम, स्वच्छ, शुद्ध. १० स्थान, स्वरूप इत्यादिकांचें.

मुखीं मुत्र शुक्ल शिस्नीं । रक्त सिरादळीं मज्जा सर्वांगसंधिस्थानीं । एवं पांच हि मिळोनि । स्थूल देहीं उदक ॥ ५६ ॥ आतां पृथ्वी पंचगुणी यथाक्रम । अस्थि मांस त्वचा नाडी रोम । तेथ अस्थियुक्त सर्व शरीरोद्गम । मांस सर्वांगसंधीमाजीं ॥ ५७ ॥ त्वचेनें सर्व शरीर आवरिलें[1] । सिरानाडीनें गुंडाळिलें । रोम सर्वांगीं विस्फारले[2] । औठ कोटी गणित ॥ ५८ ॥ एवं स्थूळ देह पंचवीस तत्वात्मक । नामरूप-कर्मेंसीं पृथक । अवस्था अभिमानी स्थान भोग संम्यक । गुण शक्ति प्रणवांगेंसीं ॥ ५९ ॥ असो स्थूळ देह सांगितला कार्यरूप । याचें कारण तो सूक्ष्म देह तद्रूप । तो हि पंचभूतात्मक त्याचा संक्षेप । यथाक्रमें सांगिजेल ॥ ६० ॥ तेथ हि आकाश वायु तेज आप पृथ्वी । येक येक भूत प्रसवलें पंचतत्वीं । त्याची यथाक्रमें उभवणी[3] आववी । संक्षेपमात्र सांगिजेल ॥ ६१ ॥ तरि अंतःकर्ण मन बुद्धि चित्त अहं-कार । इतुकें मिळोनि आकाश साचार । व्यान समान उदान प्राण अपानांकुर । पंचधा हे वायूचे ॥ ६२ ॥ श्रोत्र त्वचा चक्षु जिव्हा नाशिक । हें तेजतत्वींचें ज्ञानेंद्रियपंचक । वाचा पाणी पाद शिस्न गुद हें संम्यक । कर्मेंद्रिय आपजन्य ॥६३॥ शब्द स्पर्श रूप रस गंध । हे पृथ्वीचे पंचगुण प्रसिद्ध । एवं पंचवीस तत्वें यथाविध । सुक्षम देहींचीं ॥ ६४ ॥ आतां यांचीं पृथकत्वें रूपकर्में । सांगिजतील यथाक्रमें । श्रोतीं अंतःकर्ण येकाग्र संयेमें[4] । श्रवण करावीं ॥ ६५ ॥ प्रथम शुद्ध-संकल्पात्मक वृत्तीचें स्फुरण । नाभिस्थानीं उद्भवे तें चि अंतःकरण । परेवाचेसहित शब्दरूपें गगन । प्रसवे निजांगें तयासी ॥ ६६ ॥ ना-भिस्थान सर्व शरीराचा मध्यभाग । पंचप्राणाचा होतसे जेथ संयोग । तये अवकाशीं[5] शब्दरूपें सवेग । वृत्ति उठे हवाईसारिखी[6] ॥ ६७ ॥ तयेसी ह्मणावें अंतःकरण । तें पश्यंतीसीं[7] आक्रमी हृदयभुवन ।

१ आच्छादलें. २ उभारले, पसरले. ३ उद्भव, उभारणी. ४ निग्रहानें. ५ स्थानीं, जागीं. ६ दारूचे नळे, चंद्रज्योती प्रमाणें. ७ पश्यंति वाणीसह.

तेथ विकल्पाचा[1] वारा लागतां मन । संकल्पविकल्पेंसीं ॥ ६८ ॥ तेथ निजवृत्ति सरसावली । मध्यमेसहित कंठस्थानासी आली । तेथ निश्चयेंसीं स्थिरावली । तयेसी बुद्धि ह्मणती ॥ ६९ ॥ तेथून परा पश्यंति मध्यमेसी । वृत्ति आली समत्वें ब्रह्मरंध्रांसी[2] । तेथ चेतईतव्यें[3] चित्त ह्मणती तिसी । सज्ञान पंडित ॥ ७० ॥ तेथूनि वृत्ति शब्दरूपें वेखरीसी येतां । अहंकार तयेसी ह्मणावें तत्वता । या चि प्रकारें प्रणवोच्चार स्वभावता । उपासनारहस्यीं असे ॥ ७१ ॥ एवं शब्दरूप निजवृत्तीचें स्फुरण । तें चि पंचधा विभागिलें गगन । आतां शब्देंसीं स्पर्शरूप वायूचें लक्षण । तें हि जालें पंचधा ॥ ७२ ॥ तेथ हृदईं प्राण गुदद्वारीं अपान । या दोहींमाजीं नाभिस्थानीं समान । सर्वांगसंधींमाजीं व्यापक व्यान । उदान तो कंठगत ॥ ७३ ॥ मुख्य प्राण बैसोनि हृदईं । चालवी स्वासोस्वास नवलाई । क्षुधातृषादि व्यवसाई । व्यवहार करितसे ॥ ७४ ॥ अपान गुदद्वारीं बैसोनि । करी मळमूत्रशुक्राची उत्सर्जनी[4] । समान बैसोनि नाभिस्थानीं । अन्नपाचनादि करित ॥ ७५ ॥ उदान कंठीं बैसोनि शब्दोच्चार करी । व्यान चाळितसे सर्व शरीरीं । या पांचांचे पांच उपवायु हि व्यापारीं । आपुलाल्या प्रवर्त्तती ॥ ७६ ॥ नाग कूर्म आणि कुकुर । देवदत्त धनंजय हे पंच उपसमीर । सिंक जांभई उचकी ढेंकर । आणि नयनोन्मीलन ॥ ७७ ॥ असो यानंतर पंचगुण तेजतत्वाचे । ज्ञानेंद्रियपंचक जें साचें । श्रोत्र त्वचा चक्षु जिव्हा घ्राणाचें । रूप करूनि दाऊं ॥ ७८ ॥ तरि श्रोत्र ह्मणिजे दोन्ही कान । तेथ गीत वाद्य स्तुति निंदादि श्रवण । त्वचेनें सर्वांग धरिलें आवरून । मृदकठिणत्व जे जाणे ॥ ७९ ॥ चक्षु ह्मणिजे डोळियांसी ह्मणावें । तेणें सुंदरकुरूपादि नाना जिनस पाहावे । जिव्हानामें जिभेसी ह्मणावें । जे जाणे षड्रसचवीतें ॥ ८० ॥ कडु गोड मधुर तिखट तुरट । नाना चवी जाणे खारट आंबट । आणि नाना शब्द-

१ कुकल्पनेचा. २ मस्तकाचे ठिकाणीं. ३ चेतविते, चेतना देते ह्मणून. ४ विसर्जन.

श्रेणीकचाट[1] । बोलणें पडे तियेसी ॥ ८१ ॥ तिचिये मस्तकीं अंगुळ येक सलंब । तियेसी ह्मणावें पैं पडजीभ[2] । उभयतायोगें कार्यकारण स्वयंभ । शरीरसंजीवनी चाले ॥ ८२ ॥ यानंतर घ्राणासी ह्मणिजे नाशिक । तेणें जाणिजे सुगंधदुर्गंधादिक । येवं तेजतत्व पंचगुणेसीं संम्यक । यथाक्रमें निरोपिलें ॥८३॥ आतां उदक ह्मणिजे तें पंचविध । वाचा पाणी पाद शिस्न गुद । तेथ वाचा जाणावी चतुर्विध । परा पश्यंति मध्यमा वैखरी ॥ ८४ ॥ तेथ परेचा उद्भव नाभिस्थानीं । पश्यंति प्रगटे हृदयभुवनीं । मध्यमा जे प्रगटे कंठीं ध्वनी । वैखरी शब्द उच्चारे ॥८५॥ मध्यमा ह्मणिजे लंबिकेसी । वैखरी बोलिजे प्रत्यक्ष जिव्हेसी । उभयतायोगें स्वरवर्णउच्चारासी । होऊनि शब्दश्रेणी घडे ॥ ८६ ॥ तेथ मुख्य प्रणवाचा उद्भव परेपासूनि । वोष्टपर्यंत त्याची होय घडणी । त्यावरि सोळा स्वर अनुक्रमें कंठस्थानीं । जिव्हावोष्टें कंठगत ॥ ८७ ॥ वरि जिव्हा स्पर्शतां मूर्ध्नीसी । क पंचक उच्चारे अनुक्रमेसीं । ताल्वसी जिव्हाग्र स्पर्शतां च पंचकेसी । उच्चार घडे यथाक्रमें ॥ ८८ ॥ तालुमूर्ध्नीमाजीं जिव्हाग्र स्पर्शतां । ट पंचक उच्चार घडे तत्वता । तथा दंतीं जिव्हाग्र लागतां । तवर्ग उत्पन्न होये ॥ ८९ ॥ जिव्हेविना वोष्टद्वयस्पर्शें । पवर्ग उच्चारे अधरद्वयवशें । पुन्हा कंठ तालु दंतोष्ट जिव्हास्पर्शें । य पंचक उच्चारे ॥ ९० ॥ पुन्हा दंत तालु मूर्ध्नी जिव्हास्पर्शें । सकारत्रय घडती यथावशें । हकार केवळ कंठवशें । भारीपणें उच्चारे ॥ ९१ ॥ पुन्हा तालुमूर्ध्नीसी जिव्हा लागतां । ळ क्ष उच्चार घडे तत्वता । ज्ञकार जिव्हास्पर्शें स्वभावता । उपवर्ण घडे पैं ॥ ९२ ॥ एवं सोळा स्वर पंचतीस[3] वर्ण । मिळोनि वेद शास्त्र पुराण । यांचें कंठापासूनि वोष्टपर्यंत उच्चारण । जिव्हाद्वययोगें ॥ ९३ ॥ यानंतर पाणी ह्मणिजे दोन्ही हात । तेणें कार्यकर्तृत्व करावें समस्त । घेणें देणें

---

१ श्रेणी=पंक्ति. कचाट=खटपट. २ पडजिभेला. ३ ज्ञ ला उपवर्ण ह्मटल्यामुळें १६ स्वर व ३५ वर्ण मिळून ५१ मातृकांचीं वेदशास्त्रपुराणें इत्यादि सर्व बनलेलीं आहेत.

स्नान भक्षणादि कार्यजात । शरीररक्षणाचें ॥ ९४ ॥ यावरि पद ह्मणावें दोहीं पायांसी । येहीं चालोनि जावें पडिल्या कार्यासी । शिस्न-गुदीं करूनि मळमूत्रोत्सर्ज्जनासी । तथा रतिकार्य संपादणें ॥ ९५ ॥ एवं कर्मेंद्रियपंचकेसीं पृथकत्व । यथाक्रमें सांगितलें आप तत्व । आतां पृथिवीयेचें पंचगुणत्व । यथाक्रमें आइका ॥ ९६ ॥ शब्द स्पर्श रूप रस गंध । पृथ्वी जाणिजे पंचविध । पंचविषय निर्व्यवाद । यांस चि ह्मणावें ॥ ९७ ॥ त्यांचीं ज्ञानेंद्रियपंचकें संभूति । कर्मेंद्रियपंचकें निर्मती[3] । यांची असं-भाव्य त्रिभुवनीं ख्याति । स्वर्गनर्कदायक हे ॥ ९८ ॥ जरि यथाविधीं नीतीनें सेविले[4] । तरि तें उत्तमपद प्राप्त होय वहिलें । जरि अविधीं अनीतीनें सेविले । तरि अधोगति प्राप्त ॥ ९९ ॥ जेवि खरें चि मारक होय विष । परि रसरीतीं सेवितां तें पीयूष । अथवा सर्प वृश्चिक इत-रांसी करिती दंश । मंत्रज्ञा त्यांचें निर्भय ॥ १०० ॥ तेवि विषय सेवितां शास्त्रयुक्तीं । हे कदापि बाधक नर्‍हती । बाष्कळ जालियां हे चि मारक होती । जीवमात्रासी पैं ॥ १ ॥ जेवि कां अन्न चि सकळां तारक । विशेष भक्षितां तें चि होय मारक । केवळ न भक्षितां हि मृत्यु होय अवश्यक । ह्मणौनि यथायुक्त भक्षावें ॥ २ ॥ तेवि विषय टांकितां शरीर पडे । विशेष होतां अन्याय घडे । ह्मणौनि यथाविधीं शास्त्रसुरवाडें । विध्युक्त आचरणें ॥ ३ ॥ ज्ञानेंद्रिय ह्मणिजे विषय जाणावे । जाणोनि यथाविधीं स्वीकारावे । त्यांचें कर्में-द्रियें कार्य करावें । ग्रहणगमनत्यागादि ॥ ४ ॥ स्तुति-निंदात्मक शब्द कानीं ऐकावे । त्यांचें वाचेनें विहितें उत्तर द्यावें । त्वचेसीं मृदकठीणत्व जाणावें । हातें त्यांचा स्वीकार त्याग ॥ ५ ॥ नेत्रीं सुंदर कुरूप पाहावें । पदीं तेथवरी चालोनि जावें । जिव्हाघ्राणें

१ सर्व प्रकारचें कर्म. २ उत्पत्ति; ज्ञानेंद्रियपंचकापासून. ३ निर्माण होतात. ४ याचें 'पंचविषय' हें कर्म. ५ रसायणरूपानें. ६ अमृत. ७ मांत्रि-कांना. ८ न होती. ९ अप्रमाणिक. १० मुळीं च न सेविले तर. ११ सुरवाड= स्वाधीनपण. १२ योग्य.

ादगंध घ्यावे । शिस्नगुदीं मळमुत्रउत्सर्ग ॥ ६ ॥ एवं पृथ्वी पंच-
णेंसीं । सांगितली नामरूपकर्मेंसीं । याप्रकारें पंचभूतें पंचवीसा
ांसी । सूक्ष्मदेहीं प्रसवलीं ॥ ७ ॥ सूक्ष्मदेह स्वप्नावस्था तैजसाभि-
नी । कंठस्थान प्रविविक्तभोग सत्वगुणी । ज्ञानशक्ति उकार चरण
ळोनी । अष्टकोशदेह प्रसिद्ध ॥ ८ ॥ इतुकें आद्यंत मिळोनि अन्य-
ज्ञान । देहद्वयषोडशकोशेंसीं परिछिन्न । या सर्वांचा साक्षी ह्मणौनि
ात्मा भिन्न । स्थूळसूक्ष्मातीत ॥ ९ ॥ ऐसें श्रीगुरुराजें वाक्य बोलतां ।
ाष्य तत्काळ चमेंकला अवचिता । ह्मणे स्वामी तरि मी कोण हें मज
ःवता । सांगितलें पाहिजे ॥ ११० ॥ इतुकें शिष्य निजभावें बोले
वं । तवं कृपां द्रवले श्रीगुरुराव । शिष्यासी निजस्वानंदाची टेवें ।
ऊनि निजपदीं स्थापिला ॥ ११ ॥ तो संवाद पुढें असे नागर ।
रुशिष्यांचा स्वानुभवदिनकर । अन्यथाज्ञानेंसीं अज्ञान निरसूनि
ाचार । ज्ञानेंसीं विज्ञानप्राप्ति ॥ १२ ॥ दिनकर रामदासीं शरण ।
घोनि निरसिलें अन्यथाज्ञान । आतां पुढिलिये कीर्णीं निरसूनि अज्ञान ।
ानप्राप्ति होईल ॥ ११३ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये
कादश कळापे स्थूळसूक्ष्मदेहद्वयअन्यथाज्ञाननिरशननिरूपणं नाम
ृतीय कीर्ण प्रकाशः ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

तवं शिष्य बोले करद्वय जोडून । ह्मणे स्वामी देहद्वयासी मज
गळेपण । तरी मी मुळींचा आहे कोण । आणि देह हें कोणाचें ॥१॥
सा ऐकोनि शिष्याचा आक्षेप । सद्गुरु सर्वांगें होऊनि सकृप ।
दई आलिंगूनि वाक्यदीप । बोलों आरंभिले ॥ २ ॥ अरे जो तूं आप-

---

१ वरील दोन्ही ओव्यांतील चरण १ व ३ यांत ज्ञानेंद्रियें व चरण २ व ४
ांत कर्मेंद्रियें सांगितलीं आहेत. २ स्वप्नदेहाचा अभिमान धरणारा जीव. ३ स्व-
ःस्थान किंवा मनोराज्य यांतील अस्पष्ट भोग. ४ चकित झाला. ५ स्वाद, कल्पना,
ळा, छंद.

णासीं नेणे ह्मणसी । तो तूं जाणपणें त्याचा साक्षी होसी । तरी तूं त्या नेणपणा हि वेगळा आहेसी । तत्साक्षित्वें चि पैं ॥ ३ ॥ तथापि आपणासी आपण जें नेणपण । तयासी ह्मणावें केवळ अज्ञान । बीजरूप जें देहद्वयाचें कारणें । तें हि पंचभूतात्मक ॥ ४ ॥ आकाश वायु तेज आप पृथिवी । या पांचांचीं पंचवीस तत्वें जाणावीं । कोण कोण तें यथाक्रमें श्रवण करावीं । सांगिजती तैसीं ॥ ५ ॥ कारण-देहीं पंचगुणी नभ । आतां सांगिजेल प्रथमारंभ । तरी मद मत्सर आणि दंभ । कृत्रिमत्व तथा अनित्य ॥ ६ ॥ आतां उन्माद वासना वांछा चिंता । चेष्टा एवं पंचगुण वायु तत्वता । निद्रा मरण अभि-ळाश भ्रम विस्मरणता । पंचगुणी तेज जाणावें ॥ ७ ॥ करुणा कल्पना भ्रांति प्रमाद । अनर्थ एवं आपाचे पंच भेद । आतां कारणदेहीं पृथ्वी पंचविध । कैसी ते ऐकावी ॥ ८ ॥ अवकाश अज्ञान अवि-वेक । वंचनं मूर्छा एवं पृथ्वीपंचक । आतां यांची रूप कर्मे पृथक । करूनि दाऊं यथाक्रमें ॥ ९ ॥ तरी प्रथम मद ह्मणिजे कोरडा चि ताठा । त्याचा सदैव मानेसी वसौटा । मत्सर हृदईचा आधिष्ठाता । दंभ वसे त्वचेसीं ॥ १० ॥ सांगिजेल मत्सराचें लक्षण । दुसरा देखिला आपणासमान । त्यासी करी द्वंद्वचाळणे । या नांव मत्सर बोलिजे ॥ ११ ॥ आतां दंभं कैसा किंलक्षण । बहुतीं बोल-वितां नेदी प्रतिवचन । प्राणिमात्रालागीं मानी जैसें तृण । निर्भर्त्सूनि टाकी वडिलां ॥ १२ ॥ कृत्रिमत्वाचें अंतरीं अधिष्ठान । सदां कापट्य-बुद्धीचें वर्त्तन । अंतरीं वसे येक बोलणें आनं । या नांव कृत्रिमत्व ॥ १३ ॥ आतां अनित्यता पांचवा गुण । ह्मणिजे क्षणभंगुर ज्याचें वचन । एवं पंचधा रूपेंसीं गगन । आतां वायु सांगों पंचधा ॥ १४ ॥ प्रथम उन्माद ह्मणिजे सदा मस्त । दृष्टीसी कोण्हास हि नाणित । तथा

१ कारणदेह हें च स्थूलसूक्ष्मदेहांचें कारण आहे; तें हि पंचभूतात्मक अर्थात् अज्ञानात्मक आहे. २ फसविण्याची बुद्धि. ३ स्थान. ४ प्रतिस्पर्धता. ५ याचा रूढ अर्थ ढोंग असा आहे. ६ दुसरें, निराळें.

जो जो पदार्थ उत्तम देखत । तेथें धांवे ते वासना ॥ १५ ॥ वांछा ह्मणिजे नसतें चि इछी । चिंता जे अंतरीं सदा शोची । चेष्टा ह्मणिजे येक क्षणाची । शरीरीं नाहीं निश्चळता ॥ १६ ॥ इतुकेनि वायुपंचक संपलें । आतां तेजपंचक सांगों वहिलें । तरी निद्रेचें स्थळ हृदईं बोलिलें । परि पांपणीपासीं आगमन ॥ १७ ॥ तथा देहपात होतां मरण । हा तेजीं बोलिजे दुजा गुण । आतां तिजें जें कां परवस्तु अभिळाशणें । परद्रव्य परदारादि ॥ १८ ॥ भ्रम ह्मणिजे शरीरीं बावरेपण । विस्मृति ते चि जें स्वयें विसरण । एवं तेजपंचक आतां सलक्षण । उदकपंचक सांगों ॥ १९ ॥ करुणा वसे मुखीं आणि करद्वईं । कल्पनेसी वास्तव्य नाभीचा ठाईं । भ्रांतीचें स्थळ तें हृदईं । प्रमाद वसे सर्वांगीं ॥ २० ॥ अनर्थ वसे निज मानसीं । एवं उदक सांगितलें पंचगुणेंसीं । तैसी चि पृथ्वी हि पंचगुणेंसीं । यथाक्रमें सांगिजेल ॥ २१ ॥ प्रथम अवकाश ह्मणिजे शून्यं[३]पण । दुजें अज्ञान ह्मणिजे नेणपण । तिजें अविवेक ह्मणिजे विचारहीन । चौथें वंचन तें आपपरी[४] ॥ २२ ॥ पांचवें मूर्छा ह्मणिजे अकस्मात पतन । एवं पृथ्वी जाणावी पंचगुण । इतुकियां पंचवीसां तत्वीं मिळोनि कारण । अज्ञानात्मक देह तिजा ॥ २३ ॥ याची अवस्था सुषुप्ति प्राज्ञअभिमानी[५] । हृदयस्थान आनंदभोग[६] तमोगुणी । द्रव्यशक्ति मकार चरण एवं मिळोनि । कारणदेह अष्टकोशेंसीं ॥ २४ ॥ ऐसें अज्ञानात्मक कारणदेह । अष्टकोशेंसीं पंचवीस तत्वसमूह । अन्यथाज्ञान त्याचें कारण निसंदेह । बीजरूप अज्ञान ॥ २५ ॥ तरी तूं याचा साक्षी आहेसी । कीं तूं चि हें स्वयें होसी । श्रीगुरु कडसूनि[७] गोष्टी पुसतां ऐसी । शिष्य अंतरीं चमत्कारला ॥ २६ ॥ ह्मणे जी जी

---

१ दिसत नाहीं तें, अप्राप्य. २ सत्वर, लौकर. ३ निराकारत्व, निरवयवत्वं. ४ हें आपलें, तें परक्याचें, असा द्विधा भाव; परंतु वंचन याचा अर्थ लबाडी, फसवेगिरी असा आहे. ५ नेणीव दशेचा अभिमान धरणारा सुषुप्तिगत जीव. ६ सुषुप्तिसुख. ७ कस लावून, सावध करून.

स्वामी करुणाकरा । कृपाळुवा श्रीगुरु दातारा । भलें फेडिलें[1] जी या अज्ञानकेरा । मळिकटापासूनि ॥ २७ ॥ मी तरि हें चि ह्मणौनि बैसलों । येथें चि दृढ होतों विश्वासलों । तवं अकस्मात जी सोडविलों । या देहबंधापासूनि ॥ २८ ॥ जी मी स्थूळदेह हें माझें ह्मणे । तें निरसिलें अष्टकोशेसीं . ह्मणें । तैसें चि सुक्ष्मदेहाचिये सोडवणें । पैासूनि केलें मज ॥ २९ ॥ मग होतों कारणदेहाचें वोझें वाहात । अज्ञानपणें वायां चि भरंगळत । तवं तेथून हि सोडविलों अकस्मात । स्वसामर्थ्य खर्चूनि ॥ ३० ॥ परि जी येक संदेह माझे मनीं । कीं या देहाचें येवढेंपैण काइसेनि । हें काह्याचें घडिलें आणि कोठूनि । कोणाचें हें आणिलें ॥ ३१ ॥ काय पहिलें ऐसें चि होतें । कीं हें मेळविलें देवा आईतें । काय मेळऊनि पांचें सोतें । उभें केलें जोयाचें ॥ ३२ ॥ हा जी संदेह मज थोर गमला । इतुका हा पाहिजे काढिला । ह्मणिजे उपकारें थोर कृतार्थ जाला । तुमचेनि देवा ॥ ३३ ॥ ऐसा शिष्य संदेहसागरीं विचारनौका । बुडतबुडतां फोकौरिला धावा निका । तवं अकस्मात अभयंकर उभारूनी आवांका । सद्गुरु तारूं देतसे ॥ ३४ ॥ अरे आलों धैर्य धरीं बाळका । दृढ सावरूनि विचारनौका । सावधपणें पुसिला तो प्रश्न ऐक निको । स्वानुभवदिनकरीं ॥ ३५ ॥ श्रीगुरु ह्मणे निज शिष्यासी । तुवां पुसिलें देहउभारणीसी । तरी त्रिगुण आणि पंचभूतेंसीं । उभविलें हें अष्टधा ॥ ३६ ॥ तेथ सत्व रज तम हे त्रिगुण । पृथ्वी आप तेज वायु गगन । एवं पांच आणि तीन मिळोन । अष्टधा प्रकृति हे ॥ ३७ ॥ तरी देहमात्र त्रिगुणीं व्यापलें । प्रकृतिसारिखे गुण वर्त्तती विहिलें[10] । आतां पंचभूतात्मक देहमूळेंसी बोतिलें । तें समूळ सांगिजेल ॥ ३८ ॥ पांचां भूतीं पंचवीसांचे । गुण

---

१ दूर केलें. २ याचा संबंध 'देहाचिये' या शब्दाकडे. ३ एवढा मोठेपणा, वडेजाव. ४ स्वतःसिद्ध, आयासावांचून. ५ पंचप्राण व सप्तधातु मिळून. ६ अस्थिर, नाशवंत. ७ फोकरणें=प्रगट करणें. ८ आवांकणें=अगत्यरूप. ९ नेटका, बरा. १० विहित=योग्य कीं वह्रिलें=सत्वर, लौकर?

आगांतुक घेऊनि जायाचे । शरीरउभारणी करूनि आत्मयाचे । अंश-सत्तेनें वर्त्ततसे ॥ ३९ ॥ तरी कोण कोण गुण कोणाचे । घेतले ते आइका साचे । हिरण्यगर्भात्मिक ब्रह्मांडींचें । अपंचीकृत[2] देह जें ॥ ४० ॥ तेथ विष्णूचा निजगुण अंतःकरण । मन चंद्रमा बुद्धि चतुरानन । चित्त नारायण अहंकार त्रिनंयन[3] । इतुके मिळोनि आकाश ॥ ४१ ॥ व्यान समान उदान प्राण अपान । हे पांच हि वायूचे अंश जाण । श्रोत्र दिशीं[4] त्वचा पवनें[5] । चक्षु सूर्यांश जाणिजे ॥ ४२ ॥ जिव्हा तत्व हें वरुणाचें । घ्राण अंश आश्विनौ देवांचें । वाचा तत्व हें अग्नीचें । इंद्रांश ते करद्वय ॥ ४३ ॥ पदद्वय अंश त्रिविक्रमाचे । शिस्नोपस्थ हें प्रजापतीचें । गुद हें नैरुत्येशाचें । अंश जाणिजे ॥ ४४ ॥ शब्दगुण तो आकाशाचा । स्पर्शगुण जाणिजे प्रभंजनाचा । रूपगुण तो बोलिजे तेजाचा । आपपृथ्वीचे रसगंध ॥ ४५ ॥ एवं पंचवीस तत्वें पंचवीसांचीं । आणूनि उभारणी केली शरीराची । त्यांत चाळकसत्ता आत्मयाची । ते शरीर चालवितसे ॥ ४६ ॥ जेवि उदकीं प्रतिबिंब सूर्याचें । बिंबोनि दुसरेपणें साचें । तेवि शरीरामाजीं आत्मयाचें । सत्तारूपें प्रतिबिंब ॥ ४७ ॥ ते आत्मसत्ता देहामाजीं । प्रतिबिंबतां ह्मणवी दुजी । मग अहंकर्तृत्वाचा समाजीं । फुंजों[6] लागे जीवपणें ॥ ४८ ॥ आपुलें मुळींचें आत्मत्त्व सोडूनि । नसतें चि बैसे जीवपण धरूनि । अहं सुखी अहं दुखी ऐसें मानी । हर्ष विषाद अंतरीं ॥ ४९ ॥ जेवि कां तो तरंग सागरीं । अकस्मात उद्भवे तरंगाकारी । मग तरंगपण धरूनि अंतरीं । सागरपण विसरे ॥ ५० ॥ तेवि हा प्राणी देहसंगें । नसतें चि जीवपण अवगे[7] । तें निरसावया धरणें लागे । संतसंगासी ॥ ५१ ॥ तवं पूर्वपुण्यें सत्संग लाधला । परि तेथें सद्भाव न धरी वहिला । तरी संग धरिला चि[8] न धरिला । तैसें जालें चि कीं ॥५२॥

---

१ जे केव्हां आहेत व केव्हां नाहींत. २ सूक्ष्म पंचतत्वयुक्त. ३ शंकर. ४ दिग्पालांचें. ५ पवनाचें. ६ अभिमान धारण करते. ७ अवगणें=अवगमणें=भासणें. ८ 'असून' या अर्थानें.

ह्मणौनि कोण्हींयेकें ऐसें न करावें । सत्संगासी दृढ विश्वासें धरावें । धरूनि सांगती तैसें करावें । येकाग्रता सावध ॥ ५३ ॥ जो सावध साक्षपी आणि दक्ष । तयासी तत्काळ चि प्राप्त मोक्ष । हातींचे हातीं प्रत्यक्ष । कैवल्यपदप्राप्ति ॥ ५४ ॥ तरी सखया तुवां पुसिलें । देह काह्याचें कैसें निर्मिलें । ह्मणौनि सांगणें लागलें तुज समजावया ॥ ५५ ॥ त्रिगुण[1] आणि पंचभूतांचें । वोतलें शंभरा तत्वांचें । बत्तीसें[2] कोश आणि चौदेहांचें । मिळोनि देह येक हें ॥ ५६ ॥ इतुकें करूनि हें जायाचें[3] । परंतु येक असे महत्कार्य याचें । कां जे आत्मज्ञान जें कां साचें । तें यांचेनि[4] प्राप्त ॥ ५७ ॥ येऱ्हवीं यासी क्षणभंगुरपण । क्षण न लगतां जाय नाशोन । ह्मणौनि अवश्यमेव आत्मसाधन । याचेनि संगें करावें ॥ ५८ ॥ इतुकें बोलेना जवं गुरुराणा । तवं शिष्य विनटला निजचरणा । ह्मणे स्वामी कैसेन जी उत्तीर्णपणा । होइजेल तुमचिया ॥ ५९ ॥ जें जें मज स्वामी संकट पडे । तें तत्काळ चि निजकृपां बहुडे[5] । आणि थोर होतें संसारसांकडें । तें हेळां[6] चि फेडिलें ॥ ६० ॥ प्रस्तुत अन्यथाज्ञानेंसीं । देहद्वय निरसिलें कौतुकेंसीं । तैसें चि अज्ञानात्मक कारणदेहासी । क्षणमात्रें निरासिलें ॥ ६१ ॥ तरि मीं देहत्रयाचा होऊनि साक्षी । साक्षित्वें वेगळेपणें यांतें निरीक्षी । तो मी स्वानुभवदिनकराऐसा परीक्षी[7] । ऐसें केलें पाहिजे ॥ ६२ ॥ ऐसी शिष्याची देखोनि विनीतता । श्रीगुरु कृपाघन वोळला स्वभावता । आतां कृपापीयूषें स्वानंदपूर्णता । शिष्यसागर तुंबळेल ॥ ६३ ॥ तया स्वानंदभरित अमृतसागरीं । श्रवणमननरूप स्नान जो करी ।

---

१ दासबोध ८×६×४९, ८×७×५९, ६×९×२९. २ मागें सांगितल्याप्रमाणें प्रत्येक देहाचे ८ कोश याप्रमाणें. ३ चंचल, नाशवंत. ४ याचकरितां दासबोधांत ठिकठिकाणीं नरदेहाचें स्तवन केलेलें आहे. द. १ स. १० पद्य. ५ मागें सरतें, निरसन होतें. ६ सहज, लीलेनें. ७ स्वानुभवाप्रमाणें आपला आपणांस शोध घेतां आला पाहिजे, ८ प्राप्त झाला.

तो अनयासें निजध्यासें साक्षात्कारीं[1] । ब्रह्मपदीं अमर होईल ॥ ६४ ॥ तें अमरत्व असेल ज्यासी लाहोणें[2] । तेणें स्वानुभवदिनकरीं ऐक्यें पाहाणें । पाहोनि परब्रह्मीं राहाणें । सहजस्थिति येकात्मता ॥ ६५ ॥ एवं कार्य-कारणेंसीं देहत्रयसागर । शिष्यअगस्तीनें करूनि आच्मन येकंदरें[3] । दुसऱ्या आच्मनासी जवं करूं पाहे सादर । तवं ज्ञानक्षीराब्धि देखिला ॥ ६६ ॥ मग त्याचें हि आच्मन करूं धाविला । तवं तेथें सद्गुरुजळसेन[4] देखिला । सद्भावशेषतुळिकेवरी[5] निजेला । भक्तिसुख[6] सेजेसीं ॥ ६७ ॥ अनंतभुज परब्रह्म सावळा । कासे कासिला चिदंबरसोनसळा[7] । सच्चिदानंदत्वें[8] मुगुट शोभला आगळा । निरायुधेंसीं सायुध ॥ ६८ ॥ अळंकार शोभले निजांगीं मुक्तलग[9] । इछालक्ष्मी चरणसंवाहनीं सुरंग । प्रणवचतुरानन नाभिकमळीं अव्यंग । हात जोडूनियां उभा ॥ ६९ ॥ प्रबोधगरुड उभा पुढें । बृहत्सामगायन होतसे निवाडें[10] । सा च्यारि अठरा बंदीजन[11] पवाडे । परोपरीं पढती ॥ ७० ॥ तें देखिलें शिष्य-अगस्तीनें अकस्मात । देखोनि स्वानुभवदिनकरीं ठेला समाधिस्त । ह्मणे मी हें काय नवल स्वप्न देखत । कीं ऐसें चि असेल हें ॥ ७१ ॥ तेणें घाबिरेपणें सभोंवतें पाहे । तवं चित्त चाकाटलें चकित राहे । मग धैर्यें चि धरूनि बाहे[12] । बैसे निवांत होऊनि ॥ ७२ ॥ आंग सर्वांगीं रोमांचित । तेणें स्वेदबिंदु रंवरावित[13] । आनंदाश्रु नेत्रीं श्रवत । चित्त चैतन्यें विरमलें[14] ॥ ७३ ॥ तेणें स्वानंद न समाय पोटीं । सुखोर्मिबाष्प[15] दाटे कंठीं । अर्द्धोन्मीलित जाली दृष्टि । ब्रह्मानंदें मूर्छित ॥ ७४ ॥ अहो केळीतें झगटी पवन । तैसें शरीर कंपायमान । चहूं

---

१ गुरुकृपामृताचा लाभ झाल्यानंतर अमर किंवा मुक्त होण्याकारितां ज्ञान-मार्गांतील करावीं लागणारीं चत्वार साधनें. २ प्राप्त होणेंची इच्छा. ३ 'येकद्धर' असें मुळांत आहे. एकदम, एके वेळेस असा अर्थ. ४ जलशायन=विष्णु. ५ सद्भाव-रूपी शेषाच्या शरीरावर. ६ भक्तिरूप सुखशय्येवर. ७ चिद्रूपरूपी पीतांबर. ८ अधिकत्वानें. ९ मोत्यांचे घोस. १० निवडक. ११ सहा शास्त्रें, चार वेद व अठरा पुराणें हे च कोणी भाट. १२ बाहु. १३ डवडवित ? १४ विरलें, लीन झालें. १५ मनाच्या स्वानंदयुक्त तरंगामुळें आलेले जलबिंदु.

वाचांसी पडिलें मौन । देहभाव विसरला ॥ ७५ ॥ सत्वगुणांचे भरितें भरे । सर्वे चि आपेंआप वोसरे । विस्मयाचेनि अनुकारें । स्मित हास्य येतसे ॥ ७६ ॥ ऐसा दाटलेनि स्वानंदें । फुंजों लागे परमानंदें । सर्वे चि साष्टांगाभिवादें । दंडवत पडिला ॥ ७७ ॥ सर्वे चि उठोनि लैवडसवडीं । संतोषाची उभऊनि गुढी । निजभावें करद्वय जोडी । जयजय कार करीतसे ॥ ७८ ॥ ह्मणे जय जय जी पुरुषोत्तमा । जगज्जनका सुखधामा । अनादि आद्या परब्रह्मा । श्रीसद्गुरुस्वामी ॥ ७९ ॥ तुमचिया कृपां स्वैसुख लाधलों । स्वानंदें साम्राज्यपद पावलों । या भवबंधापासूनि सोडविलों । हेळांमात्रें समर्था ॥ ८० ॥ स्थूळसूक्ष्मेंसीं अन्यथाज्ञान । निरसिलें कारणदेहेंसीं अज्ञान । आतां देऊनि निज आत्मज्ञान । मज सनाथ केलें पाहिजे ॥ ८१ ॥ ऐसी निजशिष्यें कारितां विनती । सद्गुरु सर्वस्वें समर्थ ज्ञानसंपत्ति । तें सर्वस्व दान करूनि शिष्याप्रति । आपणांऐसें करील ॥ ८२ ॥ तें ज्ञान प्राप्त पुढिलिये कीर्णीं । शिष्य लाधेल महाकारणीं । दिनकर रामदासीं समरसोनि । स्वानुभवदिनकरीं ऐक्यत्वें ॥ ८३ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये येकादश कळापे अज्ञानात्मककारणदेहनिरसननिरूपणं नाम तृतीय कीर्ण प्रकाशः ॥ ३ ॥ श्रीराम जयराम जयजयराम ॥

॥ श्रीराम ॥

निजशिष्याचा जाणोनि अनन्यभाव । ज्ञानपदेशीं सादर श्रीगुरुराव । तेथ आधीं महाकारणदेहप्रैभव । निर्शनासी उद्यैत ॥ १ ॥ देहत्रयाचें जालें निर्शन । चौथें उरलें महाकारण । तें हि पंचभूतात्मक परिछिन्न । पंचवीसा तत्वांसीं ॥ २ ॥ तेथ प्रथम अज्ञानाचें लक्षण । आपणासी नेणोनि ह्मणे मी कोण । सस्वरूपीं जें विसरलेंपण । त्या नांव अज्ञान बोलिजे ॥ ३ ॥ त्या अज्ञानें आपणासी नेणोन । सद्गु-

---

१ स्वरूपानें. २ लगबगीनें. ३ ध्वजा, निशाण. ४ क्षण न लागतां. ५ उत्पत्ति. ६ उद्युक्त.

रूसी पुसे मी कोण । ते ह्मणती तूं ब्रह्म पूर्ण । निर्गुण निसंग जें ॥ ४ ॥ जें ब्रह्म शब्दासी आकळेना । मनासी तर्कितां तर्केना । दशेंद्रियांसी गोचरं होयना । तें परब्रह्म चि स्वयें तूं ॥५॥ जें निर्गुण निसंग निरामय । निरोपम निरुपाधि अप्रमेय । अप्रतर्क्य असंभवनीय । तें परब्रह्म तूं चि स्वयें ॥६॥ जें नित्य शुद्ध सनातन । जें अखंड अजरामर पूर्ण । नाना मायादि मळविहीन । तें परब्रह्म तूं चि स्वयें ॥ ७ ॥ जें सत्य स्वयंप्रकाश । स्वसंवेद्य जें सावकाश । अनिर्वचनीय अपार निर्दोष । तें परब्रह्म तूं चि स्वयें ॥८॥ जें शस्त्राचेनि तुटेना । अग्निचेनि जाळवेना । उदकेंकरूनि कालवेना । तें परब्रह्म तूं ॥९॥ वारयाचेनि जें न उडे । गगनामाजीं जें न सांपडे । इतुकें नाशलया हि जें न बुडे । तें परब्रह्म तूं ॥१०॥ जें सत्वरजतमविहीन । शुद्धसत्वातीत जें परिछिन्न । दृश्याभासाहूनि भिन्न । तें परब्रह्म तूं ॥ ११ ॥ जेथ स्थूळ सूक्ष्मेंसीं अन्यथाज्ञान । निरसूनि कारणदेहेंसीं अज्ञान । ज्ञानरूप जें महाकारण । तें परब्रह्म तूं ॥ १२ ॥ ऐसी श्रीगुरूनें करितां बोली । शिष्यें चमत्कारोनि अशंका घेतली । जी महाकारणदेहाची कैसी किल्ली । ते सविस्तर मज सांगिजो ॥ १३ ॥ तेथ सद्गुरु ह्मणतिलें आइक । महाकारण पंचभूतात्मक । ऐसें ऐकतां शिष्य अधिक । संदेहसागरीं पडिला ॥ १४ ॥ ह्मणे जी देह-द्वयेंसीं अन्यथाज्ञान । तें होय पंचभौतिक परिछिन्न । आणि याच्या बीजभावयोगें अज्ञान । तें हि कदापि घडेल ॥ १५ ॥ परंतु जें केवळ पाहातां ज्ञानरूप । ज्यायोगें शिष्य होय ब्रह्मस्वरूप । तेथ पंचभूतांचा बोलतां संक्षेप । मज संदेह गमला ॥ १६ ॥ तरि याचें कैसें असेल निरूपण । तें मज सांगिजो जी कृपा करून । केवळ ज्ञानरूप जें महाकारण । तें पंचभूतात्मक कैसें ॥ १७ ॥ बीज अज्ञान तरु अन्यथाज्ञान । याचें पूर्णपणें फळ जें ज्ञान । त्यासी कैसें जी घडेल

---

१ प्रगट. २ अनिर्वाच्य, बोलतां येत नाहीं असें. ३ नैनं छिंदन्ति शस्त्राणि । वगैरे गीतावाक्याप्रमाणें. ४ मागें फिरे. ५ तें हि. कदाचित् पंचभौतिक असूं शकेल.

आरोपण । या पंचभूतांचें ॥ १८ ॥ ऐसें शिष्य करितां विज्ञापन । सद्गुरु कृपाद्रवलेनि पूर्ण । ह्मणिजे ऐक बापा सावधान । महाकारण पंचभौतिक ॥ १९ ॥ तूं चि आतां बोलिलासी वचन । कीं अज्ञान बीज अन्यथाज्ञान तरु पूर्ण । यांचें पूर्णपणें फळ केवळ ज्ञान । जें महाकारणरूप ॥ २० ॥ तरि तुझ्या चि मुखें जाला निवाड । जैसें बीज त्याचें तैसें चि झाड । त्यासी पुष्पफळाचा हि घड । तेणें चि रीतीं ॥ २१ ॥ निंब कडु निंबोळी सांकर[1] । ऐसें बोलतां चि मूर्ख मानिती चतुर । कटुकीचें[2] फळ पाहातां मधुर । स्वप्नीं हि न दिसे ॥२२॥ तेवि अज्ञानअन्यथाज्ञानेंसीं । पंचभौतिक देहत्रय निश्चयेंसीं । तेथ ज्ञानात्मक महाकारणासी । दशा ते चि दिसे पैं ॥ २३ ॥ परंतु शुद्धशबळभागें पंचभौतिक । देहचतुष्टय विस्तारलें सम्यक । देहत्रय हें शबळ शुद्धभागें येक । महाकारण जें चौथें ॥ २४ ॥ स्थूळ सूक्ष्म आणि कारण । हें देहत्रय शबळ पंचभौतिक जाण । शुद्ध भागाचें महाकारण । चतुर्थ देह जें ॥ २५ ॥ जेवि शुद्ध ब्रह्म जें कां निर्गुण । तदंगें चि शबळत्वें ईश्वर सगुण । तेवि शुद्ध पंचभूतांचें महाकारण । शबळात्मक देहत्रय ॥ २६ ॥ या दृष्टांतीं अशंका[3] उठिली गहन । जे ब्रह्म निसंग निर्विकार निर्गुण । तेथ तदंगत्वें चि ईश्वरत्व सगुण । कैसें घडो शकेल ॥ २७ ॥ तरि ये अशंकेचें प्रतारण । स्वानुभवदिनकरीं परिछिन्न । त्रयोदश कळापाचें द्वितीय कीर्ण । तेथ निरोपिलें असे ॥ २८ ॥ असो देहत्रय पूर्वीं निरोपिलें । अज्ञानअन्यथाज्ञानें विकाशलें । कार्यकारणत्वें प्रगटलें । पंचभूतात्मक ॥ २९ ॥ प्रथम स्थूळ देह पंचभौतिक । पंचवीस तत्वें अष्ट कोशात्मक । आणि सुक्षम देह हि सम्यक । तितुकें तैसें चि ॥ ३० ॥ त्यानंतर तिसरें कारण देह । तें हि पंचभूतात्मक निसंदेह । आणि पंचत्रीसा तत्वांचा समूह । अष्टकोशसहित ॥ ३१ ॥ हें तुज निरोपिलें गतकीर्णीं । आतां महाकारण

---

१ साखरेसारखी गोड. २ कुटकी=एक कडु औषधी वनस्पति. ३ संशययुक्त प्रश्न.

देह आर्कर्णीं[1] । पंचवीसां तत्वीं पंचभूतात्मक विभागूनि । अष्टकोशेंसीं साकल्य ॥ ३२ ॥ तेथ प्रथम आकाश पंचविध । पूर्ण अज अदाह्य अक्लेद्य । पांचवें अशोष्यत्व प्रसिद्ध । एवं गगन पंचधा ॥ ३३ ॥ पूर्ण ह्मणिजे सर्वत्र संचलें । अज ह्मणिजे नाहीं जन्मलें । अदाह्य ह्मणिजे नवजाय[2] जाळिलें । महातेजाचेन हि ॥ ३४ ॥ अक्लेद्य ह्मणिजे आवर्णोदकीं न काल्वे । अशोष्यत्वें महावातें न शोषवे । यां पंचगुणेंसीं गगन जाणावें । महाकारण देहींचें ॥३५॥ आतां वायु बोलिजे पंचगुण । असंग अछेद्य ऊर्ध्व जीवन कारण । याचें स्वरूपकर्माभिधान । पृथक प्रकारें असे ॥३६॥ असंग ह्मणिजे संगीं सांपडेना । अछेद्य शस्त्रें तोडितां तुटेना । ऊर्ध्व ह्मणिजे कांहीं कळेना । वरता कीं खालता ॥ ३७ ॥ जीवन ह्मणिजे प्राणीमात्रीं चाळक । कारण ह्मणिजे सचराचरीं पाळक । एवं महाकार्णीं वायु पंचगुणात्मक । आतां पंचधा तेज कैसें ॥ ३८ ॥ तरी व्यापक परात्पर प्रकाशरूप । ज्योतिर्मय पावनस्वरूप । एवं पंचधा तेज याचें पंचधा स्वरूप । संक्षेपें दाविजेल ॥ ३९ ॥ व्यापक ह्मणिजे चराचर व्यापिलें । परात्पर ह्मणिजे यावेगळें उरलें । प्रकाश ह्मणिजे सदा संचलें । स्वप्रकाशरूप ॥ ४० ॥ ज्योतिर्मय ह्मणिजे स्वयंज्योति । पावन ह्मणिजे सकळांची गति । एवं तेजाची पंचधा व्यक्ति । आतां उदक सांगों ॥ ४१ ॥ सर्वजीवन निर्मळ चैतन्य । अमृत समृद्ध एवं पंचगुण आप जन्य । यांचया पृथक्स्वरूपाचें सौजन्य । सांगों संकळित ॥ ४२ ॥ सर्वजीवन ह्मणिजे जीवन सर्वांचें । निर्मळ ह्मणिजे मळरहित साचें । चैतन्य ह्मणिजे प्राणिमात्राचें । चाळक पाळक ॥ ४३ ॥ अमृत ह्मणिजे मृत्यु नसे । समृद्धि ह्मणिजे वृद्धिकारक असे । एवं पंचधा आप स्वरूपवशें । आतां पृथ्वी किमात्मक ॥ ४४ ॥ अखंड अजर आणि अनर्घ्य[3] । कृपीण[4] आधार एवं पंच समौघ । यांचिया स्वरूपाचा संयोग । यथाक्रमें दाऊं ॥ ४५ ॥ तरि अखंड ह्मणिजे खंडिली जायना ।

---

१ लक्ष देऊन ऐक. २ नवजणें = नवचणें = न जाणें. ३ अमोल. ४ 'कृपावान' शब्दाचा अपभ्रंश असावा.

अजर ह्मणिजे ह्मातारी होयना । अनर्घ्य ह्मणिजे करवेना । मोलमान इयेचें ॥ ४६ ॥ कृपाण ह्मणिजे क्षमावंत । आधार ह्मणिजे सकळाधिष्ठित । एवं पृथ्वी पंचगुणी अति विख्यात । महाकारण देहींची ॥ ४७ ॥ एवं पंचभूतात्मक पंचवीस तत्वें । महाकारण देहींचीं पृथक्त्वें । शुद्धरूप केवळ अनंगत्वें[1] । पंचभूतांश जाणावे ॥ ४८ ॥ असो शुद्धभागें पंचभूतांचें । महाकारण देह जीवाचें । पांच पंचकें पंचवीसां तत्वांचें । चतुर्थ देह ज्ञानमय ॥ ४९ ॥ महाकारण देह तुर्यावस्था । यांचा अभिमानी प्रत्यगात्मा[2] चौथा । ब्रह्मरंध्र स्थान भोग तत्वता । आनंदावभास[3] ॥ ५० ॥ शुद्धसत्वगुण इच्छाशक्ति । ॐकारें करूनि याची अभिव्यक्ति[4] । एवं अष्टकोशात्मक उत्पत्ति । महाकारणदेहींची ॥ ५१ ॥ असो निरसिलियां देहद्वयेंसीं अन्यथाज्ञान । तुवां पुसिलें नेणोनि मी कोण । त्यासी ह्मणावें केवळ अज्ञान । तो कारणदेह तिजा ॥ ५२ ॥ ऐसें शबळ पंचभूतांचें देहत्रय । पंच्याहत्तरी येकून तत्वसमुच्चय । निरसूनि सद्गुरूनें सप्रत्यय । ब्रह्मपदीं स्थापिला ॥ ५३ ॥ सद्गुरु ह्मणती सावधान । तुवां जें पुसिलें नेणोनि मी कोण । तरी तूं केवळ ब्रह्म पूर्ण । त्यातें स्मरसी अनुदिनीं ॥ ५४ ॥ अहर्निशीं करिसी आपुलें स्मरण । तदनुसार नित्य तुझें तुज ध्यान । ऐसें असोनि पुससी मी कोण । तो तूं मूर्ख कीं स्याहाणा ॥ ५५ ॥ इतुकें महावाक्य निजकर्णीं ऐकतां । शिष्य चमत्कारोनि ह्मणे तत्वता । जी माझें निज मजजवळीं च असतां । मी नेणपणें भांबावलों ॥ ५६ ॥ जेवि कां तें नेणपणीं व्याघ्रपिलें । धरूनि सेळक्यानें अजास्तनीं लाविलें । तें दुग्धसुखें तेथें चि रातलें[5] । आपणा सेळी ह्मणवितसे ॥ ५७ ॥ विसरोनि मुळींचें निजरूप । सेळ्यांतें ह्मणे आपुलीं मायबाप । स्त्री पुत्र सुहृदत्वें मानूनि पडप । सुख मानी आपुले ठाईं ॥ ५८ ॥ ऐसिया निजसुखें अरण्यांत विचरतां । ते तृणपाले चरती निजस्वभावता । आपण सेळीपणें वृक्षाखालता । छायेसी बैसला राहे ॥ ५९ ॥

---

१ अंग असून नसल्याप्रमाणें. २ देहामध्यें व्यापून राहणारें ब्रह्म, कूटस्थ. ३ तुर्या अवस्थेचें सुख. ४ प्राकट्य, अनुभव. ५ रतलें, गुंगलें.

तवं अकस्मात तेथें थोर व्याघ्र आला। त्यासी देखोनि येरु बाळभावें चमकला। मग हळु हळु पळों लागला। त्या व्याघ्रभयेंकरूनि ॥६०॥ त्यासी व्याघ्र ह्मणे तूं कोण आहेसी। मजला देखोनि कां पळसी। येरु ह्मणे मी सेळी तूं मजलागीं भक्षिसी। ह्मणौनि भयें पळतसे ॥ ६१ ॥ ऐसें आइकोनि पिलियाचें वचन। व्याघ्र हांसिला खदखदून। ह्मणे तूं केवळ आहेसी अज्ञान। आपणा आपण नेणसी ॥ ६२ ॥ तूं मुळींचा स्वयें व्याघ्र असोन। मी सेळी ह्मणविसी हे बुद्धि कोण। ह्मणौनि सेळीपणाचे अवेव संपूर्ण। त्याच्या प्रत्ययें निराकारिले ॥ ६३ ॥ मग निजरूपींचे अवयव ऐक्यत्वें। त्यासी बिंबविले व्याघ्ररूपत्वें। ऐक्यासी येऊनि समरसत्वें। त्यासमागमें चालिला ॥ ६४ ॥ तेवि जी भांबावलेपणें हा प्राणी। मुळींचें ब्रह्मत्व दिल्हें सोडूनि। बैसला नसतें जीवपण धरूनि। मीमाझेपणें भरंगळे ॥६५॥ तवं निज स्वपददानी सद्गुरु समर्थ। निरसूनि देहचतुष्टय स्वरूपीं ऐक्यार्थ। करूनि महावाक्येंसीं कृतार्थ। शिष्य निजपदीं स्थापिला ॥६६॥ तेणें महावाक्याचेनि समरसें। ब्रह्मीं ऐक्यत्व लाधला अनायासें। मग स्वानंदाचिया सौरसें। अनुसंधानीं बैसला ॥ ६७ ॥ मी जीव हे भावना सोडिली। मी ब्रह्म हे भावना दृढ जाली। जेवि भृंगदंशें अळिका आली। भृंगपणा निजवेधें ॥ ६८ ॥ तेवि मी ब्रह्म हें अनुसंधान लागतां। ब्रह्मीं ऐक्यासी आला तत्वता। मग फिरोनि पाहे जवं स्वभावता। तवं देहचतुष्टय वांव देखे ॥ ६९ ॥ ह्मणे मी मुळींचा ब्रह्म असोनि। वळघोनि नसतें अन्यथाज्ञान। देहद्वयेंसी दृढ खरेंपण। मानूनि बैसलों होतों ॥ ७० ॥ तवं सद्गुरूनें देहद्वय निरसिलें। मज

---

१ प्रत्यक्ष अनुभवानें नाहींसे केले. २ हा इसबनीतींतील दृष्टांत या ठिकाणीं किती समर्पक आहे. ३ वरील गोष्टींतील मोठ्या व्याघ्रानें ज्याप्रमाणें लहान पिलाचा शेळीपणाचा भ्रम दूर करून, निजरूपाची ओळख करून देऊन, त्याला आपल्यासारखा करून सोडला, त्याप्रमाणें.४ ऐक्यभावानें. ५ आत्मध्यानांत. ६ आस्तिक्यबुद्धि, विश्वास. ७ व्यर्थ. ८ हृदयीं दृढ धरून, आलिंगून.

साक्षित्वें यावेगळें केलें । मग आपणांसी नेणोनि धरिलें । अज्ञानात्मक कारणदेह ॥ ७१ ॥ तें हि पंचवीसां तत्वेंसीं निरसिलें । साक्षित्वें त्या हि वेगळें केलें । महाकारणीं नेऊनि ठेविलें । मी परब्रह्म ह्मणौनि ॥ ७२ ॥ परंतु मी येक आणि परब्रह्म येक । महाकारणीं द्वैतत्व देखिलें निष्टंक । जेथ द्वैत तेथ कैंचें स्वसुख । समरसलेंपणाचें ॥ ७३ ॥ ह्मणौनि सदृढ मनीं विचारिलें । जे हें द्वैत कासियाचें उभारलें । तवं मीपणाचे मुळीं लिगटलें । समूळ द्वैत अवघें ॥ ७४ ॥ तेथ मीपण बोलिजे स्थूळदेहसंगें । तरि तें निरसिलें अष्टकोशेंसीं अवघें । तैसें चि सूक्ष्मदेह हि अव्यंगें । तदनुसार ॥ ७५ ॥ येवं देहद्वयात्मक अन्यथाज्ञान- । निराशीं उरलें अज्ञान कारण । तें हि अष्टकोशेंसीं ज्ञानें निरसून । महाकारणीं ठेविलें ॥ ७६ ॥ महाकारणदेहीं अनुसंधान । मी ब्रह्म स्वसंवेद्य पूर्ण । तेथ मीपणाचें करितां शोधन । मीपण समूळ मिथ्या ॥ ७७ ॥ जोंवरि देह तोंवरि मीपण । देह निरसलियां ब्रह्म पूर्ण । तेथ अष्टकोशेंसीं महाकारण । निरसोनि गेलें ॥ ७८ ॥ जाली मीपणाची बोळवण । तेथ ब्रह्म ह्मणावया उरलें कोण । उदकीं मिळालिया अंबुकण । पाहावया कोण उरे ॥ ७९ ॥ स्फुल्लिंग वेगळा होता जाला । तो महातेजीं समरसला । ऐसें ह्मणावया कोण उरला । वेगळेपणेंसीं ॥ ८० ॥ लवण विरालियां सागरीं । त्याची वार्ता बाहेरी कोण करी । रजरेणु जडतां[3] पृथ्वीवरी । उरे कोण सांगावया ॥ ८१ ॥ तैसें देहचतुष्टयनिराशें । मीपण निरसलियां ब्रह्मऐसें । जालें ह्मणावया उरलें असे । कोण कथीं कैंचें पां ॥ ८२ ॥ देहचतुष्टयें होता जीवदशे । निर्शलियां ब्रह्म ओपैसें[4] । घटमठीं बिंबतां घटमठाकाशें । घटमठभंगीं महदाकाश ॥ ८३ ॥ उदक होतें तोंवरि प्रतिबिंब । उदक आटलियां महाबिंब । तेवि देह निरसलियां ब्रह्म स्वयंभ । सहजस्थिति ऐक्यत्वें ॥ ८४ ॥ एवं देहद्वयेंसीं अन्यथाज्ञान । निरसतां कारणदेहेंसीं अज्ञान । महाकारणीं

---

१ निश्चित. २ लागलें, स्पर्शलें. ३ पृथ्वीशीं मिळून जात असताना. ४ आपलें आपण.

प्राप्त होय ज्ञान । स्वानुभवें विज्ञानस्थिति ॥ ८५ ॥ ते पुढीलिये कीर्णी विज्ञानस्थिति । साकल्य सांगिजैल यथामति । स्वानुभवदिनकरीं सुखसंवित्ति । विज्ञानदशा सहजें चि ॥ ८६ ॥ अन्यथाज्ञानीं केवळ अहंपण। तन्निरासीं अज्ञानीं प्रगटे कोहंपण । ज्ञानप्राप्ति होतां सोहंपण । नाहंपणें विज्ञानें स्थिति ॥ ८७ ॥ तें विज्ञानस्थितीचें लक्षण । सांगतां प्रगटेल विज्ञानकीर्ण । दिनकर रामींरामदासीं शरण । सहजस्थिति अनन्यत्वें ॥ ८८ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये येकादश कळापे महाकारणदेहनिरशन ज्ञानप्राप्तिनिरूपणं नाम चतुर्थ कीर्ण प्रकाशः ॥ ४ ॥ श्रीराम जयराम जयजयराम ॥

॥ श्रीराम ॥

नरदेहासी आलियाचें कारण । भावें रिघावें सद्गुरूसी शरण । विचारूनियां आत्मज्ञान । विज्ञानस्थिति साधावी ॥ १ ॥ तरि ते विज्ञानस्थिति किंलक्षण । तियेचें सांगिजेल निरूपण । श्रोतीं होऊनियां सावधान । श्रवण केलें पाहिजे ॥ २ ॥ आतां संतांसी क्षणक्षणा सावध व्हा ह्मणणें । हें चि वाटे अति लाजिरवाणें । काय सूर्यासी सोज्वळ होणें । प्रतिदिनीं आहे ॥ ३ ॥ कां तें कल्पतरूसी उदार होय ह्मणतां । आपणासी काय ते गोष्टीची श्लाघ्यता । चंद्रासी ह्मणितलयां सीतळता । धरील कीं काय ॥ ४ ॥ अढळ होय ह्मणतां ध्रुवासी । मूर्खता येवों

---

१ आत्मज्ञान. २ प्रत्येक जीवाच्या ज्या चार अवस्था असतात, त्यांपैकीं बद्ध ह्मणजे च अन्यथाज्ञानी, तो या जगांत कोणी मोठा असेल तर तो मी च असें समजतो. कर्मधर्मसंयोगानें तो मुमुक्षु दशेंत आल्यावर भांबावून जातो ह्मणजे वस्तुस्थितिसंबंधानें अज्ञानी बनतो व प्रश्न करतो कीं मी मोठा नव्हे तर मग मोठा कोण व मी कोण ? पुढें गुरुमुखानें ज्ञानप्राप्ति झाल्यावर तो साधक दशेंत येतो व सर्वांत मोठा, सर्वशक्तिमान असा परमेश्वर ह्मणून कोणीएक आहे व वस्तुतः पाहतां तो मी च आहे असें ज्ञान त्यास होतें; व नंतर याच ज्ञानाचा अभ्यास करतांकरतां मी किंवा इतर वस्तु या कांहींएक नसून एक परमेश्वर अर्थात् ब्रह्मस्वरूप सर्वत्र भरलें आहे, त्याव्यतिरिक्त कांहीं नाहीं, असा जो अनुभव येतो, तीं च विज्ञानस्थिति, तिला च सिद्धदशा असें ह्मणतात. ३ योग्यता.

पाहे आपणासी । काय गंभीरता तया सागरासी । देणें घडेल ॥ ५ ॥ तरि ज्याचे ठाई जो असे सहजगुण । त्यासी आरोपितां लागे दूषण । संतांसी व्हा ह्मणतां सावधान । ह्मणतां चि मूर्ख दिसे ॥ ६ ॥ कां जे ज्याचा जो असे नित्य व्यासंग । तेथ न सांगतां सहज चि तें अव्यंग। गगनासी चंचळ होय ह्मणतां चांग । आग्रहो चि उरे ॥ ७ ॥ वायूसी कारितां हि निश्चळ । स्थिर न होय येक घटी पळ । अग्नीसी होय ह्मणतां सीतळ । तें ह्मणणें चि मूर्खत्व ॥ ८ ॥ तेवि ज्याचा जो सहज स्वभाविक गुण । त्यासी उपलक्षण देतां लागे दूषण । संत त्रैअवस्थीं नित्य सावधान । तुर्यारूप जे कां ॥ ९ ॥ जे विश्वातीत विश्वदेखणे । त्यांसी सावध व्हा ऐसें कोण ह्मणे । काई महातेजासी उटणें । देणें घडेल ॥ १० ॥ अहो संतांचिया सावधपणें । ग्रंथमात्रीं जगमान्य होणें। वेद शास्त्रें स्मृति पुराणें । ज्यांकारितां थोरावलीं ॥ ११ ॥ जरि हे संत सावध नसते । तरि ग्रंथमात्र कोण आइकते । आणि सारासार विचार करिते । संतांवीण कोण तन्हि ॥ १२ ॥ ह्मणौनि संत या विश्वाचे तारक । अनाथदीनजनसंरक्षक । शरणागतवत्सळ मोक्षदायक । भावीक जनांसी ॥ १३ ॥ संत केवळ स्वानुभवदिनकर । वंगेरहित अक्षई सुधाकर । सच्चरित गुणरत्नाकर । सत्कृपापयोद ॥ १४ ॥ संत सात्विकांची कामधेनु । संत मुक्तिपांथिकां सतेज भानु । संसार-हिंवें हिंवेलीयां हुताशनु । त्रितापोपशम संत ॥ १५ ॥ संत विरक्तीचें भांडार । संत निजदयेचे आगर । शांतीचें सदैव बिढार । या संतांपासीं ॥ १६ ॥ संत क्षमेचें येकायतन । संत कैवल्यपदाचें वतन । संत साम्राज्यसुखनिधान । स्वपददानी ॥ १७ ॥ संत शरणागतां मोक्षदायक । संत भाविकांचे नित्य तारक । संत सुखसंतो-

१ रूप लावण्य अभ्यासितां न ये । सहज गुणास न चले उपाये । कांहीं तरी धरावी सोये । अगांतुक गुणाची ॥ दास. १४-६-१. २ अगांतुक गुण. ३ विश्वापासून निराळे राहून. ४ सर्व विश्वातें अवलोकन करणारे. ५ कलंकरहित. ६ चंद्र. ७ समुद्र. ८ सत्कृपारूपी पाणी देणारे. ९ संसाररूपी हिंवानें (थंडीनें) पछाडलेल्यांना. १० स्थान. ११ एक च स्थान.

षाचें बीकें। स्वानंदाचे वोतले ॥ १८ ॥ ऐसें ऐकतां संतस्तवन। स्वानंदाचेनि बीकें संतोषोन। ह्मणतिलें ग्रंथामाजीं वेवधानें। स्तवनाचें किंनिमित्य ॥ १९ ॥ सखया तूं जें जें सहज बोलसी। तेणें दोंदें निघती स्वसुखांसी। गोडां आणि आरेषां बोलांसी। ऐकावें चि वाटे ॥ २० ॥ तरि तूं जें संतलक्षणें बोलसी। तें यथार्थ पैं सर्वस्वेंसीं। परि तुझिया मुखें विज्ञानस्थितीसी। ऐकावें चि वाटे ॥ २१ ॥ इतुकें संतवाक्य ऐकतां। जी जी ह्मणौनि दिनकर नम्रता। रामदासीं शरण स्वभावता। बोले स्वानुभवदिनकर ॥ २२ ॥ असो यानंतर अन्यथाज्ञानेंसीं। आत्मा वेगळेपणें साक्षी देहद्वयांसी। पन्नासां तत्वीं षोडश कोशेंसीं। कैसा तो सांगिजेल ॥ २३ ॥ मुळीं पंचभूतांचें स्थूळ सुक्षम देह। दोन्ही मिळोनि पन्नास तत्वसमूह। यावेगळा आत्मा निःसंदेह। तत्साक्षित्वें चि वर्त्ते ॥ २४ ॥ तेथ पांचां भूतांचीं पंचवीस तत्वें। स्थूळ देहीं असती पृथकत्वें। काम क्रोध शोक मोह भय पंचकत्वें। आकाशजनित ॥ २५ ॥ चळण वळण प्रासारण आकोचन। निरोधन एवं पंचकें प्रभंजन। क्षुधा तृषा आळस्य निद्रा मैथुन। मिळोनि तेजपंचक ॥ २६ ॥ लाळ मूत्र शुक्क श्रोणीत मजा। अस्थि मांस त्वचा नाडी रोम समाजा। मिळोनि उदक आणि पृथ्वी वोजा। दों पंचकेंसीं ॥ २७ ॥ इतुकें मिळोनि स्थूळ देह। आत्मा याचा साक्षी निसंदेह। कां जे वेगळेपणें सुखदुखांवरोह। याचेनि संगें भोगी ॥ २८ ॥ ह्मणे मज काम क्रोध निर्माण जाले। शोक मोहें माझें अंतर व्यापिलें। ऐसें ह्मणतां सहजें चि साक्षित्व आलें। वेगळेपणें यालागीं ॥२९॥ जरि हा कामक्रोधरूप स्वयें असता। तरि येरयेरांच्या सुखदुखें स्वयें न बुझता। आणि माझेंपणें फुंजों न लागता। शरीराचेनि संगें ॥३०॥ ह्मणौनि हा साक्षी होय परिछिन्न। नाचों लागे स्थूळ देह माझें ह्मणोन।

---

१ शोभा, तेज. २ अडथळा. ३ स्वसुखाचें पोट फुगलें ह्म० सुखाचा अतिरेक झाला. ४ बोबडे, लडिवाळपणाचे. ५ समुचय. ६ अवरोह=उतरणें, कमी कमी होणें; कमजास्तपणा. ७ परस्परांच्या. ८ दचकला नसता किंवा भिऊन न पळता.

माझेंपणें यासी वेगळेपण । दिसोनि आलें सहजें ॥ ३१ ॥ ज्या ज्या तत्वावरी हा हात ठेवी । त्यासी वेगळेपणें चि बुझावी । ह्मणोनि आत्म्यासी वेगळेपणाची पदवी । स्थूळदेहेंसी सहजें ॥ ३२ ॥ जेथ स्थूळदेहींचें साक्षित्व आलें । तेथ जागृतावस्थेस हि तें चि जालें । जागृतीमाजीं जें जें कर्म केलें । त्याचें साक्षित्वें सुख दुख भोगी ॥ ३३ ॥ आतां जागृतिअवस्थेचा विश्वअभिमानी । ब्रह्याचा अंश स्थूळदेहीं वर्त्ते अनुदिनीं । त्याचा हि साक्षी आत्मा वेगळेपणीं । सहजें चि जाला ॥ ३४ ॥ स्थूळदेहीं जागृतिअवस्था विश्वअभिमानी । त्याचें वास्तव्य नेत्रस्थानीं । त्याचा हि साक्षी आत्मा वेगळेपणीं । सहज चि जाला ॥ ३५ ॥ स्थूळदेहीं जागृतिअवस्थेसी सुखदुखभोग । आत्मा त्याचा हि साक्षी होय अव्यंग । स्थूळदेहीं रजोगुण क्रियाशक्तीसीं भिन्नांग । आत्मा सहजें चि कीं ॥ ३६ ॥ या इतुकियांचा प्रणवीं अकार चरण । त्याहूनि आत्मा साक्षित्वें विलक्षण । एवं अष्टकोशसहित होय भिन्न । स्थूळदेहेंसीं आत्मा ॥३७॥ आतां लिंगदेह जें सुक्षमात्मक । पंचवीसां तत्वीं पंचभौतिक । त्रिगुणजन्य जें अष्टकोशात्मक । त्यासी हि आत्मा साक्षित्वें ॥ ३८ ॥ प्रथम सत्वगुणाची ज्ञानशक्ति । तीपासाव अंतःकर्णपंचक आलें व्यक्ती । अंतःकर्ण मन बुद्धि चित्त अहंकाराकृति । हें आकाशाचें तत्वपंचक ॥ ३९ ॥ मग रजोगुण क्रियाशक्तीसी । प्रसवला पंधरा तत्वांसी । ज्ञानेंद्रियें कर्मेंद्रियें प्राणपंचकेंसीं । येकुन जालीं पंधरा ॥ ४० ॥ व्यान समान उदान प्राण अपान । श्रोत्र त्वचा चक्षु जिव्हा घ्राण । वाचा पाणी पाद शिस्न गुद मिळोन । रजोगुणजन्य पंधरा ॥ ४१ ॥ मग तमोगुण द्रव्यशक्तीसीं । प्रसवला पंचविषयांसी । शब्द स्पर्श रूप रस गंधासी । येवं मिळोनि पांच ॥ ४२ ॥ एवं त्रिगुण आणि पंचभूतांचीं । मिळोनि पंचवीस तत्वें लिंगदेहींचीं । आत्मा साक्षित्वें यांवेगळा चि । वर्त्ते कार्यकारणत्वें ॥४३॥ ज्या ज्या तत्वाचें जें जें कार्य । तेथें वेगळेपणें

१ समजे. २ मी, माझें असा जाग्रतिअवस्थेंतील अभिमान धरणारा जीव.

आत्मा आचार्य[१] । कारणानुसार कार्य अकार्य । तत्साक्षित्वें चि संपादी ॥४४॥ अंत:कर्णसंगें[२] व्यानाधारें । श्रोत्रेंद्रिईं आत्मा संचरे । शब्द आयकोनि तदनुसारें । उत्तर दे निज वाचे ॥ ४५ ॥ तैसें चि मनाचेनि संगें समानाधारें । आत्मा त्वचेंद्रियामाजीं संचरे । स्पर्शविषय घेऊनि निजकरें । करी स्वीकार त्याग ॥ ४६ ॥ तैसें चि बुद्धीचेनि संगें उदानाधारें । आत्मा चक्षुइंद्रियामाजीं संचरे । रूपविषय पाहोनि आदरे । निजपदीं गमन करी ॥ ४७ ॥ तैसें चि चित्ताचेनि संगें प्राणाधारें । आत्मा जिव्हेंद्रियामाजीं संचरे । रसविषय घेऊनि आदरें । शिस्नेंद्रिईं त्याग करी ॥ ४८ ॥ तैसें चि अहंकारसंगें अपानाधारें । आत्मा घ्राणेंद्रियामाजीं संचरे । गंधविषय घेऊनि त्याचा गुदद्वारें । त्याग करी मळ दुर्गंधी ॥ ४९ ॥ एवं सूक्ष्म देहीं पंचवीसां तत्वेंसीं । आत्मा साक्षित्वें वर्त्ते कार्यकारणेंसीं । ह्मणिजे त्यावेगळा चि होय निश्चयेंसीं । यदर्थीं संदेह काय ॥ ५० ॥ जेथ[३] देहीं च आत्म्यासी वेगळेपण । तेथ सूक्ष्म देहींची अवस्था स्वप्न । तरि तें[४] चि आत्मा हें कदापि वचन । बोलों ये काय ॥५१॥ सूक्ष्म देहीं स्वप्नावस्था तैजसाभिमानी[५] । त्याचा हि आत्मा साक्षी भर्वसेनि । वस्प्राचें वास्तव्य कंठस्थानीं । आत्मा त्या हि वेगळा असे ॥ ५२ ॥ सूक्ष्म देहीं प्रविविक्तभोग[६] वसे । त्याचा हि साक्षी आत्मा असे । ज्ञानशक्तीसीं सत्वगुण विलसे । आत्मा त्या हि वेगळा चि ॥ ५३ ॥ सूक्ष्म देह अष्ट कोशेसीं मिळोन । प्रणवाचा उकार द्वितीय चरण । आत्मा त्याहिहून विलक्षण । वेगळेपणें साक्षी ॥ ५४ ॥ एवं स्थूळसूक्ष्मात्मक अन्यथाज्ञान । आत्मा साक्षित्वें देहद्वयविलक्षण[७] । तरी अज्ञानात्मक जें देह कारण । तें कदाचित आत्मा होईल[८] ॥ ५५ ॥ तेथ आपणासी नेणोनि

---

१ श्रीगुरु. २ आत्मा सूक्ष्म देहांत वास करीत असतांना कशा रीतीनें व्यवहार करतो, तें या खालच्या पांच ओंव्यांत दाखविलें आहे. ३ देह ह्मटला, मग तो कोणता हि असो, कीं तो आत्म्याहून वेगळा, हा सिद्धांत आहे. ४ स्वप्नावस्था. ५ स्वप्नदेहाचा अभिमान धरणारा जीव. ६ स्वप्नस्थान किंवा मनोराज्य यांतील अस्पष्ट भोग ते. ७ स्थूल सूक्ष्म देहांहून निराळा. ८ ही शंका घेतली आहे.

ह्मणे मी कोण । त्या नांव केवळ मुख्य अज्ञान । अज्ञान ह्मणिजे वृत्ति शून्यें । शून्यत्वीं आकाश जडलें ॥ ५६ ॥ शून्य ऐसें आकाशासी ह्मणावें । आकाश पंचभूतात्मक जाणावें । पंचभूतीं तत्वसमुच्चय आघवे । पांचां पंचकेसीं ॥ ५७ ॥ येथें अशंका गूढ उठिली । जे[3] आकाशीं पंचभूतें कैसीं देखिलीं । भूतें केवळ गुणांत आलीं । आकाश निर्गुण असे ॥ ५८ ॥ परब्रह्म आणि आकाशासी । वेगळिक न दिसे निश्चयेंसीं । ऐसें असोनि पंचभूतें आकाशीं । किंलक्षण देखिलीं जी ॥५९॥ तर ये अशंकेचें प्रत्युत्तर । चतुर्द्दश कळांपीं देइजेल सादर । प्रस्तुत कारणदेहींचा तत्वप्रकार । पंचभूतान्वय सांगिजेल ॥ ६० ॥ तेथ कारणदेह पंचभूतात्मक । पांचांचीं पंचवीस तत्वें अवश्यक । कोणतीं तें यथानुमक्रणिक । अष्टकोशेंसीं दाऊं ॥ ६१ ॥ तरि मद मत्सर दंभ कृत्रिम अनित्य । हें कारणदेहींचें आकाशपंचक सत्य । उन्माद वासना वांछा चिंता चेष्टा हें कृत्य । वायुपंचकाचें ॥ ६२ ॥ निद्रा भ्रम अभिळाश विस्मृति । हे कारणदेहीं तेजपंचक संभूति । करुणा कल्पना भ्रांति प्रमाद अनर्थी । मिळोनि उदकपंचक ॥ ६३ ॥ आतां अवकाश अज्ञान अविवेक । वंचन मूर्छा मिळोनि पृथ्वीपंचक । यांसी आणि आत्म्यासी उदंड वेगळिक । यांच्या साक्षित्वें वर्त्ते आत्मा ॥ ६४ ॥ हा आपणासी नेणोनि ह्मणे मी कोण । हें केवळ अज्ञानाचें लक्षण । अहो मी मज न कळे हें काय ह्मणे जाणोन । किं नेणपणें बोलतसे ॥६५॥ तरि मी मज न कळे हें जाणोनि ह्मणे । तेथ आत्मा साक्षित्वें वेगळेपणें । कारणदेहासी परिछिन्न जाणे । तो आत्मा [7]तें चि कैसा॥ ६६ ॥ ह्मणोनि आत्मा कारणदेहाचा साक्षी । वेगळेपणें त्यासी निरीक्षी । कारणदेहींची सुषुप्तिअवस्था तीस हि लक्षी । आत्मा वेगळेपणें ॥ ६७ ॥ ह्मणे मज निद्रा होती लागली । कां ते माझी झोंप येणें मोडिली । येवं

१ शून्यवृत्ति=कांहींएक न करतां स्वस्थ राहणें. २ एकंदर सर्व ३ कीं. ४ कलाप १४ किरण ३ यांत. ५ या पंचकांतील ‘मरण’ हा शब्द चुकून गळाला असावा. ६ उत्पत्ति. ७ कारणदेह.

वेगळेपणें अवस्था लक्षिली । तेथ सुषुप्तीचा साक्षी आत्मा ॥ ६८ ॥ कारणदेह सुषुप्तिअवस्था प्राज्ञअभिमानी । त्याचा आत्मा साक्षी भर्व-सेनि । सुषुप्ति वसे हृदयभुवनीं । आत्मा हृदयासी वेगळा ॥ ६९ ॥ कारणदेहीं आनंदभोग । आत्मा साक्षित्वें आनंदभोगीं अव्यंग । तमो-गुण आणि द्रव्यशक्तीसीं अभंग । आत्मा वेगळेपणें असे ॥ ७० ॥ एवं अष्टकोशेसीं कारणदेह । प्रणवाचा तृतीय[1] चरण निसंदेह । आत्मा सा-क्षित्वें वर्त्ते समूह । देहत्रयांचा लक्षूनि ॥ ७१ ॥ एवं शबळ पंचभूता-त्मक देहत्रय । पंच्याहत्तरि तत्वांचा समुदाय । आत्मा अतिक्रमूनि[2] साक्षि-त्वें अन्यय[3] । चोविसां हि कोशेंसीं ॥ ७२ ॥ क्रमूनि अन्यथाज्ञानेंसीं अज्ञान । आत्मा साक्षित्वें यावेगळा परिछिन्न । तरि कदाचित शुद्ध पंचभौतिक महाकारण । आत्मा तें[4] चि होईल ॥ ७३ ॥ जेव्हां आत्मा या देहत्रयांसी विलक्षण । तेव्हां होईल शुद्ध महाकारण । याची वोळखी व्हावयासी आत्मज्ञान[5] । गुरुमुखें विचारावें ॥ ७४ ॥ गुरुमुखें विचारितां आत्मज्ञान । आत्मा परब्रह्म होय परिछिन्न । महावाक्याचें केलियां विव-रण । आत्मगुरुशास्त्रप्रचिति[6] ॥ ७५ ॥ तेथ देहत्रयां विलक्षण[7] । अहं ब्रह्म ऐसें जें स्मरण । तें चि देह महाकारण । ज्ञानात्मक चतुर्थ ॥७६॥ परि तेथ मी येक आणि ब्रह्म येक । हा नित्य स्मरणाचा करितां घोक । मीपणें द्वैत उभारलें सम्यक । तें निरसिलें पाहिजे ॥ ७७ ॥ मी जीव हें शबळ मीपण सुटलें । परि मी आत्मा हें शुद्ध मीपण जडलें । शुद्ध मीपणीं अवश्य उभारलें । पंचभौतिक महाकारण ॥ ७८ ॥ तेथ पांचा भूतीं पंचवीस गुण । त्यांचें कीजेल शुद्ध विवरण[8] । शुद्ध पंचभूता-त्मक महाकारण । अष्टकोशसहित ॥ ७९ ॥ तेथ प्रथम आकाश पंच-गुण । पूर्ण अज अदाह्य अक्लेद्य अशोष्य मिळोन । असंग अछेद्य ऊर्ध्व जीवन कारण । एवं पंचधा वायु ॥ ८० ॥ व्यापक परात्पर प्रकाश

---

१ मकार मात्रा. २ ओलांडून. ३ व्याप्ति, संदर्प. ४ महाकारण देह. ५ इतर सर्व ज्ञान वाचून, लिहून, मनन करून वगैरे साधनानें होईल, परंतु आत्मज्ञान गुरुमुखें च विचारावें. ६ त्रिविधा प्रतीति. ७ निराळें. ८ सविस्तर निरूपण.

ज्योति पावन । एवं महाकारणीं तेज पंचगुण । सर्वजीवन निर्मळ चैतन्य अमृत समृद्ध मिळोन । पंचधा उदक ॥ ८१ ॥ अखंड अजर अनर्घ्य कृपाण आधार । एवं मिळोनि पृथ्वी पंचगुण साचार । पंचभौतिक पंचवीस तत्वप्रकार । महाकारण देहींचे हे ॥ ८२ ॥ सोहं ब्रह्म हें अनुसंधान । जीवासी अहर्निश असतां जाण । तें विसरोनि देहसंगें अहंपण[1] । धरूनि बैसला नसतें चि ॥ ८३ ॥ तेथ देहत्रयांचें होतां निरशन । जीवाचें सुटलें अहंकोहंपण । परंतु महाकारणीं जडलें सोहंपण । तें निरशलें पाहिजे ॥ ८४ ॥ तरि सोहं या शब्दाचें अर्थ-विवरण । तो मी आत्मा परिछिन्न । जो ब्रह्माचा अंश पूर्ण । निर्गुण निरामय जो[2] ॥ ८५ ॥ तरि महाकारण देह माझें । ऐसें आत्मा बाहे मीपणाचें वोझें । तेथ सत्वनिराशें[3] मीपण वोजें । आत्मयाचें निरशलें ॥ ८६ ॥ आत्मा महाकारणाचा साक्षी जाला । तेथ कोण पुसे तुर्या-वस्थेलों[4] । तियेचा हि हा साक्षी जाला । वेगळेपणें सहजें ॥ ८७ ॥ तुर्येचा अभिमानी प्रत्यगात्मा । प्रत्यक् ह्मणिजे वेगळा आत्मा । तरि हा वेगळेपणाची हि सीमा । क्रमूनि गेला पैलाड[5] ॥ ८८ ॥ महाकारण देहीं तुर्यावस्थेचें । ब्रह्मरंध्र स्थान जें कां साचें । तें येकदेशीपणें प्रत्य-गात्मयाचें । ह्मणौनि येणें सोडिलें ॥ ८९ ॥ प्रत्यगात्म्याचा आनंदाव-भास भोग । तो येणें साक्षित्वें जाणोनि सवेग । अंतरात्मपणें स्वानंद-भोग । उन्मनिरूप[6] सहजस्थिति ॥ ९० ॥ इछाशक्तीसीं शुद्ध सत्वगुण । अर्द्धमात्रात्मक चतुर्थ चरण । आत्मा यांचा साक्षी परिछिन्न । तो चि हे कैसेनि ॥ ९१ ॥ येवं साक्षित्वें निरशलें महाकारण । तुर्यावस्था प्रत्यगात्मा मूर्ध्निस्थान । आनंदावभास इछाशक्ति शुद्ध सत्वगुण । अर्द्धमात्रेसहित ॥ ९२ ॥ असो अष्टकोशेंसीं निरशतां महाकारण । नाहंपणें निरसिलें सोहंपण । सहजें आत्मा परब्रह्म परिपूर्ण । विज्ञानस्थिति ऐक्यत्वें ॥ ९३ ॥ मग

१ स्थूल सूक्ष्म देहांच्या सहवासानें अहंपण व कारण देहामुळें कोहंपण. २ याचा संबंध 'ब्रह्म' शब्दाकडे. ३ वर ओव्या ८०, ८१, ८२ यांत सांगित-लेल्या २५ तत्त्वांचें निरसन झालें ह्मणजे. ४ समाधिरूप चौथ्या अवस्थेला. ५ पलीकडे. ६ मनाचें लीनत्व होतें अशी पांचवी अवस्था ती.

नाहंपणें सहजस्थिति । आत्मानुसंधानाचिया संविर्त्ति[1] । परब्रह्मैक्यें स्वसुखानुभूति । स्वानुभवदिनकरीं ॥ ९४ ॥ परब्रह्मीं लाहोनि ऐक्यता। स्वानुभवदिनकरीं स्वभावता । स्वानंदसाम्राज्यसुख भोगितां । सहजस्थिति संतोष ॥ ९५ ॥ मग सहजस्थितीं सावकाशें । स्वानंदसुख भोगिजे संतोषें । स्वानुभवदिनकरीं स्वयंप्रकाशें । रामींरामदासकृपां ॥९६॥ रामदासकृपेचा लाधतां अन्वय । स्वानुभवदिनकरीं स्वानंदमय । अन्यथाज्ञानेंसीं अज्ञानाचा होऊनि लय। आत्मज्ञानें विज्ञानस्थिति ॥ ९७ ॥ अहो अज्ञानकाष्टीं ज्ञानाग्नि स्पर्शतां । काष्टाकारें ज्ञानाग्नि प्रगटोनि तत्वता। ज्ञानाग्नि अज्ञानकाष्ट पुढें न दिसतां । सस्वरूपीं लय विज्ञानस्थिति ॥९८॥ प्रत्यावृत्ति[2] स्वरूपानुसंधान । फिरोनि पाहाणें आपणासी आपण । सस्वरूपीं केवळ समरसलेंपण । त्या नांव बोलिजे विज्ञानस्थिति ॥ ९९ ॥ उदकस्पर्शीं मीठपण हारपलें । परि क्षारतेसीं होतें अल्पत्वें राहिलें । तें महार्णवीं जेवि मधुरत्व आंतलें[3] । तेवि जाणिजे विज्ञानस्थिति ॥१००॥ कां जेवि दीपसंगें कर्पुर बंबाळला । सर्वे चि कर्पुर काजळी ना दीप देखिला । तेवि अज्ञानेंसीं ज्ञानाचा लय जाला । या नांव बोलिजे विज्ञानस्थिति ॥ १ ॥ असो ऐसी हे विज्ञानस्थिति । रामींरामदासकृपां आत्मसंवित्ति । स्वानुभवदिनकरीं सहजस्थिति । रामचंद्रीं निज ऐक्य ॥ २ ॥ एवं सहजस्थिति रामदासीं । स्वानुभवसुख दिनकरासी । निजऐक्यता समरसी । दिनकर रामींरामदास ॥ ३ ॥ सहजस्थिति दिनकररामदासीं । ज्ञान समरसे विज्ञानेंसीं । स्वभावता कार्यकारणेंसीं । ब्रह्मैक्यबोधें रामचंद्र[4] ॥ ४ ॥ असो ब्रह्मैक्यबोधें सहजस्थितीसीं । स्वानुभवदिनकर रामदासीं । समरसला हें हि ह्मणावयासी । न दिसे चि कोण्ही ॥ ५ ॥ आतां दिसणें न दिसणें दोन्ही । दिनकरें रामदासीं

---

१ आत्मानुसंधानाच्या ज्ञानानें ह्मणण्यापेक्षां अभ्यासानें. २ प्रत्यगावृत्ति= स्वस्वरूपाकार वृत्ति ती. ३ आतणें=स्पर्शणें. ४ ब्रह्मैक्यबोधानें, ज्ञान कारण, विज्ञान कार्य, हीं दोन्हीं एकरूप झाल्यामुळें, दिनकर व श्रीरामदास समरसून केवळ रामरूप बनले.

समरसूनि । स्वानुभवदिनकर निजवदनीं । उद्गार देतसे सुखें ॥ ६ ॥ उद्गार देतां सहजस्थितीं । रामदासीं ठसावली वृत्ति । तेणें अंतर्बाह्य विज्ञानाकृति । दिनकर रामींरामदास ॥ ७ ॥ स्वानुभवदिनकरीं रामदास । अंतर्बाह्य व्यापले सावकाश । दिनकराचे हृदईं स्वयंप्रकाश । रामींरामदास स्वलीळा ॥ ८ ॥ तेणें वाटे मुखीं रामदास गावे । जिव्हे रामदास उच्चारावे । निजकरीं रामदास पुजावे । अनंतां उपचारीं ॥९॥ नेत्रीं रामदास पाहावे । कानीं रामदासचरित्र ऐकावें । रामदासपदींचें जिंघ्रावें[1] । निर्माल्य घ्राणें ॥ ११० ॥ वोष्टीं रामदासपदीं चुंबन । पदांगुष्ट चोखावे चुरचुरून । रामदासांपुढें करावें नर्त्तन । निजपदीं सहजस्थितीं ॥ ११ ॥ मस्तकीं रामदास वंदावे । हृदईं रामदास आळिंगावे । कडकडूनि सर्वांगेंसीं भेटावें । रामदासीं सहजास्थितीं ॥ १२ ॥ निजहृदईं रामदास सांटवावे । स्कंधीं रामदास बैसवावे । पाठीसीं रामदास घालावे । वाम सव्य सहजस्थितीं ॥१३॥ एवं विज्ञानस्थितीचिया संतोषें । सहजस्थितीचिया अवकाशें[2] । स्वानुभवदिनकरीं स्वयंप्रकाशे । श्रीरामदासकृपा[3] ॥१४॥ ते कृपेचा लाहोनि सावो[4] । अन्यथाज्ञानेंसीं अज्ञान वावो[5] । ज्ञानेंसीं विज्ञानस्थितीसीं आवो[6] । ब्रह्मैक्यबोधें घातला ॥१५॥ केलें देहचतुष्टयनिरशन । पंचीकर्ण महावाक्यविवरण । ब्रह्मैक्यबोधें ऐक्यपण । दिनकररामींरामदासीं ॥ १६ ॥ या रीतीं दिनकरें कार्यकारणीं । अंतर्वृत्तीसी संयम करूनि । रामदासीं ऐक्यत्वें समरसोनि । आत्मानुसंधानेंसीं ॥ १७ ॥ एवं येकात्मता अंतर्वृत्तीसी संयम । होतां बाह्येंद्रियां सहज चि नियम । सकळ हि कामना छेदूनि निःकाम । रामदासीं सहजस्थिति ॥ १८ ॥ आत्मप्रत्याहारें दिनकरासी । ध्यान सहज चि प्राप्त रामदासीं । आत्मानुसंधानाचिये धारणेसी । रामदासीं सहजस्थिति ॥१९॥ मग सहजें चि साधे आसनजय । दिनकर रामदासीं धरितां निश्चय ।

---

१ हुंगावें. २ सामर्थ्यानें. ३ वरील १०९ ते ११३ ओव्या वाचून दिनकरांची सद्गुरुभक्ति किती उच्च प्रकारची होती व त्यांच्या वाणींत प्रेमळता किती ओतप्रोत भरली आहे याची कल्पना होते. ४ साह्य. ५ व्यर्थ. ६ आकार, डौल.

तेणें समाधीचा हि लाभे अन्वय । रामदासीं सहजस्थिति ॥ १२० ॥ ऐसी दिनकरासी अखंड समाधि । रामदासीं सहज भजनाविधि । समाधिव्युथ्थानाची सिद्धि । रामदासीं सहजस्थिति ॥ २१ ॥ येवं स्वानुभवदिनकरीं आद्यंतीं । ज्ञानेंसीं विज्ञानदशा सहजस्थिति । दिनकररामदासीं भजनसंवित्ति । अष्टांगयोग सहज ॥ २२ ॥ असो अन्यथाज्ञान अज्ञान ज्ञान । सांगोनि देहचतुष्टयविवरण । महावाक्याचें लागतां अनुसंधानें । विज्ञानस्थिति सहजें चि ॥ २३ ॥ येथ कोण्ही धरील अंतरीं संशय । जे सेंभरां तत्त्वांसीं देहचतुष्टय । सांगितला यासी काय आश्रय । तरि निराश्रय कोण बोलेल जी ॥ २४ ॥ सकळ शास्त्रांत मुख्य शास्त्र । वेदांतशास्त्र अति पवित्र । तेथ पंचीकर्णमहावाक्य स्वतंत्र । तदनुसार हें बोलिलें ॥ २५ ॥ ज्याचिये मनीं संदेह उद्भवे । तेणें वेदांतशास्त्र विचारावें । विचारूनि पंचीकर्णमहावाक्यें पावावें । निज समाधान ॥ २६ ॥ दिनकर समदासीं शरण । रिघोनि स्वानुभवदिनकरीं विज्ञान । सहजस्थिति सुखसमाधान । स्वानंदसाम्राज्यसंतोषें ॥ १२७ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये येकादश कळापे देहचतुष्टय महावाक्यविवरण विज्ञानस्थिति निरूपणं नाम पंचम कीर्ण प्रकाशः ॥ ५ ॥ कळापवोवीसंख्या ५०१ ॥

॥ ब्रह्मांडदेहचतुष्टयनिरास, पिंडब्रह्मांडऐक्य ॥
॥ आणि मायाब्रह्मनिवाड कळाप बारावा ॥

॥ श्रीरामचंद्र ॥

ॐ नमो सद्गुरु ब्रह्मांडनायक । अनंत ब्रह्मांडें करूनि संम्यक । सेवटीं अकर्त्तेपणाचें बीक । न मोडे आंगींचें ॥ १ ॥ जैसी कां ते

---

१ आपोआप. सद्गुरुस्वरूपी परमेश्वराच्या ठिकाणीं एकरूपता बाणल्यावर अष्टांगयोगाचें साधन करण्याचे प्रयास करावयास नको; तीं सहजरूपानें च घडत असतात. २ ध्यान. ३ विचारयुक्त पाहावें. ४ तेज.

औदुंबरवल्ली । निजांगीं उंबरें दिसती लगडलीं । तैसीं तुमचा आंगीं ब्रह्मांडें अनंत जडलीं । परि निसंगपणेंसीं ॥ २ ॥ कां ते गगनीं जेवि गंधर्वनगरें । होती क्षणामाजीं नानाकारें । तेवि तुमचा स्वरूपीं क्षणावसरें । लयोद्भव अनेक ॥ ३ ॥ अथवा ते जळावरी नाना तरंग । कां ते सुवर्णी अळंकार अनेग । कीं महातेजीं नानाकारें स्फुलिंग । उठिती असंख्य ॥ ४ ॥ तेवि जी श्रीगुरुराया चक्रवर्ती । अनंत ब्रह्मांडें तुमचा आंगीं उद्भवती । पुन्हा सर्वे चि विलया जाती । देखतदेखतां चि ॥ ५ ॥ कां ते पृथ्वीचे आंगीं नानाकारें घट । होती जाती अनेक प्रकारें संघाट । परि ते पृथ्वीसी कर्त्तेपणाचें कचाटें । काय लागेल तन्हि ॥ ६ ॥ पाहा राजाज्ञेनें सकळ जग चाले । परि त्याच्या कर्त्तत्वें राजा न हाले । सूर्यप्रकाशामाजीं प्राणिमात्र खोले[6] । परि शुभाशुभीं तो अलिप्त ॥ ७ ॥ तेवि जी अनंता ब्रह्मांडांचें वालभ[7] । तुह्मांविण व्यर्थ चि त्यांची भांभ । परि तुमचा आंगीं कर्त्तृत्वाचा अवष्टंभ[9] । तिळमात्र न लगे जी ॥ ८ ॥ ह्मणौनि सकळ करूनि अकर्त्तेपण । हें तुह्मास चि जी साजे भूषण । जेवि ते समुद्रीं नाना पर्वत पाषाण । रामनामें चि तरले ॥ ९ ॥ कां ते चरणस्पर्शें दीर्घ शिळा । येक श्रीरामें चि केली दिव्य अबळा । आणिकाचेनि हा प्रताप आगळा । केला न जाय सहसा ॥ १० ॥ तेवि अनंत ब्रह्मांडांचें कर्त्तेपण । हें तुह्माविण कोणासी साजे भूषण । ह्मणौनि त्या ब्रह्मांडांचें चक्रवर्तीपण । तुह्मांस चि आलें जी ॥ ११ ॥ जेवि कां ते गगनामाजीं तारांगणें । ध्रुवासी अहर्निश करिती प्रदक्षिणे । तेवि अनंत ब्रह्मांडमाळेसी भ्रमणें । तुमचा चि आंगीं ॥ १२ ॥ ह्मणौनि अनंत ब्रह्मांडांचे नायक[12] । चक्रवर्ती जी तुह्मी चि येक । सकळ करूनि अकर्त्तेपणाचें कौतुक । शोभे

---

१ एका क्षणाच्या अवकाशांत सृष्टीचे उत्पत्ति, स्थिति, लय कितीतरी होऊन जातात. २ अनेक. ३ ठिणग्या. ४ निरनिराळ्या घाटाचीं मडकीं. ५ खटपट. ६ व्यवहार करतात. ७ आवड. ८ भांब, शोभा. ९ अहंकार. १० अहल्याशिळा राघवें मुक्त केली । पदीं लागतां दिव्य होऊनि गेली ॥. ११ प्रभुत्व, स्वामित्व. १२ अधिपति.

तुह्मास चि जी ॥ १३ ॥ जेवि कां येक स्त्री आणि येक बाण । प्रतिज्ञापणें निश्चयें येक वचन । आणि तें विजयप्रतापें अभंग ठाणें । श्रीरामचंद्रास चि शोभे ॥ १४ ॥ तेवि जी अनंता ब्रह्मांडांचें कर्त्तृत्व । हें तुह्मांस चि शोभे अभंगत्व । सेंवटीं अकर्त्तेपणाचें हि महत्त्व । तें तुह्मां चि योग्य जी ॥ १५ ॥ जेवि हनुमंतें अर्जुनेंसीं प्रतिज्ञा बोलतां । शरसेतु भंगिला क्षण न लगतां । तेथें देवें ब्राह्मणरूपें स्वभावता । शंख घातला त्यातळीं ॥ १६ ॥ तेणें तो शरसेतु जाला अभंग । तेथ हनुमंतें उदंड करितां लागें । परि तो न भंगे ह्मणौनि दास्यत्व अंगें । अंगिकारूनि ध्वजीं राहिला ॥ १७ ॥ देवें कर्तृत्व केलें तें कोणहां न कळलें । आपण अकर्तेपणें वेगळे राहिले । हनुमंतासी दास्यत्वें तेथ गोविलें[४] । अर्जुनासी रक्षावया ॥ १८ ॥ तेवि जी तुमचें करूनि अकर्त्तेपण । ब्रह्मादि हरिहरां अकळ विंदान । सूर्य चंद्र इंद्रादि सकळ सुरगण । स्तवितातीं अखंड ॥ १९ ॥ कर्मउपासनाज्ञानकांडेंसीं । वेद बोलों गेला त्रिविधें बंडेंसीं । परि येक हि सेवटीं न जाय निश्चयेंसीं । मग नेतिपणें समाधिस्त ॥ २० ॥ वर्णीन स्वयें सद्गुरूचा महिमा । ह्मणौनि शेषाअंगीं थोर गरिमा । वर्णितां जिव्हा चिरोनि गेली श्रमा । पात्र जाला सेवटीं ॥ २१ ॥ निजांगीं ज्ञातेपण धरूनि वहिलें । जे सद्गुरुस्वरूपासी वर्णूं गेले । तवं ते जेथील तेथें आटोनि जाले । ठाईचा ठाईं अवाच्य ॥ २२ ॥ जेहीं त्रिशुद्धि सोडूनि अहंज्ञातेपण । नाहंपणें केलें सद्गुरुवर्णन । ते काया वाचा मनसा होऊनि पावन । सरते जाले स्वरूपीं ॥ २३ ॥ वसिष्ठसनकादि नाना संत । व्यासवाल्मिकादि सकळ महंत । शंकरकपिलादि हनुमंत । सद्गुरुस्वरूपीं निमग्न ॥ २४ ॥ आणिक हि भूत भविष्य वर्त्तमान । महापुरुष साधु सज्जन । जाले सद्गुरुस्वरूपीं निमग्न ।

---

१ आकृति, शरीरबांधा, किंवा स्थान, ठिकाण. २ खटपट, प्रयत्न. ३ नवविधाभक्तीपैकीं एक प्रकार. ४ गुंतविलें. ५ कौतुक. ६ त्रिकांडात्मक (कर्म, उपासना, ज्ञान.) ७ मोठेपणा, महत्व किंवा भरंवसा. ८ थिजून. ९ स्तब्ध. १० निश्चयेंकरून. ११ कृतकृत्य, वंद्य, पुढारी.

स्वानुभवदिनकरीं ॥ २५ ॥ त्या सकळ संतांचा अनुचर[1] । रामींरामदासीं ऐक्यता दिनकर । सद्गुरुस्वरूप पाहोनि साचार । निमग्नता बोले जवं ॥ २६ ॥ तवं अकस्मात निरोळीं[2] शब्द उठिले । कीं ते गगनासी कोंभ[3] निघाले । तेवि निजकृपां बोलों आरंभिलें । श्रीगुरु निजवाणीं ॥ २७ ॥ सखया तूं जें बोलिलासि हें साचें । तैसें चि महिमान श्रीगुरूचें । प्रस्तुत काय असेल जें तुझिये मनींचें । तें बोल पां तूं सत्वर ॥ २८ ॥ येर बोलण्याचें नाहीं काज । काय चित्तीं असेल तें चि बोलें गुज । तें सकळ ऑर्त[4] पुरेल सहज । कार्यकारणसहित ॥ २९ ॥ इतुकें श्रीवाक्य श्रवणीं ऐकतां । शिष्य जी जी ह्मणोनि पुढारला तत्वता[5] । ह्मणे स्वामी चतुर्विधज्ञान स्वभावता । कळों सरलें मज ॥ ३० ॥ जीव अहंपणें होता भ्रमला । तो देहचतुष्टयनिर्शनें वहिलों । मुळींचें ईश्वरपद पावला । महावाक्यविचारें ॥ ३१ ॥ तरि त्या ईश्वराचें देहचतुष्टय । त्याचा कैसा जी असे मूळान्वय । आणि जेथूनि उद्भवती पिंडसमुच्चय । तें निजरूप कैसें तुमचें ॥ ३२ ॥ इतुका शिष्यें करितां आशंकाआक्षेप[6] । स्वामी सर्वांगें होऊनि सकृप । दाविते जाले आपुलें निजरूप । ब्रह्मांडात्मक जें अनंत ॥ ३३ ॥ जें पूर्वी रामावतारीं कौशल्येसी । श्रीरामें दाविलें निजरूपासी । कीं तें वामनावतारीं बळीसी । त्रिविक्रमरूपें दाविलें ॥ ३४ ॥ किंवा श्रीकृष्णें दाविजे यशोदेसी । तैसें चि युद्धसमईं अर्जुनासी[7] । तें चि जी निजरूप मज निश्चयेंसीं । दाखविलें पाहिजे ॥ ३५ ॥ इतुका आळ[8] घेना जवं आवडीसीं । दिनकर येकात्मता रामदासीं । तवं स्वानुभवदिनकर निजरूपेंसीं । रामचंद्रीं सहजें ऐक्यता ॥ ३६ ॥ तेथ भक्तांचिया निजधामें[9] । वाक्य ऐकोनि पुरुषोत्तमें । वेदांतवेद्यें सद्गुरुसर्वोत्तमें । ह्मणितलें पाहें ॥ ३७ ॥ जें कां

---

१ सेवक. २ निराळ=आकाश, निराकारस्वरूप. ३ अंकुर. ४ आवड. ५ ताबडतोब. ६ संशययुक्त शंका. ७ गीता अ. ११ यांत. ८ आरोप परंतु या ठिकाणीं हट्ट. ९ भक्तांचें निजस्वरूप च जो पुरुषोत्तम त्यानें.

निजरूप अनादि । परि विश्वात्मक विश्वाची सिद्धि[1] । तें दिव्य ज्ञानें[2]चक्षु घेऊनि अवधि । पुरे तवं देख ॥ ३८ ॥ ऐसें श्रीगुरु सर्वोत्तम जवं बोलों सरे । तवं येकला अनेकत्वें येकसरें । नाना वर्णव्यक्तीचिया आकारें । प्रसवता जाला ॥ ३९ ॥ धुरे[3] करूनि कैळास सत्यें[4] वैकुंठा- । पासूनि पाताळवरि शेषं[5]कमठा- । पर्यंत सर्व हि मध्यपीठीं[6] । देखता जाला ॥ ४० ॥ नाना वर्ण नाना जाती । अनेक रूपांचिया आकृति । तितुकियां हि अभि[7]व्यक्ति । कीजैल सुखें ॥ ४१ ॥ नाना स्थूळें नाना पृर्थुळें । लंबे दीर्घें[8] वक्रें वर्त्तुळें । खुजटें रूपडीं विशाळें । देखिलीं अनेकें ॥ ४२ ॥ नाना जिनसांचीं शरीरें । लाहानें थोरें सुकुमारें । वस्त्राभरणीं परिकरें । शोभताती ॥ ४३ ॥ अनेकां वेषांचें सुंदर । मस्तक देखिलें पैं अपार । मुकुट कुंडलें सतेजाकार । भाळीं सुरेख गंधाक्षतें ॥ ४४ ॥ सलोक ब्रह्मादि हरि हर । गण गंधर्व यक्ष किन्नर । तारांगणेंसीं ग्रह चंद्र दिनकर । निजांगीं देखिले ॥ ४५ ॥ तेथ नेत्र जाणों ते चंद्र सूर्य । श्रवणाकृतीसीं दिशान्वय । मुखें देखिलीं अग्निमय । कीं ब्राह्मणासारिखीं ॥ ४६ ॥ जाणो वैकुंठकैळासाचियापरी । दिसे अनंतां कपाळांची फेरारी । देखों नाशिकांची उंचथोरी । सत्यलोकपर्यंत ॥ ४७ ॥ तैसी चि मुखांची जवं थोरी पाहे । तवं अनंतपणें व्यापलें आहे । क्षणामाजीं विश्व सगळें हें । ग्राशील नेणों ॥ ४८ ॥ जैसे कां ते वरुणसमूह । तैसे देखो जिव्हाकटाह । आणि दंत दाढा निसंदेह । काळकृदांतासम ॥ ४९ ॥ अनेकपणें स्वर्गभुवनें । कीं नाना तें दिक्पाळस्थानें । मग तें पाहोनि मी ह्मणे । काय ग्रीवां[12] चि इया ॥ ५० ॥ मग अपारपणें देव स्वर्गींचे । तैसे कर हि देखे आयुधांचे । नानौं[13] ते काय पैं क्षत्रियांचे । अवतार चि

१ इहजन्मीं तपादि केल्यानें प्राप्त होतें अंगीं सामर्थ्य जें तें. २ दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ गीता ११-८. ३ पुढें, आरंभ. ४ सत्य. लोक. ५ कमठ=कांसव. ६ मधील सर्व हि स्थानें. ७ प्रगट, स्पष्ट. ८ जाड, लठ्ठ. ९ चांगली. १० ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् । ११ ओढ. १२ मान, गळा. १३ किंवा.

हो ॥ ५१ ॥ आतां धर्म जात जेवि सकळ । तैसें शोभे स्तनयु-
गुळ । सत्कर्मस्वार्थदुग्धें बहळ । भरलें दिसे ॥ ५२ ॥ अनुक्रमें निज
हृदईं जवं पाहे । तवं साकार विश्व सकळ देखताहे । ह्मणे
काय केवळ विस्तारलें हें । सगुण ब्रह्म चि अवघें ॥ ५३ ॥
तैसीं पाहे जवं तें नाभिमंडळें । तवं देखिलीं मेरूसारिखीं ढिसाळें ।
खोली शोधिजे जवं सत्यलोकभूपाळें । तवं तेथें चि गुंतिजें ॥ ५४ ॥
भूर्लोक आदिकरूनि सकळं । देखे तिये उदरीं विशाळें । तैसा चि
पाहे जवं आंळुमाळें । तवं देखे आणिक हि ॥ ५५ ॥ आवर्णोदक
सप्त हि सागर । नद नदिया गंगादि अपार । सप्त धातु आणि नाडींचा
प्रकार । ऐसा चि गमे ॥ ५६ ॥ लोकालोकादि नाना पर्वतसमूह ।
काय तैसे चि शोभती अंगकटाह । जैसे अठराभार वनस्पति निसंदेह ।
नखरोमकेशादि ॥ ५७ ॥ जेवि कां चंद्र निर्मळ सीतळ । ऐसें मानस
दिसे आळुमाळ । यक्षकिन्नरादि वसु दिक्पाळ । करांगुळें शोभती ॥५८॥
ऋषी मुनी गण गंधर्व । सिद्ध साधु समुदाव । सकळ हि शरीरींचे
अवयव । देखिले अमूप ॥ ५९ ॥ भूर्लोकाऐसें कटि विशाळ । पदद्वय
तें सप्तपाताळ । कीं तें शोभे उरुयुगुळ । वैश्यवर्णांकित ॥ ६० ॥
केवळ जे कां वर्णं शूद्र । ते शोभले पदनुंपुर । अनेका जातींचे तोडर ।
स्वधर्मनादें गर्जती ॥ ६१ ॥ कमठ वाराह शेष । हें चि आसन पैं
निःशेष । ऐसें विश्वरूप सुंदर सुवेष । देखता जाला ॥ ६२ ॥ ह्मणे मी
जों पाहें येकदेशीपणें । तवं श्रीगुरु दाखविजे अनंत गुणें । मग तें
सर्व देखें ऐसें देखणें । सामर्थ्य हि दिल्हें ॥ ६३ ॥ मग मी परम
हेरिखें । पाहातेनि आरांणुकें । पाहों गेलों तवं आणिकें । कौतुकें
देखिलीं ॥ ६४ ॥ कीं अनेका प्रकारींचे रुद्र । तैसे चि वसु आणि

१ जें दूध प्याल्यापासून नेहमीं सत्कर्मं करीत राहणें हाच ज्यांचा स्वार्थ बनतो, असे पुरुष निघतात. २ मोठीं. ३ ब्रह्मदेव. ४ किंचित्. ५ अष्टसंख्याक देव. ६ पुष्कळ. ७ पायांतील तोरड्या. ८ कांसव. ९ आनंदानें. १० आवडीनें, तृप्त होऊन.

इंद्र । तारांगणांसहित अनेक चंद्र । सूर्य हि देखें ॥ ६५ ॥ मरुद्गण आणि आश्विनौदेव । नाना देखिले सुरसमुदाव । ऐसें तेजोमय सर्व । धवळलें देखें ॥ ६६ ॥ अनंत शीर्षें अनंत कर । अनंत चक्षु पारिकर । श्रवणांचे हि प्रकार । अनंत देखे ॥ ६७ ॥ अनेक मुखें अनेक उदर । पदें हि दिसताती बहुत फार । ऐसें अनंतात्मक शरीर । देखिलें अवघें ॥ ६८ ॥ ऐसें आद्यंत जवं पाहे निश्चित । तवं तें आदिमध्यांतरहित । अनादि असोनि अपरमित । परि तें सगुणपणें ॥ ६९ ॥ मग होऊनियां निवांत । पाहें जवं तें इथंभूत । तवं पांचा आणि तीचें[1] मूर्तिमंत । विकार अवघे ॥ ७० ॥ मग तेथ चमत्कारोनि जवं । पाहे तवं देखिलें अपूर्व । जे नवल या रूपाची ठेव । असंभवनीय ॥ ७१ ॥ परि हें साकार कीं निराकार । ऐसा निश्चयें करितां निर्द्धार । तवं अष्टधेचें चि साकार । वोतलें दिसे ॥ ७२ ॥ जो जो कांहीं स्थूळाभास । तो तो दृष्टीचा चि दृश्यांश । तरि देवें निजरूप ह्मणोनि आह्मांस । काय झकविलें[3] न कळे ॥ ७३ ॥ ऐसें विचारूनि दृढ चित्तीं । निहाळूनि पाहिली विश्वाकृति । तवं स्थूळाभासें देहाकृति । विराट्[4]मय देखिली ॥ ७४ ॥ तरि जितुकें दृष्टीनें देखिलें । तितुकें पंचभूतांमध्यें आलें । तरि देवाचें रूप पंचभूतांवेगळें बोलिलें । तें चि हें कैसेनि ॥ ७५ ॥ तथापि जितुका स्थूळस्वभाव । तितुका रजोगुणीं सावेव । तरि काय हे दाखविली मावं[5] । श्रीगुरूनें आह्मां ॥ ७६ ॥ मग मनीं धरूनियां निका[6] । पुसावयाचा आवांका[7] । बोलों पाहे तवं कौतुका । देखिलें आणिक ॥ ७७ ॥ रजोगुणात्मक जो व्यवहार । त्याचा चतुर्मुख[8] अभिमानी निरंतर । उत्पत्तिअवस्थेचा प्रकार । सदैव जया ॥ ७८ ॥ तैसें चि ब्रह्याचें स्थान जवं पाहें । तवं सत्यलोक चि देखताहें । महा सुखदुखावभासें लाहें । स्थूळ भोग सकळ ॥ ७९ ॥ देखें अकारमात्रेची तेथ संज्ञा[9] ।

---

१ पंचभूतें+त्रिगुण=मूळमाया. २ विस्तार. ३ फसविलें. ४ परमेश्वराचा स्थूल देह. ५ माया, कपट. ६ बरवा. ७ धैर्य, अभिप्राय. ८ ब्रह्मदेव. ९ खूण.

एवं विश्वरूप सर्व आपुलिया प्रज्ञा । तवं देखे निकामी मग प्रतिज्ञा । बोलों आरंभिलें ॥ ८० ॥ जी जी सद्गुरु सर्वोत्तमा । निजजनमानस-विश्रामा । जगज्जनका मेघश्यामा । पुराणपुरुषा ॥ ८१ ॥ जी जी समर्था आत्मयारामा । नवल इया विश्वरूपाची गरिमा । हें खरें चि कीं झकविसी आह्मां । हें न कळे देवा ॥ ८२ ॥ देवा तुमचें जें निजरूप । त्याचें आह्मांसी तरि अति पडेंप । आणि देव तरि दाखवितातीं संक्षेप । अष्टधेचा चि पैं ॥ ८३ ॥ हें तरि विराटात्मक स्थूळ देह । ईश्वराचें ब्रह्मांडमय निसंदेह । याची अवस्था उत्पत्ति नाना जीवसमूह । निर्माण होती जीकरितां ॥ ८४ ॥ याचा अभिमानी तरि दिसे ब्रह्मा । सत्यलोक स्थान सुखसद्मा । स्थूळभोग रजोगुणनामा । क्रियाशक्ति अकारमात्रा ॥ ८५ ॥ तरि हें अष्ट-कोशात्मक सकळ । दिसे या विश्वरूपाचा गोंधळ । तरि मग निजरूप तुमचें विमळ । तें केव्हां दावाल जी ॥ ८६ ॥ किंवा हें चि तुमचें निजरूप होये । किं यावेगळी आणिक असे कांहीं सोये । कीं संदिग्ध-पणें पाहांतसां भोये[४] । हें जी न कळे आह्मां ॥ ८७ ॥ तरि जी स्वामी ऐसें न करावें । जें सत्य असेल तें चि दावावें । ऐसें बोलोनि केलें अष्टांगभावें । दंडवत सावकाश ॥८८॥ देवा मियां तुह्मांसी विज्ञप्ति । करू-नियां अति प्रीतीं । कां जे विश्वरूपाची उन्नति । होआवी गोचर ॥ ८९ ॥ तेणें निजरूपदर्शनें । होईल निज डोळयां पारणें । मग येकात्मता सुख भोगणें । सदैव आपण ॥ ९० ॥ यया लाभाचिया आशा । प्रार्थिलासी जी सर्वेशा । तो तुवां भयाचिया पाशा । वरपडें केलें ॥ ९१ ॥ यया दर्शनें जी मज । व्हावें कीं सुखाचें भोजें । तें न होनि[१०] अंतरीं गजबज । जाली भयें बहुत ॥ ९२ ॥ जी तुमचिया

---

१ बुद्धि. २ आवड. आह्मांला आपलें रूप पाहण्याची आवड आणि आपण तर मायारूप च दाखवितां! ३ ज्या मायेमुळें. ४ भूमि. ५ वृद्धि, वर्चस्व. ६ व्हावी. ७ प्रगट, प्रत्यक्ष. ८ गुंतविलें. ९ राज्य. १० न होऊन.

सगुणरूपाची टेवें[1] । यापरिस वाटे बरव । तेणें अत्यंत सुखवैभव । भोगीत होतों ॥ ९३ ॥ तवं मध्यें चि हे विवसी[2] । निर्माण जाली पां कैसी । जेथि[3] तिर्या सुखासी । अंतरलों मी ॥ ९४ ॥ तरि देवा हें[4] अद्भुत । देखोनि भय वाटे मज बहुत । आतां झांकीं झांकीं पैं प्रस्तुत । प्राण वांचवीं ॥ ९५ ॥ ऐसें भयात्रलेनि आर्त्तप्रेमें । बोलणें ऐकोनि सद्गुरु सर्वोत्तमें । कृपामृतें वाक्यसंभ्रमें । प्राण रक्षिले ॥ ९६ ॥ अरे या विश्वरूपाकारणें । बहुतीं घेइजे पैं धरणें । परि आपण हे बहुत जतनें । ठेविलें होतें ॥ ९७ ॥ जें कां अपरमित अनाद्य । अप्रमेय स्वसंवेद्य । अगण्य आणि जें अभेद्य । सर्वात्मकत्वें ॥ ९८ ॥ जें शंकरादिकां दुर्लभ । तें आजि तुज परम सुलभ । कां जे भक्तीचें मज बहुत वालभ । इयास्तव कीं ॥ ९९ ॥ ऐसें असोनिया अगाध । थोरपणें अति प्रसिद्ध । तयासी तूं कां निषेध । देऊं पाहासी ॥ १०० ॥ तरि तुवां हें ऐसें न करावें । येथें चि सदैव स्थिर असावें । हें वाक्य बोलतां देवें । म्यां हि नमिजे तेथ ॥ १ ॥ नमस्कारूनियां अति प्रीतीं । ह्मणें जी जी देवा कैवल्यपति । तुमचिया निजरूपाची उन्नति । दावावी मज ॥ २ ॥ हें ऐकोनियां श्रीप्रभु । आवडीचा परम वालभु । मग सूक्ष्मरूपें हिरण्यगर्भु । दाविते जाले ॥ ३ ॥ ते पुढिलिये कीर्णीं हिरण्यगर्भ । ब्रह्मांडींचें[6] द्वितीय देह स्वयंभ । ईश्वरासी जें अति वालभ । निजांगीं आवडे ॥ ४ ॥ त्याची साकल्य[7] अभिव्यक्ति । स्वानुभवदिनकरीं सहजस्थितीं । दिनकर रामदासीं अति प्रीतीं । निजसुख पावेल ॥ १०५ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये द्वादश कळापे ब्रह्मांडात्मक ईश्वरतनुचतुष्टय विराटदेहनिरशन निरूपणं नाम प्रथम कीर्ण प्रकाशः ॥ १ ॥ श्रीराम जयराम जयजयराम ॥

---

१ ठेवण. २ विघ्नदेवता. ३ जीमुळें ? ४ सगुणरूपदर्शनाच्या. ५ विराट स्वरूप. ६ ब्रह्मांडस्वरूपाचा (दुसरा) सूक्ष्म देह. ७ सविस्तरपणें.

॥ श्रीराम ॥

बा रे तूं सखया सावध । होऊनियां निजरूपीं शुद्ध । माझें निजरूप शुद्धबुद्ध । तें देख देख ॥ १ ॥ ऐसें जवं श्रीगुरु बोलों सरे । तवं विश्वरूपाचें चि जोवळें खरें । हिरण्यगर्भमय येकसरें । देखता जाला ॥ २ ॥ पाहें निडारलियां दिठीं[2] । तवं मूर्ति दिसे पहिलियाहूनि मोठी । सुंदरपणें अति गोमटी[3] । विराजमान ॥ ३ ॥ पहिलें चि अवलोकिला मस्तक । तवं तो केवळ हिरण्यात्मक[4] । श्रोत्रस्थानीं अति सम्यक । दिशा देखिलिया ॥ ४ ॥ मग करीं त्वचे उजूं[5] अवलोकन । तवं तो आद्यंत अवघा पवन । पाहें तैसें चि जवं चक्षुस्थान । तवं सूर्य चि देखें ॥ ५ ॥ मुखाकडे जवं पाहें । तवं जिव्हा वरुण चि देखताहे । घ्राणीं अश्विनौदेव हे । अति सलंबपणें ॥ ६ ॥ मग बोलती जे कां वाचा । पाहें जवं प्रसंग तियेचा । तवं तेथ बडिवार[6] अग्नीचा । देखिजतसे ॥ ७ ॥ सर्वा हि कार्याचा इत्यर्थ । करणें जयां ते द्वय हस्त । पाहें तवं इंद्र शोभत । तये स्थानीं पैं ॥ ८ ॥ तैसी चि चालावयाची गति । पाहात ठेलों जवं निगुती[7] । तवं केवळ त्रिविक्रम मूर्त्ति । देखिजे तेथ ॥ ९ ॥ जो हा विश्वोत्पत्तीसी वीर्योद्भव । करी अष्टधाप्रकृतिगर्भीं संभव[8] । तें लिंग पाहें तवं सावेव । प्रजापति चि हा ॥ १० ॥ सर्व हि जो हा दुरितवर्ग[9] । निरयं[10] अपानद्वारें मळोत्सर्ग । तये गुदद्वारीं देखिला चांग । नैरुत्यनाथ हा ॥ ११ ॥ एवं पाहातेपणें समग्र । अवयवेंसीं देखिलें शरीर । तैसा चि पंचविषयांचा हि प्रसर[11] । अत्यंत देखिला ॥ १२ ॥ मग मी आपुले मनीं विचारीं । हे विषयपंचक यैगं[12] मारेकरी । हे इया ईश्वरस्वरूपीं निर्द्धारीं । आहेत कीं ना ॥ १३ ॥ ऐसें जवं अंतरीं ह्मणोनि पाहें । तवं ईश्वर हि विषयरूप चि देखताहे । केवळ

---

१ भावंड. २ टक लावून पाहे. ३ चांगली. ४ सुवर्णात्मक. ५ नीट. ६ मोठेपणा. ७ यथार्थपणें. ८ उत्पत्ति. ९ पातकें, अशुद्ध भाग. १० नर्क. ११ विस्तार. १२ 'यै' हें अक्षर खालीं समासांत लिहिलेलें आहे. एकंदर मिळून काय शब्द आहे न कळे.

शब्दमय आकाश हें। आद्यंत अवघें ॥ १४ ॥ तैसा चि स्पर्शविषय जों निरीक्षीं। तवं सर्वांगीं हि वायूची साक्षी। नामरूपविषय जों पाहों अपेक्षीं। तवं निजतेज देदिप्यमान ॥ १५ ॥ यानंतर रसविषय जों पाहें। तवं सर्व उदकमय देखताहें। आणि गंध-विषयाच्या आयणीं हे। पृथ्वी चि देखिली ॥ १६ ॥ ऐसे पांच हि विषय ईश्वरीं देखिले। देखोनि मनीं होतें तें समजलें। मग शरीरचाळका अवलोकिलें। तथा प्राणासी ॥ १७ ॥ तवं पंचधा जो कां वायु। नाग कूर्म कुकुर देवदत्त धनंजयु। हा पंचप्राणयोगें सावयवु। देखिला समग्र ॥ १८ ॥ तवं तो व्यानांशें सर्व संधीं। समानयोगें नाभीं ऱ्हदीं। उदानांशें कंठावरोधीं। स्थिरावला पैं ॥ १९ ॥ तैसा चि प्राणांशें हृत्कमळीं। अपानें गुदलिंगमेळीं। वायु व्यापला देखें समूळीं। पंचधा रूपेंसीं ॥ २० ॥ आतां यावरी इया रूपाचें। निजवृत्यात्मक आयणीचें अंतःकरण जें कां साचें। कोण कैसें ॥ २१ ॥ ह्मणौनियां लेवडसवडीं। पाहों गेलों जवं तांतडीं। तवं तत्काळ वळली वेंगडी। पाहातेपणेंसीं ॥ २२ ॥ मग होऊनि पाहें निवांत। निडळावरी ठेऊनि हात। तवं दृष्टि ठेली तटस्थ। जेथील तेथ ॥ २३ ॥ पाहातां येकदेशी जें मनुष्याचें अंतःकर्ण। त्याचा ठाईं परम चंचळपण। तें न निरीक्षवे येकक्षण। अति सूक्ष्मास हि ॥ २४ ॥ मां केवळ जो कां परात्पर। निजरूपें साक्षात् ईश्वर। अगम्य अवाच्य अगोचर। ब्रह्मादिकांसी जो ॥ २५ ॥ त्याचें हि पैं निज अंतःकरण। व्यापकपणें जें परिपूर्ण। जें अनंत ब्रह्मांडें न लगतां क्षण। रची खची स्वलीळा ॥ २६ ॥ ऐसें जें त्रैलोक्यनिधान। विश्वबीजाचें जें येकायतन। तें न दिसे मग श्रीगुरुचरण। स्मरिलें हृदईं ॥ २७ ॥ तवं तिया स्मरणा चि सरिसें। ह्मणे दृष्टीचा मळ लागेल ऐसें। देदिप्यमान वृत्तिसमरसें। देखिलें तेजोमय ॥ २८ ॥ मेघश्याम सुंदर मूर्ति।

---

१ इच्छा केली. २ तत्वनिर्णयेच्छेनें. ३ स्वस्वरूपस्फुरद्रूप. ४ आयणी= प्रसर, समुदाय. ५ लगबगीनें. ६ कपाळावर. ७ अधिष्ठान ब्रह्म.

मुगुट कुंडळें वैजयंती । पीतांबर परिधान चरणीं गर्जती । तोडर नुपुरें ॥ २९ ॥ च्यान्ही भुजा सायुधा । शंख चक्र पद्म गदा । हृदईं धरिलें द्विजपदा । मान्यपणें अति ॥ ३० ॥ नाभिकमळीं ब्रह्मा । लक्ष्मी संवाहन करी पदपद्मा । गरुड उभा पुढें बृहत्सामा । गाती नारद तुंबर ॥ ३१ ॥ ऐसें सावयव मूर्तिमंत । देखिलें ध्यान घवघवीत । वैकुंठभुवनीं परिवारयुक्त । विलासें बसिजे ॥ ३२ ॥ एवं देखिलें परम सावधान । निजरूपाचें अंतःकरण । आतां परम चंचळ जें कां मन । तें पाहों ह्मणितलें ॥ ३३ ॥ तरि जो कां अत्रिअनुसय्यात्मज । ब्रह्मयाचा अवतार सहज । त्रैलोक्याचें नित्य भोजें । अमृतमय जो ॥३४॥ पाहातां जयाचें चंचळपण । बोलतां दिसे असाधारण । परि कांहींयेक ज्योतिषमत्तें गणन । दृष्टांतें दाऊं ॥ ३५ ॥ दोनी सहस्र दोनसे दोन । इतुकीं योजनें सूर्यासी गमन । उन्निमिष्यार्द्धें क्रमे गगन । पोकळीमध्यें ॥ ३६ ॥ ऐसीं दों अर्धीं येक उन्निमिष्य । दों उन्निमिष्यां येक निमिष्य । दों निमिष्यां येकदां होय स्पर्श । पापणियांसी ॥ ३७ ॥ ऐसा सहजस्थितीं साठी वेळ स्पर्श । तैं होय येकाक्षर गणनेस । भरतां साठी अक्षरांस । पळ येक होतसे ॥ ३८ ॥ साठी पळां येकी घटिका । साठी घटिकां अहोरात्र देखा । ऐसी पंधरा अहोरात्रें मिळोनि नक्षत्रा येका । सूर्यें क्रमिजे ॥ ३९ ॥ तें येक नक्षत्र प्रतिदिनीं । भोगिजेतसे चंद्रें गगनीं । या चंचळपणाची मवणी । श्रेष्ठ करोतु सुखें ॥ ४० ॥ एवं तेरा महिने भरोवेरीं । सूर्यें क्रमिजे सत्तावीसां नक्षत्रीं । तें सर्व हि सत्तावीसां अहोरात्रीं । क्रमिजेतसे चंद्रें ॥ ४१ ॥ चंचळपण आंगीं असोनि इतुकें । सर्वांगीं धरूनि अमृत कौतुकें । त्रैलोक्यासी देतसे भातुकें । अति उदारपणें जो ॥ ४२ ॥ चतुर्भुज धवळ वसन ।

---

१ श्रीवत्सलांछन. २ आवडता; ज्याला नित्य पाहिल्यानें त्रैलोक्याला संतोष होतो. ३ गणना. ४ श्रमानें. ५ दिनकर उत्तम ज्योतिषी होते, त्याला हा वरील प्रत्यंतर पुरावा आहे. ६ सर्व प्रकारच्या वनस्पतीस चंद्रकिरणांपासून पोषक द्रव्य मिळतें व अशा वनस्पतीपासून सर्व जगास आरोग्य प्राप्त होतें.

सर्वांगकांति देदिप्यमान । सदैव गगनीं मृगवहन । लीळां विचरे जो ॥ ४३ ॥ जेव्हां संकल्पातें अंगिकारी । तेव्हां सोळा कळीं पूर्णत्व धरी । सवें चि विकल्पोनियां विखरी । सर्वा हि कळा त्या ॥ ४४ ॥ ऐसा संकल्पविकल्पात्मक । आंगीं धरिलासे जेणें कळंक[1] । तो चंद्र निजरूपीं मन निष्टंक[2] । आपण देखिलें ॥ ४५ ॥ आतां केवळ जे कां निश्चयाची । बुद्धि तो हा जाणिजे विरंची । जयासी सर्व हि सृष्टीची । उभारणी करणें ॥ ४६ ॥ सत्यलोकीं असे वसतेस्थान । परि त्रैलोकीं अंशांशें व्यापकपण । बुद्धीचें जो केवळ येकायतन । सर्वज्ञपणें ॥ ४७ ॥ कर्म उपासना आणि ज्ञान । त्रिकांडयुक्त वेद परिछिन्न । तया चतुराननीं[3] विभागून । पृथकत्वें स्थापिला ॥ ४८ ॥ मग स्वबुद्धीचेनि प्रसरें । वर्णाश्रमयाति अनुकारें[4] । षट्कर्माचेया अध्वरें[5] । प्रशंसिला पैं ॥ ४९ ॥ ह्मणौनि येणेंसीं जो योजला[6] । तो त्रैलोक्यामाजीं मान्य जाला । आणि स्वरूपींहि समरसला । निजात्मबुद्धीं ॥ ५० ॥ यावेगळे जे कां उर्वरित । इये वेदविधींसीं वैर चाळितैं[7] । ते समूळत्वें कीर्र[8] समस्त । निरईं पचती ॥ ५१ ॥ मग ते अंतसमयावसरें । लाहूनियां कर्मशरीरें । भोगे[9] भोगिती निर्द्धारें । यथासांगत्वें ॥ ५२ ॥ असिपत्राचिया तरूवरी । ते ठेविजती युगकल्पवरी । किं तप्त लोहस्तंभ शरीरीं । आळिंगिजती ॥५३॥ किंवा तया तप्त तैलांत । तळिजतील दिवस असंख्यात । किं भूमि तप्त लोहांकित । तयावरी निद्रा ॥ ५४॥ किं इष्टेचियेंं[10] कढत आधणीं । पचिजेती हि क्रिमी होऊनि । किं लोहफुटाणे तप्त करूनि । भक्षिजती सुखें ॥५५॥ किंवा तप्त लोहाचे कंटक । तयांवरी चालिजेल निशंक । विंचुवांचा पेंवीं अवश्यक । समाधि घेइजे ॥ ५६ ॥ सर्व विषाचा बासेंट[11] करूनि । सुखें घेइजेल उदकपानीं । तप्तलोहरसवैतरणीं[12] ।

---

१ दोष. २ निश्चित. ३ ब्रह्मदेवानें. ४ स्वरूपानें. ५ यज्ञयागादिकांनीं. ६ वेदशास्त्रादिकांनीं जो युक्त झाला. ७ चालवित. ८ निश्चयेंकरून. ९ पुढील दहा ओव्यांत सांगितलेले नरकभोग भोगतात. १० विष्ठा=नर्क. ११ ओशट किंवा एकत्रपणा. १२ नदींत.

पव्हिंजैल सुखें ॥ ५७ ॥ किं तप्तचर्मांचा मोटकेळी । बांधोनि टाकितील नरकमेळीं । येमदूतांचया चरणांतळीं । प्रहार बैसती ॥ ५८ ॥ यम ताडितील दंडवरी । गीध तोडिती चांचूवरी । तेथ फाडिजेल व्हीसव्याघ्रीं । शरीर अवघें ॥ ५९ ॥ काळसर्प दंश करिती । काउळे सर्वांग टोंचिती । स्वेछा यमदूत ढकळूनि देती । पर्वतपर्डणी ॥ ६० ॥ पुन्हां बांधती यमपाशीं । गेळीं लावितील आकाशीं । इष्टेचीं भक्षें पैं क्षुधेसी । लागलियां देती ॥ ६१ ॥ ऐसऐसिया त्या यातना । भोगणें लागतील तयां नाना । जे कां अविधीचया व्यसना । वरपडे होती ॥ ६२ ॥ हे निरयभोग पैं समस्त । तयांसी निश्चयेंसीं प्राप्त । जे अखंड द्वेष चाळित । वेदविधीसीं ॥ ६३ ॥ ह्मणौनि बुद्धिवंत जे कां नर । तेहीं न टाकावी वेदांची मोहैर । येणें चि निजपद साचार । पाविजैल सुखें ॥ ६४ ॥ असो आतां पैं ययावरी । निजरूपात्मक बुद्धि निर्धारीं । पाहों गेलों तों आणिके चि भरीं । सरसावलों ॥ ६५ ॥ तरि या अपराधीं पूर्ण क्षमावंत । पाहातां येक स्वामी श्रीगुरु समर्थ । तरि क्षमूनियां मज सर्वस्वें सनाथ । निजकृपां करणें ॥ ६६ ॥ इया बोलणियांचीं वार्ता । श्रीप्रभू निजकर्णीं ऐकतां । ह्मणतिलें बापा हा परिहार सूचितां । श्रणें वेळु लागेल ॥ ६७ ॥ तवं माझिया श्रवणसुखा । मध्यें चि पडेल कीं उपखा । ह्मणौनियां परिहारसूचका । वाक्या न बोलें ॥ ६८ ॥ माझें जें कां केवळ निजरूप । जें मज चि अतर्क्यपणें अमूप । ऐसियाचा हि परि दाविसी संक्षेप । यथायुक्तिसहित ॥ ६९ ॥ तरि धन्य धन्य गा तुझी वाणी । जेथ पुरतसे माझिया सुखाची सिरोंणी । याचें फळ स्वानुभवदिनकर पूर्णपणीं । तुज फळेल सुखें ॥ ७० ॥ इया संतवाक्यलेशासारिसें । दिनकररामदासीं पूर्णत्व कैसें । आत्मानुसंधानियां जैसें । परब्रह्म होणें ॥ ७१ ॥ हे खूण स्वानु-

---

१ पोहतां येईल. २ गाठोडें. ३ लाथा. ४ पर्वताच्या घरसणीवरून. ५ मानफांस. ६ गुंतले जातील. ७ मार्ग. ८ अपराधाचा निरास करण्याचा प्रयत्न करण्यांत. ९ श्रम, खर्च, खळ. १० श्रेष्ठता.

भवी चि स्वयें जाणती । येर उरले ते टकमकां पाहाती । वांचूनि येथ आणिकां दृष्टांतीं । न शोभिजे सहसा ॥ ७२ ॥ असो यावरि निजरूपाची । निश्चयात्मक बुद्धि विरंची । यानंतर आतां तया चित्ताची । स्थिति पाहों पैं ॥ ७३ ॥ तरि जीवमात्रांचीं जें चैतन्यें । तें जयाचिया[1] येकांशें सामान्यें । परि विश्वामाजीं तें होती मान्यें । अवतारशक्तीसीं ॥ ७४ ॥ पाहातां योनी तरि अति तिर्यक[2] । मत्स कूर्म कां सिंह सुकरादिक । परि चैतन्याचिया सत्ता आधिक । या विश्वामाजीं ॥ ७५ ॥ चैतन्यसत्ता निजभक्तांलागीं । अवतार घेऊनियां चहुं युगीं । आदिनारायणें हें विश्व अव्यंगीं[3] । चित्तचैतन्यें सुखी केलें ॥ ७६ ॥ मत्सरूपें शंखासुर वधिला । कूर्मरूपें पृथ्वीसी आधार केला । वाराहवेष धरूनि मारिला । हिरण्याक्ष दैत्य ॥ ७७ ॥ नृसिंहरूपें हिरण्यकश्यपा मारिलें । भक्तशिरोमणी प्रहरादा रक्षिलें । वामनरूपें बळीसी पाताळीं घातलें । आपण द्वारपाळ होऊनि ॥ ७८ ॥ फरशरामरूपें सहस्त्रार्जुनासी । मारूनि निक्षत्री केलें पृथ्वीसी । रामचंद्ररूपें रावणासी । सपरिवारीं मारिलें ॥ ७९ ॥ ज्याचिया नामें शंकरा विश्रांति । स्मरतियां[4] तत्काळ होय मुक्ति । आसमुद्रवळयांकिती[5] । कीजे सार्वभौमत्व ॥ ८० ॥ दिनकरवंशाचें[6] जो मंडण[7] । अजाचें[8] जयासी पौत्रपण । दशरथ आणि कौशल्यानंदन । श्रीरामचंद्र ॥ ८१ ॥ तैसें चि वसुदेवदेवकिया उदरीं । श्रीकृष्णावतार मथुरेमाझारीं । नाना लीळालाघवें क्रीडा करी । विश्वदुरितदहनार्थ ॥ ८२ ॥ गोकुळीं क्रीडिजे स्वलीळा । पूतनादि नाना दैत्य वधिजे हेळा । कंस काळयवन वधूनि कुशस्थळा[9] । येइजे सुखें ॥८३॥ वसऊनि अनुपम्य नगर । द्वारिका या नामाचा बडिवार । स्त्रिया शत येक आणि सोळा सहस्र । आठ पट्टाचिया ॥ ८४ ॥ येके घरिचे छपन कोटी यादववीर । यां इतुकियांचा पृथक् परिवार । लीळा लाघव

---

१ ज्या एका चित्ताच्या. २ कीटकादि नीच योनी. ३ पूर्णपणें. ४ जे स्मरण करितील त्यांना. ५ समुद्ररूपी कड्याच्या आंतील सर्व प्रदेशाचें. ६ सूर्यवंशाचें. ७ भूषण. ८ अज=एक राजा व दशरथाचा बाप. ९ द्वारकेला.

चरित्रांचा पार[1] । न करवे कोण्हां ॥ ८५ ॥ शुशुपाळ वक्रदंता मारिलें । प्रतिज्ञा पांडवांचें साह्य केलें । असंख्य दैत्य मारिले । उद्धरिले अनेक ॥ ८६ ॥ भयें वैरें भक्तीं कां प्रीतीं । सेवा कुमरत्वें दास्यें कामासक्तीं । यां सर्वां येक चि फळप्राप्ति । कृपावरें दीजे ॥ ८७ ॥ ऐसीं अनेकां प्रकारींचीं चरित्रें । न बोलवती सहस्रां वक्रें । ऐसें जाणोनि रामकृष्ण या मंत्रें । विश्रांति मज ॥ ८८ ॥ ह्मणोनि सर्वां अवतारांमाजीं श्रेष्ठ । राम कृष्ण उभयतां अति वरिष्ठ । ऐसें जाणोनि दिनकरें स्पष्ट । हृदईं धरिले ॥ ८९ ॥ असो कळीचा प्रादुर्भव[2] देखोनि । बौद्धावतार घेइजे उगेपणीं । पुढें म्लेंछांचा उत्कर्ष देखोनि । कल्की अवतार होईल ॥ ९० ॥ यावेगळे हंस दत्त आणि हयग्रीव । कपिल व्यास रुषभदेव । नरनारायणादि अपूर्व । नाना अवतार ॥ ९१ ॥ जेथें देखिजे विशेषें[3] सामर्थ्य । तो नारायणाचा अवतार सत्य । ऐसे अनेक अवतार धरूनि भक्तकृत्य । प्रेत्नपूर्वक संपादलें ॥ ९२ ॥ इत्यादि अवतारशक्तीचें कृत्य । तें येका आदिनारायणीं च सत्य । जयासी क्षीरसागरीं नित्य । वास्तव्य असे ॥ ९३ ॥ सहस्रा मुखांचा शेष । तयाचें आस्तरणें[4] निशेष । तेथ निद्रा केली सावकाश । लक्ष्मीसहित ॥ ९४ ॥ ऐसा सर्वगुणेंसीं समर्थ । आदिनारायण मूर्त्तिमंत । तें साळंकृत निजरूपाचें चित्त । देखिलें आपण ॥ ९५ ॥ यावरी निजरूपीं अहंकार । आहे कीं नाहीं हा केला विचार । तवं मूर्त्तिमंत देखिला शंकर । साद्यंत अवघा ॥ ९६ ॥ पंचवदन त्रिनेत्र दशभुज । वामांकीं शोभे शैलजा भाज[5] । व्याघ्रांबर परिधान तेजःपुंज । कर्पुरोज्वळ ॥ ९७ ॥ रुंडांकित माळा कंठीं । भाळीं चंद्र गंगा जटीं । सर्पभूषणें कटितटीं । दिव्य वसन ॥ ९८ ॥ त्रिशुळ डमरु पिनाकी[6] चाप । असि[7] परशु खट्वांग[8] बाण सर्प । वरदहस्तीं होऊनि सकृप । निजभक्तांकारणें.

---

१ अंत. २ प्रादुर्भाव=संभव, प्रगटता. ३ जेथें दिसती विशेष गुण । ते सद्गुरूचें अधिष्ठान ॥ दास. ४-६-९. ४ आंथरुण. ५ भार्या. ६ शंकराचें धनुष्य. ७ तरवार. ८ खंडा नामक दुधारी तरवार.

॥ ९९ ॥ नंदी जयाचें वहन । कैळास निज राज्यभुवन । सैन्यपरिवार भूतगण । असंख्य जया ॥ १०० ॥ ऐसा साद्यंतपणें शंकर । निजरूपीं देखिला अहंकार । एवं मूर्त्ति लक्षिजे अपार । हिरण्यगर्भात्मक ॥ १ ॥ मग जों सूक्ष्मदृष्टीं सम्यक । याची पाहे विचारणुक । तवं त्रिगुण आणि भूतपंचक । समूळ देखें ॥ २ ॥ मग ह्मणे जी श्रीगुरुदेवा । जो तुह्मीं दाविला निजरूपाचा योवा । तवं हा तरि देवतामय आघवा । गुणभूतात्मक ॥ ३ ॥ तरि गुणभूतीं जें सांपडलें । तयासी स्थित्यंतर हि ठसावलें । स्थितियोगें देहत्व हि ठाकलें । सूक्ष्मात्मक चि ॥ ४ ॥ तेथ सूक्ष्मात्मक बोलिजे हिरण्यगर्भ । दिसे केवळ देहाकृति स्वयंभ । देहीं अवस्थेचें दिसे डिंभ । स्थिति हे पाहातां ॥ ५ ॥ स्थिति अवस्था परि सत्वगुणात्मक । सत्वाभिमानी विष्णु सम्यक । विष्णूचें स्थान वैकुंठलोक । प्रविविक्तभोग पैं ॥ ६ ॥ सत्वगुण आणि ज्ञानशक्ति । उकारमात्रेची अभिव्यक्ति । येवं येथ अष्टकोशात्मक गुणभूतयुक्ति । देखिली परिछिन्न ॥ ७ ॥ तरि जी पाहातां हे हि ग्रामणीक । दिसोनि येतसे कीं निष्टंक । मग श्रीप्रभूसीं निशंक । बोलों आरंभिलें ॥ ८ ॥ जी जी स्वामी कैवल्यपति । तुह्मीं जे दाविली निजरूपाकृति । तेथ देखिली द्विदेहोत्पत्ति । स्वानुभवें पाहातां ॥ ९ ॥ तरि पूर्वीं देव बोलिले होते वचन । कीं तुज निजरूप दाखवीन ह्मणोन । तें आजि माझें आर्त्त पुरऊन । सुखिया कीजो ॥ ११० ॥ तरि जी कीजे ऐसी सत्ता । करणें ते चि मूर्खता । माझी मज चि पाहातां । दिसोनि आली ॥ ११ ॥ कां जे तुह्मी सर्वज्ञ गोसांवी । आणि मी तवं येकदेशी मानवी । ऐसिये स्थितीसी साम्यतेची पदवी । घडेल कीं काय ॥ १२ ॥ येथ जी तैसें दिसोनि आलें । जे स्फुलिंगें महातेजासी प्रार्थिलें । किं दुधें क्षीरसमुद्रासी ह्मणितलें । कीं होई मज-

१ उदय, प्राप्ति. २ स्थिति=अस्तित्व. ३ आकृति, प्रतिभास. ४ ग्रामिणी=हरामखोरपणा. ५ विराट व हिरण्यगर्भ असे दोन देह. ६ मला सुखी करा असें जोरानें ह्मणणें ह्मणजे मूर्खपणा दिसतो. ७ ठिणगीनें.

सारिखा ॥ १३ ॥ किं सोमकांतें तया चंद्रातें । किं जळबिंदु प्रार्थिजे जळाब्धीतें । कीं तें सेंधवें क्षारसिंधूतें । ह्मणावें आहे ॥ १४ ॥ अळंकारें काय सुवर्णातें । बोलों येईल पैं निरुतें । जे करीं मज आपणासवेंतें । ह्मणौनियां ॥ १५ ॥ तेवि जी म्यां बोलिकेपणें सर्वज्ञा । जे[3] मज दावीं निजरूपसंज्ञा । हे चि कीं जी परम अवज्ञा । दिसोनि आली ॥ १६ ॥ आतां असो देवा कांहीं तऱ्हि । परि मज निजरूपाची बहुत अवसरी । ते स्वामींविना पूर्णत्वाची उजरी । करील कोण ॥ १७ ॥ ऐसें ऐकतां चि वचन श्रीगुरु । जो निर्विकल्प कल्पतरु । किं तो उदेला सुबोधसुधाकरु । आर्त्तचकोरतृप्तीद ॥ १८ ॥ मग तेणें उदैजलेर्पणें । फांकलीं बोधामृतमय कीर्णें । ते सर्व हि मम आर्त्तचकोरें घेणें । येक वेळे चि ॥ १९ ॥ मग तेणें तृप्तीचेनि आनंदें । नाचों लागे निजछंदें । जे मियां बोलिजे श्रीगुरुप्रसादें । स्वानुभवदिनकर ॥ १२० ॥ दिनकर रामदासीं शरण । रिघोनि केलें ईश्वरद्विदेहविवरण । आतां तृतीय देहेसी पुढील कीर्ण । प्रकाशेल स्वानंदें ॥ १२१ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये द्वादश कळापे हिरण्यगर्भ ईश्वरतनुचतुष्टयनिर्शन निरूपणं नाम द्वितीय कीर्ण प्रकाशः ॥ २ ॥

॥ **श्रीराम** ॥

आतां यावरि सद्गुरुसर्वोत्तमें । निजजनयाचककल्पद्रमें । निजरूप दाविजतसे अति संभ्रमें । ब्रह्मांडात्मक जें ॥ १ ॥ परम आवडीचेनि भरें । बोलिजेल निगमागमदातारें । तें निज अवधानाचेनि पसरें । श्रोतीं कीजे श्रवण ॥ २ ॥ तरि ऐक गा तूं शिष्यशिरोमणी । तुवां जें पुसिलें आह्मांलागौनि । विश्वरूपाची आळी घेऊनि । दावा ह्मणतिलें ॥ ३ ॥ तिया ह्मणनयां चि सरिसें । आह्मी दाविजे चि अति उल्हासें । कां जे

---

१ खरेंपणानें. २ तुजपासून निराळें. ३ (सांगितलें) कीं. ४ संज्ञा=खूण. ५ आवसरी=मोह. ६ स्वस्थता. ७ उपदेशामृत स्त्रवणारा चंद्र च. ८ उदय होण्याचा समय झाला असें समजून. ९ वेद व शास्त्रें यांतें देणारा.

भक्तांचया प्रेमाचें पिसें[1] । आह्मांसी बहुत ॥ ४ ॥ अरे आपुलें सर्वस्व जावें । परि भक्तांचें प्रेम रक्षावें । जें ह्मणतील तें करावें । आवडीनियां ॥ ५ ॥ ते गणिकेनें आह्मां काय दिधलें । अंतीं शुकमीसें[2] नाम मात्र घेतलें । तिजला अक्षई करूनि ठेविलें । निजपदीं आपले ॥ ६ ॥ तें तऱ्हि होतें मानवी शरीर । पशु होत्साते गज नक्र । स्मरणासाठीं दोघांस हि उद्धार । केला आवडीं ॥ ७ ॥ पाहें भृगूनें आह्मां काय द्यावें । जे म्यां हृदईं लातेसी साहावें । तें सोसून हि मान्यपणें मिरवावें । भूषण[3] अद्यापि ॥ ८ ॥ अजामेळ ब्राह्मणाचें आचरण । पाहातां दिसे असाधारण । परि पुत्रमीसें हि नारायण[4] । ह्मणतां उद्धरिजे ॥ ९ ॥ पाहे पां निशाचर बिभीषण । बंधुभयें मज रिघाला शरण । तो स्थापिला अक्षई राज्य देऊन । चंद्रार्कपर्यंत ॥ १० ॥ सुग्रीव स्त्रीराज्यें सांडवला । बंधूच्या रोषें मज शरण रिघाला । तयासाठीं निरापराध वाळी मारिला । उसणें हि देऊनि ॥ ११ ॥ जातीचा तरी कोळी वाल्हा । नारदसंगें उफराटें नाम स्मरला । तो मम चरित्र[5] त्रैलोक्यपावन वदला । शतकोटी भविष्य ॥ १२ ॥ येहीं जाणतां नेणतां नामोच्चार । केला थोडा अथवा फार । केवळ शिळारूपें जाला अहिल्याउद्धार । मम वेधमात्रें ॥ १३ ॥ वानरीं काय केलें अनुष्ठान । भक्ति तप अथवा साधन । परि संगमात्रें परम पावन । जाले चि निश्चयें ॥ १४ ॥ त्यांसी तऱ्हि जाला होता संग । राक्षसीं तरि वैर केलें अनेग । परि शत्रुत्वें हि पद तया अभंग । दिधलें साम्राज्य ॥ १५ ॥ तया ध्रुवें अचरण काय केलें । त्यासी अढळ चि करूनि बैसविलें ।

---

१ वेड. २ शुकाकारणें कुंटणी रामवाणी । मुखें बोलतां ख्याति जाली पुराणीं ॥. ३ सर्व देवांमध्यें पूज्य देव कोण हें पाहण्यास्तव, भृगुऋषी देवांची परीक्षा पाहतां पाहतां श्रीविष्णूकडे आला व विष्णु निद्रिस्त असतां त्यांच्या छातींत लत्ताप्रहार केला; परंतु त्याबद्दल विष्णूनें न रागावतां त्याचें भूषण मानून ऋषीचे चरण वंदन केलें. त्यावरून विष्णू हें दैवत सर्व जगास व देवांनां हि वंदनीय आहे असें ठरलें. ४ अजामेळ पापी वदे पुत्रकामें । तया मुक्ति नारायणाचेनि नामें ॥. ५ तें च वाल्मिकी रामायण.

प्रह्रादें सहज नाम स्मरिलें । जालों नृसिंह त्यासाठीं ॥ १६ ॥ बळीनें तीन पांडे[1] भूमिदान दिल्हें । त्यासाठीं त्यासी पाताळ चि दिधलें । आणि सेवटीं द्वारपाळपण केलें । वेतनरहित ॥ १७ ॥ पृथ्वी जातां रसातळा । कूर्मरूपें धरिली अवलीळा । हिरण्याक्षापासूनियां भूगोळा । वाराहरूपें सोडविलें ॥ १८ ॥ ब्रह्मा शंखभयें वेद विसरला । त्यासाठीं मी जळीं मासा जाला । दुधासाठीं क्षीरसागर चि दिल्हा । उपमन्यासी ॥ १९ ॥ सहस्रार्जुनें गोहरण केलें । आणि जमदग्नि-रेणुकेसी छळिलें । त्यासाठीं त्यासी मारूनि म्यां केलें । निक्षत्री पृथ्वीसी ॥ २० ॥ पांडव त्रिशुद्धीं[2] मातें भजले । म्यां परोपरीं त्यांसी रक्षिलें । गोकुळ द्वारिकेसी ह्मणविलें । भूवैकुंठ चि हें ॥ २१ ॥ हें येक येक मी काय सांगें । त्या अयोध्येचिया लोकांचें काय लागे । कीं येकवेळा चि सर्वां हि आपणासंगें । वैकुंठा नेइजे ॥ २२ ॥ ऐसा मी भक्तीचेनि भुललेपणें । न पाहें भक्त थोर कीं साने । ते जें ह्मण-तील तें अवश्य करणें । हा आपला स्वभाव ॥ २३ ॥ काय सीता निजांगें होती उघडी । जे मागावी हेममृगकंचुकी चोखंडी[3] । मग म्यां हि प्रेमाचेनि पैरवडीं[4] । धाविजेना काय ॥ २४ ॥ तरि प्रेमाचें पिसें मज अत्यंत । जो मज निजभावें शरणागत । तो मज जें जें ह्मणे मी पुरवीत । तयाचिये मनींचें ॥ २५ ॥ भयें वैरें कामें दास्यें प्रीतीं । जे अखंड मजसीं वेधंती[5] । त्यासी आवडीं कोण्हीयेका युक्तीं । उद्धरिजे चि आपण ॥ २६ ॥ निजभावें काया वाचा मनसा । मजसीं अनुसरला जो जैसा । त्यासी म्यां निजपद देऊनि सहसा । आपैता[6] कीजे ॥२७॥ असो आतां चि पैं प्रस्तुत तुवां । बैसोनि प्रश्नाचिया राणिवां[7] । पुसिला माझा निजरूपठेवा । जन्मजन्मांतरींचा ॥ २८ ॥ मग तुझया प्रश्ना चि सरिसें । मियां उल्हासलेनि मानसें । ब्रह्मांड शोधून निजरूप दिवसें ।

---

१ 'पाद' बद्दल असावें. वामनानें त्रिपाद भूमिदान मागितलें अशी कथा आहे. २ निश्चयेंकरून. ३ चांगली. ४ उपचार, प्रकार. ५ मला वेधून घेतात. ६ ऐता. ७ राज्यसुखावर.

दाविजे तुज ॥ २९ ॥ परि तें तुवां कैसें पाहिजे । जेवि बाळा[1] निजपतीतें आलिंगिजे । मग लज्जाभयावलेनि चित्तें न घेइजे । अनुभव पतिसुखाचा ॥ ३० ॥ किं लेंकरूवां[2] जन्मतिये[3] वेळे । लाविता हि मुख स्तनमेळें । परि पान करावें हें न कळे । तयासी जैसें ॥ ३१ ॥ किं तया अंडजनित[4] लघुपक्षा । घालितां हि चारा न घोंटे चि कां जैसा । किं साधकासी प्रथम दशा । प्राप्तकाळीं होतसे ॥ ३२ ॥ तेवि पाहातां आजि तुझां ठाईं । देखिली आपण अति नेवाई[5] । जें आमुचें निजसुख अविनेई[6] । तया देहत्वें भाविसी ॥ ३३ ॥ जेथूनि आमचे अनेक जन्म । आह्मां हि पाहातेपणें जें निसीम । ब्रह्मांडात्मक हें निजधाम । केवळ आमुचें ॥ ३४ ॥ ऐसें हि परि असंख्यात । दाविलें तुज स्वरूप अद्भुत । येवढें परि तूं तें न मानत । अल्पका बुद्धीं ॥ ३५ ॥ आह्मीं आहेपणें तुज दाविलें । तें तूतें न मानेपैं वाहिलें । तें मग देहपणें तुवां भाविलें । इछां आपुलिया ॥ ३६ ॥ तरि आतां जेथ हें[7] कांहीं हि । समूळत्वें पाहातां नाहीं । तें चि आमुचें निजरूप पाहीं । डोळे उघडूनि ॥ ३७ ॥ विश्वात्मक सगुण रूपाचिया दर्शनें । ह्मणसी हें गुणभूतात्मक देखणें । तरि आतां अव्याकृतपणें[8] । नाहीं हें चि देख ॥ ३८ ॥ तुझा आह्मांसी होता बहुत भ्रम । जे तूं जाणता आहेसी निभ्रम । इया हेतुस्तव निजवर्म[9] । दाविलें तुज ॥ ३९ ॥ तें तुवां उबगंळेनि[10] मानसें । अव्हेरिलें मर्कटें नारेळ जैसें । किं डुंडुळें[11] जेवि डोळेंसें[12] । न लखिजे सूर्या ॥ ४० ॥ किंवा वायसीं[13] जेवि चंद्रामृत । कीं भ्रमरें चंपकपुष्प सुगंधित । केवळ अमृत परि ज्वरित । न मनूनि सांडी ॥ ४१ ॥ तेवि असंभवनीय माझें विश्वरूप । तया लाविसी गुणभूतांचा आरोप । तरि केवळ निजरूपाचा संक्षेप । ऐकिजे आतां ॥ ४२ ॥

---

१ तरुण स्त्री. २ लेंकरांना. ३ जन्मल्याबरोबर. ४ कोंबडीच्या किंवा चिमणीच्या अंड्यांतून नुकत्या च बाहेर पडलेल्या पिलांना. ५ नवीनपणा. ६ अति उच्च प्रकारचें, थोरपणाचें. ७ आहेपण, अस्तित्व. ८ दृश्य नाहीं अशा रूपानें. ९ आपलें गुह्य. १० कंटाळून, त्रासून. ११ घुबडानें. १२ डोळे असून देखील. १३ कावळ्यांनीं,

या ब्रह्मांडात्मक विश्वरूपावेगळें । नाहींपणें जितुलें आडळे[1] । तें चि निजरूप माझें सगळें । मूर्तिपणावेगळें जें ॥ ४३ ॥ जेथ नाहींत पैं हे त्रिगुण । सत्वरजतमादि भानें[2] । तैसें चि भूतपंचक हि जाण । समुळीं नाहीं ॥ ४४ ॥ ऐसें सर्वांचें जें मूळभूत । जयासी ह्मणती अव्याकृत । आद्यंतीं विकृतिरहित[3] । सर्वादि जें कां ॥ ४५ ॥ जेथूनि उद्भवती ब्रह्मांडें । होती जाती नाना बंडें । जेवि देहाकरितां निर्वाडें[4] । छाया हे दिसे ॥ ४६ ॥ जैसे कां येका सुवर्णाचे । अळंकार होती नाना परींचे । कीं सूर्यास्तव जेवि मृगांबुचे[5] । वाहाती पूर ॥ ४७ ॥ किं ते उदकाकारितां होती तरंग । अथवा पृथ्वीपासूनि घट अनेग । किं आकाशाचिये आंगीं मेघ । उदंड होती ॥ ४८ ॥ किं बीजीं उपजे जेवि वृक्षत्व । कां तें दोरियोगें भासे सर्पत्व । किं आकाशापासूनि पंचतत्व । निफजे जेवि ॥ ४९ ॥ तेवि माझें मुळींचें निजरूप । नाहींपणें चि जें अमूप । अनेका ब्रह्मांडांचे आरोप । जयापासूनि ॥ ५० ॥ तें परम प्रेमाचिया आवेशें । निजरूप ह्मणौनियां विश्वेशें । दाविजे तवं गदगदूनि हासे । निजांगें शिष्यराणा ॥ ५१ ॥ ह्मणे जी स्वामी सद्गुरु सर्वेशा । निजरूप पाहावयाचिया आशा । मज होता बहुत भरंवसा । तो पुरला आजी ॥ ५२ ॥ देखोनि निजकृपेचा पडिभरु[6] । आह्मी निजरूपाचा आक्षेप[7] करूं । तवं क्षोभलेनि मानसें दातारु । बोलती आह्मां ॥ ५३ ॥ तरि हें जी अपूर्व देखिलें । जे रोषें निजरूप दाविलें । परि हें निकें[8] बहुत जालें । आह्मांलागीं जी ॥ ५४ ॥ जेवि बाळकासी कोपलेपणें निजमाता । अहितीं हि रागें मारूं जातां । परि तें होय तयाचया स्वहिता । उपयोग्य कीं ॥ ५५ ॥ अथवा लेंसीचे[9] दांत अति तीख । येरां दिसती परि पिलियां सुख । कां सूर्यकीर्ण सर्वरसशोषक । परि कमळां प्रिय ॥ ५६ ॥ अथवा शिष्यासी

१ अदृश्य तेवढें सर्व. २ स्मरण. ३ अव्याकृत याचा अर्थ, विकाररहित. ४ निर्विवादपणें. ५ मृगजळाचे. ६ अधिकपण. ७ आक्षेप करणें=आकर्षण करणें, ८ नेटकें, चांगलें. ९ मांजरीचे.

साधनदशे । श्रीगुरु त्राहाटिती अति आवेशें । परि तें परपदप्राप्तीचिया संतोषें । घेइजे चि येरें ॥ ५७ ॥ तेंवि विश्वरूपदर्शनाल्हादें । देवें बोलिजे हर्षविषादें । परि तेणें पाविजती निजपदें । आह्मी येकसरीं चि॥५८॥ परंतु देव बोलिले येक वचन । दाऊनि निजरूपाचें विंदान । तयाचें कौतुक अति गहन । वाटलें आह्मां ॥ ५९ ॥ जें नाहींपणें चि जेथ सर्व । तो चि दावितसा निजरूपगौरव । तरि खरें चि किं हे माव । न कळे देवा ॥ ६० ॥ किंवा पाहातसा आमुचें मन । किं सत्यत्वें यया नाहींपण । हें जी तुमचें निज महिमान । तुह्मी च जाणा ॥ ६१ ॥ येन्हवीं पाहातां सखोलें दृष्टीं । नाहीं या शब्दाची करितां ठी । नास्तिकत्वाची परिपाठी । दिसोनि आली ॥ ६२ ॥ नाहींपणें केवळ शून्यासारिखें । वर्तुळ करूनि दाविती अंकलेखें । त्या शून्यत्वीं भलता हि देखे । नेणीवरूपें अज्ञान ॥ ६३ ॥ त्या अज्ञानाचें पाहातां रूप । केवळ जडत्वाचा दिसे सांटोप । जडत्वीं दिसे खटाटोप । सप्त विकारांचा ॥ ६४ ॥ मुख्य नाहींपणें जें निजरूप । तरि नास्तिकीं शून्यत्वाचा आरोप । केवळ नेणपणें अज्ञानपंडप । भावना भाविजे ॥ ६५ ॥ आतां तें विचारितां अज्ञान । अज्ञानीं शून्यत्वें दिसे नेणपण । जेंवि आकाश न दिसे परि सघन । सबळत्वें दिसे ॥ ६६ ॥ अहो ईश्वर सस्वरूपीं भुललेपणें । अष्टधेमाजीं बिंबोनि हें मी चि ह्मणे । त्यासी बुद्धिवंतीं अव्याकृतपणें । अज्ञान बोलिजे ॥ ६७ ॥ तरि अव्याकृतपणें जें केवळ अज्ञान । तें दावितसा निजरूप ह्मणोन । तरि तेथ आह्मीं सात विकार परिछिन्न । देखिले असती ॥ ६८ ॥ बोलीं बोलतां त्यांचें महिमान । सांगितलें न जाय असाधारण । तें यथामति सविस्तर सांगेन । कळेल तैसें ॥ ६९ ॥ पाहातां सूक्ष्म करूनि दृष्टि । शुद्धशबळत्वाचिया परिपाठीं । तवं शून्यत्व शब्दाची कसवटी । अद्भुत दिसे ॥ ७० ॥

---

१ सिद्ध करतात (शिक्षा वगैरे करून). २ एकाएकीं. ३ लक्षण. ४ अतिसूक्ष्म. ५ ठिकाण, स्थिति किंवा छाननी. ६ रीति. ७ अति नेट. ८ अज्ञानाचें आवरण. ९ ओवी ७१ चरण ३।४ यांत सांगितलेले. १० विशेष. ११ परीक्षा.

मग तया शब्दाचिया गुणें । अनेकां विकारांसी निर्माण होणें । काम क्रोध शोक मोह मद सत्राणें । लोभभयादिक ॥ ७१ ॥ तेवि जी ये अज्ञानीं विकार । पाहातां दिसती बहुत फार । जयांस्तव हा जगडंबर । जाला खरेंपणें ॥ ७२ ॥ ऐसें नास्तित्वें जें केवळ अज्ञान । अव्याकृतपणें दिसे संपूर्ण । अव्याकृतीं आद्यंत नेणपण । तमोगुणासारिखें ॥ ७३ ॥ तया तमोगुणाची अभिव्यक्ति । करितां केवळ रुद्रमूर्ति । जया अवस्थेची सदैव उन्नत्ति । प्रळयात्मक ॥ ७४ ॥ तेथ जो कां मकारमात्रात्मक शंकर । तो अव्याकृतीं अभिमानी साचार । त्याचिया निवासस्थानाचा करितां विचार । तवं तो कैळासवासी ॥ ७५ ॥ कैळासीं असोनि आनंदभोग । द्रव्यशक्तीसीं भोगितसे अव्यंग । एवं अष्टकोशेंसीं सांग । ब्रह्मांडीं अव्याकृत हें ॥ ७६ ॥ ऐसियासीं ह्मणतसां आपुलें निजरूप । आणि दृष्टांत हि देतसा अमूप । तरि आतां फळलें पुण्य कीं पाप । ह्मणों जी देवा ॥ ७७ ॥ आह्मी नेणपणें पुसों ठेवा । तवं तुह्मी सर्वज्ञपणें आह्मां झेंकवा[2] । आणि थोरपणें तरि अानवा[3] । आह्मांआपणांसी ॥ ७८ ॥ तरि कृपाळुवा कृपामूर्ति । येकी असे जी तुह्मासी विनति । जें आह्मा निजरूप[4] सहदृष्टांतीं । दाविलें देवें ॥७९॥ तें आद्यंतीं मियां पाहिलें । पाहोनि स्वानुभवें विचारिलें । तवं विकाराचें चि वोतलें । समूळ अवघें ॥ ८० ॥ जेवि कां पाहों जातां बीजभाव । तवं तें वृक्षाकारें चि सावेव । कीं सुवर्णीं च अळंकारत्व । अनेकपणें ॥ ८१ ॥ कीं ते घटरूप पृथिवी । विकाराची च दिसे आघवी । कीं सूर्यकीर्णास्तव उंखरवीं[6] । मृगजळें दिसती ॥ ८२ ॥ किं तया सगुण शरीराकरितां । दिसे छायारूप तत्वता । किंवा आकाशाचया अवकांशता । शब्द करिती मेघ ॥ ८३ ॥ तेवि विश्वरूपात्मक[5] जें हें आघवें ।

---

१ सवेग. २ फसवितां. ३ अनव=वृद्ध,जुनाट; किंवा अनवा=अतिशयितपणानें. आणि वास्तविक आपला आणि आमचा परस्पर संबंध तर अतिशय थोरपणाचा (सज्जनपणाचा) आहे, असा अर्थ. ४ अव्याकृतस्वरूप. ५ कार्यरूपानें. ६ पोकळीमुळें.

अन्यथाज्ञानाचया गौरवें । पाहातां आद्यंत दिसे बरवें । अज्ञानीं इये ॥ ८४ ॥ ऐसें कार्यकारणभावें । जें येरयेरांतें प्रसवे । पाहातां गुणभूतांचें चि आघवें । दिसे मुळींहूनि ॥ ८५ ॥ तरि गुणभूतांचें जें वोतलें । कार्यकारणभावें असे संचलें । येथ कर्त्तेपण तवं राहिलें । यावेगळें चि ॥ ८६ ॥ जया कर्त्तयाचा आंगीं । कार्यरूपें कारणाची अंगी । देहत्रयांचिया संगीं । लेइला असे जो ॥ ८७ ॥ अहो विराट आणि हिरण्यगर्भ । हें कार्यरूपें अन्यथाज्ञान देहद्वयडिंभ । मग याचें अव्याकृतपणें अज्ञान स्वयंभ । कारणरूप ॥ ८८ ॥ ऐसें समूळ कार्यकारण । हें जरि देहत्रय तुह्मी चि संपूर्ण । तरि मग कर्त्ता तो असे कोण । तुह्मांवेगळा ॥ ८९ ॥ आणि येचिविषईं जी श्रुतिस्मृति । नाना ग्रंथांचिया संमतीं । बोलिली स्वरूपसंवित्ति । स्वानुभवैक ॥ ९० ॥ कीं जो हा सकळ चराचरभावें । ययाचा कर्त्ता तो चि देव । आणि पाहों जातां निरावेव । निर्गुणरूप ॥ ९१ ॥ तरि नवल नव्हे जी हें देवा । जे वंध्यापुत्र बैसला राणिवां । आणि खपुष्पांचा बरवा । तुरा खोविला ॥ ९२ ॥ तेवि जी सर्वकर्त्ता तो चि देव । पाहों जातां निरावेव । या वचनाचा अभिप्राव । न कळे आह्मां ॥ ९३ ॥ तरि निजजनकृपाळुवें । वेदांतवेद्यें श्रीदेवें । सांगिजे मज आघवें । उमजे ऐसें ॥ ९४ ॥ लडिवाळपणें बोलणें ऐसें । ऐकोनि उल्हासलेनि मानसें । निजमोक्षश्रीनिवासें । बोलों आरंभिलें ॥ ९५ ॥ तरि ऐक गा श्रोतयांच्या नरेंद्रां । सत्वचकोरसुचंद्रा । श्रवणसौभाग्यरत्नसमुद्रा । प्रश्नुनिधी ॥ ९६ ॥ अरे आमुचा चि समूळ शोध । करूं पाहासी एवंविध । परि आपणाकडे पाहोनि शुद्ध । न विचारिसी आपणा ॥ ९७ ॥ अरे जें माझें निजांचें विश्वरूप । तयाचा तुवां चि केला

---

१ परस्परास. २ अंगी=अंगडें. ३ डिंब=आकृति, प्रतिभास. ४ अनुमोदनानें. ५ अनुभविलेलें स्वरूपज्ञान. ६ भाव=रूप. स्थावरजंगमात्मक सृष्टि. ७ कीं. ८ राज्यावर. ९ मोक्षलक्ष्मीचे ठायीं वास करणारानें. १० राजा. ११ आत्मस्वरूपाचें किंवा निजजन ह्मणजे भक्त त्यांचे आवडतें.

ओंक्षेप । ह्मणौनि आह्मी तुज संक्षेपें । दाविला तयाचा ॥ ९८ ॥ तयासी ह्मणसी हें सगुण । तरि तें असो आमुचें आह्मांलागून । प्रस्तुत आपणासी आधीं विचारून । पाहें सम्यक ॥ ९९ ॥ गग आमुचें हि निजरूप। कळेल तुज आपेंआप। तेणें होसील निष्पाप। निःसंदेह ॥१००॥ ऐसें बोलतां चि श्रीगुरुराव । जो जगद्गुरु देवादिदेव । तें ऐकतां चि साधकाआंगीं सद्भाव[3] । प्रगटले कैसे ॥ १ ॥ जेवि स्पर्शतां चि चंद्रकर । सोमकांता सुटती पाझर । अथवा वर्षाकाळीं मयूर । आनंदती ॥ २ ॥ किं जेवि वसंतागमें वनमाधवीं । रगडूनि ये पुष्पपल्लवीं । किं नवघनें अंकुरे पृथ्वी । बहुवसपणें ॥ ३ ॥ अथवा होतां सूर्योदय। कमळिणी जेवि विकासमय । तेवि होतां श्रीगुरुकृपापसाय । स्वानुभव-दिनकरीं ॥ ४ ॥ असो ब्रह्मांडींचे देहत्रय प्रस्तुत । विराट हिरण्यगर्भ अव्याकृत । अन्यथाज्ञानेंसीं अज्ञानजनित । शबळ पंचभौतिक ॥ ५ ॥ ते यथान्वयें अष्टकोशेंसीं । सांगितले ईश्वरदेहत्रयांसी । पुढिलिये कीर्णी दिनकरें रामदासीं । चतुर्थ देह सांगिजे ॥ १०६॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभव-दिनकरे गुरुशिष्यान्वये द्वादश कळापे ईश्वरतनु अव्याकृत ब्रह्मांडदेह तृतीय कथन निरूपणं नाम तृतीय कीर्ण प्रकाशः ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

ब्रह्मीं अहं ब्रह्म ऐसें जें स्फुरण । तें चि मूळमायेचें अधिष्ठान । ते मूळमायेसीं वेगळेपणें असोनि अभिन्न । वर्त्ते जो पुरुष ॥ १ ॥ तो मूळपुरुष ते मूळप्रकृति । द्विधा असोनि येकांगें वर्त्तती । जेवि सूर्य आणि प्रभा शोभती । द्वैतत्वें अद्वैत ॥ २ ॥ अर्द्धनारीनटेश्वर बोलिजे । तो हा व्यवहारें[6] जाणिजे । महावाक्यशब्द निफजे । ययाचिपासीं ॥३॥ ब्रह्मांहमस्मि हें महावाक्य । येथींचा अर्थ अति अतर्क्य । विचारितां

१ संशय. २ सूक्ष्मरूप. हिरण्यगर्भ, अव्याकृत वगैरे. ३ सात्विक भाव, कंप रोमांचादि आठ आहेत ते. ४ वनश्रीला. ५ पसाय=प्रसाद. ६ पिंडब्रह्मांडाची घडामोड. ७ दासबोध ५×६×४४.

जीवशिवाचें पार्थक्य[1] । ऐक्यासी येतसे ॥ ४ ॥ असो ऐसें जें अखंड स्मरण[2] । ते चि मूळमाया महाकारण । स्मरणानंतरें विस्मरण । ते चि कारण अव्याकृत ॥ ५ ॥ तें अव्याकृत पूर्वीं निरोपिलें । जें निजरूप ह्मणौनि दाविलें । तें तुवां अव्हेरूनि सोडिलें । हें गुणभूतात्मक ह्मणौनि ॥ ६ ॥ तरि तें असो आतां प्रस्तुत । आमचें निजरूप जें हें सतंत । मूळमायेचा जो ईश्वर आधिर्त[3] । तें चि आमुचें निजरूप ॥ ७ ॥ ऐसें श्रीगुरूचें ऐकोनि वचन । शिष्याआंगीं सात्विकादि भाव निर्माण । जालें महावाक्यश्रवणविवरण । यथान्वयें साकल्य[4] ॥ ८ ॥ स्वकीय संप्रदायप्रमाण[5] । केलियां महावाक्यविवरण । येथें शिष्यप्रज्ञा पाहिजे कारण । ते फळेल स्वानुभवेंसीं ॥ ९ ॥ तेथें अज्ञानतमासी नाश जाला । ज्ञानसूर्य अखंडैक प्रकाशला । ब्रह्मानुभवाश्रियें विकाशला । भावाष्टकळिकासमूह[6] ॥ १० ॥ स्वानंदाश्रु नेत्रकमळीं । पांडुरता उत्पन्न गंडस्थळीं । कंठीं बाष्प हृदयकमळीं । दाटलें स्वेद ॥ ११ ॥ जंघाद्वई प्रकंप थरथरा । रोमांकुर उभारले सर्व शरीरा । निःसंज्ञता बाणली अंतरा । स्वानंदउभवणी होतसे ॥ १२ ॥ तेथें शरीरासी कोण सावरी । तथापि अवस्था[7] जिरऊनि अंतरीं । येऊनि प्रत्यगावृत्तीवरी[8] । श्रीगुरुमूर्ति अवलोकिलें ॥ १३ ॥ अत्यंत भावाथिलेनि[9] विमळ । देवदर्शनालागीं उतावेळ । तवं देवत्व चि पावलें केवळ । आपणाचिपासीं ॥ १४ ॥ या सुखासी कैंची समता । कोठें जीवत्व कोठें निजात्मता । पूर्व संसारश्रमीं कृतार्थता[10] । मानिता जाला ॥ १५ ॥ मिथ्यामय मायापटळ । सत्य चि भासलें होतें केवळ । जैसें नाथिलें[11] चि मृगजळ । दाटलें दिसे ॥ १६ ॥ विचारितां तें कांहीं च नाहीं । शुद्ध सुप्रकाश चि पाहीं । तैसें मिथ्या प्रपंचभान सर्व हि । सत्य ब्रह्म चि असे ॥ १७ ॥

---

१ पृथकत्व. २ दास० १५-७-३५ वरील टीप पहा. ३ अधिष्ठाता. ४ पूर्णपणें, विस्तृतपणानें. ५ सांप्रदायास अनुसरून. ६ कंप रोमांचादि सात्विक भाव, ह्या च कोणी कला, त्यांच्या समूह. ७ देहातीत अवस्था. ८ स्वस्वरूपाकार वृत्तीवर. ९ प्रेमयुक्त होऊन. १० पूर्वी केलेल्या संसाराच्या श्रमांचें सार्थक झालें असें. ११ खोटें, लटकें.

ऐसा अवस्थात्रयांचा पावोनि प्रांत । चतुर्थीसी[1] जाला सुविश्रांत । असंत[2] चि विश्व मिथ्याभूत । सस्वरूप प्रकाशलें ॥ १८ ॥ निराकार निराभास निर्गुण । निर्मळ निश्चळ नित्य संपूर्ण । अनंताकाश व्यापूनि पूर्ण । अपरांपर[3] ॥ १९ ॥ आकार उत्पत्ति स्थिति नाशिवंत । आत्मा निर्विकार सत्य शाश्वत । जेवि कां विराटनाशीं असेंत[4] । आकाश अविकंप[5] ॥२०॥ नव्हे स्वेत पीत हरित नीळ । परि स्वप्रकाशवंत अति तेजाळ । स्पर्शासी न कळे परि अविचंळ । चित्तातीत निसंग जें ॥ २१ ॥ ऐसिया स्वरूपानंतसागरीं । तन्मयत्वें चढली चित्तलहरी । निशेष संसारिक सपरिवारीं । बुडोनि गेले ॥ २२ ॥ करितां निरावलंबीं अवलंबन । अर्द्धोन्मीळित जाले नयन । अंतःकर्णचतुष्टयेंसीं मन । उन्मन[6] जालें ॥ २३ ॥ ऐसे स्वानंदाचा सुकाळ । जाला जेथें नाहीं काळवेळ । त्यासी उपमावया केवळ । विषयसुख आडळे ॥ २४ ॥ परंतु आब्रह्मादि विषयानंद । न घडे तयासी वियोगदुखाचा प्रमाद[7] । आणि सेवित असतांचि होय मंद । विकृति वाटे ॥ २५ ॥ ऐसिया सुखाची समता । केवि घडे स्वानंदा शाश्वता । तें निजानंदसुख स्वता । अनुभवैकवेद्य ॥ २६ ॥ स्वानंद तुकावया काटाळें । सर्व जीवानंद तुकितां तुळे । परि पाळडें गेलें अंतराळें । स्वानंद तुकेना ॥ २७ ॥ ऐसिये स्वानंदसुरेवाडीं । आपेआप अनुभवितां गोडी । प्रत्यगावृत्तीनें आवडीं । शरीर सावरिलें ॥ २८ ॥ जैसें भ्रंष्टा भूपासी राज्य आलें । तेणें दुर्बळ सख्यांसी सांभाळिलें । तत्काळ आपणाऐसें समर्थ केलें । आपुलिया सामर्थ्यें ॥ २९ ॥ सावध जालें अंतःकर्णपंचक । तेणें चेतवला इंद्रियदशक । परंतु स्वानुभवाचें बीक । चढलें चि असे ॥ ३० ॥ तो जागा ना निदसुरा ।

---

१ तुर्यावस्थेस आल्यावर. २ अशाश्वत. ३ अपरंपार. ४ असतें. ५ स्थिर. ६ मनाचें भान नाहींसें झालें इतकें स्वरूपीं लीन झालें. ७ अतिशय मोह. ८ बाधक होतो. ९ पारडें. १० सुखांत निमग्न असतां. ११ सहज. १२ पदच्युत झालेल्या. १३ गरीब मित्रांना. १३ तेज, सौंदर्य.

येकायेकी ना दुसरा । अद्वैतें द्वैतप्रचारा । देखत असे ॥ ३१ ॥ जैसें स्वप्नीं सत्यत्वें देखिलें जग । आणि जागा होऊनि पाहे मग । तें स्मरत असे परि दृश्य भाग । मिथ्यामय सकळ ॥ ३२ ॥ तैसें प्रपंचत्व जें होतें किडोळ[1] । तें निरशलें जैसें नभींचें सुनीळ[3] । केवळ भासे अंतराळ । तैसें ब्रह्म अनुभवलें ॥ ३३ ॥ कृतकृत्यता ब्रह्मसाक्षात्कारें । निःशेष फिटलें भवभुरेरें[4] । दाटला सद्गुरुचेनि उपकारें । लोटला चरणावरी ॥ ३४ ॥ सप्रेम साष्टांग नमस्कार घाली । प्रदक्षिणा करी मंद पाउलीं । नाचे वाजवी करताळी । जय सद्गुरु ह्मणोनियां ॥ ३५ ॥ उभा राहोनि कृतांजुळी । स्तुति कारितसे मंजुळी । जी जी सद्गुरु तूं परब्रह्ममंडळीं । अमूर्त्त मूर्त्तिमंत ॥ ३६ ॥ तूं केवळ निर्गुण निर्विकार । परि भक्तोद्धरणार्थ धरिला आकार । शरणागतांचा करूनि अंगिकार । निजकृपां उद्धरिसी ॥ ३७ ॥ असो निजरूपदर्शनालागून । स्वामी बोलिले येक वचन । तयाचें विचारितां विंदान । ब्रह्मादि हरिहरां सुसेव्य ॥ ३८ ॥ तरि ब्रह्मीं अहं ब्रह्म ऐसें जें स्मरण । तें चि प्रकृतिपुरुषाचें लक्षण । तेथ अष्टधा सूक्ष्म स्वरूपें आत्मज्ञान । अव्यक्तरूप बोलिजे ॥ ३९ ॥ तरि जी देवा हें तैसें जालें । नाम सुवर्ण परि वंगा[5]ऐसें देखिलें । किं तें अमृत चवीसी उत्तम आलें । कांजीसारिखें चि ॥ ४० ॥ तैसें देवा तुमचें स्वरूप । निर्गुण निराकार अमूप । तेथ मिथ्या मायामय आरोप । प्रकृतिपुरुषात्मक हा ॥ ४१ ॥ तरि जी निर्गुणीं हें सकळ माईक । तेथ अर्द्धनारीनटेश्वर हें किमात्मक । आणि अहं ब्रह्म हें स्मरणाचें कौतुक । कवण स्मरे जी ॥ ४२ ॥ जेथ स्फुरणत्वें स्मरणाभास जाला । तेथ मूळमायेसीं ईश्वर अधिष्ठिला । तरि तो गुणभूतीं अवश्य सांपडला । येथ संदेह काय जी ॥ ४३ ॥ जैसें पूर्वीं निजरूप ह्मणौनि दाविलें । तें गुणभूतत्वें दिसे आकारलें । ऐसे चि देहत्रय यथान्वयें[6] निरशले । अन्यथाज्ञान अज्ञानेंसीं ॥ ४४ ॥

---

१ निःसंग. २ खोटें, लटिकें. ३ नीलिमा. ४ भुरेरें=चेडें, चेटुक. ५ वर्मी लक्ष्य, लक्षण. ६ कथिलाप्रमाणें.

विराट हिरण्यगर्भ अव्याकृत । तैसें चि मूळमायामय हें चतुर्थ । ईश्वराचें देह भासत । ब्रह्मांडात्मक ज्ञानजन्य ॥ ४५ ॥ जेथ देहत्व यासी उभारलें । तेथ अवस्थेस हि सर्वसाक्षित्व आलें । मग सहज चि अभिमानी होणें लागलें । सर्वेश्वरासी च पैं ॥ ४६ ॥ सर्वेश्वराचें स्थान निळांरंभ । आनंदावभास भोग स्वयंभ । मग तेथें शुद्धसत्वगुणाचा अवष्टंभ । इछाशक्तिसमवेत ॥ ४७ ॥ तेथ देखिली सहजें अर्द्धमात्रा । जे कां साक्षात्प्रणवजन्य स्वतंत्रा । एवं अष्टकोशेंसीं मूळमायेचिया यंत्रा । ईश्वरसहित देखिलें ॥ ४८ ॥ ऐसियासी ह्मणतसां आपुलें निजरूप । तरि फळलें आमचें भाग्य अमूप । ईश्वरतनुचतुष्टयासी सत्स्वरूप । आमचेनि ह्मणवेल कैसें ॥ ४९ ॥ पूर्वीं येकादश कळापामाझारीं । निरोपिली जीवचतुष्टयकुसरी । ते पिंडात्मक पंचीकृत साजिरी । हे ब्रह्मांडात्मक अपंचीकृत ॥ ५० ॥ ब्रह्मांडीं देहचतुष्टय ईश्वराचें । तदंश पिंडीं देहचतुष्टय जीवाचें । उभयतां परस्परें करितां ऐक्य यांचें । जीवेश्वरीं सहजें ऐक्यतां ॥ ५१ ॥ आतां ब्रह्मांडीं प्रथम देह ईश्वराचें । विराट जाणिजे विश्वरूपेंसीं साचें । तदंश पिंडीं स्थूळ देह जीवाचें । पंचवीसां तत्वेंसीं ॥ ५२ ॥ ब्रह्मांडीं अवस्था विराटदेहाची । उत्पत्ति तदंश जागृति पिंडींची । ब्रह्मांडीं ब्रह्मा अभिमानी तैसा चि । तदंश पिंडीं विश्व बोलिजे ॥ ५३ ॥ ब्रह्मांडीं सत्यलोक निवासस्थान । पिंडीं स्थान बोलिजे नयन । ब्रह्मांडीं क्रियाशक्तीसीं रजोगुण । तो चि पिंडीं बोलिजे ॥ ५४ ॥ ब्रह्मांडीं सुखदुःखात्मक स्थूळभोग निफजे । तो चि भोग पिंडींहि बोलिजे । उभयता अकारमात्रेचिया व्याजें । अष्टकोशेंसीं ऐक्यत्व ॥ ५५ ॥ आतां देवतामय अपंचीकृत । ब्रह्मांडीं हिरण्यगर्भ विलसत । ईश्वराचें द्वितीय देह तदंश पंचीकृत । सूक्ष्म पंचवीसेंसीं ॥ ५६ ॥ ब्रह्मांडीं हिरण्यगर्भ देहाची । स्थिती पाळनअवस्था साची । तदंश पिंडीं सूक्ष्म देहाची । स्वप्नावस्था बोलिजे ॥ ५७ ॥

१ (?) २ अहंकार, प्रपंच. ३ चातुर्य. ४ दृश्य, स्थूल पंचतत्वें. ५ सूक्ष्म. ६ मिषानें, निमित्तानें.

ब्रह्मांडीं स्थिति अवस्था विष्णु अभिमानी । पिंडीं तदंश तैजसाभिमानी । विष्णूचें स्थान वैकुंठभुवनीं । तदंश पिंडीं कंठगत ॥ ५८ ॥ सत्वगुण विलसे ज्ञानशक्तीसीं । प्रविविक्तभोग अर्द्धमात्रेसीं । पिंडब्रह्मांडऐक्यता अष्टकोशेंसीं । जीवेश्वरऐक्य विलसे ॥ ५९ ॥ देहद्वयेंसीं संपलें अन्यथाज्ञान । आतां सांगिजेल तृतीय देह अज्ञान । पिंडब्रह्मांडाचा निराश करून । जीवेश्वरऐक्य सहजें ॥ ६० ॥ ब्रह्मांडीं तृतीय देह अव्याकृत । तदंश पिंडीं कारणदेह विलसत । अव्याकृतीं प्रळयावस्था बोलिजत । तदंश सुषुप्ति पिंडीं ॥ ६१ ॥ ब्रह्मांडीं अभिमानी सदाशिव । पिंडीं तदंश प्राज्ञ स्वयमेव । कैळासस्थान तदंश सुषुप्तिठाव । हृदयभुवनीं ॥ ६२ ॥ द्रव्यशक्तिसहित तमोगुण । मकार मात्रा आनंदभोगायतन । पिंडब्रह्मांडीं ऐक्यत्व येकून । अष्टकोशेंसीं जीवेश्वर ॥ ६३ ॥ एवं अन्यथाज्ञानेंसीं अज्ञान । निरसूनि देहत्रय अभिन्न । आतां मूळमायेसीं महाकारण । जीवेश्वरांचें विलसे ॥ ६४ ॥ ब्रह्मांडीं चतुर्थ देह ईश्वराचें । मूळमायात्मक जाणिजे साचें । तदंश पिंडीं महाकारण जीवाचें । अनुसंधानात्मक[2] ॥ ६५ ॥ जेथ अनुसंधान परमात्मयाचें । जीवासी अखंडित असे साचें । अनुसंधानें निर्शन देहचतुष्टयाचें । मी आणि माझेंपण सारूनि ॥ ६६ ॥ येवं जेथ देह चि मिथ्यारूप जालें । तेथ तुर्यावस्थेसी पक्कपण आलें । पक्कता येऊनि सहजें मुरालें । सर्वसाक्षित्व हि ॥ ६७ ॥ महाकारणदेहनिराशें । स्मरणांचा[3] चि ठाव पुसे । तेणें मूळमायेस हि आपैसें । नाहींपण सहजें ॥ ६८ ॥ मूळमायेची अवस्था सर्वसाक्षिणी । तिची हि सहज चि जाली आटैणी[4] । तेथ प्रत्यगात्मयासगट आभिमानी । सर्वेश्वरेंसीं लयस्थ[5] ॥ ६९ ॥ मग ब्रह्मांडींचें स्थान निळारंभ । पिंडींचें मूर्ध्निस्थान स्वयंभ । यांचा वेगळेपणाचा अवष्टंभ । ऐक्यासी आला सहजें ॥ ७० ॥ जेथ स्थान मान अवघें राहिलें । तेथ शुद्धसत्व इछाशक्तीसीं

---

१ स्वप्नदेहाचा अभिमान धरणारा जीव. २ ध्यानात्मक. ३ मुळींचे अहंब्रह्म असें जें स्मरण त्याचा. ४ मूस. ५ निद्रिस्त, लीन.

हारपलें । मग आनंदावभासासी वहिलें । कोण लेखी तेथ ॥ ७१ ॥ जेथें आनंदाचा अवभास जिराला । तेथ अर्द्धमात्रेंसीं प्रणव मुराला । एवं अष्टकोशेंसीं लय जाला । महाकारण मूळमायेसी ॥ ७२ ॥ एवं पिंडब्रह्मांडऐक्येंसीं । ऐक्यता जाली जीवेश्वरासी । जेवि घटमठभंगीं महदाकाशीं । समरसिजे आकाशें ॥ ७३ ॥ यां सकळ पदार्थांचें जाणणेपण । तया नांव बोलिजे केवळ ज्ञान । पिंडब्रह्मांडींचें करूनि शोधन । आत्मज्ञानविचारें ॥ ७४ ॥ त्या आत्मज्ञाना हि सगट । अवघें जालें सरसेंपाट । तेथ मूळमाया चि तुमची येकट । कोठें राहील जी ॥ ७५ ॥ अन्यथाज्ञान अज्ञानेंसीं । आत्मज्ञानीं गेलें विलयासी । तें ज्ञान हि आलें विज्ञानस्थितीसी । स्वानुभवदिनकरीं ॥ ७६ ॥ जालयां स्वानुभव दिनकराऐसा । सहज चि न देखिजे दृश्याभासा । ईश्वर चि ब्रह्मीं सुलीन सहसा । विज्ञानस्थितीसीं ॥ ७७ ॥ ऐसें असोनि जी गुरुराया । आपुलें निजरूप ह्मणतसा मूळमाया । तरि जी समर्था झकवणीं इया । आह्मां झकवीतसां कां जी ॥ ७८ ॥ आह्मी तुमचीं ह्मणियेंागतें । जें सांगतसां तें मानूनि हितें । काया वाचा मनसा तुमतें । अनन्यभावें शरण जी ॥ ७९ ॥ इतुकीं शिष्य बोलिला करुणावचनें । अंतरीं सगद्गद सजळनयनें । तें देखोनि श्रीगुरु करुणाघनें । कृपामृतें सिंचिजे ॥ ८० ॥ बारे सखया शिष्यटिळका । आपण तुझा पाहिला बहुत आवांका । परि तूं निधडा देखिलासि निका । कळिकाळा नांगवसी ॥ ८१ ॥ ज्ञानी जालासी असाधारण । तुझिये बुद्धीची नेणवे आंगवणें । गुरुकृपा तुज फळली संपूर्ण । विज्ञानस्थितीसीं ॥ ८२ ॥ इतुकेनि आह्मां जाला भरवसा । निश्चयें स्वानुभवदिनकराऐसा । जे जे तूं इछा धरिसील सहसा । ते आरंभीं चि फळेल ॥ ८३ ॥ इतुकें श्रीगुरुवाक्य ऐकोन । शिष्य शकुनग्रंथी बांधे सुखावोन । ह्मणे स्वामीचया

१ पुसेल, गणना करील. २ जिरला. ३ घटाकाश व मठाकाश हीं दोन्ही. ४ एकसारखें, एकरूप. ५ फसवणुकीनें. ६ वाक्यें, ह्मणणें. ह्मणगत=भाषण. ७ धैर्यपरीक्षा. ८ शूर, पराक्रमी, धैर्यवान. ९ नाटोपसी. १० विशेषपणानें. ११ इच्छा. १२ तत्काल, प्रयत्न न करितां.

स्वरूपाची वोळखण । सांगितली पाहिजे ॥ ८४ ॥ ऐसें शिष्य बोलत-क्षणीं । सद्गुरु सुखावोनि पूर्णपणीं । आपुलिया स्वरूपाची कुढावणी[1] । करिते जाले स्वानंदें ॥ ८५ ॥ बारे माझें स्वरूप तुवां विचारिलें । तरि तें न जाय माझेनि बोलिलें । मुकियानें साखरेसी भक्षिलें । तरि गोडी[2] न सांगवे जैसी ॥ ८६ ॥ माझया स्वरूपाचें पूर्णपण । तें येक स्वरूप चि जाणे संपूर्ण । जेवि कां परब्रह्माची ऊर्णखूण[3] । परब्रह्माचिऐसी ॥ ८७ ॥ सूर्यासी प्रकाश करणार । सूर्य चि कां जेवि साचार । चंद्राचे अति सुरस अमृतकर । चंद्रा चि सारिखे ॥ ८८ ॥ या गगनाच्या वाडपणा[4] । गगनेविण दृष्टांत साना[5] । समुद्राचिया गंभीरपणा । समुद्र चि योग्य ॥ ८९ ॥ पृथ्वीसी तुळात्रया काटाळें[6] । पृथ्वी चि योजावी समकाळें । या उदकाऐसीं आणिकें पातळें । असलियां योजावीं ॥ ९० ॥ तरि क्षणिक नाशिवंत जे जे पदार्थ । त्यांसी साम्यता नसे तुळणार्थ । मां[7] ब्रह्मादि हरिहर जेणें कृतार्थ । सर्वां सुसेव्य जें ॥ ९१ ॥ जें शब्दामाजीं सांपडेना । मनासी तर्कितां जें तर्केना । दिव्यदृष्टिसगट हि दिसेना । चर्मदृष्टीस हि ॥ ९२ ॥ श्रवणीं ज्याची ध्वनि पडेना । त्वचेंद्रियासी जें आडळेना । हातामाजीं सांपडेना । मां धरूनि द्यावें ॥ ९३ ॥ घ्राणीं नाडळे गंधरूपें । दंडें हाणितल्यां जें न कांपे । पाईं चालतां जें न रुपे[8] । तिखटें[9]मडपणें ॥ ९४ ॥ शस्त्रें[10] तोडितां जें तुटेना । पाणियांमाजीं असोनि भिजेना । आगी लागलियां हि जळेना । अशोष्य जें वायूसी ॥ ९५ ॥ आकाशासी ज्यामाजीं न रिघवे । वायूसी सहसा जें न लंघवें । महातेजादि प्रकाश आघवे । जेणें तुछ मानिले ॥ ९६ ॥ आवर्णोदकासी जें नालंपवे[11] । पृथिवीयेसी जें न झांकवे[12] । तमोगुणासी

---

१ कुडावा=रक्षण ? २ मुक्यानें गुळ खादला । गोडी नये सांगाव्याला ॥ दास. ६·१०·२. ३ लक्षण. ४ मोठेपणास. ५ लहान. ६ तागडींत. ७ तर मग. ८ बोचत नाहीं. ९ कंकराप्रमाणें तीक्ष्ण. १० नैनं छिंदन्ति शस्त्राणि । इत्यादि गीताश्लोकाप्रमाणें. ११ बुडवितां येत नाहीं. १२ लपवून ठेवता येत नाहीं.

जें न झेंपावे । कांहीं केल्यां हि ॥ ९७ ॥ रजोगुणाची अति तरळ बुद्धि । परि सहसा नाकळे ज्याची विधि[2] । सत्वगुणाची अति सत्वशुद्धि । परि स्वरूपीं न चले ॥ ९८ ॥ त्रिगुण पंचभूतांसी जें अतीत[3] । स्वसंवेद्य सनातन अनस्यूत[4] । जें आदिमध्यांतरहित । असंभवनीय ॥९९ ॥ निर्गुण निसंग निरामय । निर्विकार निरोपम अनिर्वचनीय । निराधार निरूपम अविक्रिय[5] । अजरामर नित्य शुद्ध ॥ १०० ॥ जें व्यापक दशदिशांतर्बाहेरी । जें स्वसंवेद्य[6] स्वानुभवदिनकरीं । तें रामदासकृपां दिनकरीं । सबाह्य पूर्ण सहजस्थिति ॥ १०१ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये द्वादश कळापे ब्रह्मांड चतुर्थदेहविवरण पिंडब्रह्मांड-ऐक्य निरूपणं नाम चतुर्थ कीर्ण प्रकाशः ॥ ४ ॥ ॥ श्रीराम ॥

॥ श्रीराम ॥

सत्स्वरूप स्वसंवेद्य शुद्ध । अपरांपर अति अगाध । अभाविकां परम दुर्बोध । स्वानुभवेंसीं साधकां ॥ १ ॥ निर्गुण निःसंग निर्विकार । निरोपम निरंजन निराधार । श्रुतिशास्त्रासी ज्याचा पार । जाणीवरूपें कळेना ॥ २ ॥ ऐसें असोनि अति अगाध । निमग्न जेथें संत साध । भोळीं भाविकें सात्विकें शुद्ध । त्यांचें विश्रामधाम जें ॥ ३ ॥ जेथें शंकर होऊनि समाधिस्त । अखंड ज्याचा स्वानुभव घेत । विष्णु विधि इंद्रादि सावचित्त[7] । जये स्वरूपीं ॥ ४ ॥ तेहतीस कोटी सुरवर । अठ्यासी सहस्र रुषेश्वर[8] । गण गंधर्व यक्ष किन्नर । जये स्वरूपीं निमग्न ॥ ५ ॥ संत महंत मुनेश्वर । सिद्ध साधु योगेश्वर । दत्त गोरक्ष दिगंबर । जये स्वरूपीं निमग्न ॥ ६ ॥ रुक्ष राक्षस उरंग[9] वानर । दैत्य दानवादि असुर । पिंडब्रह्मांडात्मक सचराचर । जये स्वरूपीं ॥ ७ ॥ ऐसें सद्गुरुस्वरूप वर्णितां । शिष्य ठेला समाधिस्त स्वभावता । विसरला कार्यकारणता । सस्वरूपीं निमग्न ॥ ८ ॥ समाधिस्त ठेला मुहूर्त येक । तादात्म्ययोगेंसीं संम्यक । तवं कृपाकरें स्पर्शूनि मस्तक । सर्वांगीं

१ तमोगुण ज्या ठिकाणीं झडप घालू शकत नाहीं. २ कर्म. ३ भिन्न. ४ अनुस्यूत=अखंड दंडायमान. ५ क्रियाशून्य. ६ ज्ञानस्वरूप वस्तु. ७ सावधान ८ रीस. ९ नाग.

कुरवाळिला ॥ ९ ॥ शिष्याचिया पूर्ण जालेपणें । सद्गुरूसी सुख अनंत गुणें । जेवि पूर्णचंद्र देखिलियां भरितें चौगुणें । दाटे क्षीरसमुद्रासी ॥ १० ॥ कां तें वत्स धालेपणें देखतां । वोरेंसें धेनु चाटी तत्वता । कीं पुत्र सर्वगुणसंपन्न होतां । मातांपितरां अति सौख्य ॥ ११ ॥ किं ते कमळीं[3] सूर्यकीर्ण स्पर्शतां । परम सौख्य कमळांसी तत्वता । किं चंद्रकरें कुमुदिनीसी[4] स्वभावता । सुख होय अति सौरेंसें ॥ १२ ॥ तेवि शिष्यासी श्रीकरें कुर्वाळितां । सर्वांगें शिष्य सुखावोनि तत्वता । समाधीचें व्युथ्थान स्वभावता । सहजस्थिति होतसे ॥ १३ ॥ ऐसा सुखाचिया परम सुरवाडें । शिष्य निजानंदें वाडेंकोडें । ह्मणे जी येव्हडें स्वरूप असोनि निवाडें । कैसें होतें झांकिलें ॥ १४ ॥ काय देखिला माझा अपराध । कां पूर्वीं न केला मज याचा बोध । ऐसें रम्य आणि परम अगाध । वेरि चांगलें हि ॥ १५ ॥ थोर तरि दिसे अमर्याद । सुक्ष्मत्वें हि अनुरेणाचें सुहृदें । भाविकांसी अत्यंत चि सुखद । ब्रह्मांडाबाहेरी अभाविकां ॥ १६ ॥ जें मृदत्वें गगनाहूनि कोमळ । असोनि कठिणांतर चाळिलें सकळ । दशादिशांतर व्यापूनि केवळ । बाहेरी दिसे कोंदलें ॥ १७ ॥ सघनत्वें दिसे अति साजिरें । मनोरम्य निघोटें गोजिरें । वस्तुमात्र सकळ होऊनि लाजिरें । न [12]सरे चि जेथ ॥ १८ ॥ बाहेर चि ह्मणों तरि माझे अंतरीं । व्यापक देखिजे जें सचराचरीं । अनुरेणापासूनि आब्रह्मवरी । जें सारिखें चि दिसे ॥ १९ ॥ ऐसें स्वरूप असोनि रम्य । हें या जनासी केवि जी अगम्य । जनेंसीं यासीं अति वैषम्यें[13] । दिसोनि येतसे ॥ २० ॥ ऐसें बोलोनि अंतरीं विचारी । मग आपण चि विचार करी । ह्मणे जन हें अहंपणें व्याप्त शरीरीं ।

---

१ दुध पिऊन तृप्त झालेलें पाहून. २ स्नेहभरित होऊन. ३ सूर्यविकासी कमलांला. ४ चंद्रविकासी कमलांस. ५ सुरसिकत्वानें. ६ स्वाधीन होऊन. ७ अत्यंत आवडीनें. ८ त्याशिवाय. ९ मित्र. १० नास्तिकांना स्वस्वरूपाची कल्पना नसल्यामुळें आपलें रूप त्यांच्यापासून फार दूर आहे. ११ सघन, परिपूर्ण १२ सरसावे, पुढें येई. १३ वैरभाव.

हें अहंपणासी अलिप्त ॥ २१ ॥ ब्रह्म त्रैअवस्थीं अबाधित । संत सनातन जें शाश्वत । जन हें अत्यंत अविद्यासक्त । त्यासी गोचर तें केवि होये ॥ २२ ॥ जन गांदलेंसे[1] मायामळें । ब्रह्म अत्यंत शुद्ध सोंवळें । ह्मणौनियां जनासी कदाकाळें । गोचरें[2] नोहे सर्वथा ॥ २३ ॥ इतुकें शिष्य मनीं च समजोनि । श्रीगुरूसीं बोले विचारूनि । जी ऐसें स्वसंवेद्य ब्रह्म शुद्ध असोनि । हें मायामळें केवि व्याप्त ॥ २४ ॥ माया हे अत्यंत चि समळ । माया व्यामोहाचें[3] पटळ । माया परोपरीं अत्यंत कुटिळें[4] । या जनासारिखी होतसे ॥ २५ ॥ माया असारपणें सगुण । सकळ चराचर जे असे व्यापून । अनंत ब्रह्मांडें रचून । क्षणामाजीं संव्हारी ॥ २६ ॥ ते मायेचे ये ब्रह्मीं कैसें होणें । हें दिसतसे जी मज अघटमानें[5] । मायेचें प्रत्यक्ष खरेपणें दिसणें । ब्रह्म अदृश्य सर्वदा ॥ २७ ॥ ऐसें जें सदैव अदृश्य ब्रह्म । तेथें मायेचें कैसें असे वर्म[6] । माया त्रिपुटीसहित सकाम । ब्रह्म त्रिपुटीरहित ॥ २८ ॥ मायेसी सदां उघड असणें । ब्रह्मासी घडे अखंड लपणें । कर्ताकार्येंसीं मायेकारणें । ब्रह्म त्रिपुटिअतीत ॥ २९ ॥ माया दृश्य दर्शनी द्रष्टेपणें वर्त्ते । ब्रह्म ये त्रिपुटीहूनि परतें । मायेसी ज्ञेयज्ञातेपणें ज्ञान जाणतें । ब्रह्म वेगळें याहूनि ॥ ३० ॥भोग्य भोक्तृत्व भोक्तेपण मायेसी । हें ठाउकें चि नाहीं ब्रह्मासी । माया ध्येयध्यातेपणें आडळे ध्यानासी । ब्रह्मीं याची अनोळखी ॥ ३१ ॥ माया पूजितेपणें पूज्य पूजक । ब्रह्मीं हें नाहीं च केवळ निष्टंक । माया भजतेपणें भज्य भजक । ब्रह्मीं याची वार्त्ता नसे ॥ ३२ ॥ मायेसी श्रोतेपणें श्रोतव्य श्रवण । ब्रह्म या त्रिपुटीहूनि भिन्न । मायेसी घ्रातेपणें घ्रेय घ्राण । ब्रह्मीं न घडे कदापि ॥ ३३ ॥ मायेसी वाचकपणें वाच्य वाचनता । ब्रह्मीं मुकेपण असे स्वभावतां । माया शबळपणें वर्त्ते तत्वता । ब्रह्म शुद्ध सनातन ॥ ३४ ॥ माया चंचळपणें अति प्रबळ । ब्रह्म समत्वें परम निश्चळ । माया विषम

---

१ पीडावलेले. २ प्रगट, प्रत्यक्ष. ३ अत्यंत मोहाचें. ४ वक्र, दुष्ट. ५ न घडणारी गोष्ट, अशक्य. ६ मर्म, सार.

सर्वकाळ । ब्रह्म साम्य सदैव ॥ ३५ ॥ माया सर्वस्वें दिसे अनादि । ब्रह्म केवळ सर्वांची आदि । माये लागल्या आधिव्याधि । ब्रह्म त्यांसी अस्पर्श ॥ ३६ ॥ माया सकळ चाळणा करी । ब्रह्म सुनिश्चळ निज-अंतरीं । माया वर्ते चराचर व्यवहारीं । ब्रह्मीं चराचर चि नसे ॥ ३७ ॥ मायेसी जीवमात्रांची वोळखी । ब्रह्मीं वोळखी ना अनोळखी । माया व्यापली नाना सुखदुखीं । ब्रह्मीं दोन्ही हि न दिसती ॥ ३८ ॥ माया चाळक पाळक सकळांची । ब्रह्मीं नाहीं हें कांहीं ठाउकें चि । माया चराचर रची खची । ब्रह्मीं चराचर न दिसे ॥ ३९ ॥ माया वर्ते अखंड द्वैतपणें । ब्रह्मीं अद्वैतत्व प्रतिपादणें । माया नित्य करितसे द्वंद्व-चाळणें । ब्रह्म नित्य निर्द्वंद्व ॥ ४० ॥ मायेची आडळतसे उपाधि । ब्रह्म सर्वथैव निरुपाधि । माया सकळ विकारांची अवधि । ब्रह्म निर्वि-कार सहजें ॥ ४१ ॥ मायेसी भलतें चि देइजे उपम । ब्रह्म सर्वदा निरुपम । मायेसी वेगळेपणें असे धाम । ब्रह्म निजधाम सर्वांचें ॥ ४२ ॥ मायेसी घातली असे सीम । ब्रह्म सर्वदा असे निःसीम । मायेसी असे नाम रूप कर्म । ब्रह्म तिहींसीं वेगळ ॥ ४३ ॥ पिंड ब्रह्मांड मायेमध्यें । ब्रह्मीं सकळ हारपलीं गेद्यें । माया वर्ते सर्वांसीं सान्निध्यें । ब्रह्म वेगळें सर्वेसीं ॥ ४४ ॥ माया वर्ते परतंत्रपणें सदा । ब्रह्म स्वतंत्र असे सर्वदा । माया परोपरीं भोगी संपदा । ब्रह्मीं न दिसे स्वप्नीं हि ॥ ४५ ॥ माये लागल्या संपत्ति विपत्ति । ब्रह्मीं दोन्ही हि कदापि न दिसती । मायासंगें सकळा अधोगति । ब्रह्मीं हें कांहीं चि नसे ॥ ४६ ॥ माया सर्वदा असे सगुण । ब्रह्म बोलिजे नित्य निर्गुण । मायेसी सर्वथा संभवपण । ब्रह्म जाणिजे असंभवनीय ॥ ४७ ॥ माया असे वचनीय । ब्रह्म बोलिजे अनिर्वचनीय । मायेचें जाणिजतसे प्रमेय । ब्रह्म अप्रमेय सर्वथा ॥ ४८ ॥ माया समळ ब्रह्म निर्मळ । माया

---

१ उत्पत्तिस्थान. २ मनाच्या व शरिराच्या व्यथा. ३ सीमा किंवा मूळ. ४ स्वरूप, घर. ५ बोलणें, बडबड. ६ उत्पत्ति. ७ बोलता येण्याजोगी. ८ पुराव्यानें सिद्ध करतां येतील असे मुद्दे.

अकाळ ब्रह्म सर्वकाळ । माया विकळे[1] ब्रह्म निष्कळें[2] । सकळाद्य जें ॥ ४९ ॥ मायेसी विलय ब्रह्मीं लय । माया क्षणिक ब्रह्म अक्षय । माया भयभीत ब्रह्म निर्भय । काळकळनातीत[3] ॥ ५० ॥ माया साभास ब्रह्म निराभास । माया निरावकाश ब्रह्म सावकाश । माया अंध ब्रह्म स्वयंप्रकाश । स्वानुभवदिनकरीं ॥ ५१ ॥ माया निरानंद ब्रह्म स्वानंद । माया शब्दमय ब्रह्म निशब्द । माया माइक ब्रह्म स्वतसिद्ध । सकळकाळाद्य ॥ ५२ ॥ माया अशाश्वत ब्रह्म शाश्वत । माया येकदेशी ब्रह्म सर्वगत । माया होय जाय ब्रह्म अनुस्यूत । अखंडैकर्वन ॥ ५३ ॥ माया अधरें ब्रह्म घनदाट । माया खरबड ब्रह्म निघोंट[4] । माया कनिष्ठ ब्रह्म वरिष्ठ । सर्वेश्वराहूनि ॥ ५४ ॥ माया विटे ब्रह्म अविट । माया वक्र ब्रह्म सरळ नीट । माया कचाट ब्रह्म अचाट । आत्मयापरिस ॥ ५५ ॥ माया कठिण ब्रह्म कोमळ । माया विरळ ब्रह्म पुष्कळ । माया तुळिली ब्रह्म अतुळ । ईश्वरादिकांसी ॥ ५६ ॥ माया कुरूप ब्रह्म सुंदर । माया थोडी ब्रह्म फार । माया निबर ब्रह्म फार सकुमार । गगनाहूनि ॥ ५७ ॥ माया कळंक ब्रह्म निष्कळंक । माया वाईट ब्रह्म संम्यक । माया काल्पनिक ब्रह्म निष्टंक । कल्पनेपरतें ॥ ५८ ॥ असो ऐसें मायाब्रह्म निवडितां । वेदशास्त्रें विस्तारलीं तत्वतां । परस्परें नाना संवाद करितां । ग्रंथ जाले अपार ॥ ५९ ॥ परंतु कोण्हाचेनि नोहे चि निश्चय । यावरि बोलणें बोलिलें असंभवनीय । परि सेवटीं जालें सकळ अनिर्वचनीय । बोलणें न पुरे ॥६०॥ श्रुति स्मृति नाना ग्रंथकार । बोलणें बोलिलें हें चि फार । परि येकाचेन हि निश्चय साचार । जाला चि नाहीं ॥ ६१ ॥ मत्तमत्तांतरें भांबावलीं । शास्त्रें निकरें[10] सेवटासी आलीं । पुराणाची मातें[11]

---

१ विशेषकलांनींयुक्त. २ निर्गुण. ३ काळ+कलना+अतीत. कलना=आकलन करण्याची, ग्रहण करण्याची बुद्धि. ४ अखंडदडायमान, निर्लेप. ५ निराधार. ६ एकसारखें, परिपूर्ण. ७ संकुचित. ८ मोठे. ९ दासबोध ६×५ पहा. १० निकर=समूह, निक्षूनपणा ११ मोठेपणा, मातब्बरी; किंवा कदाचित् ' मति ' हा शब्द लिहावयाचा असावा.

खुंटली । स्मृतिसहित ॥ ६२ ॥ जेथ साही दर्शनें वेडावलीं । बंडें पाशांडें मध्यें चि विरालीं । उपनिषधांची गति खुंटली । परि निश्चय नोहे चि ॥ ६३ ॥ संस्कृत प्राकृत अन्य भाषाग्रंथ । बोलती सकळ हि हा चि कथार्थ । परि सेवटीं येक हि निश्चितार्थ । कोण्हाचेनि न जाला ॥ ६४ ॥ वेद बोलिकेपणें अचाट । तेणें उपसिलें शब्दसिंधुकचाट । परि त्याचेन हि येक सेवट । ये गोष्टीचा न जाला ॥ ६५ ॥ ये गोष्टीसाठीं केले नाना उपाय । ग्रंथपरिभाषा नाना अन्वय । परंतु ये गोष्टीचा कृतनिश्चय । केला नाहीं कोण्हीं ॥ ६६ ॥ आपुलालिया मतिप्रकाशें । ग्रंथ बोलिले सावकाशें । परि येकाचिया बोलण्याऐसें । दुसऱ्याचें नाडळे ॥ ६७ ॥ आतां ते सकळ हि निश्चय । सांगतां विस्तारेल ग्रंथान्वय । न बोलतां ग्रंथाचा उपाय । राहों पाहे सकळ ॥ ६८ ॥ शिष्य ह्मणे श्रीगुरुप्रति । यदर्थीं स्वामी काय आज्ञा देती । तवं श्रीगुरु सुखावोनि ह्मणती । बोल गा तूं सुखें ॥ ६९ ॥ इतुकी श्रीआज्ञा हो न सरे । तवं शिष्यस्वानंदासी जालें चेइरें । मग स्वानुभवाचिया अनुकारें । बोले दिनकर रामदासीं ॥ ७० ॥ तरि जो जो ज्याचा प्रत्यय । तो तो सांगिजेल यथान्वय । श्रोतीं देऊनियां कृपापसाय । श्रवण केलें पाहिजे ॥७१॥ येक ह्मणती मुळींचें ब्रह्म चि खरें । वरकड मिथ्यामय येकसरें । तवं येरें ह्मणती प्रत्यक्ष दिसे तें खरें । अदृश्य तें माइक ॥ ७२ ॥ तवं आणिक मतकार बोलती । यद्दृष्टं तन्नष्टं हे श्रुति । जें नाशिवंत तें माईक निश्चितीं । ब्रह्म खरें शाश्वत ॥ ७३ ॥ तवं येर ह्मणे जीवभूत सनातन । हें मुख्य शास्त्रींचें वचन । तवं दुजा ह्मणे येकं ब्रह्मैव प्रमाण । वेदवाक्य सत्य ॥ ७४ ॥ तवं आणिक ह्मणती हे कोण गोष्टी । निर्गुणं गुणभोक्तृ च हें वाक्य सृष्टि । माया मुळीची खरी तुह्मीं कष्टी । व्यर्थ चि कां होतसा ॥ ७५ ॥

---

१ सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, मीमांसा व वेदांत. २ कचाट= खटपट. ३ खटपट. ४ जागृति. ५ स्वरूपानें, अनुरोधानें. ६ पसाय=प्रसाद. ७ दुसरे.

या वचनीं आणिक सरसावले । येकमेव द्वितीयं नास्ति हें श्रुति बोले । या वचनें मिथ्यत्व सहज चि आलें । मायादेवीसी ॥ ७६ ॥ तवं येर ह्मणे सर्वं खल्विदं ब्रह्म । या वचनें माया मुळींची सत्य निभ्रम । मायेवेगळा सर्वपणाचा नेम । कोणासी असे आणिक ॥७७॥ तवं आणिक बोलिले वेदवचन । सर्वं मिथ्यैकं ब्रह्म सनातनं । या वचनें मायेसी असत्य-पण । सहजें चि आलें ॥७८॥ तवं येक बोलती वेदवचन । ब्रह्मैवेदं सर्वं हें मुख्य प्रमाण । माया मुळींची खरी यासी अप्रमाण । कोण ह्मणों शके ॥ ७९ ॥ हें ऐकोनि आणिक बोलती । नेह नानास्ति किंचन हे श्रुति । या वचनें सहज चि मिथ्यापण निश्चितीं । मायादेवीसी आलें ॥ ८० ॥ तवं आणिक बोलिले वचन । खं ब्रह्म हें श्रुतीवाक्य प्रमाण । अष्टधा प्रकृतीमाजीं सांपडलें गगन । ह्मणोनि माया मिथ्या केवि पां ॥ ८१ ॥ येथ वचन बोलिले कोण्ही आणिक । जे आकाशासी ब्रह्मासी काय वेगळिक । गगनसदृशं हा वेदानुवाक । अनेक संमत्तेंसीं ॥८२॥ तथापि शब्दगुणमाकाशाद्विद्वचन । तरि शब्दविरहित जें शुद्ध गगन । तें ब्रह्म होय सत्य सनातन । अष्टधेमाजीं शब्दाकाश ॥८३॥ यावरि मायादेवीचा पक्षकारी । या वचनें सहज चि निरोत्तरीं । बोलणें खुंटलें माया बाजी-गारी । सहज चि जाली ॥ ८४ ॥ तथापि येकमेवाद्वयं ब्रह्म । हा वेदवाक्यार्थ अति निःसीम । येणें सूर्यप्रकाशें सर्व हि तम । माया मिथ्या-पणें निरशली ॥ ८५ ॥ इये मिथ्यामय मायेच्या संपर्कें । ब्रह्मीं खरेपणें आवरणं घाल्रूं पाहे तवकें । तवं अकस्मात स्वयंप्रकाशा-चिया बीकें । स्वानुभवदिनकर उदेला ॥ ८६ ॥ उदेज-लेनि स्वानुभवदिनकरें । मायातमें लंघिजे दिगंतरें । ब्रह्मानुभवसुख-साम्राज्य सोपारें । सहजस्थिति लाहिजे ॥ ८७ ॥ तरि जी कृपानिधि कृपाळुवा । सांगिजे ब्रह्मीं मायेचा कैसा उठावा । निर्गुणीं सगुणत्वाचा

१ आकाश. २ वेदाचें वचन. ३ बाजीगरी=गारुडविद्या. ४ सहवासानें. ५ आच्छादन. ६ त[illegible] किंवा तवका=धैर्य. ७ तेजानें, प्रभेनें. ८ सोपारा= सोपें, सुलभ.

यावा । कवणे रीतीं जाणिजे ॥ ८८ ॥ ऐसीं आइकोनि शिष्यआक्षेपाचीं उत्तरें । श्रीगुरु बोलों आरंभिलें कृपाभरें । ब्रह्मीं माया जाली कोण्या प्रकारें । तें उत्तर देइजेल ॥ ८९ ॥ अरे जें मुळीं जालें चि नाहीं । त्याची वार्ता सत्यत्वें पुससी काई । पाहें या मृगजळाचे डोहीं । कोणें काय पोहावें ॥ ९० ॥ इंद्रधनुष्यीं बाण कोणें योजावा । वंध्यापुत्र पडैणीं कैसा ढकलावा । तीळपुतळीचा विवाह करावा । कवणे रीतीसीं ॥ ९१ ॥ छायेसी संग घडेल कैसा । तया संध्यारागेसीं झोंबिजेल सहसा । नेत्रींचे बाहुलीसीं लग्नाचा वळैसा । कोणें कीजेल पैं ॥ ९२ ॥ तैसें मुळींचें चि जें असत्य । त्याचें काय वाखाणावें सत्य । आकाशनदीच्या स्नानें कृतकृत्य । कोणें होइजेल पैं ॥ ९३ ॥ मृगजळाचिये सागरीं । सस्याच्या सिंगाची नाव सांजिरी । करूनि चालिला वंध्यापुत्र नगरी । गंधर्वाची लुटावया ॥ ९४ ॥ तवं तेथ थोर अन्योन्य जालें । वंध्यापुत्रें गंधर्वनगर पाडिलें । मग जाळूनियां टाकिलें । चित्रींचेनि हुताशनें ॥ ९५ ॥ वरि मृगजळ आणूनि सिंपिलें । तेणें तणाँचेनि बागुलें विध्वंसिलें । तेथ आरिस्यांतिल्यां पुरुषें केलें । वंध्यापुत्रासी अभिषेचन ॥ ९६ ॥ तेवि मायादेवीचें जालेपण । पुन्हां त्याचें अशंकाग्रहण । आणि अशंकेचें प्रतारण । उत्तर देणें ॥ ९७ ॥ तथापि तुवां हें भावार्थें पुसिलें । तरि अवश्य जाईल सांगितलें । आधीं इचें सत्यत्व तन्हि तुवां पाहिलें । विचारूनि प्रत्ययें ॥ ९८ ॥ ब्रह्म सत्य सार नित्य निर्गुण । माया असार सर्व सगुण । तो हि बाजीगारीऐसा जाण । मिथ्या खेळ इयेचा ॥ ९९ ॥ देखोदेखीं हातींचे हातीं । जे जे पदार्थ खरेपणें दिसती । ते सर्वे चि क्षणमात्रें नासती । पात्यासी पातें न लागतां ॥ १०० ॥ ऐसें सर्वप्रकारें जें असत्य । त्याचें जालेंपण काय होईल सत्य । तें सांगणोरें कोणे रीतीं कृत्य । संपादावें तेथे ॥ १०१ ॥

---

१ उदय. २ दास० ८×३×१. ३ पडण=विसाव्याची जागा. ४ गोंधळ, घोटाळा. ५ सुशोभित. ६ अन्योविन्य=चमत्कार. ७ तृणाचें. ८ बागुलबोवा. ९ पाहतां पाहतां. १० नेत्रपातें. ११ सांगणारानें.

तथापि तुझिया संतोषासाठीं । सांगिजेल मायाब्रह्मींची परिपाटी । तें आदरें सामावीं श्रवणसंपुटीं । श्रोतयांशिरोमणी॥१०२॥दिनकर शरण रामदासीं । रिघोनि विवरिजेल मायाब्रह्मासी । स्वानुभवदिनकरीं सुखसंतोषीं ब्रह्मावबोधें बोधैक्य ॥ १०३ ॥ जेवि क्षीर नीर निवडिती हंस । तेवि स्वानुभवदिनकरीं मायेचा ब्रह्मीं निरास । पुढिलिये कळापीं दिनकररामदास । यथान्वयें वदेल ॥ १०४ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये द्वादश कळापे मायाब्रह्मविवरण नानामत्तप्रतिपादन निरूपणं नाम पंचम कीर्ण प्रकाशः ॥ ५ ॥ ॥ श्रीराम ॥ कळाप वोवीसंख्या ॥ ५३८ ॥

॥ मायाब्रह्मविवरण कळाप ॥ १३ ॥

॥ श्रीरामचंद्र ॥

ॐ नमो सद्गुरु मायातीत । स्वसंवेद्य शुद्ध शाश्वत । सत्य सनातन पूर्णभरित । विज्ञानस्थिति ॥ १ ॥ विज्ञानस्थितीचिया पूर्णपणें । अशाश्वत जें गुणभूतादि केणें[1] । तें मूळमायेसहित सांडणें । करूनि टाकिलें ॥ २ ॥ मग सहजानंदें आत्मस्थिति । विज्ञानाचिया योगें सुखसंवित्ति । स्वानुभवदिनकरीं आईती[2] । संतोषाभिवृद्धि ॥ ३ ॥ तेणें आद्यंत संपूर्ण सस्वरूप । निरशलें गुणभूतैपडप[3] । मूळमायादि जीवेश्वरारोप । स्वरूपीं लयस्थ[4] ॥ ४ ॥ यया स्वरूपाचिया स्वानुभवें । मी माझेंपण कांहीं नाठवे । मी आणि माझें निरशूनि आववें । सद्गुरुस्वरूप ॥ ५ ॥ तें सद्गुरुस्वरूप अंतर्बाह्य । व्यापकत्वें करूनि साह्य । मायाब्रह्म निवडूनि ग्राह्य । सारांशब्रह्म ॥ ६ ॥ त्या परब्रह्मीं माया कैसी जाली । हे पूर्वं कीर्णीं शिष्यें करितां बोली । तेथ सद्गुरूनें नाहींपणें निर्भर्छिली । मृगजळवत ॥ ७ ॥ तथापि शिष्यमनोगत रक्षणें । म्हणौनि बोलिजेल मायाब्रह्माचें विवरणें । संतीं अंतःकर्णाचिया सावधपणें । श्रवण केलें पाहिजे ॥ ८ ॥ ब्रह्मीं माया कव-

---

१ जिन्नस. २ सामग्री, किंवा सहज. ३ अष्टधा प्रकृतीचें आवरण. ४ लीन.

ण्या गुणें जाली । हे बहुतीं बहुता प्रकारीची बोली । आपुलालिया मतें केली । शास्त्रसंमतकारीं ॥ ९ ॥ कोण्ही ह्मणती ब्रह्मीं माया । मुळींहूनि असे शिष्यराया । ब्रह्मावेगळें कदापि इया । होणें नाहीं सर्वथा ॥१०॥ कोण्ही ह्मणती जितुकें व्यापक ब्रह्म । तितुकें चि इयेचें हि व्याप्य कर्म । ब्रह्माचें सकळ वर्म । इयेलागीं ठाउकें ॥ ११ ॥ कोण्ही ह्मणती माया मुळींची । दुसरेपणें आहे खरी चि । ब्रह्माचिया संगें रची खची । नाना सृष्ट्यादि व्यापार ॥ १२ ॥ कोण्ही ह्मणती जरी हे खरी ह्मणावी । तरि निरसिलियां न निरसावी । हे विचारितीं निरसे आघवी । तरि सत्य कैसेनि पां ॥ १३ ॥ कोण्ही ह्मणती जरि हे खोटी असती । तरि कोण्हाचे दृष्टीस न पडती । आणि वेळीं वृद्धी न लागती । बहुवसपणें ॥ १४ ॥ कोण्ही ह्मणती बहुवस जो व्यवहार । त्याचा सत्यत्वें कैंचा विचार । तस्मात माया जाणावी क्षणभंगुर । तरंगवत ॥ १५ ॥ कोण्ही ह्मणती हे ह्मणावी तरंगवत । तरि तरंग क्षणामाजीं नाहीं होत । हे आकल्पपर्यंत दिसत । जैसी तैसी चि ॥१६॥ कोण्ही ह्मणती हे आकल्पपर्यंत । वरिच्यावरि असे होत जात । आहेचिपणें परि अशाश्वत । करणें इयेचें ॥ १७ ॥ कोण्ही ह्मणती हे चि जेव्हां करणार । तेव्हां हे खरेपणें सत्य साचार । कार्यकर्तृत्वाचा विचार । इये चि अधीन ॥१८॥ कोण्ही ह्मणती जरि इयेचे चि अधीन असतें । तरि ब्रह्माचें नांव कोण्हीच न घेते । ह्मणौनि कर्मकर्तृत्व इयेतें । कैसें आरोपिता ॥ १९ ॥ कोण्ही ह्मणती करणार हे चि सत्य । ब्रह्मासी जाणणें इचें कृत्य । सर्व ज्ञातेपणाचें सामर्थ्य । इचे चि ठाईं ॥ २० ॥ कोण्ही ह्मणती हे चि खरी असती । तरि ब्रह्माचें ध्यान कां धरिती । तस्मात खरेपणाची सर्व महंती । वाउगी च दिसे ॥ २१ ॥ कोण्ही ह्मणती ध्यानेंसीं भोग्यजात सकळ । तें इचें इयेसी च करणें अळुमाळ । इजवेगळें आणिक प्रबळ ।

---

१ व्यापण्यास योग्य असें. २ विचारानें, विवेकानें. ३ दास. १५×७×१० ते १२. ४ विस्तारानें, सर्वव्यापकत्वानें. ५ बुडबुड्याप्रमाणें, लाटाप्रमाणें. ६ कांहींबाहीं

कोण असे पैं ॥ २२ ॥ कोण्ही ह्मणती जरि हे चि प्रबळ आघवी । तरि दृश्य पदार्थें कां निरसावी । सकळ द्रष्टेपणें हे चि असावी । इये पृथ्वीमाजीं ॥ २३ ॥ कोण्ही ह्मणती द्रष्टेपणें अवघी हे चि । ब्रह्मीं थोरपणाची शक्ति कैंची । इयेच्या योगें सृष्टीमाजीं ब्रह्माची । कीर्ति होतसे ॥ २४ ॥ कोण्ही ह्मणती काय हें घडेल । जे दादल्यापरिस थोर बाइल । तुमचेनि कैसा हा जी बोल । बोलवला प्रभु ॥ २५ ॥ कोण्ही ह्मणती हें ऐसें नव्हे । ब्रह्माचिया अंगसंगें थोरावे । परि सकळ चराचर हें आघवें । इयेचें निर्मित ॥ २६ ॥ कोण्ही ह्मणती हे निर्माणकर्त्री जाली । मग ब्रह्माची थोरपणें कायसा बोली । ह्मणौनि इयेच्या सामर्थ्यें हे चि व्याली । जगडंबर अवघें ॥२७॥ कोण्ही ह्मणती जगडंबर खरें असतें । तरि तत्काळ चि कां हो नाशतें । आणि त्यामुळें खोटेपण येतें । इजला हि कां ॥ २८ ॥ कोण्ही ह्मणती अहो हे करुणकुमारिका । मना वाटला तो खेळ करी निका । सवें चि त्रिटलियां न लागतां घटिका । मोडूनि टाकी सर्व हि ॥ २९ ॥ कोण्ही ह्मणती कुमारी आठ वर्षेंवरी । हे काय ह्मणावी जन्मकुमारी । आणि भर्त्तारेंविण अभुक्त जे नारी । ते विधवा बोलिजे ॥ ३० ॥ कोण्ही ह्मणती भर्तार इची हे चि । येका आंगीं दों रूपें वर्ते साची । त्रैलोकीं ख्याति पुरुषाची । अर्द्धनारीनटेश्वर ॥ ३१ ॥ कोण्ही ह्मणती अर्द्धनारी-नटेश्वर । तेव्हां आमचे चि बोलणें साचार । सगळी माया होती ते अर्द्धीवर । खोटेपणें आली कीं ॥ ३२ ॥ कोण्ही ह्मणती इयेसी कां हो खोटेपण घडे । हे असे ब्रह्माचेनि पांडें । अनंता ब्रह्मांडाचें सांकडें । चालवी हे चि ॥ ३३ ॥ कोण्ही ह्मणती चालवी परि परतंत्र । ईश्वराआधीन जिचें सूत्र । ते नाशिवंतपणें खेळ करी विचित्र । त्यासंगें नाशे आपण ॥ ३४ ॥ कोण्ही ह्मणती खेळ आंगासी ये । मग जाजावोनि गुप्तपणें लपों जाये । स्थळ कोठें न दिसे तेव्हां सुलीन होये । परब्रह्मीं सगळी ॥ ३९ ॥

१ करण=मनोमयकोश ? इच्छाकुमारी. २ मोलाची, बरोबरीची. ३ त्रासून.

कोण्ही ह्मणती ते ब्रह्मीं राहे खरी । परंतु ब्रह्मासी अगोचर तिची पैरी । दुजेपणेंचि सकळ करी । कार्यकारणरचना ॥ ३६ ॥ कोण्ही ह्मणती जें दुजेपणें चि असे । तें स्वरूपीं सुलीन होईल कैसें । मीठ उदकेंसीं के घूळेंसें । दुजेपणें राहे ॥ ३७ ॥ कोण्ही ह्मणती मोतीं समुद्रीं च जालें । आणि सगळें पाणियाचें चि बोतलें । परि तें शतसहस्र मोलासी आलें । पाणी निमोलें सेवटीं ॥ ३८ ॥ कोण्ही ह्मणती पाणी निमोलें खरें । परि तें राहे युगकल्पावसरें । आणि जें जें मोलाचीं तें चि क्षणभंगुरें । नाशोनि जालीं ॥ ३९ ॥ कोण्ही ह्मणती उपजलें तें नाशेल । अहो ये गोष्टीचें काय कीजे नवल । येऱ्हवीं कल्पांतकाळीं काय राहील । हें विचाराना ॥ ४० ॥ कोण्ही ह्मणती कल्पांतीं सकळ नाशेल । परंतु येक ब्रह्म शाश्वत राहील । त्यावांचूनि विलया जाईल । माईक अवघें ॥ ४१ ॥ कोण्ही ह्मणती ब्रह्म कोणें देखिलें । हातीं धरूनि कोणें दिधलें । आणि तें खरेपणें राहिलें । कासयावऱ्हूनि ॥ ४२ ॥ कोण्ही ह्मणती आत्मज्ञानें पाहिलें । पाहोनि निजअंतरीं विचारिलें । विचारूनि अनुभवसुख घेतलें । स्वानुभवदिनकरीं ॥ ४३ ॥ कोण्ही ह्मणती माया गेलियां विलयासी । आत्मज्ञान मग कोणासी । आत्मज्ञानेंसीं अनुभव कवणासी । स्वानुभवदिनकरीं ॥४४॥ कोण्ही ह्मणती वाच्यांशें असे माया । ते लक्षांशें जाऊनि विलया । ब्रह्मस्वरूप पाहावया । स्वानुभवदिनकरीं ॥ ४५ ॥ कोण्ही ह्मणती वाच्यांश लक्षांश मायेचे । माया नाशलियां कोण काह्याचें । तेथें लक्षावें स्वरूप कोणें कोणाचें । स्वानुभवदिनकरीं ॥ ४६ ॥ कोण्ही ह्मणती पूर्वपक्षीं माया असे खरेपणें । सिद्धांतियेसी ब्रह्म होणें । मग सावकाश सस्वरूप भोगणें । स्वानुभवदिनकरीं ॥ ४७ ॥

---

१ प्रकार अथवा गोष्ट. २ कोठें, कसें. पाण्यांत मीठ पडल्यावर धुळीप्रमाणें तें निराळें कसें राहील? ३ पूर्वपक्ष=यथार्थ विषय प्रतिपादण्यास जी अयथार्थ शंका घेतात ती. ४ शंका निरसन होऊन निश्चय करण्याचे वेळीं. कदाचित् एक ‘ती’ गळाली असावी. ‘सिद्धांतीं तियेसी’ असे शब्द असावेत.

कोण्ही ह्मणती पूर्वपक्ष आणि सिद्धांत । मायायोगें जाले अति विख्यात । माया नाशलियां कोणासी सिद्धांत । स्वानुभवदिनकरीं ॥ ४८ ॥ कोण्ही ह्मणती मायेविण ब्रह्मप्राप्ति । न घडे हें चि श्रुति स्मृति बोलती । परि ते मायेचा विलय होतसे अंतीं । [1]स्वानुभवदिनकरीं ॥ ४९ ॥ कोण्ही ह्मणती मायेचा अंत जाला । माया नाहीं ऐसा निश्चय केला । तरि मग ब्रह्मप्राप्ति कवणाला । स्वानुभवदिनकरीं ॥ ५० ॥ कोण्ही ह्मणती जरि ऐसें ह्मणावें । तरि हें वेदशास्त्र काय खोटें मानावें । आणि संत महंत जे जाले निमग्न आघवे । स्वानुभवदिनकरीं ॥ ५१ ॥ कोण्ही ह्मणती संत महंत वेद शास्त्र । काय मायेवेगळे असे स्वतंत्र । जे ब्रह्मानुभवें जाले चिन्मात्र । स्वानुभवदिनकरीं ॥ ५२ ॥ कोण्ही ह्मणती माया मृगजळाऐसी । सूर्यविवर्तें[2] प्रभा फांके जैसी । प्रभानाशीं मृगजळ नाशे अनायासीं । स्वानुभवदिनकरीं ॥ ५३ ॥ कोण्ही ह्मणती सूर्य प्रत्यक्ष दिसे सगुण । आणि त्यासी अस्तोदय लागले परिछिन्न । ब्रह्म सदोदित परिपूर्ण । स्वानुभवदिनकरीं ॥ ५४ ॥ कोण्ही ह्मणती सूर्याऐसें ब्रह्म ह्मणतां । ब्रह्मीं लागों पाहे सगुणता । ब्रह्म तरि निर्गुण असे स्वभावता । स्वानुभवदिनकरीं ॥ ५५ ॥ कोण्ही ह्मणती साय जैसी दुधावरी । तैसी ब्रह्मीं मायेची असे उंजरी[3] । क्षणें लपे क्षणें प्रगटे साईचे परी । आंगींच्या अंगिकपणें[4] ॥ ५६ ॥ कोण्ही ह्मणती दुध प्रत्यक्ष नाशिवंत । आणि ब्रह्म तरि स्वसंवेद्य शाश्वत । शाश्वतासी नाशिवंताचा दृष्टांत । देणें हें चि लघुत्व ॥ ५७ ॥ कोण्ही ह्मणती दृष्टांत येकदेशी[5] । देणें लागतो समजावयासी । जरि दुजी वस्तु असे वस्तु चि ऐसी । तरि मग थोरपण काय ॥५८॥ कोण्ही ह्मणती बीज जैसें निराकार । त्यापासूनि निफजे नानाकार । तैसा मूळमायेचा प्रकार । ब्रह्मीं जाणिजे ॥ ५९ ॥ कोण्ही ह्मणती बीज कैसें निराकार । प्रत्यक्ष दिसे सगुण साकार । नाशे विटे कां उगवे साचार । तैसें ब्रह्म केवि ह्मणिजे

---

१ ज्ञानस्वरूप. २ विवर्त=भोंवरा, नसून दिसतें तें, भास, मिथ्यारूप. ३ उत्कर्ष. ४ सामर्थ्यानुरूप. ५ अल्प.

॥ ६० ॥ कोण्ही ह्मणती ब्रह्म निर्गुण निर्विकार । निबिड सघन सत्य साचार । यासी बीजत्वाचा दृष्टांत देणें हा काय विचार । थोरपणाचा ॥ ६१ ॥ कोण्ही ह्मणती अहो सुवर्ण । निबिड असोनि अति सघन । त्याचे अळंकार होती नाना घडोन । तैसी ब्रह्मीं मूळमाया ॥ ६२ ॥ कोण्ही ह्मणती हे कोण गोष्टी । सुवर्ण अग्निसंगें होय तेव्हां चि खोटी[1] । हीन होय तत्काळ कसवटीं[2] । ब्रह्म काय तैसें असे ॥ ६३ ॥ कोण्ही ह्मणती ब्रह्म अदाह्य अछेद्य । अकुत्स्यपणें स्वसंवेद्य । ब्रह्मीं हीन पदार्थ न मिळे सद्य । सुवर्णीं हीन मिळतसे ॥ ६४ ॥ कोण्ही ह्मणती सुवर्ण प्रत्यक्ष नाशिवंत । ब्रह्म सर्वाद्यपणें असे शाश्वत । यासी अशाश्वताचा दृष्टांत । कैसा देतसा जी ॥ ६५ ॥ कोण्ही ह्मणती ब्रह्म पातळ आणि पोकळ । सुवर्णखोटी[3] जडपणें निखळें[4] । ह्मणौनियां दृष्टांतीं विकळ । सहज चि जालें ॥ ६६ ॥ कोण्ही ह्मणती अहो जैसें । घृत विघरलें तें पोकळ पातळ असे । सवें चि थिजोनि घृतकण होती आपैसे । तैसी ब्रह्मीं मूळमाया ॥ ६७ ॥ कोण्ही ह्मणती घृत ह्मणिजे पदार्थ कोण । सकळ दृष्टांतांमाजीं हा दृष्टांत हीन । घृत चिरकाळ ठेविलियां जाय नाशोन । ब्रह्म तें सदैव अविनाश ॥६८॥ कोण्ही ह्मणती ब्रह्म अविट सुगंधित असे । घृत तत्काळ खौंट घाणी लागोनि नाशे । आणि घृत साकारपणें प्रत्यक्ष दिसे । परब्रह्म तें अदृश्य ॥ ६९ ॥ कोण्ही ह्मणती आकाशीं इंद्रधनुष्य । तैसी ब्रह्मीं माया प्रगटे सादृश्य । ऐसें गर्जतसे वेदांतभाष्य । आणि नाना ग्रंथ ॥ ७० ॥ कोण्ही ह्मणती हे कोण गोष्टी असे । ब्रह्म काय आकाशींच्या अभ्राऐसें । जे[6] तेथें इंद्रधनुष्यासरिसें । उद्भवणें मायेचें ॥ ७१ ॥ कोण्ही ह्मणती अभ्राऐसें ब्रह्म ह्मणता । येथ दूषण लागों पाहे तत्वता । जें वारेनि वितुळे स्वभावता । त्यासी ब्रह्मसाम्यता केंवि ॥ ७२ ॥ कोण्ही ह्मणती हें बोलणें चि नव्हे । हा हीन दृष्टांत ऐसें समजावें । जे झीलुँ[7] विरळ

---

१ लगड, गोळा. २ परीक्षा केल्यानंतर. ३ सोन्याची लगड. ४ निष्कल, शुद्ध. ५ मुळांत ' ळ ' गळाला आहे. ६ कीं. ७ झील=हलु.

त्यासी कैसें उपमावें । परब्रह्मेसीं ॥ ७३ ॥ कोण्ही ह्मणती मेघीं अकस्मात विज्जु तळपे । तैसी ब्रह्मीं माया तत्काळ उदिपे । सर्वे चि क्षणमात्रें हारपे । विज्जूचियाऐसी ॥ ७४ ॥ कोण्ही ह्मणती हें तुह्मी काय बोलतां । मेघांसीं ब्रह्मेसीं केविं साम्यता । मेघ तत्काळ वोसरे वायु स्पर्शतां । ब्रह्म वायूसी अभंग ॥७५॥ कोण्ही ह्मणती ब्रह्म घनदाट । शाश्वत निबिड निवोटें । मेघ अशाश्वत आणि पोंचट । ते ब्रह्मेसीं केविं साम्यता ॥ ७६ ॥ कोण्ही ह्मणती पृथ्वीचे आंगीं जैसे घट । तैसें ब्रह्मीं उद्भवे मायेचें कचाट । घटाकारें अनेक जीवसंवाट । मायादेवीकारितां ॥७७॥ कोण्ही ह्मणती ऐसें कैसें घडेल । पृथ्वी ब्रह्मेसीं कैसी तुळेल । पृथ्वी नाशेल जळेल बुडेल । ब्रह्म तें अविनाश ॥ ७८ ॥ कोण्ही ह्मणती पृथ्वीचा दृष्टांत ब्रह्मासी देतां । ब्रह्मासी येवों पाहे परम हीनता । पृथ्वी जड नाशिवंत ते ब्रह्मा शाश्वता । केविं साम्यतेसी येईल ॥ ७९ ॥ कोण्ही ह्मणती जैसें महातेजीं स्फुलिंग । तैसें ब्रह्मीं मायेसी होणें अव्यंग । कार्यकारणयोगेंसीं सांग । नानाकारें निफजे ॥ ८० ॥ कोण्ही ह्मणती हां हो हे गोष्टी उत्तम । ब्रह्मासी आणि महातेजासी सम । ब्रह्म शाश्वत संत सुखधाम । महातेज तें दाहक अति ॥८१॥ कोण्ही ह्मणती अहो दाहक असो अथवा नसो । परि तें येकदेशी आणि नाशिवंतपणाचा अतिशो । धगधगीतपणें ब्रह्मासेजीं बैसों । कैसें तन्हि लाहील ॥ ८२ ॥ कोण्ही ह्मणती ब्रह्म समसाम्यता सीतळ । शाश्वत सनातन सुनिश्चळ । यासी समतेसी सहसा विकळ । महातेज तुछतेसीं ॥ ८३ ॥ कोण्ही ह्मणती गगनीं जैसीं गंधर्वनगरें । तैसी ब्रह्मीं माया उद्भवे निर्द्वारें । क्षणमात्रें येती जाती नानाकारें । तैसी हे हि होतसे ॥ ८४ ॥ कोण्ही ह्मणती गगनासी आणि ब्रह्मासी । साम्यता घडों शके जी कैसी । भूतत्वाचें नाम ठाकलें आकाशीं । ब्रह्म पंचभूतां अतीत ॥८५॥

---

१ उगवे. २ सघन, परिपूर्ण. ३ समुदाय. ४ पूर्णपणें. ५ अतिशय, अतिप्रसंग. ६ समीप, शेजारीं. ७ भिन्न.

असो ऐसें आपलालें अनुभव बोलतां । तेणें अति गंजबु[1] जाला वमा-
वंता । स्वानुभवें ग्रंथार्थ चालत होता । तो राहिला क्षणेक ॥ ८६ ॥
तरि येथ माझा अपराध नाहीं । परस्परें संवादले संत जें कांहीं । तें
त्यक्त करितां थोर प्रत्यवाय[2] हा हि । याचा दोष कोणें घेइजे ॥ ८७ ॥
ह्मणोनि अवश्य बोलणें लागलें । तेणें निरूपण दुरी फांकलें । तरि[3]
समर्थें पाहिजे क्षमा केलें । इये गोष्टीनिमित्य ॥ ८८ ॥ इतुकें वक्ता
बोलतसे भीत भीत । तवं संत सर्वस्वेंसीं क्षमावंत । कृपाभरें उभारूनि
अभय हस्त । नाभी नाभी ह्मणती पां ॥ ८९ ॥ सखया सहज तूं
जें जें बोलसी । तेणें अंकुर निघों पाहाती स्वसुखासी ।
दोंदें[4] पेलती स्वानुभवासी । संतोष पावे वृद्धीतें ॥ ९० ॥
मां हें तरि केवळ ब्रह्मनिरूपण । विशेष मायाब्रह्मींचें विवरण । त्याहि-
माजीं नाना तर्क संभाषण । वेदशास्त्रगर्भींचें ॥ ९१ ॥ वरि बोल अति
सोंबडे परि सखोल[5] । अर्थभरित आणि परमार्थें गोलें[6] । प्रमयान्वयें[7] जाणों
सामावेल । परब्रह्म सगळें ॥ ९२ ॥ ऐसें हि असोनि बोलणें सरळ ।
मितलां[8] बोलीं अति मवाळ । माजीं परमार्थश्रवणें स्वानंद बहळ[9] ।
स्वानुभवदिनकरीं ॥ ९३ ॥ तरि ये गोष्टीनें परमानंद । आह्मांसी हें
निरूपण परम सुखद । तुझिया स्वानंदें चालेल ग्रंथानुवाद । तो चि
बोलें निजसुखें ॥ ९४ ॥ येथ धन्य धन्य गा तुझी बुद्धि । ईमाजीं
परब्रह्म आकळिलें त्रिशुद्धि । नाना निरूपणें तर्क वितर्क निरवधि ।
मनोजन्य करणें ॥ ९५ ॥ अगा धड गोष्टी कोण्हा सांगतां न ये ।
पुसिले पृछेचीं[10] उत्तरान्वयें । मां हें परब्रह्म आकळूं कोणासी ये ।
प्रबोधान्वित यथोक्त ॥ ९६ ॥ ह्मणौनि भला भला गा तूं
गुणनिधि । तुझिया स्वानंदासी उत्तरोत्तर वृद्धि । होऊनि

१ गजबजु ! गजब याचा अर्थ गहजब, जुलूम असा आहे परंतु या ठि-
काणीं गोंधळ या अर्थानें शब्दाची योजना केली आहे. २ पापमूलक, दोषकारक
गोष्ट. ३ तर मग. ४ भोळसर. ५ गंभीरपणाचे. ६ मधुर. ७ विषयव्याप्ति इतकी
आहे कीं. ८ परिमित. ९ अत्यंत, बहुत. १० शंकेचा.

परब्रह्मीं सुलीन बुद्धि । तुजसगट होऊं दे ॥ ९७ ॥ इतुकें संतवाक्येंसीं कृपावरद । आइकोनि स्वानुभवदिनकरीं सुखद । पावोनियां निजसुखस्वानंद । जी जी ह्मणौनि पुढारला ॥ ९८ ॥ ह्मणे जी जी स्वामी संत श्रीगुरो । अकल्पेनाप्यैक आकल्पत्तरो । तुमचिया कृपाकटाक्षें तरों । ग्रंथसागर हा ॥ ९९ ॥ देवा तुह्मावीण आमुचेनि । शब्द न बोलवे भरवसेनि । मां ग्रंथकथानुवादनीं । सामर्थ्य कवणा ॥ १०० ॥ पारि अकळ महिमा जी तुमचा । करूं ह्मणाल तें कराल हा निश्चय साचा । हा वायु चंचळ पारि तुमचे आज्ञेचा । नेंडनाच चालवी ॥ १ ॥ हा सूर्य दिसे अति उष्ण तेजाळ । पारि तुमचिया आज्ञा होय सीतळ । काळ कृतांत हि परम कृपाळ । तुमचिये कृपेनें ॥ २ ॥ अजी तुमची निजकृपा ज्यासी घडे । त्यासी ब्रह्मांड होय प्रमाणुयेवढें । आणि विक्षेपें[4] पाहाल ज्याकडे । त्यासी प्रमाणु काळतुल्य ॥ ३ ॥ ह्मणौनि तुमचिये कृपेचा महिमा अगाध । कृपेसाठीं शब्द ब्रह्म हा निशब्द । नाना ग्रंथानुवाद विविध । कृपायोगें समर्थ ॥ ४ ॥ तुमचिया कृपायोगें साचार । ग्रंथराज स्वानुभवदिनकर । आद्यंत न्यून-पूर्ण सविस्तर । रामींरामदासकृपा ॥ ५ ॥ ग्रंथ वदणार तुमचे तुह्मी । तुमचिया आज्ञा निमित्यमात्र मी । श्रोते वक्ते सकळ हि स्वामी । श्रीरामदास आद्यंत ॥ ६ ॥ अहो रामींरामदासकृपा केवळ । दिनकराचे अवयव सकळ । रामदासकृपेविण विकळ । सर्वांग दिनकराचें ॥ ७ ॥ मुखें मुका नेत्रीं आंधळा । पदीं थोटा आणि हातीं खुळा । सर्वांग-विवर्जित मोदळा । रामदासकृपेविण ॥ ८ ॥ तो चि कृपाघन वर्षतां सुरस । दिनकर सर्वांगीं सपोष । तेणें सर्वस्वें दिनकर रामींरामदास । स्वानंदभरित ॥ ९ ॥ ऐसा स्वानंदाचिया पूर्णपणें । स्वानुभवदिनकरीं

---

१ अकल्पन+अपि+एक, आकल्पोत्तर = चिरकाल, परंतु निदान एक कल्प होऊन जाईपर्यंत तरी, असा अर्थ किंवा कोणी, तुह्मी कल्पनातीत असून हि भक्तांना कल्पतरु च आहां, असा अर्थ करतात. २ आधिक्य, उत्कर्ष. ३ परमाणु. ४ अडथळा किंवा विघ्न आणण्याच्या हेतूनें. ५ सद्गुरुस्वरूपीं.

पेखणें । मायाब्रह्माचिया विवरणें । पुढील कीर्ण तेजस्वी ॥११०॥ दिनकर रामदासीं सुखसंपन्न । माया जालियां ब्रह्मीं सुलीन । स्वानुभवदिनकरीं परिछिन्न । माया ब्रह्म विवरिजे ॥ १११ ॥ स्वस्ति श्री स्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये त्रयोदश कळापे मायाब्रह्मविवरण नानातर्कपरिछेदन निरूपणं नाम प्रथम कीर्ण प्रकाशः ॥ १ ॥ श्रीराम जयराम जयजयराम ॥ रामचंद्र दिनकर रामदास ॥

॥ श्रीराम ॥

सद्गुरु ह्मणे निजशिष्यासी । सांगितलें नाना परिभाषांसी । आतां साकल्य मायाब्रह्मविवरणासी । यथान्वयें सांगिजेल ॥ १ ॥ ब्रह्म केवळ जाणिजे निर्गुण । माया सर्वस्वेंसीं मूर्त्तिमंत सगुण । ब्रह्म शाश्वत माया अशाश्वत अपूर्ण । उभयता निवाड ॥ २ ॥ ये गोष्टीचें असे परम सांकडें । निर्गुणीं सगुण कैसें घडे । नाहीं ह्मणावें तरि दृष्टीपुढें । प्रत्यक्ष दिसे ॥ ३ ॥ आतां हें निवडिजे कोण्या योगें । ब्रह्म हें नव्हे कव्हणाजोगें । यासी दृष्टांत द्यावया समांगें । येक हि न दिसे ॥ ४ ॥ अहो पदार्थासारिखा पदार्थ असे । तरि दृष्टांतीं योजितां समरसे । तरि ईश्वरें ब्रह्मांडमाजीं तमासे । विचित्र केले असती ॥ ५ ॥ तरि नाशिवंत जे नाना पदार्थ । ते येकाऐसे येक न दिसती यथार्थ । मां परब्रह्मासारिखा चि पदार्थ । मिळेल काइसेनि ॥ ६ ॥ या गगनासारिखें असावें गगन । तरि दृष्टांतीं योजिलियां सुख गहन । परि तें ईश्वरें न केलें यासी प्रयत्न । काय चाले कवणाचा ॥ ७ ॥ पाहातां धुंडितां त्रिभुवन । पवनासारिखा नाहीं पवन । जीवनासारिखें न दिसे जीवन । कीं तेजाऐसें अपर ॥ ८ ॥ इये पृथ्वीसारिखें दुसरें ।

---

१ भूषण. २ कलाप ११×४×२७ यांतील आशंका, ब्रह्म निःसंग निर्विकार निर्गुण । तेथ तदंगत्वें चि ईश्वरत्व सगुण । कैसें घडों शकेल ॥ इचें समाधान या किरणांत केलें आहे. ३ संकट, अवघड गोष्ट, ४ सम अंग ह्म० लक्षणें असलेलें, ५ एक तें च (तेज च).

न दिसे धुंडितां येकसरें । सूर्य चंद्र आणि ग्रहगण साचारें । येकयेक चि हे ॥ ९ ॥ ये पृथ्वीवरी मेरु पर्वत । येक चि असे सुनिश्चित । आतां त्याऐसें दृष्टांतीं उचित । दुजें काय देइजे ॥ १० ॥ ह्मणौनि नाशिवंत जे कां पदार्थ । त्यासारिखें दुजें न दिसे यथार्थ । मां त्या परब्रह्माचिसारिखें दृष्टांतार्थ । काय योजावें पैं ॥ ११ ॥ तथापि पूर्वी कोणीं नाना दृष्टांत योजिले । ते तितुके हि पाषांड[1] थोतांडें उडविले । आतां श्रोतयांचें मन रिझेल वेहिलें[2] । कवणे गोष्टीनें ॥ १२ ॥ तरि आपणासी येक गोष्टी पुसिली । तरि सांगतां न ये कदापि वांकुली[3] । आणि दुसरिआची तरि पुसपुसों सोली[4] । परोपरीं काढिती ॥ १३ ॥ दृष्टांतांवेगळे तरि समजेतिना । दृष्टांत देतां करिती तर्क नाना । ऐसें जन आजानें[5] कांहीं कळेना । यासी कोणें काय कीजे ॥ १४ ॥ तथापि दृष्टांताचिया च्यारि जाती । स्वजातीय विजातीय विगत भेद चौं दृष्टांतीं । नाना संवादकुसरी[6] कीजे महंतीं । परस्परें शास्त्रेंसीं ॥ १५ ॥ आतां याची विवक्षा[7] कीजेल । ते सादरतां[8] संतीं श्रवणीं आइकिजेल । तेणें कृपापसायें[9] वरद देइजेल । स्वानुभवदिनकरीं ॥ १६ ॥ तरि स्वजातीय ह्मणिजे केवळ । आंब्यासारिखें अमृतफळ । विजातीय ह्मणिजे निंबु जांबुळ । आंबा त्याऐसा ॥ १७ ॥ विगत ह्मणिजे केशराऐसा । भेद बोलिजे आंबा सेंदेसरिसा[10] । येवं चतुर्विध पदार्थ दृष्टांतठसा । पदार्थ समजावयासी ॥ १८ ॥ स्वजातीयत्वें आंबा अमृतफळ । नामें दोनि पारि पदार्थ येक चि निखळ[11] । तेथें नामें रूपें कर्में सकळ । ऐक्यता दिसतसे ॥ १९ ॥ विजातीय ह्मणिजे आकार वेगळा । पारि अंबीळत्वें[12] ऐक्य आंब्या जांबळा । केशराऐसा ह्मणिजे तो वेगळा[13] ।

---

१ नास्तिकपणाच्या कल्पनांनीं. २ सत्वर, लौकर. ३ वांकुली=निंदा. ४ साल काढणें=कीस काढीत बसणें किंवा अंगाची कातडी काढणें. ५ अजाण, अज्ञानी. ६ संभाषणचातुर्य. ७ हेतु, कारण किंवा अर्थ. ८ तत्परतेनें. ९ कृपाप्रसादानें. १० सेंद=करंडा, करटी, परंतु या ठिकाणीं शेंदड ह्मणून एक फळ आहे, त्याप्रमाणें किंवा शेंदराप्रमाणें असा अर्थ घ्यावा. ११ निष्कळ, शुद्ध. १२ गोड, आंबट वगैरे रुचीच्या दृष्टीनें. १३ सोडून न पाहतां.

गोडी आणि आकारा ॥ २० ॥ परि अंतरस्थिति आंब्याची । केशराऐसी जाणिजे साची । भेद ह्मणिजे वेगळा चि । सर्वा प्रकारें ॥ २१ ॥ गोडी आकारें वेगळा । अंतरस्थितीसी हि निराळा । परि वर्णव्यक्ति कदाचित पिंवळा । सेंदेऐसा बोलिजे ॥ २२ ॥ हें असो न्यायशास्त्रीं चत्वार गुण । समजावया केलें प्रमाण । प्रत्यक्ष प्रमाण तथा उपमान । आणि अनुमान तो चौथा ॥ २३ ॥ तेथ प्रत्यक्ष ह्मणिजे डोळां देखिजे । प्रमाण ह्मणिजे साक्षीनें जाणिजे । उपमान ह्मणिजे दृष्टांतें समजिजे । अनुमान तो तर्कानुसार ॥ २४ ॥ हें वेदांतशास्त्रीं चत्वार प्रमाण । बोलिलीं वस्तु समजावया लागुन । यावरूनि जाणती विद्वज्जन । वस्तुविवक्षा यथोक्त ॥ २५ ॥ तरि मायाब्रह्मींचें विवरण । समजावया च्यारि पदार्थ प्रमाण । तैसें चौं प्रकारें दृष्टांतीं हि समजोन । नित्यानित्यविचारें ॥ २६ ॥ प्रथम प्रत्यक्षत्वें वस्तु देखिजे । स्वजातीयत्वें नाम बोलिजे । तथा प्रमाणासी ह्मणिजे । विजातीय ऐसें ॥ २७ ॥ उपमान बोलिजे दृष्टांतासी । त्याची जाति विगताऐसी । अनुमान बोलिजे तो भेदासी । एवं चतुर्विध प्रमाणें ॥ २८ ॥ तरि ब्रह्मासी येक स्वजातीयत्वें दृष्टांत । आधीं देऊनि पाहों प्रस्तुत । श्रोते समजोत अथवा क्षोभोत । आपुलिया स्वानुभवें ॥ २९ ॥ तेथ गगनीं जैसा निर्माण पवन । तैसी ब्रह्मीं मूळमाया निर्माण । आतां ये गोष्टीचें साकल्य विवरण । यथान्वयें सांगिजेल ॥ ३० ॥ तरि गगन निश्चळ ब्रह्म निश्चळ । गगनीं वायु चंचळ ब्रह्मीं माया चंचळ । गगन कोमळ ब्रह्म कोमळ । तैसी च वायु आणि माया ॥ ३१ ॥ गगन पोकळ ब्रह्म पोकळ । गगन निर्मळ ब्रह्म निर्मळ । ब्रह्म सर्वदा समकाळ । तैसें चि गगन ॥ ३२ ॥ आतां गगनीं गगनपण शब्दासी । निशब्दीं ब्रह्म बोलिजे गगनासी । जेवि शुद्ध सोनें आणि हीनकसासी । अंतर तें काळिमेचें ॥ ३३ ॥ वर्णें

---

१ आंतील रसाचा रंग. २ परब्रह्माचें स्वरूप. ३ अनिर्वाच्यपणानें गगनाला ब्रह्म ह्मणणें ह्मणजे.

दोन्ही हि पिंवळीं दिसती । परि अग्निमाजीं सोनें पीतवर्ण निश्चितीं । तेथ हीनकस होय कृष्णाकृति । उभयतां अंतर इतुकें चि ॥ ३४ ॥ परंतु पीतपण दोहींचें साचें । ह्मणौनि दृष्टांतीं वर्णकांतीचें । तद्वत गगनीं गगनत्व शब्दाचें । तो[1] निरशलिया खंब्रह्म ॥ ३५ ॥ ह्मणौनि स्वजातीयत्वें प्रत्यक्ष । ब्रह्मासी दृष्टांतीं योजे[2] येक आकाश । त्या आकाशीं उद्भव होय वायूस । तेवि ब्रह्मीं मूळमाया ॥ ३६ ॥ असो गगनीं जाला जो पवन । तो शब्द स्पर्श गुणद्वयें परिछिन्न । तो वायु निजांगीं द्विधा रूपें धरून । उष्णसीतळतेसीं ॥ ३७ ॥ मग उष्णांशीं तेज जन्मलें । सीतळीं उदक निर्माण जालें । समयोगें आळोनि जाहलें । भूमंडळ निर्माण ॥ ३८ ॥ तेथ शब्दरूपें जें गगन । तें प्रणवरूप जाणिजे गहन । तो प्रणव शुद्धसत्व परिछिन्न । जो शुद्ध वायु असे ॥ ३९ ॥ सबळ वायु तो सत्वगुणात्मक । तेज तमोगुणी जाणिजे सम्यक । उदक रजोगुणी निष्टंक । त्रिगुणेंसहित पृथ्वी ॥ ४० ॥ एवं त्रिगुण आणि पंचभूतें । मिळोनि निर्मिती अष्टधेतें । त्यामाजीं शुद्ध वायु चाळितसे[3] निजसत्तें । जीवेश्वररूपें जो ॥ ४१ ॥ असो तें भूमंडळ अति विस्तीर्ण । वरि पर्वत समुद्र वृक्ष पाषाण । च्यारी खाणी चौऱ्यासी लक्ष योनि गणन । सचराचर व्यापलें ॥ ४२ ॥ हें आकल्पपर्यंत असे तिजवरी । पुन्हां वरिच्यावरि सामावे तिजमाझारी । मग कल्पांतीं पृथ्वी [4]विरे नीरीं । नीर शोषी महातेज ॥ ४३ ॥ तेजातें उडवी पवन । पवन जाय शब्दीं समरसोन । शब्द तो गगनीं निशब्द होऊन । गगनपणासी नुरवी ॥ ४४ ॥ तेन्हां केवळ जालें निर्गुण । परब्रह्म स्वयें सघन । एवं स्वजातीय दृष्टांतें मायाब्रह्मविवरण । प्रत्यक्ष जाणिजे ऐसें हें ॥ ४५ ॥ आतां विजातीय दृष्टांतें प्रमाण । जैसे आकाशीं उद्भवती मेघगण । पृथ्वीवरी वृष्टि करूनि संपूर्ण । पुन्हां गगनीं सामावती

---

१ गगन हा शब्द. २ योजतां येतें. ३ आपलें प्रभुत्व चालवितो, इतरांना चलनवलनशक्ति देतो. ४ विरघळते.

॥ ४६ ॥ तैसी ब्रह्मीं उद्भवे मूळमाया । पुन्हां ब्रह्मीं चि जाय विलया । जैसीं कां तें अभ्रपडळें निजछाया । आछादिती गगनातें ॥ ४७ ॥ यासी ह्मणावें विजातीय । कां जे गगन ब्रह्माऐसें होये । परि अभ्रापासूनि सृष्ट्योत्पत्तिकार्य । कांहीं होतां न दिसे ॥ ४८ ॥ तथापि मेघ वृष्टीचिया भरें। उदक वर्षोन वांचवी सचराचरें । तृण धान्य पिकोनियां आदरें । सृष्टिक्रम चालतसे ॥ ४९ ॥ परि तें चि तृण धान्य मेघीं न समाये । ह्मणोनि हा दृष्टांत बोलिजे विजातीय । आतां विगत दृष्टांताचा अन्वय । उपमानेसीं बोलिजे ॥ ५० ॥ तेथ विगत दृष्टांताचें लक्षण । ब्रह्मीं मूळमायेचें विवरण । घटाकाशेसीं उपमान । तृतीय विवक्षा ॥ ५१ ॥ तरि शुद्ध तत्पदार्थें ब्रह्म केवळ । निर्गुण निश्चळ निर्मळ । तेथ उपाधिभेदें शबळ । मूळमायारूप ॥ ५२ ॥ जो शुद्ध तत्पदार्थ निश्चळ । तो चि उपाधियोगें बोलिजे शबळ । घटीं बिंबलें जेवि गगन निर्मळ । तें घटाकाश बोलिजे ॥ ५३ ॥ परंतु हा विगत दृष्टांत जाणिजे । येथें उगें चि उपमानेसीं समजिजे । कां जे आकाश दृष्टांतीं साजे । परि घटत्व भासेना ॥ ५४ ॥ सृष्टिक्रम नव्हता जे समई । तेव्हां घटाची पाहावी कोठें नवाई । आणि घटीं बिंबोनि पुढें कार्याकार्यसोई । तेणें काय केलिया पैं ॥ ५५ ॥ जेथें पंचभूतें चि मुळीं नाहीं । तेथें घटत्वाची वार्त्ता असे कांहीं । आकाशें मग कवणे ठाईं । बिंबणें असे ॥ ५६ ॥ तथापि उपाधियोगें कार्याकारण । सृष्टिक्रम जालियावरि होईल हा प्रमाण । कां जे घटमठादि नाना उपाधि निर्माण । जालिया मग असो ॥ ५७ ॥ आतां ब्रह्मीं माया विवर्त्तरूप । जेवि सूर्यप्रकाशें मृगजळाचा आरोप । भेददृष्टांतें याचें स्वरूप । वोळखोनि जाणावें ॥ ५८ ॥ भेद ह्मणिजे अनुमानीक ज्ञान । जेवि पर्वतीं धूम्र देखिला दुरून । त्या धूम्रावरूनि

---

१ अभ्रपटल. २ मायेचें कार्य. ३ याचा कर्ता मेघ. ४ अपूर्वता. ५ बरें, त्यावेळीं घट मिळून त्यांत आकाशानें आपली व्याप्ति केली असें मानलें तरी अशा घटाकाशाकडून मायेप्रमाणें कार्याकार्य काय घडणार ? ६ मूळाची नसून भासणारी.

तेथें हुताशन । आहे ऐसा जाणावा ॥ ५९ ॥ तेथ अनुमानें करावे नाना तर्क । धूम्रावरूनि तेथें अग्नि आहे ह्मणावा निष्टंक । तरि मनुष्यावीण कोण अग्निद्योतर्क[1] । तस्मात मनुष्य हि असेल ॥ ६० ॥ तरि अन्नोदकसंग्रहाविण । तेथें मनुष्य राहों शके कोण । तस्मात तें हि असेल परिपूर्ण । तरि जाऊनियां पाहीजे ॥ ६१ ॥ ह्मणौनि तेथ धावोनि आला । कां जे अन्नोदक प्राप्त होईल आपणाला । तवं तो आग्यासर्प[2]मुळें अग्नि लागला । तेणें पर्वत जळतसे ॥६२॥ तेथें आपण हि अकस्मात सांपडला । निश्चय[3] केला तो वांया गेला । एवं अनुमानीक ज्ञान होय जयाला । त्यासी मोक्षप्राप्ति न घडे ॥ ६३ ॥ तर्कज्ञानें भावना भाविती येक । तवं तेथें चि वितर्क होती अनेक । ह्मणौनि निष्कारण तें[4] अनुमानीक । प्रत्यक्ष प्रमाण उपयोग्य ॥ ६४ ॥ तथापि तें[5] अनुकूळ नोहे । तरि मग धरावी उपमान अनुमान सोये । असो सांगतां मायाब्रह्मअन्वय । माजीं शास्त्र[6]विवक्षा आठवली ॥ ६५ ॥ ह्मणौनि अनुमानीक ज्ञान कामा न ये । तथापि धरावी कार्यकारणसोय । असो ब्रह्मीं माया- कैसी हा चतुर्थान्वय । बोलिजेल आतां ॥ ६६ ॥ तरि आतां तें अनुमानीक ज्ञान । विवर्ताचें देऊनि उपमान । कीजेल ब्रह्मीं मायेचें विवरण । सूर्यमृगजळदृष्टांतें ॥ ६७ ॥ तरि ब्रह्म निर्गुण निराकार निर्मळ । नित्य सत्य सुनिश्चळ । तो शुद्ध तत्पदार्थ केवळ । वर्णिला वेदें ॥ ६८ ॥ तें स्वयें चि आपेंआप । तेथें नाहीं नाम रूप । मायामय विश्वानुभवें आरोप । कीजे वस्तुत्वाचा ॥ ६९ ॥ जरि दुजी गमे पैं अवस्तु । तरि च ह्मणणें घडे वस्तु । द्वैतें दिधला नसतां हस्तु । अद्वैतत्व घडेना ॥ ७० ॥ आकारासी नसतां ठाव । निराकारत्वाचा हि अभाव । असो मायेचा नसतां प्रादुर्भव । ब्रह्मीं ब्रह्मत्व स्फुरेना ॥ ७१ ॥ एवं नामरूपाचें वर्म । हा सर्वथा नव्हे स्वरूपधर्म । माया-

---

१ अग्नि उत्पन्न करणारा, प्रकाशणारा. २ एकसर्पाची जात आहे; त्याच्या मुखांतून नेहमीं अग्नीच्या ज्वाळा निघतात. ३ आस्तिकता. ४ तें ज्ञान. ५ प्रत्यक्ष आणि प्रमाणज्ञान. ६ तर्कशास्त्राचे दृष्टीनें विवरण.

कवळित जीव स्वकर्म । स्वभावें बोलती ॥ ७२ ॥ मायातीत अचल अव्यय । शुद्ध तत्पदार्थ निष्क्रिय । तेथें च विवर्त्तरूपिणी होय । उत्पन्न मूळमाया ॥ ७३ ॥ ब्रह्मीं माया कदां न घडे । आणि ब्रह्मेविण हें[1] हि केविं घडे । ह्मणौनि अघटितघटना जोडे । नाम इयेचें ॥ ७४॥ तियेतें आधिष्ठूनि राहिलें । ह्मणौनि शुद्धासी शबळत्व आलें । तो शबळ तत्पदार्थ ऐसें बोलिलें । वेदांतशास्त्रीं ॥ ७५ ॥ विवर्त्ताचें स्वरूप ऐसें । सत्य चि असतां अनारिसें[2] भासे । निर्धारूं जातां कांहीं च नसे । भासलें तैसें ॥ ७६ ॥ परब्रह्म परिपूर्ण असतां । अपूर्णतेविण केवि भासे पूर्णता । दुजेनविणें[3] जे अहंब्रह्मता । तें मायेचें स्फुरण ॥ ७७ ॥ ह्मणौनि अघटितघटना बोलिजे । ब्रह्म अद्वैत जिनें प्रतिपाद्य कीजे । तिनें चि नाथिलें[4] द्वैत दाविजे । ह्मणौनियां ॥ ७८ ॥ अद्वैत ह्मणिजे दुसरें नाहीं । तेथें दुजें तें लटिकें चि पाहीं । तथापि अन्यथा[5] जें भासे कांहीं । ते अघटितघटना ॥ ७९ ॥ सूर्यप्रकाश नव्हता अनारिसा । तेथें नाथिला चि जळाभास मृगासी कैसा । तो[6] सूर्यविवर्त ह्मणिजे जैसा । तैसा ब्रह्मविवर्त्त जनासी ॥ ८० ॥ ते मूळमाया जेथ आभासे । तयेतें आविष्ठूनि जें वसे । तो शबळ तत्पदार्थ येरें[7] असे । शुद्ध चि अवघा ॥ ८१ ॥ जेथें मृगजळ आभासलें । त्या प्रकाशासी साकारत्व कल्पिलें । तद्रूपत्वें व्यापकत्व जयासी आलें । येर अवघे निराकार ॥८२॥ असो एवं ब्रह्मीं मायेचें स्फुरण । याचें चौं प्रकारें सांगितलें लक्षण । प्रत्यक्ष प्रमाण आणि उपमान । अनुमान तो चौथा ॥८३॥ चहूं लक्षणीं च्यारी दृष्टांत शुद्ध । स्वजातीय विजातीय विगत भेद । येणें दृष्टांतें जालें निर्व्यवाद । मायाब्रह्मविवरण ॥ ८४ ॥ प्रथम गगनीं जाला पवन । तेवि ब्रह्मीं मायेचें जालें स्फुरण । स्वजातीयत्वें हें प्रत्यक्ष अनुमोदन । वेदवेदांतप्रतिपाद्य ॥ ८५ ॥ दुजें विजातीय दृष्टांतें साक्षित्वें प्रमाण ।

---

१ ब्रह्माच्या आश्रयावांचून मायेचें स्वतंत्र राहणें. २ वेगळें, भिन्न. ३ अद्वैतरूपानें. ४ लटिकें. ५ जें केवळ सत्य हि नाहीं व केवळ मिथ्या हि नाहीं असें. ६ जळाभास होणें. ७ मायाधिष्ठित ब्रह्माखेरीज बाकीचें.

जेवि गगनीं देखिजे गंधर्वभुवन । तेंवि ब्रह्मीं मायेचें जालेपण । आतां तिजा पदार्थ सांगिजेल ॥ ८६ ॥ विगत दृष्टांत उपमानेसीं । घटाकाशवत होणें ब्रह्मीं मायेसी । अनुमानिक भेद दृष्टांतीं सूर्यविवर्त्तासी । तैसी ब्रह्मीं मूळमाया ॥८७॥ एवं चहूं उपलक्षणीं ब्रह्मीं माया । स्फुरद्रूप जाणिजे शिष्यराया । यावेगळे दृष्टांत ते वांया । विटंबना ब्रह्माची ॥ ८८ ॥ तरि यावेगळे नाना दृष्टांत । मायाब्रह्मावरी देती संत । ते सांगतां आपुलें चि चित्त । सलज्ज होतसे ॥ ८९ ॥ ह्मणती ब्रह्मीं माया कैसी जाली । जेवि सूर्यबिंब प्रतिबिंबे सलिलीं । तरि सृष्टि चि आकारासी न्हती आली । तेथ बिंब प्रतिबिंब काइसें ॥ ९० ॥ किंवा ह्मणती बीजीं जेवि जाला तरु । कीं सुवर्णीं नाना अळंकारु । कीं तो दुधावरी सायेचा प्रकारु । तैसी ब्रह्मीं मूळमाया ॥ ९१ ॥ कीं ते उदकावरी नाना तरंग । कीं समुद्रीं लहरिया अनेग । कीं नाना घटीं निफजे पृथ्वीचें आंग । तैसी ब्रह्मीं मूळमाया ॥ ९२ ॥ कीं तेलावरी पुतळी आली । कां ते शरीरीं छाया लिंगटली । किंवा दोरीं सर्पाकारें भासली । तैसी ब्रह्मीं मूळमाया ॥ ९३ ॥ कां तें अभ्रीं धनुष्य निघालें । किंवा शुक्तिकेवरी रुपें भासलें । कीं आरिसां रूप देखिलें । तैसी ब्रह्मीं मूळमाया ॥ ९४ ॥ कीं नेत्रीं बाहुली देखिली । कां ते जळीं प्रतिभा भासली । कीं अकस्मात दृष्टि तरळली । तैसी ब्रह्मीं मूळमाया ॥ ९५ ॥ कां जेवि संध्यारागीची प्रभा । कीं नीळिमा पर्वतीं स्वयंभा । कीं छायामंडपीं कोण उभा । तैसी ब्रह्मीं मूळमाया ॥ ९६ ॥ कीं गुहिरियीं सरडाचे नाना रंग । मेघीं उमटती रंग अनेग । कीं भिंतीवरी चित्र जैसें सुरंग । तैसी ब्रह्मीं मूळमाया ॥ ९७ ॥ कीं रात्रीं राळेचिया ज्वाळा । किंवा तो जैसा धूम्रपुतळा । कां त्या चंद्रीं जैशा सोळा कळा । तैसी

१ पाण्यांत. २ अर्थात् मृत्तिकेचें. ३ पुतळाच्या किंवा इतर आकाराचा तवंग. ४ लागली, चिकटली. ५ शिंपल्यावर. ६ आरशांत. आं असा सप्तमीचा प्रत्यय आहे. ७ प्रतिबिंब. ८ तरळणें=भांबावणें, खेळणें. ९ यांत्रिक शुभ्र वस्त्राचा पडदा सोडून त्याचे आंत दिवा लावून त्यामधून जीं निरनिराळीं चित्रें दाखवितात त्याचें नांव. १० इच्छेनुसार क्षणोक्षणीं रंग पालटणाऱ्या सरड्याची एक जात आहे.

ब्रह्मीं मूळमाया ॥ ९८ ॥ कीं ते सूर्यप्रभा चिरींवे गमे । कीं नभीं चक्रें दिसती दृष्टीसंभ्रमें । कीं जैसें व्योमीं[2] देखिजे नीळिमे । तैसी ब्रह्मीं मूळमाया ॥ ९९ ॥ कां ते नटाची सोंगसंपादणी । कीं बहुरूपीची रावो राणी । कीं ते बाजीगारी[3] जैसी साचपणीं । तैसी ब्रह्मीं मूळमाया ॥ १०० ॥ कीं ते बेगडाचे अळंकार । कीं पारियांचीं मोतें साचार । कीं ते अभ्रकाची झगमग वर । तैसी ब्रह्मीं मूळमाया ॥ १ ॥ कीं जेवि तूप विघरलें तें थिजलें । कीं तें शस्त्रामाजीं पाणी देखिलें । कीं मोतीं पाणिदार मोलावलें । तैसी ब्रह्मीं मूळमाया ॥ २ ॥ कीं ते मेघीं विद्युल्लता झमकली । कीं अकस्मात गडगर्जना जाली । कीं गगनीं रात्रीं नदी देखिली । तैसी ब्रह्मीं मूळमाया ॥ ३ ॥ किंवा नाद उमटे अश्वाआंगीं । कीं उदकीं फेण होय सर्वांगीं । कीं स्वप्नामाजीं देखिजे अनेगीं[6] । तैसी ब्रह्मा मूळमाया ॥ ४ ॥ ऐसे नानापरी हीन दृष्टांत । मायाब्रह्मासी योजूनि असंख्यात । त्या ब्रह्माची विटंबना बहुत । केली ग्रंथकर्त्यांनीं ॥ ५ ॥ अहो सूर्यासीं उपमितां खद्योत । तरि काय हें ग्रंथकर्त्यांसी उचित । तैसे ब्रह्मासी देऊनि हीन दृष्टांत । नानापरी बोलती ॥ ६ ॥ अहो आंब्याचें कैसें गोडपण । जैसें तें प्रत्यक्ष इंद्रावँण । तरि हें काय भूषण दूषण । आंब्यासी कीं आपणासी ॥ ७ ॥ जरि सार्वभौमासी देखतां दृष्टीं । तुज रंकाऐसी हो भाग्यपुष्टि । ऐसें ह्मणतां काय त्यासी संतुष्टि । चित्तामाजीं वाटेल ॥ ८ ॥ कीं तो आधिकें चि यासी क्षोभेल । तत्काळ रासभारोहण करील । सेवटीं शिरछेदास हि प्रवर्त्तेल । क्षोभक दृष्टीनें ॥ ९ ॥ पाहा मनुष्यासी न साहे हीन दृष्टांत । मां त्या सर्वेश्वरासी देणें हें काय उचित । येणें कैसें न क्षोभे त्याचें चित्त । आणि बरें पाहेल तो केवि ॥ ११० ॥ तथापि सर्वब्रह्मे ग्रंथकर्ते जाले । तेंहीं कुंकुम द्वारावतीसी येक केलें ।

---

१ पृथकपणें फाकलेली. २ आकाशांत. ३ बाजीगरी=गारुडविद्या. ४ पान्याचीं. ५ चकाकी. ६ अनेक प्रकारच्या वस्तु. ७ कडू कंवडळ (हंसकोश) ८ गाढवावरून धिंड काढील. ९ दृश्यादृश्य सर्व ब्रह्म आहे असे ह्मणणारे; ब्रह्म मायेचा भेदभाव न पाहणारे.

अवघें चि ब्रह्म जेथ जालें। तेथें उंच नीच कवणासी ॥ ११ ॥ जें चि परब्रह्म ते चि माया। तें चि विश्वेसीं सर्वब्रह्म स्थापूनियां। शिष्यासी सर्वब्रह्म बोधूनियां। अवघें चि येक ह्मणती ॥१२॥ अहो जरि अवघें चि येक होतें। तरि मग वेदशास्त्रविधी कासियासी ते। ह्मणौनिया येवढिया अन्यायातें। कोणें काय ह्मणावें ॥ १३ ॥ अवघा जाहालासे गलबला। कोण्ही नायके कोण्हाचिया बोला। या सर्वब्रह्मयांनीं ब्रह्मासी आणिला। हीनापवाद दृष्टांतें ॥ १४ ॥ परंतु ब्रह्म शुद्ध बुद्ध सत्य शाश्वत। त्यासी हे बाधूं पाहाती काय दृष्टांत। परि यांचिया योगें हीनता पावत। हे चि निजांगीं ॥ १५ ॥ अहो सूर्यासी उपमिला कोळसा। कीं राजहंस तो डोंबाऐसा। तरि या बोलीं ज्याचा तो चि सहसा। मूर्खत्वासी आला ॥ १६ ॥ पाहातां ब्रह्म निर्गुण निसंग निर्विकार। त्यासी हे हीन दृष्टांत देती जे साचार। यमयातनेचे जे नाना नर्कप्रचार। हे देवें त्यांसी निर्मिले ॥ १७ ॥ इतुकें संतीं आइकतां चि वचन। स्वानुभवदिनकरीं संतोषोन। ह्मणती भला भला गा तुझें सर्वेश्वर कल्याण। उत्तरोत्तर करूं सुखें ॥ १८ ॥ तूं ब्रह्मगरिमा जे बोलिलासी। ते सर्व हि ब्रह्मार्पण परिपूर्णतेसी। आतां पुढीलिये ग्रंथकथेसी। अनुवादें सुखें ॥१९॥ इतुका संतवाक्यपसाय लाधोनि। दिनकर रामींरामदासीं समरसोनि। स्वानुभवदिनकरेसीं अनुदिनीं। सहजस्थिति ऐक्यता ॥१२०॥ येथूनि संपलें मायाब्रह्मविवरण। पुढें सांगिजेल सर्वेश्वरलक्षण। प्रकृतिपुरुषेंसी पुढील कीर्ण। कथानुवाद करील ॥१२१॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये त्रयोदश कळापे परब्रह्ममूळमायाविवरण निरूपणं नाम द्वितीय कीर्ण प्रकाशः ॥ २ ॥ श्रीराम जयराम जयजयराम ॥

॥ श्रीराम ॥

आइकोनि मायाब्रह्मीचें विवरण। शिष्य सर्वांगें सुखावोनि पूर्ण।

---

१ डोमकावळ्याप्रमाणें. २ करो. ३ ब्रह्माचें खरें महत्व. ४ प्रसाद.

ह्मणे जी स्वामी निवाड केला परिछिन्न । गुरुशास्त्रआत्मप्रचिति ॥ १ ॥ जेवि कां ते निजचंचु राजहंस । क्षीर नीर निवडिती निःशेष । कां ते परीक्षवंत नाना नाणियांस । खरें खोटें निवडिती ॥ २ ॥ तेवि जी दयाळा कृपामूर्ति । ब्रह्मीं मायेची निवडिली उत्पत्ति । आतां तें पुरुष आणि प्रकृति । हें कोणासी ह्मणिजे ॥ ३ ॥ ऐसी शिष्येनि भावें करितां विनति । सद्गुरूसी जाली परम विश्रांति । तरि पुसिला जो प्रश्नु यथानिगुति[1] । तो श्रवण करीं अत्यादरें ॥ ४ ॥ तरि ब्रह्मीं अहं-ब्रह्म जें स्फुरण । तें चि प्रकृतिपुरुषाचें लक्षण । सूक्ष्मस्वरूपीं अष्टधा गहन । अव्यक्तरूपें बोलिजे ॥ ५ ॥ जैसा निश्चळ गगनीं चंचळ पवन । तो द्विधारूपेसीं परिछिन्न । शुद्धशबळत्वें जाला निर्माण । तैसी ब्रह्मीं मूळमाया ॥ ६ ॥ गगनीं शुद्धभागें उदेला जो पवन । अर्द्धमात्रात्मक प्रणवोच्चारण । तो चि परमात्मा परिछिन्न । सर्वेश्वररूप जो ॥ ७ ॥ उरला जो शबळ भागें पवन । तो अकार उकार मकारात्मक जाण । तेथें त्रिगुण जाले निर्माण । रज सत्व तम सूक्ष्मत्वें ॥ ८ ॥ त्या शबळ पवनीं तमोगुणरूपें । उष्णांश जो कां आरोपे[2] । तो देदिप्यमान तेजा-चिया स्वरूपें । प्रगटता जाला ॥ ९ ॥ तैसा चि रजोगुणस्वरूपें सीतळांश । तो उदकरूपें जाला सार्द्रांश[3] । निजांगीं वायु सत्व-गुणांश । धरिता जाला स्वानंदें ॥ १० ॥ पुढें उष्णांशीं तेज प्रगटलें । शीतांशीं उदक निर्माण जालें । परस्परानुयोगें आळों गोठों लागलें । पृथ्वीमंडळ हें ॥ ११ ॥ मुळीं शब्दगुणेसीं गगन । शब्दापासूनि स्पर्श जाला निर्माण । ह्मणौनि शब्द स्पर्श हे दोन्ही गुण । वायूचे आंगीं असती ॥ १२ ॥ त्या वायूपासूनि जालें तेज । तें रूपगुणेसीं प्रगटे सहज । मुळींचे शब्द स्पर्श गुण द्विज । हे हि तेजीं शोभले ॥ १३ ॥ एवं तेजीं शब्द स्पर्श रूप । उदकीं रसत्वाचा आरोप । मुळींचे शब्द स्पर्श रूप । हे उदकें धरिले ॥ १४ ॥ एवं शब्द स्पर्श रूप रस । चहूं गुणीं उदक सपोष । त्यांपासूनि पृथ्वी

---

१ यथार्थ. २ कल्पना केली. ३ सार्द्रांश=पातळ, ओलसर.

ते धरी गंधगुणास । आणि मुळींचे च्यान्ही हि ॥ १५ ॥ एवं शब्द स्पर्श रूप रस गंध । पृथ्वी जाणिजे पंचविध । एवं पंचभूतें आणि त्रिगुण मिळोनि प्रसिद्ध । अष्टधा प्रकृति ॥ १६ ॥ ऐसी अष्टधा रूपें मूळमाया । सर्वेश्वर अधिष्ठिला इया । पुढें परस्परानुमेळें कारणकार्या । प्रसवती जाली ॥ १७ ॥ हे मूळमाया विवर्तरूपिणी । इयेचीं रूपें जालीं तिन्ही । मूळमाया तथा माया आणि । तिजी ते अविद्या ॥१८॥ जे स्वरूपोन्[1]मुखा ते मुळमाया । जे प्रपंचोन्मुखा ते माया । जे प्रपंच-रूप चि होऊनियां । राहिली ते अविद्या ॥ १९ ॥ येणें त्रिरूपें येकी प्रकृति । पुरुष आत्मा ऐसिया श्रुति । तो येक चि परि उपाधिभेदें संतीं । त्रिधा बोलिजे ॥२०॥ मूळमायोपाधिभिन्नत्वें आत्मा । तो चि मायोपा-धीं ईश्वर प्रत्यगात्मा । त्यास चि अविद्योपाधीं जीवात्मा । ऐसें बोलती ॥२१॥ त्रिरूपें येक पुरुष अनंग[2] । त्यासी प्रकृतियोगें अंगसंग[3] । तयाचा समागम रसरंग ये प्रकृतीसी ॥ २२ ॥[4] पुरुष आपुलिया निजसत्ता । प्रकृतीचा असे वेत्ता[5] । आणि प्रकृतीचिया वृत्तांता । येणें चि साफल्य ॥ २३ ॥ प्रकृति पुरुषाचें अर्द्धांग । आभास मात्र भिन्न भाग । जैसें अर्द्धनारीनटेश्वराचें सोंग । येक चि दोहीं रूपीं ॥ २४ ॥ ते प्रकृति अस्वातंत्र्यें[6] नेणे पुरुषासी । पुरुष स्वकीयत्वें जाणे तियेसी । ऐसिया सहवासें येकमेकांसी । स्वरूपसिद्धि ॥ २५ ॥ एवं मूळपुरुष मूळप्रकृति । इयें चि प्रकृतिपुरुषें बोलिजे श्रुति । कार्यकारणभावें वर्त्तती । अभिन्नरूपें ॥ २६ ॥ सांगतां प्रकृतिपुरुषांचा महिमा । परम विश्रांति निगमागमा । जियेनें स्वसामर्थ्यें जगदात्मा । वश्य करूनि ठेविला ॥ २७ ॥ ते गुणमयी तो गुणनियंता । ते विश्वसंजीवनी तो विश्व-शास्ता । ते जगज्जोति तो जगद्भर्ता[7] । पुराणपुरुष ॥ २८ ॥

---

१ मूळ ब्रह्मस्वरूपाकडे तोंड करून ह्मणजे जिचा ओढा मूळस्वरूपाकडे विशेष. २ निराकार. ३ संलग्नता. ४ या दोन चरणांचीं अक्षरें मुळांत अशीं आहेतः 'तयाचा सहागमरसरंये प्रकृतिसि' ? ५ जाणणारा. ६ स्वतंत्र नसल्यामुळें. ७ जगाचें पोषण करणारा.

ते शक्ति तो सदाशिव । ते सद्भक्ति तो सद्भाव । ते स्वयंज्योति तो स्वयमेव । स्वयंप्रकाश ॥ २९ ॥ ते सर्वसाक्षिणी तो सर्वेश्वर । ते तुर्या तो प्रत्यगात्मा साचार । ते इछा तो कुमार । परब्रह्मींचा ॥ ३० ॥ यांची परस्परें कुळवाडी[1] । सांगतां पैं असांघडी[2] । प्रकृतिजोडिया जोडी[3] । पुरुष भक्षी ॥ ३१ ॥ ते आमुला[4] हे आमुली । ययां संगेति[5] नाहीं देखिली । परि सकळ कुळवाडी जथिली[6] । ययां चि दोवीं ॥ ३२ ॥ तो अनंग आणि निसुधा । निकामी आणि पैंधा[7] । जीर्णपणें अति वृद्धां- । हूनि वडिल ॥ ३३ ॥ त्या आडनांव पुरुष । येऱ्हवीं स्त्री नाहीं जडेमाणुस[8] । सेवटीं पुरुषत्व हि त्यास । हे चि आणी ॥ ३४ ॥ तो अचक्षु अश्रवण । अपाणी आणि अचरण । नांव कर्म ना वर्ण । कांहीं च नाहीं ॥ ३५ ॥ अवयवहीन कांहीं च नसे । तो चि जयेचा भर्त्ता[9] असे । तियायोगें भोगणें आपैसें[10] । सुखदु:खाचें जया ॥ ३६ ॥ तो समुळीं देखिजे[11] अकर्त्ता । असोनि उदास अभोक्ता । परि इयेनें येकपत्नीव्रता । तया वेवविलें ॥ ३७ ॥ जयेसीं पाहातां आळुमाळु[12] । रूपागुणाचा चाळेंढाळु[13] । परि असेल तैसा हि खेळ । आणीतसे रूपासी ॥ ३८ ॥ पाहातां हे प्रकृति चि सावेव । परि त्रिगुणासी होणें ईपासाव । ह्मणौनि गुणमयी इचें नांव । गुणक्षोभिणी ॥ ३९ ॥ हे प्रतिक्षणीं नीचेंनवी[14] । नामारूपाची च आघवी । सकळ जनातें आश्रावी[15] । हे चि येक पैं ॥ ४० ॥ इचेनि सकळ नामें प्रसिद्धें । रूपें भासती इचेनि विविधें । सर्व हि इंद्रियें सावधें । इयेकारितां ॥ ४१ ॥ असोनिया नपुंसक मन । इचेनि भोगी त्रिभुवन । अहंकारासी थोर आंगवणें[16] । इचेनि संगें ॥ ४२ ॥ महा दीप हे कामाचें । वसौटें दिसे क्रोधाचें । निज-

---

१ व्यापार, व्यापआटोप. २ असांगडें=निरुपम. ३ प्रकृतिपुरुषांच्या वर सांगितलेल्या जोड्या ह्या सर्व. ४ संततिरहित. ५ इष्टमित्र, गणगोत वगैरे सहवासी. ६ गुंतविली? ७ पांगळा. ८ जड=ज्ञानहीन. किंवा जडलेलें. ९ पोशिंदा. १० अपैसें= आपलें आपण. ११ मुळांत 'देखि' आहे. १२ कांहींबाही. १३ ढाळ=अभिषेक, रसपूट. १४ नित्य नवी. १५ आश्रय देते. १६ इच्छा.

द्धाम मोहाचें । भयासी थारा हे ॥ ४३ ॥ हे व्यामोहाचा थारा । इया भ्रमाचा डांगोरा । विश्राम सकळ विकारां । शोकसंतापेसीं ॥ ४४ ॥ हें वाङ्मयाचें सांटें । साकारपणाचें वेसौटें[2] । प्रपंचाचें आगिठें[3] । अखंड धुपे ॥ ४५ ॥ येथूनि जालिया कळा । विद्या वाढती येथ सकळा । स्वधर्मासी प्रताप आगळा । स्वकर्मसहित ॥ ४६ ॥ त्रिगुणाच्या तिन्ही शक्ति । इयेपासाव विकाशती । ज्ञानक्रिया द्रव्यसहिती । इछेसी व्याली हे ॥ ४७ ॥ हे चमत्काराचें वेळाउळें[4] । नादाची हे टांकसाळ । सकळ चराचरखेळ । इयेचा चि पैं ॥ ४८ ॥ उत्पत्ति स्थिति प्रळय । हें इयेचें काळत्रय । सुषुप्ति स्वप्न जागर तुर्य । अवस्था इयेच्या ॥ ४९ ॥ हे अनंगातें आवरी । असंगातें स्वीकारी । चाळकासी सामावी उदरीं । निसंगपणें ॥ ५० ॥ हे सौभाग्याचें भरितें । कीं हे सौजन्याचें उंजितें । सर्वगुणाचें आइतें[6] । भांडार हें ॥ ५१ ॥ चौदा विद्या चौसष्टि कळा । त्यांचा येथ येकवळा[7] । दैवी संपदा ज्या सकळा । त्यांची आरांभ हे ॥ ५२ ॥ हे शृंगाराचें धाम । शांतीचें सौभाग्य निःसीम । क्षमा दया निष्काम काम । जिंती इयेचेनि ॥ ५३ ॥ तो अद्वय अनादि असंग । हे द्वैतसिद्ध सर्वसंग । तो अभंग अजर अनंग । हे सर्वसंग पूर्णता ॥ ५४ ॥ तो अद्वैत हे दुसरे । तो निःसंग हे सोयरें[10] । तो निराळेंं[11] सर्व हि घरें । बांधलीं इया ॥ ५५ ॥ तो अनावर हे आवरी । तो अचर्च्य हे सर्व चर्चा करी । तो अनाम हे नाना नामें धरी । विश्वात्मकेसीं ॥ ५६ ॥ तो स्वयंभ हे संभूति[12] । तो नुसधा[13] हे सर्व धरिती । तो अमूर्त हे मूर्ति । सावयवेसीं ॥ ५७ ॥ तो निरावेव हे सर्वावयव । तो अरूप हे स्वरूप स्वयमेव । तो निष्कर्म हे कर्मप्रसर सर्व । आवरी सोडी ॥ ५८ ॥ तो अनार्त्त[14] हे सकळार्ति । तो संपूर्ण हे अपूर्णाकृति । तो उदास हे

---

१ सोबती. २ घर. ३ आगटी. ४ घर. ५ पेट. ६ स्वतःसिद्ध. ७ एकोपा. ८ बाग. ९ राहतात, जगतात. १० सर्वत्र इचा गोतवळा आहे. ११ गृहविहीन. १२ उत्पत्ति. १३ आधाराशिवाय. १४ रोगविहीन, इच्छारहित. आर्त=रोगी इच्छा किंवा आवड.

प्रतिपाळकर्ती । विश्वजनाचा ॥ ५९ ॥ तो निराकार हे आकार । तो निराधार हे आधार । तो निर्विकार हे सविकार । बहुवसपणें ॥ ६० ॥ तो शुद्धसत्व हे इच्छाशक्ति । तो प्रणव हे अर्द्धमात्रा व्यक्ति । तो क्षेत्रज्ञ हे क्षेत्रयुक्ति । सर्व हि करी ॥ ६१ ॥ तो चंचळ हे जड । तो सुक्षम हे प्रचंड । तो आत्मा हे चित्शक्ति अखंड । आत्मसंविति[1] ॥ ६२ ॥ तो स्वसंवेद्य[2] हे स्वरूपस्थिति । तो स्वानुभव हे अनुभूति । तो स्वप्रकाश[3] हे स्वयंज्योति । चिदानंदघन ॥ ६३ ॥ हे अर्द्धनारी तो नटेश्वर । हे षड्गुण तो ईश्वर । हे अपर तो परात्पर । परमात्मा चि पैं ॥ ६४ ॥

असो ऐसीं हें पुरुष प्रकृति । दोघें अभिन्नपणें वर्तती । यांचें कर्तृत्व सांगतां वेडावती । च्यान्ही वेद ॥ ६५ ॥ अर्द्धनारीनटेश्वर बोलिजे । तो हा व्यवहार जाणिजे । महावाक्यशब्द निफजे । ययां चि पासीं ॥ ६६ ॥ अहर्निश महावाक्याचा जप । यांस चि करणें सक्षेप[4] । मी शुद्धबुद्ध परब्रह्मस्वरूप । यास चि ह्मणणें ॥ ६७ ॥ ब्रह्माहमस्मि महावाक्य । येथींचा अर्थ अति अतर्क्य । ब्रह्मेसीं ईश्वरत्वें होतां पार्थक्य । तो ऐक्यासी आला तेणें चि ॥ ६८ ॥ ब्रह्मस्मरणें स्वरूपोन्मुख जाला । विस्मरणें मायेकडे फिरला । स्मरणविस्मरणें राहिला । ईश्वरपदीं चि ॥ ६९ ॥ असो ऐसें जेथ अखंड स्मरण । तें चि मूळमायेचें अधिष्ठान । स्मरणानंतरें विस्मरण । तें अव्याकृत बोलिजे ॥ ७० ॥ विस्मरणाचि-सारिखा भ्रम । तो चि अविद्यमायेचा उपक्रम । जो स्वरूपासी चि जीव-धर्म । असोनियां[5] आरोपी ॥ ७१ ॥ मूळमायेचेनि विकारें । सत्ताचैतन्य[6] जितुकें आकारे । तें प्रत्यक्चैतन्य निर्द्धारें । श्रुति बोलती ॥ ७२ ॥ सत्ताचैतन्य जो ईश्वर । तो चि उपाधिभेदें जीवाकार । जैसा घटामाजीं दिनकर । तेवढा चि दिसे ॥ ७३ ॥ प्रत्यक्चैतन्य जीवचैतन्य[7] । उपाधि भेदें येऱ्हवीं ब्रह्मीं अनन्य । तैस्या चि माया अविद्या अन्य[8] । मूळमायेसीं

---

१ आत्मज्ञानरूप. २ ज्ञानस्वरूप वस्तु. ३ म्हणजे सत्रूप. ४ साक्षेपें=उत्कंठेनें, यत्नानें ? ५ नसोनियां ? ६ सत्तचैतन्यापैकीं दुसरें जें ईशचैतन्य त्यास च सत्ता किंवा प्रत्यक् चैतन्य म्हटलें आहे. ७ सत्तचैतन्यापैकीं तिसरें. ८ उपाधिभेदें अन्य एऱ्हवीं अनन्य.

॥ ७४ ॥ सर्वेश्वरें मूळमाया अवलोकिली । ते त्रिगुण पंचभूतें यथाक्रमें व्याली । ते येकवटोनि ऐक्यासि आली । कर्दमरूपें अष्टधा ॥ ७५ ॥ पुढें पांचा भूतांचीं पंचवीस तत्वें । सकळें चळती पृथक्त्वें । सजीवें होऊनि येकत्वें । वर्तो लागती ॥ ७६ ॥ पुढें जितुकें जैसें तत्व आकारें । तितुका तैसा चि तत्वज्ञ विस्तारे । स्वयें चळे चाळी सविकारें । जडें चि केवळ होती जे ॥ ७७ ॥ जें जें तत्व तें तें क्षेत्र जाणिजे । क्षत्रज्ञ ईश्वर सर्वत्र बोलिजे । नाहीं तरी जडीं काय चेष्टिजे । त्या ईश्वरेंविण स्वयें ॥ ७८ ॥ त्या ईश्वराचे चि इछाविशेषें । द्विधा जालीं तत्वें अनायासें । सार्द्ध अपंचीकृत सावकाशें । हिरण्यगर्भ ईश्वराचें ॥ ७९ ॥ प्रकृतिपुरुषसंन्निधानें । महत्तत्वासी निर्माण होणें । स्वशक्तीसीं प्रकटणें । त्रिविधाहंकारें ॥८०॥ त्रिविध अहंकाराची त्रिपुटी जाली । ते सशक्ती सत्वरजतमेसीं विस्तारली । ज्ञानक्रिया द्रव्यशक्तीसीं आकारलीं । पंचमहाभूतें ॥ ८१ ॥ सत्वगुणीं शब्दगुणेसीं आकाश जालें । तेथून अंतःकरणपंचक व्यक्तीसीं आले । अंतःकर्ण मन बुद्धि चित्त अहंकारेसीं विस्तारलें । पंचक ज्ञानशक्तीसीं ॥ ८२ ॥ क्रियाशक्तीसीं रजोगुण । करिता जाला पंधरा तत्वें निर्माण । तें एवं रूप विचारूनि आपण । पाहावीं तत्वविदीं ॥ ८३ ॥ स्पर्शगुण वायुपापासूनि जाण । प्राणपंचक जालें निर्माण । व्यान समान उदान प्राण अपान । हें प्राणपंचक रजोगुणी ॥ ८४ ॥ रूपगुण तेजास्तव पूर्ण । ज्ञानेंद्रियपंचक परिछिन्न । श्रोत्र त्वचा चक्षु जिव्हा घ्राण । रजोजन्य क्रियाशक्तिसीं ॥ ८५ ॥ रसगुणी उदकापासाव जालें । कर्मेंद्रियपंचक रूपासी आलें । वाचा पाणी पाद शिश्न गुद विस्तारलें । रजोजन्य क्रियाशक्तीसीं ॥ ८६ ॥ गंधगुणीं पृथ्वीपासूनियां । विषयपंचक आलें उआया । शब्द स्पर्श रूप रस गंध यां । जानिता तमोगुण द्रव्यशक्तीसी ॥ ८७ ॥ आतां येकयेकाचे पांच अंश । परस्परें तंतुपटन्यायें

---

१ एकोप्यानें. २ स्थूल, जड. ३ आकारास.

प्रवेश । पंचविध प्रकारें जगदीश । करिता जाला स्वयें ॥ ८८ ॥ शब्द वाचा श्रोत्र व्यान अंतःकरण गगनीं । स्पर्श पाणी त्वचा समान मन पवनीं । रूप पाद चक्षु उदान बुद्धि दहनीं । समरसती जाली ॥८९॥ रस शिश्न जिव्हा प्राण चित्त जीवनीं । गंध गुद घ्राण अपान अहंकार धरणीं । एवं तत्वें परस्परें प्रवेशोनि । तंतुपटन्यायें राहिलीं ॥ ९० ॥ सर्वेश्वरइच्छाविशेषें कर्दम । तन्मात्रारसें जाला उत्तम । तो महातेजें आळोनि परम । गोळा निःशेष जाला ॥ ९१ ॥ तें चि ईश्वराचें स्थूळ देह ब्रह्मांड[1] जाण । तदंश जीवाचें स्थूळ पिंड प्रमाण । तैसें चि हिरण्यगर्भाचें सूक्ष्मात्मक परिछिन्न । लिंगदेह होतें जालें ॥ ९२ ॥ अव्याकृत माया कारणदेह ईश्वराचें । तदंश अज्ञानी कारणदेह जीवाचें । मूळमाया महा-कारणदेह दोहींचें । येक चि शुद्ध संकल्पें ॥ ९३ ॥ अवस्था उत्पत्ति स्थिति प्रळय ईश्वरदेवीं । तदंश जागृति स्वप्न सुप्ति अवस्था जीवीं । ब्रह्मा विष्णु रुद्र अभिमानी देवीं । तदंश जीवीं विश्व तैजस प्राज्ञ ॥९४॥ स्थानें सत्यलोक वैकुंठ कैळास । ईश्वरीं जाणिजे सविशेष । तदंश स्थानें हि जीवास । नेत्र कंठ हृदय ॥ ९५ ॥ भोग शिवीं सुखदुखमिश्र प्रवि-विक्त आनंद । तदंश जीवीं तैसे चि प्रसिद्ध । मात्रा अकार उकार मकार येवंविध । जीवशिवीं वर्तती ॥ ९६ ॥ ईश्वरीं गुणसाम्यत्वें वर्त्तती । ते चि सविकार जीवीं होती । रज सत्व तम ये प्रवृति— । नामें जयांचीं ॥ ९७ ॥ ब्रह्मांडीं शक्तित्रयांची उपपत्ति । क्रियाशक्ति ज्ञानशक्ति द्रव्य-शक्ति । अंशात्मकें पिंडीं हि त्या चि वर्त्तती । चतुर्विंशति कोशेसीं ॥ ९८ ॥ आतां चौथें देह जीवेश्वराचें । महाकारण मूळमाया साचें । अवस्था तुर्या सर्वसाक्षिणि दोहींचे । अभिमानी प्रत्यगात्मा सर्वेश्वर ॥ ९९ ॥ स्थानें मूर्ध्नि आणि नीळारंभ । दोहींचे भोग आनंदावभास स्वयंभ । अर्द्धमात्रा ॐकार स्वयंभ । मात्रा जयांच्या ॥ १०० ॥ ईश्वरीं शुद्धसत्वगुण । जीवीं हि तो चि वर्ते आपण । कार्यकारणयोगें संपूर्ण । येक चि दोहींकडे ॥ १ ॥ इछाशक्ति दोहीं स्थानीं । येक चि वर्ते

१ विराट देह. २ आकाश ?

द्विधा होऊनि । ऐसे सोळा कोश उभयतां मिळोनि । शुद्धसंकल्पात्मक ॥ २ ॥ माया अविद्यात्मक देहत्रय सा[1] । येक येक अष्टकोशात्मक सहसा । येकुन कोश अठेताळीस विश्वासा । विवरोनि पाहिजे ॥ ३ ॥ अठेताळीस आणि सोळा[2] । चौसष्टि कोशात्मक पिंडब्रह्मांडमेळा । यांमाजीं जीवेश्वर देहभावें सोहळा । घेती संकल्पविकल्पवशें ॥ ४ ॥ ऐसिया पिंडब्रह्मांडग्रंथी[3]। माजीं चंचळें वर्त्ते स्वकर्मपंथीं । स्थूळ देहाच्या घेऊनि बुंथी । कार्यकारणयोगें ॥ ५ ॥ जैसीं येके ब्रह्मांडीं अनेक पिंडें । होतीं चतुर्विध खाणींचीं बंडें । तैसी चि प्रकृतिमाजीं अनेक ब्रह्मांडें । सृष्टिक्रमें चि रचती ॥ ६ ॥ एवं सर्वेश्वरें मूळप्रकृतीच्या योगें । पिंड ब्रह्मांड रचिलें प्रकारें अनेगें । तें यथान्वयें सृष्टिक्रमसंयोगें । सांगिजेल पुढीलिये कीर्णीं ॥ ७ ॥ दिनकर रामीं रामदासीं शरण । स्वानुभवदिनकरीं होऊनि मग्न । ब्रह्मांडाची रचना यथान्वयें श्रवण । केलें पाहिजे ॥ १०८ ॥ स्वस्ति स्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये त्रयोदश कळापे प्रकृतिपुरुषयोगविवरण नाम तृतीय कीर्ण प्रकाशः ॥ ३ ॥ श्रीराम जयराम जयजयराम ॥

॥ श्रीराम ॥

ऐकोनि प्रकृतिपुरुषाचें विवरण । शिष्य सर्वांगें सुखसंपन्न । स्वानुभवदिनकरीं संतोषोन । निजानंदें डुल्लत ॥ १ ॥ ह्मणे धन्य धन्य जी सर्वोत्तमा । अकळ नकळे तुमचा महिमा । अनंत ब्रह्मांडाची गरिमा । इयेचे करणार तुम्ही ॥ २॥ लीळा न कळे ब्रह्मादिकां । तुमचे वर्णनीं वेद मुका । विष्णु शंकर करूनि आराधुंका । तुमचे स्वरूपीं निमग्न ॥ ३ ॥ तुमचेनि परब्रह्मानुभव । तुमचेनि प्रकृतिपुरुष स्वयमेव । नाना कळा लीळा लाघव । तुमचेनि जी आज्ञा ॥ ४ ॥ तुमचेनि चराचराचा प्रभव[9] ।

---

१ विराट, हिरण्यगर्भ व अव्याकृत हे ब्रह्मांडाचे व स्थूल, सूक्ष्म व कारण हे पिंडाचे; एकूण सहा. २ जीवेश्वराच्या चौथ्या देहाचे सोळा कोश. ३ चिज्जडाचें ऐक्य. ४ मायोपाधी ईश्वर, जीवेश्वर. ५ घुंगट. ६ महत्व. ७ तृप्ति, आवड किंवा प्रतिबंध. ८ कुशलता. ९ उत्पत्ति.

तुमचेनि सकळ विद्या वैभव । पिंडब्रह्मांडात्मक प्रस्ताव । तुमचेनि जी- सद्गुरु ॥ ५ ॥ तुमचेनि जीवेश्वरऐक्य । तुमचेनि ईश्वरब्रह्मैक्य । आणि प्रकृतिपुरुषाचें पार्थक्य । अभिन्नतेसीं केवळ ॥ ६ ॥ पिंडब्रह्मांडाचा लयोद्भव । तुह्मी चि जी करणार स्वयमेव । सेवटीं अकर्तेपणाचें हि महत्व । शोभे तुह्मास चि जी ॥ ७ ॥ आह्मां देहवंतां प्राणियां । ब्रह्म- पदप्राप्ति हे तुमची दया । आणि आह्मी नेणोनि जाणोनियां । जें पुसिलें तुह्मासी ॥ ८ ॥ तें तुह्मीं सकळ फाडोवाडीं । सांगितलें चि स्वसुखसुरवाडीं । नाना संदेहाचिया अंडी । निरशिलिया समर्था ॥ ९ ॥ परंतु येक असे जी संदेह । जो हा दिसतसे ब्रह्मकटाहे । याचे रचनेचा यथान्वय समूहें । मज सांगितला पाहिजे ॥ १० ॥ इतुकी ऐकतां शिष्यविज्ञापना । कृपा उचंबळोनि गुरुराणा । सांगता जाला ब्रह्मांडरचना । श्रवण केली पाहिजे ॥ ११ ॥ बा रे तुवां ये ब्रह्मांडरचनेसी । विचारिलें तें चि आतां परियसीं । आमुचें हि तत्व मानसीं । ऐसें चि होतें ॥ १२ ॥ विशेष तुवां केला याचा प्रश्न । येणें आह्मांसी सुख असे गहन । तरि आद्यंत आतां हें चि कथन । सवि- स्तर सांगिजेल ॥ १३ ॥ मुळीं सर्वेश्वरइच्छेस्तव । अनुक्रमें जाला त्रिगु- णप्रभव । तें चि ब्रह्माहरिहररूप स्वयमेव । सशक्तीसीं प्रगटले ॥ १४ ॥ ज्ञानशक्तीसीं सत्वगुण । मूर्तिमंत साळंकृत लक्ष्मीनारायण । तैसा चि द्रव्यशक्तीसीं तमोगुण । शंकरपार्वती प्रगटली ॥ १५ ॥ तिजा रजोगुण क्रियाशक्तीसीं । प्रगटला ब्रह्मा सावित्रीसीं । पुढें आपुलिया स्थळासी । निर्मिते जाले यथाक्रमें ॥ १६ ॥ यापूर्वीं सर्वेश्वरइच्छावशें । पंचभूतें निर्माण यथावकाशें । आकाश वायु तेज आप पृथ्वी क्रमवि- शेषें । गुणाधिक्यें होतीं जालीं ॥ १७ ॥ प्रथम आकाशीं येक चि शब्दगुण । शब्दस्पर्श द्विगुणेसीं पवन । शब्दस्पर्शरूपें विलसे दहन । चतुर्गुणीं तें उदक ॥ १८ ॥ शब्दस्पर्शरूपरसेसीं उदक । पंचगुणीं

---

१ प्रसंग अथवा गोष्ट. २ स्पष्ट अथवा मोकळेपणानें. ३ स्वसुखाच्या स्वाधीन होऊन. ४ दुर्घटपणा किंवा आढी=ढीग. ५ ब्रह्मांड. ६ समो=समय..

पृथ्वी विळसे सम्यक । शब्द स्पर्श रूप रस गंध हें पंचक । पृथ्वीचे ठाईं संपूर्ण ॥ १९ ॥ ऐसी पंचगुणी सबळ जाणोनि पृथ्वी । सर्वेश्वरें विश्वात्मक रचना बरवी । इजवरी आद्यंत केली आघवी । अकर्तेंपणें कर्तृत्व ॥२०॥ सकळ हि पृथिवीयेचें प्रमाण । लांबी रुंदी छपन कोटि योजन । इयेसभंवतें अंतर्बाह्य जीवन । दशशत गुणेंसीं[1] ॥२१॥ तया उदकाखालें तेजावरण । तें हि उदकापरिस दशगुण । तेजापरिस दशगुणित पवन । त्याहूनि दशगुण शब्दाकाश ॥ २२ ॥ त्यापरिस दशगुणी महत्तत्व । मूळमायासर्वेश्वरऐक्यत्व । तया अंतर्बाह्य परम तत्व । जें निर्गुण निर्विकार ॥२३॥ असो तळियामाजीं[2] जैसें कवीठ । तैसें उदकावरी पृथ्वीपीठ । तें बुडेल ह्मणौनि सर्वेश्वर कमठें[3] । होऊनि उदकीं राहिला ॥ २४ ॥ त्या कांसवाचे पृष्ठीवरी । शेष बैसोनि पृथ्वीसी मस्तकीं धरी । पृथ्वी डळमळील ह्मणौनि तिजवरी । दिग्गजें[4] ठेविले दडपण ॥ २५ ॥ सभंवते अष्टकुळाचळें[5] । अष्टदिशीं ठेविले विशाळ । त्यावरी अनुक्रमें राहिले दिक्पाळें[6] । आपुलालिया पराक्रमें ॥ २६ ॥ पृथ्वीमध्यस्थानीं मेरूपर्वत । अति उंच विशाळ अद्भुत । त्याची गणना न करवे इथंभूत । हा इतुका आहे ह्मणौनि ॥ २७ ॥ असो तया मेरूसी अनंत शृंगें । त्या सकळांत तीन विलसती समांगें । वरकड हि यथानुक्रमें अनेगे । समविषमत्वें शोभती ॥ २८ ॥ त्याची गणना सांगतां सविस्तरीं । ग्रंथ जाईल अति विस्तारीं । ह्मणौनि तें असो मध्य शृंगावरी । विष्णु बसे परिवारेसीं ॥ २९ ॥ त्याचें नाम ठेविलें वैकुंठ । रचना अति सुंदर मध्यपीठ । हिरयासारिखें अति तेजिष्ठ । सुवर्णमय लखलखित ॥ ३० ॥ जेथें जय विजय दोघे द्वारपाळ । जेथें समसुखें स्वानंदसुकाळ । जेथ कदापि

---

१ पटीनें. २ तळ्यांतील पाण्यामध्यें. ३ कच्छपरूप. ४ ऐरावतः पुंडरीको वामनः कुमुदोऽजनः । पुष्पदंतः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥ ५ निल, निषध, विंध्याचल, माल्यवान्, मलय, गंधमादन, हेमकूट व हिमालय असे मेरूच्या भोंवतीं आठ पर्वत आहेत ते. ६ इंद्र, अग्नि, यम, निऋृति, वरुण, वायु, कुबेर व ईशान, असे अष्टदिशांचे आठ अधिकारी.

नसे काळवेळ। स्वधर्मकर्म मूर्तिमंत ॥ ३१ ॥ जेथें प्रताप किर्ति औदार्य। मूर्तिमंत विलसे ऐश्वर्य गांभिर्य । शांति क्षमा दया धैर्य । भुक्ति मुक्ति मूर्तिमंत ॥ ३२॥ ज्याचे अर्द्धांगीं लक्ष्मी विलसे। तेथ भाग्यासि काय उणीव असे । जन्म जरा मृत्यु आपदा नसे । निपटूनियां[1] जेथ ॥३३॥ तेथ सुंदर साळंकृत विष्णुमूर्ति । चतुर्भुज मेघश्याम गळां वैजयंति । वामांगीं लक्ष्मी पुढें बृहत्साम गातीं । नारद तुंबर गण ॥ ३४ ॥ पुढें हात जोडूनि गरुड उभा । सिद्धि रिद्धि जेथें स्वयंभा। चतुर्विध मुक्ति वोळे[2]-गती सुलभा। भक्तांचिया मनोगतें ॥ ३५ ॥ तैसें चि त्यासे[3]जीं स्फटिक शृंग । कैळास नाम त्याचें जें अति अभंग । रचना ज्याची। मनोहर सुरंग । देदिप्यमान विलसे ॥ ३६ ॥ ते कैळासीं स्वसुखें शंकरपार्वती । निजगणेसहित विलसती । पुत्रपरिवार भूतगणसंपति । स्वानंदेसीं निवास ॥३७॥ त्याचे उत्तर भागीं मर्गजें शृंग । अत्यंत रचना ज्याची अव्यंग । सत्यलोक नाम त्याचें जें सुरंग । मनोहर नेटकें ॥३८॥ जेथें सत्य वसे मूर्तिमंत । दया धर्म आंगें चि असती जेथ । ब्रह्मा सावित्रीसहित तेथ । राज्य करी निजांगें ॥ ३९ ॥ तैसें चि पूर्वभागीच्या शृंगावरी । सुरवरेसीं इंद्र राज्य करी । त्याचें नाम बोलिजे अमरपुरी । जरा मृत्यु जेथें नसे ॥ ४० ॥ जेथ कल्पतरूचीं उद्यानें । जेथें चतुर्दंताऐसीं अपार वहनें । सकळांसी तृप्ति अमृतपानें । दिव्यांगना भोगार्थ ॥ ४१ ॥ जेथें कामधेनूंचीं खिल्लारें । चिंतामणींचीं अनेक अग्रारें[5]। पार्यातकादि[6] नाना तरु अपारे । वनें उपवने पुष्पलता ॥४२ ॥ दिव्य भोग दिव्य उपहार । सुमनचंदनादि नाना उपचार । जयांसी खुपों शकती चंद्रकर । ऐसे सकुमार सर्वांगें ॥ ४३ ॥ जेथें बृहस्पतिसारिखा प्रधान । सेनापति जेथें मरुद्गण । तेहतीस कोटी सुर मिळोन । पंक्तिकार जेथें ॥ ४४ ॥ जेथें शचीसारिखी पट्टराणी । परम पतिव्रताशिरोमणी । जयंतासारिखा सर्वगुणी । पुत्र विलसे ॥ ४५ ॥

---

१ निःशेषपणे. २ सेवा करितात. ३ जवळ. ४ पांचेसारख्या मौल्यवान पाषाणाचा. ५ अग्रहार=ब्राह्मणांना दिलेल्या देणग्या वगैरे. ६ पारिजातकादि.

असो यानंतर अग्निदिशेसी । श्रृंग अत्यंत रमणीय सुवेशीं । तेथें वास्तव्य आपुलिया निजगणेसीं । निजतेजें दीप्तिमंत ॥ ४६ ॥ चतुशृंग द्विमुख मेषवहन । सप्तभुजा आणि तीन चरण । स्वाहा स्त्रियेसी विराजमान । निजनाम अग्नि बोलिजे ॥ ४७ ॥ तैसें चि दक्षिण दिशेचिया श्रृंगावरी । यमधर्म राजा राज्य करी । ज्याचा दंड त्रिभुवनावरी । पुण्यपापात्मक शासन ॥ ४८ ॥ मृत्युलोकीं जें आचरण जो आचरे । त्याचें श्रवण होय सर्व दूतद्वारें । त्यासी देऊनियां कर्मशरीरें । नाना दंडें दंडिजे ॥ ४९ ॥ नैरुत्यकोनीं जें शृंग असे । तेथें यमाचिया आज्ञा निरुति वसे । यमयातनेची सकळ सामुग्री असे । जे सांगितली द्वितीय कळापीं ॥ ५० ॥ जितुकी कांहीं निरययातना । तेथील बोलिजे निरुति राणा । तो यमाचिये आज्ञेनें स्वर्गमृत्युयातना । नाना जीवां करितसे ॥ ५१ ॥ असो पश्चिम दिशेचिया शृंगावरी । वरुण राजा राज्य करी । त्रैलोकी-चया मेघउदकावरी । शासन चाले तयाचें ॥ ५२ ॥ वा[२]व्य कोनीं जें शृंग असे । तेथें वायु राज्य करितसे । पिंडब्रह्मांडीं वायुवे[३]शें । चाळणा करी जीवांची ॥ ५३ ॥ उत्तर दिशेसीं शृंग अति सुखद । तेथें राजा असे त्रैलोक्यधनद । कुबेर नाम त्याचें विविध । भोगविळासीं आसक्त ॥ ५४ ॥ असो वैकुंठापासूनि ईशान्य कोनीं । कैळास शोभे स्फटिक-वर्णी । शंकर पार्वती नंदीवहनी । निजपरिवारीं निवास ॥ ५५ ॥ यांवेगळीं मरुपाठारीं अनंत । ठाईं ठाईं शृंगें विलसत । तेथें स्थळें करूनि सुखोल्लसित । सकळ देव राहाती ॥ ५६ ॥ जितुकीं नामें तितुके देव । त्यांचे पृथुकाकारें असती ठाव । आपुलालिया सेनासमु-दाव । भाग्य संपत्ति राहिले ॥ ५७ ॥ ऐसा सुवर्णपर्वत अति मनोहर । विशाळ साजिरा उंची थोर । ज्याच्या गुहा आणि शिखरें अपार । म्हणौनि सहस्रशीर्षा बोलिजे ॥ ५८ ॥ मेरु शिखरिणामहं हें भगव-

---

१ अग्नेयी. २ वायव्य. ३ प्राणवायुमुळें. ४ भाग्यरूप संपत्तिसह असा अर्थ किंवा स्वर्गसुख उपभोगण्याची मुदत संपेपर्यंत असा अर्थ कित्येक करितात. ५ गीता अध्याय १०-२३.

वृचन । गीतेमाजीं बोलिला श्रीकृष्ण । जयावरी ठाईं ठाईं राहिले सुरगण । आपुलालिया विलासें ॥ ५९ ॥ ज्यावरी पूर्वदिशेसी असे आम्रवृक्ष । गणना विशाळ जो अपरोक्ष । ज्याचिया रसाचें अमृत हे साक्ष । पंचम स्कंध भागवतीं ॥ ६० ॥ तैसा चि जांबुळ वृक्ष असे दक्षिणेसी । ज्याचे शाखांशें जांबुनद सोनें लंकेसी । मधु वृक्ष असे जो पश्चम दिशेसी । पृथ्वीमाजीं मद्य त्याचें ॥ ६१ ॥ उत्तर दिशेसी वटवृक्ष विलसे । त्याची गणना शास्त्रांतरीं असे । ज्याचे डांहाळीस अडखळत असे । सूर्याचा रथ प्रत्यक्ष ॥ ६२ ॥ ऐसा अति उंच मेरुपर्वत । त्याचिया मस्तकीं ध्रुव विलासत । जया सभंवतीं प्रदक्षिणा नित्य कारित । ग्रहगण नक्षत्रें तारांगणें ॥ ६३ ॥ सप्तऋषि आणि सूर्यादि नवग्रह । सत्तावीस नक्षत्रें नवलक्ष तारा-समूह । हे सकळ ध्रुवा आणि मेरूसी निसंदेह । प्रदक्षिणा नित्य करिती ॥ ६४ ॥ असो मेरूपासीं मंदरपर्वत । तो हि उंच असे असंख्यात । तैसा चि हिमाचळ हि विलसत । अति उंचपणेसीं ॥६५॥ तैसे चि लोकालोक पर्वत । सभंवतीं पर्वतगणीं वेष्टित । आणिक हि पृथ्वीवरी असती अनंत । लाहान थोर मिळोनि ॥ ६६ ॥ नवखंडें आणि सप्तद्वीपें । सात हि समुद्र सांगिजती संक्षेपें । क्षारोदक मद्य दधि मधु तुपें । युक्षरसद क्षीरसमुद्र ॥ ६७ ॥ तो क्षीरसमुद्र अति विशाळ । पांसष्टि लक्ष गांवें खोल तुंबळ । ज्याचे तीरीं साक्षात घननीळ । शेषशाई परमात्मा ॥ ६८ ॥ तैसे चि साही असती अनुक्रमें । गणना शास्त्रांतरीं असे नियमें । त्यांमाजीं बेटें असती सुगमें दुर्गमें । त्यावरी नाना जिनस पिकती ॥ ६९ ॥ असो जंबु प्लक्ष शाल्मली कुशद्वीप । शुक[3] क्रौंच आणि पुष्करद्वीप । त्या

---

१ मेरुपर्वताला आधारस्तंभ असे मंदार, मेरुमंदार, सुपार्श्व व कुमुद असे चार पर्वत चारी दिशांस आहेत. या चार पर्वतांवर अनुक्रमें आंबा, जांभुळ, कदंब आणि वड असे चार प्रचंड वृक्ष आहेत. त्यांचें वर्णन श्रीमद्भागवत पंचम स्कंध अध्याय १६ यांत पहा. २ श्रीमद्भागवत पंचम स्कंध अध्याय २० च्या शेवटीं याचें वर्णन आहे. ३ शाकद्वीप.

सकळांत श्रेष्ठ जंबुद्वीप । ज्यामाजीं आपण वसतसों ॥ ७० ॥ त्या जंबुद्वीपामाजीं नवखंडें । थोरथोरें विशाळें प्रचंडें । इंद्र कांस ताम्र गंधर्व गभस्ति खंडें । सौम्य चार्वाण भरतादि ॥ ७१ ॥ यांची गणना सीमा शास्त्रांतरीं । सांगितलीसे साकल्य सविस्तरीं । येथें सांगतां ग्रंथ जाईल विस्तारीं । ह्मणौनि तें आतां असो ॥ ७२ ॥ सकळां खंडीं श्रेष्ठ भरतखंड । हिमाचळापासूनि रामेश्वरपर्यंत प्रचंड । याची रचना सांगतां वितंडें । शेषें नेणिजे स्वमुखें ॥ ७३ ॥ यामाजीं दक्षिणमानस उत्तरमानस । तीर्थें सांगतां असमसाहास । नाना क्षेत्रें नाना प्रतिमा बहुवस । अष्टम कळापीं निरोपिलें ॥ ७४ ॥ नाना राजे नाना भूपति । चहूं युगादि सेना चक्रवर्ती । गणना सांगतां पुरवती । व्यासवाल्मिकादिक ॥ ७५ ॥ असो पूर्वीं विष्णु मूर्तिमंत सत्वगुणेसीं । त्यापासूनि जन्म रजोगुण ब्रह्मयासी । त्या ब्रह्मयापासूनि सकळ चराचर-रासी । प्रभव जाला यथाक्रमें ॥ ७६ ॥ ब्रह्मयासी मानसपुत्र जाले आठ । अति नामांनिगे सामर्थ्यें वरिष्ठ । भृगु मरीचि अत्रि अंगिरा वशिष्ठ । पुलस्ती पुलह आणि क्रतु ॥ ७७ ॥ असो भृगुपासूनि वंशज अपार । जे वंशीं जगदीशें फरशराम अवतार । घेऊनि दुष्ट दैत्य समग्र । निर्दाळिले प्रतापें ॥ ७८ ॥ भृगूची पतिव्रता पुलोमा राणी । च्यवन ऋषेश्वर जाला तीपासूनि । वछ कवी शुक्र जमदग्नि । वंशोपवंशीं विख्यात ॥ ७९ ॥ त्या भृगुऋषीचें निवासक्षेत्र । भृंगार नामें अति पवित्र । जेथील रचना आदि विचित्र । पुराणप्रसिद्ध जें असे ॥ ८० ॥ तेथें भृगुऋषीनें केलें पुरश्चरण । त्याचें पुण्य त्रिजगतीं विस्तारलें गहन । तया पुण्यप्रभवें वंश सकळ पावन । अद्यापि चालत असे ॥ ८१ ॥ वाजसनेइ शाखाध्ययन । वछगोत्रीं विराजमान । गणक ज्योतिर्विद विद्वज्जनें । महा पुण्यप्रतापी ॥ ८२ ॥ ते चि वंशीं उपनाम पाठक । जनार्दननामें पुण्यश्लोक । जो पुरश्चरणी सूर्यउपासक । प्रतिज्ञा सूर्य

---

१ विशाळ. २ असंख्यात. ३ उत्पत्ति. ४ नामांकित.

केला उभा ॥ ८३ ॥ वाराणसी यात्रेचिया विलासें । ब्राह्मणसंतर्पण करितां हव्यासें । तेणें ऋण जालें अति विशेषें । [1]तेहीं मार्गों आदरिलें ॥ ८४ ॥ केला तिहीं बहुत चि निग्रह । आण शपथ दुराग्रह । तें सूर्यासी जालें दुःसह । तो खोळंबला प्रहर येक ॥ ८५ ॥ तेणें चकित जाले सकळ लोक । तत्काळ ऋण जालें फारीक । क्षणमात्रें जेथील तेथें सम्यक । सूर्यगमन पश्चिमे ॥ ८६ ॥ असो ते चि वंशीं कोणेरि पाठक । ज्यांच्या दर्शनमात्रें होइजे पुण्यश्लोक । जन्मांतर ब्रह्मसमंधादि अनेक । कित्तेकांचे नाशले ॥ ८७ ॥ कित्ते-कांसी जाले चमत्कार । ब्रह्मराक्षस राहों न शकती समोर । ज्याचे घरीं दरवडा घेतां चोर । निर्बंधनेसीं बांधले ॥ ८८ ॥ ते जेव्हां आले अनन्य शरण । तेव्हां स्वेछा चि दिधले सोडून । राजा आदिकरूनि सकळ हि जन । भयभीत जयासी ॥ ८९ ॥ त्याचे उदरीं नृहरि पाठक । सुब्राह्मण गणेशउपासक । स्नान संध्या शुचिर्भूत सम्यक । वेदशास्त्रसंपन्न ॥ ९० ॥ द्वारिका नाम निज भार्या । जे सकळ पति-व्रतांमाजीं [3]आर्या । पतिसेवापरायणी निजधैर्या । धरूनि स्वधर्मतत्पर ॥ ९१ ॥ तयेचे उदरीं जाला दिनकर । जो कां रामदासांचा नित्य किंकर । रामींरामदासकृपा स्वानुभवदिनकर । कळाप कीर्णीं प्रकाशला ॥९२॥ तो स्वानुभवदिनकर संपूर्ण । दिनकरें रामचंद्र निजात्मजेसी आपण । रामचंद्रीं करूनियां समर्पण । निजऐक्यता सहजस्थिति ॥ ९३ ॥ असो भृगुवंश सहज सांगतां । अकस्मात आडभरीं भरलों स्वभावता । तें श्रोतीं क्षमा करूनि तत्वता । स्वानुभवदिनकर ऐकिजे ॥ ९४ ॥ इतुकें दिनकरें वचन बोलिलें । तें आइकोनि संत परम तोषले । ह्मणती भला गा सहजस्थिति सांगितलें । निजवंशपरंपरेसी ॥ ९५ ॥ असो यावरी दुजा ब्रह्मपुत्र मरीचि । वंशपरंपरा सांगिजेल तयाची । श्रोतीं [4]वाणी न कीजे अवधानाची । यथाक्रमें आयकावें ॥ ९६ ॥ मरीचीचा

---

१ ऋणाइतांनीं. २ फडशा झाला. ३ श्रेष्ठ. ४ तोटा.

मानसपुत्र कश्यप ऋषि । त्यासी दक्षकन्या ज्या त्रयोदशी । त्या स्त्रिया केल्या कश्यपासी । पुढें वंशोपवंश विस्तारला ॥ ९७ ॥ त्यांत वडिल स्त्री असे अदिती । तीपासाव बारापुत्र होती । त्यांमाजीं मुख्य राजा जो अमरपति । तो इंद्र स्वर्गीं विलसे ॥ ९८ ॥ दुजा बोलिजे तो वामन । पंचमावतार जो गहन । धाता मित्र त्वष्टा यम वरुण । विवस्वत पुषा अर्यमा ॥९९॥ तथा सूर्य आणि सविता । एवं बारा पुत्र अदितीचे तत्वता । हिरण्याक्ष हिरण्यकश्यप हे उभयता । आणि मरुद्गण दितीचे ॥१००॥ दनुपासूनि सकळ जाले दानव । मनुपासूनि बोलिजती मानव । सुरमेपासूनि गण गंधर्व । विनतेचे गरुडारुण ॥ १ ॥ कद्रुपासूनि सकळ हि नागकुळ । इळेपासूनि पर्वत सकळ । सुरभीपासूनि अवघें गोकुळ । कामधेनूसहित ॥ २ ॥ क्रोधवहेपासूनि अष्टभैरव । सिंहिकेपासूनि राहुसहित दैत्य सर्व । मुनीपासूनि मुनेश्वर अपूर्व । नारदतुंबरादिक ॥ ३ ॥ कालिंदीपासाव जाली उत्पत्ति । अठराभार इया वनस्पति । कपिलेपासाव निर्माण होती । कपिलादिक सिद्ध ॥ ४ ॥ येका कश्यपापासूनि सकळ सृष्टि । बोलिजे या प्रकारें परिपाटीं । आतां अत्रिअनुसयेपासूनि पुत्रेष्टि । चंद्र दुर्वासा दत्तात्रय ॥ ५ ॥ अंगिरापासाव जाला बृहस्पति । पुढें पुत्रपौत्रादि वंशसंभूति । पुलस्तीपासूनि राक्षस होती । रावणकुंभकर्णादिक ॥ ६ ॥ पुलहापासूनि नाना संतति । सिंहशार्दूलादि चतुष्पाद याति । क्रतुपासूनि दक्षप्रजापति । त्यासी सेंभर कन्या मनोकल्पित ॥७॥ त्यांत तेरा दिधल्या कश्यपासी । सत्तावीस तया चंद्रासी । येकुनवंनास[1] दिधल्या मरुद्गणासी । दाहा यमधर्मासी दिधल्या ॥ ८ ॥ येक दिधली सदाशिवासी । येकुन गणना सेंभरासी । यांपासूनि सकळ सृष्टीसी । उत्पन्न होणें सविस्तर ॥ ९ ॥ आठवा ब्रह्मपुत्र जो कां वशिष्ठ । सूर्यवंशीं कुळगुरु जो वरिष्ठ । त्यापासूनि शक्ति पराशर व्यास शुकवंश श्रेष्ठ । अति विख्यात भूतळीं ॥११०॥ याहिवेगळे ब्रह्मकुमर । असंख्य असती अपार । भूमंडळीं ज्यांचा विस्तार । अनेकां प्रकारें दाटला

1 एकुणपन्नास.

॥ ११ ॥ असो सूर्यवंशीं रामचंद्रावतार । सोमवंशीं श्रीकृष्ण साचार । आणिक हि भक्तोद्देशें नाना अवतार । जगदीशें घेतले भूतळीं ॥१२॥ यानंतर नाना प्रकारें रचना । पृथ्वीवरी अपार संख्या करवेना । तितुकीं तीर्थें क्षेत्रें प्रतिमा नाना । पुरें पट्टणें ग्राम खेटकें[1] ॥ १३ ॥ च्यारी खाणी चौऱ्यासी लक्ष जीवयोनी । असंख्य जीव दाटले अवनीं[2] । चराचर पिंड ब्रह्मांड व्यापूनि । येका सर्वेश्वरें राहिजे ॥ १४ ॥ सप्त पाताळें[3] आणि सप्त लोकें[4] । येकूण चौदा भुवनें सम्यक । सर्वांचा चाळक पाळक पोषक । येक सर्वेश्वर[5] विलसे ॥ १५ ॥ वैकुंठीं वसे विष्णुमूर्ति । कैळासीं वसे शंकरपार्वती । सत्यलोकीं ब्रह्मा सावित्री असती । अमरावतीस इंद्र राजा ॥ १६ ॥ आणिक अष्ट दिशांचे दिक्पाळ । पूर्वीं च अनुक्रमें सांगितले सकळ । मृत्युलोकीं नाना चक्रवर्त्ती भूपाळ । पाताळीं शेष राज्य करी ॥ १७ ॥ असो येथें जो ज्या देवाचें भजन करी । अंतीं प्राप्त त्यासी त्या देवाची पुरी । सलोकता समीपता स्वरूपता तीं प्रकारीं । भजनवशें प्राप्त होये ॥१८॥ लोकीं राहाणें त्या नांव सलोकता । समीप असणें त्या नांव समीपता । स्वरूपप्राप्ति जालियां स्वरूपता । या त्रिविध मुक्ति बोलिजे ॥ १९ ॥ चौथी जे कां सगुणसायुज्यता । तिये चि विष्णु आणि शंकर अधिकारी तत्वता । आणि जे बोलिजे निर्गुणसायुज्यता । तयेचा अधिकारी येक सद्गुरु ॥ १२० ॥ निर्गुणसायुज्यताअधिकारी पूर्ण । येक सद्गुरुस्वामी च निश्चयेंकरून । विना सद्गुरु सायुज्यसदन । आणिक कोण देऊं शके ॥२१॥ जालीयां सकळ लोकां निर्वाण[6] । जें स्वसंवेद्यत्वें राहे स्वरूप निर्गुण । त्या नांव बोलिजे सायुज्यसदन । निजमोक्ष कैवल्यपद ॥ २२ ॥ इतुकी ऐकोनि पिंडब्रह्मांडरचना । अंतरीं सुखावला शिष्यराणा । विनित[7] भावें लागोनि गुरुचरणा । ह्मणे धन्य जालों मी आजि ॥ २३ ॥

---

१ खेडीं. २ पृथ्वीवर. ३ अतल, वितल, सुतल, तलातल, महातल, रसातल आणि पाताल. ४ भूलोक, भुवर्लोक, स्वर्लोक, महर्लोक, जनोलोक, तपोलोक आणि सत्यलोक. ५ दास. ४-१०-२३,२४. ६ अंत. ७ नम्र.

जी हे सकळ चराचरसंभूति[1] । कळों सरली मज निश्चितीं । तरि इतुकें जगड्डीवाळ[2] मध्यें असतां स्वरूपप्राप्ति । कैसी होय पैं जीवासी ॥ २४ ॥ तरि हें सकळ शाश्वत कीं अशाश्वत । हें मज सांगिजो जी इथंभूत । तवं श्रीगुरु ह्मणती हें अशाश्वत । क्षणभंगुर तरंगत्वें ॥ २५ ॥ जे हे पिंडब्रह्मांडाची रचना । सांगितली तुज प्रकारें नाना । हे समयवशें प्रळयावसांना[3] । सर्व हि जाईल पैं ॥ २६ ॥ तें चि साकल्य पुढीलिये कीर्णीं । स्वानुभवदिनकरीं तूं आकर्णीं । दिनकर रामदासीं लोटांगणीं । सप्रेमभावें दंडवत ॥ १२७ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये त्रयोदश कळापे पिंड ब्रह्मांड चतुर्दशभुवनरचना चत्वारमुक्तिकथन निरूपणं नाम चतुर्थ कीर्ण प्रकाशः ॥ ४ ॥

॥ श्रीराम ॥

पूर्व कीर्णीं ऐकोनि पिंडब्रह्मांड । शिष्य सुखावोनि स्वानंद प्रचंड । ह्मणे स्वामी हें येवढें वितंडें[5] । स्वरूपीं सामावेल केवि ॥ १ ॥ ऐकोनि शिष्याची विज्ञप्ति । हांसोनियां श्रीगुरु निश्चितीं । ह्मणे रे बा पातयासी[6] न लगतां पाती । हें सर्व हि नाशे तत्काळ ॥ २ ॥ सागरीं तरंग जाले आणि गेले । केव्हां किती हें कोण्हासी न कळलें । कां ते मृगजळाचे पूर उठावले । त्यांसी नाशावया काय उसीर ॥ ३ ॥ कां ते गगनीं उठिलीं अभ्रपटळें । त्यांसी असणें कित्तेक वेळे । कां तें इंद्रधनुष्य हिरवें पिंवळें । आणि आरक्त[7] कितुलें पैं ॥ ४ ॥ तेवि हे जे सकळ रचना सांगितली । हे नाशे क्षण न लगतां वहिली । याची सांगिजेल प्रळयबोली । यथान्वयें सकळ हि ॥ ५ ॥ पिंडीं दोनि प्रळय बोलिले । तैसे चि ब्रह्मांडीं तितुके विहिले । आणि विवेकप्रळयासी[8] पाहिंजे विचारिलें । श्रीगुरुमुखें विचारूनि ॥ ६ ॥ पिंडीं येक[4] दिनांतप्रळय । दुजा जाणि-

---

१ उत्पत्ति. २ जगडव्याळ. ३ प्रळयांतीं. ४ ऐक. ५ विशाळ. ६ नेत्रपात्यासी. ७ तांबडें. ८ पांचवा प्रळय.

जे देहांतप्रळय। तैसा चि ब्रह्मांडीं ब्रह्मदिनांत येक प्रळय। दुजा ब्रह्मदेहांत ॥ ७॥ पांचवा जो विवेकप्रळय बोलिजे। त्यासी श्रीगुरुमुखें विचारिजे। देहचतुष्टयनिरासें वारिजे। सकळ संदेह विवेकें ॥ ८॥ असो आतां पिंडीचा नित्यप्रळय। त्याचा सांगिजेल यथान्वय[1]। च्यारि प्रहर दिवसा जागृति होय। त्यानंतर सुषुप्ति प्रगटे ॥ ९॥ सुषुप्ति प्रगटिलियां देह चेष्टित[2]। शरीर केवळ पडे निचेष्टित। पुन्हां चौं पाहारां[3] होय जागृत। यासी नित्यप्रळय बोलिजे ॥ १०॥ पूर्वी उत्पत्तिस्थितीसी जाली प्रवृत्ति। आतां प्रळयतुर्येसीं सांगिजेल निवृत्ति। तरि मनोमूळें अढळ वृत्ति। करूनि आइका ॥ ११॥ प्रळय-शब्दें प्रत्यक्ष नाश। जयासी पुन्हां नाहीं दर्शन प्रतिकाश[4]। सुषुप्तीसी हि बोलिजे तदंश[5]। परि ते अनारिसी ॥ १२॥ प्रळईं जालीयां महानिर्वाण। पुन्हां कैंचें तें चि शरीर प्रमाण। सुषुप्ति प्रत्यहांतीं[6] होय निर्माण। जीविताचेनि आश्रयें ॥ १३॥ तथापि जागृतिस्वप्नाचें पर्यावसान। यालागीं सुषुप्ति प्रतिदिनीं होतसे निदान। ह्मणौनि हा प्रळयांश हें बोलती मुनिजन। नित्यप्रळया शरीरीं ॥ १४॥ विषयसुख आणि निर्विषय दुख। दोहीं पदार्थीसी निद्रा विन्मुख। ते सुषुप्ति मरणांश होय सन्मुख। नित्य सावध करावया ॥ १५॥ कां जे मरणांतीं नाहीं प्रयत्न। सुषुप्ति सरलीयां आहे यत्न। जागृतिऐसें लाहोनि रत्न। निज स्वहित साधावया ॥ १६॥ असो प्रळयकाळ मुख्य ब्रह्मांडीं। तदंश मृत्यु होतसे पिंडीं। कारणीं प्रवेशे कार्यपर्वडी[8]। यथानुक्रमेसीं ॥ १७॥ शरीर या नामाचा अर्थ। जीतां[9] वाटत होता व्यर्थ। ये काळीं स्पष्टपणें यथार्थ। दाखवीतसे आंपुलें[10] ॥ १८॥ स्थूळ

---

१ संदर्प. २ चलनवलन करणारें हें शरीर. ३ प्रहरांनीं. ४ प्रतिबिंब किंवा दर्शन. ५ प्रळयांश. ६ प्रत्येक दिवसाच्या अंतीं. ७ निद्रावस्थेंत मनुष्य सुखदुःख-विकाररहित निचेष्टित पडलेला असतो; ह्मणून त्या अवस्थेला मरणांश ह्मटलें आहे. मरणांतीं यापेक्षां हि वाईट अवस्था होणार हें पाहून प्राण्यानें आपलें हित करून घ्यावें, हें निद्रावस्था सुचविते. ८ प्रकार, उपचार. ९ जिवंत असा. १० ‘स्वरूप’ शब्द पुढें अध्याहृत.

देहीचे पंचवीस अंश । ते सूक्ष्म देहामाजीं करिती प्रवेश । तया सूक्ष्म तत्वांचा ग्रास । करिती पंचमहाभूतें ॥ १९ ॥ तें यथानुक्रमें पंचमहाभूतें । त्यक्त करिती हळु हळु शरीरातें । आपुलीया आलीया अधिष्ठानातें । कवळिती क्रमें ॥ २० ॥ भूतचतुष्टय सृष्टिकाजीं[1] । मिळालें होतें पृथ्वी-माजीं । ते स्वकीय कळासमांजीं[2] । तत्काळ हारपे ॥ २१ ॥ लोपती पृथ्वीच्या सूक्ष्म कळा । परंतु प्रेतत्वें पडिलें देखिजे डोळां । त्वचा रोम अस्थि सिरा मांसाचा गोळा । पडे तिचा तिजवरी ॥ २२ ॥ तैसे चि आपुलाला आधिष्ठानीं । केवळांशें[3] जाती मिळोनि । मिश्रांशें[4] निवडती निदानीं । ते चि पृथ्वीचे आइक ॥ २३ ॥ घ्राणीं होईल गंधत्याग । आणि स्वासोस्वासाक्षरीं वियोग । गुदीं जाणवतसे मळत्याग । प्रयाणकाळीं किंचित ॥ २४ ॥ तेव्हां अहंकार सांडी बिढार[5] । विकल होईल सर्व शरीर । अंतीं प्रगटे घर्मनीर । तेव्हां भूमिनाश होतसे ॥ २५ ॥ अहंकार अपान घ्राण गुद गंध । येणें पंचांशेसीं पृथ्वीनाश होय प्रसिद्ध । तैसा चि जळांश नाशतां पंचविध । होय तो आयकिजे ॥ २६ ॥ शरीरीं चित्तवियोग होतां । स्मरण न राहे पैं तत्वता । कदाचित शुक्र तें हि स्वभावता । शिश्नद्वारें द्रवों पाहे ॥ २७ ॥ जिव्हा मोडे पडे कोरडी । मुखीं मधु घालितां हि न लागे गोडी । तेव्हां जळांश सकळ नाशती आणि वोंडी । वोसरे प्राणाची ॥२८॥ अंतकाळीं उष्मा होय जो शरीरीं । तो उदकनाश जाणावा चतुरीं । असो रस शिश्न जिव्हा चित्त प्राण नाशेंकरी । उदकनाश प्रसिद्ध ॥ २९ ॥ मग विकळ घाबिरी होतां बुद्धि । शरीरीं सर्वथा न राहे शुद्धि । कैंची स्वकीय परिकीय विधि । वोळखी चि मोडे ॥ ३० ॥ नयनीं सर्वथा न बुझे[6] रूप । विझे सुनीळतेचा[7] दीप । चंद्री[8] लागे होय विरूप । जठराग्नि हि विझे ॥ ३१ ॥ पदेंद्रिय ताठोनि धरी तान । मार्गीं लागतसे कंठीं उदान । येणें पंचांगें तेज पावे निदान । रूपभान निरशलियां

---

१ सृष्टीची उत्पत्ति होण्याचे वेळीं. २ स्वरूपांत. ३ सजातीय. ४ विजातीय. ५ राहण्याचें ठिकाण. ६ जाणता येत नाहीं. ७ प्रकाशाचा. ८ डोळे ताटकळणें.

॥ ३२ ॥ शैत्य उमटे जें सेवटीं । ते चि जाणावी तेजाची आंटी[1] । आतां वायूची प्रयाणपरिपाठी[2] । सांगिजैल संकेतें ॥ ३३ ॥ मन गमन करी धरी विकल्प । तेव्हां कैंचा शरीरसंकल्प । त्वचेसी न कळे मृदु कठिण आरोप[3] । पुष्प कीं शस्त्रादिक ॥ ३४ ॥ मुख्य समान जो कां नाभिगत । तेणेंसीं[4] संक्रमती[5] सर्व हि मारुत । पाणी[6]इंद्रिय हि नाश पावत । जो वायूचा अंश ॥ ३५ ॥ मन समान त्वचा पाणी स्पर्श । हें कळापंचक पावे विमर्श[7] । तो मरुत्पात देहशून्यत्वें आतां आर्कर्ष[8] । आइक व्योमपंचकाचा[9] ॥ ३६ ॥ ठांवं पुसेल अंतः-करणाचा । समूळ आटेल शब्द वाचा । श्रुति[11] श्रवणीं नुमटे सुहृदांचा । कोल्हाळ नाइके ॥ ३७ ॥ व्यान सर्वांगीचा आकर्षेल सकळ । प्रेत होऊनि पडेल केवळ । अंतःकरण व्यान श्रोत्र वाचा शब्दनाशीं तत्काळ । नाश होय आकाशाचा ॥ ३८ ॥ ऐसिया पंचकळासहितें । नाश पावती देहस्थ पंचभूतें । यानंतर तत्काळ होऊनियां प्रेतें । पडती शरीरें ॥ ३९ ॥ एवं स्थूळ देह आणि सूक्ष्मात्मक लिंग । देहद्वयासी बोलिला भंग । तेथ वासनात्मक तें अभंग । यांचें[12] कारण जें ॥ ४० ॥ सूक्ष्म देह नव्हतां[13] वेगळें । मरण कैसें पाविजे स्थूळें । आणि या स्थूळ देहावेगळें । सूक्ष्म जगीं उर्यावें[14] कीं ॥ ४१ ॥ विष्णुदूतीं अथवा यमदूतीं । यथाचरणें नेइजे स्वर्ग कां नर्काप्रति । दिव्य देहीं घातल्याविण गति । नाहीं सुखा अथवा दुखाची ॥ ४२ ॥ अतेव स्थूळदेहाचेनि मरणें । लिंगदेहासी हि लागे करणें[15] । अज्ञानकारणाचें जवं नुठी धरणें । तोंवरी हें[16] नाशेना ॥ ४३ ॥

---

१ आटणी. २ प्रकार. ३ कल्पना, भास. ४ त्याबरोबर. ५ प्रवेशती. ६ हात. ७ विमृष=साफ होणें, धुऊन निघणें, शुद्ध होणें. ८ आकर्षण, नाहींसें होणें. ९ आकाश. १० निर्मूल होईल. ११ ऐकावयाचें तें ह्म०. दुसऱ्याचें भाषण. १२ देहद्वयाचें कारण जें वासनात्मक कारणदेह. १३ न होतां. १४ जगेल. १५ स्थूल देहाबरोबर नाहींसें होणें. १६ लिंग देह जोंपर्यंत कारणदेहाचें धरणें ह्म० हा देह धारण करण्यास कारण, जी वासना ती नाहींशी होत नाहीं तोंपर्यंत लिंग देहाचा नाश होत नाहीं.

जरी मरणें चि लिंग भंग होये । तरि आत्मज्ञानाचें प्रयोजन काय । संन्यासादि नाना साधनोपाय । कासयासी लागले ॥ ४४ ॥ जें अज्ञानपूर्वक अन्यथाज्ञान । तो मूळकंद असतां वर्तमान । स्थूळ सूक्ष्म विस्तारभान । वाढे मोडे पुनःपुन्हा ॥ ४५ ॥ होतां स्थूळ पि-काची मोडणी । होय सूक्ष्म बीजाची पुडझाडणी । परंतु पुन्हां मांडतां पेरणी । तें बीज सिद्ध चि असे ॥ ४६ ॥ धान्य सुडीमाजीं आवरे । वेगळें होतां चि वावरे । बीजमात्र जें मुडां थावरे । तें चि पेरिलें पिके ॥४७॥ तैसा देहद्वयेसीं ये संसारीं । नाना शुभाशुभ कर्मे करी । देहनाशीं वासनात्मक उरे बीजाकारीं । तें उभारतां कोण ह्मणे नको ॥४८॥ जेथ अंतःकरणाची च स्थिति सरली । तेथें सूक्ष्मरूपें वासना कोठें उरली । ऐसें कदाचित ह्मणसी तरि ते राहिली । अज्ञानगर्भी कारणत्वें ॥४९॥ असो दिनांतप्रळयेसीं देहनाश । हे तुज दोनी निरोपिले सावकाश । आतां हे हि जया प्रळयाचे अंश । ते ब्रह्मांडीचे दोनी बोलिजती ॥५०॥ जीवप्रपंच आणि ईश्वरप्रपंच । ऐसें शास्त्रीं बोलिलें हें साच । परंतु येथें आहे उंच नीच । अतिशयेकरूनि ॥ ५१ ॥ ईश्वरप्रपंच इछामात्रें । जीवासी बांधलें कर्मसूत्रें । जीवासी नाना योनी यातना यंत्रें । ईश्वर आनंदविग्रही ॥ ५२ ॥ जीव नाशिवंत मिथ्या हें सर्व बोलती । ईश्वर सत्य शाश्वत ऐसें ह्मणती श्रुति । जीव प्रळयावसरें नाश पावती । ईश्वर तो अविनाश ॥ ५३ ॥ ईश्वरीं जोंवरि ईश्वरत्व असे । तोंवरि प्रळयावसरीं तो हि नाशे । तें चि ब्रह्मैक्यबोधें ईश्वरत्व समरसे । तेव्हां सहज चि ऐक्यता ॥ ५४ ॥ असो पिंडें जीवासी नाश बोलिला । ब्रह्मांडें ब्रह्मयासी असे कल्पिला । ब्रह्मा नाशलीयां शंकरविष्णूला । सहजें चि नाश ॥ ५५ ॥ ब्रह्मा हरि हर नाशलीयां कल्पांतीं । सत्व रज तम सहजें चि हारपती । त्रिगुण नाशलीयां शुद्धसत्वाची गति ।

---

१ उभ्या पिकाची कापणी झाली ह्मणजे कणसांतील कांहीं दाणे जमिनींत जातात. पुढें पेरणीच्या वेळीं तें धान्य न पेरलें तरी तें उगवतें च. २ कणसांत. ३ आच्छादिलेलें असतें. ४ इकडे तिकडे पसरतें. ५ मुड्यांत स्थिर असतें. ६ सगुण साकार रूप.

काय व्हावी असे ॥५६॥ शुद्धसत्व जो कां प्रणवात्मक । तें चि ईश्वरत्व बोलिजे सम्यक । तें ईश्वरत्व हि ब्रह्मीं निष्टंक । समरसोनि गेलें ॥ ५७ ॥ मग ब्रह्म जें कां सत्य शाश्वत । निर्गुण निराकारत्वें आद्यंत । हें हि ह्मण-नयाचें जें प्रांत । तें शुद्ध स्वरूप ॥५८॥ असो पिंडनाशें जीवाचें प्रळय बोलिलें । ब्रह्मांडनाशीं ईश्वरासी प्रळयद्वय कल्पिलें । तेथ ब्रह्मयाचें दिनांतप्रळय कैसें जालें । तें चि आतां सांगिजेल ॥५९॥ तरि येणें चि सूर्यें आयुर्गणना। चतुर्युग सहस्रावधि दिनमानों । ते चि संख्या रात्रीची गणना । चतुर्युग सहस्र ॥६०॥ ब्रह्मा अनिमिष्य तेथें कैंची निद्रा । जें बोलावें दंडासन अगोचरी मुद्रा । त्याची हे चि रात्री पैं शिष्येंद्रा । जे रचना चि लोपे आघवी ॥ ६१ ॥ आतां ब्रह्मदिनांत अल्प जो कल्पक्षय । तेथें हि पृथ्वी होय जळमय । ज्यासी स्वयें ऋषिराज मार्कंडेय । देखता जाला साकल्य ॥६२॥ तरि ब्रह्मयासी जेव्हां निद्रा प्राप्त जाली । तेव्हां सृष्टिरचना सहज चि राहिली । जेणें उत्पत्ति करावी वहिली । तो सुषुप्तीनें व्याप्त असे ॥६३॥ जैसा राजा जालीयां विषयांध । सर्व राजकारण होय स्तब्ध । तैसें ब्रह्मयासी गाढमूढत्व होतां शुद्ध । सृष्टिकार्य राहे सहजें ॥ ६४ ॥ तेणें स्थूळ रचना सर्व संव्हारे । सूक्ष्म देवताचक्र पैरतें सरे । अपंचीकृत हिरण्यगर्भ कारणीं उरे । ब्रह्मयासहित ॥ ६५ ॥ तेथें सूक्ष्मत्वें जीव-बीजाचिया पुंडवटीं । सांठवती मायामांदुसेचा पोटीं । जेवि सर्व सं-स्कारेसीं बाहुलियांची पेटी । खेळांतीं ठेवी कुमारिका ॥ ६६ ॥ तेवि चतुर्युग सहस्र होतां ब्रह्मशार्वरी । तोंवरि जीव स्तब्धले अज्ञानांधकारीं पुन्हां प्रबोध जालीयां ब्रह्मा विस्तारी । कुमारिकान्यायें पूर्ववत ॥ ६७ ॥ असो ब्रह्मयासी जालीयां निद्रा प्राप्त । सृष्टिरचना अवघी खोळंबत । पर्जन्याचें आवर्षण पडत । आनिद्रापर्यंत ॥ ६८ ॥ पडलीयां पर्जन्याचें आवर्षण । स्थावर जंगम जाय आटोन । सचराचर बीजरूपें हारपोन । कारणीं राहे सर्व हि ॥६९॥ तेव्हां ब्रह्मा रजोगुणांशेंसीं । सत्वगुणविष्णूचिये

---

१ ह्मणण्याचे. २ चतुर्युग सहस्राणि दिनमेकं पितामहः ॥ ३ अनिमिष=देव. ब्रह्मदेवाला अनिमिषआचार्य ह्मटलें आहे. ४ मागें. ५ मायारूपपेटीच्या पुडांमध्यें.

नाभीसी । लयस्थ होऊनि घेत विश्रांतीसी । चतुर्युगसहस्रपर्यंत ॥७०॥ तवं पृथ्वीं होय हलकालोळें । तृण धान्य ना वृक्षमूळडोळ । सचराचर नाशोनियां सकळ । दहदहमान होतसे ॥ ७१ ॥ पृथ्वी तापे खापराऐसी । तेणें उष्णता लागे मस्तकीं शेषासी । तो ज्वाळा वमितसे विषेसीं । तेणें पृथ्वी जळों लागे ॥ ७२ ॥ शंकराचा तृतीय नेत्र उघडे । तेणें अग्निज्वाळा निघती भडाडें । पृथ्वीचें होऊनियां राखोंडें । जळामाजीं विरतसे ॥ ७३ ॥ तेव्हां प्रळयमेघ वृष्टि करी । तेणें जळमय होत आंत बाहेरी । ऐसें चतुर्युग सहस्रवरी । रात्रीचें गणन सरे ॥७४॥ पुन्हां ब्रह्मयाचा होतां दिनोदय । सरला ब्रह्मदिनांत प्रळय । हळु हळु सृष्टिक्रमाचा अन्वय । पूर्वयोगें हों लागे ॥ ७५ ॥ वटपत्रावरी बाळमुकुंद । त्याचे नाभिकमळीं होता ब्रह्मा स्तब्ध । तो निद्रा होऊनि विगेत सावध । होता जाला निजांगें ॥ ७६ ॥ तवं तें आवर्णोदक आळलें । त्याचें भूमंडळ पुन्हां सरसावलें । बीजरूपें अज्ञानकारणीं होतें सामावलें । तें पूर्ववत होय सकळ हि ॥ ७७ ॥ असो ऐसिया तिसां दिवसीं येक मास । बारा मासीं होय येक वर्ष । ऐसीं सेंभर वर्षे होतां ब्रह्मयास । पूर्णायुष्य हों सरे ॥ ७८ ॥ तेव्हां आपलीं शत वर्षे अनावृष्टि । होऊनि सरे सर्व हि जीवसृष्टि । तेणें द्वादशादित्य अग्निवृष्टि । येके चि वेळा करिती ॥ ७९ ॥ आणि रुद्रनेत्रानळज्वाळीं । मेरूसहित स्वर्गाची होय होळी । तैसा चि शेषास्यहुतांशें पाताळीं । होईल भडका येकसरें ॥८०॥ जेवि वनामाजीं काष्टद्वयघर्षी । अग्नि प्रगटे तो जाळी वनासी । तेवि ब्रह्मांडाचिया अग्नीनें सर्वांसी । दग्ध केलें क्षणमात्रें ॥ ८१ ॥ असो रक्षा जालीयां ब्रह्मांडाची । वृष्टि होईल प्रळयमेघांची । येकी दाटी जळधारांची । गजशुंडेचें प्रमाण ॥ ८२ ॥ तये अतिवृष्टीचा जळीं । विरे ब्रह्मांडभस्माची डिखोळी । तेथ नाना मेहुडीं हि नभमंडळीं । विरोनि जाती सहजें ॥ ८३ ॥ असो जळें टाकिली मर्यादा । देखोनि महातेज प्रवर्तलें द्वंद्वा । तेणें शोषिली जळमर्यादा । तें वायूसी न साहवे चि ॥८४॥

१ हाहा:कार. २ डाळ=डाहाळी, फांदी. ३ विषयुक्त. ४ गणती. ५ नाहीशी. ६ आस्य=मुख. ७ मेघ. ८ असहिष्णुता धरून विघ्न करण्यास.

तेणें परमावेशें झडपिलें । तेज तत्काळ विझोनि गेलें । हें देखोनियां गिळूनि ठेलें । वायूसी गगनें ते ॥ ८५ ॥ मग तथा शब्दगुण गगनासी । तमोगुण सगळें चि ग्रासी । तमोगुणातें रजोगुण नाशी । निमिष्य येक न लगतां ॥ ८६ ॥ रजोगुण सत्वगुणीं विरे । सत्वगुण शुद्धसत्वीं वावरे । शुद्धसत्व तें येकसरें । महत्तत्वीं सामावे ॥ ८७ ॥ महत्तत्वरूप जो सर्वेश्वर । तो ब्रह्मस्मरणें जाला तदाकार । मूळमायेसहित पिंडब्रह्मांडप्रकार । निरसों लागे ॥ ८८ ॥ जेव्हां हें सर्व हि निरसलें । तेव्हां सर्वेश्वरत्व ब्रह्मीं समरसलें । मग आपणं ऐक्यत्वें संचलें । परब्रह्मस्वरूप ॥ ८९ ॥ मूळमायेचिया संव्हारें । अहंब्रह्म हें स्मरण सरे । तेथींचा वेदनानुभव उरे । जैसा उष्मा अस्तमानीं ॥ ९० ॥ त्यासी सर्वेश्वर ऐसें बोलती विचक्षण । परि तें मूळमायेचें चि उत्तर लक्षण । जेवि कां तुर्येचें चि पक्कपण । त्यासी उन्मनी बोलिजे ॥ ९१ ॥ तेवि मूळमायेचें करूनि उपेसाम्य । सर्वेश्वर ब्रह्मैक्यबोधेसी गम्य । मग अहंब्रह्म हा अनुपम्य । अभ्यास त्यक्त करी ॥ ९२ ॥ तेव्हां आपण चि येकपणेविण । उरे ब्रह्म निराभास निर्गुण । हा प्रळय परम निर्वाण । निरोपिला तुज ॥ ९३ ॥ एवं दिनांतेसीं देहनाश । पिंडीचे प्रळयद्वय सविशेष । तैसे चि ब्रह्मदिनांतेसीं ब्रह्मांडनाश । हा महाप्रळय चौथा ॥ ९४ ॥ ऐसे पिंडब्रह्मांडात्मक मिळोन । च्यारि प्रळय सांगितले परिछिन्न । आतां पंचम प्रळयाचें हि लक्षण । सांगिजेल यथान्वयें ॥ ९५ ॥ मुमुक्षभावें अति नम्रता । विवेकसंयुक्त होऊनि स्वभावता । श्रीगुरूसी शरण रिघोनि तत्वता । अनन्य भावेंकरूनि ॥ ९६ ॥ देहचतुष्टयेसीं निरशन । करूनि महावाक्यविवरण । आत्मानात्मविचारें होइजे ब्रह्मसंपन्न । यासी विवेकप्रळय बोलिजे ॥ ९७ ॥ एवं पंचप्रळयांचें निरूपण । तुज समजलें कीं परिछिन्न । ऐसें स्वामीनें पुसतां शिष्यें लोटांगण । घातलें निजभावें ॥ ९८ ॥

---

१ सहवास, आश्रय.

ह्मणे स्वामी जळबिंदु दुधीं पडला । तो तेव्हां चि दुग्धरूप जाला । तैसा स्वामीनें स्वकरें मम मस्तक स्पर्शिला । तेव्हां च्चि मी ब्रह्मरूप ॥ ९९ ॥ तें चि स्वानुभवाचें उत्तर लक्षण । स्वानुभवें च्चि बोलेल पुढील कीर्ण । स्वानुभवदिनकरीं संपूर्ण । दिनकर रामिरामदास ॥ १०० ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये त्रयोदश कळापे पंचप्रळयकथन निरूपणं नाम पंचम कीर्ण प्रकाशः ॥ ५ ॥ श्रीराम जयराम जयजयराम ॥ कळाप वोवी ॥ ५६७ ॥

विज्ञानस्थिति पंचभूत त्रिगुणलक्षण नानाविध आशंका कळाप ॥१४॥

॥ श्रीरामचंद्र ॥

ॐ नमो सद्गुरु परब्रह्म । निर्गुण निर्विकार निरुपम । निराधार निरुपाधि नित्य सम-। विषमातीत ॥१॥ तेथ सद्गुरूसी परब्रह्म ह्मणतां । लज्जा वाटतसे चित्ता । जो जे वस्तूचा अनुभव देता । तो च्चि ते केवि होईल ॥ २ ॥ जरी सद्गुरुकृपा यासी न होती । तरी कैंची पां ब्रह्मानुभवसंवित्ति । ह्मणौनि सद्गुरुकृपायोगें प्राप्ति । शिष्यासी परब्रह्मत्व ॥३॥ अहो वृक्षापासूनि होय फळप्राप्ति । तें फळ आणि वृक्ष येक कैसीं होती । क्षेत्रीं निफजे धान्यसंपत्ति । तें धान्य क्षेत्र येक कैसें ॥ ४ ॥ सूर्यापासूनि प्रभा उदिपे[1] । ते प्रभा चि सूर्य केवि ह्मणिपे । तेवि ब्रह्मानुभवदेता जो त्यासी सैाक्षपें[2] । तें चि कैसें ह्मणावें ॥ ५ ॥ दीपाकरितां प्रकाश होये । त्या उभयतांसी येक केवि ह्मणों ये । चंद्राकरितां कळांसी वृद्धि क्षये । तो चंद्र कळा येक कैसीं ॥ ६ ॥ आकाशापासूनि होय समीरु । तो चि तें हा केवि घडे प्रकारु । तेवि परब्रह्मदानी जो सद्गुरु । तो चि तें कैसेनि पां ॥ ७ ॥ सद्गुरु अभिधान पुरुषवाचक । ब्रह्म नामें प्रत्यक्ष नपुंसक । पुरुष आणि नपुंसक येक । केवि घडों शके ॥ ८ ॥ ह्मणौनि सद्गुरूसी परब्रह्म ह्मणतां ।

---

१ उद्यास येते. २ उत्कंठेनें.

लज्जा खरी च हा शब्द बोलतां । कां जे शब्द बोलिलों भोळेपणें स्वभावता । परि विचारीं पडिलों ॥ ९ ॥ तथापि सद्गुरुकृपेच्या पडिपोंडें । कदाचित ब्रह्मीं येक वेळ साम्यता घडे । कां जे शिष्यासी गुरुकृपा होतां रोकडें । ब्रह्मत्व प्राप्त तत्काळ ॥ १० ॥ ह्मणौनि ब्रह्मापरिस अनंतगुणें । सद्गुरु अधिक ऐसें श्रुति स्मृति ह्मणे । पार्वतीस अनुग्रह करितां ईशानें । गुरुगीतेंत बोले प्रसिद्ध ॥ ११ ॥ जैसी कृपा तैसा अनुभव । सद्गुरु शिष्यासी ब्रह्म करी स्वयमेव । सद्गुरुविण स्वानुभवटेवें । स्वप्नीं हि होणें न घडे ॥ १२ ॥ ब्रह्म निर्गुण निःसंग निर्विकार । सद्गुरुस्वरूप न कळे साचार । सगुणनिर्गुणादि नाना आकार । सद्गुरु त्याहूनि वेगळा चि ॥१३॥ ऐसें स्वानुभवदिनकरीं स्वभावता । शिष्य बोलों गेला अवचिता । तवं श्रीगुरु कृपावलेनि तत्वता । आळंगिजे निजशिष्य ॥१४॥ बा रे तुज काय असेल अपेक्षित । तें चि बोलें पां आतां प्रस्तुत । हे उपचार सकळ तुझे असोत । जेथील तेथ पैं ॥ १५ ॥ ऐसी आज्ञा होतां चि श्रीगुरूची । शिष्य आशंका घेतसे स्वानुभवें चि । जी ज्ञानप्राप्ति जालीयां पूर्णतेची । सीमा कोठवरी ॥ १६ ॥ ऐसा शिष्य बोलतां स्वानुभवें । सद्गुरूसी निजात्मसुख आठवे । जेवि पूर्णचंद्रोदयें हेलावे । क्षीरार्णव अमर्याद ॥ १७ ॥ तेवि शिष्याचिया पूर्णपणें । श्रीगुरूसी सुख होऊनि दुणें । स्वानंदाचिया सुरवाडें पेखणें । निजवाक्याचें आरंभिलें ॥ १८ ॥ सखया तुवां पुसिला प्रश्न गहन । कीं तें आत्मज्ञान जालीयां पूर्ण । काय फळप्राप्ति होय किंलक्षण । यथाक्रमें सांगिजे ॥ १९ ॥ तरि तें चि आतां साकल्य सांगिजेल । तूं देईं पां अवधानाची सेलें । तेणें सगळें स्वसुख पावसील । निजवृत्तिसाम्यता ॥ २० ॥ येकाग्र करूनियां वृत्ति । ज्ञानें साधलीयां स्वरूपप्राप्ति । जेवि आरिसां पाहातां स्वमुख देखती । प्राणिमात्र आघवे ॥ २१ ॥

---

१ साम्यतेनें, सारखें, समान. २ प्रत्यक्ष. ३ ढब, आवड. ४ प्रफुल्लितपणानें. ५ भूषण, व्यर्थ बडिवार (हंसकोश). ६ उत्तम वांटा किंवा भाक.

तेवि आरिस्यासारिखें आत्मज्ञान । पाहातां कळे आपणासी आपण । देहचतुष्टय निराशे पूर्ण । महावाक्यें ज्ञानप्राप्ति ॥ २२ ॥ तेथें विचारितां महावाक्याचा अर्थ । श्रीगुरुमुखें होय कृतार्थ । सोहं ब्रह्म हा परमार्थ । वेदशास्त्रीं प्रतिपाद्य ॥ २३ ॥ ब्रह्म जें कां निर्गुण निर्विकार । तें चि मी निश्चयेसीं होये साचार । ऐसा सा शतें येकवीस सहस्र । जप करी अहर्निशीं ॥ २४ ॥ देहादि माझा प्रपंच सकळ । हें अवघें चि मानूनि बाष्कळ । अनुसंधानीं वृत्ति करूनि निश्चळ । स्वरूपीं होय येकाग्र ॥ २५ ॥ त्या स्वरूपाचा शुद्ध स्वानुभव । दिनकरीं गुरुकृपा स्वयमेव । पंचभूतेंसीं त्रिगुणी अष्टधाप्रभव । निरसूनि पाहावें ॥ २६ ॥ तेथ जो जो दृश्यत्वें पदार्थ दृष्टीसी पडे । तो द्रष्टादर्शनेसीं वारूनि येकीकडे । स्वानुभवाचिया निवाडें । काय उरेल तें ॥ २७ ॥ आधीं सकळ पदार्थेसीं पृथुवी । स्वभावें नाहींपणें निर्शावी । तैसी च उदकतेजाची हि वारावी । उपाधि ज्ञानदृष्टीं ॥ २८ ॥ मग वायु हि चंचळ चाळकतेसीं । निर्शावा ज्ञानदृष्टीं स्वानुभवेसीं । वायु हारपतां आकाशीं शब्दासी । सहजेंचि निराश ॥ २९ ॥ शब्द निरसिलियां गगनीं । सत्व रज तम निरसे निपटूनि । मग मूळमायेची झाडणी । सहजें चि होये ॥ ३० ॥ एवं मूळमायेच्या निरासें । ईश्वरत्व हि सहजें निरसे । जेवि प्रकृति नाशलियां नाशे । सहजें चि आत्मा ॥ ३१ ॥ तेवि निरसालियां मायेसीं ईश्वर । सहज चि ब्रह्मस्वरूप निर्विकार । ऐसें बोलावयासी तऱ्हि उत्तर । कोण उरलें पैं ॥ ३२ ॥ तेव्हां केवळ संगातीत निःसंग । शुद्ध बुद्ध निरुपम अव्यंग । निर्द्वंद्व निरामय अनंग । अनादि अजर अव्यय ॥ ३३ ॥ असंभवनीय अपार अतुळ । सघन साजिरें नित्य निश्चळ । निर्विकार निराधार निर्मळ । अनाम अरूप जें ॥ ३४ ॥ निष्कर्म निःप्रपंच निरुपद्रव ।

---

१ प्रतिदिनीं एकवीस हजार सहाशें वेळां होणारा " सोहं " असा अजपाजप. दासबोध १७×५ पहा. २ पंचभूतें+त्रिगुण=अष्टधा माया. ३ निवाडा होऊन. ४ ज्ञानदृष्टीनें.

निजानंदभरित जें स्वयमेव । स्वसंवेद्य स्वप्रकाश निरावयव । निर्गुण निःसीम ॥ ३५ ॥ काळकळनातें जें केवळ । अपार अनिर्वचनीय पोकळ । घनदाट निबिडपणें अचळ । शून्यातीत जें ॥ ३६ ॥ जें आदिमध्यांतरहित । त्रिगुणपंचभूतादि उपाधीवर्जित । अपरमित व्यापक जें अनंत । असंभाव्यपणें ॥ ३७ ॥ ऐसें जें उपाधीविवर्जित । तें परब्रह्म जाणिजे शाश्वत । जेथ न चले हेतु दृष्टांत । तर्क वितर्क भावना ॥ ३८ ॥ जें शस्त्रें न तुटे ह्मणोनि अछेद्य । ज्यासी होणें नसे ह्मणौनि [2]स्वसंवेद्य । उदकें न कालवे याकरितां अक्लेद्य । अशोष्य न शोषवे वायुचेनि ॥ ३९ ॥ अग्नीचेनि न जळे ह्मणौनि अदाह्य । कोण्हासी नाडळोनि जें अवगा[3]ह्य । दशदिशा व्यापूनि अंतर्बाह्य । सचराचर व्यापिलें ॥ ४० ॥ अनंत ब्रह्मांडें ज्यामाजीं भरलीं । जैसीं रात्रीं उदकीं तारांगणें वि[4]खरलीं । पारि त्या आडळलीं ना कळलीं । आलीं गेलीं कैसीं तें ॥ ४१ ॥ कां तें गगनामाजीं गंधर्व[5]नगरें । आलीं आणि गेलीं अपारें । परि त्यासी ठाउकीं नसती येकसरें । तेवि ब्रह्मीं ब्रह्मांडें ॥४२॥ कां ते उदकीं तरंग आले आणि गेले । ते उदकासी ठाउके न होती वेहिले । तेवि ब्रह्मीं ब्रह्मांडगोळ जाले । तें त्यासी ठाउकें न घडे ॥४३॥ ऐसें असंभाव्यपणें अगाध । श्रुति नेतिशब्दें जेथ स्तब्ध । ब्रह्मादि हारिहर नित्य सावध । ज्याचिया स्मरणीं ॥ ४४ ॥ ज्यासीं येकात्मता सनकादि संत । नित्य ध्याती वशिष्ठव्यासादि महंत । शुकवामदेवहनुमंतादि विरक्त । समाधिस्त जेथ ॥ ४५ ॥ कपिलगौतमादि महासिद्ध । पातंजळीदत्तगोरक्षादि साध[7] । विदेही जनकऋषभदेवादि अगाध । समाधिस्थ जेथ ॥ ४६ ॥ श्रीरामकृष्णादि अवतारी समग्र । सुर नर ऋषि

---

१ मुळांत " काळकळनात " असून " नात " खोडून समासांत " ने " कोणी लिहिला आहे; पण मला वाटतें " ती " हस्तदोषानें राहिली असावी. कालकलनातीत=काळाच्या आटोक्या बाहेरचें. चाफळप्रतींत ‘ काळकळनांत ’ आहे. २ स्वतःसिद्ध, नित्य, सनातन. ३ व्यापक. ४ पसरलीं. ५ आकाशांत, मनुष्याकृतीचे किंवा नगराकृतीचे जे ढग येतात ते. ६ सत्वर. ७ साधु.

मुनि राजे अव्यग्र । योगी ज्ञानी होऊनि येकाग्र । समाधिस्थ जेथ ॥४७॥ ऐसे समाधिस्थ समग्र सांगतां । ग्रंथ अपार विस्तारेल तत्वता । ह्मणौनि असो योगी ज्ञानी समस्तां । विश्रांतिदायक जें ॥ ४८ ॥ ऐसें जें अगाध आणि अनुपम्य । अनिर्देश्य अप्रमेय अगम्य । अनागत अजरामर समसाम्य । सत्य सनातन जें ॥ ४९ ॥ जें मायादिमळविहीन । ईश्वराचें निवासस्थान । जीवशिवादि असतां भिन्न । जेथ ऐक्यासी येती ॥ ५० ॥ अविद्या अष्टधेसीं जेथें वाव । ज्याचिया स्मरणें जीवेश्वर स्वयमेव । तें ब्रह्म मी यया स्मरणें जीव । ब्रह्मत्वासी येती ॥ ५१ ॥ जेवि भृंग अळिकेसी दंश कारितां । अळिका वेधें चि भृंग होय तत्वता । तेवि ब्रह्मानुसंधानें जीव स्वभावता ब्रह्मत्वासी येती निश्चयें ॥ ५२ ॥ सुईच्या अग्रावरी मोहरी थारे। इतुकी वृत्ति जारि ब्रह्मीं स्थिरे । तारि पापराशी दग्ध होऊनि अचिरें । जीवासी ब्रह्मप्राप्ति होये ॥ ५३ ॥ अनेक करावे साधनउपाय । अष्टांग योग कामनापवनजय । अभ्यासयोगें मनोलय । शनैः शनै करावा ॥ ५४ ॥ मन स्वरूपीं लीन व्हावयासी । अनंत पुण्य पाहिजे गांठीसी । जालियां मनपवनजयासी । परब्रह्म स्वयंभ हा ॥ ५५ ॥ मन जोंवरी स्वरूपीं न लागे । तों हा ब्रह्म जाला जऱ्हि आंगें । तऱ्हि जालेपण यासी न अवगे । मनोजयेविण सर्वथा ॥ ५६ ॥ त्या मनोजयाचें लक्षण । पंचदश कळापीं प्रथम कीर्ण । तेथ सांगिजेल सुलक्षण । श्रोतीं अभ्यासावें तदंगें ॥ ५७ ॥ असो ऐसें जें परब्रह्म निर्गुण । तेथ वृत्ति करूनियां सुलीन । अहंब्रह्मात्मक साधतां स्मरण । जीवासी ब्रह्मप्राप्ति सहजें चि ॥ ५८ ॥ होतें बहुत दिस चुकलें । आपण आपणासी भेटलें । जेवि घटसंगें आकाश होतें फांकलें । तें मिनलें आपआपणा ॥ ५९ ॥ कां तें जळामाजी प्रतिबिंबलें होतें । तें जळनाशीं ऐक्या आलें अवचितें । मग तेथ बिंब आणि प्रतिबिंब तें । वेगळेपणें कैंचें ॥ ६० ॥ कां तो जळबिंदु वेगळा

---

१ त्वरित. २ होय. ३ पसरलें. ४ मिळाले.

होता जाला । तो अकस्मात महार्णवीं बुडाला । तेथ ऐक्यात्मता ऐक्यस्थितीसी आला । हें हि कोणें ह्मणावें ॥ ६१ ॥ स्फुलिंग जेवि मिळाला महातेजीं । कीं तो रजरेणु ऐक्यत्वें पृथ्वीमाजीं । अथवा चंद्रकळा चंद्राचिया संयोजीं । येतां सहज चि पूर्णत्व ॥ ६२ ॥ तेवि आत्मानुसंधानें जीवासी । ब्रह्मप्राप्ति जालियां निश्चयेसीं । तो या देहें चि परब्रह्मतुकासी । समतुकें आला निजांगें ॥ ६३ ॥ न मोडतां त्याचिया देहाकारें । ते परब्रह्ममूर्त्ति चि अवतरे । ज्याची सस्वरूपीं वृत्ति नाहंपणें मुरे । तो परब्रह्म सगळें चि ॥ ६४ ॥ जेवि न मोडतां लोखंडाचा आकार । परिससंगें होय सुवर्णाकार । तेवि न मोडतां याचा देहाकार । हा परब्रह्म मूर्त्तिमंत ॥ ६५ ॥ कां तो योगीया प्रसुप्त कुंडलणी चेतवितां । योगबळें मनपवनेसीं ग्राशी पंचभूतां । मग सतरावियेचें अमृतपान करूनि तत्वता । देहाकारें दिव्य मूर्ति प्रगटे ॥ ६६ ॥ तेवि नित्यानित्यविचारें आत्मानुसंधानें । देहीं असतां जीवें ब्रह्मत्वासी येणें । श्रवणमनननिजध्यासें स्वयें होणें । साक्षात्कारें परब्रह्म चि ॥ ६७ ॥ एवं मुख्य ज्ञानप्राप्तीचें कारण । साधूनि ब्रह्माहमस्मि अनुसंधान । जीवशिवासी ऐक्य करून । परब्रह्मस्वरूप ॥ ६८ ॥ ह्मणौनि सद्गुरूनें शिष्यासी आश्वासूनि । आत्मज्ञानाचां अनुसंधानीं लाऊनि । ठेविला स्वयें परब्रह्म करूनि । तेव्हां ज्ञानकारण साधलें ॥ ६९ ॥ मग सहजस्थिति जिकडे पाहे । तिकडे स्वरूप चि देखताहे । त्रिगुणपंचभूतविवर्जित आहे । स्वरूप चि अवघें ॥ ७० ॥ स्वरूप कोमळ तरि गगनापरीस । कठीणपणें चाळिलें जेणें वज्रास । दशदिशांतर्बाह्य व्यापूनि असमसाहास । ममांतरीं तें चि ॥ ७१ ॥ स्मरणानुरूप पाहे स्वरूप । तवं जागृतीमाजीं देखे स्वरूपाचें पडपें । स्वप्नसुषुप्तिमाजीं हि तद्रूप । देखे स्वरूप चि अवघें ॥ ७२ ॥ एवं जागृतिस्वप्नसुषुप्तीमाजीं । तुर्यारूपें वृत्ति स्वरूप संयोजी । स्वरूपसमावेशें आत्मत्वाचां समाजीं । परब्रह्म चि देखे ॥ ७३ ॥

१ तुक=महत्त्व. २ बरोबरीनें. ३ जीवनकलेचें. ४ ज्ञानप्राप्तीची सर्व खटपट फलद्रूप झाली. ५ अनिवार. ६ शोभा.

दशेंद्रियादि जो जो व्यवहार । तो तो स्वरूपेसीं च ऐक्यत्वप्रकार । अंतर्बाह्य व्यापलें सचराचर । परब्रह्म केवळ ॥ ७४ ॥ आतां येथूनि तेथवरी जावें । कां इकडे तिकडे पाहावें । हें कांहीं नलगे आघवें । स्वसंवेद्य तें चि ॥ ७५ ॥ नाशिवंत उपाधि ते निरसावी । मग वस्तु चि सार आघवी । कोठें ध्यावी कोठें ठेवावी । ऐसें हि जेथ नसे ॥ ७६ ॥ ह्मणौनि शुद्ध बुद्ध सत्य सनातन । मायाअविद्यादिमळविहीन । शून्यातीत स्वसंवेद्य परिपूर्ण । अज अनादि अनाम ॥ ७७ ॥ त्या स्वरूपाचा अनुभव घेऊन । स्वानुभवदिनकरीं परिपूर्ण । ज्ञान साधलियाचें कारण । विज्ञानस्थिति सहजें चि ॥ ७८ ॥ मनाचें सहजें जालें उन्मन । चित्त स्वरूपीं गेलें समरसोन । अवघा अखंड आपला आपण । दुसरें कांहींच न दिसे ॥७९॥ ऐसा स्वानंदाचिया समावेशीं । बुझाविला[1] स्वानुभवदिनकर रामदासीं । ज्ञान साधलियाचे फळप्राप्तीसीं । मोक्षसाधनसंसिद्धी ॥ ८० ॥ सद्गुरु ह्मणतिलें शिष्यासी । तुवां पुसिलें ज्ञानफळप्राप्तीसी । तें हें जाणोनि मोक्षसाधनेसीं । परब्रह्मप्राप्ति निजदेहीं ॥ ८१ ॥ ये चि आत्मत्वाचां डोळां । जो भोगिजे तो चि हा मुक्तीचा सोहळा । ऐसें ऐकतां शिष्यस्वानुभव गळाला । स्वानंदसमाधीं संतृप्त[2] ॥ ८२ ॥ त्या स्वानंदाचेनि संतृप्तता । स्वानुभवदिनकरीं स्वभावता । उद्धार येतील ते रामदासकृपां तत्वता । स्वानुभवदिनकर अनुवादेल ॥ ८३ ॥ तें श्रोतीं होऊनि परम सादर । श्रवण करावें स्वानंदउद्धार । दिनकराचे मस्तकीं अभयंकर । संतीं महंतीं ठेवावा ॥ ८४ ॥ अभयंकर तुह्मीं पहिलें चि ठेविला । तेणें ग्रंथ सिद्धीसी आला । हा पाहिजे निजकृपां विस्तारिला । मागणें इतुकें चि जी ॥ ८५ ॥ वाक्य ऐकतां चि परम करुणेसीं । तथास्तु ह्मणौनि दिनकररामदासी । स्वानुभवदिनकरीं ब्रह्मस्वरूपेसीं । मोक्षसिद्धि पावतील ॥ ८६ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये चतुर्दश कळापे स्वानुभवपरिपूर्ण निरूपणं नाम प्रथम कीर्णप्रकाशः ॥१॥

---

१ समजाविला. २ पूर्ण प्राप्ति.

॥ श्रीराम ॥

शिष्य ब्रह्मप्राप्ति लाधोनि पूर्ण । स्वानुभवदिनकरीं समाधान । स्वानंदैक्यसुखसाम्राज्य गहन । विज्ञानस्थिति सहजें चि ॥ १ ॥ सहजसमाधिस्थ निजदेहीं । अर्द्धोन्मीलित निजदृष्टि न देखे कांहीं । देहीं असोनि जैसा विदेही । निजस्वानंदें डुल्लत ॥ २ ॥ अंतःकर्ण परब्रह्मीं सुलीन जालें । मन सहजस्थिति उन्मनत्व पावलें । बुद्धीचें वोलभ निश्चयात्मक आलें । परब्रह्मसाम्यतेसी ॥ ३ ॥ चित्त चैतन्येसीं चाकाटलें । अहंकाराचें बंड होतें स्फुरलें । तें स्फुरणत्वें चि साम्यतेसी आलें । परब्रह्माचिये ॥ ४ ॥ स्वानंदासी कोंभ फुटले । तेणें स्वसुख समाधीसी आलें । संतोषाचिये दुणें चढलें । निजांगीं भरितें ॥ ५ ॥ ज्ञान अति सौरस्य पावलें । विज्ञानासी बीकें चढलें । अज्ञान निपटूनि हारपलें । अन्यथाज्ञानेसीं ॥ ६ ॥ तेणें शांति बहुत थोरावली । क्षमा क्षम्यत्वें सन्मान पावली । दया सदयतेसी सौरभ्यतेसी आली । भूतमात्रीं समत्वें ॥ ७ ॥ सहिष्णतेसी सहनशीलता । तितिक्षेसी आली परिपक्वता । उपरतीसी येऊनि विरक्तता । स्वरूपीं मुराली ॥ ८ ॥ निवृत्तीसी गांभीर्य चढलें । प्रवृत्तीसी प्रौढत्व पावलें । सहजस्थितीसी आलें । मान्यपण ॥ ९ ॥ तेणें काम चि निष्काम जाला । क्रोध निजशांति अवगला । शोक चि निजधैर्याचें ल्याला । कवच निजांगीं ॥ १० ॥ मोहें विरक्तता अवलंबिली । भयाची निर्भय स्थिति जाली । सत्वसंशुद्धीसी आली । अक्षोभ्यता गहन ॥ ११ ॥ धैर्य दोहीं बाहीं बळावलें । सत्य शौर्यता लाधलें । समतेचिया आंगा आलें । अति तरुणपण ॥ १२ ॥ विश्रांति जाली परम लोंठी । साम्यतेसी चौगुणें बळ उठी । सौजन्यासी थापटूनि पाठी । निष्कापट्य आलें ॥ १३ ॥ मानें धरिलें अमानित्व । दंभासी ठसावलें अदंभत्व । मदें टाकूनि उन्मादत्व । उन्मनत्व अवलंबिलें ॥ १४ ॥

---

१ आवड अथवा तादात्म्य, २ चकित झालें. ३ ऐक्यभाव, सुरसत्व, प्रसाद. ४ तेज. ५ विपरीत ज्ञानासह. ६ सुवासिक, सौंदर्य, कीर्ति. ७ सुखदुःखादिकाविषयीं सहनशीलता. ८ मिळाला, भासला. ९ शुद्धसत्वाला अत्यंत शांति आली. १० मोठी.

आपणाहूनि वेगळें कोण्ही देखावें । तरि त्याच्या तिरस्कारीं प्रवर्त्तावें । तरि हा पहिलें चि अद्वितीय कोठें पाहावें । तिरस्कारासी मग ॥१५॥ पराधिक्यें प्रगटे मत्सर । तत्रं पाहिलें चि निवासी सर्वांतर । तेथ यासी न दिसे कोण्ही आपपर । निर्मत्सरता सहजें ॥ १६ ॥ पदार्थ कांहीं शाश्वत देखावा । तरि त्याचा येणें लोभ धरावा । निर्लोभता नाशिवं-ताचा त्याग करावा । ऐसें चि गमतसे ॥ १७ ॥ ब्रह्मांड सामावलें निजउदरीं । सन्मान पाहावा कोणावरी । संसर्गाची सरली वारी । तेथ द्वेषावें कवणासी ॥ १८ ॥ परिपूर्णत्वें निजांतरीं । तेथ संदेहासी कैंची उरी । ऐक्यत्वें समता आपपरीं । तेथ विकल्प कीजे कोणेसीं ॥ १९ ॥ विकल्पाची जेथ वारी सरे । तेथ संकल्प काइसेनि स्फुरे । संकल्पाभावें कल्पना मुरे । कामनेसहित ॥ २० ॥ कामना जेथ निष्काम जाली । तेथ तृष्णा हि वितृष्णेसी आली । निर्वासनस्थिति समरसली । वासना सस्वरूपीं ॥ २१ ॥ वासनेचा जेथ लय जाला । तेथ वांछेचा हि थारा मोडला । पदार्थमात्र निरसोनि गेला । इछा शमली सहजें चि ॥ २२ ॥ भावना जाली सर्वत्र सम । अणुमात्र न दिसे विषम । यम नियम प्राणायाम । प्रत्याहारें ध्यान धारणा ॥ २३ ॥ आसनजयेसीं अखंड । समाधीचें विरमलें बंड । सहजस्थितीसीं प्रचंड । व्युत्थान हारपलें ॥ २४ ॥ निजऐक्यता सहजस्थिति । विज्ञानेसी ब्रह्मसंविति । आत्मानुसंधानें उपरति । प्रत्याहारेसीं ॥ २५ ॥ जागृति स्वप्न सुषुप्ति व्यापूनि । त्रै अवस्थांची तुर्या साक्षिणी । तें साक्षित्व पोटीं जिरऊनि । आब्रह्मपर्यंत व्यापली ॥ २६ ॥ आब्रह्मापासूनि अणुरेणांत । व्यापूनि आदिमध्यांतरहित । आपुलें आपण सस्वरूप देखत । स्वसंवेद्यपणें ॥ २७ ॥ स्वसंवेद्यत्वें अवघा आपण । तेथें द्वेषील कवणासी कवण । येकांशें भूतमात्रीं राहिला व्यापून । तेथ आरि मित्र कवणासी ॥ २८ ॥ आरिमित्रपण जेथ निमालें । तेथ माझें तुझें सहज हारपलें । अहंपण समूळ विरालें । स्वरूपासगट

१ सान्निध्य, सहवास. २ जागा, स्थळ, अवकाश किंवा फेरी. जेथें संसर्गाला अवकाश नाहीं. ३ विरलें अथवा लाजलें. ४ विषयानिवृत्ति, वैराग्य.

॥ २९ ॥ अहं कोहं सोहंपण । त्रिपुटीसीं गेलें विरोन । नाहंपणेसीं विज्ञान । सहजस्थिति प्रगटलें ॥ ३० ॥ नित्य जेथें सहनशीलता । तेथें विरमली सुखदुखता । प्राप्तअप्राप्तीसीं संतुष्टता । सहजस्थिति विलसे ॥३१॥ शुद्धसत्वेसीं त्रिगुणभान । न दिसे ह्मणौनि जो सहजें निर्गुण । मायादि विकार गेले गळोन । ह्मणौनि निर्विकार जो ॥ ३२ ॥ पंचीकृतेसीं पंचभूतउपाधि । नाहीं तयाकारितां जो निरुपाधि । मीमाझे-पणाचा संग न बाधी । ह्मणौनि बोलिजे निःसंग ॥ ३३ ॥ पदार्थ-मात्राचें न साजे उपम । ह्मणौनि केवळ जो निरुपम । आपपारिखेंपणें नसे विषम । सम बोलिजे या हेतु ॥ ३४ ॥ स्तुतिनिंदेसीं मानापमान । गळाले ह्मणौनि जो सत्य सनातन । न चढे न वोहटे जो परिपूर्ण[1] । हर्षविषादरहित ॥ ३५ ॥ स्वरूपस्थितीसी नाहीं पालट । ह्मणौनि जो नित्य निर्घोट । सघन सांजिरा गुप्त ना प्रगट । अंतर्बाह्य सहजस्थिति ॥ ३६ ॥ अपेक्षा नाहीं पदार्थमात्राची । ह्मणौनि निरपेक्षता बोलिजे साची । अंतर्बाह्य जो सहजें शुचि । ज्ञान कर्म उपासना ॥ ३७ ॥ आत्मानुसंधानीं परम दक्ष । नित्यानित्यविचारीं सापेक्ष । स्वानंदाभिरामें निजमोक्ष । सहजस्थिति साधिला ॥ ३८ ॥ स्त्रीसुतधनगेहीं उदासता । पंचविषयेसी अनासक्तता । सर्व हि आधि व्याधि स्वभावता । विगत ज्यापासूनि ॥३९॥ व्हावी कांहीं आपणा फळप्राप्ति । ह्मणौनि करणें नाहीं कर्मासक्ति । निष्कामतेसीं सहजस्थिति । कर्मकळाप[2] करणें ॥ ४० ॥ कोण्हाचिया स्तुतिवादें न हर्षणें । निंदायोगें कोण्हाचा द्वेष न करणें । कांक्षा[3] नाहीं मत्ताभिमानें । शोचणें नाहीं कोण्हेसीं ॥ ४१ ॥ शत्रु मित्र समसमान । विगळित जाले मानापमान । शीत उष्ण सुखदुःखादि विषम भान । स्वप्नीं हि नसे जया ॥ ४२ ॥ अहर्निश अंतरीं सम-साम्यता । संगातीत निःसंग स्वभावता । मौन मुद्रेमाजीं अखंडता । स्वानुभवें संतृप्त ॥ ४३ ॥ जो स्वात्मस्थितीसीं सदां संतुष्ट । थोडें बहुत हो अल्प विशिष्ट । कोण्हीयेकां प्रसंगें वरिष्ट । सकळेसीं साजिरा ॥४४॥

---

१ परिपूर्ण. २ कर्मांचा समुदाय, बहुविध कर्में. ३ इच्छा, भूक.

मी येक सर्वगुणेसीं संपन्न । माझा चि व्हावा सर्वस्वें बहुमान । हें कदापि नाहीं आठवण । अमानित्व सहजस्थिति ॥ ४५ ॥ माझें करणें सर्व हि चांगलें । हें कदापि चित्तीं नाठवे वहिलें । नाहंपणें कर्तृत्व करूनि विहिलें[1] । अदंभेसी सहजस्थिति ॥ ४६ ॥ वायुहूनि मवाळपणें चालणें । गगनाहूनि मवाळपणें पाहाणें । मनाहूनि मवाळपणें बोलणें । अहिंसा हे सहजस्थिति ॥ ४७ ॥ खणोनि कालऊनि पायें तुडविती । नांगरूनि कुळऊनि[2] मोर्वेडिती । परंतु पृथ्वीचे ठाईं सर्वस्वें क्षांति । तद्वत् क्षमा जयाची ॥ ४८ ॥ कोण्ही शौच करूं अथवा पुजूं । परंतु तें उदक सर्वां उंजु । तेवि आर्जवाचा सर्व समाजु । आर्जव हें सहजस्थिति ॥ ४९ ॥ जेवि कां सूर्य निजतेजें दीप्तिमंत । तेवि गुरुसेवेचा ठाईं उद्यत । काया वाचा मनसा इंद्रियेसीं आसक्त । गुरुभजनीं सहजस्थिति ॥ ५० ॥ वायु जैसा तो अंतर्बाह्य शुचि । तेवि अंतर आत्मज्ञानें शुचि सहजें चि । मृत्यकाउदकें बाह्य शुद्धि स्वभावें चि । शुचित्व हें सहजस्थिति ॥५१॥ जेवि कां तें आकाश निश्चळ । तैसें मानस ज्याचें सदैव अढळ । आत्मानुसंधानेसीं अविकळ । स्थैर्यता हे सहजास्थिति ॥ ५२ ॥ अंतर्वृत्तीसी करूनियां निग्रह । प्राणायामीं दृढ बाह्येंद्रियसमूह । सारासारविचारें निसंदेह । आत्मनिग्रह सहजस्थिति ॥ ५३ ॥ विरागता विषयांचा ठाईं । शब्दस्पर्शरूपरसगंधीं अविषई । ज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियेसीं अविनेई । वितृष्णता हे सहजस्थिति ॥५४॥ मी येक ज्ञाता सर्वसंपन्न । कर्मकळाप माझे गहन । हे अहंकृति गेली ज्याची गळोन । अनकार सहजस्थिति ॥५५॥ जन्मजरामरणाचें भय सेंद्य । दुखदोषादि नाना व्याधींचें गद्यें । हें पुढें येणार आहे जों पद्य । तों सावध होणें सहजस्थिति ॥ ५६ ॥ देह गेह दारा धन संतति । यांचे ठाईं अतिशयें अनासक्ति । आणि इष्टानिष्ट

१ योग्य. २ कुळवानें जमीन साफ करून. ३ पेरताल. ४ सहनशीलता. ५ सरळ, सारखें. ६ मृत्तिका व पाणी यापासून. ७ परिपूर्ण. ८ वैराग्य. ९ ज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियांपासून फटकून राहणारा. १० अनहंकार (?) चाफळप्रतींत 'अनकार' च आहे. ११ तात्काल. १२ गद्यपद्य=कपट, फसवेगिरी.

ज्या नाना उपपत्ति । यांचे ठाईं समचित्त ॥ ५७ ॥ ईश्वरभजनीं भक्ति परम । भगवत्कीर्तनीं अति प्रेम । अव्यभिचारिणी भक्ति निःसीम । अनन्यभावें येकात्मता ॥ ५८ ॥ जनपदांचे ठाईं वितृष्णता । नित्य निरंजनीं येकनिष्ठता । सहजस्थिति सहिष्णता । ऐक्यभावें सस्वरूपीं ॥ ५९ ॥ आत्मविषईं नित्य सावध । तत्वज्ञानीं विचार विविध । ब्रह्मज्ञान जें परम शुद्ध । तेथें ऐक्यता सहजस्थिति ॥ ६० ॥ मिथ्या विपरीतपणें संसार अनिवार । तो आत्मज्ञानें निरसूनि समग्र । वारूनि जन्ममरणभय अपार । निर्भयता सहजस्थिति ॥ ६१ ॥ येकात्मता भजनाचिये विधीं । सात्विकभावेसीं संशुद्धि । आत्मअनात्मविचारसिद्धि । सत्वसंशुद्धि हे ऐसी ॥ ६२ ॥ अन्यथाज्ञानेसीं अज्ञान । निरसूनि साधावें आत्मज्ञान । तेणें सहजस्थितीसीं विज्ञान । ज्ञानयोग [3]व्यवस्थिति ॥६३॥ अन्न वस्त्र धन धान्य संपति । यांत जे पदार्थ अनुकूळ यथाशक्ति । व्यय करणें चि [4]अवंचकस्थिति । दानप्रसंगीं सादरता ॥ ६४ ॥ यमनियमेसीं जो प्राणायाम । ध्यान धारणा प्रत्याहारें अविश्रम । निजासनीं समाधि व्युत्थान निसीम । दम बोलिजे सहजस्थिति ॥ ६५ ॥ श्रौतस्मार्तादि कर्मी यज्ञ प्राधान्य । उपासनारहस्यीं प्रणवयज्ञ सौजन्य । आत्मानुसंधानेसीं ज्ञानी यज्ञ प्रामाण्य । त्रिविध यज्ञ सहजस्थिति ॥ ६६ ॥ त्रिवर्णासी उचित वेदाध्ययन । सर्वां वर्णयातीसी कर्त्तव्य नामस्मरण । यांत सर्वोत्कर्षें स्वात्मानुसंधान । स्वाध्याय हा सहजस्थिति ॥ ६७ ॥ गुरु देव कां [5]श्रेष्ठत्वें मान्य । यांसीं सर्व प्रकारेसीं अनन्य । काइक वाचिक मानसिक कीजे सौजन्यें[6] । तप बोलिजे सहजस्थिति ॥६८॥ आत्मपारिखें लाहानथोर । सर्वांसीं समतायोगें साचार । निष्कपट वर्तणें सर्वां प्रियकर । आर्जव ते हे सहजस्थिति ॥६९॥ ब्रह्मैक्यबोधेंसीं येकात्मता । जालीयां मी तूं खुंटे स्वभावता । दुजेपणें हिंसा चि विरमेली[7] तत्वता । अहिंसा ते हे सहजस्थिति ॥ ७० ॥ अशाश्वत जें होतें असत्यपणें । तें निरसूनि शाश्वत स्वरूप पाहाणें ।

---

१ दृष्टांत, युक्ति, कारण. २ देश अथवा लोकांचा सहवास. ३ निश्चित. ४ सरळ, निष्कपट बुद्धीनें. ५ श्रेष्ठ अथवा मान्य पुरुष. ६ सुजनत्व, मित्रत्व. ७ विराली, लाजली.

पाहोनियां स्वयें तें चि होणें । सत्य तें हें सहजस्थिति ॥ ७१ ॥ दुजे-पणावरी करूनि क्रोध । समूळ निरसिलें द्वैत विविध । शांतिसुखें भोगणें येकात्मबोध । अक्रोधता हे सहजस्थिति ॥ ७२ ॥ मीमाझेपणें होता जो संयोग[1] । तेणें वेष्टलें होतें स्वरूप सर्वांग । तें सोडूनि भोगिजे सस्वरूप सांग[2] । त्याग तो हा सहजस्थिति ॥ ७३ ॥ उंच निंळ[3] जवळ दुरी । असलीयां उठे ऊर्मीची उर्जेरी[4] । समसाम्यता आलीयां येका हारी । शांति ते हे सहजस्थिति ॥ ७४ ॥ कामक्रोधलोभाचें होतें पैशुंन[5] । तें समग्र टाकिलें निर्दाळून । स्वसुखेसीं स्वानंदें निमग्न । अपे-शुन हें सहजस्थिति ॥ ७५ ॥ पारिखें गांजिलें देखोनि स्वभावता । तें सर्वस्वें आप्त करणें हे सदयता । नेणोनि दुजेपणाची सहसा वार्त्ता । दया ते हे सहजस्थिति ॥७६॥ प्राणिमात्रेसीं निरपेक्षता । परोपकारीं परापेक्षता । को-ण्हासी न करणें लोलुप्यता । अलोंलुत्व[6] सहजस्थिति ॥७७॥ कठोर काठिण्य परधर्म । कुतर्क कापट्य[7] सोडूनि कुकर्म । सर्वांसीं मृदत्वें वर्तणें निसीम । मार्दव तें हें सहजस्थिति ॥ ७८ ॥ पुनःपुन्हां जन्मोनि मरणें । नाना विर्गवाक्यें[8] संसार करणें । याची लाज धरूनि स्वहितीं सादर होणें । ऱ्हीं हे बोलिजे सहजस्थिति ॥ ७९ ॥ संसारभ्रमें होता भ्रमला । तोंवरि चहुंकडे सैरा धाविला । तवं अकस्मात श्रीगुरुकृपा निश्चळ जाला । अचापल्य हें सहजस्थिति ॥ ८० ॥ देहबुद्धीचें झाडूनि मळिकट । आत्मज्ञानेसीं होऊनि येकनिष्ट । स्वयंप्रकाशें अति तेजिष्ट । तेज तें हें सहजस्थिति ॥ ८१ ॥ होता स्वरूपीं विगंत जोंवरि । तोंपर्यंत अन्याय कोण क्षमा करी । मग आलियां सस्वरूपीं येका हारीं । क्षमा ते हे सहजस्थिति ॥८२॥ चंचळपणें जीवीत्व होतें । तें श्रीगुरुपदीं केलें सेरतें[10] । मग आंपैसें[11] चि धरी निज धैर्यातें । धृति ते हे सहजस्थिति ॥८३॥

१ संबंध, मोहपाश. २ अव्यंग. ३ नीच तर नव्हे ? चाफळप्रतींत ‘ निळ ’ च आहे. ४ उत्कर्ष. ५ पैशुन्य, दोष. ६ अलोलुपत्व. दोन्ही प्रतींत ‘ अलोंलुत्व ’ च आहे. ७ फाजिलरूप. ८ लज्जा, विनय. ९ पराङ्मुख. १०अर्पण. ११ आपलेआपण.

मी देह या मळें होता गांदला । तो श्रीगुरुचरणस्पर्शें शुद्ध जाला । अंतरीं आत्मज्ञानें प्रक्षालिला । शुचित्व तें हें सहजस्थिति ॥ ८४ ॥ ब्रह्मैक्यबोधें समसमान । माझें तुझें आपला आपण । तेथें द्वेषी कोणासी कोण । अद्रोहता सहजस्थिति ॥ ८५ ॥ अणुपासूनि आब्रह्मपर्यंत । निरसूनि थोर लाहान समस्त । स्वानुभवदिनकरीं उर्वरीतें । अमान्यता हे सहजस्थिति ॥ ८६ ॥ असो ज्ञानलक्षणें संपूर्ण सांगतां । ना कळती तें मज सर्वथैव तत्वता । जरि श्रीगुरुकृपासामर्थ्य येईल हाता । तरि बोलिजेल सहजस्थिति ॥ ८७ ॥ पूर्वी कित्तेक सांगितली ज्ञानस्थिति । सकळ लक्षणेसीं यथानिर्गुति । पूर्णपणें विज्ञानाचिया संवित्ति । स्वानुभवदिनकरीं ॥ ८८ ॥ त्यावरी अठरा इयें ज्ञानलक्षणें । यानंतर सवीस दैवी संपति गुणें । संकळित बोलिलीं होतीं श्रीकृष्णें । तें साकल्य स्वानुभवदिनकरीं ॥ ८९ ॥ असो यानंतर पुढलिये कीर्णी । सांगिजेल पंचभूतांची उभारणी । दिनकर रामींरामदासमुखें आकर्णी । पंचभूतांचीं स्वरूपें ॥ ९० ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये चतुर्दश कळापे विज्ञानास्थितिलक्षण निरूपणं नाम द्वितीय कीर्ण प्रकाशः॥२

॥ श्रीराम ॥

ब्रह्म निश्चळ निर्गुण निर्विकार । तेथें माया निर्माण जैसा गगनीं समीर । मग पुर्वानुक्रमें मूळमाया साचार । जगद्रुप प्रसवली ॥ १ ॥ पाहातां मूळमायेचा स्वरूपानुभव । अर्द्धमात्रात्मक ध्वनी स्वयमेव । तयेचे चि अर्द्धांगीं विलसे प्रणव । ॐकार सर्वेश्वर ॥ २ ॥ त्यासी च शुद्धसत्व बोलिजे । अर्द्धमात्रा ते इच्छाशक्ति सहजें । अर्द्धनारीनटेश्वरत्व निफजे । दोंहिंविण येकांगीं ॥ ३ ॥ त्यांची येकपणें चि वेगळीक । सांगतां वाटे अति कौतुक । जेवि नभ आणि निळीमा पृथक । कीं सूर्य आणि प्रभा ॥ ४ ॥ कीं जेवि चंद्र आणि चंद्रकळा । कीं वेगळीक पुष्पा आणि

---

१ अज्ञानानें. २ त्रासला. ३ धुवून स्वच्छ झाला. ४ अवशिष्ट. ५ निभ्रांत, यथार्थ.

परिमळा । अथवा रत्न आणि रत्नकीळा । वेगळीक जितुली ॥ ५ ॥ तेवि हे प्रकृतिपुरुषें । वेगळेपणें चि येकवशें । जगड्विाळ व्याली असमसाहासें । कुमारत्व न मुकतां ॥ ६ ॥ प्रथम प्रकृतीसी पुरुषें । इछा अवलोकिलें संतोषें । तेथ तीनें पांच पोरें यथावकाशें । निर्माण जालीं ॥ ७ ॥ तेथें च्यार पुरुष तीन नपुंसकें । येक स्त्री मिळोनि येक अष्टकें । निर्माण जालीं गुणाधिकें । येकापरिस येक विख्यात ॥ ८ ॥ त्यांत पहिलें आधीं जालें नपुंसक । तें अगुणी च परि दिसे गुणाधीक । मग तें निशब्दीं शब्दाचें कौतुक । बोलतें जालें निजांगें ॥ ९ ॥ तें अकस्मात निजांगें शब्द बोलिलें । मुंकेपणें दोघांसी तेणें वाहिलें । तवं ते स्पर्शगुणें येऊनि झगटलें । सत्वगुणेंसी वायुस्वरूप ॥ १० ॥ तें दोघें जणें होतां ऐक्यस्वरूप । तेथें अकस्मात प्रगटलें रूप । मग रजोगुणेंसी तेजाचा साक्षप । करितीं जालीं निजांगें ॥ ११ ॥ ऐसीं पांच जणें गुळमुळूं लागलीं । तेणें सारद्रता रस रूपेंसी प्रगटली । तेथ तमोगुणीं उदकासीं ऐक्यत्वा आलीं । सात ही जणें पृथकत्वें ॥ १२ ॥ तें सात ही मिळोनी जालीं गाढ । तेथें गंधरूपें निजगंधी उठिली दृढ । तेणें आठां गुणेंसीं बांधोनि मढें । निजांगें पृथ्वी उभारली ॥ १३ ॥ असो ऐसीं जें कां प्रकृतिपुरुषें । येक असोनि वेगळीं इछावशें । पुढें जालीं तें ही आपुलीया संतोषें । ऐक्यत्वें भिन्न वर्तती ॥ १४ ॥ तैसीं च त्रिगुण आणि पंचभूतें । भिन्नता ची वर्तती ऐक्यत्वें । कोण्या प्रकारें तें यथासंकेतें । रूप करूनि दाऊं ॥ १५ ॥ मुळीं शब्दरूपें वायु गगनीं । प्रगटला तो द्विधा होऊनि । शुद्ध शबळ भागें वर्त्तोनी । भिन्नत्वेंचि ऐक्यता ॥ १६ ॥ शुद्धभागें जाला सत्वगुण । शबळभागें तो प्रभंजन । पुढें परस्परें कार्यकारण । करिते जाले रचना ॥ १७ ॥ सत्वगुणीं निजांगीं ज्ञानशक्ति । प्रसवती जाली पंचधा व्यक्ती । अंतःकर्ण मन बुद्धि चित्त अहंकारानुवृति । अति सूक्ष्मरूपें ॥ १८ ॥ पुढें शबळभागें जो कां वायु । तो शब्दस्पर्शाचा

१ त्रिगुण. २ पंच भूतें. ३ कळी, अंकुर. ४ शबल, अशुद्ध, मिश्रित.

धरूनि सावायु । प्रसवता जाला अन्वयु । शुद्धशबळभागेंसीं ॥ १९ ॥ शुद्धभागें जाला रजोगुण । शबळभागें निर्माण दहन । तो रजोगुण क्रिया शक्तीसीं अभिन्न । पंधरा तत्वें जानिला ॥ २० ॥ निजांगीं वायूचा गुण अति चंचळ । तेणें प्राणपंचक व्याला बहुळ । व्यान समान उदान प्राण अपान केवळ । पंचधा वायु बोलिजे ॥ २१ ॥ निजांगीं तेजाचें ज्ञानेंद्रियपंचक । श्रोत्र त्वचा चक्षु जिन्हा घ्राण सम्यक । वाचा पाणि पाद शिस्न गुद हें निष्टंक । कर्मेंद्रियपंचक दिल्हें उदकासी ॥ २२ ॥ येवं वायुपासूनि जाला जो शुद्धभाग । तो रजोगुण जाणिजे अव्यंग । शबळभागें तेजतत्व सुरंग । वायुजनित पैं ॥ २३ ॥ त्या तेजीं शुद्ध-भागें जाला तमोगुण । शबळभागेंसीं बोलिजे जीवन । तमोगुण द्रव्य-शक्तीसीं अभिन्न । पंचधा गुणें प्रसवला ॥ २४ ॥ शब्द स्पर्श रूप रस गंध । शुद्धभागें तमोगुण पंचविध । शबळभागें उदक जें प्रसिद्ध । तें पृथ्वीसी व्यालें पंचगुणेंसीं ॥ २५ ॥ ते पृथ्वीचे ठाईं पांच ही गुण । स्वनिर्मित देतसे तमोगुण । एवं पांच आणि तीन मिळोन । व्यालीं पंचविसांसी ॥ २६ ॥ परि मुळींचीं खरीं पांच आणि तीन । वेगळे-पणें असती अभिन्न । त्यांत सत्वरजतम हे त्रिगुण । वेगळेंपणें भासती ॥ २७ ॥ यांची त्रिविध लक्षणी वोळखण । पुढें सांगिजेल परिछिन्न । प्रस्तुत पंचभूतांची साकल्य ऊणखूण । सलक्षणेंसीं दाऊं ॥ २८ ॥ तरि आकाश वायु तेज आप पृथ्वी । येक येक भूतीं पांच पांच जाणावीं । व्यापकपणें देखिलीं आघवीं । परस्परानुमेळेंसीं ॥ २९ ॥ ऐसें सद्गुरुस्वामि बोलती जवं । सविस्मयें शिष्य हांसे तवं । ह्मणे जी स्वामी काय हें अपूर्व । ऐकिलें अकस्मात ॥ ३० ॥ जे येक येक भूत पंचभूतीं व्यापलें । हें स्वामि अपूर्व वाक्य बोलिले । आकाश दिसे निर्गुण संचलें । तेथें पंचभूतें तें कैसीं ॥ ३१ ॥ आकाशीं आकाश असे संचलें । तेथें वायुतेजासी कैसें देखिलें । आणि उदकपृ-

---

१ सावा. २ बहुत.

थ्वीसी केंवि जाय पाहिलें। तये निर्गुण आकाशीं ॥ ३२ ॥ तैसें च वायूचे ठाइं पृथ्वी तेज उदक। कैसें पाहावें किमात्मक। तेज पृथ्वी उदक दाहक। तेथ तें केंवि जाणावीं ॥ ३३ ॥ तैसें चि उदकीं तेज कोठें पाहावें। आणि वायुपृथ्वीसी कैसें जाणावें। हें येरांमाजीं वोळखावें। कवणे रिति जी ॥ ३४ ॥ ऐसा शिष्यहृदयवनाआंत। प्रवेशला संदेह-चतुर्दंत। तो स्वानंदपुष्पलता विध्वंसित। अविवेकशुंडा ॥ ३५॥ अविचारेंसीं करी रंवंदळी। आला जवं हृत्कमळसरोवराजवळी। तवं अकस्मात प्रबोधपं-चाननें आरोळीं। दिधली परमावेशें ॥ ३६॥ लाहोनि गुरुकृपाबळसावावो। विवेकउड्डाणें घातला आवो। विचारचवडा उभारूनि पाहा हो। अति सत्राणें धांविनला ॥ ३७॥ तया प्रबोधसिंहाची ऐकतां चि हाक। संदेहमत्तगजें घेतला धाक। थरथरां कांपतसे साशंक। तवं थोर जाला नवलावो ॥ ३८॥ होय नव्हेसें गजकुंभद्वयनिकट। त्यांवरी येऊनि बैसला बोधसिंह चपेट। सारासारविचारेंसिं नखें तिखट। तेंहीं कुंभद्वय विदारिलें ॥ ३९ ॥ आंतुनि प्रष्णमुक्तावळी काढिली। ते बोधसिंहें निजकंठीं घातली। संदेहगजाची पटधुळी केली। क्षणमात्रें निसंदेहता ॥ ४० ॥ तेणें शिष्यहृदयवनीं जाला आराम। स्वानंदासी सुख जालें अविश्रम। तें चि नित्य भोगिजे निज निःसीम। स्वानुभवदिनकरीं ॥ ४१॥ असो श्रीगुरु ह्मणतिलें शिष्यासी। तुंवां धरिलें अंतरीं संदेहासी। तरि आतां सदृढ होऊनि मानसीं। सारासारविचारें ॥ ४२ ॥ अंतःकर्ण करूनियां निश्चळ। क्षणेक होईं पां तूं निवळ। वृत्तीसी तर्कीचा दृढ देऊनि ढाळ। बुद्धि बोधेंसीं येकवटों दे ॥ ४३ ॥ तरि यांचे ठांइं असति गुण। सहज स्वभावेंसि परिछिन्न। त्यांची करूनि घेइं वोळखण। ह्मणिजे समजसी आपैसें ॥ ४४॥ आकाश घन आणि पोकळ। दों गुणीं वोळखिजे केवळ। तैसा चि वायु निबीड आणि चंचळ। दों गुणीं विलासला ॥ ४५॥ तेज दृश्य आणि तेजाळ। उदक मृद आणि पातळ। जड आणि कठिण हें

---

१ ऐरावत. २ सिंह. ३ अधिकता, साह्य. ४ डौल. ५ बलानें, वेगानें. ६ पद्मधूळ, दाणादाण.

केवळ । पृथ्वी विलसे दों गुणीं ॥ ४६ ॥ येक येका भूतीं दोनि दोनि गुण । शुद्धशबळभागें परिछिन्न । यांची धरीं पां तूं वोळखण । समजावयासी ॥ ४७ ॥ येथें सुक्षम दृष्टी करूनि समज । चंचळतेचें नाहीं काज । समजतां समजतां निज । पावसी सहजें ॥ ४८ ॥ असो आकाशीं आकाश असे सहजें चि । वायु हि स्तब्धरूपें तैसा तितुकाची । आकाशीं उभारणी तेजाची । करूनी दाऊं सहजें ॥ ४९ ॥ तरि अवकाशरूपें जो भासला भास । तें चि दृश्यत्वें तेज साभास । मृदत्वें गमलें जें आकाश । तें चि उदक जाणिजे ॥ ५० ॥ आकाश बोलिजे सघन । शून्यासारिखें संपूर्ण । शून्याभासें भासलें जडपण । तेचि गगनीं पृथिवी ॥५१॥ येवं आकाशीं पंचभूतें । तें या प्रकारें जाण निरुतें । आतां वायूचे ठाईं कैसीं असती तें । सविस्तर दाऊं ॥ ५२ ॥ तरि वायूसी अंतर्बाह्य आकाश । व्यापकपणें असे सावकाश । वायु निजांगीं स्वयंप्रकाश । मूर्त्तिमंत तो चि असे ॥ ५३ ॥ वायु चंचळपणें भासला भास । निजांगीं सतेजपणें होतसे स्पर्श । तो चि तेजाचा गुण साभास । दृश्यत्वें जो भासला ॥ ५४ ॥ स्पर्शगुणें भासला जो समीर । तें चि प्रभंजनीं तेज साचार । वायु मृदत्वें जो सीतळ रुचीर । तें चि उदक जाणिजे ॥५५॥ वायु हळु तऱ्हीं परम निबिड । भारीपणें तत्काळ मोडे झाड । त्या जडपणीं जाणिजे सदृढ । वायुमाजी पृथिवी ॥ ५६ ॥ एवं वायूचे हि ठाईं पंचभूतें । देखिलीं परिछिन्न साळंकृतें । आतां तेजीं पंचभूत स्पष्ट तें । करूनि दाऊं आद्यंत ॥५७॥ तेजीं अवकाशरूपें आकाश । देखिजतसे सहजें सविशेष । तेजीं चंचळपणेंसिं वायूस । सहजें देखिजेत ॥ ५८ ॥ तेजीं तेज तरि मूर्त्तिमंत । तें असे प्रत्यक्षचि सिद्ध स्वत । आतां तेज मृदत्वें जें दिसत । तें चि तेजीं उदक असे ॥ ५९ ॥ तवं शिष्यें घेतली आशंका । ह्मणे स्वामी येथ संदेह गमला निका । जी तेजीं मृदत्व लावितां कां । नसतें चि कोठुनी ॥ ६० ॥ तेजीं धगधगीत निघती ज्वाळा । देदिप्यमान अति उष्णकळा । दहदहमान

---

१ खरें.

क्षणमात्रें भूगोळा । जाळूं पाहे निजांशें ॥ ६१ ॥ तेथें मृदत्व जी कैचें काइसेनि । आणी तुह्मीं सांगतां तें सीतळ ह्मणौनि । तरि ये गोष्टीची उपलवणी । करूनि दिधली पाहिजे ॥ ६२ ॥ तवं श्रीगुरु ह्मणती बापा सावध । असतां कां वेडा होसी स्तब्ध । येक चि तेज परि असे विविध । बहुतां प्रकारें ॥ ६३ ॥ अरे परब्रह्म स्वयंप्रकाश सोज्वळ । अस्तोदयरहित उष्ण ना सीतळ । मां तैसें चि आणीक पाहेन निर्मळ । तरि कांहीं आहे कीं काय ॥ ६४ ॥ सूर्यतेज उष्ण धगधगीत । आणि तेथें नित्य अस्तोदय होत । अग्नीचें ही तेज तैसें भासत । परि तें विझे तत्काळ ॥ ६५ ॥ चंद्राचें तेज परम सीतळ । मृद मवाळ सुखकर निर्मळ । नाना नक्षत्रांचें ही तेज केवळ । मृदत्वें चंद्रा ऐसें ॥६६॥ तरि तिंहीं ठाईं येक चि तेज । परि गुणवैषम्यें वेगळी दिसे वोज । तेज ह्मणतां सगट सारिखें भोज । कैसेनि होईल पैं ॥६७॥ हिरा आदिकरूनि रत्नें सकळ । त्याजहीवरि तेज असे सुढाळ । मां अवघें येक चि ह्मणतां केवळ । शाहाणा कीं मूर्ख होसी ॥ ६८ ॥ शस्त्रांतील हि अति निर्मळ पाणी । तें तृषाक्रांतासी देईजे काय आणुनी । तरि हे बापा समजावयाची बुझावणी । काय स्थूळदृष्टि देखिजे ॥ ६९ ॥ मोतियांतील ही पाणी सुढाळ । त्याची शुक्राऐसी दिसे झळाळ । मां तें आणि शुक्र येक ह्मणतां केवळ । मूर्ख कीं शाहाणा तो ॥ ७० ॥ जेव्हां सूक्ष्मत्वें भूतें निर्माण । प्रथम जालीं अति गहन । तेथें सूर्य चंद्र शीत उष्ण । हें कैंचें आणिजे पैं ॥ ७१ ॥ कैंची नवलक्ष तारांगणें । कैंचा अग्नि आणि नवरत्नें । परंतु हें समजावयासी उभीं करणें । येऱ्हवीं हें मुळीं कैंचीं ॥ ७२ ॥ तुझी सूक्ष्म दृष्टि न पावे ह्मणौन । नाना सायासें उद्ग्राह कारण । तेथ तुवां पुसिलें तेजीं मृदत्व कैसेन । यतांनिमित्य बोलणें पडिलें ॥ ७३ ॥ असो तेजीं मृदत्वें भासला भास । तें चि उदक तेजीं सारद्रांश । आतां दृश्यत्वें

१ वर्णना. २ सप्रमाण प्रत्युत्तर.

देखिजे रूपआभास। ते चि पृथ्वी जडत्वें ॥ ७४ ॥ येवं तेजीं परिछिन्न भूतपंचक । तुज कळों देईं पां सम्यक । आतां उदकीं पंचभूतें पृथक। कैसीं असतीं तें दाऊं ॥ ७५ ॥ उदकीं आकाश अवकाशरूपें । उदकीं वायु चंचळस्वरूपें । स्वरूपाभासेंसीं तेज साक्षपें। उदकीं स्वतसिद्ध देखिजे ॥ ७६ ॥ उदकीं उदक सहजें चि। जडपणें पृथ्वी हि विलसे साची। एवं उदकीं पंचभूतांची। उभारणी ते ऐसी ॥ ७७ ॥ आतां पृथ्वीचे ठाईं आकाश। अवकाशरूप सावकाश। निरोधरूपें तया वायूस। राहाणें पृथ्वीचां ठाईं ॥ ७८ ॥ पृथ्वीचे ठाईं दृश्याभासें तेज। मृदत्वें उदक असे सहज। पृथ्वीचे ठाईं गंधरूपें निज। पृथ्वी असे स्वतसिद्ध ॥७९॥ एवं पंचभूतें पंचभूतीं। परस्परीं वेष्टूनि आद्यंतीं । सृष्टिक्रम सहजस्थिति । गुणभूतसंगें होतसे ॥ ८० ॥ आतां आकाशीं सछिद्रता हा चि धर्म। आकाशीं अवकाशत्व हें कर्म। आकाश कृष्णवर्ण निःसीम। शब्दगुण मुख्यत्वें ॥ ८१ ॥ आकाशीं आहार असे शब्दाचा। तैसा चि स्वाद कडवट असे साचा। आकाशीं शस्त्रामाजीं बाणाचा। शब्द उमटे ॥८२॥ आकाशीं अंतःकर्ण घर व्यान घोडें। श्रोत्र प्रवेशद्वार निर्गम वाचाद्वारें उंबडे। शब्दविषयेंसीं जाणिजे उघडें[1]। आद्यंत आकाश ॥ ८३ ॥ आतां वायूचे ठाईं चांचल्य धर्म। स्पर्श गुण वाहनादि कर्म। नीळ वर्ण आहार परिमळ स्वाद निभ्रम। अंबीळ आणि शस्त्र खड्ग ॥ ८४ ॥ मन घर समान घोडें त्वचा प्रवेशद्वार। हस्त निर्गमद्वार स्पर्श विषय साचार। येवं आद्यंत वायूचा प्रकार। सांगितला यथानिगुति ॥ ८५ ॥ तेजाचा उष्णता स्वधर्म दहन स्वकर्म। रूप गुण आरक्त वर्ण दृश्याहार निभ्रम। तिखट स्वाद भाला शस्त्र दुर्गम। बुद्धि घर उदान घोडें ॥ ८६ ॥ चक्षु प्रवेश पदें निर्गम। रूपविषयाचा संभ्रम। एवं तेजाचें स्वधर्मकर्म। सांगितलें यथानिगुति ॥ ८७ ॥ आतां उदकाचा द्रवत्व स्वधर्म। क्लेदनादि कर्म रूप

१ उपडें, पालथें.

गुण निसीम । श्वेतवर्ण रेत आहार निभ्रम । मधुर स्वाद शस्त्र सुरी ते ॥ ८८ ॥ चित्त घर प्राण वहन जिव्हा प्रवेश । शिस्न निर्गमद्वार विषय रस । एवं उदकाचिया स्वधर्मकर्मास । सांगितलें आद्यंत ॥ ८९ ॥ आतां पृथ्वीचा कठीणत्व हा चि धर्म । गंध गुण धारणादि कर्म । पीतवर्ण षड्रस आहार निभ्रम । क्षार स्वाद शस्त्र फरश ॥ ९० ॥ अहंकार घर अपान वहन । घ्राणें प्रवेश गुदीं निर्गमन । गंध विषय येवं आद्यंत मिळोन । पृथ्वी स्वधर्मकर्मेंसीं ॥ ९१ ॥ येवं पंचभूतांचे स्वधर्मकर्म । परस्परानुप्रवेशक्रम । सांगितला प्रकृतिपुरुषेंसीं उद्गम । स्वानुभवदिनकरीं ॥ ९२ ॥ आतां त्रिगुणांचीं स्वभावकर्मे । पुढीलिये कीर्णी स्ववर्मे । दिनकररामीरामदासीं संभ्रमें । निरोपिलीं यथान्वयें ॥९३॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये चतुर्दश कळापे पंचभूतपरस्परानुक्रमधर्मकर्मकथन निरूपणं नाम तृतीय कीर्ण प्रकाशः ॥ ३ ॥ राम ॥

॥ श्रीराम ॥

ऐकोनि पंचभूतांचें नाम रूप गुण कर्म । शिष्य सर्वांगें सुखावोनि परम । ह्मणे स्वामी त्रिगुणाचें कैसें वर्म । तें सांगितलें पाहिजे ॥ १ ॥ यांची समजली[1] निर्माण होती कळा । हे असती पंचभूतां जवळा । नामरूपकर्माचा जिव्हाळा । तदंगें चि यांचा दिसे ॥ २ ॥ परंतु बाह्य क्रियेचें आचरण । त्याची कैसी जाणावी वोळखण । आणि सृष्टीमाजीं कार्यकारण । तें यांचेनि कैसें जी ॥ ३ ॥ काय हे पिंडब्रह्मांडीं व्यापले । कीं हे येकदेशी असती संचले । यांचें कर्म धर्म आचरण विहिलें[2] । मज सांगितलें पाहिजे ॥ ४ ॥ इतुकी आइकोनि शिष्यविनति । स्वामी सर्वांगें संतोषले चित्तीं । ह्मणती तुवां जे पुसिली गुणसंभूति । ते यथाक्रमें सांगिजेल ॥ ५ ॥ तरि त्रिगुणा आणि पंचभूतांचें । वोतलें शरीर प्रकृतिपुरुषाचें । तेथूनि ऐलिकडे प्राणिमात्राचें । शरीर येहीं व्यापिलें ॥ ६ ॥ ब्रह्मा आदिकरूनि हरि हर । हे हि त्रिगुणपंचभौतिक साचार ।

---

१ त्रिगुणांची उत्पत्ति कशापासून आहे हें कळलें. २ वहिलें=सत्वर.

इंद्र सूर्य चंद्र देव ऋषीतरें[१]। त्रिगुणपंचभौतिक ॥ ७ ॥ जितुकें कांहीं आकारासी आलें । तितुकें आधीं च येहीं व्यापिलें । सचराचर अवघें भरलें । यांचेनि गुणकर्मेंसीं ॥ ८ ॥ च्यारी खाणी च्यारी देह च्यारी वाणी । तथा चौऱ्यासी लक्ष जीवयोनी । पिंडब्रह्मांडात्मक सकळ उभारणी । यांची च दिसतसे पैं ॥ ९ ॥ अणुरेणापासूनि सर्वेश्वरपर्यंत । हे चि सगुणत्वें वर्तती आद्यंत । सकळ कांहीं जें होत जात । तें यांचेन चि कीं ॥ १० ॥ हे ऐक्यतेसीं वर्तती भिन्नता । तें साकल्य सांगिजेल त्रिविधता[२]। निजावधानीं अव्यग्रता[३]। श्रोतीं असिलें पाहिजे ॥ ११ ॥ मुळीं प्रकृति पांचां आणि तींची । त्यांमाजीं चाळकसत्ता आत्मयाची । सत्तायोगें शरीरमात्राची । उत्पत्ति स्थिति प्रळय ॥ १२ ॥ यांचियायोगें आत्मयासी । सुख भोगणें अहिर्निशीं । चाळक पाळक पोषणेंसीं । परस्परानुयोगें ॥ १३ ॥ आत्मसत्ता जे असे शरीरीं चाळक । त्यासी अज्ञानयोगें बोलिजे जीव नामक । ज्ञानविचारें तो चि शिव निष्टंक । नामरूपकर्मेंसीं ॥ १४ ॥ जेवि कां दरिद्री रंकपणें । घरोवरीं हिंडत होता भिक्षेकारणें । तवं प्राक्तनयोगें अकस्मात लाधणें । जालें सार्वभौमपद प्राप्त ॥ १५ ॥ मग त्यासी नामरूपकर्मेंसीं । कोण पाचारी रंकपणेंसीं । तो सर्वमान्य जाला दिग्मंडळासी । श्रेष्ठत्वें तो जगद्वंद्य ॥ १६ ॥ असो सांगायासी हें चि कारण । आत्मयासी प्रकृतिसंगें ये जीवपण । ते चि प्रकृतिनिरासें ब्रह्म पूर्ण । स्वसंवेद्य शुद्धत्वें ॥ १७ ॥ परंतु त्रिगुणसंगें आत्मयासी । बद्धमुक्तता होय निश्चयेंसीं । त्यांत दोनी बद्धक येक मुक्त करावयासी । सामर्थ्य धरी निजांगें ॥ १८ ॥ तेथ मुक्त करावयासी सामर्थ्यवंत । तो येक सत्वगुण चि असे विख्यात । येर दोवे बद्धक असती सतंत । रजोगुण तमोगुण हे ॥ १९ ॥ त्यांत प्रथम सत्वगुणाची उपलवर्णी[४]।

१ मूळच्या व चाफळ प्रतींत 'ऋषीतर' असें च आहे. कदाचित् 'षी' पुढें 'पि' अक्षर गळालें असावें; किंवा ऋषि + इतर=ऋषीतर असें असावें. २ त्रिगुण आणि पंचभूतें हीं वास्तवीक एकत्र असून स्वतंत्रपणानें कर्में करतात. ३ एकाग्र चित्त. ४ वर्णना.

सांगिजेल यथासांगत्वें कार्यकारणी । पुढें अनुक्रमें उरले येर दोनी । ते सांगिजतील यथान्वयें ॥ २० ॥ सत्वगुण प्रकाशवंत निर्मळ । सुखकारक ज्ञानदानी केवळ । सद्विद्याविलास होय प्रबळ । सत्वगुणाधिकतेनें ॥ २१ ॥ सत्वगुणें ज्ञान होय अधिक । देव धर्म तीर्थ व्रत पुण्यश्लोक । वेदशास्त्र पुराणचर्चा सम्यक । न्यायनीतिमर्यादेसीं ॥ २२ ॥ सत्वगुणें घडे उत्तमपदप्राप्ति । सत्कर्मधर्मी प्रवर्ते मति । स्वाहास्वधादि नाना यज्ञसंभूति । तप दान विहिताचरण ॥ २३ ॥ सत्वगुणें जो सात्विक प्राणी । त्याचा आहार सौम्य सर्वा गुणीं । सुरस सारद्र मधुर भक्षणीं । अत्यंत प्रीति जयासी ॥ २४ ॥ ज्या आहारें आयुष्यवृद्धि होय । आधि[1] व्याधि[2] नाना रोगांचा क्षय । होऊनि बुद्धि प्रज्ञा बळ वेलीं जाय[3] । सात्विका मतीसीं ॥ २५ ॥ ज्ञान होय असाधारण । विवेक वैराग्य वाढे गहन । पुष्टि तुष्टि सौभाग्यसंपन्न । सात्विकां लक्षणीं ॥ २६ ॥ तरि तो सात्विक आहार कोणे प्रकारीचा । प्रथम सांगिजेल सुलक्षण साचा । तेथ पंचविध प्रकारें अन्नाचा । उपक्रम दाऊं संक्षेपें ॥ २७ ॥ लेह्य पेह्य चोष्य खाद्य भक्ष्य । पांचां प्रकारें अन्नाची साक्ष । पांचां आंगुळीं भक्षावें तें भक्ष्य । चौं बोटीं खाद्य जाणिजे ॥ २८ ॥ चोष्य बोलिजे तीं बोटेंसीं । पेह्य आंजुळी कां अन्य पात्रेसीं । लेह्य ह्मणिजे दुरूनि टाकणें अंतरेंसीं[4] । मुख हस्त असतां ॥ २९ ॥ यांत उत्तम सुरस आणि मधुर । रहितकट्वाम्लतिक्षणक्षार । आणि तें यथायुक्तीनें साचार । भक्षणें सत्वगुणाचें ॥ ३० ॥ असो यानंतर सात्विक यज्ञ । सांगिजेल यथान्वयें सुयज्ञ । विहिताचरणें आइकोनि सूज्ञ । तदनुसार वर्त्तती ॥ ३१ ॥ तरी श्रौतस्मार्तादि नित्य यज्ञ । अग्निष्टोमादि नैमित्य यज्ञ । अश्वमेधादि काम्य यज्ञ । आचरिजे यथोक्त ॥ ३२ ॥ परी फळास्थारहित कर्म करणें । अकांक्ष[5] यज्ञ-

---

१ मनोव्यथा. २ शरीरव्यथा. ३ वेलीं जाय=वाढ होईल, वेलाप्रमाणें फोफावत जाईल. ४ अंतर्मुखांत. ५ निरिच्छपणानें.

विधि आचरणें । काया वाचा आणि अंतःकरणें । समाधानपूर्वक ॥ ३३ ॥ तैसें चि सत्वगुणाचें तपाचरण । काया वाचा इंद्रियें आणि मन । अष्टांगेंसीं प्राणायाम संयमून । देव ब्राह्मण पूजिजे ॥ ३४ ॥ श्रीगुरु कां संत महंत । यांचें पूजन करणें यथोक्त । सर्वेंसीं आर्जव शौचाचार विहित । ब्रह्मचर्य सदैव ॥ ३५ ॥ आणि जें जें करणें तें अहिंसक । या नांव तप बोलिजे काइक । आतां अनुद्वेगपर[1] वाक्य तें वाचिक । परहितकर्तें जें ॥३६॥ बोलणें तें हि अति सत्य । जेणें सहज घडे महत्कृत्य । आणि वेदाध्ययन करणें नित्य । कां रामनामजप ॥३७॥ तैसें चि मन ज्याचें सदा प्रसन्नरूप । आत्मनिग्रहीं[2] अति साक्षेप । निजभावशुद्धीसीं मानसिक तप । सत्वगुणी[3] विलसे ॥ ३८ ॥ एवं काइक वाचिक हो मानस तप । जें करणें तें श्रद्धानुरूप । फळास्थाकांक्षारहित साक्षप । केला चि करणें ॥ ३९ ॥ तैसें चि दान हि देणें जें यथानुशक्ति । तें प्रत्युपकारफळास्थारहिती । देश काळ पात्र पाहोनि शास्त्रयुक्ति । स्वधर्मानुसार ॥ ४० ॥ देश पाहोनि अति पुण्यभाजन[4] । काशी कुरुक्षेत्र कां गंगाभागीरथीकृष्णास्नान । ज्योतिर्लिंग कां विष्णुप्रतिमादर्शन । काळविश्ववादि[5] मन्वतिथि ॥ ४१ ॥ चंद्र सूर्य ग्रहण कां पार्वणें[6] । व्यतिपात कन्यागत कां सिंहस्थागमन । तैसें चि उत्तम सत्पात्र योग्य पाहोन । यथाविधि दान सात्विक तें ॥ ४२ ॥ आतां सात्विक त्यागाचें लक्षण । करूनियां विध्युक्त सत्कर्माचरण । फळास्थेसीं संगत्याग करून । संशयरहित अंतरीं ॥ ४३ ॥ कर्मकुशळाकुशळीं[7] संतोष द्वेष । करणें नाहीं देहाहूनि विशेष । कर्माचा फळत्याग करणें सावकाश । हा सात्विक त्याग बोलिजे ॥४४॥ आतां सात्विक ज्ञान तें किमात्मक । तरि प्राणिमात्रीं अंतर्भावना येक । अवयवत्वें येकात्मता निष्टंकें[8] । आब्रह्मअणुरेणांत ॥ ४५ ॥ तैसें चि

१ शांत, संतोषवृत्तिपर. २ नेहमीं आत्मसंयमन करण्याचा प्रयत्न करणें. ३ हें मानासिक तपाचें विशेषण. ४ पुण्यपात्र. ५ विश्व=दहा प्रकारचीं दैवतें आहेत, त्यांपैकीं 'काल' हें एक आहे. ६ पार्वणी, पर्वणी. ७ बऱ्या वाईट कर्माबद्दल. ८ निश्चयेंकरून.

सात्विक कर्म संगरहित । कामक्रोधलोभविवर्जित । यथाशास्त्रें कांक्षा फळास्था करूनि त्यक्त । नित्य नैमित्य कर्म करणें ॥ ४६ ॥ आतां कर्मकर्ता जो कां सात्विक । तो मुक्तसंग अनहंकारी धैर्य सुखकारक । सिद्धिअसिद्धींसीं समत्वें निश्शंक । उत्साहयुक्त सदा ॥ ४७ ॥ तैसी चि सात्विक जे कां बुद्धि । तयेसी प्रवृत्तिनिवृत्तीसीं कार्याकार्य शुद्धि । जाणोनि बंधरहित मोक्षाची सिद्धि । करूनि घेणें निश्चयें ॥ ४८ ॥ आतां सात्विक धैर्य अव्यभिचारी । मन प्राण इंद्रियांचिया उर्जेरी । अष्टांग योगसाधन कां आत्मसाक्षात्कारीं । प्रवर्त्ते ते सात्विक धृति ॥ ४९ ॥ आतां सात्विक जें कां सुख । तें आत्मसाक्षात्कारीं अमृतोपम सम्यक । जेवि निंब जिव्हे कडु परी सर्वांगीं सुख । तेवि सात्विक सौख्य जाणिजे ॥ ५० ॥ एवं सत्वगुण सांगितला आद्यंत । आतां रजोगुण सांगिजेल संकाळित । श्रोतीं अत्यादरें दत्तचित्त । त्यागार्थ श्रवण करावें ॥ ५१ ॥ या रजोगुणाचा सांगतां विलास । ब्रह्मादिक मानिती त्रास । ज्याचा आयास असमसाहास । मर्यादेवेगळा ॥ ५२ ॥ काम क्रोध आणि लोभ । हे रजोगुणाचे सांगाती स्वयंभ । तृष्णेवासनेचा कोंभ । रजोगुण मूर्त्तिमंत ॥ ५३ ॥ रजोगुणाची जालियां वृद्धि । आशापाश तत्काळ बाधी । नाना संसाराचिया आधि । या रजोगुणाकरितां ॥ ५४ ॥ रजोगुणी प्राणियासी । पाविजेना उत्तम गतीसी । नाना कर्मबंधाचे पाशीं । तत्काळ पडे रजोगुण ॥ ५५ ॥ रजोगुणाचें क्षुद्र दैवतीं भजन । फळास्थेसाठीं कर्म कारण । दैवतीं नानाविध पूजन । कामनापरत्वें ॥ ५६ ॥ तीर्थव्रतदेवधर्मीं अनास्था । कामफळप्राप्तीची परम आस्था । प्रपंचाची परोपरीं करी संस्था । देहगेहदाराधनपुत्रीं ॥५७॥ ज्यासी आहार भक्षणें अति कठीण । कट्वाम्ल क्षार तुरट तिक्षण । जळत करपलें अत्यंत उष्ण । जें दुःखशोकामयप्रद ॥ ५८ ॥ असो

---

१ यशापयशाच्या ठिकाणीं. २ स्वस्थता, उत्कर्ष. ३ धैर्य. ४ खटाटोप. ५ अनिवार. ६ सोबती. ७ अंकुर. ८ आमय=रोग. ज्या आहारामुळें दुःख, शोक व रोग हे उत्पन्न होतील.

रजोगुणी प्राणियासी । करणें चि नाहीं तपपुरश्चरणासी । तथापि केलें तरी अति सत्कारेसीं । पूजामानार्थ आरंभीं ॥ ५९ ॥ धरूनियां अंतरीं अवष्टंभ । मांडूनि जीविकार्थ नाना दंभ । चंचळतेसीं करी कार्यारंभ । प्राप्त होतां चि विसर्जन ॥ ६० ॥ अनीश्वरतेसीं तप अध्रुव । करूनि आस्थेची बहुत चि हांव । तें तप जाणिजे स्वयमेव । तया रजोगुणाचें ॥ ६१ ॥ तोंवरि दान तवं देणें चि नाहीं । यद्यपि दिधलें तरी साकांक्ष देहीं । फळास्था धरूनि प्रत्युपकार हि । चित्तीं इच्छी रजोगुण ॥ ६२ ॥ जरि कांहीं अतितासी देणें पडिलें । तरि जाणों घरींचें कोण्ही गळलें । आणि जरि कोण्ही स्तुतिमिसें वाखाणिलें । तरि त्या देतसे सर्वस्वेंसीं ॥ ६३ ॥ जरि रजोगुणासी यज्ञ करणें पडे । तरि निरपेक्षेचें परम सांकडें । फळप्राप्तीचिया उत्तरोत्तर सुरवाँडें । यज्ञ करणें दंभार्थ ॥ ६४ ॥ फळप्राप्ति देखोनि कर्म सांग । अभावीं निपटूनि कर्मत्याग । किंवा कर्माचें कठिण देखोनि आंग । तें टांकणें येकसरें चि ॥ ६५ ॥ पृथग्भावें रजोगुणी ज्ञान । नाना भावना पृथग्विधान । आणि भूतमात्रीं देखणें वेगळेपण । रजोगुणी ज्ञान तें हें ॥ ६६ ॥ आतां रजोगुणाचें कर्माचरण । अहंकारयुक्त कामना धरून । परम क्लेशें मानूनि सीण । कर्म कर्तव्य रजोगुणी ॥ ६७ ॥ आतां रजोगुणी कर्त्तयासी । कर्त्तव्यकर्म तें फळास्थेसीं । हिंसालुब्धता अशुचि पैसीं । करणें हर्षशोकान्वित ॥ ६८ ॥ तैसी च रजोगुणी चंचळ बुद्धि । न जाणोनि कार्याकार्यसिद्धि । न कळोनि धर्माधर्माची विद्धि । तैसी च धृति हि जाणिजे ॥ ६९ ॥ कामनेनिमित्य धैर्यधारणा । लौकिकासाठीं भाव भावना । फळप्राप्ति जालियां धैर्यावसाना । देणें सोडूनि तत्काळ ॥ ७० ॥ आतां रजोगुणी सुख किमात्मक । तें

१ सभेमध्यें सत्काराचा प्रथमचा मान आपला असावा, आपली प्रथम पूजा व्हावी, हा हेतु धरून तप किंवा पुरश्चरण करावयाचें, ही रजोगुणी माणसाची प्रवृत्ति. २ अहंकार. ३ उदरभरणार्थ. ४ क्षणभंगुर. ५ निवर्तलें. ६ निरपेक्षतेचें= निरिच्छपणाचें, फलेच्छा न धरण्याचें. ७ स्वाधीन होऊन. ८ मुळांत व चाफळप्रतींत अशीं च अक्षरें आहेत; अर्थ कळत नाहीं. ९ विधि या अर्थानें.

सांगिजैल सकौतुक । तरि इंद्रियाचें मुख[1] । विषयसुखें सुखावणें ॥७१॥ आधीं अमृतोपम विषयसुख । परिणामीं सुखाचें चि होय दुःख । ह्मणौनि रजोगुणाचें क्षणभंगुर सुख । परि दुःख होय आकल्प ॥ ७२ ॥ मुख्य रजोगुण चि दुःखमूळ । जैसें मूळ तैसें चि त्यासीं फळ । हें असो आतां तमोगुण सकळ । स्वरूप दाऊं उभारूनि ॥ ७३ ॥ तमोगुण विकल्पाचें भरींव । तमोगुण अनर्थाचें पेंव । नाना दुःखाचा गौरव । तमोगुण देखिला ॥ ७४ ॥ अहंकार बळदर्पेसीं तमोगुण । कामक्रोधाचें यया मांजवण[2] । परिग्रहा[3]चें सरसपण । यया तमोगुणासी ॥७५॥ कामना कल्पना दुष्ट वासना । असूया निंदा तिरस्कार तृष्णा । येहीं तमोगुण बळसत्राणा । सरसावे क्षणामाजीं ॥ ७६ ॥ येथ कदाचित कोण्ही ह्मणेल । ऐसा अनर्थकारी जरि हा असेल । तरि आयकिलियां उपेगां जाईल । काइसेन तन्हि ॥ ७७ ॥ तरि याचें आयकावयाचें प्रयोजन । जे कोण्हीयेकें त्यागावे अवगुण । हा अति अनर्थकारी असे ह्मणौन । सांगणें पडिलें अगत्य ॥ ७८ ॥ अवगुण आइकिलियांवांचून । सहसा न कळती किंलक्षण । ह्मणौनि अवश्यमेव आयकोन । अवगुण त्यागावे ॥ ७९ ॥ तमोगुण अज्ञानाचें कारण । प्रमादां[6]चें केवळ येकायतन । आणि आळस्याचें अधिष्ठान । निद्रा गाढी तमोगुणें ॥ ८० ॥ तमोगुण मोहाचें वसौटें । तमोगुण शोकाचें माजिवटें । तमोगुण नाना भयांचें सांटे । कीं संसारें साजणें ॥ ८१ ॥ तमोगुण निजांगें प्रकाशरहित । अप्रवृत्तिकारक अविद्याभरित । तमोगुणी प्राणियासी होतां अंत । नरकप्राप्ति निश्चयेंसीं ॥८२॥ तमोगुणाचें फळ अज्ञान । तमोगुणासी तत्काळ अधःपतन । सांगतां तमोगुणाचें आहारभक्षण । वीट येईल श्रोतयांसी ॥ ८३ ॥ न सांगतां श्रोते रागासी येती । सांगतां तरि तत्काळ क्षोभती । ऐसी

---

१ द्वारानें. २ उन्मत्त द्रव्य. ३ खालील ओवींत सांगितलेल्या परिवारामुळें. ४ थोर वेगानें. ५ उपयोग होईल. ६ अतिशय मोहाचें, असावधपणाचें. ७ अधिष्ठान. ८ वसतिस्थान. ९ उत्कर्ष. १० साठा, संचय. ११ मैत्री. १२ कर्मांचे ठायीं प्रवृत्ति न ठेवणारा, आळसास उत्तेजन देणारा.

दोहींकडूनि संकटोत्पत्ति । आरंभली असे कीं ॥ ८४ ॥ ऐसियासी करावें काय आतां । ह्मणौनि विचारारूढ जाला वक्ता । तवं श्रोते ह्मणती जी स्वभावता । निरूपण आलें तें बोलिजे ॥ ८५ ॥ इतुकी संतांची आज्ञा होतां । तमोगुणी प्राणियांचा पैं तत्वता । आहार सांगता होय वक्ता । चिळसलेनि चित्तें ॥ ८६ ॥ तें असे षडरसाहूनि वेगळें । सर्व हि विटलेंपणापासूनि आगळें । कुहिजेलियाचें तें सगळें । अंतर चि होय जें ॥ ८७ ॥ ज्यासी हात लावितां वाख निघती । तें क्लेशोनें हि परि न धरवे हातीं । त्याची दुर्गंधी साहों न शकती । श्वान-शुकरादिक हि ॥ ८८ ॥ ऐसें हि वरि किडेनि चुळबुळिलें । वरि मुंगियांनीं हि परिवारिलें । तें भक्षितां तमोगुणी विहिलें । सुख मानी अत्यंत ॥ ८९ ॥ त्याहिवरि पोरांचें उंसिटें । कडु तिखट आंबट कीं खारटें । हें कांहीं तें न विचारूनि करंटें । वरि भक्षित चि असे ॥ ९० ॥ परि तें खाय अत्यंत चि गोडिया । सभंवतीं मेळऊनि स्त्रिया मेहुणिया । गोतांबील कीरतां तमोगुणी प्राणिया । ते मानी अति श्लाध्यता ॥ ९१ ॥ असो आतां तामस नरासी यज्ञ कर्त्तव्य । तें विधिहीन आणि मद्यमांस हर्व्य । कां तें श्रद्धाविरहित अदक्षिण अभाव्य । असृष्टान्नेंसीं ॥ ९२ ॥ तैसें चि तपाचरण हि मूढतेसीं । आत्मशरीरपीडा करूनि प्रयासीं । दुस-ऱ्यासी साधावें प्रयत्नेंसीं । तामसी तपाचरण येवंविध ॥ ९३ ॥ तैसें चि तमोगुणी दान विचाररहित । पात्रापात्र न जाणोनि अकाळोद्यत । दुर्विधिभावना जें द्रव्य सांवित । तें देणें भाट कां वेश्यांसी ॥ ९४ ॥ कर्मकर्तव्याचा चि जेथें पांगं । तेथें काय पैं सांगावा कर्मत्याग । आतां तमोगुणी ज्ञान जें कां अति अव्यंग । तें चि सांगों संकळिती ॥९५॥ जें कां पहिलें चि अति अल्पक । ज्ञानाचा अभाव चि जेथ निष्टंक ।

---

१ अधिक, विलक्षण. २ कुजट पदार्थांचें. कुहिजक=कुजट. ३ दशी (हंसकोश). अन्न नासलें ह्मणजे तें हाताला चिकट लागतें व तारा निघतात, तो अर्थ असावा. ४ कष्टानें, प्रयासानें. ५ विस्तारलें. ६ उच्छिष्ट. ७ एका ताटांत सर्वांनीं मिळून जेवणें. ८ हवन करण्याचे पदार्थ. ९ अकालीं दान देण्यास तयार होणें. १० पराधीनपण. ११ अल्पकु=दरिद्री.

केवळ जें अज्ञान संम्यक । तें चि ज्ञान तामसाचें ॥ ९६ ॥ आतां मोहाचेनि सावेंयें तमोगुणें । हिंसात्मक अविधि कर्म करणें । बंधनकर्तें आणि क्षयासी धरणें । जें बेसणार वळें ॥ ९७ ॥ आतां तमोगुणी कर्त्ता चि अयुक्त । शठ स्तब्ध आळसी प्राकृत । विषादी दीर्घसूत्री निष्ठत । दुष्ट कृतघ्न कुकर्मी ॥ ९८ ॥ आतां तामसी बुद्धि धर्माधर्मी । न जाणोनि कार्याकार्य भूमि । सर्वार्थेंसीं विपरीत कर्मी । तामसी बुद्धि ते ऐसी ॥ ९९ ॥ तैसी च धृति हि स्वप्नासारिखी । भयशोकविषादमदेंसीं अति दुःखी । दुर्मेधाकारें जें अशेखीं । तें तमोगुणी धैर्य पैं ॥ १०० ॥ सांगतां साकल्य तमोगुणी सुख । सांगतियांसी च होय परम दुःख । निद्रा आळस्य प्रमाद दुःख शोक । तामसी सौख्य दुःखजन्य ॥ १ ॥ एवं सांगतां तमोगुणलक्षण । चित्तासी होतसे परम सीण । परि न सांगतां श्रोते क्षोभती ह्मणोन । सांगणें पडिलें अगत्य ॥२॥ असो एवं आद्यंत त्रिगुण । सत्व रज तम सलक्षण । स्वानुभवदिनकरीं संपूर्ण । यथामति सांगितलें ॥ ३ ॥ दिनकर रामीरामदासीं शरण । रिघोनि निवेदील पुढील कीर्ण । श्रोतीं कूटांचें करूनि विवरण । साकल्य अर्थ विचारिजे ॥ १०४ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये चतुर्दश कळापे त्रिगुणस्वरूपलक्षणविवरणं नाम चतुर्थ कीर्ण प्रकाशः ॥ ४ ॥ श्रीरामचंद्रसमर्थ ॥

॥ श्रीराम ॥

ब्रह्म निर्गुण निर्विकार । नित्य शुद्धबुद्ध निरंतर । स्वसंवेद्य सनातन परात्पर । स्वानुभवैक ॥ १ ॥ पंचभूतें आणि त्रिगुण दळैवाडें । सारूनि मीममत्वेंसीं येकीकडे । पाहे जवं आद्यंत निजनिवाडें । तवं मी तें चि तें ॥२॥ ऐसें दोंविण ऐक्यसुखवाडें । लाधोनि स्वानुभवदिनकरीं

१ साक्षानें. २ बद्धक. ३ नाशास. ४ जें धैर्य शेवटीं आपल्या बुद्धीस फसवितें तें तमोगुणी जाणावें. ५ सांगणारास. ६ पुढील किरणांत घातलेल्या कोड्याचें. ७ समुदाय. ८ निजस्वरूपभाव. ९ अहंब्रह्मास्मि. १० अभिन्नपणाचें सुख.

गोड । स्वानंदसुख समसाम्यता पाड । परब्रह्मैक्यत्वें ॥ ३ ॥ परब्रह्मीं स्वानुभवदिनकर । ऐक्यत्वें समरसला सत्य साचार । रामींरामदासकृपा दिनकर । ब्रह्माकार सहजस्थिति ॥ ४ ॥ तिये सहजस्थितीचेनि बिकें[2] । सस्वरूपीं समरसतां निकें । तवं अकस्मात येका कौतुकें। अति चमत्कारला ॥ ५ ॥ चमत्कारलेंपणें ब्रह्मारण्यांत । पाहों बैसे जवं निवांत । तवं नपुंसकें[3] येक अकस्मात । तेथें देखिलें पैं ॥ ६ ॥ त्यासी मान मांज ना हातपाये । नाक डोळे ना तें इंद्रियें । अनंगपणें पाहातां सोये । अवेवहीन साजिरें ॥ ७ ॥ धरितां तें हातीं लागेना । पीळपेंचीं सांपडेना । पाहें तेणें बहुता जना । दगा दिधला सर्वस्वें ॥ ८ ॥ बहुतीं बहुत केले उपाय । परि कोण्हां हि न लागे त्याची सोय । म्यां हि ऐसी याची जाणोनि भोयें । शब्दफांसा[6] घातला ॥ ९ ॥ तो फांसा गळां पडे जवं । तवं हातीं लागलें स्वयमेव । पाहे तवं अनंगें चि अपूर्व । स्वरूप दिसे तयाचें ॥ १० ॥ त्यासी जवळी आणूनि पाहिलें । तवं तें उगें चि येऊनि बैसलें । जेथें ठेऊं तेथें संचलें । तें चि दिसे अवघें ॥११॥ सभंवतें पाहाती त्यासी लोक । कित्तेक करिताती त्याचें कौतुक । ह्मणती हें अपूर्व नपुंसक । कोठें सांपडलें पैं तुह्मां ॥ १२ ॥ यासी बाप माय ना माउसी । हें उपजलें कवणाचे कुसीं । यासी पाहातां वाटतसे खुशी । मनाचेनि अवकाँशें ॥ १३ ॥ ऐसें लोक तर्कें चि बोलती । परि त्यासी डोळां कोण्ही न देखती । कित्तेकांची तेणें फजिती । क्षण न लागतां केली असे ॥ १४ ॥ ज्याचा ध्वनिमात्र लाधतां सावावो । वेदशास्त्रपुराणा आला आंवो । बंडापाशांडासी सुटला भेवो । नाम ऐकतां चि जयाचें ॥ १५ ॥ ऋषि मुनि सुर सिद्धसमुदाव । संत महंत महानुभाव । ज्याचा घेती नित्य स्वानुभव । दिनकर रामींरामदास ॥ १६ ॥ ऐसें

---

१ थोरी, मोल. २ शोभेमुळें, तेजानें. ३ आकाश. ४ कंबर. ५ भूमि. ६ शब्दब्रह्म असा. ७ सामर्थ्यानें. ८ साह्य. ९ आकार, डौल.

तें अत्यंत सुंदर । परि नपुंसक असे साचार । श्वेत पीत ना रक्त कृष्ण प्रकार । न दिसती कांहीं ॥१७॥ त्याचा येक गुण उत्तम असे । जेथें ठेविलें तेथें उगें चि बैसे । आणि बसलेंपणें चि दिसे । सकळां ठाईं ॥ १८ ॥ परि सदाचें तें असें निश्चळ । आणि निवांत असोनि निर्मळ । तव त्यापासूनि परम चंचळ । पोरं[1] जालें अकस्मात ॥ १९ ॥ तें होतां चि चहुंकडे पसरलें । अन्हाडपण[2] करूं लागलें । कोण्हा आकळितां नाकळे वहिलें । तें लाबाड फार पैं ॥ २० ॥ लातरें डसरें अन्हाड डिवरें । अखंड फिरे होऊनि बावरें । त्यासी धरूं टपती थोरथोरें । परि तें कोण्हा हि नाकळे ॥ २१ ॥ ब्रह्मा इंद्र चंद्र हरि हर । संत सनक मुनेश्वर । सिद्ध साधु राजे थोर थोर । धरितां नाटोपे कोण्हासी ॥ २२ ॥ हटयेोगीं आणि ज्ञानयोगीं । दर्शनीं उपदर्शनीं वैरागीं । वंडीं पाषांडीं अनेगीं । धरितां कोण्हा नाकळे ॥२३॥ चंचळपणें अति सैरॅाट[3] । अनंत ब्रह्मांडें पायवाट । क्षणें गुप्त क्षणें प्रगट । होतां हि पारि दिसेना ॥ २४ ॥ परि जालें बापाहूनि स्याहाणें । ह्मणौनि जे ते करिती त्यासी साजॆणें[4] । येकुलतें येक कोडिसवाणें[5] । लाडिकें जें सकळांचें ॥२५॥ ज्यासी हात पाय ना मान माज । सर्वांगेंसीं अनंग सहज । पाहतां प्राणिमात्राचें होय निज[6] । परि प्राणिमात्रा वेगळें ॥ २६ ॥ दिसेंदिस पोर मोटें जालें । तेणें आपण चि वळावलें । कोण्हां मानीनासें देखिलें । चंचळपणें दुस्तर ॥ २७ ॥ तेणें आपण चि थोरावलें । निज पितियासी आछादिलें । मग आपण चि प्रगटलें । परि न दिसे कोण्हासी ॥ २८ ॥ आंगा स्पर्शे तेव्हां आडळे । क्षणार्द्धेंसीं उठोनि पळे । येकांग उष्ण येकांगें सीतळें । नेटकें सुंदर ॥ २९ ॥ रागेजतां तें तत्काळ रुसे । येके कोनीं जाऊनि तेव्हां चि बैसे । सवें चि समजोनियां आँपैसें । लोकांमाजीं लागे फिरों ॥ ३० ॥ ज्याचें वळ स्वानुभवदिनकरासी । लाधोनि दिनकररामदासी । तन्मय ज्याचिया स्वरूपासी । पाहात ठेला

---

१ वायु. २ उनाडपणा. ३ मोकाट. ४ मैत्री. ५ कौतुकास्पद. ६ स्वस्वरूप. ७ आपलें आपण.

स्वानंदें ॥ ३१ ॥ तवं तें हि स्वानुभवदिनकरीं । सुखावलेंसे[1] सपरिवारीं । सगुण परि निर्गुणत्वाची उंजरी । न मोडे आंगींची ॥ ३२ ॥ निजांगें दिसे उष्ण ना सीतळ । सघन साजिरें अळुमाळें[2] । स्वरूपें स्वयंप्रकाश सोज्वळ । सगुण निर्गुण समांगें ॥ ३३ ॥ पाहातां ज्याची आद्यंत थोरी । अनंत ब्रह्मांडें ज्याचे उदरीं । रची खची क्षणाभीतरीं । लपे प्रगटे स्वलीळा ॥ ३४ ॥ निरावयवें चि जें साव-यव । निर्गुणें चि सगुण स्वयमेव । निर्विकारें चि जें विकारी सर्व । निराधारें चि आधार जें ॥ ३५ ॥ संभवें चि जें असंभवनीय । वचनें चि जें अनिर्वचनीय । प्रमयें चि जें अप्रमेय । सर्वांगेंसीं अनंग जें ॥ ३६ ॥ पारि असे मुळाचा जिनसें[3] । ह्मणौनि बोलतां न ये कोण्हास । नाहींपणें चि बहुवंस[4] । वर्त्तणें जयासी ॥ ३७ ॥ आंगें तरि दिसे जो पुरुष । परि आंगीं स्त्रीनपुंसकाचा साहासें[5] । येऱ्हवीं पाहातां स्त्रीनपुंस-कास । वेगळें दिसे सर्वस्वें ॥ ३८ ॥ जो दाटलासे त्रिभुवनामाजीं । ज्याकारितां शरीरमात्रें साजीं[6] । जो या चराचराचिया काजीं । धांवतसे सर्वस्वें ॥३९॥ आब्रह्मापासूनि अणुरेणांत । पाहातां येक तो चि दिसत । उष्णसीतळतेसीं विलसत । निरंगें चि दोहीं आंगीं ॥ ४० ॥ कर्त्ता[7] धर्त्ता तो चि हर्त्ता । त्रिविध वर्तणें स्वभावता । त्यासी दोनि पोरें[8] जालीं तें तत्वता । नपुंसकें सर्वांगें ॥ ४१ ॥ त्यांत येक असे अत्यंत रागीट । येक तें बहुत चि पोंचट । दोघांसी परस्परें जाला फांट । तें खाऊं डंखूं करिती ॥ ४२ ॥ येक दिसे खावरें डिवरें । येक तें अति स्वगुण गोजिरें । येक आकाशामाजीं वावरे । दुजें लोळे भूतळीं ॥ ४३ ॥ येक तीव्र वैराग्यें कठोर । येक तें अत्यंत सकुमार । येका आंगीं क्रोध फार । येक शांत सर्वस्वें ॥ ४४ ॥ येक संव्हारी देखे त्यासी । येक जीववी प्रयत्नेंसीं । येकाच्या साहों न शकती दृष्टीसी ।

१ स्वस्थता, उत्कर्ष. २ किंचित्. ३ गोष्ट. केवळ मूळ असल्यामुळें. ४ सर्वत्र. ५ साहस ? ६ जिवंत, टवटवीत. ७ रज, सत्व व तम या त्रिगुणांचीं हीं तीन कार्यें जो एकदा करतो. ८ तेज आणि आप.

सर्वांगीं धरिती येक तें ॥ ४५ ॥ येक तें नाना जिनस बहुरंग । येक येकें जिनसें येकरंग । येकाचें कोण्ही न सिवे आंग । पोटीं धरिती येकासी ॥ ४६ ॥ येक तें हिरवें तांबडें पिवळें । येक दिसे निखळ काळें । येकासी दिसती सर्वांगीं डोळे । येक केवळ अचक्ष ॥ ४७ ॥ येक जिकडे चाले तिकडे संव्हारी । येक तें सर्व चि पुन्हां उभारी । विश्वाचें आधण येकावरी । येक आधर्णी उकडे ॥ ४८ ॥ येकासी ग्रासामाजीं विश्व न पुरे । येक विश्वासी राखे आंत बाहिरें । येक दिव्यदेही अति तेजाकारें । येक सर्वांगें सीतळ ॥ ४९ ॥ येक सर्वांगें दिसे भरवंटे । येक अंतर्बाह्य असे पोंचट । ऐसीं दोनि पोरें ज्याला तो येकट । अनंगें चि सर्वांगेंसीं ॥ ५० ॥ पोरें जालीं पारि नपुंसकें । दोन्ही हि विषमें चि वर्त्तती कौतुकें । डंखूं धांवती येकासी येकें । परस्परें भक्षिती ॥ ५१ ॥ येकयेकावरी उलाळती[२] । परस्परें झोंबी घेती । क्षणामाजीं नाहींसें करिती । येरयेरांसी पैं ॥ ५२ ॥ सखीं भावांडें पारि सम विषम । परस्परें वैर चाळिती परम । दोघें हि कामोटीं[३] दिसती उत्तम । आणि निकामी दोघें हि ॥ ५३ ॥ येकयेकपारि विश्वीं व्यापलीं । अंतर्बाह्य विश्वामाजीं भरलीं । तारक मारक होऊनि वहिलीं । परस्परें वर्त्तती ॥ ५४ ॥ दोघें विषमें चि ऐक्यासी आलीं । स्वानुभवदिनकरीं थिरावलीं[४] । दिनकरें रामदासीं पाहिलीं । ऐक्यस्थिति सहजें ॥ ५५ ॥ मग तें उभयतां येकवटलीं । परस्परें समवायें[५] मिळालीं । रूपरसयोगें मिश्रित जालीं । निरावयवेंसीं सावेव ॥ ५६ ॥ तयां उभयांचेनि ऐक्ययोगें । कुमारी[६] येक जन्मली सर्वांगें । संपूर्ण सुलक्षण निजांगें । अति सुंदर नेटकी ॥ ५७ ॥ तयेचें अवलोकितां लावण्य । ब्रह्मादि हरिहरा जे अगण्य । जयेकारितां विश्वमान्य । प्राणिमात्र

---

१ भरींव. २ उल्लाळती=उड्या घेती. ३ कामाचीं. ४ स्थिर झालीं. ५ व्यापकतेनें, समुदायानें. ६ पृथ्वी.

होतसे ॥ ५८ ॥ जे निजांगीं विलसे पंचगुणेंसीं । परि अनंत गुण असती जयेपासीं । यया स्थावर आणि जंगमासी । आश्रय जे निजांगें ॥ ५९ ॥ पिंडब्रह्मांडीं जे येक व्यापली । जयेकरितां तें आकारासी आलीं । जियेच्या अंगसंगें विराजलीं । संपूर्ण अवघीं ॥ ६० ॥ चहूं वाणीसीं च्यारी खाणी । तथा चौऱ्यासी लक्ष जीवयोनी । सकळ चराचर हें व्यापूनि । राहिलीसे निश्चळ ॥ ६१ ॥ सर्व वर्णेसीं सर्व सौगंध्य । जयेपासीं सकळ पदार्थ साध्य । सकळांसीं जे असोनि सांनिध्य । येकपणेंसीं अनेक ॥ ६२ ॥ शब्द स्पर्श रूप रस गंध । पांचा विषयांसीं जे सावध । सर्वां हि परिस विशेष गुण विविध । सर्वलक्षणसाजिरी ॥ ६३ ॥ वस्तुमात्र जयेसी अनुकूळ । येकांगें व्यवसाय करी सकळ । स्थावरजंगमेंसीं जे केवळ । सुंदरत्वें विराजली ॥ ६४ ॥ नाना पदार्थ निर्माण करी । जीवमात्रासी पाळी परोपरीं । सर्वांगें विलसे सम साजिरी । सगुण गुणें नेटकी ॥ ६५ ॥ इयेचा अंतरीं जो अभिळाश धरी । तयासी हे तत्काळ चि संव्हारी । चक्रवर्ती राजे थोरी । अभिळाशें नाशिजे ॥ ६६ ॥ ऐसी जे सर्वांगेंसीं सुंदर । चांपे गोरटी सकुमार । पाहातां प्राणिमात्र जयेवर । आसक्त होती तत्काळ ॥ ६७ ॥ जो निष्कामता वर्त्ते तयेसीं । तयासी प्रसन्न होय सर्वस्वेंसीं । जो अभिळाश धरी तयासी । भस्म करी क्रोधोनि ॥ ६८ ॥ शरीरें अत्यंत चि स्थूळ दिसे । परि निराळी चि जे बैसली असे । जियेचें आयुष्य मापारी मवितसे । अहर्निश दिनकर ॥ ६९ ॥ तियेनें चौघें वडिलें बाहिलीं । आपणांजवळी आणूनि बैसविलीं । ऐसीं पांच हि मिळोनि आरंभिली । बोली परस्परेंसीं ॥ ७० ॥ त्यांत कोण्ही शब्द गुणें चि वरिष्ट । कोण्ही शब्दस्पर्शेंसीं विशिष्ट । कोण्ही शब्दस्पर्शरूपेंसीं स्पष्ट । विचारासी आलीं ॥ ७१ ॥ कोण्ही शब्दस्पर्शरूपरसेंसी । विचारासी आलीं चहुं गुणेंसीं । हे शब्दस्पर्शरूपरसगंधेंसीं । पंचविषईं

---

१ गंध गुण स्वतःचा व रस, रूप, स्पर्श आणि शब्द हे अंशात्मक गुण मिळून पांच हि गुण पृथ्वीचे ठायीं आहेत. २ स्थूलरूपानें. ३ माप करणारा. ४ मोजत आहे. ५ सूर्य. ६ आकाश, वायु, तेज व आप. ७ बोलाविलीं. ८ ही पृथ्वी.

प्रसिद्ध ॥ ७२ ॥ मिळोनि सांगती सुखदुःख येकमेकां । येकासी येकें देताती आवांका । समविषमेंसीं सुखदुःखा । वरपडीं होती ॥ ७३ ॥ क्षणामाजीं येताती गोडीसी । तेव्हां येकवटती परस्परेंसीं । सवें चि आलियां विषम कळीसी । कळवांडती येकमेकें ॥७४॥ येक तें मुळीचें चि असे नपुंसक । त्यासी पुढें जाला येक लेंक । त्यापासूनि पुढें दोनि नपुंसक । निर्माण जाले संयोगें ॥ ७५ ॥ त्या दोघांसी जाली येकी कुमारी । ते सर्वांगेंसीं सम साजिरी । येकुन पांच हि जणें परस्परीं । संवादती जवं ॥ ७६ ॥ तवं यांचे चि मुळीचे नातलग । विषमत्वें असती पुरुष तिघ । येक भेंला येक नष्ट येक द्व्यंग । मिळोनि भेटले पांचासी ॥ ७७ ॥ तीन आणि पांच येकवटलीं । तें परस्परें भांडों बोलों लागलीं । भांडतां भिडतां ऐक्यासी आलीं । स्वानुभवदिनकरीं ॥ ७८ ॥ ऐसीं तें आँठ हि ऐक्यासी येऊन । तिहीं येक कौतुक केलें गहन । अति अकळ करूनियां विंदान । पुंतळा येक निर्मिला ॥ ७९ ॥ त्या पुतळ्याची सांगतां बाजीगोरी । परम कौतुक स्वानुभवदिनकरीं । सर्वांगेंसीं समता साजिरी । विळासे अंगप्रतिभा ॥ ८० ॥ त्याचा येक येक पदार्थ अनुपम्य । सर्वांगेंसीं साजिरें समसाम्य । सर्वावयवेंसीं अभिगम्य । प्रकृतिपुरुषेंसीं ॥ ८१ ॥ ययां आठा जणां मिळोनि । आणिक सेंभर मेळऊनि । बत्तीसां कोशीं उभारूनि । बाहुलें निर्मिलें ॥ ८२ ॥ तें बाहुलें परम सुंदर । रमणीय वेषें मनोहर । त्यामाजीं मुळींचा जो साचार । तो प्रवेशला गुप्तरूपें ॥ ८३ ॥ प्रवेशोनि नाना खेळ करी । रंग तरंग नाना प्रकारीं । ऐसी सज्जूनियां बाजीगारी । अनंत ब्रह्मांडें भरिलीं ॥ ८४ ॥ इतुकी बाजीगारी उभारूनि । आठजणें पाहाती दुरूनि । तवं येक हि बाहुलें न दिसे नयनीं । तेणें चाकाटलीं सर्व हि ॥ ८५ ॥ मग करिती नाना विस्मय ।

---

१ धैर्य किंवा द्वैत, विकल्प. २ गुंतलीं जातात. ३ निकरावर येऊन भांडतात. ४ सत्व. ५ तम. ६ रज. ७ पंचभूतें आणि त्रिगुण. ८ दुर्बोध, कठिण. ९ कौशल्य. १० ब्रह्मांडात्मक. ११ गारुडविद्या. १२ पिंडरूप. १३ अंतरात्मा.

आपआपणामाजीं असंभवनीय । ह्मणती हें येकायेकीं जालें काय । खेळ मोडला कैसेन ॥ ८६ ॥ मग येकावरी येक घालिती । परस्परें कळवांडती । सहजस्थिति निकुंरा जाती । घातपातें येकमेकां ॥ ८७ ॥ पितां रक्षी निज कन्येसी । प्रपितां संव्हारी पौत्रासी । सेवटीं कन्येसगट निज पुत्रांसी । सगळें चि खाये ॥ ८८ ॥ मग आपण चि प्रगटे निःसीम । तवं त्याचा पितां त्यासी देऊं धांवे क्षेम । तो येतां चि प्राण टाकी निभ्रम । निःशेष नाहीं चि होये ॥ ८९ ॥ जवं दोन्ही नपुंसकें निज कन्येसीं । नाहीं चि होतीं येक-सरिसीं । तवं आगांतुकां हि तिर्धांसी । पळ सुटे सत्राणें ॥ ९० ॥ तें तिघें हि येकामाजीं येक । परस्परें लपों जाती नावेकें । तवं तो मूळें-पुरुष धांवोनि सम्यक । तयांसी पोटीं सामावी ॥ ९१ ॥ मग आपण चि अवघा होय । सर्वे चि विरोनियां जाय । येकायेकीं नाम रूप ना कर्मसोय । कोठें कांहीं दिसेना ॥ ९२ ॥ मग नपुंसकासी नपुंसक । ह्मणावया उरेंचिना कोण्ही निष्टंक । सहजें चि मुळींचें येकलें येक । अनायासें चि उरलें ॥ ९३ ॥ तेणें पहा तयाचा हि ग्राश केला । पाहातां त्रिपुटीसहित विराला । येकुन समग्राचा लोप जाला । उरलें येक परब्रह्म ॥ ९४ ॥ उरलें हें हि ह्मणावयासी । कोण्ही न दिसे चि पैं त्रिपुटीसीं । स्वानुभवदिनकररामदासीं । सहजस्थिति ऐक्यता ॥ ९५ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये चतुर्दश कळापे परब्रह्मविवक्षाकूटविवरण नाम पंचम कीर्ण प्रकाशः ॥ ५ ॥श्रीरामचंद्र॥ येकुन कळापवोवी ॥ ४६८ ॥

॥ मनउन्मनस्थिति मोक्षलक्षण कूटाविवरण चतुर्धाकळाप ॥१५॥

॥ श्रीरामचंद्र ॥

ॐ नमो सद्गुरु सच्चिदानंद । स्वानुभवदिनकरीं तूं चि प्रसिद्ध ।

---

१ निश्चयावर. २ आप. ३ पृथ्वीस. ४ वायु. ५ आप आणि तेजास. ६ वायु प्रगटे. ७ आकाश. ८ त्रिगुणांस. ९ वेगानें. १० क्षणभर. ११ आत्माराम, परमेश्वर. १२ चतुर्विध.

भिन्नत्वें चि अभेद त्रिपेद । ब्रह्मैक्यबोधेंसीं ॥ १ ॥ सत्पद चित्पद आनंदपद । तिन्ही मिळोनि महावाक्य शुद्ध । याचा विचारितां अर्थ-भेद । स्वरूपसिद्धि साधका ॥ २ ॥ मुळीं ब्रह्म निर्गुण निर्विकार । अनाम अरूप तें अगोचर । त्याचा कळावया अनुभव साचार । नामें ठेविलीं विश्वजनकें ॥ ३ ॥ विश्वजनक जो कां वेद । जेणें संपादिले त्रिविध भेद । कर्म उपासनाभक्ति ज्ञान शुद्ध । आत्मसाक्षात्कारेंसीं ॥ ४ ॥ तो चि अनुग्रह स्वानुभवदिनकरीं । लावोनियां ब्रह्मसाक्षात्कारीं । सच्चि-दानंद या नामविचारीं । श्रीगुरुकृपा समर्थ ॥ ५ ॥ तेथ सत्शब्दें बोलिजे ब्रह्म अद्वय । चित्शब्दें बोलिजे माया चिन्मय । दोहींचे संधी-माजीं साम्यता उभय । तो आनंदपद सर्वेश्वर ॥ ६ ॥ तरि हें निश्चळ चंचळ आणि जड । त्रिविध पदभेदेंसीं हा अगड । भेदूनि निश्चळपद-साम्राज्यसुरवाड । शिष्यें भोगिजे गुरुकृपां ॥ ७ ॥ आतां निश्चळ तें जाणिजे सत्पद । चंचळ तें जाणिजे आनंदपद । जड बोलिजे तें चित्पद । अविद्या मायाभेदेंसीं ॥ ८ ॥ तेथ ब्रह्म जाणिजे केवळ निश्चळ । सर्वेश्वर तो स्वयें चंचळ । माया जडरूपें केवळ । अष्टधा प्रकृति ॥ ९ ॥ तरि जड बोलिजे क्षर भागासी । चंचळ बोलिजे अक्षरासी । उत्तम ते निश्चळ ब्रह्मासी । नामसंज्ञा बोलिजे ॥ १० ॥ अहो या जड चंचळ निश्चळाचा निश्चय । क्षराक्षर उत्तमत्वें केला अन्वय । पंचदश कळापीं चतुर्थ कीर्णान्वय । तेथ सांगिजेल परिछिन्न ॥ ११ ॥ असो ब्रह्मीं सर्वेश्वर कैसा जाला । जैसा गगनीं वायु अक-स्मात प्रगटला । मग तो मूळमायेसीं विस्तारला । पिंड ब्रह्मांड अवघें ॥ १२ ॥ तेथ पृथ्वी आप तेज वायु व्योम । तया त्रिगुण सत्व रज तम। मिळोनि अष्टधेसीं सृष्टिक्रम । मायायोगें विस्तारला ॥ १३ ॥ ते अष्टधायोगेसीं मूळप्रकृति । अविद्यात्मक देहाकारें आली व्यक्ती । तयेंत सर्वेश्वरांश बिंबती । सूर्यप्रतिबिंबाऐसे ॥ १४ ॥ सर्वेश्वर स्वयें निजप्र-

---

१ सत्+चित्+आनंद हीं तीन पदें. २ ज्ञानस्वरूप. ३ लवणीची वाट. ४ याचें कर्म ' अगड. ' ५ नाशिवंत.

कृतीमाजीं । बिंबला जीवपणाचा समोजीं । मग प्रकृतिवशें अविद्येचिया काजीं । तीअधीन वर्त्ते तदनुसार ॥ १५ ॥ जेवि कां लोहसंगें अग्नि पिटे । तेवि प्रकृतिसंगें जीवत्व प्रगटे । नाना सुखदु:खेंसीं चढे वोहटे । परि प्रकृतिहूनि वेगळा ॥ १६ ॥ ते प्रकृति देहचतुष्टयात्मक । अवस्थाभिमानेसीं भोगमात्रा सम्यक । स्थानें गुणशक्तीसी सकौतुक । निराश केला गुरुमुखें ॥ १७ ॥ जेव्हां अविद्यात्मक अष्टधेचा । निराश जालिया बंध तुटे जिवाचा । जेवि उदकनाशें प्रतिबिंबाचा । ठाव चि पुसे तत्काळ ॥१८॥ तेवि प्रकृतिनिराशें जीवपण लोपे । मुळींचें शिवपण तें उंदिपे । जड भाग होता जो अविद्यारूपें । तो समरसला ऐक्यत्वें ॥ १९ ॥ तें चित्पद सर्वेश्वरीं समरसलें । तेव्हां आनंदपद चंचळत्वें देखिलें । सर्वे चि मायालोपें चंचळपण समरसलें । निश्चळ ब्रह्मीं सत्पदैक्यें ॥ २० ॥ तो सच्चिदानंदेंसीं ब्रह्मानुभव । स्वयें देतां येक सद्गुरुराव । स्वानुभवदिनकरीं स्वयमेव । सच्चिदानंदस्वरूप ॥ २१ ॥ एवं सच्चिदानंदस्वरूप सद्गुरु । ब्रह्मानुभव देता स्वयें साचारु । सत् चित् आनंद त्रिपदप्रकारु । स्वानुभवदिनकरीं यथोक्त ॥ २२ ॥ लाधोनि ब्रह्मानुभव परिपूर्ण । दिनकर रामींरामदासीं निमग्न । होतां चि मनाचें जालें उन्मन । चित्त चैतन्यीं विरमलें ॥ २३ ॥ स्वानंदासीं समाधी लागली । स्वात्मानुसंधानीं वृत्ति समरसली । निज स्वसुखासी सींगें चढली । परब्रह्मेंसीं सहजस्थिति ॥२४॥ इतुकें शिष्य स्वानंदाचेनि भरें । वाक्य ऐकोनि परमादरें । ह्मणे स्वामी बोलिले चमत्कारें । तेणें अति सौख्य जालें मज ॥२५॥ परंतु स्वामी बोलिले येक वचन । जे मनाचें जालें उन्मन । तरि तया मनाचें कैसें लक्षण । आणि तें ठाईं वसे कवणे ॥२६॥ मन ह्मणिजेते अति चपळ । अधीरपणें परम चंचळ । क्षणार्द्धेंसीं पृथ्वी फिरे सकळ । पाहोनि ये देखिला ठाव ॥ २७ ॥ पाहातां हा वायु हि असे चंचळ । परि मनापुढें अल्पगति केवळ । वायु सहजगतीनें फिरे सकळ ।

१ नाना प्रकारच्या जीवरूपानें. २ उदय पावतें. ३ देणारा. ४ सुख परिमितीपेक्षां जास्त जालें. ५ कीं. ६ ह्मणतात. ७ याचा कर्ता ' मन '.

चंचळत्वें मन नाकळे ॥ २८ ॥ ऐसें जें मन अत्यंत दुस्तर । अपूर्णत्वें परम अधीर । तें येकायेकीं होऊनियां स्थिर । येईल कैसें उन्मनत्वासी ॥ २९ ॥ या मनाचेनि योगें बहुतांसी । दगे होताती पैं अनायासीं । ब्रह्मादिकांसी अति कासाविसी । क्षणमात्रें केलें येणें ॥ ३० ॥ शंकरादिक योगी प्रसिद्ध । असतां या मनें केले विविध । नारदासारिखे योगीवृंद । छळिले तत्काळ पैं ॥३१॥ येणें इंद्रासी भगरूप[1] केलें । विश्वामित्र याचेनि श्वान[2] जाले । सुंदोपसुंदादि[3] प्राणें गेले । याचिया छळनोक्ती ॥३२॥ रावणासी येणें केलें अति फजित । चौदा चौकडिया आयुष्य भस्मभूत । पतिव्रतेसी[4] पाषाणवत । येणें केलें निमिष्यार्द्धे ॥ ३३ ॥ येणें महायोगी पछाडिले । तपी येणें आपटिले । सिद्ध साधुजन भले भले । ते छळिले येणें प्रतापें ॥ ३४ ॥ येणें अनुष्ठाते[5] बळें च्यवविलें । आत्मज्ञानी अपभ्रंशीं पाडिले । सत्कर्मनिष्ठ संत्रासिले[6] । कर्मव्यवहारापासूनि ॥ ३५ ॥ येणें पदप्राप्ति[7] होतां ढकलिले । येणें पुण्यवंत नर्कीं पाडिले । आणि कोण्हाकोण्हासी निजकृपां रक्षिलें । तें हि येणें पैं ॥ ३६ ॥ या मनापासूनि निखळ सुटला । ऐसा कोण्ही प्राणी नाहीं आडळला । तथापि जो ईश्वरानुग्रहीत असेल भला । तो चि सखा ययाचा ॥ ३७ ॥ असो ऐसें जें मन परम दुर्ष्कर[8] । आणि चंचळपणें अति दुस्तर[9] । त्यासी उन्मनत्वाचा प्रकार । केवि घडों शके जी ॥ ३८ ॥ ऐसे शिष्यप्रश्नचंद्रकर निगुति । जाऊनि झगटले श्रीगुरुकर्णसोमकांतीं । तेणें द्रवते जाले परमामृतीं । संवादसुखाचेनि मिसें ॥ ३९ ॥ तरि तो संवाद कैसा किमात्मक । तो सांगिजैल अति सकौतुक । श्रोतीं अव्यग्र होऊनि नावेक[10] । श्रवण केलें पाहिजे ॥४०॥ श्रीगुरु महत्ब्रह्म अति चोखडें ।

---

१ गौतमऋषिशापामुळें इंद्राच्या शरिरास हजारों भोकें (डोळे) पडलीं असें वर्णन आहे. २ मेनका अप्सरेनें विश्वामित्र ऋषीस आपल्या कह्यांत आणून श्वानरूपानें इंद्रसभेंत नेलें. ३ हे राक्षस तिलोत्तमेच्या लोभामुळें एकमेकाशीं भांडून मेले. ४ अहल्या शिळारूप झाली. ५ अनुष्ठान करणारे. ६ सोडाविले (?) ७ मोक्षपदप्राप्ति. ८ कठिण. ९ जिंकण्यास असमर्थ. १० क्षणभर.

तेणें सत्‌शिष्यासी परम निर्वाडें । परब्रह्म करूनि ठेविलें सुरवाडें । निजकृपामृत सिंचोनियां ॥ ४१ ॥ तेथें मनाचें व्हावया उन्मन । काय विलंब असेल गहन । परब्रह्मापुढें मनाचें थोरपण । केतुलें असेल जी ॥ ४२ ॥ हरिण होय खरें अति चंचळ । परि सार्वभौमापुढें काय चालेल बळ । चहुंकडूनि सैन्यें वेढितां तुंबळ । तेमाजीं सांपडे आपण चि ॥ ४३ ॥ तेवि साधक ब्रह्मप्राप्तीसी आला । चहुंकडूनि साधनाचा पेलें जाला । तेव्हां मनाचिया चंचळपणाला । कोण पुसतसे जी ॥४४॥ तेथ श्रीगुरु ह्मणती सावध होईं । तुवां जे सांगितली मनाची असमोई । तरि गा मन हें तैसें चि असे अनुपाईं । हें आह्मी हि ह्मणतसों ॥४५॥ परि मनाचें लक्षण येक निकें । हें सोंकविलिये ठाईं सोंके । जरि यासी देइजे विषयभातुकें । तरि हें तैसें चि होये ॥ ४६ ॥ जरि हें लाविजे सत्कर्माकडे । तरि हें तेथें चि बहुत सुरवाडे । अथवा यासी देवपुजेचें घालितां कोडें । तरि हें तेथें चि लिगटे ॥ ४७ ॥ कां हें तीर्थाकडे लाविलें । तरि हें तिकडे चि चालिलें । अथवा राग्यामाजीं सोडिलें । तरि तें चि घेऊनि उठे ॥ ४८ ॥ किंवा हें विवेकारूढ करूनि । जरि लाविलें प्राणायामसाधनीं । तरि यमनियमेंसीं समासनीं । बैसे उंगलें चि हें ॥ ४९ ॥ किंवा सत्संगाचें सन्निधान । जाऊनि श्रीगुरूसी शरण । केलियां देहचतुष्टयनिर्शन । हें राहे उगलें चि पैं ॥ ५० ॥ केलियां महावाक्यविवरण । तेथें अर्थीं प्रवेशे हें आपण । यासी लागलियां तें चि अनुसंधान । हें तद्रूप होय तत्काळ ॥ ५१ ॥ जरि मनासी केवळ निंद्य चि ह्मणावें । तरि हें ईश्वरासी न माने स्वभावें । थोर थोर सामर्थ्यवंत जाले जाणावें । या मनाचिकरितां ॥ ५२ ॥ देवासी देवपण या मनाचिकरितां । सिद्ध साधु याचेनि थोर तत्वता । सनकादि ज्ञाते संत महंत पाहातां । या मनें चि केले समर्थ ॥ ५३ ॥

---

१ निजस्वरूपभावानें. २ स्वाधीनपणानें, स्वतंत्रपणानें. ३ कठिण. ४ जोर, वजन, मारा. ५ समावण्याचा अशक्यता. ६ अपायकारक. ७ बरें आहे. ८ दु:खी, असंतुष्ट होतें. ९ सुख पावतें. १० रागज्ञानी किंवा तामसी लोकांत. ११ उगें.

परि मन असे येकरोंहकी[1] । जिकडे गोड वाटे तेथें चि धरी आशकी । ह्मणौनि हें पहिलें चि धरूनि समधातुकीं[2] । सोडावें ना धरावें ॥५४॥ या मनाचा येक असे पैं अवगुण । हें आपल्या धन्यासी तात्काळ सोडून । विषयांसाठीं इंद्रियांअधीन होऊन । तदनुसार हों लागे ॥५५॥ तंव श्रोता ह्मणे वक्तयासी । कोण धनी असे जी या मनासी । ऐकतां वक्ता देतसे प्रतिवचनासी । तें श्रवण केलें पाहिजे ॥ ५६ ॥ हें देहदुर्ग असे अत्यंत सुंदर । याचा दशम कळापीं असे विस्तर । येथील राजा पराक्रमी थोर । अंतरात्मा राम असे ॥ ५७ ॥ त्याचें मन हें असे मुख्य प्रधान । प्रतिनिधि तें अंतःकरण । चित्त चैतन्येंसीं कार्यकारण । लेखनक्रिया संपादी ॥ ५८ ॥ अहंकार तो असे सेनापति । पंचप्राण हे सैनिक बोलिजती । पंचज्ञानेंद्रियें हें कीरती । उपकार्य[3] प्रधानाचें ॥ ५९ ॥ पंचकर्मेंद्रियें त्यांचीं वहनें । पंचविषय हे भोग्य बोनें[4] । वरकड देहत्रयाचीं तत्वें सकळ सेने–। माजीं मिरविलीं तें ॥ ६० ॥ असो श्रोत्र त्वचा चक्षु जिव्हा घ्राण । हे पांच हि मनाचे उपप्रधान । सुखदुःखासी हे चि कारण । प्रधानसंगें आत्मयासीं ॥ ६१ ॥ आत्मयाचें प्रधान मन । यासी पंचें[5] हि घातक असती परिछिन्न । या पांचांचिया योगें पंचविषय लालन । करूनि यासी पछाडिती ॥ ६२ ॥ श्रोत्रद्वारें शब्दविषय ऐकतां चि । तत्काळ उडी उठे या मनाची । स्तुतिनिंदा ऐकोनि हे तैसें चि । हर्षविषादारूढ होये ॥ ६३ ॥ कां तें गीतप्रबंधादि नाना गायनें । ऐकोनि तेथ आसक्त होइजे मनें । पुढें कामक्रोधलोभाचिया व्यसनें । फासां पडिजे अनायासें ॥ ६४ ॥ तैसें चि त्वचाइंद्रियें स्पर्शविषयें । मृदकठिणाचिया समवायें[6] । कामक्रोधलोभाचिया अन्वयें । मनें अपाईं पडिजे ॥ ६५ ॥ चक्षुइंद्रियद्वारें रूपविषय । पाहोनि सुंदरकुरूपाचा अन्वय । तदनुसार मन हि कामक्रोधान्वित होय । तेणें पडे नाना

---

१ एकरोंखी, एकमार्गी. २ समतोलपणानें. ३ किरकोळ कामें. ४ खाद्य, नैवेद्य. ५ पांच उपप्रधान. ६ व्यापकतेनें, कारणानें.

अपाईं ॥ ६६ ॥ परस्त्री सुंदर पाहोनि दृष्टी । मनासी अत्यंत अभिलाष उठी । तेणें कामक्रोधलोभें वनितापाठीं । नाना उपाय साधनार्थ ॥६७॥ तैसें चि जिव्हाइंद्रियें रसविषय । चाखोनि मधुरकटूचा अन्वय । कामक्रोधलोभेंसीं करी उपाय । मनसंगें जिव्हा शिस्नार्थ ॥ ६८ ॥ घ्राणइंद्रियें गंधविषय । मन सुगंधदुर्गंधादि घेतें होय । मग कामक्रोधलोभें अपाय । तदनुसार भोगितसे ॥६९॥ ह्मणौनि सांगावयासी हें चि कारण । मन होऊनि पंचज्ञानेंद्रियाधीन । तदनुसार करी कार्यकारण । तेणें पडे नाना अनर्थीं ॥७०॥ तरि जेणें पहिलियापासूनि । मन सैरें हातींचें दिल्हें सोडूनि । तरि तें इंद्रियसंगें भर्वसेनि । विषयअपाईं पडेल ॥७१॥ ह्मणौनि त्यासी पहिलिया लागूनि । साधकें साधनाची करावी पुरवणी । ह्मणिजे तें अवश्यमेव स्वरूपानुसंधानीं । न लैवि लावितां आपण लागतसे ॥७२॥ यदर्थीं वेदांतशास्त्रकारें । दृष्टांत सूचिला असे परमादरें । जेवि कां स्त्रियेसी न शिक्षापितां भर्त्तारें । सैराट हिंडों लागतसे ॥ ७३ ॥ जरि तियेसी बाळपणापासूनि । मायबापांची असे दडपणी । पुढें सासुसासऱ्याची मुग्धपणीं । शिक्षा असे यथोक्त ॥ ७४ ॥ त्यावरि तरुणपणीं भर्त्तारसिक्षापण । स्त्रियेसी यथायुक्त असलियां जाण । ते दिवसेंदिवस धरूनि उत्तम गुण । गृहस्थाश्रमामाजीं निर्वडे ॥ ७५ ॥ तेवि या मनासी जेव्हां मुळींहूनि । साधक साधनांची करी दाटणी । तरि हें मन स्वरूपीं लागे भर्वसेनि । आत्मानुसंधानयोगें ॥ ७६ ॥ जेव्हां होय हें आत्मानुसंधाना वरपँडें । तेव्हां स्वानुभव दिनकरीं सुरवाडे । मग हळु हळु परब्रह्माचेनि पाडें । समतुंकासी ये स्वानंदेंसीं ॥ ७७ ॥ तें ब्रह्मानुभवें जेव्हां ऐक्यासी आलें । तेव्हां त्यासी इंद्रियांचें भय कितुलें । आणि पंचविषय हि आले । आज्ञेमध्यें त्याचिया ॥ ७८ ॥

---

१ स्त्री मिळविण्याकरितां. २ स्वैर, स्वच्छंदपणानें. ३ जोड. ४ हीं अक्षरें जास्त असावीं, किंवा लव=क्षण, यापासून क्षणभर या अर्थानें. ५ लग्न होऊन ऋतु प्राप्त होईपर्यंतच्या स्थितींत. ६ इतर स्त्रियांपेक्षां चांगल्या रीतीनें उमटून पडते. ७ गुंतलेलें. ८ सुखावतो ९ साम्यतेनें. १० बरोबरीस.

मग श्रोत्रद्वारें शब्द जो आयके। स्तुति निंदा कां गीतप्रबंधादिकें। तें सकळ आइकोनियां सकौतुकें। ब्रह्मार्पण करी निजांगें ॥ ७९ ॥ तैसा चि त्वचेसी स्पर्श मृद कठिण। होतां चि सर्वांगें करी ब्रह्मार्पण। चक्षुइंद्रिईं पाहातां कुरूपसुंदरपण। ब्रह्मार्पण करी तत्काळ ॥ ८० ॥ परस्त्री सुंदर देखतां चि दृष्टीं। मातृभावें मानूनि परम संतुष्टीं। तृष्णा दुर्भावना कदापि नुठी। सहजस्थिति स्वानंद ॥ ८१ ॥ असो जिव्हें-द्रियें कटु मधुर रसपान। जालियां करी सर्व हि ब्रह्मार्पण। नाना गंध सुगंध घेइजे घ्राणेंकरून। परि अन्वय[1] ब्रह्मार्पणाचा ॥ ८२ ॥ ब्रह्मात्मक जालियां निजवृत्ति। साधकासी विषय सहसा उबगती[2]। जेवि पुण्यवंताचिया दर्शनें पळती। नाना दोष दशदिशा ॥ ८३ ॥ तेंवि साधक जालियां ब्रह्मस्वरूप। त्याचा दुर्विषय त्रास घेती आपेंआप। त्याचिये आज्ञेमाजीं कार्यकारणरूप। वर्त्तती भयभीतपणें ॥ ८४ ॥ तोंवरि बाष्कळ शब्द ऐकणें चि नाहीं। ऐकिला तरि सुखदुःख नुपजे देहीं। ज्याची वृत्ति ब्रह्माकार जाली पाहीं। त्यासी कांहीं चि हें सुचेना ॥ ८५ ॥ तयासी स्वरूपस्वानंदापुढें। त्वचेंद्रिईं मृदु कठिण नावडे। कां तें डोळां पाहावें सुंदर रूपडें। याचें हि स्मरण नाठवे ॥८६॥ किंवा जिव्हेनें उत्तम रस सेवावे। हें हि नाठवे तयासी स्वभावें। शरीररक्षणार्थ मात्र भक्षावें। पोटासी लागेल तितुकें ॥ ८७ ॥ तें हि जे समईं जेव्हां जैसें। अनुकूळ होईल प्राक्तनवशें। तें यदृच्छा[3]-योगें मानूनि अमृताऐसें। ब्रह्मभावनां निमग्न ॥ ८८ ॥ कां ते घ्राणें नाना परिमळ सेवावे। हें हि नाठवे तयाचिया जीवें। एवं ब्रह्मस्थिती-चिया पुरुषासी स्वभावें। विषय कांपती चळचळां ॥ ८९ ॥ येऱ्हवीं प्राणिमात्रीं विषय सुटेना। विषईं व्यापिलें सर्व हि जना। ज्ञात्यासी विषयांचें भय बाधीना। कां जे त्यांचे ठाईं अनास्था ॥ ९० ॥ शब्द स्पर्श रूप रस गंध। ज्ञात्यासी हे बाधूं न शकती विविध।

---

१ व्याप्ति. २ कंटाळा करतात; त्रास घेतात. ३ स्वेच्छेनें किंवा एक प्रसंग ह्मणून.

जेवि पंचाक्षरियासी भूतबाध । कल्पांतीं हि हों न शके ॥ ९१ ॥ जेव्हां ज्ञात्यासी विषय छळूं न शकती । तेव्हां ज्ञानेंद्रियें धारणेसी सहजें चि येती । मग आपैसें मन बैसोनि विश्रांती । उन्मनत्वासी ये स्वानंदें ॥ ९२ ॥ जेवि लवण पाणियावेगळें असे । तवं लवणपणें त्यासी भेलता चि पुसे । तें चि पाणियासीं मिळतां कोण्ही न पुसे । नामरूपकर्मेंसीं ॥ ९३ ॥ तेवि मन जोंवरि विषयेंद्रियें घारलें होतें । तोंवरि तें करी नाना संकल्पविकल्पातें । तें चि मन परब्रह्मीं होतां सरतें । उन्मनत्वासी ये सहजें चि ॥९४॥ कां जेवि आम्रफळ पाडासी जान्हि आलें । तन्हि अंबीळेपण सहसा न जाय वहिलें । तें चि तृणसेजेसंगें जेव्हां मुरालें । तैं ये पक्वतेसी सहजें चि ॥ ९५ ॥ तैसें मन विषयें-द्रिईं घारलें होतें । तें गुरुकृपेचें लाहोनि उंजितें । तेणें स्वानुभवदिनकरीं होऊनि सरतें । उन्मनत्वा आलें सहजें चि ॥ ९६ ॥ ऐसें श्रीगुरुवाक्य ऐकतां चि । शिष्यमन उन्मनत्वा आलें सहजें चि । ह्मणे जी जी स्वामी आजी थोर सुखाची । धणी लाधलों येकसरीं ॥९७॥ परि त्या मनाचें असे कोणतें स्थळ । आणि तें काय करितसे सर्वकाळ । नाना सुखदुःखादि व्यापार सकळ । हें करितसे कैसें कोठूनि ॥९८॥ मज पाहातां यया विश्वासी । तारक हें मन चि निश्चयेंसीं । जें करूं ह्मणेल तें कृतकार्येंसीं । निःसंदेह करील ॥ ९९ ॥ हें मन लागे जोंपर्यंत हातीं । तोंवरि नाना साधनें काय करिती । तीर्थ क्षेत्र देव धर्म हे सार्थकरूप होती । या मनाचेनि योगें ॥ १०० ॥ वेदशास्त्र-पुराणश्रवण । भगवत्कथा अध्यात्मनिरूपण । नाना संवादसुखें ग्रंथ-विवरण । या मनाचेनि सार्थकरूप ॥ १ ॥ यया मनासी द्यावया साम्यता । पदार्थमात्रीं न दिसे स्वभावता । या मनाचिया कर्तृत्वासी जी तत्वता । सीमा न करवे सहसा ॥ २ ॥ पाहातां या मनाऐसें

---

१ स्थिरतेस. २ कोण वाटेल तो. ३ लहरी होऊन इकडे तिकडे भटकत होतें. ४ पुढें. ५ आंबटपणा. ६ पेट, आगटी. ७ तृप्ति. ८ विषयेंद्रियादि.

सोयरें । त्रिभुवनीं आणिक न दिसे दुसरें । जें महत्कार्य करी तें चि खरें । येर सर्व हि निरर्थक ॥ ३ ॥ प्रपंचिक कांहीं व्यवहार । मन वाष्कळलें तरि न घडे साचार । तें चि स्वस्थळीं असलियां सादर । कार्यसांगता सहजें चि ॥ ४ ॥ हो प्रपंच अथवा परमार्थ । परंतु या मनाचेनि होय जी कृतार्थ । या मनासारिखें कोण्ही समर्थ । आणीक न दिसे सर्वथा ॥ ५ ॥ परंतु हें मन असे कोणे स्थळीं । आणि हें काय करितसे सर्वकाळीं । याचिया स्वरूपाची नव्हाळी । कैसी काय असेल जी ॥ ६ ॥ ऐसें बोलतां निजशिष्य । संतोषोनि श्रीगुरु सादृश्य । पुढीलिये कीर्णीं करितील भाष्य । या मनाचिया स्थळाचें ॥ ७ ॥ तें दिनकर रामदासी श्रवण । स्वानुभवदिनकरीं करील संपूर्ण । श्रोतयांचें सावध असलियां मन । उन्मनत्वासी येईल ॥१०८॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये पंचदश कळापे सच्चिदानंदपदत्रय-व्याख्या मनउन्मनत्वलक्षणविवरण निरूपणं नाम प्रथम कीर्ण प्रकाशः॥ १॥

॥ श्रीराम ॥

पूर्वकीर्णप्रासादकळसीं । कथारत्नप्रभा आहे ऐसी । जे मन चि आलें उन्मनत्वासी । श्रीगुरुकृपाप्रसादें ॥ १ ॥ आतां वक्ष्यमाण कीर्णीं निरूपण । शिष्यें जो केला पूर्वीं प्रश्न । त्याचें श्रीगुरु देताती प्रतिव-चन । निजकृपाप्रसादें ॥ २ ॥ तरि ऐक गा शिष्या सावधान । तुवां पुसिलें मनाचें लक्षण । स्वरूप कर्तृत्व आणि राहातें स्थान । तें यथा-क्रमें सर्व हि ॥ ३ ॥ तरि प्राणियांचें जें निज नाभिस्थान । तें सकळ शरिराचें मध्य प्रमाण । तेथें वायु वसतसे समान । नाभिस्थानप्रदेशीं ॥ ४ ॥ नाभिस्थानीं अवकाश गहन । त्या अवकाशीं वृत्तिरूप शब्द-स्फुरण । तें चि परेवाचेचें अधिष्ठान । तेथूनि शब्द उच्चारे ॥ ५ ॥ प्रथम अर्द्धमात्रात्मक ध्वनि । परेसी उच्चार होय नाभिस्थानीं । संकल्प-रूपें वृत्ति उठोनि । चाले भेदित ऊर्ध्वा उंजु ॥ ६ ॥ ते पश्यंतीचें लाहोनि सन्निधान। भेदित चाले हृदयभुवन । ते हृदयभुवनीं कमळ असे

१ वाहवलें. २ कार्याचा शेवट. ३ प्राप्ति. ४ पुढें सांगणार त्या. ५ नीट वर.

गहन । तें अष्टदळात्मक ॥७॥ हृदयाचा मध्य परिवेरीं । तया अष्टदळाची आहे उभौरी । संकल्परूपें वृत्ति येऊनि त्यामाझारीं । विश्राम पावे क्षणेक ॥ ८ ॥ मुळीं नाभिस्थानीं वृत्ति उठावे । तयेसी अंतःकरण ऐसें ह्मणावें । ते चि वृत्ति हृदईं अभिभवे । तेव्हां मन ह्मणती तयेसी ॥ ९ ॥ ते चि वृत्ति जेव्हां ये कंठासी । तेव्हां बुद्धि ऐसें ह्मणती तिसी । ब्रह्मरंध्रीं प्रवेशतां चित्त ह्मणती तियेसी । द्विदळीं अहंकार बोलिजे ॥ १० ॥ असो हृदयकमळीं असतां निजवृत्ति । अष्टदळीं घेतसे सुख विश्रांति । तयासी मन ऐसे नामसंकेतीं । विद्वज्जनीं पाचारिजे ॥ ११ ॥ मुळीं शुद्धसंकल्पात्मक जें स्मरण । तयासी नाभिस्थानीं जनन । त्याचें नाम अंतःकरण । प्रथम तत्त्व आकाशीचें ॥ १२ ॥ ते चि वृत्ति हृदयासी येतां । विकल्पात्मक होय स्वभावता । तेणें त्यासी मन हें अभिधान तत्वता । ठेविलें विद्वज्जनीं ॥ १३ ॥ मग तें तये हृदयभुवनीं । विश्रांति घेतसे सुखासनीं । हिंडे फिरे बाह्य प्रदेशीं अनुदिनीं । पुन्हां तेथें चि येऊनि बैसे ॥ १४ ॥ त्या मनाचें जेथ विश्रांतिस्थळ । तें असे अष्टदळ कमळ । हृदईं अनाहत चक्राजवळ । पश्चिम भागेंसीं ॥ १५ ॥ त्या कमळासी शोभे ब्रह्मकंद । आत्मज्ञानाचें नाळ अति सुखद । ऐश्वर्याष्टदळेंसीं प्रसिद्ध । शोभायमान ॥ १६ ॥ तेथ पूर्वदळकार्णिका असे । ते श्वेतवर्ण अति मनोरम दिसे । ते स्थानीं मन विश्रामासी येऊनि बैसे । तेव्हां धर्म पुण्यात्मक ॥ १७ ॥ तैसें चि अग्नकोनीं दळकर्णिका असे । ते आरक्तवर्ण सुंदर दिसे । तेथें मन जेव्हां विश्रांतीसी बैसे । तेव्हां प्रगटे अळस चिंता ॥ १८ ॥ दक्षिण दळकर्णिका कृष्णवर्ण । तेथ विश्राम घ्यावया जेव्हां बैसे मन । तेव्हां द्वेषक्रोधमय मति होऊन । तिरस्कारीं मन प्रवर्त्ते ॥ १९ ॥ नैरुत्य कोनीं कर्णिकादळ वर्ण नीळ । तेथें जेव्हां मनासी विश्रांतिवेळ । तेव्हां पापहिंसात्मक मति होऊनि केवळ । नाना घातपातीं प्रवर्त्ते ॥२०॥ पश्चिम कर्णिकादळ पीतवर्ण । तेथें विश्रांतीस जेव्हां बैसे मन । तेव्हां क्रीडाविनोदीं

---

१ घरांत. २ स्थिरता. ३ अभिभवणें=पराभूत होणें. ४ तांबुस रंगाचें.

मन प्रवर्त्तोन । रंळिया[1] विलास नाना करी ॥२१॥ वायव्य कर्णिकादळ स्फटिकवर्ण । तेथें विश्रांतीसी बैसे जेव्हां मन । तेव्हां वैराग्येंसीं होय उच्चाटनें[2] । सर्व हि वाटे त्यागावें ॥२२॥ उत्तर कर्णिकादळ माणिक्यवर्ण । तेथें विश्रांतीसी जेव्हां बैसे मन । तेव्हां सुखशृंगारीं मति प्रवर्त्तोन । विलास करी बहुत ॥२३॥ ईशान कर्णिकादळ सुवर्णवर्ण ।तेथ ज्या काळें विश्रांतीसी बैसे मन ।तेव्हां मतीं[3] दया धर्म कृपा दान । करावें वाटे ते समई ॥२४॥ एवं अष्टदळीं विराजित कमळ । त्यावरी मन बैसोनि करी नाना खेळ । मनाची शक्ति मति होय केवळ । क्रीडा करी तैये[4] संगें ॥२५॥ जेव्हां कर्णिकांचे संधीस बैसे । तेव्हां वातपित्तकफाचे वेळसे[5] । नाना आधि-व्याधि दुष्ट रोगांचे फांसे । पडतातीं प्राणियांसी ॥ २६ ॥ जेव्हां कमळाचिया मध्यभागीं । मन मतीसीं करी क्रीडा सुरंगी । तेव्हां जागृ-दवस्था होऊनि सर्वांगीं । इंद्रियें स्वेछा वर्त्तती ॥ २७ ॥ मन जातीचें तरि असे नपुंसक । परि भोगितां न पुरती तिन्ही लोक । मति-भार्येसीं करीत क्रीडाकौतुक । क्षणमात्रें ब्रह्मांड फिरे ॥ २८ ॥ मन बाह्य प्रदेशीं गेलियां । प्राणी टकमकां पाहे बैसोनियां । परि सांगितली गोष्टी पुसिली फिरोनियां । तरि उगा चि राहे चाकाटला[6] ॥ २९ ॥ ह्मणे स्वामी म्यां आइकिलें नाहीं । माझें मन नव्हतें जी ठाईं । ह्मणौनि सांगितली गोष्टी पुन्हा हि । सांगा ह्मणे मागुतीं ॥ ३० ॥ मन गेलें असतां बाहेरि । डोळां पाहे सुंदर कुरूप जन्हि । त्यांचा भास नाहीं अंतरीं । उगा चि पाहे टकमका ॥ ३१ ॥ जिव्हेनें नाना रस जन्हि चाखे । तन्हि मन ठाईं नसतां तें सर्व पारिखें । कडु गोड सहसा न वोळखे । तिखट आंबट कीं खारें ॥३२॥ मन जालें असतां बाष्कळ[7] । घ्राणें हुंगे जन्हि नाना परिमळ । तान्हि परिमळ न कळोनि होय विकळ । मन आलिया स्वस्थळासी ॥ ३३ ॥ मन गेलें असतां बाहेरी । त्वचे कोण्ही जन्हि शस्त्रमार करी । तन्हि यासी न कळे ते

१ विनोद. २ वायव्य कर्णिकादळापासून वैराग्य एकदम निराळें होऊन प्रगट झालें. ३ मतीला. ४ मती किंवा बुद्धिबरोबर. ५ वेढे. ६ चकित होऊन. ७ अप्रमाणिक.

अवस्वरीं । मन स्वस्थानीं येतां चि कळे ॥ ३४ ॥ जो जो दशेंद्रियादिक व्यवहार । तो मनाकरितां होय साचार । मन स्वस्थळीं नसतां विचार । बाष्कळ होय सर्व हि ॥ ३५ ॥ मन जेव्हां नाहीं सावध । तेव्हां भोग भोगी जन्हि विविध । परि ते यासी अवघे चि होय स्तब्ध । कांहीं च गोड न वाटे ॥३६॥ मनाची दुसरी भार्या चिंता । तियेसीं मनासी संग करितां । नाना अरिष्टें दुःख शोक वार्त्ता । निजदेहीं उठती ॥ ३७ ॥ मतीसीं जेव्हां संग करी । तेव्हां भोगी सुखाची उजेरी । जेव्हां पहुडे चिंतेचा सेजारीं । तेव्हां होय दुःखा वेरपडें ॥ ३८ ॥ असो या मनाचे विलास सांगतां । ग्रंथ विस्तारेल पैं तत्वता । ह्मणोनियां तें असो आतां । कथार्थ चि चालऊं ॥ ३९ ॥ या मनाचें जें विश्रांतिस्थळ । तें असे अष्टदळ कमळ । त्याचे मध्यभागीं कल्हार असे कंवळ । त्रिरेखान्वित साजिरें ॥ ४० ॥ त्याची प्रथम रेखा आहे स्फटिकवर्ण । वळयांकित साजिरी सघन । तेथ मन जेव्हां होय निमग्न । तेव्हां स्वप्नावस्था प्रगटे ॥ ४१ ॥ तेथ स्वप्नामाजीं देखे नाना पदार्थ । दृष्ट श्रुत अनुमानिक त्र्यर्थ । त्यांचिया योगें सुखदुःखादि व्यर्थ । घडमोडी करी निजांगें ॥ ४२ ॥ तेथ दृष्ट ह्मणिजे जें डोळां देखिलें । श्रुत ह्मणिजे कानीं ऐकिलें । अनुमानिक तें उगें चि स्वप्नीं दृष्टी पडिलें । दृष्टश्रुतावेगळें ॥ ४३ ॥ ऐसें नाना प्रकारें असंभाव्य देखे । क्षणें सुखावे क्षणें पारुखे । तदनुसार भोगी सुखदुःखें । क्षणिक पदार्थेसीं ॥ ४४ ॥ तेथ नाना प्रकारीच्या कल्पना करी । परि त्या व्यर्थ चि होती क्षणाभीतरीं । इतुके प्रथम रेखेवरी मन करी । स्वप्नविळास बहुत ॥४५॥ त्यापुढें द्वितीय रेखा जे असे । ते इंद्रगोपासारिखी आभासे । तिजवरी मन जाऊनि जेव्हां बैसे । तेव्हां सुषुप्ति अवस्था प्रगटे ॥४६॥ सुषुप्ति ह्मणिजे निद्रा केवळ । जे स्वप्नजागृतिहूनि असे वेगळ । तेथ मन होऊनियां निवळ । विश्रांति पावे क्षणेक ॥४७॥ तेथें मनपँव-

---

१ उत्कर्ष. २ स्वाधीन. ३ कमल. ४ कंकणासारखी वाटोळी. ५ सुखापासून विन्मुख होई. ६ इंद्रधनुष्याप्रमाणें. ७ प्राणवायूसीं.

नासी गांठी पडे । तेन्हां वायु सुषुम्नेमाजीं बहुंडे । ते समई मन अत्यंत चि सुरवांडे । सुखें घोरे घरावरां ॥ ४८ ॥ तेथें ज्ञानअवस्था गुप्तरूपें । अज्ञानगर्भी समारोपे । येवं द्वितीय रेखाभिप्राय संक्षेपें । यथाशास्त्र निरोपिला ॥ ४९ ॥ जें जें शास्त्रीं असे सांगितलें । तें चि स्वानुभवदिनकरीं बोलिलें । विनाशास्त्र बोलतां खंडण केलें । पाहिजे जिन्हेचें ॥ ५० ॥ असो तृतीय रेखा असे कमळकल्हारीं । ते सर्वांवैरटिक समत्वें साजिरी । सकळां हि वर्णेसी तिची रंगकुंसरी । क्षणें अवर्ण हि दिसे ॥ ५१ ॥ तेथें जेन्हां मन सुरवाडे । तेन्हां तुर्यावस्थेसी प्रगटणें घडे । जेथें आत्मज्ञानाचें सांकडें । कदापि न दिसे पैं ॥५२॥ तुर्यावस्था ह्मणिजे सर्वसाक्षिणी । जे अवस्थांतर जाणे अनुभवोनि । जागृति स्वप्न निद्रावसानीं । त्रैअवस्थीं जे सावध ॥ ५३ ॥ जागृतिमध्यें जें कार्यकारण घडे । तें चि मिथ्या परि स्वप्नामाजीं उबेडे । सुषुप्तिमाजीं कदापि दृष्टीसी न पडे । हें तिन्ही लक्षणें जाणे तुर्या ॥५४॥ अवस्थांतर ज्ञानाज्ञान । तें तुर्या चि जाणतसे संपूर्ण । त्यांत जें केवळ ज्ञानाचें लक्षण । ते चि तुर्या जाणावी ॥ ५५ ॥ जाणे स्वप्न जाणे सुषुप्ति । जाणे अवस्था मुख्य जागृति । ह्मणौनि सर्वसाक्षिणी ह्मणती । खरें चि ये तुर्येसी ॥ ५६ ॥ अवस्था पंचमी नास्ति । ऐसें बोलतसे श्रुति स्मृति । ज्ञानी उन्मनी जे कां ह्मणती । ते मनाची पक्कदशा ॥ ५७ ॥ ह्मणौनि सर्वांत वर्त्तोन सर्वसाक्षिणी । चाळकरूपें जे सकळ जनीं । मनाची पक्कदशा जे उन्मनी । तें चि रूप तियेचें ॥ ५८ ॥ जे सुषुम्नेमाजीं संचरोनि । इडा पिंगळा मध्य समासनीं । स्वासोस्वासाची करी मवणी । तें चि रूप तियेचें ॥ ५९ ॥ षोडश महावाक्येंसीं स्मरण । नित्य चालवी जे अनुसंधान । सोहं हंसीं जे करी नर्त्तन । तें चि रूप तियेचें ॥ ६० ॥

---

१ मागें फिरतो. २ आनंद पावतें. ३ उद्भूत किंवा स्थापित होते. ४ (?) ५ उद्भवतें. ६ गणना, गणती.

जियेसी ह्मणती सतरावी । जे केवळ विश्वसंजीवनी बरवी । चाळकरूपें विश्वीं वर्ते आघवी । तें चि रूप तियेचें ॥ ६१ ॥ जे येक असोनि दोघांसी खेळवी । येकपणें दोघां समजावी । नामें ठेऊनियां जीवशिवी। तें चि रूप तियेचें ॥ ६२ ॥ असोनि ब्रह्मीची आघवी । आपणा मूळमाया ह्मणवी । सेवटीं अष्टधा होऊनि बरवी । तें चि रूप तियेचें ॥ ६३ ॥ जे ऋग्वेदामाजीं समरसोन । प्रज्ञानमानंदं ऐसें महावाक्य प्रमाण । अहर्निश जे करी स्मरण । तें चि रूप तियेचें ॥ ६४ ॥ प्रज्ञान ह्मणिजे उत्कृष्ट ज्ञान । अहं ब्रह्म ऐसें जें स्मरण । अहर्निश जें कां अनुसंधान । तें चि रूप तियेचें ॥ ६५ ॥ जें यजुर्वेदीं समरसोन। ब्रह्माहमस्मि करी स्मरण । महावाक्याचें करूनि विवरण । तें चि रूप तियेचें ॥ ६६ ॥ सामवेदीं महावाक्य प्रमाण । तत्वमसि ब्रह्मैक्यविवरण । अहं ब्रह्म हें अनुसंधान । तें चि रूप तियेचें ॥ ६७ ॥ जिया अथर्वण वेद प्रमाण । अयमात्मा ब्रह्मैक्यवचन । चतुर्वेदीं महावाक्यविवरण । तें चि रूप तियेचें ॥ ६८ ॥ यावेगळीं द्वादश गणन। महावाक्यांचें प्रमाण । त्यांचा विचारितां अर्थ गहन । तें चि रूप तियेचें ॥ ६९ ॥ विज्ञानमानंदं ब्रह्म । सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म ।पुरुषः स एव खं ब्रह्म। तें चि रूप तियेचें ॥ ७० ॥ ॐमित्येकाक्षरं ब्रह्म । तत्तदसि तादात्म ब्रह्म । सर्व खलु इदं ब्रह्म । तें चि रूप तियेचें ॥७१॥ परोरजसे सावदों ब्रह्म । येकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । परात्परतरं ब्रह्म । तें चि रूप तियेचें ॥ ७२ ॥ चैतन्यमात्रममूर्तं ब्रह्म । तथा सच्चिदानंद ब्रह्म । सोहंहंसाक्षरं ब्रह्म । तें चि रूप तियेचें ॥ ७३ ॥ असो शुद्धसत्वीची जे इछाशक्ति । प्रणवींची ध्वनिरूप अर्द्धमात्रा व्यक्ति । सर्वेश्वराची जे मूळमाया प्रकृति । तें चि रूप तियेचें ॥ ७४ ॥ चौथें देह महाकारण । तुर्यावस्थेचें परिमाण । प्रत्यगात्मा अभिमान । तें चि रूप तियेचें ॥७५॥ अर्द्धमात्रा मूर्ध्निस्थान । आनंदावभास भोगा-

---

१ जे सतरावी जीवनकळा।. २ जीवशिवास. ३ ध्यान. ४ दासबोध द० ७ स० ३ यांत ब्रह्माचीं चौदा नांवें दिलीं आहेत.

यतन । इच्छाशक्ति शुद्धसत्वगुण । तें चि रूप तियेचें ॥ ७६ ॥ स्वानुभवदिनकरीं संपूर्ण । षोडश महावाक्यांचें विवरण । दिनकर रामदासीं अभिन्न । तें चि रूप तियेचें ॥ ७७ ॥ असो मनाचें सांगतां उन्मन । प्रसंगें तुर्येचें आठवलें लक्षण । तूं आम्हां आवडसी गहन । ह्मणौनि न पुसतां सांगितलें ॥ ७८ ॥ इतुकें बोले जवं गुरुराणा । तवं शिष्य लागे गुरुचरणा । ह्मणे स्वामी लीळा तुमची कळेना । मज पामरासी ॥ ७९ ॥ मी येकदेशी अतुर[1] पामर । तुह्मी सर्वज्ञ जी सर्वेश्वर । हेळामात्रें[2] ब्रह्मसाक्षात्कार । केला स्वसंवेद्य मज ॥ ८० ॥ जी काय माझी तुह्मां असे भीड । जे तुह्मी मज सांगतसां हें घबाड[3] । येकायेकीं अविद्याझुंबाड[4] । निरशिलें माझें सकळ ॥ ८१ ॥ आतां यासी कांहीं हों ह्मणे उत्तीर्ण । तवं पहिलें चि ठेविलें पोटीं मज सांठऊन । आतां त्रिपुटीसहित मीतूंपण । सगळें चि नाहीं जी ॥ ८२ ॥ स्वामीनें बोलिलें निरूपण । तेणें आह्मी येकसरी[5] चि ब्रह्मसंपन्न । हें सामर्थ्य नव्हे असाधारण । यासीं ब्रह्मांड न तुळे ॥ ८३ ॥ परि येक असे जी अनुमान[6] । तेणें मी बहुत असंक्षीण । तो संदेह फेडावया समर्थ कोण । स्वामीवेगळें आणिक ॥ ८४ ॥ जी मनाचें जालियां उन्मन । देहीं सकळ चाळणा करी कोण । आणि शरिराचें पाळण पोषण । हें चाले कैसेन जी ॥ ८५ ॥ ऐकोनि शिष्याचा प्रश्नादर । सद्गुरु करुणाघन अति उदार । कृपामृतें वर्षोनि अपार । स्वानुभवदिनकरीं ॥ ८६ ॥ शिष्यासी ह्मणे श्रीगुरुराव । काय तुझा असे अभिप्राव । तो बोल पां तूं स्वयमेव । स्वसुख आपुलें ॥८७॥ ऐसी गुरुआज्ञा होतां शिष्यासी । सुखावोनि बोले संतोषीं । ह्मणे स्वामी मन आलियां उन्मनत्वासी । पुढें स्थिति होय कैसी ॥ ८८ ॥ ज्याचें मन जालें उन्मन । त्याचें कोण करी कार्यकारण । या शरिराचें पाळणपोषण । होय कैसेनि तयाचें ॥८९॥ वाक्य ऐकतां चि प्रश्नाचें । श्रीगुरु निधान निजकृपेचें । ह्मणे सगया

१ आतुर, उतावीळ. २ क्षणमात्रांत. ३ अलभ्य गोष्ट, अतिशय मोठी गोष्ट. ४ अविद्येचा गड्डा. ५ एकदम, एकाएकी. ६ शंका, संशय.

काय कौतुकाचें । पुसणें पुससी ॥ ९० ॥ अरे जो स्वयें अमर जाला । लोकमरणाची काय चिंता त्याला । जो स्वयंतृप्त ब्रह्मसाम्यतेसी आला । त्यासी अविद्याभय कायसें ॥ ९१ ॥ बैसोनियां सार्वभौमपदीं । झोळी-काठीची कायसी आधि । तारुं जें तरणार उदधी । त्यासी मृगजळाचें भय काय ॥ ९२ ॥ तेवि शुद्धसंकल्पात्मक जें अंतःकरण । तें विकल्परोधें जालें होतें मन । त्या विकल्पाचें जालियां दहन । संकल्प सहजें निमाला ॥ ९३ ॥ कापुस शुद्धबुद्ध असतां । त्यासी स्पर्श नाहीं पैं तत्वता । त्यास चि पीळ भरलियां स्वभावता । स्पर्श मानी भलता चि ॥ ९४ ॥ तो चि पीळ पुन्हां उकलतां । कापुस चि तो स्पर्शे भलता । तेवि वृत्तीसी जालियां निर्विकल्पता । ब्रह्म शुद्ध होय सहजें चि ॥ ९५ ॥ जेव्हां हा ब्रह्मसाम्यतेसी आला । तेव्हां देहपणें कोठें राहिला । आणि त्याच्या पाळणपोषणाला । चालवणें कायसें ॥ ९६ ॥ आधीं तेथ देहपण खरें असावें । मग त्याचें पाळण पोषण सत्यत्वें करावें । तरि पहिलें आधीं देहाच्या चि नावें । शून्याकार दिसे ॥९७॥ तथापि जैसें असेल देहप्राक्तन । तैसें चि घडेल पाळणपोषण । त्याची सोसणी इतुकी आपण । कासयासी करावी ॥ ९८ ॥ इतुकें श्रीगुरूचें वाक्य ऐकतक्षणीं । शिष्य सुखावला निज अंतःकरणीं । वृत्ति गेली सस्वरूपीं समरसोनि । मन आलें उन्मनत्वासी ॥ ९९ ॥ परब्रह्म जें सत्य सनातन । स्वसंवेद्य निर्विकार निर्गुण । आत्मा तदाकारें लयगत होऊन । ब्रह्मैक्यबोधें सहजस्थिति ॥ १०० ॥ तेथ समाधीसी पडिलें ठर्क । निजमोक्षपदासी आलें बीक । स्वानुभवदिनकरीं कौतुक । सुख-संतोषीं ऐक्यता ॥ १ ॥ निजशांतीचें कवच ल्याला । सहजस्थिति सुखासनीं आरुढला । क्षमेचिया खड्गें सरसावला । निर्दळिलें जन्ममृत्यु ॥ २ ॥ मग कार्यकारणता स्वात्मसुखेंसीं । येणें जाणें सहजस्थितीसीं ।

---

१ मनोव्यथा, चिंता. २ समुद्र. ३ मध्यें विकल्पानें रोधल्यामुळें. ४ मूळच्या स्थितींत झ० सरकी न काढलेला. ५ स्पर्शाचा विटाळ. ६ झावरेपणा ७ निद्रिस्त. ८ कमीपणा झाला, बंद झाली. ९ सौंदर्य, शोभा.

स्वानंदाचिया सामराज्येंसीं । स्वानुभवदिनकरीं ॥ ३ ॥ असो ऐसा स्वानुभव लाधोन । दिनकर रामदासीं सुखसंपन्न । ह्मणे स्वामी मोक्ष असे किंलक्षण । तो सांगितला पाहिजे ॥ ४ ॥ इतुकी शिष्यप्रश्नोक्ति ऐकोन । श्रीगुरु सुखावोनियां संपूर्ण । ह्मणती स्वानुभवदिनकरीं परिछिन्न । पुढील कीर्ण अनुवादेल[1] ॥ १०५ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरु-शिष्यान्वये पंचदश कळापे मनउन्मनस्थिति तुर्यालक्षण षोडश महावाक्य-निरूपणं नाम द्वितीय कीर्ण प्रकाशः ॥ २ ॥ श्रीराम जयराम जयजयराम ॥

॥ श्रीराम ॥

तेथ द्वितीय कीर्णप्रांतअस्ताचळीं । शिष्यप्रश्नरूप मावळलीयां अंशुमाळी[2] । तो अकस्मात वक्षमाण कीर्ण उदयाचळीं । प्रतारण[3]प्रकाशें उदेला ॥ १ ॥ नों[4] तो शिष्यमुखीं मोक्षप्रश्नचंद्रोदय गहन । होतां श्रीगु-रुक्षीरार्णवीं भरितें चढोन । कृपामृतें अमर्याद उचंबळोन । शिष्यचंद्रा आळंगिजे ॥ २ ॥ श्रीगुरु ह्मणतिलें निजशिष्यासी । तुवां पुसिलें मोक्ष-लक्षणासी । तरि बद्धतेचें लक्षण आधीं आह्मांसी । साकल्य सांगें झड-करीं ॥ ३ ॥ तरि बद्ध ह्मणिजे पहिलें काय । याचा आधीं तूं समजोनि अन्वय । मग सहजें चि मोक्षाचा अभिप्राय । न सांगतां तूं जाणसी ॥ ४ ॥ इतुकें स्वामीचें निग्रहवाक्य ऐकोनि । शिष्य विचारूनि पाहे अंतःकरणीं । तवं बद्धता कैसी आहे ते यासी स्वप्नीं । पाहातां न दिसे कदापि ॥ ५ ॥ ह्मणे मी देहपणें होता बांधला । वरि माझेपणें गुंडा-ळला । तो तत्वनिराशें मोकळा जाला । महावाक्यविवरणेंसीं ॥ ६ ॥ तेथ महावाक्याचा जेन्हां विवर[5] जाला । आत्मानुसंधानें स्वरूपीं समर-सला । तेन्हां चि मोक्षासगट बंध निरशला । श्रीगुरूचिये कृपादृष्टीं ॥ ७ ॥ ऐसें बंधमोक्षाचें लक्षण असोनि । मी श्रीगुरूसी काय पुसे

---

१ व्याख्यान करील. २ सूर्य. ३ प्रतारण=फसवणुकीचा, चढाओढीचा. ४ किंवा. ५ विवरण.

वेडेपणीं । तथापि असेल कांहीं विशेष करणी । तरि ते पुसों स्वामीप्रति ॥ ८ ॥ ऐसें विचारूनियां मानसीं । स्वानंदें बोले श्रीगुरूसी । ह्मणे नाइकतां स्वामीचिया वचनासी । संदेह न फिटे आमुचा ॥ ९ ॥ ऐकोनि शिष्यवाक्य करुणापर । श्रीगुरु कृपाघन बोळला साचार । ह्मणे बापा मोक्षलक्षणाचे प्रकार । बहुतीं बहुत केले असती ॥ १० ॥ तरि ते आपसिद्धांत दर्शनें । पृथुकाकारें कीजतील निर्शनें । श्रोतीं सावध होऊनि आकर्षणें । अर्थान्वयातें आद्यंत ॥ ११ ॥ येक ह्मणती मोक्ष आपला आपण । येक ह्मणती कर्मीं चि मोक्ष प्रमाण । येक ह्मणती करावें देवभजन । येक सहजमोक्ष ह्मणती ॥ १२ ॥ येकीं मुक्त केले यथेष्टाचार । येकांचा येकदेशी विचार । येक ते स्वसिद्धांतानुसार । वेष चि धरूनि बैसले ॥ १३ ॥ कित्तेक ह्मणती गुरुवचन निश्चयें मोक्ष । कित्तेक ह्मणती सर्वब्रह्म परीक्षणें हा चि मोक्ष । कित्तेक ह्मणती निरावयव वस्तु[2] न पाहातां प्रत्यक्ष । मोक्ष कैंचा प्राणियासी ॥ १४ ॥ कित्तेक ह्मणती साकारासी नाश आहे । आणि निराकारा शून्यत्वें निर्गुण पाहे । या उभयपक्षविहीन वस्तुज्ञान न लाहे । तववरि यासी मोक्ष कैंचा ॥ १५ ॥ कित्तेक बोलताती वचन । सकळागमशास्त्र पाहिल्याविण । मोक्ष काय जाणे बापुडें अवित्पन्न । व्याकरणसिद्धिवांचूनि ॥ १६ ॥ कित्तेक बोलताती आपुले ठाईं । अहो ज्याचा पडदा[3] चि फिटला नाहीं । स्वाचार नानाचार त्यागेंविण कांहीं । मोक्षप्राप्ति न घडे ॥ १७ ॥ कित्तेक ह्मणती नाना वांछा विकल्प । दुरी न होतां मोक्ष कैसा जाला स्वरूप । येक ह्मणती कासया करितां वाग्जल्प । मनपवनरोधेंविण[4] मोक्ष कैंचा ॥ १८ ॥ कित्तेक ह्मणती महावाक्याचें विवरण । साकल्य कीजे तो चि मोक्ष प्रमाण । हा प्रत्यक्ष चि प्रमाण याचा अनुमान । काय करणें लागलें ॥ १९ ॥ येक ह्मणती मद्यमांसस्वादनोन्माद । हा चि मोक्ष होय पैं स्वतसिद्ध । येक ह्मणती सुरतक्रीडा विभ्रमानंद[5] ।

---

१ शास्त्रांतील सिद्धांत. २ निराकार ब्रह्म. ३ संशय. ४ प्राणायामावांचून. ५ विभ्रम=चेष्टा.

जालियां मोक्ष सहजें चि ॥ २० ॥ येक ह्मणती मोक्ष ह्मणिजे दृश्यादृश्य-त्याग । येक ह्मणती मोक्ष ह्मणिजे स्वानंदबोधसंयोग । येक ह्मणती मोक्षाचें नाहीं अवगेला[1] सोंग । तोंवरि बोलिल्यां काय होतें ॥ २१ ॥ येक ह्मणती भस्मोद्धळन जटास्थाप मौन । त्या नांव मोक्ष हें प्रत्यक्ष प्रमाणवचन । येक ह्मणती जप तप दान तीर्थाटण । कारितां सहज चि मोक्षप्राप्ति ॥ २२ ॥ येक ह्मणती अहिंसा केशोत्पाटन[2] । हें मुख्य मोक्षाचें लक्षण । येक ह्मणती यज्ञीं केलियां पशूचें हवन । मोक्ष लाभे तत्काळ ॥ २३ ॥ ऐसे दर्शनभेद असंख्यात । संकल्प-विकल्परूप कीरती बहुत । परंतु मोक्ष कोण्ही हि किमपि न पावत । तत्वज्ञानेंवांचून ॥ २४ ॥ सांख्य[3] वैष्णव पूर्वमीमांसकें[4] । शैव पाशुपत संन्यासी स्नातक[5] । जंगम गाणेश बौद्ध चार्वाक[6] । शाक्त कौळादिक[7] सर्वहि ॥ २५ ॥ आचार्यें दीक्षित नग्नव्रत । तापसी तीर्थाटणी जप-मौनानिरत । अनशनी[8] देहदमनी दत्तावधूत । शास्त्रवेत्ते षड्द-र्शनी ॥२६॥ असो ऐसीं नाना मत्तमत्तांतरें । सांगतां असती असंख्य अपारें । परि मोक्षप्राप्तीचिया समयावसरें । येक हि न थारे जवळी ॥२७॥ तरि जोंवरि हा संकल्पविकल्पें बांधला । मीमाझेपणें भांबावला । तोंवरि खरेपणेंसीं मोक्षाला । जाणितलें पाहिजे ॥ २८ ॥ जेवि समुद्रीं मीठ निर्माण जालें । नसतेपणें चि कठिणत्वें भासलें । तें चि पुन्हा उदकीं जरि मिळालें । तरि मीठपण वाव त्रिपुटीसी ॥ २९ ॥ तेंवि त्रिगुणपं-चभूतांचिया संगें । परमात्मा नसतें जीवपण अव्रगे । तें चि तत्वनि-रासें जीव परमात्मा निजांगें । परब्रह्मीं समरसे ॥ ३० ॥ मी देहपणें जोंवरि होता भ्रमला । तोंवरि बंधमोक्षामाजीं सांपडला । तत्वनिरासें परब्रह्म संचला[9] । तेथ बंधमोक्षेंसीं विगत[10] ॥ ३१ ॥ पांचा भूतांचीं पंच-वीस तत्वें । येकवटलीं होतीं पृथकत्वें । तें विवेकें निरशतां चि ऐक्यत्वें ।

---

१ अवगतणें=अवलंबणें, किंवा अवगणें अथवा अवगमणें=भासणें. २ जैन-धर्मी मत असावें. ३ द्वैतवादी. ४ कर्मश्रुति प्रधान मानणारे. ५ भिक्षु. ६ देहात्मवादी. ७ वैदिकतांत्रिकमिश्र क्रिया आचारणारे. ८ निराहारी. ९ झाला. १० मुक्त.

परब्रह्मीं सहजस्थिति ॥ ३२ ॥ ब्रह्मीं आलियां येका हारी । तेथ कैंची बंधमोक्षाची वारी । स्वसंवेद्य स्वानुभवदिनकरीं । अंतर्बाह्य सहजस्थिति ॥३३॥ ऐसें बंधमोक्षाचें साकल्य लक्षण । शिष्यें ऐकोनियां सहजस्थिति संपूर्ण । तेणें स्वानुभवदिनकरीं सुखावोन । काय उद्गार देतसे ॥ ३४ ॥ जी जी सद्गुरु निष्कामकामा । परमपुरुषा आत्मयारामा । अंतर्बाह्य व्यापक तूं सर्वोत्तमा । शरणागतवत्सला ॥ ३५ ॥ तुझिया स्वरूपाचा विचार । तुजवीण न कळे हा निर्द्धार । ह्मणौनि करावया दीनोद्धार । तुज अमानुषी मनुष्यत्व ॥ ३६ ॥ जी ईश्वरेश्वर आहेसी खरा । परि सुसेव्य आह्मालागीं करुणाकरा । करूनि अद्वयानंदप्रतिकारा । निज-कृपां शिष्य अंगिकारिसी ॥ ३७ ॥ जैसें बाळकाबरोबरी सक्रपें । चालों बोलों लागिजे बापें । खडे मांडूनि लिहिविजे साक्षपें । तैसी करिसी शिष्यसंस्था ॥ ३८ ॥ जी तूं असोनि सर्वसंगपरित्यागी । परि कारुण्यें होसी शिष्यानुरागी । सम्यक् प्रकारें विज्ञानवान् योगी । अयो-गी सांभाळिसी ॥ ३९ ॥ नवल तुमचा कृपाकटाक्ष । प्रत्यक्ष अनुभवि-तसे अपरोक्ष । ब्रह्म चि करणें येकदेशी मुमुक्ष । हें अनुपम्य औदार्य ॥ ४० ॥ इंद्रादि देवांसी जैसें भजावें । तैसें चि तिहीं भजनासारिखें फळ द्यावें । विधानलोपीं दुःखें कां छळावें । ह्मणौनि पदप्राप्तिद तें भजन ॥४१॥ सद्गुरुराया तुझी प्रसिद्ध कीर्ति । भजनीं भावें चि मानिसी पूर्त्ति । भजनाभिमुखँ होतां चि विघ्नशांति । करूनि देसी निजपदा ॥ ४२ ॥ कल्पतरु कामधेनु चिंतामणी । उदारें होतीं वर्णिलीं पुराणीं । परि सायोज्यता आणि पुनर्याचा सिराणी । निरशूं कोण्ही न शकती ॥४३॥ बाप सद्गुरुसमर्थ दाता । शिष्ययाचकां दे निर्गुणसायोज्यता । तो कैवल्यदानी होऊनि स्वता । अनेकांचें याचकत्व निरशी ॥ ४४ ॥

---

१ फेरी. २ ब्रह्मैक्यसुखाचा नित्य अनुभव घेत असतांना केवळ आपल्या शिष्यावर कृपा करण्याकारितां च आपलें तें सुख क्षणभर बाजूस ठेवतोस असा तूं. ३ शिष्य-समुदाय. ४ शिष्यांवर प्रीति करणारा. ५ इंद्रियगोचर. ६ पूर्णपणा किंवा संतोष. ७ भजनाकडे वृत्ति वळताक्षणीं च. ८ श्रेष्ठता, महत्त्व, उपभोग.

मेघीं औदार्य असे परि सामान्य । अनावृष्टीनें तत्काळ दुःख दैन्य । सद्गुरु दानशूर सामर्थ्यें अति धन्य । सदानंदप्रदाता ॥ ४५ ॥ करितां सद्गुरूचें स्तवन । शेषामुखीं निःशेष मौन । परादि[1] परतल्या आणि मनासी उन्मन । होय ऐश्या श्रुति गर्जती ॥ ४६ ॥ ऐसिया सद्गुरु देवादिदेवा । उत्तीर्ण[2] व्हावें कवणिया सेवा । जेणें ब्रह्मरूप केलें प्राकृतां जीवां । कृपाकटाक्षेंकरूनि ॥ ४७ ॥ जो शाश्वत सिंधु दे सकळ । त्यासी काय उतराई व्हावया मृगजळ । किं कल्पतरु देईल त्यासी फळ । वोडंबरी[3] आंबियाचे ॥ ४८ ॥ तथापि शिष्य अवंचेंकस्थितीं[4] । समर्पिजे श्रीगुरूसी सर्व संपत्ति । तें गौण चि होय परि भजनरीतीं । प्रेमभावें संतोषे ॥ ४९ ॥ जैसें बाळक जेवितां बापाबरोबरी । ताटींचें कवळें[5] घाली त्याच्या मुखाभीतरीं । तें त्याचें चि ह्मणौनि स्वीकारी । प्रेमभरें संतुष्ट ॥ ५० ॥ तें चि जरि वंचूं[6] लागे त्यासी । तरि आपण चि मुके सांगातांसी[7] । हे अवंचक स्थिति बाणली ज्यासी । त्यासी जाली गुरुकृपा ॥ ५१ ॥ सद्गुरु औदार्येंसीं परिपूर्ण । होऊनि उपदेशितां हि लक्षांशींचें ज्ञान । परंतु स्वानुभवादिनकरीं पूर्ण समाधान । स्वानुभवें चि कीं शिष्यासी ॥ ५२ ॥ तें स्वतसिद्ध अनुभवनिधान । पावोनि गुरुकृपेचें अंजन । अनन्यभावेंसीं पूर्णपण । गुरुदास्यविषईं ॥ ५३ ॥ ह्मणौनि जी श्रीगुरु महाराजा । कैवल्यदानाचिया भोजां[9] । तुह्मीं माझा निरसिला वोजें[10] । संसारभ्रम अनादि ॥ ५४ ॥ होतों पडिलों शक्तिचक्रें[11]मेळीं । मज येकासी पंचभूतबाधेची आकळी[12] । सद्गुरु तूं पंचाक्षरी अतुबेळी । येकें चि अक्षरें उपचारिलें ॥ ५५ ॥ येकाक्षराची करूनि कडसणी[13] । निःशेष केली भूत-

१ परादि चत्वार वाचा. २ उतराई, ऋणमुक्त. ३ गारुडी विद्येनें उत्पन्न केलेल्या. ४ सरळ बुद्धीनें, प्रामाणिकपणानें ५ ग्रास. ६ फसवूं. ७ सहवासास. ८ सद्गुरुकडून ज्ञानप्राप्ति झाली, तरी त्या गुरूपदेशांतील तत्वाचा स्वतः अनुभव घेतल्याखेरीज शिष्याचें पूर्ण समाधान होणार नाहीं. ९ मला कैवल्यपदप्राप्ति व्हावी या आवडीनें. १० चांगल्या रीतीनें. ११ मायाचक्राच्या संयोगांत. १२ तिडिक आसडा. १३ पिशवी अगर बटवा आवळण्याची दोरी.

झाडणी । मज मी चुकलों होतों निर्वाणीं । त्या भेटविलें मज मातें ॥ ५६ ॥ परि तें माझें सत्यस्वरूप मज नाकळे । कां जे असत्य प्रपंचें मन जालें आंधळें । तरि आतां तें चि निरंतर निवळे । स्वरूपसमावेशेंसीं ॥५७॥ ऐसें मज सांगिजो जी गुरुनाथा । ह्मणौनि श्रीचरणीं ठेविला माथा । तवं कृपासिंधु ह्मणे कृतार्थता¹ । वछासी इछा अनुपम्य ॥५८॥ अरे जें देवादिकांसी दुर्भिळ । जें अनंत जन्मानुष्ठानाचें फळ । तें तूं पावलासी गा निर्मळ । परब्रह्मस्वरूप ॥ ५९ ॥ मोहरी गोशृंगावरी जोंवरि थारे । तवंवरि हि जरि स्वरूपीं मन भरें । तरि उभयकुळपूर्वज निर्द्धारें । उद्धारातें पावती ॥ ६० ॥ तरि तूं गा सुपुत्र पूर्वजत्राता । धन्य धन्य गा तुह्मी माता पिता । तुवां निरशिलें गा पुनरागतां² । ब्रह्मसाक्षात्कारेंसीं ॥ ६१ ॥ परंतु आतां तुझें असे मनोगत । जें ब्रह्म अनुभविलें शाश्वत । तें चि होऊनि राहों चित्त सतंत । ऐसें तुवां प्रार्थिलें पैं ॥ ६२ ॥ तरि परम कल्याण असो तुज । तुवां स्वानंद सखया स्मरविला मज । बा रे तुझेनि योगें प्रगटे सहज । सोहळा³ स्वानुभवदिनकरीं ॥ ६३ ॥ जेवि कां बाळकासी द्यावया स्तनपान । आधीं मातेसी मिळे सावकाश भोजन । किंवा दुजयासी दाखवितां निधान । आधीं आपण देखिजे ॥ ६४ ॥ तरि स्वरूपस्थितीचें मुख्य कारण । आधीं आकळिलें पाहिजे मन । मनोजय होतां स्वरूपसमाधान । सहजस्थिति पावसी ॥ ६५ ॥ या मनाचा स्वभाव परम चंचळ आहे । मन क्षण तें हि निश्चळ न राहे । अवस्तूसी वस्तुत्वें पाहात राहे । आणि वस्तु विसरे तत्काळ ॥६६॥ ह्मणौनि हें चित्त जिंकिलियांविण । जितुकें साधन तितुका सीण । अभिनिवेशासीं च होय कारण । तेथ परमार्थ कैंचा असे ॥ ६७ ॥ पाहा केव्हडा या चित्ताचा चमत्कार । महा तपस्वियां हि तत्काळ करी

१ शिष्यास कृतार्थ करण्याच्या हेतूनें. २ येणें जाणें, जन्ममरणाचे फेरे. ३ उत्साह. ४ या नश्वर देहास चिकटून राहण्याच्या मोहास.

असुर । आणि गृहस्थाश्रमियांसी करूनि योगेश्वर । दैवी संपत्ति त्या देतसे ॥ ६८ ॥ अहो नव्हतां[1] चित्त हें अपवर्ग[2] । त्रिभुवनविजयासी होती उपसर्ग[3] । नहुषें पावलियां हि वारि स्वर्ग । चित्तें तत्काळ पाडिला ॥ ६९ ॥ पाहातां मुळीं ब्रह्म निर्गुण निर्विकल्प । तेथें चित्तें चि कीजे प्रपंचसंकल्प । तें मन वश्य जालियांविण वाग्जल्प । कासयासी वृथा कर्त्तव्य ॥ ७० ॥ असो करावयासी[4] मनोजय । मुख्य पाहिजे संतसंगाची सोय । सत्संगें वासनात्यागाचा अन्वय । सहजें चि साधे ॥७१॥ जालियां वासनेचा शुद्ध त्याग । प्राणायाम साधे सहज अष्टांग । पुढें आत्मानुसंधानें होय अव्यंग । ब्रह्मसाक्षात्कार सहजें ॥ ७२ ॥ येवं मनोजयाचे च्यार प्रकार । साधलियां सहजें मन होय स्थिर । मन स्वरूपीं स्थिर जालियां तदाकार । काय होणें असे पैं ॥ ७३ ॥ जेवि जळीं पडतां ते जळगार । तयेसी विलंब नाहीं होतां नीर । तेवि मन जालियां सस्वरूपीं स्थिर । स्वरूपसमावेशें उन्मन ॥ ७४ ॥ अहो स्वरूपाचिया व्यापकपणापुढें । मनाचें चंचळपण केवढें । मन येकदेशी अल्प बापुडें । तें कुंठित होय तत्काळ ॥ ७५ ॥ जोंवरि पांवे[5] समुद्राचें आंग । तोंवरि गंगेचें चंचळपण चांग । समुद्रीं मिळालियां निश्चळ अभंग । तेवि सस्वरूपीं मन होये ॥ ७६ ॥ ऐसा स्वरूपसमावेश होतां चि । शिष्य स्वानंदीं निमग्न सहजें चि । मनासी उन्मनता होऊनि साची । सहजस्थिति प्रकाशे ॥ ७७ ॥ तया प्रकाशाचये[6] निजलाहें । स्वानुभवदिनकरीं उभऊनि बाहे[7] । ह्मणे स्वामी तुमचिया कृपां आहे । स्वसंवेद्यपणें ॥७८॥ परंतु येक असे जी मनीं संशय । जे जगज्जोति ह्मणिजे काय । आणि सृष्टिक्रमाचा समूळ अभिप्राय । मज सांगितला पाहिजे ॥७९॥ ह्मणती ब्रह्मा सृष्टीची उत्पत्ति करी । विष्णु प्रतिपाळी परमादरीं । तैसा चि शंकर संव्हारी । क्षण न लागतां सकळ ॥ ८० ॥ तरि याची

---

१ न होतां, नसतें तर. २ बंधमोचक, मुक्तिदायक. ३ विघ्नें. ४ अध्यात्मविद्याधिगमः साधुसंगम एव च । वासनासंपरित्यागः प्राणस्पंदनिरोधनम् ॥ हे मनोनाशाचे चार उपाय आहेत. ५ समुद्र गाठीपर्यंत. ६ सहजस्थितीच्या प्रकाशाचा लाभ झाल्यामुळें. ७ बाहू.

कैसी असेल जी गति । काय ते स्वयें चि येऊनि कार्य करिती । किंवा कोण्हा हातीं करविती । कीं हें लटिकें चि अवघें ॥ ८१ ॥ तरि याची कैसी असेल गोष्टी । ते सांगितली पाहिजे परिपाठी । हें शिष्यवाक्य ऐकोनि श्रीगुरु संतुष्टीं । निजकृपां सांगिजेल ॥ ८२ ॥ तेथ प्रथम वृत्तीचें जें स्फुरण । तो चि जाणीवरूपें सत्वगुण । जाणीवनेणीवमिश्रित रजोगुण । केवळ नेणीव तो तम ॥ ८३ ॥ देहीं जाणीवरूपें केवळ सत्वगुण । जाणीवनेणीवेसीं रजोगुण मिश्रलक्षण । केवळ संचलें जें कां नेणपण । तो शरीरीं तमोगुणांश ॥ ८४ ॥ प्राणी जाणीवनेणीवेसीं होतां मिश्रित । शरीरमात्रीं काम निर्माण होत । तेणें सचराचरीं उत्पत्ति चाळत । रजोगुणाचिया आश्रयें ॥ ८५ ॥ सवें चि जाणीवरूपें सत्वगुण प्रगटे । तेणें जाणपणें प्राणी वाढे वेंठे[2] । शरीररक्षणाचिये उत्कंठें । जाणजाणों उपाय करी ॥ ८६ ॥ नानापरी युक्ति चाळणा । जाणपणें करी शरीररक्षणा । सवें चि त्यामाजीं प्रगटतां नेणपणा । शरीर नाशे तत्काळ ॥ ८७ ॥ नेणपणें प्राणी दुश्चित्त । असतां अकस्मात होय घातपात । किंवा नाना आधि व्याधि निर्माण होत । त्याचा उपाय नेणतां प्राणी खचे ॥ ८८ ॥ असो जाणीवरूपें सत्वगुणी अंतःकरण । तें चि या विश्वाचें करी प्रतिपाळण । मिश्र बुद्धीसी उत्पत्ति रजोगुण । अहंकार तमोगुणें संहार ॥ ८९ ॥ तो चि अंतःकर्ण सत्वगुणी विष्णु प्रगटला । मिश्र बुद्धीचे ठाईं रजोगुण ब्रह्मा जाला । अहंकाररूपें तमोगुणी शंकर जन्मला । एवं जाणीव मिश्र नेणीव रूपें ॥९०॥ ह्मणौनि जाणीवनेणीवमिश्रित रजोगुण । यायोगें ब्रह्मा सृष्टि करी निर्माण । जाणीवरूपें जो कां सत्वगुण । तो विष्णुरूपें प्रतिपाळी ॥ ९१ ॥ पुढें केवळ नेणीवरूपें तमोगुण । तो चि शंकर संहारी त्रिभुवन । एवं ब्रह्मा विष्णु आणि त्रिनयन । करिती उत्पत्ति स्थिति प्रळय ॥ ९२ ॥ असो यानंतर प्रथम । जें निर्विकल्प स्फुरण निःसीम । जें कां सूक्ष्मदृष्टि शबळ व्योम । शुद्ध-

---

१ रीत. २ वेंठणें=वेष्टणें.

सत्त्वात्मक ॥ ९३ ॥ तो शुद्धावकाशीं प्रणवरूप । अर्द्धमात्रात्मक मूळमायेचा संक्षेपं । अर्द्धनारीनटेश्वर स्वरूप । जगज्जोति बोलिजे त्यासी ॥ ९४ ॥ ते जगज्जोति चित्कळा ज्ञप्ति । ध्वनिरूप अर्द्धमात्रा गुणसंवित्ति । विश्वसंजीवनी लोकनियंती । जगदीश्वरी जगद्रूपा ॥ ९५ ॥ ज्ञानकळा तुर्या सर्वसाक्षिणी । सत्ता मूळमाया गुणक्षोभिणी । पिंड ब्रह्मांड सचराचर व्यापूनि । येकांशें जे वर्त्ततसे ॥ ९६ ॥ जे पुरुष स्त्री ना नपुंसक । येकास चि त्रिविध नामाचें कौतुक । त्रिविध प्रकारीं भासोनि निष्टंक । वेगळेपणें विलसे ॥ ९७ ॥ जें नपुंसकनामें येकाक्षर ब्रह्म । पुरुषनामें सर्वेश्वर निभ्रम । स्त्रीनामें सर्वसाक्षिणी निःसीम । त्रिविध असोनि भिन्नत्वें ॥९८॥ असो अनंत नामें अनंत गुण । अनंतरूपीं विराजमान । कर्मेंसीं सांगतां असाधारण । न पुरवे वेद बोलतां ॥९९॥ अनंत अवतारीं अनंत शक्ति । अनंत पराक्रम अनंत व्यक्ति । पिंडब्रह्मांडाचिया नाना युक्ति । रची खची स्वलीळा ॥ १०० ॥ जियेपासाव सत्व रज तम । पृथ्वी आप तेज वायु व्योम । अष्टधा कर्दम करूनि उत्तम । आपण खेळवी तयासी ॥ १ ॥ जयेचिया येकांशें सृष्टयादि व्यवहार । स्थावर जंगम सचराचर । अनंत ब्रह्मांडाचे घेऊनि फेर । आपण राहे वेगळी ॥ २ ॥ अंशसत्ता जीपासूनि हेलावे । तियेसी पडलीं पांच नावें । प्रथम शुद्धसंकल्पेंसीं वृत्ति उठावे । तियेसी अंतःकरण ह्मणती ॥ ३ ॥ पुढें संकल्पाचा होय विकल्प । तेव्हां मन ऐसा बोलिजे संक्षेप । पुढें वृत्तीचा निश्चय होतां आरोप । बुद्धिलक्षण बोलिजे ॥ ४ ॥ पुढें वृत्तीसी होतां चेतव्य । चित्त ऐसें ठाके नामपाटव्य[3] । पुढें वृत्तीसी उद्भवे अहंकर्त्तव्य । तो अहंकार बोलिजे ॥५॥ द्विदळीं अहंकाराधिष्ठान । चित्तें आक्रमिलें मूर्ध्निस्थान । विशुद्धीं बुद्धि अनाहतीं मन । अंतःकर्ण तें मणिपुरीं ॥ ६ ॥ ते चि वृत्ति सरसावली । वायुसंगें पंचधा फांकली । व्यानरूपें चाळकपणें व्यापली । सर्व शरीरामाजीं ॥ ७ ॥ समानरूपें नाभिस्थानीं । प्राणरूपें हृदयभुवनीं । अपा-

१ ॐ हें च मूळमायेचें अविस्तृत स्वरूप; यापासून पुढें मायेचा विस्तार झाला आहे. २ चेतना. ३ पटुत्व.

नरूपें गुदीं राहोनि । उदानत्वें कंठगत ॥ ८ ॥ ते चि वृत्ति श्रोत्रीं बैसोनि । शब्दविषय आइके श्रवणीं । वाचेसी बैसे शब्दोच्चारणीं । बावन मातृका ॥९॥ त्वचेसी बैसोनि स्पर्शविषय । हस्तीं करी स्वीकार-त्यागान्वय । नेत्रीं पाहोनि रूपविषय । पदीं जाय तेथवरी ॥ ११० ॥ जिव्हेसी बैसोनि सर्व रस चाखे । शिश्नोपस्थीं शुक्र मूत्र पारुखे[1] । घ्राणीं बैसोनि गंध जाणे सुखें । गुदीं करी मळोत्सर्ग ॥ ११ ॥ ऐसी येक चि वृत्ति पारे पदार्थसंगें । मिश्रित होऊनि नामें अनेगें । पावली अष्टधेचेनि योगें । सर्वसाक्षीपण ॥ १२ ॥ ते चि वृत्ति स्वरूपीं होय जेव्हां विन्मुख । तेव्हां रची पिंडब्रह्मांडाचे लेखे[2] । खरेपणें सोसी सकळांचें सुखदुःख । नाहींपणें चि निजांगीं ॥ १३ ॥ ते चि विवेकेंसीं विचारयुक्त होऊन । खोटेपणें सकळ टाकी मोडून । तेव्हां येकली येकट होऊन । सर्वेश्वरीं समरसे ॥ १४ ॥ मग जियेकारितां सर्वेश्वर होता जाला । तो तिजसगट तिजसाठीं सती निघाला । तेथ दोहींविण येकपणाला । ठाव न दिसे सहसा ॥ १५ ॥ तेथ अकस्मात देखिली नवलपरि । ऐक्यत्वें चि स्वानुभवदिनकरीं । वाच्यांश लक्ष्यांश येकाहारीं । परब्रह्मीं सहजस्थिति ॥ १६ ॥ दिनकर रामदासीं समरसोन । परब्रह्मीं जाला सुलीन । त्रिपुटीरहित भेदभान । सहज-स्थिति ऐक्यता ॥ ११७ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये पंचदश कळापे मोक्षनिश्चय नाना अशंकानिरसन निरूपणं नाम तृतीय कीर्ण प्रकाशः ॥ ३ ॥ ॥ श्रीराम ॥

॥ श्रीराम ॥

ये विश्वरचनेचें कारण । स्वयें परमात्मा चि आपण । होऊनि वर्त्तवी दृश्य दर्शन । द्रष्टेपणेनसीं[3] ॥१॥ दृश्य जड द्रष्टा चंचळ । चंचळ-रूपें वर्तवी सकळ । ह्मणौनि द्रष्टा साक्षी बोलिजे केवळ । अंतरात्मा तो ॥ २ ॥ द्रष्टा कूटस्थ[4] अक्षर । देह चाळी ह्मणौनि क्षर । तो चि

---

१ रहात नाहीं. पारुखणें=स्पर्शणें व पारुषणें=मुकावणें; शिळें, कुईट होणें. २ आकार. ३ ‘ द्रष्टेपणेंसीं ’ असा दुसरा पाठ आहे. ४ देहस्थ प्रत्यगात्मा.

देहभावें निरंतर । बोलिजे जीव ॥ ३ ॥ देहबुद्धीचियायोगें जीव । अंतरात्मा चि होय स्वयमेव । मग भोगी जन्ममृत्युगौरव । लक्ष चौऱ्याऐंसीचे ॥ ४ ॥ येकयेके योनीप्रति । शतानुशत जन्म होती । तऱ्हि न घडे जन्मनिवृत्ति । मनुष्यदेहेंविण ॥ ५ ॥ जन्मजन्मांतरें पुण्यसंग्रहो । अवचटें लाधे जीवांसी पाहा हो । तरि च लाभे नरदेहो । अकस्मात सभाग्यासी ॥ ६ ॥ त्या मनुष्यदेहाची प्राप्ति । अनंतपुण्यें जीव लाहाती[1] । आणि घडे उत्तम देहाकृति । ब्रह्मवर्चस्वेंसीं[2] ॥ ७ ॥ जरि सर्व पुण्याचा संग्रह नसे । कांहीं दुष्ट कर्मांचा लेश असे । तरि व्यंगदेहाकृतीचे मुसे । पडे जीव ॥ ८ ॥ होय गर्भांध अथवा बहिरा । कां मुका दंतहीन बोंचरा । कुब्ज कांना[3] घुळा[4] दातिरा । तिळपुष्पनेत्री[5] ॥ ९ ॥ खुळा थोंटा अर्द्धांगी तिडका[6] । पंगु अंचंगुळ[7] तोतरा घुलका । हृदयशून्य ममतेचा पुळका[8] । अखंड आस्था विषयांची ॥ १० ॥ आधिदैविक आध्यात्मिक । आधिभूतिक अवश्यक । हे त्रिविधताप निःशंक । देहीं दोषास्तव ॥ ११ ॥ असोत ऐस्या प्रकारें नाना दोष । ते देहीं पावती निःशेष । ऐसिया दोषांवेगळें तें निर्दोष । शरीर पुण्याचें ॥ १२ ॥ अव्यंगवाणें सर्वांग । बोलणें चालणें पाहाणें सांग । सद्गुणाभ्यासीं नित्य सत्संग । सारासार विचारेंसीं ॥ १३ ॥ उठणें बैसणें सांग ज्याचें । निजणें जागणें नियमाचें । खाणें जेवणें युक्तीचें । बाष्कळपण नेणे ॥ १४ ॥ जाति धर्म अथवा वर्णाश्रम । वेदाधारें जैसा कुळक्रम । तेणेंप्रमाणें वर्त्तणें अविश्रम । स्वकर्मनिष्ठ अनुतापी ॥ १५ ॥ तीर्थ क्षेत्र तपोवन । वसऊं आवडे आरण्य वन । जळाशय परम गहन । गिरी गुहा दरकुट्या ॥ १६ ॥ मठ मठिका पुण्याळयें । मंडप मढ्या देवाळयें । स्वधर्मरक्षणीय धर्माळयें । करूं जाणे पुण्यात्मा ॥ १७ ॥ कर्मशाळा धर्मशाळा । पुण्यप्रयोजनी पुण्य-

---

१ मिळवितात. २ सर्व देहांमध्यें ब्राह्मण देह हा उत्तम देह. ३ तिरळा. ४ मान धुलविणारा. ५ डोळ्यांत तीळ किंवा फूल पडलेला. ६ तिडतिडणारा. ७ अचुंगळ=कृपण, भ्रष्ट. ८ पुळपुळित.

शीळा । वेदशास्त्रअध्ययनशाळा । निगमागमादिक ॥ १८ ॥ यज्ञशाळा भोजनशाळा । पाकशाळा येकांतशाळा । ज्ञान वैराग्य भजनशाळा । अभ्यासालागि संपादी ॥ १९ ॥ नाना तळघरें भुयेरीं । नाना गुहा गुंफा गडदरीं । नाना विरागस्थळें आदरी । विश्रांतीकारणें ॥ २० ॥ सपर्णित सफळित वनें । सपुष्पित वल्लींचीं उद्यानें । सघनें सुरसें पावनें । अति मनोरमें ॥ २१ ॥ नद नदी विहिरी विहिरे[1] । तळीं टांकीं सरोवरें । डुरे[2] झरे ढोंकें[3] सुंदरें । अवलंबी विश्रांतीसी ॥ २२ ॥ नाना स्थळें अपूर्व पाहे । विश्रांति वाटे तेथें चि राहे । जनपदाची वॉस[4] न पाहे । योगाभ्यासीं अति प्रीति ॥२३॥ आप्तवर्गाची खंति[5] न करी । विषई लोकांची भीड न धरी । अंतर विवरे निरंतरीं । जगदंतरेंसीं ॥ २४ ॥ सत्संगाचा अति आदर । साधनचतुष्टई अंति भर । अखंड सारासारविचार । करितां उसंतें नसे ॥ २५ ॥ नाना मत्तें मत्तांतरें पाहे । नाना साधनें साधूनि राहे । आत्मउपाईं नाना अपायें[6] साहे । साक्षात्कारविषईं ॥ २६ ॥ वेद शास्त्र पुराण पठणें । नाना ग्रंथांतर श्रवण करणें । मननें स्वसमाधान राखणें । नेमस्त राहे सर्वदा ॥ २७ ॥ जन्मामध्यें सार जन्म । तो हा नरदेह उत्तम । जीव पावोनि चाळी स्वधर्म । स्वहितास्तव ॥२८॥ स्वहित आहे सर्व देहीं । परि तें असतां चि जालें नाहीं । कां जे अज्ञानास्तव पाहीं । नेणती जीव ॥ २९ ॥ तेणेंकरूनि अहंकृति । देहीं लागली ते चि प्रवृत्ति । तैसेपरि प्राणी वर्त्तती । नाना यातिकुळक्रमें ॥ ३० ॥ लोमँ आणि अनुलोमँ । विलोमँ तथा प्रतिलोमँ[7] । चौसष्टी यातींचा कुळक्रम । धर्मशास्त्रीं बोलिला ॥३१॥ तो सांगतां असे वाड फार । ग्रंथ विस्तारेल अपार । तेणें श्रोते कोपतील सधीर । याकारणें असो ॥ ३२ ॥ यातीपरिस वर्ण थोर । ते वर्ण मुख्य चत्वार । ब्राह्मण क्षत्री वैश्य शूद्र । आद्य जाणावे ॥ ३३ ॥

---

१ विहरा=मोठा पाणदरा. २ डहुरे, शेवड्या. ३ दगडांची कपार ? ४ वास्तव्य, वाट, मार्गप्रतिक्षा. ५ विसांवा. ६ विघ्नें, अडथळे. ७ वर्णसंकरापासून झालेली उत्पत्ति.

हे च्यान्ही विराटसंभव । प्रसिद्धीसी आले स्वयमेव । तो सविस्तर अभिप्राव । श्रुतिशास्त्रें बोलती ॥ ३४ ॥ मुखापासूनि ब्राह्मण । बाहु-पासूनि राजन्य । जानुपासूनि वैश्य जाण । पदीं शूद्र जन्मले ॥३५॥ ऐसे हे उत्तमाधिकारी । जन्म पावले विराटशरीरीं । आपुलाल्या स्वाधिकारीं । स्वधर्में वर्त्तती ॥ ३६ ॥ असो ब्राह्मणासी मुख्य षट्कर्में । तें कर्मकळापीं सांगितलीं यथाक्रमें । तैसीं च क्षत्री वैश्यासी तीन तीन नियमें । कर्म येक शूद्रासी पैं ॥ ३७ ॥ वरकड यातींचा कुळक्रम । चहुं वर्णापासूनि निभ्रम । प्रगट बोलतां यातिउद्गम । दिवाळीं निघती बहुतांचीं ॥ ३८ ॥ असो आतां हे खट-पट । निरूपण चालऊं सरळ नीट । ये विश्वरचनेचे नाना संघाटें । आत्मयाकरितां ॥ ३९ ॥ विचारितां जड चंचळ निश्चळ । तिहींचा साक्षी आत्मा केवळ । याचें निरूपण करूं प्रांजळ । भाविकां समजे ऐसें ॥ ४० ॥ ब्रह्म निर्गुण निर्विकार निश्चळ । आत्मा सगुण सविकार चंचळ । जडभागें माया अष्टधारूप केवळ । तिहींचा साक्षी अंतरात्मा ॥ ४१ ॥ जितुकें क्षर तितुका जड भाग । अक्षर चंचळ आत्मा अव्यंग । उत्तम निश्चळ परब्रह्म सांग । क्षराक्षरातीत जें ॥ ४२ ॥ तेथ क्षर ह्मणिजे नाशिवंत । पंचभौतिक जें अशाश्वत । त्रिगुणेंसीं अष्टधा जें सतंत । तो क्षर भाग बोलिजे ॥ ४३ ॥ च्यारी खाणी तथा च्यारी वाणी । आणि चौऱ्यासी लक्ष जीवयोनी । सकळ पिंड ब्रह्मांड कार्यका-रणीं । तो क्षर भाग बोलिजे ॥४४॥ पांच भूतें तिन्ही गुण । अष्टधा बोलिजे दोन्हीं मिळोन । देहचतुष्टय पंचीकरण । तो क्षर भाग बोलिजे ॥ ४५ ॥ पंचीकृत पंचभौतिक । तें हें पिंड जाणिजे सम्यक । अपंची-कृत ब्रह्मांड हि निष्टंकें । तो क्षर भाग बोलिजे ॥ ४६ ॥ चाऱ्ही देह चाऱ्ही अवस्था । च्याऱ्ही अभिमानी चत्वार स्थानसंस्था । भोग मात्रा गुण शक्ति व्यवस्था । तो क्षर भाग जाणिजे ॥ ४७ ॥

१ प्रत्येक जाति चहुं वर्णांपैकीं कोणत्यातरी एका वर्णापासून निघाली आहे, तिचें स्वयंसिद्धत्व असें कांहीं नाहीं असें दिसेल. २ संघात, समुदाय. ३ निश्चयें-करून. ४ हे अष्ट कोश मिळून.

आकाश वायु तेज आप पृथ्वी । पांचांचीं पंचवीस तत्वें जाणावीं । स्थूळ देहींची रचना आघवी । तो क्षर भाग जाणिजे ॥ ४८ ॥ काम क्रोध शोक मोह भय । चळण वळण प्रासारण आकोचन निरोधान्वय। क्षुधा तृषा आळस्य मैथुन निद्रामय । तो क्षर भाग जाणिजे ॥ ४९ ॥ लाळ मूत्र शुक्र श्रोणीत घर्म । अस्थि मांस त्वचा नाडी रोम । इतुकें मिळोनि स्थूळ देहींचा तत्वोद्गम । तो क्षर भाग जाणिजे ॥ ५० ॥ स्थूळ देह जागृदवस्था विश्वाभिमानी । अकारमात्रा सुखदुःखभोग नेत्र-स्थानीं । रजोगुण क्रियाशक्तीसी अष्टकोश मिळोनि । तो क्षर भाग जाणिजे ॥५१॥ तैसा चि सूक्ष्म देह पंचभौतिक साचार । अंतःकरण मन बुद्धि चित्त अहंकार । व्यान समान उदान प्राण अपान प्रकार । तो क्षर भाग जाणिजे ॥५२॥ श्रोत्र त्वचा चक्षु जिव्हा घ्राण । वाचा पाणी पाद शिश्न गुद मिळोन । शब्द स्पर्श रूप रस गंध येकून । तो क्षर भाग जाणिजे ॥५३॥ सूक्ष्म देह स्वप्नावस्था तैजसाभिमानी । प्रविविक्त भोग उकार मात्रा कंठस्थानीं । सत्वगुण ज्ञानशक्ति अष्टकोश मिळोनि । तो क्षर भाग जाणिजे ॥५४॥ तैसें च कारणदेह पंचभूतात्मक । पांचांची पंच-वीस तत्वें अवश्यक । सांगिजती तें यथाक्रमणिक । तो क्षर भाग जाणिजे ॥ ५५ ॥ तरि मद मत्सर दंभ कृत्रिम अनित्यत्व । उन्माद वासना वांछा चिंता चेष्टत्व । निद्रा मरण अभिळाश श्रम विस्मृत्यत्व । तो क्षर भाग जाणिजे ॥ ५६ ॥ करुणा कल्पना भ्रांति प्रमाद अनर्थ । अवकाश[1] अज्ञान अविवेक वंचन[2] मूर्छार्थ । एवं पंचवीसां तत्वीं कारण-देह सार्थ । तो क्षर भाग जाणिजे ॥ ५७ ॥ कारणदेह अवस्था सुषु-प्ति प्राज्ञाभिमानी । मकार मात्रा आनंदभोग हृदयस्थानीं । तमोगुण द्रव्यशक्ति अष्टकोश मिळोनि । तो क्षर भाग जाणिजे ॥ ५८ ॥ तेथ महाकारण पंचभौतिक । पांचांचीं पंचवीस तत्वें संम्यक । पूर्ण अज अदाह्य अक्लेद्य अशोष्य हें खपंचक[3] । तो क्षर भाग जाणिजे ॥ ५९ ॥ असंग अछेद्य ऊर्ध्व जीवन कारण । व्यापक परात्पर प्रकाश ज्योति

---

१ भेद. २ फसविणें. ३ शून्यपंचक.

चिया चंचळपणाचा उभारा । निश्चळ ब्रह्मीं विरमे ॥ ८४ ॥ मग येक-सरें निर्विकार निश्चळ । निर्गुण निराधार निर्मळ । तें स्वानुभवदिनकरीं केवळ । परब्रह्म संचलें ॥ ८५ ॥ एवं जडचंचळातीत निश्चळ । क्षराक्षररहित उत्तम निर्मळ । तें स्वानुभवदिनकरीं केवळ । परब्रह्म संचलें ॥ ८६ ॥ दिनकर रामींरामदास निश्चळ । निर्विकार निःप्रपंच निर्मळ । तें स्वानुभनदिनकरीं केवळ । परब्रह्म संचलें ॥ ८७ ॥ तेथें येकें[1] गुप्त च्यारि[2] प्रगट । चौंमाजीं येक अति सैराट[3] । येक रागीट[4] येक पोंचट[5] । येक क्षमा[6]वंत सघन ॥ ८८ ॥ नपुंसकासी[7] पुत्र[8] जाला । तो सर्वमान्य पवित्र भला । उभयांगीं[9] खेळाया प्रगटला । गुप्तरूपें विलसे ॥ ८९ ॥ तेणें येकी नोवरी[10] पाहिली । ते त्याचे चि पोटीं निर्माण जाली । तीपासाव पोरें[11] जालीं । असंभवनीय ॥ ९० ॥ कोण्ही गुप्त कोण्ही प्रगट । कोण्ही रागीट कोण्ही पोंचट । कोण्ही वाजंट[12] कोण्ही धमकट । कोण्ही अखमै[13] तें ॥ ९१ ॥ कोण्ही चौतोंडी पांचतोंडी । कोण्ही केवळ येकतोंडी । कोण्ही कोण्ही तें नितोंडी । अनेक तोंडें कोण्हासी ॥ ९२ ॥ इतुकें व्याली परि ते वांज । लपे प्रगटे दोहीं सांज । तीलागीं असे बहुत खाज । ते क्षण न सोडी दादुल्यातें ॥ ९२ ॥ परि सदां चि ते करुणकुमारी । अनेक पोरें वी क्षणाभीतरीं । येकां पाळी येका संव्हारी । येका सांटवी पोटांत ॥ ९४ ॥ तियेचें नांव पंचवेडळी[14] । ते येकवेळे पांचें[15] पोरें व्याली । तें येकापासूनि येक जालीं । कोण्ही न धरी तियेतें ॥ ९५ ॥ पित्यापासूनि[16] पुत्रें[17] जाला । भूमंडळीं विस्तारला । त्यास हि येक पुत्र[18] देखिला । अति रागीटपणें ॥ ९६ ॥ त्यास ही पुत्रें[19] जाला परम कष्टीं । परि तो सदा

१ परब्रह्मस्वरूप. २ मूळमाया व त्रिगुण. ३ मोकाट, ओढाळ, अर्थात मूळमाया. ४ तमोगुण. ५ रजोगुण. ६ सत्वगुण. ७ परब्रह्मास. ८ त्रिगुणात्मक सर्वेश्वर, पुरुष. ९ अर्धनारीनटेश्वररूपानें. १० गुणमाया, प्रकृति. ११ पंचभूतात्मक विस्तार. १२ वाचाळ. १३ अक्षम, पंगु. १४ पंचवेडळी=पांच नांग्यांची इंगळी. १५ पांच भूतें. १६ आकाशापासून. १७ वायु. १८ तेज. १९ आप.

पाहे अधोदृष्टि । सकळ लोकांलागीं पुष्टि । करितसे स्वलीळा ॥ ९७ ॥ त्यास हि एक पोर जालें । तें सकळ गुणीं विराजलें । तयायोगें कार्य-कारण चालिलें । सकळ हि पृथ्वीवरि ॥ ९८ ॥ त्यासी जालीं पुत्रकन्या अनेक । नाना जिनसी नाना कौतुक । परि तें मुळींचें येकलें येक । साह्य कोण्ही न ये चि ॥९९॥ असो त्यासी संतति फार जाली । ते पणज्यानें सर्व भक्षिली । पुन्हा आज्यानें यथाक्रमें राखिली । बापासी दटाऊनि ॥१००॥ तेणें कोल्हाळ फार जाला । ब्रह्मांडीं गर्जबु उठिला । कोण्ही चि न मनी कोण्हाला । आप बंडें बळावलीं ॥ १ ॥ तेणें मूळपुरुषांसी क्रोध आला । तयानें अवघियांचा ग्राश केला । अवघियांच्या दुःखें आपण हि निमाला । जेथील तेथें सेवटीं ॥ २ ॥ ऐसे जड चंचळ दोन्ही भाग निर्शले । येकलें परब्रह्म निश्चळ उरलें । तें आद्यंत असे संचलें । स्वानुभवदिनकरीं ॥ ३ ॥ दिनकररामदासीं हें कोडें । उकलूनि पाहेल जो निवाडें । तो ब्रह्मानंदसुखें सुरवाडे । स्वानुभवदिनकरीं ॥ १०४ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये पंचदश कळापे जडचंचळ-निश्चळभाग कूटविवक्षाविवरण निरूपणं नाम चतुर्थ कीर्ण प्रकाशः ॥ ४ ॥ श्रीरामचंद्र ॥

॥ श्रीराम ॥

येकापासूनि च्यारी जालीं । च्यारी मिळोनि येकीं[15] सामावलीं । गुप्त चि असतां प्रगट देखिलीं । नामरूपकर्मेंसीं ॥ १ ॥ आणीक येक कौतुक देखिलें । तिहींचें[16] मिळोनि येक[17] जालें । तंव तें चौथें[18] पाहिलें । त्यामाजीं अकस्मात ॥२॥ चहूंचें वेगळें चि नाम रूप कर्म । च्यान्हीं

१ पाणी नेहमीं जमिनीसरसें असतें ह्मणून. २ सकळांस जीवन कारण. ३ पृथ्वी. ४ त्रिगुण आणि पंचभूतें हीं सर्व तत्त्वें पृथ्वीमध्यें सामावलीं आहेत. ५ चारी खाणी, चारी वाणी, चौऱ्यांसी लक्ष जीवयोनी. ६ ब्रह्मांडप्रलयाच्या वेळीं अग्नीनें. ७ आपानें अग्नि शांत करून. ८ गजबज, घोंटाळा, गोंगाट ९ आपआपसांत. १० त्रिगुणात्मक सर्वेश्वरास. ११ मूळस्वरूपाचें ठिकाणीं. १२ सुखी होईल, आनंद पावेल. १३ गुणमायेपासून. १४ सत्व, रज, तम, व शुद्धसत्वगुण. १५ गुण या नामांत किंवा गुणमायेंत. १६ अकार, उकार, मकार. १७ ॐ. १८ अर्धमात्रा.

उत्तरोत्तर चालवावी । धर्मशास्त्रविचारेंसीं ॥ ४८ ॥ करावें वेद-पारायण । शास्त्रचर्चा अध्यात्मनिरूपण । कां तें श्रीरामगुणानुवादकी-र्तन । यथासांग करावें ॥ ४९ ॥ श्री राम जय राम जय जय राम । नित्य स्मरणाचा ह्या चि असावा नेम । यावांचूनि सकळ मिथ्या श्रम । वायांविणें करूं नये ॥ ५० ॥ श्रीराम शंकराचें ध्येय । श्रीराम वाल्मि-काचें गेयें । श्रीराम रामदासांचें श्रेयें । स्वानुभवदिनकरीं श्रीराम ॥५१॥ श्रीराम योगियांचा विसांवा । श्रीराम ऐक्यता जीवशिवा । श्रीराम राम-दासांचा निजठेवा । स्वानुभवदिनकरीं श्रीराम ॥ ५२ ॥ श्रीराम केवळ सच्चिदानंद । श्रीराम ज्ञानियांचा परमानंद । श्रीराम रामदासांचा मुक्तिद । स्वानुभवदिनकरीं श्रीराम ॥ ५३ ॥ श्रीराम संतांची विश्रांति । श्रीराम महंतांची महंति । श्रीराम रामदासांची गंति । स्वानुभवदिनकरीं श्रीराम ॥ ५४ ॥ श्रीराम सत्पुरुषांचा विश्राम । श्रीराम सज्जनांचें सुखधाम । श्रीराम रामदासांचा नित्यनेम । स्वानुभवदिनकरीं श्रीराम ॥ ५५ ॥ श्रीराम अनाथांची कासी । श्रीराम मुक्ति जडजीवांसी । श्रीराम रामदा-सांची मिरांसी । स्वानुभवदिनकरीं श्रीराम ॥ ५६ ॥ श्रीराम निर्गुण-सायुज्यता मुक्ति । श्रीराम सगुणसायुज्यता भक्ति । श्रीराम रामदासांची भक्ति मुक्ति । स्वानुभवदिनकरीं श्रीराम ॥ ५७ ॥ श्रीराम ध्याता ध्येय ध्यान । श्रीराम कर्ता कर्म कारण । श्रीराम रामदासीं ज्ञाता ज्ञेय ज्ञान । स्वानुभवदिनकरीं श्रीराम ॥ ५८ ॥ निज वाचें श्रीराम गावा । निज हृदईं श्रीराम ध्यावा । निज करीं श्रीराम पुजावा । नेत्रीं पाहाणें श्रीराम ॥ ५९ ॥ श्रवणीं श्रीराम ऐकावा । चिंतनीं श्रीराम चिंतावा । अंतः-कर्णीं श्रीराम जपावा । येकात्मता वृत्ति श्रीराम ॥ ६० ॥ निज पदीं श्रीरामगृहासी जावें । मस्तकीं श्रीरामासी वंदावें । श्रीरामनिर्माल्य घ्राणें जिघ्रावें । बाँहीं आलिंगावा श्रीराम ॥ ६१ ॥ श्रोत्रीं श्रीराम शब्द

---

१ निष्फल. २ श्रीरामचरित्र वाल्मिकांनीं गाइलें म्हणून. ३ इत्यर्थ, शेवटीं मिळवावयाचें तें. ४ रामदासांना गति देणारा. ५ मिरासी हक्क. ६ हुंगावें. ७ बाहूंनीं.

ऐकावा । सर्वांगत्वचें श्रीराम स्पर्शावा । नेत्रीं आद्यंत श्रीराम पाहावा । जिव्हे चाखणें श्रीराम ॥६२ ॥ घ्राणें श्रीरामगंध घ्यावा। वाचें श्रीराम ह्मणत जावा । काया वाचा मनें श्रीराम भजावा । विषयइंद्रियें श्रीराम ॥ ६३ ॥ श्रीरामें विषेबाधेसी हरिलें । श्रीरामें उदकीं पाषण तारिले । श्रीरामें जड जीव उद्धरिले । उँघडा मंत्र श्रीराम ॥ ६४ ॥ श्रीरामें वेद पावन केले । श्रीरामें देव सोडविले । श्रीरामें स्वधर्मासी रक्षिलें । उघडा मंत्र श्रीराम ॥ ६५ ॥ श्रीरामें अहिल्या उद्धरिली । श्रीरामें सीता वरिली । श्रीरामें गणिका तारिली । उघडा मंत्र श्रीराम ॥ ६६ ॥ श्रीरामें ध्रुवासी अढळ स्थापिलें । श्रीरामें गजेंद्रनक्रासी सोडविलें । श्रीरामें अजामिळासी उद्धरिलें । उघडा मंत्र श्रीराम ॥ ६७ ॥ श्रीरामें ऱ्हीस वानर तारिले । श्रीरामें महापापी पावन केले । श्रीरामें अनेक भक्त उद्धरिले । उघडा मंत्र श्रीराम ॥ ६८ ॥ करावें नित्य श्रीराम श्रवण । निजमुखीं श्रीराम कीर्तन । अंतरीं अहर्निश श्रीराम स्मरण । पादसेवन रामांचें ॥ ६९ ॥ नित्य करूनि श्रीराम अर्चन । श्रीरामीं सर्वांगें वंदन । श्रीरामदास्यीं अनन्यपण । सख्य अखंड श्रीरामेसीं ॥ ७० ॥ श्रीरामीं करावें आत्मनिवेदन । एवं श्रीरामचंद्रीं नवविध भजन । करूनि सेवटीं श्रीरामार्पण । मी आणि माझेंपण श्रीराम ॥ ७१ ॥ श्रीरामीं निज आर्त धरून । अनन्यपणें श्रीरामीं जिज्ञासा पूर्ण । श्रीरामचंद्रीं सकळ अर्थ साधून । निजज्ञानप्राप्ति श्रीराम ॥ ७२ ॥ श्रीराम तीर्थ व्रत देव धर्म । श्रीराम स्नान संध्या नित्यनेम । विधि विधान श्रीराम सत्कर्म । श्रीराम श्रौतस्मार्तादि ॥ ७३ ॥ श्रीराम वर्णाश्रमकर्मधर्म । श्रीराम कार्यकारण क्रिया नेम । श्रीराम पूर्णत्वें परब्रह्म । स्वानुभवदिनकरीं आद्यंत ॥ ७४ ॥ स्वानुभव दिनकरीं श्रीराम । रामीं रामदासीं पूर्णकाम । दिनकर रामदासीं निभ्रम । सहजस्थिति ऐक्यत्वें ॥ ७५ ॥

---

१ शंकराच्या हालाहलविषाग. २ गुप्त नव्हे असा गुरुमंत्र. ३ नवविधा भक्तींपैकीं. ४ निरूपिलरूपांतले चार प्रकारचे भक्त; आर्त, जिज्ञासु, अर्थार्थी, व ज्ञानी. ५ स्वानुभवसुख कोणीं कोणापासून घेतलें त्याची परंपरा दाखविली आहे.

प्रथमीं करूनियां अभिवंदन । दुजां संसारमय यातना त्रितापलक्षण । तिजां वैराग्य चतुर्थी विवेकनिरूपण । पंचमामाजीं कर्मसंस्था ॥ ७६ ॥ षष्ठामाजीं उपासनानिश्चय । सप्तमीं उपासनारहस्यान्वय । अष्टमीं नानाभक्तिसमुच्चय । नवमदशमीं योगसिद्धि ॥ ७७ ॥ येकादशीं चतुर्विध ज्ञान । द्वादशीं पिंडब्रह्मांडशोधन । त्रयोदशीं मायाब्रह्मविवरण । चतुर्दशीं ते विज्ञानस्थिति ॥ ७८ ॥ पंचदशीं मनउन्मन तुर्यास्थिति । षोडशीं गुरुग्रंथगरिमा परंपराव्यक्ति । एवं षोडश कळाप कीर्णदीप्ति । येकऐंसीं परिपूर्ण ॥ ७९ ॥ दिनकर रामींरामदास । स्वानुभव दिनकरीं स्वयंप्रकाश । रामचंद्रें दिनकर रामदास । त्रिपुटीं ऐक्यता सहजस्थिति ॥ ८० ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरें गुरुशिष्यान्वये पंचदश कळापे स्वात्मस्थिति निजउपासनामंत्ररहस्य निरूपणं नाम पंचम कीर्ण प्रकाशः ॥५॥ येकुन कळापवोवीसंख्या ५१४॥ शुभं भवतु । श्रीरामार्पणमस्तु ॥७॥

॥ ग्रंथस्तव श्रीगुरुपरंपरा पूर्णत्वप्रतिपाद्य ॥

॥ षोडश कळाप ॥ १६ ॥

॥ श्रीरामचंद्रं भजे ॥

ॐ नमो स्वानुभवदिनकर । स्वसंवेद्यत्वें ग्रंथ साचार । शुद्ध बुद्ध परात्पर । स्वयंप्रकाश ॥ १ ॥ स्वानुभवें प्रकाशमय । दिनकराऐसें रमणीय । अस्तोदयरहित निजान्वय । सोज्वळत्वें चि ॥ २ ॥ ध्यान पाहातां अति सुंदर । स्वरूप रूपें मनोहर । केवळ स्वानुभवदिनकर । निजैक्यदृष्टि ॥ ३ ॥ शून्यत्वाचा फेडूनि मळ । स्वानुभवें निजनिर्मळ । अवलोकितां अळुमाळ । ध्यानप्रभव ॥ ४ ॥ तवं अवलोकितें चि जालें वांव । मग अवलोकनासी कैंचा ठाव । तेथ ध्यानाचा हि प्रभव ।

---

१ पहिल्या कलापांत. २ आध्यात्मिक, आधिदैविक आधिभूतिक. ३ महत्व. ४ याप्रमाणें षोडश कळांच्या किरणांचा प्रकाश एकयायशीं अध्यायांत (किरणांत) पूर्ण झाला आहे. ५ दिनकरांचे पुत्र व शिष्य. ६ स्वानुभवरूप दिनकर ह्या० सूर्याप्रमाणें स्वयंप्रकाश असा हा ग्रंथ; किंवा स्वानुभवरूप असा हा दिनकरानें केलेला ग्रंथ. ७ किंचित. ८ व्यर्थ.

येणें चि रीतीं ॥ ५ ॥ जेवि दीपीं झगटतां कर्पूर । तत्काळ चि होय दीपाकार । सर्वे चि दीप ना कर्पूर । जेणें रीतीं ॥ ६ ॥ तेवि स्वानुभवें चि दिनकर । पाहों गेला स्वरूप साचार । तवं पाहातेपणासी थार । नाहीं चि कोठें ॥ ७ ॥ जेथें पाहातेपण चि नाहीं । तेथ पाहावें कोणें काई । पाहाणें हि न दिसे कांहीं । पाहातेपणें ॥८॥ जेवि कां मेघींहूनि सुटली धारा । ते तीक्ष्णत्वें भेदूं गेली सागरा । तवं दुजेपणाचा संसरा । न देखे चि पैं ते ॥ ९ ॥ मग निर्लज्जपणें लाजिली । आपलें निजरूप पाहों गेली । तवं ते आपण नाहींसी जाली । सागरीं तये ॥ १० ॥ तें होणें न कळोनि तिचें तिज । जाली आपलें आपण निज । तेवि स्वानुभवदिनकरीं सहज । निजात्मस्थिति ॥ ११ ॥ हें बोलणें बोलतां सहज । वाटतसे मज चि माझी लाज । जेवि प्रकाशेंसीं प्रतिज्ञा पैज । बोले अंधकार ॥ १२ ॥ कां तें गगनीं मेहुडें । झगटों रिघे वारयापुढें । मग आपण चि वाव तेथ झगडे । कोण कोणेंसीं ॥ १३ ॥ तेवि दिनकर स्वानुभवेंसीं । पाहों गेला स्वरूपासी । तवं जळीं जळगारा जैसी । दुजेपणें न दिसे ॥ १४ ॥ अहो काय जाला तो दिनकर । ह्मणौनि प्रभा पाहों गेली साचार । कीं लहरिया ह्मणती सागर । केवि पावोनं[२] ॥ १५ ॥ कां ते कळा होऊनि घाबिरी । ह्मणे चंद्र देखेन मी कवणेपरी । कीं ते कीळ[३] उतावीळ अंतरीं । रत्न पाहावया ॥ १६ ॥ तेवि स्वानुभवें स्वरूपनिर्द्धार । करूं गेला जवं दिनकर । तवं सुवर्णीं जैसा अळंकार । वेगळेपणें[४] ॥ १७ ॥ अथवा नीळिमा होऊनि समोर । पाहों गेली जवं अंबर । तवं त्रिपुटीसहित समग्र । निजांग चि देखे ॥ १८ ॥ मग दुसरेपणें सरसावोन । अवकाशीं झटगलें गगन । मग जयवंत होऊनि आपण । न दिसे जेवि ॥ १९ ॥ तेवि स्वानुभवें स्वरूपानुभव । पाहातां दिनकर सावेव । तवं दिनकरासहित वाव । स्वानुभव चि पैं ॥ २० ॥

---

१ मेघ. २ पावूं. ३ प्रभा. ४ सुवर्णापासून अळंकार जसा वेगळा नाहीं त्याचप्रमाणें दिनकर स्वस्वरूपापासून निराळा नाहीं.

आतां असो हा प्रकार । वाच्यवाचकपणें साचार । बोलतां स्वानुभवदिनकर । अनुर्वाच्य हा ॥ २१ ॥ बोलतां वाचेसीं स्वरूप । त्रिपुटीसहित जाली निष्पाप । स्वानुभवदिनकराऐसें अमूप । असंभवनीय ॥२२॥ धरूनि बोलकेपणाचा आधार । स्वानुभवीं बोलतां स्वरूपें साचार । तवं जेवि उदेला दिनकर । अस्तोदयरहित ॥ २३ ॥ सोज्वळत्वें देदीप्यमान । अवयवातीत विराजमान । निर्गुणत्वें गुणसंपन्न । त्रितापोपशम ॥ २४ ॥ ऐसा स्वरूपाचा बडिवार । स्वानुभवें बोलतां साचार । तवं बोलकेपण समग्र । हारपोनि ठेलें ॥ २५ ॥ जेवि कां उदधीचें मान । तरंग पाहों गेला आपण । तवं अकस्मात निमग्न । तेथें चि होय ॥ २६ ॥ कीं तो बळाचया त्रौणें साजावेला । गगनावरी पवन चालिला । तवं अवसांत मध्यें चि विराला । नाहींपणें ॥ २७ ॥ तेवि स्वरूपाचा स्वानुभव । बोलतां दिनकर जाला स्वयमेव । जेवि रजरेणु मिळतां गौरव । पृथ्वीसंगें पावले ॥ २८ ॥ किं ते दुजेपणें अंबुकणँ । पाहात चालिले जीवन । तवं निजांगासी अवसात आपण । भुलोनि ठेले ॥ २९ ॥ तेवि स्वरूप बोलतां समग्र । स्वानुभवें आपण दिनकर । जेवि नेतिपणें साचार । निगमवाक्यें ॥ ३० ॥ ह्मणौनि यतो वाचा निवर्तंते । ऐसें बोलिजे वेदमत्तें । कां तें असंभवनीय देखोनि स्वरूपातें । निवांत होइजे ॥ ३१ ॥ ह्मणौनि स्वरूपाचया अपारपणें । न चले वेदादिकांचें बोलणें । जिव्हा चिरालिया गुणें । शेष जेथें निवांत ॥ ३२ ॥ तया स्वरूपाचा निर्द्धार । बोलत स्वानुभवदिनकर । मग तें मुकियों भक्षितां साकर । होय जेणें रीतीं ॥ ३३ ॥ बोलतां स्वरूपाचा पाल्हाळ । दाटला स्वानंद बहळें । स्वानुभवदिनकरीं तुंबळ । प्रगटलों निजांगें ॥३४॥ तया स्वानंदाचिया निजप्रौढीं । स्वरूप बोलों गेला तांतडी । तवं वाचेची वळे बेगडी । अनिर्वाच्यपणें ॥ ३५ ॥

१ हा स्वानुभवदिनकर ग्रंथ. २ वाचा जाली. ३ ग्रन्थाचें स्वरूप. ४ आधारानें, शक्तीनें. ५ सज्ज झाला. ६ अकस्मात. ७ पाण्याचे तुषार. ८ वेदवाक्य. ९ मुक्यानें गुळ खादला । गोडी न ये सांगायाला ॥. १० बहुत. ११ स्वानंद प्रगटला. १२ बोबडी.

मग क्षणेक होऊनि निवांत । मनीं आठऊं पाहे स्वरूपसंकेत । स्वानुभवाचा धरूनि हात । स्वरूपोन्मुख ॥ ३६ ॥ तवं स्वरूप सघन अति साजिरें । अरूप रूपें रम्य गोजिरें । तेथें मन करूनि चेईरें । संलग्न करी जवं ॥ ३७ ॥ तवं मनासी जाहालें कैसें । उदकीं पडतां लवण जैसें । कां तें दीपीं दीप समरसें । होय जेवि ॥ ३८ ॥ कां तो वेगळेपणें स्फुलिंग । सिवतां चि अग्नीचें आंग । कां तें घटभंगीं अव्यंग । आकाश होय ॥ ३९ ॥ तेवि स्वानुभवीं होऊनि संलग्न । दिनकर स्वानुभवीं निमग्न । होतां चि मन जालें उन्मन । सहजस्थिति ॥ ४० ॥ एवं दृष्टी वाचा आणि मनें । घेतां स्वानुभव दिनकरपणें । तेथ खपुष्प तुरंबणें । वंध्यापुत्रें जेवि ॥ ४१ ॥ कीं तें घेऊनि शशकविषाण । टोंचिलें गगनाचें प्राण । तेवि दृश्य द्रष्टा दर्शन । स्वरूपोन्मुखें ॥ ४२ ॥ अथवा वाच्य वाचकता वाचन । किंवा ध्येय ध्याता ध्यान । याचें जालयां समूळ मिथ्यापण । स्वानुभवदिनकरीं ॥ ४३ ॥ मग सहजस्थितीचिया समता । स्वानुभवदिनकरीं ऐक्यता । गुरुकृपा लाधलियां भिन्नता । सहज चि न दिसे ॥ ४४ ॥ तेथ सहज गुरुकृपेचें अंजन । अभंग लेती जयाचे नयन । मग तया स्वरूपनिधान । श्रमेंविण सांपडे ॥ ४५ ॥ तरी जें मना वाचे अगोचर । नव्हे जें इंद्रियां गोचर । जें सर्वी सर्व सर्वांपर । तें आंतुडे येकायेकीं ॥ ४६ ॥ मग भेदूनि भेद अभेद । सुख सांपडे विशद । टोंकतसे जयासी वेद । नांतुडे पुराणासी जें ॥ ४७ ॥ ऐसें सुख परिपूर्ण । स्वानुभवदिनकरीं गहन । लाधलीयां गुरुकृपाविंदान । विरूढे भावबळें ॥ ४८ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये षोडश कळापे ग्रन्थस्तवन निरूपणं नाम प्रथम कीर्ण प्रकाशः ॥ १ ॥

॥ श्रीराम ॥

आतां होतां भक्तिभावसंपन्न । लाधे सहज चि गुरुकृपानिधान ।

---

१ जागृत, सावध. २ विस्तवाची ठिणगी. ३ आकाशपुष्प. ४ पूजणें. ५ गाढवाचें शिंग. ६ घेतात. ७ आकांक्षदृष्टीनें टकमका पाहतो. ८ सांपडत नाहीं. ९ निग्रह, लक्षण.

कृपायोगें आठवे ध्यान । नाठवितां हि ॥ १ ॥ जेवि परीस लागतां चि कनक । नाटितां हि लोह होय अवश्यक । कां ते वेधमात्रें चि सम्यक । अळिका भ्रमर होय ॥ २ ॥ अथवा चुंबकाचेनि सन्निधानें । लोह चाले बळसत्राणें । तेवि गुरुकृपाबळें लाहाणें । स्वानुभव दिनकरीं ॥ ३ ॥ असो आतां हा वाच्य प्रकार । लाधोनि कृपाबळ साचार । कांहींयेक बोलिजेल परिकरें । ध्यानप्रभव ॥ ४ ॥ बोलतां श्रीगुरुध्यानप्रभव । तवं नाम आठवलें स्वयमेव । सच्चिदानंदत्वें सावेव । आत्मारामरूप ॥ ५ ॥ जेवि वृक्षाग्रीं अवलोकितां । मुळीं दृष्टि पडे तत्वता । तेवि ध्यान श्रीगुरूचें वर्णितां । आठवलें नाम ॥ ६ ॥ तें नाम वाचें वदों जाये । तवं चित्त स्वरूपीं चाकाटेलें ठाये । जाणों स्मृति बुडाली होये । आनंदजळीं ॥ ७ ॥ सर्वांग जालें कंपायमान । अश्रु स्रवती सजळ नयन । रोमांच थरकोनि संपूर्ण । घर्मबिंदु बोरेले ॥ ८ ॥ सगद्गद जालें हृदय । अंतरीं होतसे विस्मय । वाटे नृत्य करावा थैयथय । श्रीगुरुपुढां ॥ ९ ॥ नामाचा होतां आठव । दिनकरीं प्राप्त स्वानुभव । होऊनि हास्ययुक्त नामगौरव । निज वाचा वदत ॥१०॥ श्रीरामदास हें चि नाम । सकळ चराचरैक आराम । आकल्प कल्पनीय निष्काम काम—। कल्पद्रुम ॥११॥ निजांगीं असोनि सामर्थ्य सर्व । निजनामीं धरिली सानीव । दास या नामाचें गौरव । मानी जे श्रेष्ठत्वें ॥१२॥ जेवि त्रैलोक्यपावन असोनि गांगें । दर्शनस्पर्शनें जे नाशी अघ । अणुप्रमाणें प्राशितां अभ्यंग । मोक्षप्राप्ति जीवां ॥ १३ ॥ आणि सदाशिवाचे मस्तकीं । विराजमान हि असोनि सम्यक्कीं । परि अगर्वता निष्टंकीं । जे अध चि चालणें ॥ १४ ॥ तेवि सर्वश्रेष्ठत्व असोनि आंगीं । परि सानीव धरूनि

---

१ न तापवितां अगर मुसेंत न घालतां म्हणजे कांहीं प्रयत्न न करतां. २ लोखंड लोहचुंबकाच्याजवळ येतां च. ३ चांगली. ४ उत्पत्ति. ५ चकित झालें. ६ घामानें डबडबला. ७ इच्छा पुरविणारा कल्पवृक्ष. ८ लघुता. आंगीं श्रीरामचंद्राचें सर्व सामर्थ्य असून हि श्रीरामाचा दास असें नम्रतादर्शक नांव धारण केलें. ९ गंगा. १० पापें.

निजांगीं । केवळ रामचंद्र असोनि अभंगीं । रामदास मिरविजे ॥१५॥ आणीक येकी नवलपरि । पूर्वीं रामचंद्रनामाची धेणी पुरी । घेऊनि विटलेपणें बोहरी । तयासी करूनि ॥ १६ ॥ मग परम प्रीतीचया योगें । राहिलें सर्वांच्या निष्काम उबगें । तें दासनाम अति भूषणयोगें । धरिजे कैसें स्वलीळा ॥ १७ ॥ थोरपण परीक्षावया सलगीनें । विष्णूसी उरीं हाणितलें भृगूनें । तें श्रीवत्सलांछन या अभिधानें । भूषण मिरविजे ॥ १८ ॥ तेवि दासनामाचें मानूनि थोर बीक । चंद्रान्वित त्यजिलें कीं तें सकळंक । मग रामदास हें नाम निष्कळंक । ह्मणौनि स्वेछां धरिलें ॥ १९ ॥ अहो रामचंद्र आणि रामदास । हे उपाधियोगें भिन्नता आभास । परि पाहातां मुळींच्या अभिधानास । तवं तें अखंड अभिन्न ॥२०॥ जेवि गुळ नाबेंद रार्यपुरी । तिहींमाजीं गोडी येकी खरी । तेवि उपाधियोगें भासे परि । मुळींचें रामनाम खरें ॥२१॥ परंतु सुलीनतेचा देखोनि लाभ । दासान्वित नामाचें मोठें वालभ । जेवि कां नीळिमा निजांगीं नभ । अंगिकारी प्रीतीं ॥ २२ ॥ तेवि निजनाम तवं आदिनारायणें । असतां साक्षात् अवतार पूर्ण । मग स्वेछा रामदास हें अभिधान । स्वलीळा धरिजे ॥ २३ ॥ असो बोलों गेलों ध्यानप्रभव । तवं वाचें उदेला नामप्रस्ताव । जेवि परब्रह्मीं प्रणवोद्भव । अकस्मात जाला ॥ २४ ॥ कीं ते गगनीं वायूची झुळुक । अवसात देखिली सम्यक । तेवि श्रीगुरुनाम अवश्यक । स्वानुभवीं देखिलें ॥ २५ ॥ मग स्वानुभवरूप दिनकर । होऊनि रामींरामदास निरंतर । स्वानुभवीं तृप्त दिनकर । श्रीरामदास ॥ २६ ॥ ह्या नामाची

१ मागील पानावरील ८ वी टीप पहा. २ तृप्ति, इच्छा. ३ रामचंद्र नामाचा वीट येऊन त्याची बोहरी ह्म० राख केली; ह्मणजे समूळ नाहींसें केलें. ४ ज्या नामाचा सर्व लोक कंटाळा करतात, त्रास घेतात. ५ महत्व. ६ रामनामापुढें चंद्राचें नांव धरलें होतें, तें कलंकयुक्त असल्यामुळें टाकून देऊन दास हें निष्कलंक नाम धरलें. ७ खडीसाखर. ८ रायपुरी गांवची विशेष प्रकारची साखर. ९ श्रीसमर्थांचें जन्मनांव नारायण असें होतें. १० श्रीरामाच्या ठिकाणीं रामरूप होऊन गेलेले असे जे श्रीरामदास, त्यांचा हि दास ह्मणून दिनकर रामींरामदास झाला असें ह्मटलें आहे. ११ स्वानुभवसुखामध्यें दिनकर व श्रीरामदास हे अभिन्नपणें आहेत.

धरूनि सोय । लाधों श्रीगुरुकृपापसाय । मग तैसा चि स्वरूपान्वय । स्वानुभवदिनकरीं ॥ २७ ॥ कदापि ऐसें ह्मणतील अभक्त जन । जे दास हें अनुचित विप्राभिधान । तरि हा आक्षेप चि करी अज्ञान । जयाचा तयासी ॥ २८ ॥ अहो शूद्र सेवक जैसा तिहीं वर्णासी । तैसें मनुष्यदास्य अनुचित ब्राह्मणासी । तें दूषण योजील रामदासासीं । तो चतुर कीं मूर्ख ॥ २९ ॥ दास व्हावया सर्वेश्वराचे । संचित पाहिजे कीं अनंत जन्मांचें । नारदादिक ह्मणविती जयांचे । दासांचे दास आपण ॥ ३० ॥ ह्मणौनि अंतरात्मया रामाचे दास । ब्रह्मादि हरिहर ह्मणविती आपणास । इंद्र चंद्र दिनकर रामदास । ह्मणविती आपणा ॥ ३१ ॥ संत महंत सिद्ध साधुजन । सकळांसी रामदास्याचें भूषण । स्वानुभवदिनकरीं विराजमान । रामदास आद्यंत ॥ ३२ ॥ एवं रामदास श्रीगुरु सर्वाद्य । परि जगदुद्धरणार्थ स्वसंवेद्य । धरूनि सगुणरूप सद्य । साकार सकळ ॥ ३३ ॥ मूर्ति साजिरी अवयवाळंकृत । नाम श्रीरामदास इत्थंभूत । अवतारचरित्र अति विख्यात । न बोलवे वाचें ॥ ३४ ॥ आतां ते अवतारचरित्रगरिमाँ । बोलतां च्यांही वाचा निःसीमा । परि श्रीगुरु बोलविती निजमहिमा । वैखरीयोगें ॥ ३५ ॥ तो आद्यंत पुढीलिये कीर्णीं । बोलिजेल यथाक्रमेंकरूनि । स्वानुभँवदिनकररूप सज्जनीं । श्रवण कीजे ॥ ३६ ॥ दिनकर रामीं-रामदासकृपां । स्वानुभवदिनकरीं अति सोपा । श्रोतीं सादर होऊनि सस्वरूपा । विचार कीजे ॥ ३७ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये षोडश कळापे रामदासनामव्याख्या निरूपणं नाम द्वितीय कीर्ण प्रकाशः ॥ २ ॥

---

१ प्रसाद. २ शूद्राप्रमाणें ब्राह्मणानें दास हें नाम स्वीकारणें गैर आहे असा आक्षेप. ३ २८, २९ व ३० या तीन ओंव्या ह्मणजे श्रीश्रेष्ठांचे सुगमोपायाच्या १० व्या प्रकरणांतील ५३, ५४ व ५५ या तीन ओंव्या जवळ जवळ शब्दशः होत. अर्थात् दिनकरांनीं ह्या ओंव्या सुगमोपायांतून घेतल्या असल्या पाहिजेत. ४ हें 'ह्मणविती' याचें कर्म. ५ महत्व. ६ परा, पश्यंति, मध्यमा आणि वैखरी. ७ स्वानुभवदिनकर ग्रंथ आतांपर्यंत ज्याप्रमाणें शांतपणें श्रवण केला त्याप्रमाणें; किंवा स्वानुभवदिनकराप्रमाणें जे सज्जन त्यांनीं.

॥ श्रीराम ॥

आतां शुद्धदृष्टीचा करूनि साक्षप । पाहे जवं निखेळ[1] स्वरूप । तवं नित्य शुद्ध बुद्ध अमूप । सनातन ॥ १ ॥ परि पाहातेपणें न करवे ठी[2] । तेणें दृष्टि जाली उफराटी । मन तैकितां[3] सदेठीं । उन्मन जालें ॥ २ ॥ वाचेसी पडिलें मौन । वृत्ति गेली समरसोन । इंद्रियांचें चंचळपण । सहज चि ठेलें[4] ॥ ३ ॥ ऐसें जवं हों न सरे । तवं कृपाळुत्वें श्रीगुरुदातारें । मम मस्तक स्वकरें । स्पर्शिजे कृपां ॥ ४ ॥ लाहोनि कृपापसाय । वृत्ति होऊनि तन्मय । पाहात ठेलों मूळान्वय । शुद्ध स्वरूपाचा ॥ ५ ॥ जेवि कां ब्रह्म अपार अनुपम्य । असंभवनीय अगाध अगम्य । निर्गुण निरामय समसाम्य । सघन साजिरें ॥ ६ ॥ तैसें चि श्रीगुरूचें स्वरूप । असंभवनीय अगण्य अमूप । यासी पदार्थमात्र दृष्टांतारोप । न चले चि कांहीं ॥७॥ यासी दृष्टांतीं योजावया येक । परब्रह्म चि पाहातां संम्यक । त्याविण सर्व हि निरर्थक । पदार्थमात्र ॥८॥ मैंज पाहातां श्रीगुरूचें ध्यान । तें वस्तुपरिस देखिलें सघन । कां जे ब्रह्मासी देतां[6] ब्रह्मपण । तो येक श्रीगुरु समर्थ ॥९॥ जवंवरि न घडे श्रीगुरुकृपा । तोंवरि शिष्यासी ब्रह्मानुभव कैसेनि पां । जन्ममृत्यूचया आरोपा । चुकवी कवण ॥१०॥ ह्मणौनि गुरुकृपायोगें ब्रह्मानुभव । अनुभवें कळे श्रीगुरुगौरव । उभयतां[7]योगें समसाम्यत्व । श्रीगुरु परब्रह्म ॥११॥ तेथ शून्यपण सारूनि मागें । जेवि आकाश राहे निजांगें । तेवि मस्तक शोभला अव्यंगें । निजात्मस्थिति ॥ १२ ॥ गगनीं भासत जो वर्ण नीळ । ते चि मस्तकीं नीळ कुंतळ[8] । मग शुद्धसत्व जैसें निर्मळ । त्रिगुणातीत पैं ॥ १३ ॥ तेवि निजभाळ शोभलें । निजसमता विशाळ भलें । त्रिरेखान्वितें[9] विराजलें । त्रिगुणरूप ॥ १४ ॥ गगनीं जैसी वायूची झुळुक । कीं स्वरूपीं प्रणवोद्भव संम्यक । तेवि श्रीमुखीं सरळ नासिक । निजशोभा

१ निष्कल, शुद्ध. २ स्थिति, ठिकाण. पाहातेपणाच्या स्थितींत सारखें राहवेना. ३ कदाचित् 'तुकितां' असावें. ४ स्थिर झालें. ५ मी या अर्थानें. ६ देणारा. ७ श्रीगुरुकृपा आणि ब्रह्मानुभव हीं दोन्हीं हि सारख्या च योग्यतेचीं, ह्मणून श्रीगुरु आणि परब्रह्म यांत भिन्नता नाहीं. ८ केश. ९ कपाळावरील तीन रेघा.

शोभलें ॥१५॥ प्रवृत्तिनिवृत्तीचिया समता । भवंया शोभल्या तत्वता । अर्धमात्रांक भ्रूस्थान पाहातां । निवाले मानस ॥ १६ ॥ जेवि कां ब्रह्मीं सगुण आणि निर्गुण । तैसे शोभले निज श्रवण । मुक्तमोतियांचें भूषण । कुंडलें साजिरीं ॥ १७ ॥ मग प्रणवीं जेवि मात्रात्रय । अकार उकार मकारान्वय । तेवि इडा पिंगळा सुषुम्ना त्रय । शोभलिया समता ॥१८॥ जेवि हटयोग आणि ज्ञानयोग । उभयता स्वरूपाचें देखणें चांग । तैसे नयनद्वय शोभले अव्यंग । अति सतेजपणें ॥ १९ ॥ स्वधर्म आणि सत्कर्म । तैसे गल्लयुग्म शोभलें निःसीम । मग स्वरूपीं जेवि निजानंद सम । पूर्णभरित ॥ २० ॥ तेवि निजानंदें आनंदमय । मुख विराजलें रमणीय । सत्‌चिदत्वें अधरद्वय । समत्वें साजिरें ॥ २१ ॥ मग षोडश महावाक्य द्विधाकृति । माजीं शोभल्या दंतपंक्ती । जिव्हा तत्त्वमसि निजयुक्ती । साजिरी हनुवटी ॥ २२ ॥ षोडश स्वरयुक्त प्रणवपीठ । तेवि शोभा शोभला कंबुकंठ । स्कंदोन्नत अति बरवंट । समत्वें शोभती ॥ २३ ॥ जेवि कां ब्रह्मप्राप्तीचा समई । होतसे भोग-मोक्षनवाई । तेवि समतायोगें भुजाद्वई । निजरूप शोभत ॥ २४ ॥ इहपरत्रभोगदानीं सामर्थ्य । तो येक जाणिजे श्रीगुरु समर्थ । मोक्षदानें करी कृतार्थ । शरणागतासी ॥ २५ ॥ मोक्षदानें अभयंकर सव्य । वामहस्तीचें देणें असंभाव्य । एवं भोगमोक्षकरूनि वाम सव्य । विराजले कर ॥ २६ ॥ मग आब्रह्मादि सकळ । अनंत ब्रह्मांडात्मक खेळ । तैसें दिसतसे हृदय विशाळ । असंभवनीय ॥ २७ ॥ नाभी सखोल अति साजिरें । जाणों परब्रह्म चि हें गोजिरें । निजनाभीं चतुरानन वेदाधारें । लपे प्रकटे स्वलीळा ॥ २८ ॥ मग सघनत्वें जैसें शब्दब्रह्म । तैसा कटी शोभतसे मनोरम । निजगुह्याचा संभ्रम । न बोलवे वाचा

१ अर्धमात्रेच्या आकाराचें. २ वामनासापुट नाडी, चंद्रनाडी. ३ दक्षिण नासापुट नाडी, सूर्यनाडी. ४ इडा व पिंगळा यांचे मध्यसंधीस जी तिसरी नाडी आहे ती. ५ शंखाकृती कंठ. ६ एका च वेळीं कधीं हि अनुभवास न येणाऱ्या दोन गोष्टी ह्म० भोग अर्थात् स्वानंदाचा भोग, व मोक्ष ह्म० मुक्ति या दोन्हींचा हि अनुभव ब्रह्मप्राप्तीच्या प्रसंगीं येतो असा हा चमत्कार आहे.

॥ २९ ॥ आणि ते ब्रह्मीं जैसे जीवशिवाकारें । दोन्ही कोंभ निघती साकारें । तैसे पदद्वय समता साजिरें । समासनीं[1] विराजित ॥ ३० ॥ तेथ आठा भावांची[2] अष्टपद चवाई[3] । नवरसीं रत्नखचित नवाई । वरि स्वानुभवनिजासनसोई । स्वेछां आरोहण ॥ ३१ ॥ मग जेवि कां परब्रह्मासी आछादून । मूळमाया प्रगटे आपण । तेवि निजरूपीं दिव्य वसन परिधान । पीतांबर तडिद्दंत[4] ॥ ३२ ॥ सद्वस्तूचा मुगुट स्वर्णमंडित । नव हि भक्ति नवरत्नखचित । सत्कार सतेजें लखलखित । निज मस्तकीं शोभला ॥ ३३ ॥ अहं सोहं उगाळूनि केशर कस्तुरी । निज भाळीं गंधाक्षत रेखिलें कुसरीं[5] । तांबूळ रंगलें मुखाभीतरीं । सच्चिदानंदत्वें ॥ ३४ ॥ कंठीं माळा शोभती मुक्तांचिया । निर्गुणसायुज्यपदक येकावळिया[6] । कटीं मेखळा[7] षड्दर्शनाचिया । क्षुद्रघंटिकान्वित ॥ ३५ ॥ भुजीं धर्म अर्थ केयुरें शोभत । करकंकणें काममोक्षमंडित । पदीं तोडर[8] मिरवत । दशनादात्मक ॥ ३६ ॥ स्वानुभवाचें येकछत्र । येकात्मता आतपत्रें[9] । वैराग्यचामरें स्वतंत्र । आगळिक शोभेची ॥ ३७ ॥ विवेकाचें सिंहासन । वरी श्रीप्रभूचें आरोहण । दैवीसंपदा सुरगण । कर जोडूनि उभे ॥ ३८ ॥ ब्रह्मा विष्णु शंकर । इंद्र चंद्र यम कुबेर । अग्नि वरुण गणेश दिनकर । यथाक्रमें उभे ॥ ३९ ॥ सिद्ध साधु ऋषेश्वर । संत महंत मुनेश्वर । गण गंधर्व किन्नर । यथाक्रमें उभे ॥ ४० ॥ असो ऐसियापरी श्रीगुरुमूर्ति । शोभा शोभली साळंकृतीं । स्वानुभवदिनकराचिया संवित्ति[10] । प्रगट जाली स्वयें ॥ ४१ ॥ तेथ दिनकरें निजभावेंकरून । केलें दशेंदेहेसीं[11] निंबलोण । ध्येय ध्याता ध्यान सारून । पूजा आरंभिली ॥ ४२ ॥ मग सहजस्थिति आवाहन । निश्चळतेचें आसन । निर्वासना अर्घ्य

---

१ सम+आसनीं. २ कंप, रोमांच, स्फुरण, प्रेमाश्रु, स्वेद, हास्य, लास्य व गायन असे आठ सात्विक भाव ते. ३ चवई, चौरंग. (आठ पायांचा) ४ विद्युल्लतेप्रमाणें चमकणारा. ५ कौशल्यानें. ६ एकेरी हार. ७ कटिसूत्र. ८ दंडावर बांधण्याचा एक अलंकार. ९ छत्र. १० दिनकरास ज्ञानदान करण्याचे निमित्तानें. ११ दशेंद्रियांसह असा अर्थ असावा.

देऊन । पाद्य निर्विषयस्थिति ॥ ४३ ॥ आयागमनाचें आचमन । अनुसंधानी मधुपर्क विधान । स्वात्मस्थिति पंचामृतस्नान । पुरुषसूक्तें-सीं ॥ ४४ ॥ निजऐक्यता वस्त्रपरिधान । अखंडता यज्ञोपवीतधारण । अव्यग्रता अळंकरण । सर्वांगशोभा ॥ ४५ ॥ अव्यंगवाणें गंधाक्षत । निजसमाधानपुष्पें शोभत । संदेहधूप जाळूनि सतंत । निःसंदेहदीप ॥ ४६ ॥ मग स्वानंदाचा खाद्य नैवेद्य । फळ तांबूळ समर्पूनि सद्य । दक्षिणा अनंत नाणीं स्वसंवेद्य । ठेविलीं पुढें ॥ ४७ ॥ तेथ येकात्मता नीरांजन । चौऱ्यासी लक्ष कर्पूरदीप उजळून । येके वेळे चि अनंत ब्रह्मांडें आकळून । प्रदक्षिणा सारिली ॥ ४८ ॥ स्वसंवेद्य मंत्र-पुष्पांजुळी । नित्यानंद मंत्रसमेळीं । स्वानंदें वोपिली भाळीं । निजरूपा-चिया ॥ ४९ ॥ मग देहेंविण दंडवत । निजपदीं दिनकर रुळत । तेथ रामदासकृपा वरदहस्त । शोभे निजमस्तकीं ॥ ५० ॥ तेथ हस्त-कमस्तकीं गांठी पडतां । जें सुखसौरभ्य जालें तत्वता । त्याचा येक स्वानुभववेता । आपला आपण ॥ ५१ ॥ असो यावरि श्रीगुरु संतो-षोन । दिनकरा दीजे पसायदान । केवळ स्वानुभवदिनकरीं पूर्ण । पाव-सी सुख ॥ ५२ ॥ आणिक हि तुज जें जें अपेक्षित । तें तें माग गा सुनिश्चित । कृतार्थ होतु कां मनोरथ । सर्वार्थसिद्धि ॥ ५३ ॥ ऐसिया लाधोनि वरदपसायासी । दिनकर सुखसंपन्न रामदासीं । मग संतोषोनियां निज मानसीं । पुढारला स्वानंदें ॥ ५४ ॥ जी जी स्वामी सर्वसमा । परब्रह्मा आत्मयारामा । स्वसंवेद्य स्वानुभवधामा । श्रीकृ-पामूर्ति ॥ ५५ ॥ जी माझिये हृदईं वसावें । मज आपणाऐसें करावें । निजकृपां सिद्धीसी न्यावें । स्वानुभवदिनकरासी ॥ ५६ ॥ तथास्तु ह्मणौनि श्रीगुरु । मस्तकीं ठेविला अभयंकरु । तुझें मनेप्सित तें चि करूं । आपण सर्व ॥ ५७ ॥ लाधोनि ऐसा वाक्याधार । रामदासीं अनन्य दिनकर । दिनकरीं रामदास दातार । स्वानुभवैक ॥५८॥ ग्रंथराज

---

१ आटोपून. २ सौंदर्य, सुवासित्व. ३ सर्व वस्तु समदृष्टीनें पाहणारा. ४ मनांत इच्छा आहे त्याप्रमाणें.

स्वानुभवदिनकर । रामदासकृपा वदत साचार । श्रोतीं होऊनियां सादर । श्रवण कीजे ॥ ५९ ॥ येथून उत्तरपूजा समाप्त जाली । पुढें गुरुपरंपरा सांगिजेल वहिली । रामदासकृपा पूर्ण बिंबली । स्वानुभवदिनकरीं ॥ ६० ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये षोडश कळापे श्रीगुरुउत्तरपूजा निरूपणं नाम तृतीय कीर्ण प्रकाशः ॥ ३ ॥ श्रीराम जयराम जयजयराम ॥

॥ श्रीराम ॥

शालिवाहन पंधरासें स्याहात्तरीं । फाल्गुनी पूर्णिमा जयसंवत्सरीं । रामदासकृपा स्वानुभवदिनकरीं । समाधिसुख प्राप्त ॥१॥ यापूर्वीं येक वर्षाआदि । फाल्गुनी पूर्णिमा निशिसंधीं । दिनकरीं स्वानुभव प्राप्त स्वप्नसिद्धि । मस्तकीं विराजे वाम कर ॥ २ ॥ त्याहिपूर्वीं दिनकरें यथाविधीं पूर्ण । येक संवत्सर केलें पुरश्चरण । समाप्तिसमई ध्यान संपूर्ण । तद्रूप देखिलें ॥ ३ ॥ तेथ वृद्धेश्वराख्य प्रसिद्ध लिंग । वृद्धगंगेचा उगम जेथूनि सांग । ज्याचा महिमा अतुळ अव्यंग । बोलिला पुराणीं ॥ ४ ॥ तिये स्थळीं दिनकरें । पूर्णप्राप्तीचिया अवसरें । मूर्तिदर्शन सगुणसाक्षात्कारें । देदिप्यमान ॥ ५ ॥ अवस्था जागरस्वप्ननिद्रांत । तुर्या केवळ इथंभूत । ते समई नेत्र होऊनि उन्मीळितें[2] । विनीत अष्टभावेंसीं ॥ ६ ॥ बैसला दिनकर जोडलां करीं । तवं अकस्मात देखत पुढें मूर्त्ति साजिरी । अनुग्रह करूनि दिनकराचे शिरीं । वाम हस्त[3] ठेविजे ॥ ७ ॥ इतुकें स्वप्नांतीं जवं हों न सरे । तवं स्वानुभवीं आनंदाचेनि भरें । ध्यान लक्षी चित्त चेईरें[4] । तत्काळ जालें ॥ ८ ॥ तेथ पुढें पाहातां कांहीं न दिसे । मग भयावलेनि प्रेमें मानसें । मूर्त्तिदर्शनालागौनि कैसें । दिनकरासी जालें ॥ ९ ॥ जेवि तान्हया माय न दिसतां । किं वत्सासी धेनु गृहा न येतां । कीं तें कृपणाचें निधान

---

१ शके १५७६ फाल्गुन शुद्ध १५ या दिवशीं श्रीसमर्थांचा दिनकरांना श्रीवृद्धेश्वराजवळ (ज्या ठिकाणचें चित्र ग्रंथासोबत दिलें आहे) अनुग्रह झाला. २ नेत्र किंचित् उघडून. ३ अभयंकर असा सव्य अगर दक्षिण हस्त कां ठेवला नाहीं याचें कारण पुढें ओवी ९७ ते १०१ यांत सांगितलें आहे. ४ जागृत.

चुकतां । होय जैसेनि पां ॥ १० ॥ तेवि सरतां सुषुप्तिस्वप्नसंधि । जागृतिअवस्थेचिया अवधीं । दिनकरीं प्राप्त तुर्यायुक्त समाधि । श्रीरामदासकृपां ॥ ११ ॥ तेणें समाधियोगें निश्चळ चित्त । विरमलें जेथील तेथ । चाकोटोनियां निवांत । तटस्त ठेलें ॥ १२ ॥ कांहीं स्वप्न कांहीं जागर । कांहीं सुषुप्तीचा हि गमे पडिभरं । परि तुर्यावस्था साचार । ठसावली दिसे ॥ १३ ॥ तुर्या परंतु अपक्क केवळ । अहंपणयोगें समाधि सबळ । नाहीं परिपक्कता प्रबळ । शुद्ध ज्ञानसंस्कार ॥ १४ ॥ जेवि कां तें अपाडाचें । अच्युत फळ पाहातां कांचें । पिकलें दिसे परि अंतरींचें । अंबीळत्वं न जाय ॥ १५ ॥ तें चि पूर्ण पाक लागतां । तृणसेजेसंगें मुरतां । अंतर्बाह्य मधुरता । आर्तलें जैसें ॥ १६ ॥ तेवि नाहीं जवं ज्ञानसिद्धि । न होतां प्रत्यक्ष गुरुवाक्यशुद्धि । प्राप्त जाली जन्हि पूर्णसमाधि । तन्हि अपक्क चि कीं ॥ १७ ॥ असो आतां ययावरि । दिनकरासी समाधीची उजरी । प्राप्त होतिये अवसरीं । कैसें जालें ॥ १८ ॥ स्वप्नावस्थेमाजीं चोखडें । जें देखिलें होतें श्रीगुरुरूपडें । तें न दिसे चि पाहातां पुढें । जागृतीसी येतां ॥ १९ ॥ मग भयावळेनि प्रेमें । सभंवतें पाहे अति संभ्रमें । मूर्ति न दिसे परि अंतरनियमें । दाटली वृत्ति ॥ २० ॥ सवें चि अंतर्वृत्ति जवं पाहे । तवं स्वप्नठसा देखताहे । बाह्याकारें जागृति दिसताहे । ब्रह्मारण्य वृद्धेश्वर ॥ २१ ॥ पारि जे स्वप्नीं देखिली होती । सगुणावयवें सुंदर मूर्ति । ते चि ध्यानयोगें अंतर्बाह्याकृति । ठसावली पूर्ण ॥ २२ ॥ मग आर्त्तीचिया पडिभरें । जिज्ञासा करूनि मोहेंरें । अर्थार्थीचया अनुकारें । ज्ञानईछा धरूनि ॥ २३ ॥ निश्चय केला दृढ मानसीं । मूर्ति न देखे जवं दृष्टीसी । तवं न घेणें अन्नपानासी । आणि नाना उपभोग ॥ २४ ॥ पाहात फिरत होऊनि सखेद । न वाटे पदार्थमात्र सुखद । ऐसियायोगें

---

१ चकित होऊन. २ अधिकपणा. ३ प्रत्यक्ष अनुग्रह होऊन शुद्धज्ञान न झाल्यामुळें तुर्यावस्था अपक्क राहिली. ४ कच्चें. ५ आंबटपणा. ६ स्पर्शलें. ७ स्वस्थता, उत्कर्ष. ८ सुंदर. ९ पुढें. १० स्वरूपानें. ११ याप्रमाणें चतुर्विध भक्ति करून.

येक पूर्णाब्द । होय ना जवं ॥ २५ ॥ तवं कौतुक जाहालें अति थोर। समागमें निस्पृह परिवार । करावया भक्तजनाचा उद्धार । समर्थागमन ॥२६॥ निज ग्राम जांब नगरी । गौतमीचां उत्तरतीरीं । तेथूनि निज-गणपरिवारीं । दक्षिणाभिगमन ॥ २७ ॥ गौतमीहूनि कृष्णातीरपर्यंत । समर्थागमन जालें त्वरित । मार्गीं उद्धरिले जड जीव अनंत । कृपादृष्टि-मात्रें ॥ २८ ॥ बद्ध मुमुक्ष आणि साधक । ते सिद्ध चि करूनि ठेविले संम्यक । ह्मणौनि शरणागतवत्सळ निष्टंक । आदिनारायण ॥२९॥ मुळींचें नाम नारायण । असोनि रामचंद्रीं आवडी गहन । ह्मणौनि रामदास हें नामाभिधान । स्वेछां धरिलें ॥ ३० ॥ त्यांस हि गुरुत्व श्रीरामजीचें । दर्शनसादृश्य श्रीराममूर्तीचें । यासी असत्य ह्मणतील तयांचें । नर्कीं पतन यावच्चंद्रार्क ॥ ३१ ॥ श्रीराम सीता लक्ष्मण । भरत शत्रुघ्न हनुमान । यां इतुकियांचें प्रत्यक्ष सगुण दर्शन । ह्मणौनि नाम रामदास ॥ ३२ ॥ येथ कोण्ही घेईल आशंका । जे शरीराभास लोपलीयां असकां[2] । पुन्हा दृष्टीं पडावयासी आवांका[3] । ब्रह्मादिकीं न घडे ॥ ३३ ॥ तथापि मेलिया मनुष्याचिया आकृति । भूतें तत्काळ स्वेछां धरिती । परि पुन्हां सवें चि गुप्त होती । क्षण-भंगुरत्वें ॥ ३४ ॥ यैसें तरि येथ बोलतां न ये । तरि यासी काय जी असे पैं आश्रये । तरि आतां ये हि गोष्टीचा प्रत्यये । सावध होऊनि आइका ॥ ३५ ॥ अहो पिंडें प्रचितशब्दें[4] विश्वासें । प्रश्निकीं[5] विचार आणूनियां मनास । केला पाहिजे गोष्टीचा कयास । सूक्ष्म दृष्टि करूनि ॥ ३६ ॥ श्रीरामचंद्रें अकरा सहस्र वर्षें । राज्य करूनि परम संतोषें । मग येणें चि देहें वैकुंठागमन समयवशें । अयोध्येचिया लोकांसहित ॥३७॥ वरकड अवतार मृत्यु पावले । अग्निसंगें कित्तेक भस्म जाले । देहाकारें अवयवेंसीं भंगले । तैसें नाहीं श्रीरामचंद्रासी ॥ ३८ ॥ श्रीरामचंद्र या

---

१ पूर्ण वर्ष. २ सर्व. ३ धैर्य. ४ आपल्या पूर्वजांचे जे प्रतीतीचे बोल आहेत त्यांवर मनुष्यानें विश्वास ठेवला पाहिजे. (दासबोध १०×४×८ वरील टीप पहा) ५ शंका घेणारानें.

चि देहें वैकुंठवासी । मां त्यासी विलंब काय भूतळा यावयासी । एवं त्यांचिया अनुग्रहें रामदासांसी । अनुभवसुख प्राप्त ॥ ३९ ॥ श्रीरामचंद्रासी अनुग्रह । वशिष्ठऋषीचा निःसंदेह । वशिष्ठासी ब्रह्मानुग्रह । चतुर्मुखब्रह्मयापासूनि ॥ ४० ॥ ब्रह्मयासी जगदीशें हंसरूपें । ब्रह्मकुमरांचिया निमित्यें साक्षपें । अनुग्रह केला ते हंसगीतानुरूपें । कथा भागवतीं प्रसिद्ध ॥ ४१ ॥ एवं प्रथम गुरु विष्णु आदिनारायण । त्यापासूनि ब्रह्मत्व पावला चतुरानन । पुढें ब्रह्मयानें वशिष्ठऋषीलागून । अनुग्रह केला ॥ ४२ ॥ वशिष्ठानुग्रह श्रीरामचंद्रासी । योगवाशिष्ठ निजसंवादेंसीं । पुढें श्रीरामदर्शन भूतळीं नारायणासी । जालें जन्मांतरसुकृतें ॥ ४३ ॥ नाना पुरश्चरणें अनुष्ठानें । जन्मांतरें कोट्यावधि आचरणें । ये हि जन्मीं नाना वैराग्यसाधनें । श्रीरामचंद्र आराधिला ॥ ४४ ॥ तिया जन्मांतरपुण्यें श्रीरामचंद्रें । नारायणासी गुणसमुद्रें । सगुणसाक्षात्कारें भक्तनरेंद्रें । दर्शन दिधलें निजग्रामीं ॥ ४५ ॥ गौतमीचा उत्तरतीरीं जांबेसी । ग्रामलेखनाधिकार पितयासी । पिता गोदेसी गेला स्नानासी । तवं नवल वर्त्तलें मागें ॥ ४६ ॥ निजगृहीं असतां नारायण । तवं दूतवेषें आला येक वानरगण । तेणें परम क्लेशी करून । बाह्य प्रदेशासी नेलें ॥ ४७ ॥ वय तरी वर्षां अकरांचे । परंतु पदरीं जन्मांतरपुण्य साचें । योगभ्रष्ट तेणें निजवृत्तीचें । चळण न घडे कदापि ॥४८॥ दूतें झोले[1] देत बाह्य प्रदेशीं । नेलें तेणें नारायण भयभीत मानसीं । होऊनि पाहे तवं दृष्टीसी । अपूर्व कौतुक देखिलें ॥ ४९ ॥ मेघःश्यामरूप क्षत्रीवेषें । सिबिकेमाजीं[2] बैसलीं स्त्रीपुरुषें । सभंवतें निजगण यथासंतोषें । उभे असती दोहीं भागीं ॥ ५० ॥ तवं यासी नेऊनि पुढें उभें केलें । पिता कोठें आहे ह्मणौनि पुसिलें । रचपुतिभाषा वाक्य बोलिलें । आणि वेष हि तैसा चि ॥ ५१ ॥ येणें पितृवर्त्तमान सांगितलें । तवं प्रभूनें जवळीं पाचारिलें । मस्तक कुरवाळूनि येक पत्र दिधलें । निजकरें नारायणासी ॥ ५२ ॥ निज-

१ हिसके देत, फरपटत. २ पालखीमध्यें.

मुद्रांकित पत्र करीं लाधतां चि । अवस्था पालटली नारायणाची । थरथरां कांपत तेणें सर्वांगाची । वेंगडी वळली ॥ ५३ ॥ वाचा जातसे बेंबळपणें[1] । हांसे रडे नाचे सत्राणें[2] । शब्द बोलवेना निर्बळपणें । उगा चि टकमकां पाहातसे ॥ ५४ ॥ आंग कांपतसे थरथरां । विस्मयें दाटलासे सैरां[3] । घामेजोनि अति घाबिरा । रडे पडे आक्रंदे ॥ ५५ ॥ क्षणें हांसे क्षणें रडे । उड्या मारी क्षणें पडे । इतुकियामाजीं निर्जें[4] निवाडें । कौतुक देखे निजदृष्टीं ॥ ५६ ॥ तवं मूर्ति देखिली घवघवीत । मेघःश्याम प्रभा लखलखित । वामांगीं जानकी शोभत । पाठीसीं सौमित्र भरत ॥ ५७ ॥ तया सेजीं उभा शत्रुघ्न । पुढें उभा वीर हनुमान । अकस्मात वांहोटुळी येऊन । इतुकें देखे तत्काळीं ॥५८॥ ऐसें देखेना जवं अकस्मात । तवं श्रीरामें मस्तकीं ठेऊनि कृपाहस्त । महावाक्य उपदेशूनि त्वरित । हनुमंतासी निरविलें ॥ ५९ ॥ ते समई दिग्मंडळ दणाणिलें । तेणें नारायणाचें सर्वांग थरारिलें । ह्मणे काय ब्रह्मांड कोसळलें । मजवरी ये काळीं ॥ ६० ॥ ह्मणौनि थरथरां असे कांपत । तेणें दांतखिळी बैसों पाहात । सभंवतें टकमकां अवलोकित । तवं धुधुकारं[6] देखिला ॥ ६१ ॥ इतुकियामाजीं अकस्मात । विजुसारिखें लखलखित । निजांगीं दिव्य वस्त्र वेष्टित । सीतनिवारणार्थ ॥ ६२ ॥ वस्त्र रंगाथिलें अति मनोहर । आरक्त शोभा मंडित सुंदर । द्रुमुंजीसरिखें[7] सपरिकर[8] । दिव्य तेजें विलसे ॥ ६३ ॥ सव्य करीं पत्र राममुद्रांकित । वाम करीं अर्द्धचंद्र बाण राम देत । इतुकियामाजीं तत्काळ जाली गुप्त । राममूर्ति निजांगें ॥६४॥ इतुकें जवं क्षणमात्रें हों न सरे । तवं नारायणासी पडलें अंधारें । वाचा स्तब्ध होऊनि येक संवत्सरें । निजसमाधीं तटस्त ॥६५॥ असो पिता आणि ज्येष्ठ बंधु गृहासी आले । गृहीं घाबिरेपणें वर्त्तमान ऐकिलें । जे येक दूत येऊनि नारायणासी नेलें । परम क्लेशी करूनि ॥ ६६ ॥ मग ऐकतक्षणीं ते धांविनले । बाह्य प्रदेशीं पाहात चालिले ।

---

१ ढिलेपणानें. २ वेगानें. ३ अतिशयपणानें. ४ निजस्वरूपभावानें. ५ वावटळ. ६ धुधु असा आवाज करणारा ह्म० मारुती. ७ तांबड्या मातीच्या रंगाचें. ८ चांगलें.

तवं अकस्मात येकायेकीं देखिलें । ब्रह्मारण्यांत नारायणा ॥ ६७ ॥ पाहाती तवं चकित मानसीं । वाचा कुंठित निश्चयेंसीं । बोलवितां नाना प्रयत्नेंसीं । पारि न बोले चि सर्वथा ॥ ६८ ॥ तवं नागरिक लोक पातले । कित्तेकीं कित्तेक तर्क केले । ह्मणती यासी निश्चयें झडपिलें । झाली असे भूतबाधा ॥ ६९ ॥ कोण्ही ह्मणती ब्रह्मराक्षस । कीं लागली झोटिंगाची टापस । कोण्ही ह्मणती अहो यास । मुंज्या लागला निश्चयेंसीं ॥ ७० ॥ येक ह्मणती लागली मायराणी । कीं ते असेल सटवीची झडपणी । यासी पंचाक्षरी आणूनि । रक्षा करा झडकरी ॥ ७१ ॥ ऐसे बहुतांचे बहु तर्क जाले । बहुतीं बहुत उपाय केले । परंतु तितुके हि व्यर्थ गेले । येक हि उपाय चालेना ॥ ७२ ॥ मग सर्व हि होऊनि निवांत । उचलूनि निजगृहासी आणित । तवं तें वस्त्र देखिलें अकस्मात । अर्द्धचंद्र आणि पत्र ॥ ७३ ॥ त्यावरी सकळ लोकांसी आज्ञा दिधली । पितयानें मूठ उकलूनि पाहिली । तवं पत्रावरी मुद्रा देखिली । श्रीरामनामांकित ॥ ७४ ॥ पुढें पत्रार्थासी जवं वाचिती । तवं दोघांस हि समाधि अवचिती । प्राप्त होऊनि तटस्त होतीं । स्वानुभवसुखें ॥ ७५ ॥ पिता निजसमाधिसुख लाधोनि । देह ठेऊनियां तत्क्षणीं । साम्राज्यपदसुखासनीं । निजवैकुंठीं वास्तव्य ॥ ७६ ॥ ज्येष्ठ बंधू जो कां गंगाधर । त्यासी पत्र वाचितां समाधि साचार । तेणें हि लेखनी[2] वाहोनि रघुवीर । प्रसन्न केला निजभावें ॥७७॥ असो यावरि नारायण मौन्यमुद्रेंत । येक संवत्सर असतां इथंभूत । त्यावरि बोलणें चालिलें अद्भुत । काव्यरचनेसीं ॥ ७८ ॥ मग त्यांचीं चरित्रें सांगतां असाधारण । वैराग्य परम अद्भुत गहन । विवाह होतेसमईं सावधान । ब्राह्मणवाक्य ऐकतां ॥ ७९ ॥ लाता हाणोनि नोवरीसी । पलायन केलें शंखनादेंसीं । तेथून सांगतां अद्भुत वैराग्यासी । सीमा न करवे सर्वथा ॥ ८० ॥ मग जें जें अवतार-

१ अतिशय घोर जंगलांत. २ ग्रामलेखनाचें काम सोडून.

चरित्र केलें । तें तें न जाय सहसा वर्णिलें । त्या चरित्राचे ग्रंथ अपार[1] जाले । ते वाचां न बोलवे ॥ ८१ ॥ रामाचें दास्य असमसाहास[2] । ह्मणौनि स्वेछा नाम रामदास । हनुमंतीं आवडी बहुवस । सेवा भजन्न पूजन ॥ ८२ ॥ केलें ज्या ज्या मार्गें गमन । त्या त्या मार्गींचे सकळ जन । दर्शनें स्पर्शनें केले पावन । तथा संभाषणें हि ॥ ८३ ॥ जेवि सूर्यें क्रमितां गगन । प्रकाशरूप कीजे त्रिभुवन । तेवि स्वामींचें जेथ होत आगमन । तेथ ज्ञानप्रकाश ॥८४॥ आंगीं वैराग्याचा भर । समागमें निस्पृह परिवार । मार्ग क्रमित चालिले अपार । यथेछा निजसुखें ॥८५॥ गौतमीतट टाकूनि मागें । वृद्धेश्वरदर्शन घेऊनि निजांगें । येइजे नृसिंहक्षेत्रानुयोगें । भातवटिकेसी[3] ॥८६॥ घेऊनि सामराजदर्शन[4] । वटग्रामामाजीं[5] आगमन । अनाथ पतित शरणागत जन । उद्धरावया अनेक ॥८७॥ तेथ ग्रामाधिकारी ब्राह्मण । असती पुण्यपरायण । तद्गृहीं स्वेछा निवासस्थान । स्वामीसमर्थांचें ॥ ८८ ॥ तव इकडे दिनकरासी । स्वप्नदर्शनाचिया साहसीं । परम क्लेशें निजमानसीं । विरहेंकरूनि संतप्त ॥८९॥ पंधरासें स्याहात्तरीमाझारीं । जयाब्द फाल्गुनी पूर्णिमा अवसरीं । श्रीरामदासकृपा दिनकरीं । स्वानुभवसुख प्राप्त ॥९०॥ एवं रामदासकृपा होतां चि प्रत्यक्ष । दिनकरीं तत्काळ चि प्राप्त निजमोक्ष । मस्तकीं ठेऊनियां अपरोक्ष[6] । अभयंकर दक्षण ॥९१॥ तेणें दिनकर अंतरीं सुखावोन । परि मनीं विस्मयें दाटला पूर्ण । मग अनन्यत्वें विनीत होऊन । वचन बोले निजवाणीं ॥९२॥ जी जी स्वामी कैवल्यपति । पूर्वीं स्वप्नावस्थेंत दावितां सुखसंविति । मस्तकीं वामकर ठेऊनि विश्रांति । दिधली मज ॥ ९३ ॥ त्यावरि आजि सद्यदर्शन । होऊन स्वानुभव प्राप्त पूर्ण । मम मस्तकीं हस्तक दक्षिण । अभयंकर ठेविला ॥ ९४ ॥ तरि ये गोष्टीची ऊणखूण[7] । हें

---

१ त्या अपार ग्रंथांपैकीं त्या वेळचा असा एखादा ग्रंथ जरी उपलब्ध होईल तरी काय मौज होईल ? २ अनिवार, अतिशय. ३ तिसगांवापासून ५।६ कोसावर भातवडी ह्मणून गांव आहे, तेथें श्रीनृसिंहाचें देवालय आहे. ४ तेथील देवास नृसिंहशामराज ह्मणतात. ५ तेथून जवळ च वडगांव नांवाचा गांव आहे तेथें. ६ प्रत्यक्ष. ७ वाटाघाट.

सांगावें जी मजलागून । ऐसें बोलोनि साष्टांग नमन । निजभावें घातलें ॥ ९५ ॥ तवं श्रीगुरु कृपाद्रवलेनि चित्तें । ह्मणती येथ आक्षेपाचें कायसें उजितें । येक वेळ विराजलीयां दक्षिण हस्तें । तो कामकाळासी अजिंक ॥९६॥ त्याहिवरि जागृतिपरिस अति नैश्वर । स्वप्नावस्था क्षणभंगुर । तयेमाजीं ठेवितां दक्षिण कर । पुन्हां ठेवितां न ये ॥९७॥ आणि निजसुखप्राप्तिलागून । तुझें उतावीळ अंतःकर्ण । ह्मणौनि तुवां केलें पुरश्चरण । तेणें श्रीराम आभारला[2] ॥ ९८ ॥ तेणें स्वप्नावस्थेमाजीं येऊन । आमुच्या रूपें अनुग्रहण । करूनि देहचतुष्टयनिरशन । महावाक्यउपदेश ॥ ९९ ॥ तेणें मस्तकीं ठेविला वामकर । कां जे स्वप्नावस्था क्षणभंगुर । आणि मस्तकीं ठेवागासी अभयंकर । सामर्थ्य येका श्रीगुरूस चि ॥ १०० ॥ विना श्रीगुरुवांचूनि अभयंकर । मस्तकीं ठेऊं न शके ईश्वर । मां तेथ वरकड जे कां इतर । त्यांसी सामर्थ्य न घडे ॥ १ ॥ जरि तो ईश्वर हि यद्यपि क्षोभला । तरि श्रीगुरु पाठीसी घालील वहिला । परंतु श्रीगुरु क्षोभतां प्राणी रक्षिला । नव जाय ईश्वराचेनि ॥ २ ॥ यदर्थीं अपार श्रुतिस्मृतिवचनें । ह्मणौनि ये गोष्टीचा संदेह धरिसी झणें[3] । प्रत्यक्ष श्रीगुरूसी अभयंकर होतें ठेवणें । ह्मणौनि ठेऊं न शके श्रीराम ॥ ३ ॥ इतुकें आयकोनि निजकृपाउत्तर । स्वसुखस्वानुभवीं निमग्न दिनकर । ब्रह्मानंदीं समाधिस्थ साचार । निजऐक्यत्वें समरसला ॥ ४ ॥ तो चि आद्यंत स्वानुभवदिनकरीं । लाधोनि गुरुशिष्यान्वय संवादकुंसरी । ब्रह्मानंदबोधें पूर्णता उद्गारीं । स्वानंदें वोसंडतें[4] ॥ ५ ॥ अहो रामदासकृपा ते चि पूर्णिमा पूर्ण । तेथ स्वानुभवचंद्राचें पूर्णपण । दिनकरसुखाब्धि[5] मर्यादा सांडून । अमर्याद उचंबळला ॥ ६ ॥ आतां असोतु कां इया उपपत्ति[6] । दिनकर रामदासकृपां संवित्ति[7] । लाधोनि

---

१ पेट. (हंसकोश) उद्भव या अर्थी असावें. २ आभारी झाला, त्यास ओझें वाटलें. ३ नकारार्थी, किंवा कदाचित् धरशील तर. ४ भरून वाहात. ५ दिनकराचा आनंद हा च कोणी समुद्र. ६ दृष्टांत. ७ स्वस्वरूपाचें ज्ञान.

स्वसुखोद्गार येती । तृप्तीचिया पूर्णपणें ॥ ७ ॥ मग दिनकरें प्रबोधूनि निजात्मज । रामचंद्र स्वरूपानुभवीं सहज । ठेऊनि गुरुपरंपरा वोजे । दाविली निजकृपा ॥ ८ ॥ श्रीविष्णूनें हंसरूपें ब्रह्मकुमरव्याजें[2] । चतुरानन ब्रह्मा प्रबोधिला सहजें । त्यापासूनि निजकृपा निजात्मजें । श्रीवसिष्ठें लाहिजे ॥ ९ ॥ वसिष्ठें दिनकरवंशी श्रीरामचंद्रा । निजकृपां बोधिलें गुणसमुद्रा । श्रीरामें नारायणासी दिधली निजमुद्रा । तेणें रामदास ह्मणिजे ॥ ११० ॥ त्यांच्या अनुग्रहें स्वानुभवदिनकरासी । निजसुख लाधलें रामींरामदासीं । दिनकरें बोधूनि केलें रामचंद्रासी । प्रपंचपरमार्थे निजात्मज ॥ ११ ॥ एवं रामचंद्र दिनकर रामदास । श्रीराम वसिष्ठ चतुर्मुख सर्वेश । परब्रह्म निरंजन स्वयंप्रकाश । स्वानुभवदिनकरीं परिपूर्ण ॥१२॥ श्रीशालिवाहन शकाभीतरीं । सोळा शतें षोडशोत्तरीं । भावानाम संवत्सरीं । चैत्र शुद्ध नवमी ॥ १३ ॥ पुनर्वसु नक्षत्र इंदुवासर । ग्रंथ जाला स्वानुभवदिनकरें[3] । त्रिंशत्ग्रामें स्थळ मनोहर । महोत्सव रामनवमी ॥१४॥ पाहातां स्वानुभवदिनकरीं फळादेश । स्वानुभव दिनकराऐसा स्वयंप्रकाश । दिनकर रामींरामदास निर्दोष । रामचंद्रवरदें ॥ १५ ॥ ग्रंथराज स्वानुभवदिनकर । गुरुशिष्यान्वयेंसीं आद्यंत विचार । कळापकीर्णप्रकाशेंसीं साचार । रामचंद्रवरद ॥ ११६ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये षोडश कळापे श्रीगुरुपरंपरा निरूपणं नाम चतुर्थ कीर्ण प्रकाशः ॥ ४ ॥

॥ श्रीराम ॥

जय जय देव आद्य । वेदवेदांतप्रतिपाद्य । आत्मरूप स्वसंवेद्य । श्रीआदिगुरो ॥ १ ॥ जय जय देव येक । मायोपाधिविहीन संम्यक । अद्वितीय सच्चिदानंदात्मक । परमगुरो ॥ २ ॥ जय जय देव

---

१ शुद्ध. २ ब्रह्मकुमर जो नारद त्याला ज्ञान देण्याच्या निमित्तानें. ३ शके १६१६ चैत्र शुद्ध ९ सोमवार पुनवर्सु नक्षत्र या दिवशीं स्वानुभवदिनकर ग्रंथ समाप्त झाला. ४ नगरापासून पूर्वेस १०।११ कोसावर तिसगांव आहे तेथें. ५. निजात्मज जो रामचंद्र त्याला वर देणारा.

पर । विवर्जितक्षराक्षर । निरुपाधि निर्विकार निरंतर । परात्परगुरो ॥ ३ ॥ जय जय देव परब्रह्म । निरसित निःशेष जगद्भ्रम । अनिर्वचनीय शब्दब्रह्म । अपरगुरो ॥ ४ ॥ जय जय देव परिपूर्ण । अनादि मायोत्तीर्ण । निरस्ताखिलें कार्यकारण । श्रीजगद्गुरो ॥ ५ ॥ जय जय देव निर्गुण । अजरामर संपूर्ण । नामरूपकर्मविहीन । श्रीपूर्णगुरो ॥ ६ ॥ जय जय देव अनंत । आदिमध्यांतरहित । जीवशिवादि भेद निरस्त । श्रीस्वामी गुरो ॥ ७ ॥ जय जय देव अनघें । नेति नेति श्रुतिसमौघें । अप्रमेय सौख्यामोघें । वरदगुरो ॥ ८ ॥ जय जय देव विशुद्ध । विश्वातीत विश्वोद्बुद्धें । विश्वव्यापक प्रसिद्ध । स्वानंदगुरो ॥ ९ ॥ जय जय देव परेश । जगदुद्भ्रम निराकरित निःशेष । ब्रह्मानंदैक स्वयंप्रकाश । स्वसंवेद्य गुरो ॥१०॥ जय जय देव निष्कळें । सद्भाव भजनीय सकळ । स्वानुभवदिनकरमय निर्मळ । सत्सेव्य गुरो ॥ ११ ॥ शोधितां स्त्रीपुन्नपुंसकलिंग । त्रिलिंगाविवर्जित अव्यंग । केवळ आद्यंत श्रीगुरुलिंग । मम आराध्यदैवत ॥ १२ ॥ सर्ववर्णादि सेव्य प्रणवँ । त्याचा जेथ पूर्वपक्षीं च लयोद्भव । तेथ सिद्धांतीं वर्णव्यक्तिगौरव । काइसेन वर्णूं ॥ १३ ॥ न कळे स्वरूपाचा अंत । न चले हेतु दृष्टांत । नाना कल्पनाविर्वर्त्त । न सरे जेथ ॥ १४ ॥ आधीं दृष्टीनें पाहावें । पाहूनि मनें कल्पावें । कल्पूनि शब्दें बोलावें । स्वरूप आद्यंत ॥१५॥ तरि स्वरूपाभास तेजास्तव । तें तेज जिये स्वरूपीं वावें । आतां वायुयोगें मनाची हवींव । चाले कल्पनारूप ॥ १६ ॥ तो वायु चि जेथ विरे । तेथ कल्पनेसहित मन सरे । आतां शब्दीं तन्हि बरें । बोलों प्रभूतें ॥ १७ ॥ ऐसें ह्मणौनि बोले जवं । तवं शब्दाची खुंटली रांणीवं । मग मी सोडूनि जाणीव । उगा चि ठेलों

---

१ निरस्त ह्म० निरास केला आहे ज्याचा असें अखिल ह्म० सर्व कार्यकारण. २ निष्पाप. ३ श्रुतिसम ओघ. ४ सौख्य अमोघ ह्म० पुष्कळ, सफल. ५ विश्व+उद्बुद्ध =फुललेला, जागृत झालेला. ६ शुद्ध. ७ ओमित्येकाक्षर ब्रह्म. ८ भोंवरा, नसून दिसतें तें. ९ खोटें. १० शोभा. ११ राजपण.

॥ १८ ॥ ऐसा मी नाहींपणें जवं विचारी । तवं प्रणवात्मक शब्द-उजेरी । देखिली स्वरवर्णउच्चारीं । आकाशीं तिये ॥ १९ ॥ तवं तें स्वकार्येंसीं आकाश । हारपे जेथ सावकाश । ऐसया अगम्य स्वरूपास । कैसें वर्णावें ॥ २० ॥ वाचेसी जें न बोलवे निःशेष । मनासी जाली जेथ निराश । येदर्थीं श्रुति हि वाक्यांश । सत्यत्वें बोलतसे ॥ २१ ॥ जेथ यतो वाचा निवर्त्तते । अप्राप्य मनसासह हें सत्य । येणें आश्रयें मी कृतकृत्य । सहजें जालों ॥ २२ ॥ असो ऐसें जें निजस्वरूप अगम्य । तयासी कैसें करावें गम्य । आतां उगें चि अनन्यत्वें कीजे प्रणम्य । हें चि भलें ॥ २३ ॥ पाहातां स्वरूपडें ठावें । आतां पाहातयासी तन्हि पाहावें । ह्मणौनि आवडी घेतली जीवें । आत्यंतिक ॥ २४ ॥ तवं दृश्याचें चि जेथ नास्तिक । तेथ द्रष्टेपणासी कैंचें बीक । सहजें दर्शन हि निष्टंक । किमात्मक पैं ॥ २५ ॥ ह्मणौनि दृश्य द्रष्टा दर्शन । हे त्रिपुटी हि जेथ अपूर्ण । ऐसें ज्ञप्तिमात्र जें संपूर्ण । सत्स्वरूप ॥ २६ ॥ एवं ज्ञप्तिमात्र केवळ अव्यय । निःसंग निरुपाधि अद्वितीय । जयातें श्रुतिसमुच्चय । ज्ञेयें ह्मणती ॥ २७ ॥ परि मी ज्ञेय ह्मणतां बिहें । कां जे ज्ञातेपण मज येवों पाहे । मग ज्ञान हिं पैसावों लाहे । मजमार्जीं क्षणें ॥ २८ ॥ तरी पहिलें चि मी आणि माझें । हें घेऊनि श्रीप्रभुराजें । सस्वरूप दाऊनि वोजें । ठेविलें निजीं ॥ २९ ॥ तें निजसुख चि भोगितां भलें । इया ज्ञातेपणावीण काय राहिलें । ह्मणौनि ज्ञाता ज्ञान ज्ञेय हें हि सरलें । त्रिपुटीभान ॥ ३० ॥ आतां श्रीगुरुमूर्त्तीचें संपूर्ण । धरूनि बैसों ध्येयात्मक ध्यान । तवं तेथ मोटी दिसे नागंवण । ध्यातेपणाची ॥ ३१ ॥ तरि ध्येय ध्याता ध्यान । हें हि दिसे अकारण । आतां सर्व सांडूनि मौन । धरितां चि

१ ॐ या शब्दाचा उद्भव. २ प्राप्त, जाणण्यास सोपें. ३ 'स्वरूप पडे' असे शब्द असावे. मूळच्या व चाफळच्या दोन्ही प्रतींत 'स्वरूपडें' असें च आहे. ४ नास्तित्व. ५ केवळ ज्ञानस्वरूप. ६ जाणण्याची वस्तु. ७ भितों. ८ प्रवेश करूं लागे, किंवा अवकाश; ज्ञानाला हि मजमध्यें अवकाश मिळाला. ९ तत्काळ. १० बुडणूक, अभाव.

भलें ॥३२॥ मग होऊनि क्षणेक निवांत । बैसला स्वरूपानुभव घेत । तवं वृत्ति संपूर्ण समरसत । जेथील तेथें ॥ ३३ ॥ तिये समई कैसें जालें । जेवि अंबुकण सागरा मिळाले । किंवा ते स्फुलिंग झगटले । महातेजीं ॥ ३४ ॥ कीं तें लवण मिसळलें जीवनीं । किंवा ते अळंकार सुवर्णीं । किं वायु समरसतां गगनीं । तद्रूप चि जेवि ॥ ३५ ॥ तेवि चि मज हि आतां । सर्वांगें श्रीगुरु अवलोकितां । जाली सस्वरूपीं ऐक्यता । येकसरीं चि ॥३६॥ तेथ मी मम सारूनि । सर्वांगाचां नयनीं। श्रीगुरुपद अवलोकूनि । ठेविलें जवळां ॥ ३७ ॥ तिये समईचिया आनंदा । न बोलवे चि पैं कदा । जया सुखा भोगितां वेदां । पडिलें मौन ॥३८॥ जिया सुखें आनंद हरिहरांसी । मां इतरांची गोष्टी काइसी । आजि मी हि तिया चि सुखासी । जालों येकायतन ॥ ३९ ॥ सीमा न करवे तया सुखाची । आद्यंत आवघा माझा मी चि । मजमाजीं हि श्रीगुरूची । प्रतिमा देखे ॥ ४० ॥ मग सर्वांगत्वचा येकवटून । श्रीगुरुपदीं तत्संत् करून । स्वामीसी देऊनि आळिंगन । पदीं समरसलों ॥ ४१ ॥ तैसे चि सर्वांगाचे करूनि कान । श्रीगुरुवाक्यासी दे अवधान । जें जें करिती आज्ञापन । तें तें कार्य करी ॥ ४२ ॥ रचूनि ऐक्यतेचें सिंहासन । आत्मत्वें समरसलें आसन । वरि स्वामीचें आरोहण । सहजस्थिति ॥४३॥ अनंत ब्रह्मांडें होतीं आंगावरी । तियें निर्माल्यें सारिलीं येकसरीं । तवं निर्मळपणाची देखे उजेरी । असंभवनीय ॥ ४४ ॥ अहो ऐसें हें शुद्धस्वरूप । जयाचें येवढें पडँप । अगण्य अवाच्य अमूप । आद्यंत अवघें ॥ ४५ ॥ एवं आद्यंतीं श्रीगुरुलिंग सोज्वळ । वारि स्वानुभवदिनकराऐसे निर्मळ । शुद्धोदकें सुस्नात सकळ । मजसकट आच्मन ॥ ४६ ॥ आकाशासह दशदिशा । सारूनि प्रावर्ण श्रीगुरुसर्वेशा । सच्चिदानंद स्वप्रकाशा- । त्मक गंधाक्षत ॥ ४७ ॥ महदाकाशरूप मकुळ । सुगंधा-

१ एकदेशी दृश्य नयनेंद्रियानें न पाहतां सर्वांगाचीं सर्व इंद्रियें यांनाच डोळे करून श्रीगुरुपद अवलोकिलें. २ एकरूप, अधिष्ठान. आयतन=घर, स्थान. ३ अर्पण. ४ एकाकारवृत्ति. ५ पिंडब्रह्मांडाची उपाधि. ६ उत्कर्ष. ७ शोभा, शृंगार, आवरण. ८ पुढें करून. ९ मुकुळ=कमल, पुष्प.

मोदें बहळ । तें आद्यंत आळुमाळें । मस्तकीं साजे ॥ ४८ ॥ होतीं निर्माल्यें उरलीं । तें धूपदीपासी सारिलीं । मग आरोगणा[2] जाली । सहजस्थिति ॥४९॥ कररहित आळुमाळीं । अनन्यतेचिया बद्धांजुळी । अनुर्वाच्य स्तवनमेळीं । आर्त्तिक्यें[3] उजळुं ॥ ५० ॥ पदविवर्जित प्रदक्षिणा । करितां अपार न करवे गणना । देहचतुष्टय समूळ दक्षणा । कुर्वंडी[4] करूनि टाकिलें ॥ ५१ ॥ आद्यंतीं प्रकाशमय येकात्मता । नीरांजनें वोवाळिलीं तत्वता । विवर्जित भज्य भजकता । सद्भावें नमन ॥ ५२ ॥ ऐसें केवळ उपाधिरहित । मूळान्वयें उपासनादैवत । श्रीगुरु आराध्यलिंग सतंत । निरुपाधि पूजिलें ॥ ५३ ॥ आतां मागावा वरदपसाय । तरि वेगळेंपणें[5] आहे काय । आद्यंत अवघा श्रीगुरुराय । संपूर्णपणें ॥ ५४ ॥ संपूर्णपणें अवघा व्यापक । षड्गुणेश्वर असोनि निरुपाधिक । हें पाहातां सांगतां वाटे कौतुक । माझें चि मजला ॥५५॥ अहो कर्तृत्व नियंतृत्व भोक्तृत्व । विभुत्व साक्षित्व आणि सर्वज्ञत्व । या षड्गुणांचें सर्व शोभे महत्व । येक श्रीगुरूचां चि ठाईं ॥ ५६ ॥ आतां कर्तृत्व ह्मणिजे सकळ करणें । नियंतृत्व तें कार्य अकार्य नियमणें । भोक्तृत्व जें सुखदुःखात्मक भोगणें । इहपरत्रादि भोग ॥ ५७ ॥ विभुत्व ह्मणिजे सर्वसभ्यता[6] । साक्षित्व तें सचराचर चाळकता । सर्वज्ञत्व ह्मणिजे जाणणें तत्वता । सकळ पदार्थमात्र ॥ ५८ ॥ यया साहि गुणांचें अधिष्ठान । येक सर्वेश्वरीं चि विलसे संपूर्ण । विना सर्वेश्वर षड्गुणेश्वर कोण । पृथ्वीमाजीं अन्य असे ॥ ५९ ॥ आतां त्या सर्वेश्वराची स्वरूपवोळखी । करावयासी येक श्रीगुरु पारखी । विनासद्गुरु शिष्यासी निजसुखीं । ठेवणार न दिसे ॥ ६० ॥ ह्मणौनि सर्वेश्वरापरिस अधिक । येक सद्गुरु चि बोलिजे संम्यक । सद्गुरुसा-

---

१ कांहींबाही. २ नैवेद्य. ३ आरती करूं. ४ ओवाळून. ५ प्रसाद कोणाजवळ मागावयाचा ? श्रीगुरूजवळ. कोणीं मागावयाचा ? मीं. परंतु आतां मी व गुरु हें द्वंद्व जाऊन, सर्व काय आहे तें श्रीगुरुस्वरूप आहे, त्याव्यतिरिक्त कांहीं नाहीं. ६ सर्वांपेक्षां उच्च मनोवृत्तीचा ह्मणून तो विभु ह्म० श्रेष्ठ, राजा.

रिखा समर्थ आणिक । न भूतो न भविष्यति ॥ ६१ ॥ असो या षड्गुणांचें सकळ सामर्थ्य । जेथें देखिजेल पैं यथातथ्य । तें चि श्रीगुरु-अधिष्ठान बोलिजे सत्य । यावेगळीं तें सर्व सोंगें ॥ ६२ ॥ तरि या साहि गुणांचें अधिष्ठान । रामदासीं सकळ विराजमान । असोनि सर्वां अतीतें पारिछिन्न । श्रीरामदास आद्यंत ॥ ६३ ॥ अहो सर्वां असोनि सर्वां अतीत । येक रामदास सद्गुरु इथंभूत । ह्मणौनि स्वानुभवदिनकरीं आद्यंत । दिनकररामदास बोलिजे ॥ ६४ ॥ ह्मणौनि रामदासीं दिनकर शरण । रिघोनि निरसिलें जन्ममरण । पिंडब्रह्मांडेंसीं देहचतुष्टय सारून । श्रीगुरुस्वरूप व्यापक ॥ ६५ ॥ तेथ अष्टदेह अवस्था अभिमानी । स्थानें भोग मात्रा शक्ति सगुणीं । प्रकृतिपुरुषेंसीं दशदेह निरसूनि । श्रीगुरुस्वरूप व्यापक ॥ ६६ ॥ स्थावर जंगम जड चंचळ निश्चळ । अनंत ब्रह्मांडेंसीं चराचर सकळ । खाणी योनी निरसूनि निर्मळ । श्रीगुरुस्वरूप व्यापक ॥ ६७ ॥ अहो पांच भूतें आणि तिन्ही गुण । प्रकृति पुरुष हें अष्टधा मिळोन । गुरुकृपां हें सकळ निरसून । श्रीगुरुस्वरूप व्यापक ॥ ६८ ॥ पिंडब्रह्मांडेंसीं अष्टदेह निर्सून । सारूनियां प्रकृतिपुरुषभान । आदिमध्यांतरहित संपूर्ण । श्रीगुरुस्वरूप व्यापक ॥६९॥ एवं सारूनियां मीममात्मक । जीवशिवउपाधिसहित संम्यक । भेदाभेद निर्सूनियां व्यापक । श्रीगुरु चि संपूर्ण ॥ ७० ॥ असो ऐसें श्रीगुरु-स्वरूप व्यापक । निर्गुण निःसंग निरुपाधिक । निर्विकार निरावयव निष्टंक । असंभवनीय निःसीम ॥ ७१ ॥ नित्य निराकार शुद्ध बुद्ध । स्वसंवेद्य सनातन प्रसिद्ध । अप्रमेय अनिर्वचनीय अगाध । श्रीगुरु ब्रह्म पूर्ण ॥ ७२ ॥ तेथ श्रीगुरु आणि परब्रह्म । हा पूर्वपक्षीं च नाम-संभ्रम । हें वाच्यांशयोगें नाम रूप सकर्म । त्रिपुटीसीं उभारे ॥७३॥ मग जोंवरि शब्द तोंपर्यंत वाच्यांश । शब्द सरलीयां केवळ लक्षांश ।

---

१ सद्गुरु कसा असावा तीं लक्षणें वरील ओव्यावरून कळणार आहेत. दास. ५×२×७३. जेथें दिसती विशेष गुण । तें सद्गुरूचें अधिष्ठान । दास. ४ × ६×९.
२ भिन्न.

तेथ पूर्वपक्ष हि सहजें निःशेष । समरसे सिद्धांतीं ॥ ७४ ॥ मग सिद्धांत ह्मणावया उरे कोण । आद्यंत आवघा आपला आपण । लक्षअलक्षीं सोहंपण समरसोन । नाहंपण सहजस्थिति ॥ ७५ ॥ एवं द्वंद्वतारहित श्रीगुरुस्वरूप । दिनकररामदासीं आपेंआप । स्वानुभवदिनकरीं स्वानंदपडप । सहजस्थितिसाम्राज्य ॥ ७६ ॥ असो सहजस्थितिसाम्राज्यपद । भोगूनि स्वानुभवदिनकरीं निर्व्यवाद । होऊनि दिनकररामदाससंवाद । रामचंद्रान्वयें पूर्णता ॥ ७७ ॥ स्वस्ति श्रीस्वानुभवदिनकरे गुरुशिष्यान्वये षोडश कळापे श्रीगुरुपूर्णत्वप्रतिपाद्य निरूपणं नाम पंचम पूर्णत्वकीर्ण प्रकाशः ॥ ५ ॥ कळापाची वोवीसंख्या ३३८ ॥

स्वानुभवदिनकर कळाप १६
दिनकररामदासकृत बायाजी
सोळोंखी यांचें पुस्तक संपूर्ण
रामचंद्र दिनकर रामदास

॥ श्री ॥

॥ आरती श्रीदिनकरांची ॥

१

ब्रह्मज्ञाना आगर सागर शांतीचा ।
कृपेचें माहेर उदधी करुणेचा ।
शरणागतवत्सल मेरु सत्वाचा ।
विवेकाचा नायक दायक मुक्तीचा ॥ १ ॥
जय देव जय देव जय जी गुरुदेवा ।
जय दिनकर देवा ।
निजभावें आरति तुज देईं निजठेवा ॥ ध्रु० ॥
नित्यानित्यविचारें निजसुख दावीसी ।
मी मम निरसुनि माझें आतमत्व देसी ।
जिव शिव भेदाभेद स्वरुपीं मुरवीसी ।
स्वानुभवें निजैक्य परब्रह्मेसी ॥ २ ॥
निजदासां देव स्वामी दीनांचा ।
ह्मणउनि दिनकरस्वामी आळविती वाचा ।
देवभक्तां ऐक्य करिता तूं साचा ।
दिनकरनंदन राम शरण त्रिवाचा ॥ ३ ॥

२

आरती दिनकरा । सद्गुरु दातारा ।
अखंडित आत्मबोधीं । ओवाळूं परात्परा ॥ ध्रु० ॥
दिनकर दिवाकर । दीनबंधु दिनेश ।
अपार नाममाळा । स्वयंज्योती स्वप्रकाश ॥ १ ॥
सगुणनिर्गुणाची । सीमा जेथ पुरली ।
तें चि रूप सद्गुरूचें । तेथें वृत्ति ठसावली ॥ २ ॥
नामरूपकर्मातीत । स्वसंवेद्य सनातन ।
स्वानुभवदिनकरीं । रामचंद्रा परिपूर्ण ॥ ३ ॥